

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

32

ISTORIE
II

1996

MINISTERUL CULTURII

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

**ACTA
MVSEI NAPOCENSIS**

32

II

ISTORIE

1995

**CLUJ-NAPOCA
1996**

COLEGIUL DE REDACȚIE

GHEORGHE LAZAROVICI — Director general

NICOLAE CORDOȘ — Redactor responsabil

LIVIA CĂLIAN — Secretar de redacție

PETRU IAMBOR, FRANCISC PAP — Istorie medie

EUGENIA GLODARIU, STELIAN MÂNDRUȚ — Istorie modernă

IOAN CIUPEA, GHEORGHE IANCU — Istorie contemporană

MARIUS PORUMB — Istoria artelor

DOINA BOROȘ — Conservare-restaurare

FONDATOR: Acad. **CONSTANTIN DAICOVICIU**

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

Publicația Muzeului Național

de Istorie a Transilvaniei

Orice corespondență se va adresa: Muzeul

Național de Istorie a Transilvaniei, 3400

Cluj-Napoca, str. Constantin Daicoviciu 2,

tel. 064/19.56.77; fax: 19.17.18

ACTA MVSEI NAPOCENSIS

Publication du Musée National

d'Histoire de la Transylvanie.

Toute correspondance sera envoyée à l'-

adresse: Musée National d'Histoire de la

Transylvanie, 3400 Cluj-Napoca, str. Con-

stantin Daicoviciu 2, Roumanie, tel.

064/19.56.77; fax: 19.17.18

CUPRINS
SOMMAIRE — INHALT — CONTENTS

LUCRĂRILE SIMPOZIONULUI NAȚIONAL „ROMÂNIA ÎN VARA ANULUI 1940 SUB IMPACTUL POLITICII DE FORȚĂ” — 55 de ani după DICTATUL DE LA VIENA

Programme du Symposium National „La Roumanie dans l'été 1940 sous l'impacte de la politique de force — 55 ans après le Dictat de Vienne”

TEODOR VIOREL MELEȘCANU, România în Europa anului 1940 <i>La Roumanie dans l'Europe de l'an 1940.</i>	11
GHEORGHE TINCA, Drama României în anul 1940 și exigențele securității naționale <i>La drame de la Roumanie en 1940 et les exigences de la sécurité nationale</i>	17
ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, Biserica și Dictatul de la Viena <i>L'église et le Dictat de Vienne</i>	23
ALEXANDRU IONESCU SAINT-CYR, Armata română între deznădejdea retragerii și speranța revenirii <i>L'armée roumaine entre le désespoir de la retraite et l'espérance de la revenue</i>	33
VICTOR DUCULESCU, Sentința de la Viena : arbitraj sau dictat? <i>La sentence viennoise fut un arbitrage ou un dictat?</i>	37
GABRIEL ȚEPELEA, Lupta refugiaților din Ardealul de Nord împotriva Dictatului de la Viena <i>La lutte des réfugiés de la Transylvanie de Nord contre le Dictat de Vienne</i>	41
VLADIMIR TREBICI, Pierderile teritoriale din vara anului 1940 : bilanț demografic <i>Les pertes de territoires dans l'été 1940 : balance démographique . . .</i>	49
CAMIL MUREȘANU, Opinia publică din Transilvania și sentința de la Viena <i>L'opinion publique de Transylvanie et la sentence de Vienne . . .</i>	63
ALEȘANDRU DUȚU, Anularea Dictatului de la Viena : cauza națiunii române <i>L'annulation du Dictat de Vienne : une question de la nation roumaine</i>	69

STUDII

NICOLAE EDROIU, Mihai Viteazul în contextul istoriei europene	75
<i>Michel le Brave dans le contexte de l'histoire européenne</i>	82
ANA DUMITRAN, Contribuții la studiul tipăriturilor românești din secolul al XVI-lea	83
<i>Contributions à l'étude des livres roumains du 16e siècle</i>	98
FRANCISC PAP, Comercianți în viața obștească a Clujului (sec. XVI—XVII)	101
<i>Marchands dans la vie publique de la ville de Cluj (16e—17e ss.)</i>	108
RUDOLF WOLF, Comerțul cu sare al Transilvaniei în secolele XVI—XVII	109
<i>Le commerce de la Transylvanie avec le sel (XVIe—XVIIe siècles)</i>	130
VIOREL GH. ȚIGU, Familia Duca în contextul vieții social-politice a Europei de sud-est și centrale	131
<i>The Duca Family in the Context of the Social-Political Life of South-Eastern and Central Europe</i>	139
IOAN HAȚEGAN, Populație și habitat în Banatul secolelor XVIII—XX	151
<i>Population et habitat en Banat dans les 18e—20e siècles</i>	187
[DIONISIE PICIU], Salva — pagini de istorie	189
<i>Zur Geschichte der Gemeinde Salva</i>	212
STELIAN MÂNDRUȚ, Alesandru Papiu Ilarian, student la Universitatea din Viena (1849—1852).	213
<i>Alesandru Papiu Ilarian, Rechtshörer an der Wiener Universität (1849—1852)</i>	223
GELU NEAMȚU, O micromonografie Visarion Roman (1833—1885)	225
<i>A micromonography — Visarion Roman (1833—1885)</i>	245
DUMITRU SUCIU, Considerații privind relațiile dintre România și românii din Transilvania între 1866—1876	247
<i>Considérations sur les relations entre la Roumanie et les Roumains de la Transylvanie entre 1866—1876</i>	295
EUGENIA GLODARIU, Casina română din Cluj	297
<i>The Romanian Cassina in Cluj</i>	304
MIROSLAVA OSZTOICS, Constituirea și evoluția grupărilor în sânul Partidului Național Țărănesc	305
<i>Die Bildung und die Entwicklung der Gruppen in der Nationalen Bauernpartei</i>	321
CONSTANTIN I. STAN, Ultimatumul sovietic din iunie 1940, prolog al Dictatului de la Viena	323
<i>L'ultimatum soviétique (juin 1940) — prologue du Diktat de Vienne</i>	337

MISCELLANEA

IOAN T. LIPOVAN, Contribuții arheologice la istoria medievală a orașului Zlatna (sec. XVI—XVII)	341
<i>Contributions archéologiques à l'histoire médiévale de la ville de Zlatna (16e—17e siècles)</i>	351
MARIUS PORUMB, Catedrala Sfânta Treime din Blaj la 1751.	353
<i>La cathédrale de Sainte-Trinité de Blaj en 1751</i>	355
DUMITRU IRIMIEȘ, Semnificația istorico-etnografică a unor recente descoperiri	359
<i>The Historical Importance of Some Recent Ethnographical Discoveries</i>	367
IOAN CHINDRIȘ, Cartea românească veche la Viena	373
<i>The Romanian old book in Vienna</i>	381
ȘERBAN TURCUȘ, Ignatie Darabant — iluminism și pragmatism	383
<i>Ignatie Darabant — Aufklärung und Pragmatismus</i>	389
KISS ANDRÁS, Protocoalele de intabulare ale orașului Cluj (1781—1867)	391
<i>Les protocoles d'intabulation de la ville de Cluj (1781—1867)</i>	394
LIVIA CĂLIAN, Medalia „Mémorial de St. Hélène” din colecția Francisc Roeser	397
<i>La médaille Mémorial de St. Hélène de la collection Francisc Roeser</i>	403
AUGUSTIN PĂDUREAN, Tricolorul și cromatica portului popular românesc	405
<i>Le tricolore et la chromatique du costume populaire roumain</i>	409
SIMION RETEGAN, Imaginea unificării Germaniei în presa românească din Transilvania (1848—1871)	411
<i>Das Bild der Vereinigung Deutschlands in der siebenbürgisch-rumänischen Presse</i>	417
IOANA BOTEZAN, Corespondența moldoveanului Grigore Crețu cu Ioan Micu Moldovan între anii 1870—1876	419
<i>La correspondance du moldavien Grigore Crețu avec Ioan Micu Moldovan pendant les années 1870—1876</i>	440
MARIUS COMȘA — DANIELA COMȘA, Viziunea lui A. D. Xenopol asupra periodizării istoriei României.	441
<i>La vision de A. D. Xenopol sur la périodisation de l'histoire de la Roumanie</i>	450
NICOLAE CORDOȘ, Din activitatea organizatorică și de presă a Partidului Național Român (1911)	451
<i>Aspects of the organisatorial and press activity of the Romanian National Party (1911)</i>	458
CORNEL CRĂCIUN, Reclama în paginile revistei „Plaiuri săcelene” (1934—1940)	459
<i>La réclame dans les pages de la revue „Plaiuri săcelene” (1934—1940)</i>	478

IOAN LĂCĂTUȘU, Necesitatea reconcilierii cu trecutul și a bunei conviețuiri în județele Covasna și Harghita	479
<i>The necessity of reconciliation with the past and better inter-ethnic living together in Covasna and Harghita counties</i>	496

PATRIMONIU. MUZEOLOGIE. CONSERVARE-RESTAURARE

RADU LUPEȘCU, Istoricul cetății de la Colțești (jud. Alba) . . .	489
<i>Die Geschichte der Burg von Colțești (Kr. Alba)</i>	496
ZENOK. PINTER — GHEORGHE PETROV — FRANCISC PAP, Tezaurul monetar din cetatea Orăștie (sec. XV) . .	501
<i>Le trésor monétaire de la cité de Orăștie (15e s.)</i>	502
ANA MARIA SZŐKE, Țesături de artă decorativă în colecția de textile a Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei (sec. XVII—XVIII) (II)	503
<i>Artistic textiles in the collections of the National History Museum of Transylvania (17th—18th centuries)</i>	
NICOLAE SABĂU, Pictura tribunei bisericii ev. din Ruși (jud. Sibiu) . . .	517
<i>Die Malerei der Tribune der Evangelischen Kirche aus Ruși</i>	523
GABRIELA MIRCEA, Considerații filigranologice ocazionate de restaurarea unui „Catavasier” imprimat la Blaj în 1769 . . .	525
<i>Contributions filigranologiques conturées à l'occasion de la restauration d'un „Catavasier” imprimé à Blaj en 1769</i>	532
LIVIA CĂLIAN, Alte medalii napoleoniene din Cabinetul Numismatic al Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei . .	549
<i>Napoleonic Medals in the Numismatic Cabinet of the National History Museum of Transylvania</i>	551
MELINDA MITU, Colecția de insigne ale Puterilor Centrale din patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei . . .	565
<i>La collection d'insignes des Puissances Centrales du Musée National d'Histoire de Transylvanie</i>	569
EMIL LAZĂR, Un remarcabil om de cultură și omenie, Ion Apostol Popescu (1920—1984)	573
<i>Un homme de culture remarquable, Ion Apostol Popescu (1920—1984)</i>	578
GHEORGHE MÂNDRESCU, Anteproiect al legii muzeelor . . .	579
<i>Avant-projet pour la Loi des Musées</i>	598

NOTE ȘI RECENZII

NICOLAE EDROIU, <i>Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV — 1848)</i> . . .	603
NICOLAE EDROIU, <i>Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Orașul Iași</i>	605

STELIAN MÂNDRUȚ, Viorel Faur, <i>Viața politică a românilor bihorcni</i> (1848—1919)	607
STELIAN MÂNDRUȚ, Radu Păiușan, <i>Mișcarea națională din Banat și Marea Unire</i> (1859—1919); Ioan Munteanu, <i>Mișcarea națională din Banat</i> (1881—1918)	609
STELIAN MÂNDRUȚ, <i>Scrisori către N. Iorga</i> , vol. IV (1915—1916)	611
STELIAN MÂNDRUȚ, Dumitru Preda, Vasile Alexandrescu, Costică Prodan, <i>În apărarea României Mari. Campania armatei române din 1918—1919</i>	613
STELIAN MÂNDRUȚ, Petre Țurlea, <i>Școala română din Franța</i>	615
LIVIA CĂLIAN, <i>Cien Anos de Historia Fábrica Nacional de Moneda y Timbre</i>	617
LIVIA CĂLIAN, <i>Catalog numismatic. Moneda metalică 1867—1994. Numismatic Catalogue. Metal Coin</i>	621

NECROLOAGE

CAMIL MUREȘANU, Alexandru Neamțu (1918—1995)	627
FRANCISC PAP, Magdalena Bunta (1931—1995)	629
PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE — ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES	631

LUCRĂRILE
SIMPOZIONULUI NAȚIONAL

„ROMÂNIA ÎN VARA ANULUI 1940
SUB IMPACTUL POLITICII DE FORȚĂ“.
— 55 DE ANI DUPĂ DICTATUL DE LA VIENA

ORGANIZAT DE:

ACADEMIA ROMÂNĂ
MINISTERUL AFACERILOR EXTERNE
MINISTERUL APĂRĂRII NAȚIONALE

BUCUREȘTI
30 AUGUST 1995

ROMÂNIA ÎN EUROPA ANULUI 1940

*Domnule Președinte ,
Domnule Prim-Ministru,
Onorat auditoriu,*

Anul 1940 marchează un episod din trecutul nostru, care are o semnificație aparte nu numai pentru istorici sau oameni politici, ci și pentru diplomația românească.

Rememorarea lui îndeamnă spre analiză și reflecție, pune în evidență o evoluție istorică, plasând, față în față realitățile trecutului cu cele ale prezentului, dar mai presus de toate, ne învață să privim spre viitor, îmbogățiți de lecțiile istoriei, conștienți de misiunea de mare importanță și răspundere a diplomației în noul context european și mondial.

În vara anului 1940, România se găsea complet dezarmată în contextul crizei sistemului politic european. Alianțele sale se prăbușiseră rând pe rând în fața ofensivei puterilor Axei. Societatea Națiunilor nu mai era decât o umbră a ceea ce își dorise să fie. Ultimatumul brutal al U.R.S.S.-ului din 26 iunie surprinde România ca și pe aliații ei central-europeni și occidentali într-o situație caracterizată de confuzie și neputința de a interveni. Și atunci? Și atunci, ea cedează pentru a nu pierde totul (de-a lungul istoriei lor, românii s-au găsit adeseori în fața dilemei dintre a nu pierde și a nu se pierde). Și astfel Basarabia, nordul Bucovinei, ba chiar și o parte a Moldovei vechi, ținutul Hertei, sunt anexate, prin amenințarea cu forța, în iunie 1940, și obligate să intre între alte granițe, străine. Și, tragedia țării continuă, pe fondul unui fertil teren de manifestare. Ungaria cere cedarea aproape a întregii Transilvanii. Dictatul de la Viena nu le satisface toate pretențiile, dar le satisface marea lor majoritate, împingând granițele statului maghiar până în inima României.

Desigur, dezastrul național românesc din 1940 își are cauza principală, directă și indirectă, în cadrul internațional nefavorabil, caracterizat prin disprețul față de drept și dreptate, prin domnia forței.

Erodarea sistemului de alianțe după acordul de la München din 29 septembrie 1938 și după despărțirea Cehoslovaciei, la 15 martie 1939, a dus la izolarea ei progresivă, în ciuda garanțiilor acordate de Marea Britanie și Franța, din 13 aprilie 1939; iar Pactul Ribentrop-Molotov, din august 1939, a înrăutățit în chip dramatic situația internațională a României. Practic ea a ajuns complet izolată între două mari puteri, Germania și U.R.S.S., și între vecini care nu-și ascundeau intențiile de a-și mări teritoriul în dauna statului român. Și cel mai mare dintre

ei, U.R.S.S., este și primul care va trece la acțiune, în iunie 1940. Aceasta era situația României în momentul în care în Europa izbucnește cel de-al doilea război mondial. Este, poate, perioada cea mai dramatică din istoria statului modern român.

Onorată asistență,

Există percepții și abordări în rândul unor istorici, jurnaliști, chiar și oameni politici, conform cărora caracteristici, încă prea puțin cercetate ale evoluției societății umane, ar face ca istoria să se repete. Pornind de la similitudini mai mult sau mai puțin punctuale ale unor evenimente situate la moment de timp diferite, și ignorând contextul în care acestea se definesc, astfel de abordări proiectează o viziune simplistă „vandabilă” și fatalistă asupra evoluției societății omenești, cu efecte deosebit de nocive asupra percepției publice și implicat asupra deciziei politice. Fără a nega existența unei anumite ciclicități în evoluția istorică, pusă în evidență de cercetători, dar situându-mi abordarea dintr-o perspectivă caracteristică activității diplomatice, de cântărire atentă a realității și căutare de noi soluții, idei, porți spre viitor pentru fiecare situație abordată, aş spune că istoria nu se repetă niciodată — oricum, niciodată identic. Este, în primul rând, din punct de vedere filozofic, una din principalele caracteristici care dă sens conceptului de evoluție și pe care se fundamentează rațiunea de a fi a societății umane. Analiza bazată pe asimilarea „crudă” a prezentului cu trecutul, cu anumite deznodăminte dramatice care aparțin acestui trecut, denotă simplitate și rigiditate în abordare, ori în anumite cazuri poate chiar rea voință.

În acest context, aş dori să subliniez importanța raportării la trecut și nu a întoarcerii la trecut.

Onorat auditoriu,

Față de peisajul anului 1940, scena europeană și mondială a prezentului se caracterizează prin câteva evoluții majore, multe dintre ele fiind chiar rezultatul lecțiilor oferite de zbuciumata istorie a începutului secolului XX și a secolelor trecute. Afirmarea fără precedent, după sfârșitul celui de-al doilea război mondial a principiilor și valorilor democratice, atât la nivelul conștiinței individuale, cât și la nivelul statelor și al comunității internaționale reprezintă, poate, una din cele mai profunde evoluții din spațiul european. Căderea fostelor regimuri comuniste, totalitare din Europa Centrală și de Est a reprezentat o confirmare a dinamicii și a forței de penetrație a acestui proces. Spre deosebire de datele anului 1940, Europa Occidentală se constituie astăzi din statele care au deja o îndelungată tradiție democratică iar țările din Europa Centrală și fostul spațiu sovietic, inclusiv Federația Rusă sunt angajate ferm pe calea democrației, a statului de drept.

În al doilea rând, există un complex sistem de structuri și instituții economice, politice și de securitate europene și euro-atlantice care și-au dovedit viabilitatea, în asigurarea păcii, securității și prosperității

continentului european, precum și în promovarea principiilor și valorilor democratice. Se află în curs de desfășurare un proces de racordare a statelor central europene la aceste structuri euro-atlantice și de pregătire a integrării lor depline în aceste structuri, în paralel cu dezvoltarea unor forme de cooperare și parteneriat cu Federația Rusă și statele CSI. S-au înregistrat evoluții majore în elaborarea unui cadru juridic și instituțional pan-european de respectare și promovare a drepturilor omului, o atenție deosebită acordându-se respectării drepturilor personale aparținând minorităților naționale.

În al treilea rând, eliminarea barierelor comerciale și integrarea economică au invalidat ideea necesității cuceririi de noi teritorii pentru asigurarea accesului la piețe. Investițiile străine, ca și legăturile politico-militare reprezintă o garanție a interesului statelor partenere în securitatea, stabilitatea și dezvoltarea economică a statelor în care investesc capital economic sau politic.

În sfârșit, în ultimul rând dar nu cel mai puțin important, se poate vorbi de un spirit al timpului care se afirmă pe continentul nostru, acel spirit european bazat pe principii și valori comune, adânc înrădăcinate la nivelul conștiinței individuale și colective dar și pe interese comune de securitate, stabilitate și dezvoltare.

Onorat auditoriu,

Istoria Dictatului de la Viena demonstrează, o dată în plus, că valorile morale ale Europei pot fi lovite de forța brutală, pot fi chiar trecător înfrânte, dar viața e veșnică. Și viața se întemeiază pe înțelegere între națiuni, pe bună vecinătate, pe respect și încredere reciprocă. Este principala lecție a istoriei pe care diplomația o trage.

Dictatul de la Viena a dispărut de două ori. Odată prin eliberarea de către trupele române, în 1944, a teritoriilor ocupate, a doua oară prin Tratatul de pace din 1947, care în articolul 2 stipulează: „Hotărârile sentinței de la Viena din 30 august 1940 sunt nule și neavenite. Frontiera dintre România și Ungaria este restabilită prin prezentul articol astfel cum exista la 1 ianuarie 1938“.

Dictatul a dispărut și prin dezavuarea lui de către făuritorii săi de tristă amintire (la 18 ianuarie 1945, guvernul italian declara nul și neavenit Dictatul de la Viena).

A dispărut definitiv și posibilitatea existenței lui.

Reconcilierea istorică domină astăzi Europa. Este un concept pe care diplomația românească îl împărtășește și-l susține din toate puterile. O Europă a zilelor de azi și de mâine nu poate fi decât o Europă a speranțelor regăsite. Încercări de reaprindere a pasiunilor au fost și poate vor mai fi. Dar un spirit rațional le menține în anumite limite, ba chiar se străduiește să le pună capăt. Națiuni, cum sunt cea română și cea maghiară nu se pot confrunta veșnic. Nu numai dintr-o datorie de umanitate, dar dintr-una de proprie conservare. Nici o națiune nu este făcută să o stăpânească pe alta. Toți suntem făcuți pentru a munci alături unii de alții respectând dreptul celuiilalt și înălțându-ne tocmai prin aceea că respectăm acest drept. Exemplul francezilor și germanilor

ne stă la îndemână. După secole de confruntare, astăzi, în sondajele de opinie dintre cele două țări, între popoarele cu care unii și alții se simt în mai bune relații de încredere și prietenie, francezii apar pe primul loc în Germania și germanii pe primul loc în Franța. Spectaculoasă transformare! Și care nu poate să nu ne atragă atenția.

În acest nou context, internațional, caracterizat prin tendințe de renunțare la argumentul forței și promovarea valorilor democrației și parteneriatului, ale cooperării și integrării economice și politice, rolul și răspunderea demersului diplomatic sunt amplificate. În condițiile unei evoluții de la confruntare la dialog și cooperare, diplomația este aceea care facilitează comunicarea, găsirea limbajului comun între parteneri. Într-o lume caracterizată printr-o interdependență crescândă și integrare, aceasta asigură interfața dintre toate instituțiile guvernamentale implicate în cadrul acestui proces și structurile internaționale.

Un rol deosebit revine astăzi diplomației și în prevenirea și gestionarea diverselor forme de confruntare și conflict prin evaluarea atentă și profesională a oricăror situații având un asemenea potențial conflictual și implicarea cu energie, responsabilitate și imaginație în conturarea soluțiilor pentru astfel de situații. Probabil rolul specific și plin de răspundere al demersului diplomatic în situațiile cele mai dificile este găsirea acelor punți, a acelor numitoare comune, sau puncte de plecare pe baza cărora să se poată demara procese evolutive de dezvoltare a relațiilor de încredere, conlucrare, bună vecinătate atunci când există diferențe de poziții între părți.

În urma evoluției contextului internațional și al conștientizării lecțiilor istoriei, demersul diplomatic și-a diversificat astăzi aria de cuprindere. Am depășit etapa atenției aproape totale și a credinței aproape oarbe fără acoperire în planul realității dedicate tuturor actelor juridice internaționale. Tocmai de aceea, diplomația românească acționează pentru integrarea în cadrul unor structuri economice politice și de securitate a căror importanță, viabilitate și vitalitate au fost validate de evoluția istorică și de realitatea prezentă.

Aceste acțiuni sunt secondate de demersuri susținute vizând asigurarea sprijinului pentru procesul intern de consolidare a instituțiilor democratice, a statului de drept, precum și de profunde reforme în domeniul economic, astfel încât România să evolueze spre o societate stabilă și prosperă. Pornind de la conștientizarea necesității unei abordări pragmatice, demersurile vizând asigurarea unor garanții politico-juridice de securitate pentru țara noastră sunt însoțite de participarea la forme concrete de conlucrare și parteneriat cu structuri precum NATO sau UEO. La acestea se adaugă un efort permanent de folosire a structurilor subregionale de cooperare, cum ar fi cele din Europa Centrală, din zona Mării Negre și, în perspectivă în Balcani.

În aceeași logică se înscrie și promovarea raporturilor noastre cu Ungaria unde, în paralel cu eforturile pentru încheierea Tratatului politic de bază urmărim dezvoltarea cadrului larg al relațiilor bilaterale ca garanție a ancorării în planul realității a angajamentelor politico-juridice asumate reciproc. Istoria ne învață că nu ne putem permite

acorduri rupte de contextul realității conținând prevederi nepotrivite, aflate dincolo de limita aplicabilității concrete, caracterizate de ambiguități și neclarități.

Este cât se poate de limpede că diplomația trebuie să fie pregătită a face față acestor complexe provocări și probleme pe care i le rezervă evoluțiile din planul realității. Dar diplomația singură nu poate rezolva totul. Este nevoie de un spirit nou, de toleranță, înțelegere, moderație și responsabilitate din partea tuturor: cetățeni și oameni politici. Este nevoie de clarviziune și realism. Dacă există un pericol, acesta nu rezultă intrinsec din problemele și evenimentele, uneori dramatice ale trecutului, ci din ignorarea învățămintelor acestuia, din nostalgia după el sau teama obsesivă a repetării istoriei. Pe de altă parte, logica promovării identității culturale, etnice și religioase prin segregatie și separatism se încadrează într-un sens contrar aceluia al evoluției integrării și formării identității și spiritului european. Într-o eră nouă, se cuvine să ne implicăm împreună în conturarea unui nou mod de abordare, a unei noi mentalități, adaptate valorilor și spiritului timpului.

Subliniind, încă o dată, importanța reconcilierii istorice româno-ungare și apelând la o imagine plastică referitoare la momentul actual al desfășurării „simfoniei” politice europene, în care noi toți — cei din România și Ungaria, cetățeni, jurnaliști, oameni de știință, diplomați, politicieni și alții — dorim să fim parte din orchestră, aş dori să adresez tuturor apelul, de a ne adapta partiturile și a ne acorda instrumentele pornind de la rezonanța noului spirit care se conturează pe scena continentului nostru — spiritul european.

TEODOR VIOREL MELEȘCANU

Ministru de Stat, Ministerul Afacerilor Externe

¹ Simpozionul a mai fost onorat de prezența Președintelui României, Ion Iliescu, care a prezentat comunicarea „După 55 de ani” lansând un apel la reconciliere istorică între România și Ungaria, a Președintelui Academiei Române, acad. Virgiliu N. Constantinescu, a dr. Florin Constantiniu de la Institutul de Istorie „N. Iorga” al Academiei Române și a prof. Corneliu Lungu de la Direcția Generală a Arhivelor Statului a căror luări de cuvânt nu sunt incluse în volumul de față (nota red.).

DRAMA ROMÂNIEI ÎN ANUL 1940 ȘI EXIGENȚELE SECURITĂȚII NAȚIONALE

*Domnule Președinte al României,
Doamnelor și Domnilor,*

Întregită în urma adunărilor cu caracter plebiscitar de la Chișinău, Cernăuți și Alba Iulia din memorabilul an 1918, România, stat național unitar, suferă în vara și toamna anului 1940 amputarea gravă a teritoriului său. Evenimentul a avut implicații serioase asupra statului român și asupra echilibrului zonal; a fost consecința politicii revizioniste și revanșarde a câtorva state din Europa aceluși timp. Aceasta ar fi, cuprinsă în două propoziții, drama României din anul 1940.

Mi-am pus și altădată întrebarea la ce servește să rememorăm unele evenimente extrem de dureroase din viața poporului român?! Ele sunt consemnate ca atare în cărțile de istorie. Însă dincolo de cuvântul scris întotdeauna se mai află ceva: ceva ce nu se poate scrie, reda, niciodată în cărțile de istorie — *suferința*. Mă întreb, de aceea, dacă suferințele miilor de inocenți, consecința directă a unor acte arbitrare, precum cele din vara și toamna anului 1940, au fost vreodată alinate și, mă întreb, de asemenea, dacă urmașii lor de astăzi trăiesc cu convingerea că aceste drame nu se vor mai repeta...

Suntem pretutindeni îndemnați astăzi în Europa să uităm trecutul și să privim spre viitor. Eu cred în această idee, deoarece cred în Europa de mâine. Însă mai știu că trecutul ne oferă și câteva lecții pe care suntem datori să nu le ignorăm.

Una dintre acestea o constituie momentul 1940. Acel an ne oferă exemplul negativ a ceea ce nu trebuie să se mai întâmple niciodată în istoria României sau a oricărei alte țări și anume folosirea constrângerii împotriva integrității teritoriale. Oricare ar fi condițiile internaționale eu cred că stă în puterile noastre ca o asemenea dramă să nu se mai repete.

•

În toată perioada dintre cele două războaie mondiale România a constituit un factor de stabilitate și echilibru în Centrul și Sud-Estul european. România avusese în perioada interbelică drept obiectiv fundamental în politica internă și externă apărarea și consolidarea independenței și integrității teritoriale. Ea a fost în același timp unul din promotorii cei mai activi ai politicii de stabilitate internațională, de securitate colectivă și de concordie între popoarele europene. Politica sa de bună înțelegere cu toți vecinii era o realitate de necontestat.

Pe acea vreme, vecină cu Polonia la nord, România era aliată cu această țară urmărind garantarea securității frontierei către Est a celor două state. Alianțele cu Cehoslovacia și Iugoslavia din cadrul Micii Înțelegeri garantau securitatea frontierei de Vest și introduceau România în peisajul geopolitic al Europei Centrale. Înțelegerile cu Turcia, Grecia și Iugoslavia garantau frontiera de Sud a României și promovau pacea și securitatea în Balcani. În toate situațiile, se avea în vedere sistemul de securitate european garantat de Societatea Națiunilor.

În ceea ce privește politica sa militară, de cel puțin 100 de ani, românii urmăreau în exclusivitate apărarea hotarelor lor, iar orientările doctrinare elaborate au avut în permanență în centrul atenției adoptarea soluțiilor optime menite să asigure scopul fundamental — acela al păstrării integrității teritoriale.

România își exercita, în mod natural, rolul său geopolitic european pe care așezarea sa în această parte a continentului i-l conferă: *rolul unui stat necesar echilibrului european* datorită spațiului critic european în care se află. Încălcarea răspântiei carpatice și agresarea României, sub orice formă ar avea loc, nu se poate face nici astăzi fără grave consecințe zonale și europene.

Nu cred că exagerez dacă spun că de-a lungul unui secol România s-a străduit și a fost un generator continuu de securitate și stabilitate pentru zona din care face parte, pentru că politica sa externă nu a fost niciodată îndreptată împotriva nimănui și nu a urmărit decât să consolideze ceea ce prin grele suferințe putea să obțină: unirea tuturor românilor într-un stat unitar și înscrierea acestuia pe orbita modernității și a europenismului.

Prin dezmembrarea și grava dezorganizare, în mai puțin de trei luni, a teritoriului său național, în toamna anului 1940 România își vede anulată calitatea de generator de stabilitate și securitate. Izolată internațional, cu o elită guvernantă instabilă, cu lipsuri importante în înzestrarea și echiparea armatei, România a fost obligată să cedeze în fața forței.

Constrângerile arbitrare față de România s-au dovedit a fi în primul rând o mare greșeală politică. Acționând în baza pactului Ribbentrop-Molotov și anexând, în acest fel, Moldova de dincolo de Prut — adică teritorii ce nu i-au aparținut niciodată, Uniunea Sovietică a anexat un teritoriu străin, cu o populație ostilă, legitimând astfel alianța româno-germană din vara următoare.

În același mod încă din august 1940 Germania fascistă a creat prin Dictatul de la Viena necesitatea întoarcerii armelor la 23 august 1944, căci la originea acestui act a stat și dorința de a elibera un teritoriu românesc, de această dată Ardealul de Nord.

În al doilea rând, Dictatele de la Viena, pentru că au fost două, erau și o greșeală strategică. Ca urmare a primului dictat de la Viena (din 2 noiembrie 1938) Ungariei i-au fost atribuite 12.000 de km² din Cehoslovacia. Prin cel de-al doilea dictat de astă dată împotriva României, Ungaria a obținut alți 43.492 km² în zona carpatică. Consecințele în planul securității zonale au fost extrem de grave. Apăsarea astfel, în umbra Germaniei lui Hitler, un al doilea stat, în însăși inima Europei, ce se hrănea din fantasma unui imperiu defunct, imperiu la a cărui imagine idilică unele elite maghiare nu renunțaseră nicicând.

Pentru România, în plan militar-strategic, rapturile teritoriale au determinat practic destrămarea sistemului militar edificat în perioada dintre cele două războaie mondiale. Anexarea Basarabiei și a Bucovinei de nord, coroborată cu forma bizară a liniei de demarcație româno-ungare impusă prin Dictatul de la Viena, au compromis apărarea teritoriului dintre Prut și Carpații Orientali, deoarece dispozitivul trupelor române nu avea adâncime operativă, iar manevra de forțe era considerabil îngreunată.

Dictatul de la Viena a anulat, în același timp, valoarea militară a podișului transilvan. Un atac dinspre Nord-Vest, peste Podișul Transilvaniei, coroborat cu unul dinspre Vest, prin Poarta Mureșului, putea pune în situație dificilă forțele militare românești. Într-o anumite eventualitate, forțele sovietice de pe Prutul interior puteau face joncțiunea cu cele ungare de la nord de Brașov în numai 12 ore. Avantajele strategice ale lanțului carpatic românesc puteau fi în acest mod anihilate foarte rapid.

Urmare directă a acestor acte arbitrare, la sfârșitul anului 1940 România se confrunta cu o situație extrem de grea din punct de vedere al securității sale. În plus, rapturile teritoriale au diminuat într-o măsură însemnată potențialul militar național. Mai apoi a trebuit gândit rapid noul dispozitiv strategic național și redislocate unitățile și marile unități militare.

Cum spuneam, ne uităm în istorie nu pentru a ne admira rănilor ci pentru a căuta concluzii utile azi. Și sunt multe, dar poate una se distinge prin gravitate și importanță. Aș îndrăzni să o formulez astfel: Ori de câte ori România a fost amputată, subminată ori altfel slăbită, echilibrul european a avut de suferit. Și ar mai fi poate alta, care decurge din prima. Cei ce au lucrat la dezmembrarea României au făcut-o cu gândul la câștiguri care împingeau la conflagrații mondiale.

Din perspectivă istorică Dictatul de la Viena are astfel semnificație politică nu numai pentru români dar și pentru întregul spațiu european.

Faptul că ținem atât de mult în actele și grijile noastre la teritoriul țării și la caracterul unitar al statului nostru nu este o obsesie a noastră, a românilor, ci o datorie pe care o avem față de strămoșii noștri ca fundament al demnității noastre și o misiune pe care o avem de îndeplinit în această parte a Europei pentru liniștea ei.

Doamnelor și Domnilor,

Îmi pun câteodată întrebarea dacă ar mai fi posibil azi repetarea aceluși Dictat de la Viena din 1940. Desigur, în politică totul este posibil. Dar totuși ar mai fi el posibil?

Imensa majoritate a populației României de azi s-a născut, a făcut școala și a trăit cu o hartă a țării pe perete care cuprinde Ardealul ca parte integrantă a statului nostru. Nu este vorba numai de o hartă ca atare ci de ce ea ne-a sădit în inima și mintea noastră. Noi cei de azi nu am obținut Ardealul, noi ne-am născut într-o țară în care suntem în egală măsură Ardeleni, Moldoveni, Dobrogeni sau Munteni. Și îmi este greu să cred că oriunde am fi noi românii mai putem accepta o repetare a celor întâmplări la Viena în 1940.

Apoi cursul european care se cere consolidat firește este spre democratizare, colaborare și integrare. Constrângerea statelor sau folosirea forței militare pare să fie înlocuită prin reguli și standarde comune de conviețuire într-o viitoare Europă unită. Totalitarismul a dispărut de pe harta continentului iar ideologiile pe care s-a sprijinit rămân compromise. O repetare a Dictatului de la Viena ar fi astăzi nu numai un act împotriva românilor dar și o încercare de a merge împotriva unui întreg curent politic, prevalent în Europa.

Dar poate mai important decât toate acestea este faptul că stă în puterea noastră ca ce s-a întâmplat în august 1940 la Viena să rămână o amintire dramatică pentru noi și generațiile ce vin. Unindu-ne eforturile, lucrând numai pentru țară și nicidecum contra ei eu cred că vom putea depăși toate greutățile care azi ne-ar putea descuraja sau provoca teamă. Poate că niciodată în istoria noastră nu am avut o șansă mai bună de a ne urma cursul nostru firesc și de a ne împlini destinul. Toți trebuie să credem în această șansă iar în tot ce facem să o dovedim.

Noul cadru internațional permite exprimarea liberă a opțiunilor noastre.

Politica noastră externă și de securitate se înscrie în ultimii ani pe coordonatele sale naturale, europene: integrarea treptată în mecanismele politice și în instituțiile europene și euro-atlantice. Promovăm astfel relații internaționale care să excludă forța și amenințarea cu forța, dictatul și ingerințele în treburile interne.

Asigurarea unei capacități optime de apărare a țării, continuarea procesului de reformă, prin modernizarea și profesionalizarea armatei, a celorlalte forțe din cadrul sistemului militar național, sunt priorități ale statului român.

În plus, participarea la efortul comun de construire a unui nou sistem de securitate în Europa de după războiul rece are o importanță deosebită pentru noi. Suntem conștienți că nu ne putem asigura securitatea în mod individual, iar participarea la organisme de securitate colectivă, precum ar fi NATO, UEO, OSCE sau ONU constituie o componentă esențială a politicii noastre de securitate. În această privință, Parteneriatul pentru Pace oferă cadrul de afirmare a dorinței noastre de realizare a unui climat de încredere, de colaborare și înțelegere între toate statele europene.

Nu înțelegem integrarea în NATO sau în alte structuri continentale ca pe o cursă de întrecere și nu încercăm să utilizăm aceste structuri pentru promovarea unor interese ascunse. Promovăm deschis reconcilierea și buna înțelegere între vecini. Bunele relații militare cu toți vecinii noștri sunt o dovadă în acest sens.

Eu aș spune că noi credem sincer în conceptul integrării europene și nu le manevrăm pentru a dobândi avantaje efemere de altfel pe seama altora. Constatăm tot mai des că scopurile generoase ale integrării europene sunt folosite pentru a da sens unor idei neorevizioniste sau că unii își ascund în spatele unor principii europene poftele în continuare nemăsurate.

Ar trebui să ne întrebăm, de asemenea, dacă nu cumva tot de la astfel de orgolii s-a plecat în vara anului 1940. Chiar dacă atunci visul

unora părea că s-a îndeplinit, istoria nu a putut să îndure o nedreptate. Îmi închipui că toate acele greșeli puteau fi curmate dacă luciditatea ar fi prevalat în fața dorințelor și planurilor nerealiste.

Doamnelor și Domnilor,

La începutul intervenției mele mă întrebam dacă suferințele miilor de inocenți, consecință directă a unor acte arbitrare ca cel de la Viena din august 1940, au fost vreodată alinate. Presupun că amintirea lor trebuie să apese pe umerii unora. Vreau să închei tot printr-o întrebare. N-ar fi oare o dovadă a dorinței de reconciliere și n-ar fi oare în perfectă consonanță cu spiritul european actual dacă *cineva* ar face cel puțin un gest prin care să arate urmașilor celor care au suferit că regretă nedreptatea săvârșită la Viena în august 1940?

Vă mulțumesc pentru atenție!

GHEORGHE TINCA
Ministrul Apărării Naționale

BISERICA ȘI DICTATUL DE LA VIENA

Observ că la acest Simpozion s-a pus și problema dacă ceea ce s-a petrecut la 30 august 1940 la Viena, a fost un „dictat” sau un „arbitraj”. În istorie multe nelegiuriri capătă pentru o vreme nume frumoase, curate sau măcar neutre. Fără a intra în fondul problemei, s-ar cuveni să observăm doar faptul că arbitrajul ar fi presupus medierea între două opinii libere, iar arbitrii ar fi trebuit aleși și invitați să arbitreze de către părțile în litigiu, de comun acord. Ori, nici una din aceste condiții n-a fost îndeplinită la 30 august 1940. S-a dat unui dictat al terților (Germania și Italia) aparența de „arbitraj” ca să sune mai frumos, să însele sau măcar să deruteze. Românii n-a apelat la nici un arbitraj. Românii au fost chemați ultimativ, li s-a impus un text și o hartă pe care arbitrii trasaseră fără consultații hotarele teritoriului ce urma să fie ocupat¹. Parcă rușii vor recunoaște vreodată că au „ocupat” Basarabia? Istoricii lor — și am avut și noi Rollerii noștri — știu că au „eliberat-o”!

Mihail Manoilescu, ministru de externe al României în august 1940, notează în *Insemnările* pe care le-a lăsat, că i-a spus lui Ribbentrop că românii n-au cerut arbitrajul. Tot Manoilescu a telegrafiat din Viena la București: „*Totul apare ca o piesă scrisă dinainte, în care nici o singură vorbă și nici un singur gest nu se poate schimba*”. Tot la Viena Manoilescu a cerut cuvântul după ce a vorbit Ciano, dorind să spună: „*Rog să se constate și să se treacă în protocol că delegația română nu a avut niciodată ocaziune de a prezenta și de a dezvolta punctul ei de vedere în fața comisiei arbitrale*”. Ribbentrop l-a împiedicat să vorbească. Despre „arbitraj” Manoilescu notează: „*M-au indignat cele două minciuni sfruntate, cuprinse în textul oficial, prima că guvernul regal român și guvernul regal ungar s-au adresat guvernului Reichului și guvernului italian cu rugămintea de a face un arbitraj și a doua că cei doi miniștri de externe au luat hotărârile lor după o nouă convorbire cu miniștrii Manoilescu și Csáky*”².

¹ În volumul semnat de Gheorghe I. Bodea, Vasile T. Suciu și Ilie I. Pușcaș: *Administrația militară horthystă în nord vestul României*, Cluj-Napoca, ed. Dacia, 1988, p. 140—141 se arată că într-o conversație a reprezentanților demonstrațiilor din Cluj cu primul ministru Ion Gigurtu, când acesta s-a referit la „arbitraj”, cel din Cluj a replicat: „*Acesta e un dictat teribil, nu arbitraj... și acest dictat îl refuză națiunea*”. Răspunsul lui Gigurtu a fost că, altfel, România riscă să piardă întreaga țară și riscă și comunizarea. Textul convorbirii, în Arhiva Ministerului de Interne, fond documentar, dosar 546 vol. 51.

² M. Manoilescu, *Insemnări*, prezentare și selecția textelor Gheorghe Buzatu și Marian Ștefan, în vol. *Jocul periculos al falsificării istoriei*, culegere de studii și articole, coordonatori acad. Ștefan Pascu și prof. univ. Ștefan Ștefănescu, București, 1986, p. 216, 220.

Atât despre aceasta. Aș mai adăoga doar că nu știu dacă, preferința din vreo rațiune tehnică, politică sau diplomatică exclusiv a unuia din acești doi termeni, dictat sau arbitraj, ar putea schimba realitatea faptelor pe care le descriu. Mai departe ne vom reaminti doar de Golgota Bisericii românești, ortodoxă și unită, din Transilvania ocupată ca urmare a dictatului-arbitraj de la Viena.

Despre aceasta s-a scris mult. Suferințele însă, îndurate de Biserica românească din Transilvania ocupată, și de toți românii transilvăneni, nu vor putea fi niciodată nici evaluate exhaustiv, nici cântărite. Pentru acestea nu există nici un instrument de măsură. Un bilanț cât mai aproape de inventarul tuturor urgiilor și orgiilor sălbaticie ale ocupanților, n-ar putea cuprinde nici totul, nici toată profunzimea durerilor. Nici pentru suferințe, nici pentru crime, nu există nici măcar termeni de comparație. Poate doar unele năvăliri barbare, din vremea de semi-sălbăticie, să poată servi drept elemente de comparație, dar parcă nici acelea n-au ajuns la atâta sălbăticie la câtă s-a dezlănțuit asupra Transilvaniei de către ocupanții maghiari în anii dictatului-arbitrajului de la Viena. Iată de ce noi înșine vom alege metoda inventarului, cât va fi posibil într-un timp foarte scurt. Adjectivele și exclamațiile, oricât de aproape de adevăr, nu ar adăoga nimic faptelor crude. Acestea vorbesc de la sine.

Intrarea armatelor maghiare pe teritoriul Transilvaniei a fost ca un val năprasnic de ură dezlănțuită. Tot atunci s-a trezit și ura maghiarilor localnici, până atunci adormită sau măcar potolită, deși dintre aceștia au fost și vecini de omenie, câți vor fi fost. Recitind astăzi ceea ce s-a petrecut acum o jumătate de secol (55 de ani), deși se dau nume și fapte ușor controlabile, totul pare neverosimil, inventat de o minte bolnavă. Adevărul este însă că cele descrise sunt mult sub grozăvia faptelor petrecute, pentru simplul motiv că, descriind asemenea fapte, cuvintele nu conțin nici întâlnirea lamei cuțitului cu carnea omenească, nici fulgerarea glonțului, nici impactul ciomagului cu osul frunții sau moalele capului, nici străpungerea țepii băgate prin gura unui om viu și ieșite prin ceafă, cum a fost martirizat, în veacul nostru, protopopul Aurel Munteanu din Huedin³.

³ Vezi și Constantin Voicu, *Biserica strămoșească din Transilvania în lupta pentru unitatea spirituală și națională a poporului român*, Sibiu, 1989, p. 238 și urm.

Protopopul Aurel Munteanu din Huedin a fost ridicat de acasă, i-au smuls barba, l-au împuns cu baionetele și l-au schingiuit până a rămas mort, iar cadavrul a fost purtat prin piață, în văzul lumii, în care timp *muzica militară maghiară cânta*.

Autorii acestor atrocități au fost frații Szabo, măcelari din Huedin, și cu frații Gyepű, *asistând protopopul reformat Bokor*, cum și primarul comunei.

O dată cu protopopul Munteanu a fost ridicat și gardianul Nicula din Huedin, care de asemenea a fost omorât prin chinuri groaznice, și ambele cadavre au fost îngropate în marginea comunei" (cf. Arhivele Statului București, Fond M.A.I., dosar 9/1940).

Un raport al Ministerului Afacerilor Străine notează: „În 10 septembrie 1940 (...) a fost ucis în chinuri groaznice protopopul român ortodox Aurel Munteanu din orașelul Huedin. În plină zi, în mijlocul orașului și în văzul mulțimii care vocifera, asasinii l-au trântit la pământ, l-au bătut cu pumnii și ciomegele, i-au smuls părul și barba cu carne cu tot, iar unul dintre ei i-a înfipt un par

Protopopul Aurel Munteanu după ce a fost măcelărit cu baionetele și purtat pe străzile orașului Huedin a fost aruncat undeva într-o groapă. A fost reînhumat mai târziu când setea de sânge s-a mai potolit și când, vinovații au fost judecați și chiar pedepsiți de un tribunal maghiar din Cluj la ... 2 luni închisoare, cu suspendarea executării pedepsei⁴. Regentul Horthy — de trită amintire — cu prilejul unei vizite la Cluj a pus toate crimele împotriva românilor, pe seama „*entuziasmului populației maghiare*“!

Protopopul Aurel Munteanu a rămas în amintirea credincioșilor ca „*Mucenicul Aurel*“⁵. Era o personalitate marcantă în Transilvania vremii. Făcuse liceul la Sibiu, unde fusese coleg cu Octavian Goga. Au rămas prieteni. Protopopul își vizita adesea colegul la Ciucea. Goga a murit acolo la 7 mai 1938. Tot la Sibiu a făcut protopopul Munteanu și Teologia. Dintre acțiunile lui mai importante putem aminti întemeierea în toamna anului 1918 pe Valea Drăganului a „*Comitetului Național Român*“, iar la Sebeșul Mare a întemeiat „*Garda Națională*“. El a condus delegația de țărani din Sebeșul Mare și împrejurimi, la Alba Iulia la 1 decembrie 1918, fiind și el unul din cei 1228 de delegați care au proclamat unirea Transilvaniei cu România. A fost apoi deputat de Mănăstur (Huedin) în anii 1919—1920, în primul Parlament al României Mari. La 24 decembrie 1924 a fost numit protopop de Huedin. În anul 1926 a fost ales senator, fiind membru al Partidului Național Român. A fost, până la moarte, președinte și director al Departamentului ASTRA din Huedin. La 14 octombrie 1934, la sfîntirea bisericii din Huedin, restaurată de el, au participat importante personalități din România: episcopul Nicolae Ivan al Clujului, episcopul Ioan Stoica al armatei, Octavian Goga, Stelian Popescu directorul ziarului „Universul“, generalul Ion Antonescu, șeful Statului Major al Armatei, istoricul Ioan Lupaș, Onisifor Ghibu etc. Protopopul Aurel Munteanu a ținut foarte multe conferințe în tot Ardealul, luând satele la rând.

În descrierea atrocităților care s-au declanșat împotriva românilor din Transilvania ocupată în 1940, literatura rămâne în urma faptelor. Neputincioasă. Amenințată de incredibil. Iată de ce, cum am mai spus, parcă ar fi mai aproape de adevăr expunerea faptelor în stil de proces-

în gură, până a ieșit prin ceafă“ (cf. Arhiva M. în Af. Ext. Fond Conferința de pace de la Paris, 1946, vol. 108).

Protopopul A. Munteanu a fost arestat de un ofițer hortyst pe o stradă, „pe când el se ducea la o înmormântare, și o bandă de asasini l-a torturat în chipul cel mai bestial, timp de patru ore. Cu o răbdare și o perseverență diabolică, ei l-au bătut la început cu pumnii și apoi cu măciucile, până ce el a căzut la pământ. Apoi i-a fost smulsă, după același rit sadic, venerabila sa barbă de preot creștin, cu bucăți de carne, smulgându-i-se în același timp părul de pe cap, cu pielea cu tot.

Această operație terminată, călăii i-au sucit până i-au rupt oasele. Culmea bestialității a fost atinsă de asasinul Budai János Gyepű, care de mai multe ori i-a vârat un băț în gură cu asemenea forță încât bățul i-a ieșit prin ceafă; și după ce... a murit în urma acestor torturi, asasinii i-au aruncat cadavrul dimpreună cu cel al gardianului Gh. Nicula, omorât de aceeași bandă, într-un șant al proprietății nobilului ungar, contele Banfy. Cf. Ziarul „Ardealul“ nr. 39 dos. 1944. Cele de mai sus s-au citat după Gh. I. Bodea etc. *Administrație, cit., supra*, p. 254.

⁴ Dosar B, 4239/1941/6.

⁵ Cf. Gheorghe I. Bodea, Vasile T. Suci, Ilie I. Pușcaș: *op. cit.*, p. 249.

verbal. Sau, și mai aproape, și mai autentic, în stil de litanie care ar trebui rostită și ascultată în genunchi, cu speranța în Marele Arbitru de la care istoria așteaptă să facă dreptate și oamenilor, și neamurilor.

De altfel, pregătind această scurtă comunicare și dându-mi seama că nu voi putea cuprinde nici măcar în parte pătimirile Bisericii românești din Transilvania ocupată în 1940, o clipă mi-a trecut prin gând ideea de a vă citi doar un pomelnic de martiri, fără comentarii. Poate că am făcut rău renunțând la ideea aceasta. Am și acuma teama că martirii nenumiți vor fi triști că nu-și aud numele. Dar sunt atât de mulți! Le cer iertare.

Nu există jertfe mici și mari. În cazul acesta al Transilvaniei există jertfe. Și dacă n-am avut în vedere nici măcar ordinea alfabetică, e pentru că în orice ordine ar fi puși, fiecare din ei e primul.

La Tresnea, în jud. Sălaj, trupele maghiare au intrat la 9 septembrie 1940. Au fost uciși peste o sută de români și patruzeci de gospodării au fost incendiate. Preotul român Traian Costea a fost torturat pe prisma casei. A fost legat de o grindă iar soldații maghiari tăiau din el bucăți cu baioneta⁶. Casa i-a fost apoi incendiată. L-au mistuit și pe el flăcările. Tot la Tresnea câțiva copii au fost aruncați în foc, arzând de vii. Au fost împușcate cu gloanțe catapeteasma bisericii și icoanele. Preotul Traian Costea a fost martirizat cu o zi înaintea preotului Aurel Munteanu⁷.

La Mureșenii de Câmpie, jud. Cluj, a fost măcelărit la 19 septembrie 1940 preotul Andrei Bujor, de 51 de ani, soția sa Lucreția Bujor de 48 de ani, fata lor Lucia de 24 de ani, licențiată în Litere, băiatul lor Victor Bujor, elev în clasa a VIII-a și alții, în total 11 români, bărbați și femei, maturi și copii. Printre ei și cantorul bisericii și soția sa și servitoarea preotului, o maghiară din Palatea, numită Juhász, ca să nu rămână martori ai asasinatului⁸.

La Cluj preotul unit Onofrei Pompei a fost spânzurat de două ori. A scăpat ca prin minune, pentru că n-a ținut frânghia. Trăiește și astăzi în Sibiu, ajuns la o senectute venerabilă⁹.

Între 1 septembrie 1940 și 15 mai 1941 s-au făcut, de către armata maghiară și de către civili maghiari, 117 profanări de biserici, troițe, cruci și monumente. În județele Trei Scaune, Ciuc și Odorhei au fost devastate și dărâmate până în temelii 16 biserici românești. În județul Mureș au fost profanate 20 de biserici, în județul Orhei 17 biserici, în jud. Satu Mare 14 biserici și în județul Ciuc 10 biserici¹⁰.

În aceeași perioadă (1 septembrie 1940—15 mai 1941), au fost uciși în Transilvania ocupată 919 români¹¹.

⁶ cf. *Administrația...*, p. 176—177.

⁷ A se vedea doc. în Arhiva Ministerului de Interne (A.M.I., dosar 546, vol. 122 cf. conf. univ. Mihai Fătu, *Biserica românească din nord-vestul țării sub ocupație horthystă 1940—1944*, ed. Institutului Biblic și de Misiune a Bș. Ort. Române, 1985, p. 86.

⁸ idem, p. 89, 90.

⁹ idem, op. cit., p. 96.

¹⁰ cf. *Războiul al II-lea mondial în documente și literatură*, Almanah ed. de rev. Steaua, 1985, p. 67.

¹¹ Iată statistica pe județe: Bihor 159, Ciuc 8, Cluj 174, Maramureș 26, Mureș 28, Năsăud 3, Odorhei 3, Satu Mare 28, Sălaj 436, Someș 38, Trei Scaune 24. Total 919, cf. *Războiul al II-lea mondial...* p. 64.

Satele românești ortodoxe și unite au fost terorizate și obligate să treacă la confesiuni maghiare, romano-catolică sau reformată, sau la episcopia maghiară unită din Hajdudorog. S-a încercat și o episcopie ortodoxă maghiară.

Iată câteva date statistice de convertiri religioase forțate: la Bixad, jud. Tei Scaune, 90% din români ortodocși au fost trecuți la confesiunea reformată, după cum scrie chiar preotul maghiar Sándor Ferencz la 30 octombrie 1940. la Sâncrai, județul Sălaj, toți românii uniți au fost obligați să semneze că trec la romano-catolicismul de limbă maghiară. La Lunca Ozunului toți românii au fost obligați, după schingiuri, să declare că trec la Biserica reformată maghiară. La Voșloveni, jud. Ciuc, preotul ungar i-a trecut pe toți românii la Biserica reformată maghiară. la Carei, Jud. Sălaj, uniții au fost obligați să treacă sub autoritatea Bisericii maghiare unite de la Hajdudorog. La Crasna, jud. Sălaj, românii au fost constrânși să treacă la Biserica Reformată maghiară. Tot așa a procedat și preotul reformat maghiar cu românii din Sâncraiu de Mureș (jud. Mureș).

Asemenea convertiri forțate s-au făcut și la Baia-Mare, Sighet, Vișeu de Sus, Borșa (Jud. Maramureș), Careii-Mari, Domănești (Jud. Sălaj), Bihor, Crăiești, Ogari (Jud. Mureș), Satu-Mare, Erneul Mare (Jud. Mureș), Covasna, Belin, Valea Mare, Ozun (Jud. Trei Scaune), Coșnea, Ghimeș-Făget (Jud. Ciuc), Cason, Cighieș Mureș Izvor, Hodoșa, Bicz-Chei, Joseni, Varviz, Ditrău, Borsec (Jud. Ciuc), Odorhei, Mărtiniș, Aldea, Ocland, Crăciunel, Merești (Jud. Orhei), Ciuc-Sâncrai, Tulgheș, Corbu, Miercurea Ciuc (Jud. Ciuc) ș.a.¹².

Preotului Laurențiu Moraru, din Herghelia jud. Mureș, i s-a ordonat să-și mute biserica. Neputând executa un asemenea ordin absurd, a fost bătut și batjocorit. Preotul Virgil Iancu din Micfalău, jud. Trei Scaune, a fost nevoit să fugă din sat și, tot așa, și preotul Ioan Bunuș din Aita Medie¹³. Preotul Trușă din Satu Mare a fost bătut, ca și preotul Olteanu din Berghia¹⁴. Călugării de la mănăstirea Bixad au fost scoși din chilii și puși la zid de membrii organizației maghiare „Levente”. Au fost maltratați și jigniți în tot felul, le-a fost devastată tipografia, le-au fost arse cărțile de slujbă și le-au fost arse proviziile¹⁵.

La 4 octombrie 1940 din Oradea au fost expulzați în România, în vagoane de animale, 282 de intelectuali români în frunte cu episcopul ortodox Dr. Nicolae Popovici. Asemenea expulzări s-au făcut din aproape toate orașele și satele din Transilvania ocupată¹⁶. În câteva zile numărul celor expulzați a ajuns la 11.519 români¹⁷.

Episcopia Ortodoxă a Maramureșului a căzut în întregime în teritoriul ocupat. La Sighet se afla în reședință episcopul Dr. Vasile Stan. Acesta a încercat să ia legătura telefonic cu episcopii Nicolae Popovici de la Oradea și Nicolae Colan de la Cluj, ca și cu Sf. Sinod de la București și cu Ministerul Cultelor. Nu s-a putut. La 31 august prefectul

¹² cf. *Războiul al II-lea Mondial*... p. 68.

¹³ cf. *Administrația Militară hortystá*..., p. 142.

¹⁴ *Idem*, p. 158, 239.

¹⁵ *Idem*, p. 156—157.

¹⁶ *Războiul al II-lea mondial*..., p. 68—69,

¹⁷ cf. Mihai Fătu, *op. cit.*, p. 127.

Brătan al Jud. Maramureș a convocat autoritățile, inclusiv cele bisericești, și le-a comunicat ordinul de evacuare urgentă. Episcopul Vasile Stan a mai avut încă timpul să se refugieze la Sibiu. Iată și câteva amănunte despre cele întâmplate la Episcopia Orodoxă a Maramureșului:

Fărădelegile petrecute la Sighetul Marmăției, cu patru zile înainte ca localitatea și regiunea să fie predate conform clauzelor dictatului, fărădelegi datorate membrilor acestor „gărzi naționale” teroriste, diversioniste, rezultă și din mai sus citatul Raport al *Episcopiei Ortodoxe a Maramureșului*: „A treia zi după verdictul de la Viena, duminică, 1 septembrie 1940, începuse teroarea străzii. Bande de unguri înarmate și nedisciplinate trecuseră râul Tisa, frontiera fiind numai la circa 800 m de reședința episcopală, și începuseră teroarea, semnalându-se conflicte serioase între puținii gardieni rămași fără comandanți și între aceste bande iresponsabile, dar puse la cale de armata regulată a ungarilor de peste Tisa¹⁸.

Cum *ținta tuturor atacurilor ungurești era mai ales Episcopia Ortodoxă a Maramureșului*, în frunte cu episcopul ei..., în această situație excepțională și cu totul critică se convoacă o consfătuire a Consiliului, la care i-au parte consilierii eparhiali. Se constată că în fața bandelor ungurești iresponsabile, orice jertfă e inutilă și poate mult păgubitoare pentru biserica din Maramureș, expunându-se episcopul cu întreg consiliul să fie terorizat și maltratată de aceste bande iresponsabile. De aceea, se hotărăște: 1) P.S. Episcop Vasile, împreună cu secretarul și eventual cu un consilier, să plece la Sibiu, locul designat pentru evacuare, și de acolo la București, unde să ia legătură cu membrii Sf. Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, cu Onor. Minister al Cultelor și cu Guvernul țării, pentru a garanta viața și drepturile noastre în Maramureș; 2) Consiliul referent, protopopul, Alexiu Latiș este numit vicar episcopesc cu Decretul nr. 72/1940 pres. și este încredințat cu conducerea Eparhiei până la întoarcerea Prea Sfințitului Episcop de Maramureș. La Catedrala episcopală rămâne P.S. Sa Arhim. Gherasim Agapie, iar administrator protopopesc al Sighetului pâr. Augustin Jolondcovschi; 3) Preoților și protopopilor li se trimite Circulara pastorală nr. 74/1940 Pres., prin care sunt sfătuiți să rămână la posturile lor, îndeplinindu-și datoriile duhovnicești, nearătându-se ostili noii stăpâniri, până la reglementarea drepturilor Bisericii ortodoxe române din teritoriul răpit și până la reîntoarcerea Prea Sfinției Sale în Maramureș¹⁹.

După plecarea episcopului iată ce s-a mai întâmplat. La Sighetul Marmăției în ziua de 3 septembrie 1940 o echipă de civili au venit cu steagul unguresc, l-au fixat pe frontispiciul reședinței episcopale, au distrus drapelul românesc, pe care românii îl pusese din nou... s-au repezit în capela episcopală unde au găsit un polițist român, Vasile Costin din Sarasău, i-au rupt epoleții și cocarda tricoloră de la șapcă, l-au insultat și l-au amenințat cu împușcarea²⁰. Palatul episcopal a fost ocupat abia la 8 septembrie. Arhimandritul Gherasim Agapie a primit ordin să demonteze catapeteasma din biserica ortodoxă deoarece „Orto-

¹⁸ Acestea din rapoartele semnate de J. Sgură (nr. 115/1940, preotul Stoican, (nr. 281/1946), pr. I. Tint (nr. 183/1940), cf. *Administrația...*, cit. p. 145.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Idem*, p. 148.

doxia nu există în Maramureș“! I s-a spus de asemenea că poate părăsi Ungaria²¹.

Episcopul Clujului, Dr. Nicolae Colan, a rămas în reședință și sub ocupație. A fost umilit, chemat în botjocură la recrutare, dezbrăcat ca orice recrut... Apoi i s-au spart toate geamurile de la reședință și a fost umilit de Horthy într-o vizită a acestuia la Cluj și, tot așa a fost tratat și episcopul unit Iuliu Hossu^{21bis}.

Atrocitățile săvârșite în Transilvania ocupată (omoruri, schingiuri, bătăi, arestări, profanări, devastări) totalizează 19.040 cazuri. Toate acestea sunt cuprinse într-o *Sinteză* înaintată Guvernului român de către Serviciul special de informații al Consiliului de Miniștri²².

Consiliul de Coroană al României a fost convocat de urgență la București în noaptea de 29—30 august 1940. Din Viena presiunea germano-italiano-maghiară creștea din minut în minut. În fapt alternativa era: ori acceptați *arbitrajul*, ori România va fi imediat desființată. La București votul a fost împărțit: 19 consilieri au votat pentru acceptarea așa zisului arbitraj, evident de nevoie, iar 10 au votat împotriva, cu recomandarea de a intra în luptă cu orice risc. Printre acești zece, spre lauda lui, a fost și Mitropolitul Transilvaniei Dr. Nicolae Bălan. A fost și o abținere: Teofil Sidorovic²³.

Deși partea ocupată a Transilvaniei a fost socotită ca fiind locuită de o majoritate maghiară, nici măcar acest lucru nu era adevărat. În colecția de microfilme S.U.A. păstrată la Arhivele Statului din București (în l. germană) se vede limpede că 50% din populația Transilvaniei ocupate era românească, restul de 50% fiind maghiari, germani, ucraineni, evrei, etc.²⁴.

Până la 1 decembrie 1943 din Transilvania ocupată au fost expulzați 1254 preoți²⁵. Trebuie menționată și „opera“ de maghiarizare a numelor, cu trecut în încercările Ungariei de a-și înmulți populația²⁶. S-au maghiarizat nume de familie, de ape, de munți, de localități²⁷. Împotriva românilor au activat câteva organizații maghiare, precum: „Garda zdrențăroșilor“, „Vânătorii turanici“, „Uniunea camaradească-Turul“, „Asociația Generală a turanilor unguri“ și organizația „Levente“.

²¹ Idem, p. 155—156.

^{21bis} cf. Constantin Voicu, *op. cit.*, p. 236.

²² cf. *Războiul al II-lea Mondial*..., p. 62.

²³ Arhiva Ministerului Af. Externe, fond 701, Transilvania, 1920—1944, vol. 42.

²⁴ La 1 ianuarie 1940 în teritoriul ocupat de Ungaria în urma Dictatului de la Viena, situația pe naționalități era următoarea:

români	50%	1.304.903
unguri	37,1%	968.064
germani	2,8%	72.109
ucraineni	1,1%	28.098
evrei	5,7%	148.649
alții	3,4%	87.184

²⁵ cf. Constantin Voicu, *op. cit.*, p. 243 după acte păstrate în arhiva Mitropoliei Sibiu.

²⁶ vezi Antonie Plămădeală, *Lupta împotriva deznaționalizării românilor din Transilvania în timpul dualismului austro-ungar*, Sibiu, 1989.

²⁷ prin Decrete ale autorității maghiare. Ev. ord. nr. 70/1941 al Cons. de miniștri maghiar; nr. 6541/1942 al Ministerului de Justiție maghiar, cf. C. Voicu, *op. cit.*, p. 248.

Într-un document păstrat în Arhiva Ministerului Afacerilor Externe²⁸ care reproduce un discurs al lui Aczél Ede rostit la 8 august 1943 la Șimleul Silvaniei se spune: „Pe acești valahi puturoși, opincari, tre- buie să-i extirpăm, să-i ucidem ca pe dușmanii noștri... Camarazi! Preoții predică iubirea aproapelui, dar aceasta este numai o momeală, fiindcă Dumnezeu nu ajută decât forța brută și această forță brută noi cu toții trebuie să o întrebuițăm pentru a uide și extermina pe acești valahi puturoși. Religia, prin cele 10 porunci ale ei, spune: nu ucide, nu fura, nu dori femeia altuia, pentru că acestea sunt păcate. Acesta este păcat? Nu este păcat. Păcat va fi cu adevărat dacă nu vom extermina această bandă de puturoși, de valahi opincari. Vom organiza o noapte a Sf. Bartolomeu și vom uide și copiii în pântecul mamei lor”²⁹. Un text la fel de barbar publicase încă din 1939 Dăcuș Csaba sub titlul: *Nincs Kegyelem* (Nu există iertare): „Voi suprima pe fiecare valah care îmi iese în cale! Nu va fi îndurare. Voi aprinde satele noaptea — satele valahe! Voi trage în sabie toată populația; Voi otrăvi toate fântânile și voi uide până și copiii în leagăn”³⁰.

Iată baza ideologică a celor întâmplate în anii dictatului de la Viena. Ziarul *Nemzeti Ujság* scria la 16 octombrie 1940 că „Transilvania reanexată reclamă urgenta soluționare a clădirilor Bisericilor Ortodoxe Românești. Fiecare simte că rezolvarea satisfăcătoare a acestei chestiuni — adică dărâmarea Bisericilor fără stil și fără credincioși nu poate fi evitată”³¹. Credincioșii au fost trecuți în bună parte la alte culte, forțat, iar despre priceperea în ale stilului bisericesc a unor criminali, ce să mai zicem! Incitarea și-a găsit însă repede executanții.

În septembrie 1940 au fost dărâmate bisericile românești din: Vârghiș (Odorhei), biserica din Sân Martin (Odorhei) și biserica din Racoșul de Sus (Odorhei).

În octombrie 1940 au fost dărâmate bisericile românești din Biborțeni (Odorhei), Boroșneul Mare (Trei Scaune), Merești (Odorhei) și biserica din Racoșul de Jos.

În octombrie—decembrie 1940 au fost dărâmate bisericile din Mărtiniș (Odorhei), Sălard (Bihor).

În noiembrie 1940 au fost dărâmate bisericile din Comalău (Trei Scaune), Ocland (Odorhei).

În ianuarie—februarie 1941 au fost dărâmate bisericile din Borsec (Ciuc), Pănet (Mureș) și Ditrău (Ciuc).

În afara acestora distruse total — ruinele pot fi văzute și astăzi — au mai fost pângărite, devastate, transformate în altceva alte 38 de biserici românești. Astfel, biserica din Bicaz — centru (jud. Ciuc) a fost transformată în cazarmă la 18 ianuarie 1941, biserica din Gheorgheni în magazie, ca și cea din Miercurea Ciucului. Capela din Nojorid (Bihor) a fost transformată în dormitor pentru evreii concentrați la munca forțată. Biserica din Odorhei a fost devastată și profanată, ca și cea din Racoșul de Sus. Aici, cel care s-a urcat pe acoperiș să înceapă dărâmarea a căzut și a murit pe loc. La Doboșeni au fost dărâmate

²⁸ Fond 71 Transilvania, vol. 362 fila 40, 41.

²⁹ cf. Mihai Fătu, *op. cit.*, p. 45.

³⁰ *Idem*, *op. cit.* p. 46.

³¹ *Idem*, *op. cit.*, p. 65.

zidurile bisericii. Au fost devastate bisericile din Ozun (Trei Scaune), Bicfalău, Sântion-Lunca, Păpăuți, Baroșneul-Mare, Huedin, Deda (Jud. Mureș), Șimleul Silvaniei (Jud. Sălaj). La Belini s-au dărâmat în cimitir 54 de cruci, etc etc.

În afară de acestea au mai fost închise 52 de biserici românești și parohiile au fost desființate. Întreaga listă, ca și datele de mai sus, se găsesc în cartea lui Mihai Fătu³², unde se arată și câți credincioși aveau fiecare biserică. Preotul Ioan Popa întors la Vârghiș la 5 oct. 1944 scria: „*Câte am văzut și am auzit, nici cea mai diabolică fantezie nu și le poate închipui. Mi-ar părea mult mai bine dacă cele ce urmează a scrie ar fi numai un vis urât, și n-ar fi cea mai crudă și mai tristă realitate*”³³.

La numărul preoților supuși chinurilor s-ar mai putea adăoga încă mulți, precum preotul Dosoftei Constantinescu din Tarna Văgas (Jud. Satu Mare), preotul Tăhătan Gheorghe din Colonia Marele Voevod Mihai, (Jud. Satu Mare), preotul Iuliu Sonea din Cociu (Jud. Năsăud, preotul Gheorghe Căpâlna din Șimișana (Jud. Someș), preotul Ion Ciora din Zagon (Jud. Trei Scaune), preotul Emil Căienaru din Nușeni (eparhia Clujului), preotul Traian Pop din Baci, (Jud. Cluj), etc.³⁴.

Din lungul pomelnic de nume, multe ar trebui recomandate Sfântului Sinod pentru canonizare, fie nominală, fie în grup, precum s-a făcut în trecutul creștinismului cu cei 40 de mucenici. Ar putea fi numiți „*Mucenicii transilvăneni care au pățimit moarte și batjocură din partea ocupanților maghiari beneficiari ai arbitrajului — dictat de la Viena din 30 august 1940, numai pentru că erau români ortodocși sau uniți*”.

Dacă s-ar putea, ar trebui înscrise în rândul mucenicilor și greu pătimitoarele ziduri de biserici românești dărâmate.

Până mai anii trecuți am avut în Consiliul eparhial de la Sibiu pe Dl. Ștefan Nițu, un om în vârstă, care, odată, la o ședință a Consiliului a luat cuvântul plângând: „*La mine domnilor este român maghiarizat cu forța. Eu nu știu românește, dar simte românește*”. Acestora, și multora altora, dacă nu li s-au ucis trupurile, li s-au ucis sufletele și limba română³⁵.

Pomenește-i Doamne, pe toți întru Împărăția Ta. Cu călăii lor nu se vor mai întâlni. Vor fi în locuri diferite, despărțiți de prăpastia biblică. Cei vii mai pot încă să se reîntâlnească și să trăiască în pace și bună conviețuire, ca să nu se mai întâmple niciodată întoarceri la barbarie, precum acestea rememorate astăzi, cu durere, după mai mult de jumătate de veac.

Dr. ANTONIE PLĂMĂDEALĂ
MITROPOLITUL ARDEALULUI

³² Mihai Fătu, *op. cit.*, p. 65—71

³³ cf. *idem*, *passim*

³⁴ cf. *idem*, *passim*.

³⁵ A se vedea Antonie Plămădeală, *Un episod important din lupta pentru limba română*, București, 1978. A se vedea pentru întreaga problemă a Dictatului de la Viena și Dr. Nicolae Corneanu, *Biserica românească din nord vestul țării în timpul prigoanei horthyste*, ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1986.

ARMATA ROMÂNĂ ÎNTRE DEZNĂDEJDEA RETRAGERII ȘI SPERANȚA REVENIRII

*Domnule Președinte al României,
Onorată asistență,*

De la început vă rog să-mi îngăduiți să exprim mulțumiri pentru posibilitatea ce mi s-a oferit de a mă adresa unui atât de select auditoriu, dând glas gândurilor și simțămintelor care ne-au stăpânit acum 55 de ani pe noi, astăzi veterani de război, când a fost răpită din trupul țării partea de nord a Ardealului prin acel odios DIKTAT de la Viena.

Mă aflu în acele zile ale tragicului an 1940, în Transilvania, la Cluj, ca ofițer brevetat de stat major, cu gradul de căpitan, încadrat în Secția 3 operații din Statul Major al Armatei 1, comandată de generalul Grigore Cornicioiu. Era o mare cinste pentru mine să lucrez în acest stat major de Armată — în care erau încadrați mulți dintre iluștrii profesori din Școala Superioară de Război, precum și absolvenți ai Școlii Superioare de Război din Franța.

Trăisem și cunoșteam bine încă din Școala Militară „Saint-Cyr“, în anii 1928—1930, și apoi din anii care au urmat după întoarcerea în țară, evenimentele ce frământau țările europene și îndeosebi cele care, sub o formă sau alta, priveau și țara noastră.

Semnarea la 23 august 1939 a pactului Molotov—Ribbentrop și declanșarea războiului de către Germania împotriva Poloniei, în septembrie 1939, a determinat Marele Stat Major român să treacă treptat la unele măsuri de ridicare a capacității de luptă a armatei noastre.

În memoria mea și a generației mele stăruie încă dramatica situație pe care a traversat-o România în 1940. Contemporani cu acele evenimente, ne amintim că prima lovitură pentru dezmembrarea României a fost dată de Uniunea Sovietică, prin notele ultimative din 26 și 28 iunie 1940, când ne-au fost răpite din trupul țării Basarabia, partea de nord a Bucovinei și Ținutul Herței. Vestile succesive privind evoluția evenimentelor militare din Moldova și îndeosebi obligația impusă trupelor române de a părăsi ținuturile românești fără luptă au marcat profund starea de spirit a tuturor ostașilor. Gândurile noastre, ale celor din Transilvania, se îndreptau cu tot mai multă îngrijorare către granița de vest a țării. Vestea dictatului de la Viena din ziua de 30 august 1940, care a rămas în conștiința poporului român cu stigmatul de „odios“, a produs în rândurile noastre sentimente de profundă mânie și de adâncă revoltă.

Ca toți românii adevărați și ca ostași crescuți cu credința în Dumi-

nezeu și în dragostea fierbinte a gliei strămoșești, a tricolorului și a neamului românesc, cu ochii înlăcrimați, scrâșnind din dinți, 'ne-am impus să suportăm totuși cu toată demnitatea, deosebit de greaua încercare la care eram supuși. Manifestările de profest organizate în toată țara dovedeau că nu numai armata ci întraga populație românească exprimau refuzul de a accepta rațiunile politice care consemnau mutilarea granițelor sfinte ale Patriei.

În statul major al Armatei 1, instalat în liceul „Regina Maria“ din Cluj, se desfășura o activitate febrilă într-o atmosferă de lucru profund influențată de evenimente. Îmi amintesc cum în fața întregului stat major, comandantul armatei, însoțit de șeful statului major, cu emoție profundă în glas ni s-a adresat astfel:

„Domnilor ofițeri, dragii mei colaboratori, cunoașteți situația, că suntem obligați să cedăm o parte din Ardealul nostru sfânt, tocmai noi cei pe care țara ne-a chemat s-o apărăm. Este necesar să trimitem din nou urgent la București un delegat, pentru a aduce de la Marele Stat Major hărțile cu linia de demarcație impusă, precum și datele și aliniamentele de retragere succesivă a unităților“.

Dintre cei ce s-au oferit am fost primul și imediat mi s-a aprobat. Am plecat cu o mașină, cu însoțitor înarmat; ajuns la București am constatat că în Marele Stat Major era o atmosferă de lucru febrilă, dar și de un calm impus.

Examinând sumar documentele, am rămas înmărmurit de cruda realitate zugrăvită pe hărți. Conturul părții din Transilvania ce ne fusese smulsă, se înfigea ca un pumnal în inima țării. După primirea documentelor m-am înapoiat la Cluj. Pe drum în liniștea nopții mă gândeam intens la misiunile ce vor trebui să fie date marilor unități pentru a se retrage fără luptă pe aliniamentele și la termenele stabilite pe harta Marelui Stat Major.

Ajuns în zorii zilei următoare la Cluj, după ce documentele au fost analizate în statul major, s-a trecut la întocmirea planului de retragere a trupelor pe itinerarii, lucrare la care am fost angajat direct, simțind toată răspunderea pentru a evita aglomerări de coloane la puncte obligate sau încrucișări de trupe nejustificate. După o activitate deosebit de laborioasă în secția operații, planul a fost aprobat de comandant și apoi s-a trecut la redactarea ordinelor de operații și difuzarea lor trupelor spre executare. Totul s-a desfășurat în ordine, la timp, cu tact și în mare demnitate, datorită măsurilor bine gândite și înțelepte luate la toate nivelurile de comandanți și statele lor majore.

În una din acele zile dureroase și de neuitat pentru noi, la Comandamentul Armatei a sosit însuși conducătorul statului, generalul Ion Antonescu. Cu acest prilej am fost martorul emoționantelor scene ce au avut loc. Ca prin minune în întregul parc în care se afla comandamentul s-a strâns o masă imensă de lume, care plângând striga: „Dați-ne arme“, „Ardealul este leagănul neamului românesc — să-l apărăm cu arma, cu securea, cu coasa, până vom muri dar să nu cedăm nici o palmă din trupul sfânt al României Mari, înfrântă cu jertfe de înaintași“. „La luptă toți ca unul împotriva dușmanilor nesățioși și hrăpăreți“.

Acestea erau gândurile și sentimentele armatei și întregii populații. Dar ordinele erau ordine; a trebuit să ne retragem cu durere în suflet.

Îmi amintesc că un alt moment marcat de multă tristețe și amărăciune a fost acela al părăsirii Clujului de către Comandamentul Armatei. Însoțeam pe generalul Ilie Șteflea, șeful de stat major al armatei, care privea ultimele trupe ce părăseau capitala Ardealului. Se citea pe fețele tuturor ostașilor regretul plecării, dar totodată se putea remarca și hotărârea lor fermă de a reveni pe plaiurile străbune.

După trecerea ultimelor subunități române, am observat cum la ferestrele clădirilor locul tricolorului românesc a fost luat de steagurile maghiare.

Atunci am fost copleșit de gândul căruia i-am dat glas: „N-aveți grijă, acum plecăm, dar sigur ne vom întoarce“. Această convingere rezultă și din refrenul aflat pe buzele tuturor ostașilor ce se retrăgeau:

„Dac-am plecat Ardealule din tine
Nu-i vina noastră, iarăși vom veni,
N-am fost învinși și nu vom fi nici mâine
Când ceasul biruinței va sosi“.

Tot drumul ce urca pe Feleac, era înțesat cu unitățile noastre; generalul Șteflea își ștergea mereu ochii înlăcrimați și nu înceta să rostească: „Trebuie să luptăm din răputeri, să ne străduim să ne întoarcem și să salvăm pe românașii rămași sub ocupație străină“.

Și într-adevăr ne-am ținut de cuvânt.

Mai întâi a trebuit să luptăm în răsărit pentru eliberarea fraților noștri basarabeni și bucovineni. În campania începută la 22 iunie 1941, chiar și dincolo de Nistru, gândurile și sentimentele noastre se îndreptau tot către Transilvania răpită, inima pământului românesc.

Sortii și mersul evenimentelor n-au permis însă să fie așa cum am gândit și sperat noi inițial privind recuperarea teritoriilor din răsărit.

Cum se cunoaște, la 23 august 1944, s-a hotărât ieșirea României din alianța cu puterile Axei, încetarea imediată a ostilităților cu Națiunile Unite și trecerea la eliberarea pământului Transilvaniei.

Așa cum se arată în lucrarea memorialistică „*Veteranii pe drumul onoarei și jertfei — Avânt peste Carpați (23 august—25 octombrie 1944)*“, apărută sub egida „Asociației Naționale a Veteranilor de Război“, participanții la acele evenimente evocă crâmpie de fapte de armă scrise cu sângele ostașilor români, alături de cei sovietici, care s-au jertfit pentru eliberarea Transilvaniei, străvechi pământ românesc.

Și astfel, împreună cu cei cu care am luptat, am trăit clipele de bucurie și fericire când la 11 octombrie 1944, trupele române au reintrat în Clujul din care ne retrăsesem fără lupte cu peste 4 ani mai înainte. Am ajuns la frotiera de vest la 25 octombrie 1944 și întocmai cum nu ne-am oprit pe cea din „EST“, am continuat lupta împreună

cu trupele sovietice, contribuind din plin la înfrângerea inamicului pe teritoriul Ungariei, al Cehoslovaciei și Austriei, până la victoria finală de la 9 mai 1945. Faptele lor de arme sunt evocate în cel de-al doilea volum intitulat „De la CAREI în Podișul BOEMIEI“ recent apărut.

Onorată asistență,

La 55 de ani de la acele evenimente dureroase, în pragul mileniului trei, în numele celor mai vârstnici ostași ai țării, dau glas avertismentului că abandonarea fără rezistență a teritoriilor răpite în 1940 trebuie să rămână un fenomen singular și irepetabil în istoria armatei române. Generațiile viitoare trebuie formate în spiritul luptei până la sacrificiul suprem pentru apărarea gliei străbune.

Închei prin a exprima oștirii române încrederea totală pe care noi, veteranii de război, o avem în cadrele și în toți militarii ce o compun, cu speranța că atunci când va fi necesar își vor face datoria față de țară până la sacrificiul suprem.

Vă mulțumesc pentru atenție!

General-locotenent (r)

ALEXANDRU IONESCU SAINT-CYR

PRIM VICEPREȘEDINTE al Asociației Naționale a Veteranilor de Război

SENTINȚA DE LA VIENA: ARBITRAJ SAU DICTAT?

Camuflarea Dictatului de la Viena sub eticheta de „arbitraj” a reprezentat, la timpul respectiv, o manevră ce tindea să confere o aparență de legalitate unei odioase înțelegeri politice efectuate în detrimentul poporului român, cu nerespectarea dreptului internațional și împotriva prevederilor acestuia.

Cunoscută încă din timpurile cele mai vechi, instituția arbitrajului a avut ca scop să asigure rezolvarea pașnică a diferendelor dintre state, în condiții de egalitate, și nici de cum să creeze avantaje unilaterale unor țări ori să justifice un dictat al celor mai puternici în dauna celor slabi. Considerăm că nu este lipsit de interes să amintim că încă din timpurile cele mai vechi, remarcabili gânditori și juriști au subliniat valoarea arbitrajului internațional ca o instituție a păcii¹. Astfel, ideea arbitrajului a fost evocată de Platon într-unul din dialogurile sale cele mai cunoscute — Critias; de Thucidyde în opera sa istorică; de Cicero și Seneca. În Evul Mediu, biserica a sprijinit cu deosebită vigoare ideea arbitrajului, considerând că acesta slujește scopurilor creștine. Mari gânditori, printre care Erasmus din Rotterdam, Suarez, Gentilis, Saint Pierre, Vattel, au pus în lumină cu argumente pertinente avantajele arbitrajului ca mijloc de soluționare a diferendelor dintre țări. Revoluțiile franceză și americană au deschis noi drumuri de afirmare a arbitrajului internațional. Practica franceză și americană au contribuit într-o măsură foarte mare la definirea trăsăturilor acestei instituții. Un rol considerabil l-a avut Secretarul de stat american John Jay, care a contribuit la soluționarea pe cale de arbitraj a unor diferite existente la epoca respectivă între Statele Unite și alte țări². Încununarea instituției arbitrajului a constituit-o crearea — din inițiativa țarului Rusiei — a Curții Permanente de Arbitraj de la Haga, instituție care s-a impus prin soliditatea soluțiilor juridice date și prin prestigiul arbitrilor internaționali care au fost chemați să pronunțe sentințe.

În esență, din punct de vedere juridic arbitrajul — ca mijloc de soluționare a conflictelor dintre state — constă din alegerea de către părțile între care există un litigiu a unei persoane ori a unei instituții organizate, căreia îi supun diferendul lor spre soluționare, obligându-se să execute cu bună credință deciziile ce vor fi stabilite³. Practica internațională atestă că, în această accepție, arbitrajul a constituit una dintre instituțiile care au contribuit în mod real la soluționarea diferendelor dintre țări. Sunt bine cunoscute sentințele date de o comisie de arbitri

¹ Paul Fauchille, *Traité de Droit International Public*, Tome I, 3-ème partie, Paix, Librairie Arthur Rousseau, Paris, 1926, p.5.

² N. Politis, *La Justice Internationale*, Librairie Hachette, Paris, 1924, p. 31.

³ Grigore Geamănu, *Drept internațional public*, vol. II, Editura didactică și pedagogică, București, 1983, p. 407.

în afacerea Alabama, care a pus capăt unui lung litigiu între S.U.A. și Marea Britanie; soluționarea de către Regele Eduard al VII-lea al Marii Britanii, prin sentință arbitrală pe care a pronunțat-o, a unui litigiu teritorial privind frontierele dintre Chile și Argentina; tranșarea diferentului privind pescuitul focilor în Marea Behring, dintre Marea Britanie și S.U.A., de către o comisie arbitrală ș.a. Din practica Curții Permanente de Arbitraj pot fi menționate afaceri celebre precum afacerea dezertorilor de la Casablanca, afacerea privind pescuitul în Atlantic și multe altele⁴.

Pentru ca arbitrajul să fie corect din punctul de vedere a dreptului internațional și să răspundă finalității sale, de a servi interesele păcii, el trebuie să respecte trei condiții: *în primul rând*, recurgerea la arbitraj să fie expresia acordului liber de voință al părților, rezultatul nemijlocit al înțelegerii dintre acestea de a supune spre soluționare arbitrului un anumit litigiu existent între ele la un moment dat. În această ordine de idei, definind fundamentul arbitrajului, profesorul Charles Rousseau preciza că arbitrajul „nu există decât pe baza voinței statelor”⁵. *În al doilea rând*, prin definiție, arbitrajul nu se poate referi la probleme politice, ci numai la probleme juridice în legătură cu care statele doresc să obțină o anumită soluție. Argumentând această idee, cunoscutul jurist argentinian Carlos Calvo preciza că „arbitrajul poate ca să privească orice specie de dezacord sau de dezbateră internațională, cu excepția acelorora în care onoarea sau demnitatea națională sunt direct puse în joc, și care țin de un sentiment intim, pentru a spune altfel, personal, cu privire la care un stat terț nu s-ar putea erija în judecător”⁶. Și mai categoric, „un jurist german din secolul trecut, Gef-folken, estima că nu este posibil ca un stat să supună arbitrajului probleme ce privesc puterea sau onoarea sa. „Arbitrajul nu este aplicabil — spune el — decât în cazurile în care pretențiile contradictorii pot să fie formulate juridic și aceste cazuri sunt cu mult mai puțin numeroase și mai puțin importante”⁷. *În al treilea rând*, în situația în care a fost perfectat un acord cu privire la supunerea unui diferend arbitrajului, esențial este actul prin care părțile, odată cu exprimarea acordului lor de voință, stabilesc drepturile și prerogativele arbitrilor sau arbitrilor și principiile după care aceștia urmează să acționeze.

O analiză atentă a evenimentelor premergătoare așa zisului Arbitraj de la Viena, ca și a discuțiilor purtate între părți și așa-zisii „arbitri” la palatul Belvedere, demonstrează că de fapt nu s-a respectat nici una dintre condițiile cu privire la existența și validitatea unui arbitraj internațional⁸. Vă rog să-mi permiteți să citez din remarcabilele Memorii ale lui Mihail Manoilescu, principalul reprezentant român, care arată cu multă claritate următoarele: „Actul de la Viena a fost un act de surpriză și de cursă, un act de teroare, care n-a lăsat loc nici unei libertăți din partea noastră. Amenințarea cu nimicirea statului român prin stri-

⁴ N. Politis, *op. cit.*, p. 108.

⁵ Charles Rousseau, *Droit International Public*, Dalloz, Paris, 1965, p. 299.

⁶ Citat de Paul Fauchille, *op. cit.*, p. 544.

Idem, *loc. cit.*

⁸ A. Simion, *Dictatul de la Viena*, Editura Dacia, Cluj, 1972, p. 186 și urm.; Mircea Mușat, 1940. *Drama României Mari*, Editura Fundației „România Mare”, București, 1992, p. 148 și urm.

virea lui pe trei fronturi, anunțarea intrării trupelor germane în țară ca inamice, termenele scurte, cu prelungiri de câte 10 minute, refuzul de a asculta părțile, lipsa formelor esențiale ale unui arbitraj (cerere scrisă, act de compromis, ședință de dezbateri), *toate acestea ridică arbitrajului orice caracter de act juridic normal*. Mai mult decât atât, orice arbitru este ales liber de cele două părți și este presupus dezinteresat, atât în ce privește soluția ce urmează a da, cât și în ceea ce privește necesitatea arbitrajului însuși. Or, în cazul de față, arbitrii terorizau una din părți ca să accepte cu orice preț arbitrajul și să se impună ei personal ca arbitru. Asta înseamnă că *arbitrii aveau un interes propriu ca arbitrajul să se facă*, iar prin teroarea exercitată asupra unei părți indicau dinainte cine va păgubi pe urma sentinței lor! Victima era desemnată anticipat și arbitrii o sileau cu brutalitate să intre sub cuțitul lor. Un asemenea act mai poate fi oare un act de voință liberă, valabil juriidicește?“⁹

Correspondența diplomatică premergătoare, ca și telegramele adresate de negociatorii români în acea noapte fierbinte în care partea germană și italiană făceau presiuni peste presiuni pentru acceptarea arbitrajului, atestă — fără putință de tăgadă — următoarele: a) arbitrajul nu a fost solicitat de România, cum s-a susținut de partea germană și italiană, el fiind, dimpotrivă, impus; b) arbitrii n-au dovedit nici urmă de imparțialitate în pretinsul conflict care le-ar fi fost supus, ei acționând — după expresia lui Mihail Manoilescu — „ca într-o piesă scrisă dinainte“¹⁰, ceea ce denotă că în joc erau de fapt interese politice ale marilor puteri, și nu considerațiuni de imparțialitate și interes pentru pace în Europa; c) recurgerea la amenințări indirecte și chiar fâțișe au constituit acțiuni de forță, incompatibile cu poziția pe care trebuiau să o aibă arbitrii în soluționarea unui conflict internațional. După cum rezultă din *Memoriile* lui Mihail Manoilescu, așa zișii „arbitri“ nu numai că nu au vrut să accepte inițial nici un fel de principii pe baza cărora urma să fie soluționat litigiul, dar nici în final, când au acceptat principiul teritorial și principiul „naționalităților“ nu au înțeles să respecte aceste principii. La considerațiunile de mai sus se adaugă și un element de formă: deplinele puteri ale delegației române de a accepta arbitrajul, decise în dramatica ședință a Consiliului de Coroană, din noaptea de 30/31 august 1940, priveau atât pe Mihail Manoilescu, cât și pe Valer Pop, pentru a semna documentele. Or, documentele nu au fost semnate decât de Mihail Manoilescu, ceea ce creează un viciu de formă care ar fi putut fi speculat la timpul respectiv, potrivit părerii specialiștilor și care atrage atenția asupra unui alt aspect al neregularităților săvârșite cu prilejul „arbitrajului“.

Din scurtele considerațiuni pe care le-am prezentat, rezultă — credem — suficient de clar că așa zisul arbitraj de la Viena nu are nimic comun cu instituția bine cunoscută și respectată a arbitrajului internațional. El a fost un act de dictat politic, o măsură samavolnică întreprinsă împotriva țării noastre într-un moment greu, care a stârnit pe

⁹ Mihail Manoilescu, *Dictatul de la Viena*, Editura Enciclopedică, București, 1991, p. 288.

¹⁰ Arh. M.A.E., fond 71 Transilvania, vol. 42/1940, f. 171—172, Telegrama nr. 53.650 din 29 august 1940, cit. de A. Simion, *op. cit.*, p. 193.

drept cuvânt indingarea opiniei publice și dezaprobarea cercurilor democratice din întreaga lume. Privită sub un alt aspect, așa numita „înțelegere de la Viena“ nu poate fi considerată în nici un caz nici ca prefigurând elementele unui tratat între cele două părți în litigiu. Aceasta, deoarece tratatele internaționale presupun buna credință, îndeplinirea loială a obligațiilor, echilibrul de drepturi și de îndatoriri între părți, respectarea principiilor fundamentale ale dreptului internațional. La împlinirea a 55 de ani de la săvârșirea acestui act samavolnic, care nu a avut, evident, nimic de a face cu dreptul internațional, așa zisul arbitraj de la Viena reprezintă o mărturie a modului în care nu trebuie soluționate diferendele dintre state. Experiența dureroasă a acestui dictat, care a smuls din trupul țării o parte a teritoriului său național, supunându-l suveranității străine, sub influența unor mari puteri rapace, interesate în dominația europeană, pledează astăzi — mai mult ca oricând — pentru eliminarea definitivă a forței din viața internațională, pentru recurgerea în toate cazurile la dreptul internațional, singura cale eficientă și sigură de rezolvare a unor probleme pendinte între state, oricât ar fi acestea de dificile sau de complicate.

În această ordine de idei doresc să subliniez importanța propunerii enunțată de domnul Ion Iliescu, președintele României, în cadrul Simpozionului Național „România în vara anului 1940 sub impactul politicii de forță. 55 de ani după Dictatul de la Viena“, cu privire la reconcilierea istorică româno-ungară și cerința edificării raporturilor dintre cele două țări pe baza principiilor și normelor dreptului internațional¹¹. Referința la principiile și normele juridice, la ideea unei Declarații însoțită de un document juridic bilateral în care să fie specificate mecanismele și instrumentele de colaborare, inclusiv un cod de conduită privind abordarea problemelor minorităților etnice, ridică pe primul plan al actualității cerința asigurării neabătute a preeminenței „dreptului asupra forței“, idee strălucit pusă în lumină de gândirea juridică românească.

Prof. univ. dr. VICTOR DUCULESCU

¹¹ „Dimineața“, Anul VI, nr. 172 (1473), joi 31 august 1995.

LUPTA REFUGIAȚILOR DIN TRANSILVANIA DE NORD ÎMPOTRIVA DIKTATULUI DE LA VIENA

Invitat să prezint o comunicare în legătură cu nefasta zi de 30 august 1940 n-au stat în cumpănă cugetul meu ci, martor al evenimentelor, am luat inimă — și cum zice cronicarul — n-am umblat pe la alte izvoade străine, pentru că „toate au fost scrise întru inima mea“. Așa dar, suntem în vara anului 1940. Sunt unul dintre ofițerii de rezervă, originar din Nordul Ardealului, repartizat la regimentul 1 Inf. Fortificații, destinat să apere fruntariile țării sau să moară în cazematele implantate pe frontiera de Vest de la Oradea spre Sătmar. Majoritatea soldaților și ofițerilor sunt de prin partea locului, selectați anume pentru a-și apăra glia. Încrederea în focul încrucișat al mitralierelor și al tunurilor din cazemate era deplină. Dar în loc să respecte principiul „regele domnește dar nu guvernează“, Carol al II-lea instaurase în februarie 1938 un regim politic personal, autocratic, îmbrăcând miniștrii și consilierii cu uniforma albastră de operetă a Frontului Renașterii Naționale, dizolvând partidele politice care se opuneau propensiunilor sale. Așa cum scria Iuliu Maniu în analiza cauzelor prăbușirii regimului carlist la 8 septembrie 1940: „În loc de a introna ordinea constituțională și un regim de legalitate, respectuos față de drepturile civile și politice ale tuturor cetățenilor pentru a împăcat națiunea, Regele nu numai că a continuat a merge pe calea pierzaniei naționale dar a adâncit conflictul între Națiune și Coroană“ (...) „Cetățeanul s-a văzut lipsit de orice apărare legală, justiția fiind transformată într-o instituție dependentă de puterea executivă. Iar ordinea externă, printr-o politică incoerentă care a deșteptat neîncrederea în toate statele, a dus la izolarea totală a țării tocmai într-un moment în care am fi avut mai multă nevoie de sprijin prietenesc. În această stare de lucruri nu era greu de prevăzut că țara se apropie de dezastru“ („Cauzele prăbușirii fostului regim“, 8 septembrie 1940, în volumul *Iuliu Maniu în fața istoriei*, coordonator Gabriel Țepelea, Editura „Gând Românesc“, 1993, p. 454—455).

Am intercalat acest citat din protestul semnatarului Unirii din 1918, pentru a explica incoerența dintre starea de spirit din armată hotărâtă să reziste și demersurile factorilor politici din regiune. Într-adevăr, începând din a doua parte a lunii, la frontiera de Vest se întrevădea cu pregnanță dezorientarea politică. Duminica, echipe mixte formate din oameni de cultură mobilizați și fruntași locali — printre care mă număram și eu — colindau la chemarea colonelului Petre Predan (ulterior general și decorat cu Mihai Viteazul), satele din zona fortificațiilor pentru a le spune oamenilor să nu se lase copleșiți de zvonuri, că fortificațiile noastre sunt de netrecut, că vom rezista până la unul, în caz de atac inamic, potrivit devisei „Pe-aicea nu se trece“. Aceleași localități erau vizitate și de trimișii Rezidenței regale de la Cluj (pe

atunci țara era împărțită în regiuni având în frunte un rezident regal) care sondau ideea unui schimb de populație între România și Ungaria. Care ar fi fost premisele schimbului nu se putea întrezări: schimb între comunele de pe frontieră, deplasări de populație din secuime? Fapt este că uneori în aceeași duminică și în aceeași comună, noi, în numele armatei, răspândeam ideea intangibilității hotarelor iar reprezentanții politici de la Rezidență o subminau prin sondajele relative la un schimb de populație. Pe cine să creadă bieții săteni din Tărian, Mădăraș, Ciurmeghiu etc., care era ponderea armatei și ponderea factorilor politici? Descumpănirea se accentua iar cetățenii alegeau, în gândul lor, soluția armatei.

În aceste condiții a căzut ca un trăznet știrea despre așa-zisul arbitraj de la Viena. Urmăream cu deznădejde și revoltă la statul major al Diviziei linia întortochiată a graniței ce urma să despartă oameni și destine. O linie arbitrară pe care reprezentanții români n-o cunoscuseră dinainte, o sentință fără drept de apel pronunțată de Ribbentrop și Ciano, după care, pentru a-și savura victoria, a urmat a doua zi, o partidă de vânătoare în apropierea Vienei.

După șocul primei zile au urmat îndatoriri militare precise: împachetarea regimentelor, patrularea pe străzi pentru menținerea ordinii. Dacă ziua se auzeau doar focuri sporadice, noaptea, în schimb, santinelele smulse de la munca câmpului pentru a părăsi acum cazematele fără luptă trimiteau spre cer solia repetată a revoltei și desnădejdei lor în acompaniamentul lugubru al câinilor. Circulau nume de generali care nu se vor supune ordinului de retragere, se aștepta un semnal de rezistență. Pentru ziua de 4 septembrie era programată, conform protocolului, vizita unei delegații maghiare cu misiunea de a pregăti intrarea lui Horthy în Oradea, la 7 septembrie. În fața hotelului Weisslovits, în așteptarea delegației, tineri purtând șepcile Bocskay, fete în rochii lungi de bal, oameni de toate vârstele blocau străzile. Totul învedera o pregătire sistematică, o organizare impecabilă. Erau mii de oameni. Soldații noștri în încercarea de a menține ordinea sunt împinși, bruscați, insultați. Un plutonier TR, D. Teiușanu, somează mulțimea și trage o salvă în aer. Îl urmează alte focuri de pe alte străzi. Ecoul repercutat de ziduri provoacă panică. Manifestanții fug, se culcă la pământ, pentru a preîntâmpina pericolul și, în câteva minute, străzile sunt goale.

Într-un alt sector al orașului, în zona catedralei, tinerii români țin o adunare de protest, cer armatei să-și facă datoria. Numele generalului Dragalina e rostit ca o mântuire. De aici, tinerii se năpustesc asupra consulatului german din apropiere, pe care, soldații reușesc în cele din urmă să-l apere. De la Cluj, din toate centrele Ardealului cedat sosesc ecouri despre mari adunări populare unde cetățenii cer armatei să reziste. Primele generații crescute în România Mare, ajunse la maturitate, se revoltă împotriva acestui vis urât de repetare a istoriei.

Dar suntem singuri în fața furtunii. Hotărârea Consiliului de Co-roană e respectată și la 5 septembrie trupele noastre părăsesc orașul de pe Crișuri. În drumul spre Beiuș, care devenea acum capitala regiunii necedate a Bihorului, trupele trec în pas de defilare, dau onorul la statuia Regelui Ferdinand Intregitorul din piață. Pașii izbiți de caldarâm sunt mai aprigi ca la o victorie, transmit gleei mesajul hotărât

„vom reveni“, „n-am fost înfrânți“. Un învățător, sublocotenentul de rezervă Andeescu, iese din coloană înaltă un portret al lui Avram Iancu, îl scaldă în lacrimi, îi cere iertare marelui tribun. Iar coloșele se scurg, trec prin satele românești spre Ceica lăsând în urma lor, la porți, ochi înlăcrimați spre cer și întrebarea: pe noi cui ne lăsați? Cui i-am lăsat aveam să aflăm în următoarele zile când intelectualii români în frunte cu episcopul Nicolae Popovici al Oradiei au fost imbarcați în vagoane de vite și trimiși peste frontieră la Arad și când s-a auzit cum era aplicat în realitate „arbitrajul“ de ostașii maghiari la Ip și Trăzneu sau de bande locale la Huedin.

După încercarea de a rămâne în Ardealul de Nord și de a continua acolo lupta înaintașilor, soldată cu arestarea și terorizarea familiei, cu o urmărire ca în filmele polițiste, am ajuns la Arad. Aici am întâlnit refugiați de toate vârstele și toate condițiile sociale, scăpați ca prin minune, cu hainele de pe ei, sau expulzați. Extraordinară schimbare operată în atitudinea românilor învrăjbiți până mai ieri! Instituțiile publice, casele particulare oferă cu generozitate ajutor pribegilor. Prăbușirea granițelor s-a soldat cu o unire frățească.

La reuniunile refugiaților din Arad își face apariția și un memorandum în vârstă de 72 ani, Aurel Bilt. În jurul lui, ca în vremurile de altă dată, se adună refugiații și propun constituirea unui for de luptă „Asociația refugiaților și expulzaților din Ardealul de Nord“. Scopul: lupta pentru reîntregirea hotarelor, demersuri comune față de autorități pentru încropirea unui nou rost de viață. Primordială este lupta împotriva Diktatului. Se impunea însă legătura cu alte centre, cu personalitățile îmbrăcate în aura luptei pentru Unirea de la Alba Iulia, cu Iuliu Maniu. Autoritățile vremii refuză, la cererea ambasadei germane, aprobarea funcționării unei Asociații în frunte cu Iuliu Maniu, care, respinsese soluția Diktatului de la Viena și trimisese un protest vehement lui A. Hitler. Aprobarea pentru ființarea unei Asociații a refugiaților ardeleni va fi obținută abia în primăvara anului 1941 dar într-o configurație de plan secund: președinte Dumitru Nacu, avocat din Năsăud, fost voluntar în armata română, și Anton Ionel Mureșanu, secretar general. Paralel cu demersurile pentru acceptarea Asociației au avut loc și alte încercări de organizare a ardelenilor ca de exemplu constituirea Asociației „Pro-Transilvania“ sub președinția lui I. Maniu, dizolvată rapid printr-un Jurnal al Consiliului de Miniștri. Pro-Transilvania a funcționat totuși clandestin și de numele ei se leagă sprijinirea multor acțiuni în epocă. Un rol deosebit l-au avut în lupta refugiaților ardeleni două instituții: săptămânalul „Ardealul“, înființat în februarie 1941 ca organ de presă al refugiaților ardeleni și „Căminul refugiaților ardeleni“, sprijinit de Fundația „Regele Mihai“ și având sediul la „Muzeul Satului“.

Fiecare din aceste organisme izvorâte din drama împărțirii solomonice a Transilvaniei se străduiau să contribuie la alinarea suferințelor refugiaților ce soseau neconținut de dincolo de Feleac prin propagarea încrederii în ceasul istoric al dreptății, prin adăpostirea lor provizorie în casele țărănești de la „Muzeul Satului“ și în cămine, prin procurarea de îmbrăcăminte ori găsirea unui rost social. Duminică, la „Muzeul Satului“ când era vreme frumoasă, refugiații se adunau în fața caselor

din regiunea natală: Bihor, Cluj, Sălaj, Maramureș etc. încingând hore specifice, ascultând conferințe, sfaturi medicale, îndrumări juridice și, în final, versuri declamate de poeții în refugiu ori de actori de seamă ai teatrelor noastre.

Cele trei volume de „Cronici“ editate de Căminul Avram Iancu oglindesc o parte din manifestările ce au avut loc în cadrul acestui Cămin sub conducerea a doi mureșeni: Justin Handrea și Vasile Netea. Printre conferențiarii menționați în cronică vom întâlni pe G. I. Brătianu, Liviu Rebreanu, C. C. Giurescu, D. Gusti, Ilie Lazăr, Gh. Pop, Gr. Forțu, iar dintre actori pe G. Calboreanu, V. Valentineanu, Nae Făgădaru și în special actori de la Teatrul „Muncă și lumină“ condus de Victor Ion Popa; printre poeți Justin Ilieșiu, Mihai Beniuc, Ion Ț. Ilea, Lucian Valea, V. Copilu-Cheatră, I. V. Spiridon. Al. Cerna Rădulescu, Matei Alexandrescu — și lista e departe de a fi completă —, având doar un rol de exemplificare. Numele celor ce au ținut să fie alături de cei alungați din căminele lor merită să fie excerptate în totalitate din „Cronicile“ amintite.

Ziarul „Ardealul“, pe lângă articolele unor personalități din viața politică și literară, consemna cu regularitate aceste manifestări. Directorul ziarului, dr. Anton Ionel Mureșanu, a fost condamnat la sfârșitul primului an de apariție la 5 ani de temniță grea pentru „crima de a fi insultat pe conducătorul statului“, generalul Ion Antonescu. De fapt, directorul ziarului îi adresase șefului statului un memoriu de cinci pagini în care protesta, pe de-o parte, împotriva depășirii frontierelor naționale de către trupele românești și adâncirea lor în marea necunoscută a spațiului rusesc iar, pe de altă parte, împotriva cenzurii aspre aplicate ziarului. De ce erau atât de sensibile autoritățile vremii la articolele și notele apărute în acest organ de presă al refugiaților?

Se scria despre Transilvania, atunci, în contextul armistițiului de presă româno-maghiar, impus de puterile Axei. Cu alte cuvinte ca membri ai aceleiași coaliții, Antonescu și Horthy, se angajau să păstreze o tăcere supravegheată de nemți asupra diferendului și asperităților generate de Diktat, să amâne dezbaterea până după ipotetica victorie a Axei. Dezavantajai eram noi, care, pe lângă pierderea Ardealului de Nord, nu aveam dreptul să vorbim despre cele ce se petreceau dincolo de Feleac și nici despre refugiații ce soseau neîncetat, urmăriți de autoritățile horthyste pentru culpe imaginare.

În aceste condiții existau doar câteva modalități: aceea de a reactualiza problema Transilvaniei prin comemorarea unor personalități și evenimente cu valoare de simbol, de a evoca nostalgic locurile copilăriei în versuri cât mai accesibile și, în sfârșit, de a strecura la „poște redacției“ scrisori de simpatie către puterile aliate (d-soarei A.M.Rica, adică America) (d-nei M.Br., Marea Britanie) ori atacuri la adresa contelui Ciano, ministrul de externe al Italiei sub forma „d-lui subl.rez.G.Ciano, of.p.m.194“. Se mai strecurau uneori texte culese cu litere groase în care erau înșiruite sate din județele cedate, ca de exemplu sate din Someș, Năsăud, Bihor sau anunțuri ca „Troia ridicată în amintirea lui Baba Novac la Cluj nu mai există“. Această luptă subterană ajunsese să deformeze ideea de „curaj“ și „atitudine“ încât într-o zi, noul director C. Hagea, exultând de bucurie îmi arată o manșetă a ziarului de a cărei apariție era mândru: „De la Cluj la Turda sunt 30 de km“. Mirat

că nu vibrez la entuziasmul său C. Hagea mă apostrofă: „Nu înțelegi că Turda e la noi și Clujul «dincolo» și că subliniind distanța minimă de 30 de km,reliefăm implicit absurditatea granițelor trasate de Diktat?”

Desigur, așa era: mijloacele într-o luptă sunt dictate de circumstanțe. Dar câtă umilință pentru un adevărat gazetar! Cine va cerceta cu atenție presa din perioada respectivă, cu aluziile, subterfugiile, similitudinile cu prezentul, căutate cu migală și atenție pentru a înșela cenzura, va alcătui un corpus bizar de articole, note, scrisori la poșta redacției etc. rod al unei lupte surde și tenace. Prezentul vorbea prin trecut, savant și documentar uneori, simbolic și aluziv întotdeauna. Prezența problemei transilvane în „Ardealul” dar și alte publicații transilvane, oricât de modest susținute în planul expresiei, a însemnat pe plan politic, între 1940—1944, *un memento nedorit pentru puterile Axei, o deturnare de la coeziunea imperialistă impusă cu pumni de fier. În fond orice articol cât de modest despre oameni și evenimente din Transilvania era un atac indirect împotriva nedreptății de la Viena.*

Evocări istorice și aluzii la diktatul de la Viena puteau fi întâlnite și în alte publicații ca: „România Nouă”, „Luceafărul”, „Telegraful Român”, „Țara” (Sibiu), „Tribuna”, „Gazeta de Transilvania” (Brașov); „Gazeta de la Turda”, „Detunată” (Zlatna), „Unirea” (Blaj); „Vestul”, „Dacia” (Timișoara); „Știrea”, „Gazeta de Vest” (Arad). Presa centrală a găzduit cronici și polemici pe teme istorice prin articolele semnate de Zenovie Păclișanu, Gabriel Țepelea, V. Netea (Universul); George Sbârcea, E. Boșca-Mălin (Curentul) și Corneliu Albu (Timpul). Niciuna din aceste publicații nu avea insistența de la „Ardealul” care nu dezarma nici după cele 17 suspendări de care a avut parte.

Un caz ieșit din comun, care a surprins vigilența cenzurii, a fost articolul „Suferințele românilor din Africa de Nord” publicat în „Tribuna” din Brașov de un magistrat local care transfera toate abuzurile din Ardealul de Nord în... Africa de Nord. Magistratul, E. Boșca-Mălin, a fost destituit și angajat la „Curentul” de Pamfil Șeicaru. Bietul cenzor de la Brașov crezuse că într-adevăr noi aveam așezări românești masive în Africa de Nord...!

Pe măsura știrilor despre insuccesele de pe frontul de răsărit manifestațiile împotriva alianței cu Germania se înmulțeau. Astfel, la 4 iunie 1944, când se împlineau 50 de ani de la condamnarea memorandiștilor, s-a organizat un serviciu religios la biserica greco-catolică din str. Polonă. Aici, la ieșirea din biserică D. Nacu, președintele Asociației refugiaților ardeleni și A. I. Mureșanu, abia ieșit din închisoare s-au adresat mulțimilor cerând desprinderea țării din Axă și îndreptarea armatei spre Transilvania. Ambii oratori au fost internați în lagărul de la Târgu Jiu iar alți membri ai comitetului și participanți au fost anchetați.

Dar o manifestație unică pentru ieșirea României din alianța cu Germania a avut loc în plin război la 20 august 1944 la Cimitirul Bellu în prezența Academiei Române și a peste 5000 de participanți, în majoritate refugiați din Transilvania de Nord. În 1942, bustul poetului G. Coșbuc de la Năsăud, din Transilvania de Nord, a fost înlăturat cu brutalitate. Cum la București, în Cimitirul Bellu, monumentul lui era pierdut printre bălării la Valea Plângerii ziarul „Ardealul” a lansat ini-

țiativa ridicării unui monument funerar pe măsura locului său în literatura română. În tot cursul anilor 1942—44 au avut loc serbări școlare, colecte în toată țara, astfel că la 20 august 1944 orele 17 s-a anunțat inaugurarea monumentului, operă a sculptorului Ion Vlasiu și a arhitectului Ion Deșcu, în apropierea teiului lui Eminescu.

În Cimitirul Bellu, la ora anunțată o mare de capete. Erau în primul rând refugiații care duminică de duminică puteau fi văzuți la „Muzeul Satului“ unde prin grija Căminului „Avram Iancu“ se organizează conferințe, șezători. Cei mai mulți participanți erau țărani și muncitori, siliți să-și părăsească bruma de strânsură spre a scăpa de o arestare, de trimiterea pe frontul maghiar sau de încorporarea în detașamentele de muncă. Ei își găsiseră un rost în Capitală, fie ca oameni de serviciu, fie ca muncitori necalificați iar, duminicile de la Cămin erau pentru ei singura adiere de acasă și oază de speranță. În drama ce se abătuse peste noi reapropierea dintre intelectualii ce veneau la aceste șezători și grosul participanților avea ceva din solidaritatea tuturor categoriilor sociale din Ardeal în lupta pentru Unire. Așa se explică prezența atât de masivă aici, în plin război, în toiul bombardamentelor, la chemarea comitetului de inițiativă. Evident, la marea masă de câteva mii veniți anume pentru inaugurare s-au adăugat o serie de vizitatori ocazionali aplecați asupra amintirilor de familie.

În numele comitetului de inițiativă am luat cuvântul eu, prezentând istoricul acțiunii, contribuția școlilor, a instituțiilor, a doamnei Veturia Goga, precum și a sculptorului Ion Vlasiu. Am predat monumentul Academiei Române al cărei membru fusese poetul. În numele acestei instituții a vorbit academicianul N. Bănescu, reliefând importanța inițiativei și bucuria acestei instituții de a fi putut contribui, prin actualul loc de amplasare, la cinstirea memoriei poetului. Alături de N. Bănescu se găseau și alți membri ai Academiei ca Al. Lapedatu, D. Gusti, Victor Slăvescu, Ionescu-Sisești și M. Ciucă. După preluarea monumentului de către Academie a urmat la cuvânt Gh. Popp, vechi colaborator al „Tribunei“, și, viitorul semnatar al armistițiului de la Moscova alături de Lucrețiu Pătrășcanu — care a cerut „iute, ieșirea României din Axă și îndreptarea armatelor noastre spre Ardeal“. Alți oratori C. Hagea, E. Boșca-Mălin și Vasile Netea au accentuat simbolul acțiunii de la Bellu în contextul evenimentelor. Ultimul, a cerut celor de față să semneze adeziunea lor la chemările rostite de pe podium spre a depune mărturie în fața istoriei. S-au adunat atunci la Bellu peste șase sute de semnături. A fost o mare demonstrație publică în timp de război și ea trebuie consemnată ca atare, de orice istoric imparțial.

Oricine își dă seama de soarta ce ne aștepta pe toți — inițiatori și oratori — dacă nu interveneau peste trei zile evenimentele de la 23 August căci ancheta nu s-a lăsat așteptată, iar dispozițiile Legii Marțiale duceau la pedepse maxime.

Acesta este istoricul unui monument pe lângă care trec mulți vizitatori pe aleea marilor clasici ce duce și la teiul lui Eminescu. Fără aceste precizări ei nu vor putea descifra nici sensul inscripției din spațele blocului de piatră și nici contextul dramatic al inaugurării acestui monument. O pagină de istorie politică și culturală, deopotrivă.

Pe lângă acțiunile populare ale presei și asociațiilor de refugiați din

toate județele, în jurul Universității din Cluj refugiată la Sibiu a luat ființă Bibliotheca Rerum Transilvaniae destinată a prezenta realitățile românești în limbi străine. Subiectele și metoda de prezentare sunt exemplare. Iată lista autorilor și lucrărilor publicate la Sibiu în 1943 și 1944. 1) Silviu Dragomir, *La Transylvanie avant et après l'arbitrage de Vienne*; 2) Petru Râmneanțu, *Die Abstammung der Tsancos*; 3) Al. Procopovici, *Die Rumänen Frage*; 4) Tudor Drăganu, *La doctrine juridique de la couronne hongroise*; 5) Al. Borza, *Die Siebenbürgische Heide*; 6) I. Moga, *Les roumains de Transylvanie au Moyen Age*; 7) G. Giuglea, *Uralte Schichten und Entwihlunstufen in der Struktur der dacorumänischen Sprache*; 9) G. Sofronie, *Frontière et nation dans le droit international*; 10) Al. Filipașcu, *Le Maramureș*; 11) Dr. Octavian Beu, *L'empereur Joseph II et la révolte de Horia*; 12) D. Popovici, *La littérature roumaine et l'époque des lumières*; 13) Silviu Dragomir, *Le Banat roumain*; 14) Dr. Octavian Beu, *Bibliografia răscoalei lui Horia*. Evident, aceste cărți cu conținut istoric, geografic, lingvistic, juridic, cultural se adresau specialiștilor și oamenilor politici constituind un exemplu de concentrare a forțelor și angajare în serviciul colectivității.

S-a așternut praful uitării și asupra inițiativei Fundației „Regele Mihai I“, în colaborare cu Căminul refugiaților „Avram Iancu“, de a constitui o „Bibliotecă a refugiatului ardelean“ care la un preț redus, pune la dispoziția pribegilor și a lumii românești lucrări de istorie, literatură, drept etc. Au apărut în această colecție opere ale unor istorici de renume ca Gh. Brătianu, *Cuvinte către români*; Constantin C. Giurescu, *Transilvania*, Ioan Lupaș, *Voevodatul transilvan*, reeditării ale clasicilor G. Coșbuc, Ioan Slavici, Octavian Goga precum și scrieri ale mai tinerilor de atunci Ion Vlasiu, Mihai Beniuc, Vasile Netea, Ion Apostol Popescu, Ion Șugariu, Gabriel Tepelea etc. Din colecția amintită, care viza informarea asupra problematicii și spiritualității transilvane, au apărut 15 volume până la înțetirea bombardamentelor anglo-americeane, când activitatea editorială a fost mult diminuată.

Acțiunile nu s-au rezumat, evident, la Capitală. Cele ale principalelor centre din provincie urmează să fie adăugate la această prezentare sumară. În orice caz se poate spune că în condițiile grele ale prezenței trupelor străine în țară, a războiului și bombardamentelor, generațiile de atunci au ținut trează făclia dragostei pentru țară și Transilvania prin presă, radio, asociații, lucrări științifice și literare culminând cu manifestarea publică de la Bellu în care s-a cerut desprinderea din Axă și îndreptarea armatelor spre Transilvania.

Din rememorarea dramaticelor evenimente din august 1940 și a suferințelor pe care le-au generat se impun câteva constatări de o stringentă actualitate.

1) Datorită regimului dictatorial, personal al regelui Carol II, a dizolvării partidelor politice și instituirii unui partid unic, România s-a găsit în vara anului 1940 izolată și lipsită de credibilitate. Incoerența politică internă și externă a favorizat jocul marilor puteri a URSS și a Axei. 2) Transilvania de Nord a fost atribuită Ungariei de către forțele Axei în ascensiune fără a ține seama de considerente istorice, demografice etc. printr-un dictat, supranumit „arbitraj“, fără drept de

apel. Ea a revenit României în urma desprinderii de Germania și în urma altor jertfe umane și materiale, țara noastră devenind a patra putere în rândul aliaților. E ceea ce uită atât de ușor agitatorii de azi, din țară și de peste hotare.

3) Germania hitleristă a licitat cedarea unei părți a Transilvaniei în favoarea României sau Ungariei pentru a obține atât beneficii economice mai mari, cât și mai multe contingente pe frontul de răsărit. Această falsă politică sub deviza „luptăm în răsărit pentru a obține Transilvania de Nord“ a fost energic combătută de refugiații ardeleni și de către forțele democratice.

4) Lupta împotriva Diktatului de la Viena s-a dus în condiții vi-trege de război și cenzură iar contribuția generației refugiului a fost ocultată după 23 August 1944 în favoarea unei ipotetice alianțe a gu-vernărilor cu Madosz și a convergenței cu înfrățirea socialistă. Practic, e un capitol pe care istoricii unei perioade de libertate nu-l mai pot neglija.

5) O serie de lucrări științifice editate în limbile franceză și ger-mană din Bibliotheca Rerum Transilvaniae își păstrează actualitatea și utilitatea în prezentarea pentru străinătate a adevăratei noastre istorii. Propunem preluarea și continuarea colecției de către Academia Română în colaborare cu facultățile de profil dar nici într-un caz de către un departament guvernamental, girul științific fiind o premisă a credibilității.

6) „Drepturile unui popor nu se discută se afirmă“, declara în 1894 la Procesul Memorandului Președintele Partidului Național Român, Dr. Ioan Rațiu. Asemeni înaintașilor, noi afirmăm azi, la acest popas de 55 de ani, în fața forurilor interne și internaționale drepturile noastre inalienabile asupra Transilvaniei. O facem în spiritul de la Alba Iulia când Iuliu Maniu declara solemn că din asupriți noi nu vom deveni asupritori și că vom garanta drepturi egale tuturor cetățenilor de altă etnie. Cu o singură condiție: respectarea legilor, integrității și suveranității naționale a României.

Și aceasta nu este doar poziția unui partid. Este poziția întregului neam românesc.

Prof. univ. dr. GABRIEL ȚEPELEA
Membru de onoare al Academiei Române

PIERDERILE TERITORIALE DIN VARA ANULUI 1940: BILANȚ DEMOGRAFIC

Evenimentele dramatice pe care le-a cunoscut istoria României în vara anului 1940 au o dimensiune teritorială și demografică, care a fost pusă în evidență încă din anii 1940 și 1941, grație studiilor eminenților demografi și statisticieni: dr. Sabin Manuilă (1894—1964), pe atunci directorul general al Institutului Central de Statistică, și Anton Golopenția (1909—1951), colaborator al dr. Sabin Manuilă la Institutul Central de Statistică. Primul studiu (1) prezintă situația teritoriilor desprinse din România, pe județe și naționalități, pe baza recensământului din 1930 și a estimației populației probabile până la 1 ianuarie 1940. Studiul lui A. Golopenția (2), apărut în 1941, examinează situația folosind decuparea teritoriului național pe plăși, ceea ce oferă o imagine mult mai detaliată. Între cele două studii este o mică diferență, neesențială în ceea ce privește cifrele globale.

În aproximativ două luni (iunie—septembrie 1940), România pierdea circa 100.000 kmp, cu o populație de peste 6 milioane de suflete, din care românii reprezentau cam jumătate.

A fost mai întâi Basarabia, Nordul Bucovinei și ținutul Herța, anexate de Uniunea Sovietică, în urma ultimatumului din 26 iunie 1940. Suprafața anexată: 50.135 kmp, cu o populație de aproape 3.410.000 (din care români 52,3%); i-a urmat Transilvania de Nord, cu 42.243 kmp și 2.389.000 locuitori (din care români 49,2%). Prima răpire era urmarea pactului Ribbentrop—Molotov; a doua era aplicarea odiosului Dictat de la Viena, impus de Germania nazistă și Italia fascistă. În sfârșit, pe baza Convenției de la Craiova, din 6 septembrie 1940, România ceda Bulgariei Cadrilaterul (județele Caliacra și Durostor), cu o suprafață de 7.412 kmp, având 363.000 locuitori (din care 19% români).

Acesta este filmul evenimentelor din 1940. Între anii 1940—1944, Transilvania de Nord a făcut parte din Ungaria regală, impropriu numită „horthystă”. Eliberată de armata română, la sfârșitul anului 1944, Transilvania de Nord a revenit României, situație confirmată de Conferința de Pace de la Paris (februarie 1947). Basarabia, Nordul Bucovinei și Ținutul Herța au fost recucerite în iulie 1941; anexate din nou de Uniunea Sovietică în 1944, ele au fost reîncorporate de aceasta, prin Conferința de Pace de la Paris. Cadrilaterul a rămas în componența Bulgariei. În rezumat, suprafața României de 295.049 kmp, după Marea Unire, s-a redus la 238,391 kmp, cât este astăzi, deci cu 56.458 kmp mai puțin, aproape cu o cincime. (19,2%).

Semnificația schimbărilor teritoriale și demografice nu poate fi deslușită decât numai dacă le plasăm în contextul istoric, politic și demografic mai larg. În acest demers, care solicită un examen istoric

al perioadei 1918—1995, nu pot lipsi aspectele etnografice și cele geopolitice. În general, fenomenele demografice sunt înzestrate cu o puternică inerție; analiza lor necesită o perioadă mare de timp. Cauzele, ca și consecințele, ies la iveală numai în perspectiva unei perioade mai mari de timp. Nu poți lipsi dintr-o asemenea analiză regimurile demografice (natalitate și mortalitate), diferențiate din punct de vedere etnic, mișcările migratorii, ambele explicând repartitia teritorială a populației, la care se adaugă examinarea unor procese complexe cum este urbanizarea. Cadrul analizei trebuie mult extins.

Să mai spunem că punctele de vedere ale analiștilor sunt în multe privințe contradictorii, ca urmare a pozițiilor și intereselor pe care le reprezintă autorii.

România „rotundă ca o medalie“

Să luăm deci lucrurile în mod sistematic. În ajunul Marii Uniri din 1918, teritoriul României (Oltenia, Muntenia, Dobrogea și Moldova) era de 137.903 kmp, cu o populație de cca. 7.500.000 locuitori. Sub raport etnic, cca. 94% erau români, iar confesiunea dominantă era cea ortodoxă (93%).

Ca urmare a Marii Uniri, situație sancționată de Conferința de Pace de la Versailles, teritoriul României se dublează; numărul populației se dublează și el. Recensământul populației din 1930, considerat ca un recensământ modern, științific și obiectiv, consemnează noua situație:

Tabelul n . 1

România. Suprafața și populația pe provinciile istorice (1930)

Provincia	Suprafața (kmp)	Populația	Ponderea românilor (%)
1	2	3	4
ROMÂNIA	295.049	18.057.028	71,9
1. Oltenia	24.078	1.513.175	97,5
2. Muntenia	52.505	4.029.008	93,4
3. Dobrogea	23.262	815.475	44,2
4. Moldova	38.058	2.433.596	89,8
VECHIUL REGAT	137.903	8.791.254	88,5
5. Basarabia	44.422	2.864.402	58,2
6. Bucovina	10.442	853.009	44,5
7. Transilvania	62.229	3.217.988	57,6
8. Banat	18.715	939.958	54,4
9. Crișana-Maramureș	21.338	1.390.417	60,7
NOILE PROVINCII	157.142	9.266.774	56,1

Reintegrarea țării a fost însoțită de creșterea populației alogene. Numărul persoanelor de alte naționalități decât cea română a fost de peste 5 milioane sau 28,1% din populația României. În noile provincii ponderea acestora s-a ridicat la 44%. Ponderea românilor a fost de

44,20% în Dobrogea, 44,50% în Bucovina, 54,40% în Banat, 57,60% în Transilvania, 58,20% în Basarabia și 60,70% în Crișana—Maramureș.

Ca importanță numerică, minoritățile etnice se ierarhizau astfel:

1.425.507	—	Unguri
745.421	—	Germani
728.115	—	Evrei
582.115	—	Ucraineni, Ruteni
409.150	—	Ruși
366.384	—	Bulgari
262.501	—	Țigani
154.772	—	Turci
105.750	—	Găgăuzi

A apărut deci *problema minorităților naționale*. Repartizarea lor teritorială avea particularități pe provincii istorice. Ungurii erau așezați în provinciile de dincolo de Carpați; germanii se aflau în aceleași provincii, dar în număr mare se găseau în Basarabia și Bucovina; ucrainenii populau Bucovina și Basarabia; rușii se găseau în special în Basarabia; bulgarii în Dobrogea și Basarabia; găgăuzii în Basarabia; turcii aproape exclusiv în Dobrogea. Repartiția evreilor era întrucâtva mai diferită, dar concentrarea lor mare era în Basarabia, Bucovina și Nordul Transilvaniei.

Nu putem intra în istoricul minorităților naționale: unele s-au așezat de multă vreme pe teritoriul României; altele erau de dată mai recentă. Datele prezentate mai sus ne vor ajuta să înțelegem, pe de o parte, discuțiile în legătură cu minoritățile etnice, în perioada interbelică, iar pe de altă parte, evenimentele din vara anului 1940, când României i-a fost răpită o parte a teritoriului său.

Să precizăm că, odată cu structura etnică s-a modificat și structura confesională a populației României. Persoanele aparținând religiei ortodoxe reprezentau 72,60%, romano-catolicii aveau o pondere de 6,80%, greco-catolicii — în majoritate români — 7,90%, persoanele de religie mozaică 4,20%. Urmează reformații-calviniști, evanghelicii luterani.

Perioada 1919—1940 a cunoscut și mișcări migratorii; ea a fost însă și martora unei emigrații (turcii, în special). Ele vor fi arătate în raport cu cele trei teritorii românești, anexate de URSS, Ungaria și Bulgaria.

După reîntregirea țării, în 1918, Simion Mehedinți a asemuit teritoriul României cu o „medalie“ („rotund ca o medalie“). La rândul său, N. Iorga spunea despre România că este un stat locuit de români și înconjurat de români, referindu-se la milioanele de români din afara fruntarilor României.

Dar, ca urmare a evenimentelor din vara anului 1940, această „medalie“ a fost ciobită și desfigurată, după cum se vede în figura 1.

Prima întrebare ce se leagă de evenimentele din 1940 este cea referitoare la populația românească din aceste teritorii. O evaluare demografică este obligată să răspundă la următoarele întrebări:

a) numărul românilor care au fost nevoiți să părăsească teritoriile amintite;

b) numărul românilor care au fost deportați;

c) numărul românilor care au fost victimele noilor regimuri instituite în aceste teritorii (în special, în regiunile anexate de Uniunea Sovietică).

Aceasta înseamnă o analiză pe subperioade și pe teritorii desprinse din România. Din păcate, — remarcă Anton Golopenția în 1941 — asemenea evaluări nu s-au făcut din cauza dificultăților obiective. De atunci și până în 1995 s-au publicat studii și cercetări parțiale, memorii și documente, insuficiente pentru ca demograful să întocmească un inventar cât de cât credibil.

BASARABIA, NORDUL BUCOVINEI ȘI ȚINUTUL HERȚA

Aspectele teritoriale și etnice ale actului din iunie 1940 au fost prezentate în studiul lui Anton Golopenția. Un studiu recent se datorează autorului prezentei comunicări (7) și (8).

Teritoriul anexat de URSS reprezenta 50.762 kmp (după A. Golopenția) și 50.135 kmp (după S. Manuilă); numărul populației se ridica la 3.409.669 locuitori. Ca teritoriu, aceasta înseamnă toate cele 9 județe ale Basarabiei, județele Cernăuți și Storojineț, la care se adăuga o parte din județul Rădăuți, plus ținutul Herța. Altfel spus, suprafața Basarabiei, cu 44.422 kmp și 6.340 kmp, reprezentând Nordul Bucovinei (cca. 6.000 kmp) și Ținutul Herța (340 kmp). Bucovina istorică pierdea cca. 60% din teritoriul său de 10.442 kmp.

Sub raport etnic, situația era următoarea:

Români...	1.787.364	(52,4%)
Ruși și ucraineni...	899.667	(26,3%)
Evrei...	275.419	(8,1%)
Bulgari...	163.828	(4,8%)
Germani...	111.342	(3,3%)
Alții...	172.048	(5,1%)
TOTAL... 3.409.669 (100,0%)		

A. Golopenția împarte acest teritoriu în trei zone. Prima, cu majoritate absolută ucraineană (Nordul Bucovinei, Nordul județului Hotin), unde românii dețineau cca. 12%; a doua — mijlocul românesc („Codrul”) — unde românii reprezentau 69,2% (în populația rurală 75,1%) și a treia, Bugeacul, unde românii dețineau 14,7%. Din fostele județe Cernăuți, Storojineț, parțial județul Rădăuți, regiunea Herța și o parte din județul Hotin s-a format regiunea Cernăuți din Ucraina, astăzi cu o suprafață de 8.100 kmp și o populație de 940.801 (1989) din care românii reprezintă aproximativ 185.000 (aproape 20%).

Sudul Basarabiei, de fapt, Bugeacul, cu județele Cetatea-Albă și Ismail a intrat în componența regiunii Odessa, Republica Ucraina. Partea de mijloc („Codrul”) este astăzi Republica Moldova, cu o suprafață de 33.700 kmp și o populație de 4.338.000 locuitori (1939), din care românii dețin 64,5% din populația totală.

Repartizarea populației pe naționalități în această regiune, în 1940, este redată în figura nr. 2.

Fără să intrăm în detalii, să amintim evenimentele care s-au produs în această regiune în anii 1940, 1941 și apoi în perioada 1940—1995 și care pot fi rezumate astfel:

- a) refugiarea unei părți a românilor împreună cu administrația;
- b) deportarea populației românești în unele zone din URSS;
- c) asasinate în masă săvârșite de autoritățile sovietice;
- d) repatrierea germanilor, polonezilor și maghiarilor.

Pentru populația refugiată în urma ocupației sovietice a fost înființat, în cadrul Ministerului de Interne, „Comisariatul general pentru asistența populației venită din Basarabia și Bucovina“. Numărul exact al refugiaților nu a fost stabilit. Se știe că, la 13 iunie 1941, au fost deportați 13.000 români (cazul Aniței Nandriș-Cudla este elocvent). Unele surse dau cifra de 41.000 deportați din Bucovina și regiunea Herța.

Schimbarea radicală a structurii etnice a regiunii se datorează în principal fluxurile de ucrainieni și ruși în regiune, stimulate prin mijloace administrative și economice. Nu este cadrul potrivit pentru a examina această problemă.

CADRILATERUL

Cele 6.921 kmp (la S. Manuilă — 7.412 kmp) ale teritoriului cedat Bulgariei (Cadrilaterul cu județele Calicra și Durostor) aveau o populație de 362.874 locuitori, din care principalele naționalități reprezentau:

Români	69.085 (19,0%)
Bulgari	137.189 (37,8%)
Turci și tătari	134.982 (37,2%)
Alții	21.618 (6,0%)
TOTAL	362.874 (100,0%)

Pe baza Convenției de la Craiova (6 septembrie 1940) în Cadrilater a avut loc — pentru prima dată în istoria modernă a României — *schimbul de populații*. Înainte de aceasta să amintim că între 1931—1938 s-a înregistrat o emigrare a turcilor din România în Turcia, aceștia fiind colonizați în Anatolia. După S. Manuilă, numărul turcilor și tătarilor emigrați în Turcia, în anii 1931—1938, s-a ridicat la 76.452. A fost încheiată Convenția din 4 septembrie 1936 între România și Turcia care reglementa această emigrare. În locul turcilor au fost aduși macedo-români, astfel că numărul românilor în Dobrogea a ajuns la 360.572 (1930), cu o pondere de 44,2%. În Cadrilater, numărul românilor era de 77.728 (1930), cu o pondere de 20,5%.

Or, pe baza Convenției de la Craiova, un număr de 110.000 români au fost evacuați din Cadrilater, în timp ce 652.000 bulgari din România au fost repatriați în Bulgaria. În Dobrogea de astăzi, pe o suprafață de 15.770 kmp, locuiau, în 1992, 1.019.766 persoane, din care românii reprezentau 926.608, adică cca. 91% din populația totală. Acesta este rezultatul cedării unui teritoriu și al schimbului de populație.

TRANSILVANIA DE NORD

La cincizeci și cinci de ani de la pronunțarea Dictatului de la Viena, se cer evocate unele aspecte demografice, mai puțin cunoscute, dar sistematic contestate de unii istorici și demografi maghiari. Literatura istorică este imensă; în cadrul ei se impun cu autoritate studiile și cercetările acad. David Prodan (1903—1993), sintetizate și în ultima sa lucrare (5), tradusă și în limba engleză. Istoriografia maghiară a fost foarte activă; tezele ei diferă mult de cele ale istoricilor români, după cum lesne se poate constata din lucrarea lui Antal G. Laszlö, apărută și în limba română (6). Nu numai tezele și interpretările diferă; deosebiri mari se înregistrează și în ceea ce privește cifrele statistice. Teoria imigrării românilor în Transilvania (teoria lui Roesler) este citată frecvent: românii ar fi imigrat în sec. XII și XIII, venind din sudul Dunării. A doua mare imigrare s-ar fi produs în sec. XVIII, prin valurile de populație venită din Țara Românească și Moldova, neputând suporta asuprirea fanariotă. Un al treilea val de imigranți români în Transilvania s-ar fi produs în anii 1948—1989, provocat de industrializarea socialistă, urbanizarea, acestea stimulând fluxurile migratorii. S-a modificat astfel structura etnică a Transilvaniei, în defavoarea elementului maghiar. A contribuit la aceasta și politica învățământului și confesională, afirmându-se ideea asimilării forțate a maghiarilor și a unui genocid cultural.

Un demograf nu poate examina aceste probleme în cadrul unei comunicări. Istoricii au dat, în cele mai multe probleme, răspunsul cuvenit.

Aici vom menționa numai două probleme demografice: creșterea demografică și urbanizarea. Ele au fost examinate, pentru perioada 1920—1940 de dr. Sabin Manuilă.

Într-un studiu clasic (9), S. Manuilă emitea ipoteza (era în 1929) potrivit căreia elementul românesc va imigra în orașele transilvane — majoritar străine —, datorită unor factori demografici: natalitatea mai ridicată a românilor din hinterlandul rural al orașelor, natalitatea scăzută a populației urbane, creșterea economică generală. În studiul din 1940 (1), S. Manuilă ne-a dat o estimatie a populației României pentru intervalul cuprins între 1 ianuarie 1931 și 1 ianuarie 1940, pe provincii istorice și pe principalele naționalități. Populația totală ar fi crescut cu 11,0% — absolut normală după criteriile demografice — în timp ce populația Moldovei ar fi sporit cu 15,2% (este cunoscută natalitatea înaltă a populației Moldovei), iar populația Transilvaniei ar fi crescut cu 8,7%, cea a Banatului ar fi înregistrat o creștere negativă de —0,2% (ipoteză verosimilă).

Populația de naționalitate română ar fi sporit cu 12,9%, maghiarii cu 5,7%, germanii cu 4,9%, evreii cu 0,9%.

În aceste condiții numărul populației României a fost la 1 ianuarie 1940, de 20.050.378 locuitori cu o repartitie etnică favorabilă românilor. Prin urmare, este vorba de procese obiective bine cunoscute demografilor. Vom relua problema ceva mai târziu.

La data Dictatului de la Viena pe baza datelor de la recensământul din 1930, proporția maghiarilor în România era de 7,9% în populația totală. Pe provincii istorice și unele județe situația se prezintă astfel:

Tabelul nr. 2

Proporția maghiarilor (%) în populația provinciilor și județelor specificate (1930)

Provincia și județul	%	Provincia și județul	%
ROMÂNIA	7,9	6. Cluj	30,1
Transilvania	29,0	7. Bihor	30,0
Crișana-Maramureș	23,1	8. Brașov	26,6
Banat	10,4	9. Satu-Mare	25,2
1. Odorhei	91,6	10. Rădăuți	6,4
2. Ciuc	82,6	11. Bacău	3,3
3. Trei Scaune	80,4	12. Municipiul București	2,5
4. Mureș	42,6		
5. Sălaj	31,4		

Concentrarea cea mai masivă se înregistra în regiunea populată de secui („scaunele secuiești”); urmează o zonă care se întinde până în Crișana, cu o proporție descrescândă. Se va reține proporția de 29% a maghiarilor din Transilvania; la recensământul din 1992 ea a fost de cca. 24%. Surprinzătoare este proporția mare a maghiarilor în municipiul București: cu 24.052 de suflete, deci 2,5% din populația totală, maghiarii se situau în urma evreilor, depășindu-i pe germani al căror număr era de 14.231 (2,2%). La recensământul din 1992 se înregistrau în capitala României un număr de 8.301 maghiari și 4.295 germani, cu o pondere de 0,6%. În 1930, elementele alogene din București reprezentau 22,5%, în 1992, ponderea lor s-a redus la 2,4%, subiect de studiu pentru sociologi, politologi, psihologi.

Prin urmare, cu excepția ținuturilor secuiești populația maghiară era răspândită în proporție diferită în celelalte județe.

Teritoriul atribuit Ungariei în 1940 cuprindea Transilvania de Nord (7 județe și părți din alte județe). Suprafața totală a fost de 42.243 kmp (aproape 15% din teritoriul României), cu o populație de 2.388.774 locuitori, din care:

Români	1.173.479 (49,2%)
Maghiari	911.411 (38,1%)
Evrei	138.000 (5,8%)
Germani	68.268 (2,9%)
Ruși, ucrainieni	27.461 (1,1%)
Alții	69.355 (2,9%)

Românii reprezentau aproape jumătate din numărul populației teritoriului cedat Ungariei, iar maghiarii 38,1%.

Sub raport strict demografic se cuvine consemnat faptul că, la ocupare, administrația românească a fost evacuată (ca și în cazul Basa-

rabiei și Nordul Bucovinei), dar regiunea a fost părăsită de un mare număr de români și chiar neromâni. Se dă cifra de 300.000 (citată recent într-o emisiune radiofonică) dar contestată de specialiști. S-a înființat atunci Comisariatul general pentru refugiații din Transilvania de Nord.

Celelalte acțiuni care interesează pe demografi sunt românii încorporați în armata maghiară, numărul celor ce au căzut, numărul prizonierilor. Dintr-o emisiune radiofonică aflăm că „Armata a II-a maghiară regală” care a participat la războiul antisovietic și care a acționat în Ucraina, ajungând la Cotul Donului avea numeroși români, care au căzut sau au fost luați prizonieri*. S-a mai vorbit și despre detașamente de români, cu efective de 80.000 de oameni, care au fost folosite la muncă, din care mulți nu s-au mai întors.

În privința deportărilor din Transilvania de Nord în Germania, cel mai bine se cunoaște istoria tragică a evreilor. Despre execuții, informațiile noastre sunt lacunare.

Este evident că, în anii 1940—1944, în Transilvania de Nord au avut loc evenimente cu consecințe demografice: instalarea administrației maghiare, revenirea foștilor proprietari funciari, a industriașilor și comercianților. Evaluarea demografică este pentru noi dificilă.

La „Arbitrajul” de la Viena, delegația României a avut în componența ei specialiști și experți care au lucrat sub conducerea lui Vale-riu Pop. Dintre aceștia îi amintim pe dr. Sabin Manuilă, Anton Golopenția și N. Georgescu-Roegen (1906—1994), viitorul economist american de renume mondială. Într-un material memorialistic (4), pus la dispoziția noastră de prof. Sanda Golopenția, profesorul Georgescu-Roegen relatează că trenul cu delegația română pentru Viena era să fie atacat de unguri; la întoarcere, românii ardeleni aruncau cu pietre în trenul care îi aducea pe delegații ce acceptaseră „Dictatul”. A. Golopenția a încercat să se arunce din tren*. S-a scris mult despre reacția românilor, a opiniei publice, la aflarea rezultatului „arbitrajului” de la Viena.

DUPĂ CINCIZECI ȘI CINCI DE ANI

Ce s-a întâmplat în perioada 1940—1995 pe teritoriile românești care au fost anexate în 1940? Ce proces au avut loc? Ce consecințe — vorbind demografic — pot fi puse în evidență?

S-au întâmplat multe evenimente care îl interesează pe istoric, dar deopotrivă, și pe demograf. A avut loc cel de-al doilea război mondial. S-au produs uriașe pierderi umane, s-au schimbat granițe, au avut loc importante mișcări de populație.

Transilvania de Nord a revenit României; celelalte teritorii au ră-

* Ca unul care am făcut parte din Divizia a VI-a Cavalerie îmi aduc aminte că în nordul sectorului nostru, la Cotul Donului, se afla armata ungară, despărțită de sectorul românesc cu o porțiune deținută de italieni și germani. În lagărul de prizonieri am întâlnit români din armata ungară.

* Mircea Eliade în „Jurnalul” scria că A. Golopenția i-ar fi mărturisit lui Emil Cioran că s-ar fi sinucis dacă nu era căsătorit. (12).

mas mai departe în componența statelor respective; aceasta a fost sentința Conferinței de Pace de la Paris (1947).

Ne vom rezuma deci la România, în noile sale granițe, cu o suprafață de 238.381 kmp, cu o populație de 22.810.035 locuitori, consemnată la recensământul din 7 ianuarie 1992. Constatăm schimburi în repartitia teritorială a populației, dar și profunde modificări în structura etnică. Avem la îndemână rezultatele recensământului din 1992 care oferă o impresionantă bogăție de informații pentru subiecte care ne interesează.

Din populația de 18.057.028 locuitori, la teritoriul din 1930 (295.049 kmp), România a pierdut aproape 57.000 kmp cu o populație de 3.776.595 locuitori. O dată cu acest teritoriu România a „cedat” și o mare parte din minoritățile sale naționale: 548.696 de ucrainieni-ruteni, 358.435 de ruși, 300.036 de bulgari, 276.243 de evrei, 128.629 de turci, 111.933 de germani, 105.750 de găgăuzi. A „transferat” însă și 1.863.154 de români (49,3%), a căror soartă nu ne poate fi străină, ca și a celorlalți „consângeni” (expresia este a lui A. Golopenția) care se află în afara granițelor actuale ale României.

Datele privind numărul populației României și al minorităților naționale au fost recalculate pentru anul 1930, pentru a fi comparabile, la suprafața actuală, de 238.391 kmp.

Iată care este situația (3):

Tabelul nr.

Populația României și a minorităților naționale la recensămintele din 1930 și 1992

Naționalitatea	1930	1992	Crestere (+) sau descreșcere (-) în %	
1	2	3	4	5
ROMÂNIA	14.280.729	22.810.035	+8.529.306	+59,7
1. Români	11.118.170	20.408.542	+9.290.372	+83,6
2. Maghiari	1.423.459	1.624.259	+201.500	+14,2
3. Germani	633.488	119.462	-514.026	-81,1
4. Romi (țigani)	242.656	401.087	+158.431	+65,3
5. Ucraineni	45.875	65.764	+19.889	+43,4
6. Sârbi, croați, sloveni*	50.310	33.493	-16.817	-33,4
7. Ruși-lipoveni	50.725	38.606	-12.119	-23,9
8. Evrei	451.892	8.955	-442.937	-98,0
9. Tătari	15.580	24.596	+9.016	+57,9
10. Slovaci	50.772	19.594	-31.178	-61,4
11. Turci	26.080	29.832	+3.024	+11,6
12. Bulgari	66.348	9.851	-56.497	-85,2
13. Cehi**	—	5.797	—	—
14. Greci	23.161	3.940	-19.221	-83,0
15. Polonezi	15.804	4.232	-11.572	-73,2
16. Armeni	12.175	1.957	-10.218	-83,9
17. Alte naționalități	49.182	8.602	-40.580	-82,5
18. Nedecларată	5.052	766	—	—

* La recensământul din 1992, „slovenii” au fost incluși la „Alte naționalități”

** La recensământul din 1930, cehii au fost incluși la slovaci.

În răstimp de șase decenii și ceva, populația României a crescut cu aproximativ 60%. Dar în dărătul acestei creșteri globale dinamica pe naționalități este atât de diferită! Unele naționalități au cunoscut scăderi dramatice: evreii, germanii, în special; altele au înregistrat creșteri. Recursul la istorie — pe care nu putem să-l întreprindem aici — este indiscutabil pentru înțelegerea acestor procese. În această perioadă a avut loc cel de-al doilea război mondial; evreii au cunoscut drama holocaustului; a fost apoi o emigrație care a cuprins multe etnii. Au avut loc și procese de migrație, acestea afectând în special repartitia teritorială a populației și minorităților naționale.

Numărul și proporția românilor a crescut sistematic. Dacă luăm populația în 1930, fără teritoriile anexate de URSS și Bulgaria, ponderea românilor a fost de aproape 80% în populația totală. Odată cu pierderea teritoriilor amintite a avut loc o „purificare etnică“, pe care România, firește, nu a dorit-o. Ponderea românilor a crescut sistematic, ajungând la 89,5% la recensământul din 1992. Alături de cele 20.408.500 de români, pe teritoriul național conviețuiesc cca. 2,4 milioane de persoane aparținând minorităților etnice (10,5%).

Maghiarii, cu cei 1.624.959, reprezintă cea mai numeroasă minoritate națională deținând 7,1% din populația României. Creșterea absolută a fost de 14,2%, în perioada 1930—1992, iar ponderea maghiarilor a scăzut de la 10% în 1930 la 7,1%. Ei sunt concentrați în Transilvania; o parte se află în Crișana—Maramureș și în Banat. Proporția lor pe județe este următoarea: județul Harghita 84,7%, județul Covasna 75,2% (vechile „scaune secuiești“), județul Mureș, 41,4%, județul Satu-Mare 35%, județul Bihor 28,4%, județul Sălaj 23,7%, județul Cluj 19,9%.

S-a schimbat și proporția populației românești în marile orașe din provinciile de peste Carpați.

Tabelul nr. 4

Proporția populației românești (%) în marile orașe, în 1930 și 1992

Orașe	1930	1992
Sibiu	36,7	93,7
Brașov	32,5	88,8
Timișoara	24,6	82,1
Cluj	35,9	75,6
Oradea	26,3	64,8
Târgu Mureș	26,7	46,2

Aceste schimbări se explică în cea mai mare parte prin procese demografice: imigrație și natalitate diferită, așa cum prevăzuse dr. Sabin Manuila în studiul său din 1929. Excepție notabilă este municipiul Sibiu unde creșterea ponderii românilor este și rezultatul emigrării sașilor.

Scăderea numărului și ponderii germanilor are nevoie de o explicație particulară. Datorăm unui studiu recent al acad. Radu Grigorovici, renumitul fizician, un examen riguros al istoriei germanilor din Româ-

nia (10). Numărul lor a scăzut de la 633.488 (1930) la 119.462 (1992). Autorul atrage atenția asupra unor momente cum ar fi: repatrierea etnicilor germani în 1940—1941, încorporarea germanilor din România în Wehrmacht-ul german, pe baza acordului din 1943, deportarea germanilor din România în URSS la începutul anului 1945 (cca. 70.000 persoane), apoi emigrația germanilor din România, începută pe vremea lui Ceaușescu și continuată după 1989. Problema va fi examinată pe larg într-un alt cadru. Oricum, se va reține că din partea statului român nu au fost acțiuni de deportare sau izgonire („Vertreibung“) a etnicilor germani, ci de repatriere („Umsiedlung“), fără constrângere din partea autorităților românești. Amintim că, la sesiunea din august 1995 a Comisiei mixte germano-române privind etnicii germani din România, evidențiindu-se loialitatea acestora față de Statul Român, s-a anunțat hotărârea guvernului federal al Germaniei de a ajuta etnicii germani să rămână în România.

Din rândul naționalităților care au cunoscut creșteri așa cum reiese din tabelul nr. 3, se evidențiază romii (țigarii), ucrainenii, tătarii, turcii. Ajungem astfel la o estimare prospectivă a populației României cu orizontul 2025.

În prealabil, este locul să spunem câte ceva despre romi (țigani). Numărul lor de 401.000 persoane, consemnat la recensământul din 1992, este considerat ca fiind subestimat. Cifre obținute din două cercetări prin sondaj (C. Zamfir și M. Merfea) ajung la concluzia că cifra reală a romilor ar fi de 1.200.000, ceea ce înseamnă că ponderea lor în populația totală ar fi de cca. 50%.

Dinamica demografică pentru intervalul 1995—2025 va fi determinată de regimul natalității și mortalității. Excludem acțiunea unor alți factori. Or, recensământul populației din 1992, precum și alte materiale statistice arată o natalitate mai scăzută a populației maghiare și un nivel mai ridicat al acesteia la romi, ucrainieni, tătari și turci. Natalitatea românilor se situează la nivelul mediei naționale. O tendință nouă în evoluția demografică, apărută după evenimentele din decembrie 1989, este aceea a *scăderii numărului absolut al populației României*. De asemenea, se accentuează îmbătrânirea demografică. Acest fenomen se datorează, din 1990, soldului important al emigrației, iar din 1992, excedentului natural negativ. Cea mai recentă estimatie ne dă cifra de 22,7 milioane. Dacă se menține tendința amintită, numărul populației României va fi, în anul 2025, cu 2,5—3,00 milioane mai mic decât în anul 1995.

Va scădea numărul românilor și al maghiarilor. Recensământul din 1992 a arătat că în perioada 1977—1992 numărul maghiarilor a scăzut cu aproape 89.000 persoane; această tendință se explică printr-un excedent natural negativ, la care se adaugă emigrația maghiarilor din această perioadă.

În condițiile ipotetice arătate mai sus, este de presupus că va scădea ponderea românilor dar și cea a minorității etnice a maghiarilor. Va crește însă ponderea romilor (țiganelor), a ucrainenilor, turcilor și tătarilor. Unele minorități naționale cu efective mici — evreii, grecii, armenii — vor deveni în 2025, o amintire. Aceasta va reține importanța lor contribuție la istoria României.

Din această expunere, în mare măsură fragmentară, se desprinde cel puțin concluzia necesității dezvoltării studiilor demografice și geopolitice. Acestea din urmă s-au afirmat în România în anii 1938—1944, când a apărut și revista „Geopolitica și Geoistoria” (11). Evenimentele din ultimii ani, în special din spațiul central și sud-est european (cazul Iugoslaviei), subliniază cu tărie urgența unor asemenea studii. Ele vor trebui să se extindă și asupra românilor de peste hotare, o problemă nepermis de neglijată. Sperăm că Centrul de Cercetări Demografice al Academiei Române, recent înființat, va contribui prin activitatea sa la abordarea științifică a problemelor demografice, etnografice și geopolitice, atât de importante pentru România, acum și în perspectivă.

BIBLIOGRAFIE

1. SABIN MANUILĂ (dr.), *Studiu etnografic asupra populației României*, Editura Institutului Central de Statistică, București, 1940.
2. ANTON GOLOPENȚIA, *Populația teritoriilor românești desprinse în 1940, în Geopolitica și Geoistoria, Revistă română pentru sud-estul european*, I. Societatea Română de Statistică, București, 1941, p. 35—49.
3. Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992. *Structura etnică și confesională a populației*. Comisia Națională pentru Statistică, București.
4. SANDA GOLOPENȚIA, *Anton Golopenția: bio-bibliografie*. Manuscris, 1995.
5. DAVID PRODAN, *Transilvania și iar Transilvania*, Editura Enciclopedică 1992.
6. ANTAL G. LASLÓ, *Situația minorităților etnice maghiare din România*, A.C.N.R., Odorheiu-Secuiesc, 1993.
7. VLADIMIR TREBICI, *Geopolitica și demografia în România: Anton Golopenția (1909—1951)*, Discurs de recepție la Academia Română rostit la 16 mai 1994, Editura Academiei Române, 1994.
8. VLADIMIR TREBICI, *Bucovina. Populația și procesele demografice (1975—1993)*. Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, Buletinul Centrului de Studii Transilvane. Supliment, iulie, 1994.
9. SABIN MANUILĂ (dr.), *Evoluția demografică a orașelor și minorităților etnice din Transilvania*, București, 1929 (Lucrare premiată de Academia Română).
10. RADU GRIGOROVICI (acad.), *Die Verminderung der deutschen Bevölkerung Rumäniens als Folgeerscheinung des zweiten Weltkrieges*, comunicare la sesiunea din mai 1995, Bukowina-Institut, Augsburg (manuscris).
11. *Geopolitica și Geoistoria, Revistă pentru sud-estul european*, Comitetul de direcție: Gheorghe I. Brătianu, Sabin Manuila, Mircea Vulcănescu, Ion Conea, Anton Golopenția. Societatea Română de Statistică, București, I, II și III, 1941—1944.
12. MIRCEA ELIADE, *Jurnal*, vol. I, 1941—1969, Editura Humanitas, București, 1993, p. 213—214.

Acad. VLADIMIR TREBICI

Figura nr. 1 — România și pierderile teritoriale în 1940

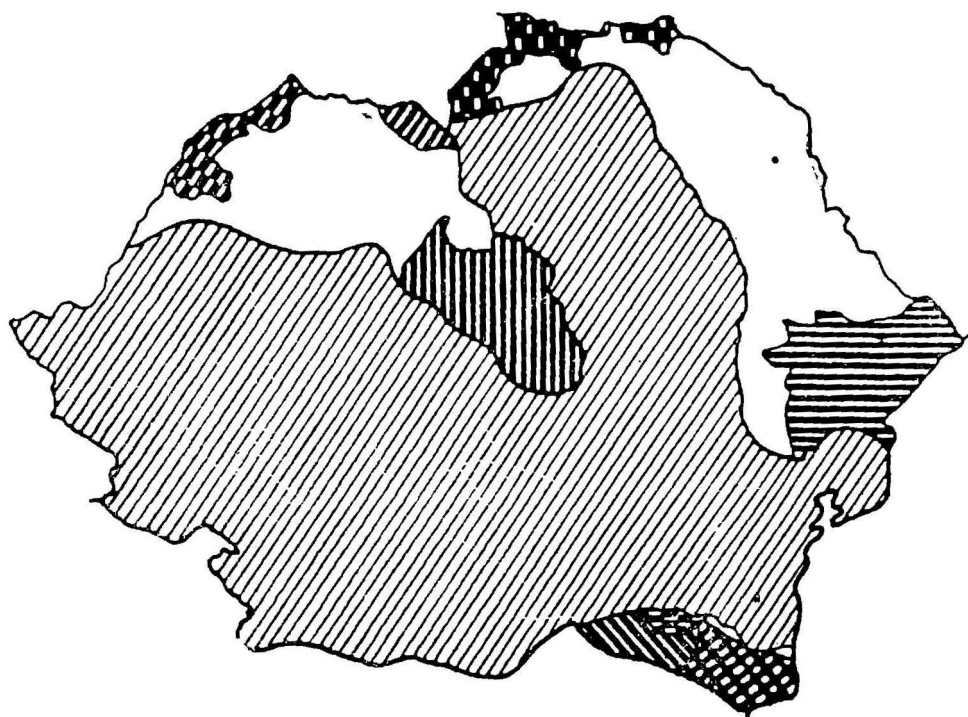

Figura nr. 2 — Zonele etnice în teritoriile anexate în 1940 pe plăși
(A. Gilopenția).

OPINIA PUBLICĂ DIN TRANSILVANIA ȘI DICTATUL DE LA VIENA

„Opinia publică“, e un fenomen de mentalitate și comportament a cărui afirmare în societate este condiționată de consolidarea legilor, instituțiilor și practicilor garante ale drepturilor cetățenești îndeosebi ale libertății gândirii și cuvântului, de nivelul de instruire și de maturizare a conștiinței colective a cetățenilor, a capacității lor de reacție la problemele de interes comun. De aceea, de „opinie publică“, în sensul propriu al cuvântului, nu se poate vorbi decât din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

În condițiile instaurate atunci, s-au formulat o serie de principii durabile în viața politică modernă. „Dacă nu toți oamenii sunt capabili să raționeze — suna enunțarea unuia din ele — în schimb toți pot să simtă: posedând ceea ce se cheamă simțul comun, poporul este infailibil“¹.

Mai adesea, acest simț comun era definit restrictiv, ca fiind „sentimentul colectiv întreținut de elementele cele mai bine informate, mai inteligente și mai morale, răspândit și împărtășit gradual de persoanele instruite dintr-un stat civilizat“².

Sunt sentimente impregnate de raționalismul și de spiritul elitist, proprii luminismului.

Amplificarea participării cetățenilor la viața publică, paralel cu dezvoltarea masivă a mijloacelor de difuzare a disputelor din sfera politicului, au transferat fenomenul de opinie colectivă din domeniul de cercetare al filosofiei politice, în acela al sociologiei și al psihologiei mulțimilor. Discipline care, în noile condiții social-politice menționate, ale irupției în viața publică de elemente numeroase, disparate, practic incontrollabile în reacțiile lor, au conchis că opinia publică este influențată cu precădere de factori nonraționali și de tehnici manipulative.

O definiție care ilustrează această optică modificată, ce se voia neutră, afirma că ea este „produsul unui proces de comunicare în interiorul maselor, necorelat nici cu principiile unei dezbateri publice, nici cu ale conducerii politice“³.

În pofida acestor tendințe de demonetizare a funcției politice a opiniei publice, concepția democratică stăruie și în prezent în convingerea că opiniile oamenilor se bazează, în ultimă instanță, pe rațiune, și că ele se situează, sau pot fi aduse, pe poziții motivabile rațional⁴.

¹ Henry St. John, viscount Bolingbroke, in „The Craftsman“, 27 iulie 1734.

² W. A. Mackinnon, *On the Rise, Progress and Present State of Public Opinion in Great Britain*, London, 1828.

³ Gabriel Tarde, *L'opinion et la foule*, Paris, 1901.

⁴ Irraționalitatea constituie, potrivit acestei concepții, deviații comportamentale, dar nu mobilul, motivația originară a opiniilor și acțiunilor colective.

Deși în statul modern opinia publică este, latent, o stare permanentă, ea se pune în evidență îndeosebi în momente de criză. În asemenea împrejurări în opinia publică se pot produce fracturi, dând naștere la confruntări între grupări opuse, după cum și fenomenul contrar, de solidarizare a unei colectivități întinse într-o atitudine unitară. E momentul și gestul în fața căruia — cum spunea un om politic din Revoluția franceză — „autoritatea își suspendă discursul, prejudecățile dispar și interesele particulare se șterg”⁵.

Acestea au fost trăsăturile pregnante ale momentului trăit de națiunea română în zilele dictatului de la Viena. După douăzeci de ani de euforie și de politicianism nu tocmai exemplar, s-a produs un șoc teribil, care a prilejuit un reviriment, sub forma, printre altele, a uneia din cele mai spontane și mai solide manifestări de opinie colectivă din istoria noastră modernă. Protestele împotriva raptului teritorial săvârșit prin dictatul germano-italian din 30 august 1940 au întrunit toate curentele politice, de la extrema dreaptă la extrema stângă, toate straturile sociale, pornind de la elite, dar răscolindu-le și pe acelea considerate de obicei ca indifferente și inerte.

Categoria cea mai importantă a acestor manifestări a fost reprezentată de mișcările populare, spontane. Difuzarea pe posturile de radio a deciziei de la Viena a început cam de pe la orele 16⁰⁰. În răstimp de o oră-două, în vreme ce clopotele prinseseră a bate în dungă, în semn de primejdie, în piața centrală a Clujului s-au adunat mii de oameni, clamându-și cu violență protestul împotriva dictatului și hotărârea de a-i rezista. S-au rostit înflăcărâte cuvântări, mulțimea s-a pus în mers pe principalele bulevarde ale orașului, s-a adoptat textul unei telegramme către guvern, în care se spunea: „Ardealul întreg, înfățișat prin miile de fii ai săi, adunați spontan în capitala sa, Cluj, trimite pe această cale celor ce pentru moment dețin destinele țării expresia voinței sale nestrămutate de a respinge cu ultima hotărâre dictatul de la Viena, care vrea să dea Ardealul Ungariei...”

Nu primim nici o hotărâre care vrea să răsluiască moștenirea sfântă a înaintașilor noștri; ori de unde și de la oricine ar veni ea, noi vom apăra Ardealul cu ultima noastră energie...⁶.

Demonstrațiile de la Cluj s-au reluat a doua zi, 31 august, când li s-a alăturat și populație din împrejurimi. Un protest solemn a fost adoptat într-o ședință extraordinară a marelui colegiu al Universității, iar la prefectură — o adunare de 150 de intelectuali a lansat apelul la mobilizare populară și rezistență armată. Tot de aci a pornit chemarea pentru o adunare națională la Alba Iulia, care însă va fi anulată de autorități.

Străzile Clujului au continuat a fi teatru de furtunoase manifestații și în zilele de 1—2 septembrie⁷.

Deși, strict geografic vorbind, demonstrațiile de la București s-au desfășurat în afara Transilvaniei, ele nu pot fi trecute aci cu vederea,

⁵ După Jürgen Habermas *Strukturwandel der Öffentlichkeit* ed. a 5-a, [Neuwied und Berlin, 1971], p. 123.

⁶ A. Simion, *Dictatul de la Viena*, Cluj, 1972, p. 205.

⁷ Dr. Traian Bunesco, *Lupta poporului român împotriva dictatului fascist de la Viena (august 1940)*, București, 1971, p. 133 și urm.

fiind expresii ale unității românești de simțire. Ele au început la statuia lui Mihai Viteazul, locul de mult consacrat al mișcărilor populare din capitală. De aci, au pornit către legațiile maghiară, germană și italiană, stârnind rapoarte alarmate ale acestora către ministerele de externe respective.

Teatrele și cinematografele și-au suspendat reprezentațiile, iar între 1—7 septembrie s-a decretat doliu național⁸.

Demonstrațiile au cuprins toate localitățile mai importante ale țării, în primul rând ale Transilvaniei. La Arad ele au fost precedate de o adunare în sala de festivități a teologiei ortodoxe, încheiată cu adoptarea unei moțiuni care cerea apărarea cu orice sacrificiu a unirii de la 1 decembrie 1918 și lupta pentru refacerea unității neamului, ciuntite prin actul arbitrar de la Viena⁹.

La Brașov, în ziua de 1 septembrie, sentimentele manifestanților adunați în piața centrală au fost traduse într-o sentință fără apel: „În sufletele românești nu va fi liniște și împăcare, până când Ardealul nostru nu va fi iarăși întregit, unind pe toți frații!”¹⁰.

Manifestații s-au mai desfășurat la Oradea, Timișoara, Sibiu, și în orașe mai mici cum au fost: Baia Mare, Șimleul Silvaniei, Bistrița, Cugir, Orăștie, Sebeș, Alba Iulia, Turda, Sighișoara, și chiar prin numeroase localități rurale, îndeosebi în cele mai apropiate de centre urbane.

Proteste scrise s-au dat publicității de către multe asociații, unele permanente, altele constituite ad-hoc. Presa relatează cu zi scenele sfâșietoare ale retragerii armatei și ale exodului miilor de refugiați, în coloane ce se scurgeau într-o încrâncenată tăcere peste dealul Feleacului, comparat mereu cu un drum al calvarului, cu o Golgotă pe care era silit să o urce, purtându-și povara, un popor crucificat.

Dar dincolo de descrierea evenimentelor, senzorii cercetării istorice înregistrează, în acele zile de august — septembrie, câteva fenomene cu semnificații profunde în devenirea națională.

Caracterul spontan și unitar al mișcărilor de protest a fost, evident, riposta la o brutal instaurată situație de criză. Faptul că dintr-o gamă de posibilități diverse de manifestare, riposta a întrunit fără abatere aceste trăsături, denotă că națiunea română, la două decenii după desăvârșirea unității sale politice, atinsese un grad definitiv de conștiință, de maturitate și omogenitate sufletească. Ea afirma refuzul politicii capitalarde a câtorva vârfuri politice și spirit combativ întru apărarea integrității patriei și a demnității naționale.

Un fapt nesemnalat de istoriografia evenimentelor, posibil neacceptat de ea, dar care a impresionat pe cei ce le-au trăit și au reflectat nemijlocit asupra lor, a fost sudura spirituală totală pe care șocul dictatului de la Viena a realizat-o în interiorul națiunii române.

Se va obiecta că ea era fapt împlinit din deceniile luptei pentru unitate națională în secolul al XIX-lea și începutul celui de-al XX-lea,

⁸ Bunesco, *op. cit.*, p. 137—138.

⁹ A. Simion, *op. cit.*, p. 206.

¹⁰ *Ibidem*.

din timpul războiului pentru reîntregire și mai ales din apoteoticul an 1918.

Cu toate acestea, istoricul obiectiv nu poate să nu observe că în deceniile imediat următoare Marii Uniri au persistat unele dificultăți de acomodare, diferențe de mentalitate, fricțiuni și răutăți proferate reciproc, o oarecare reminiscență de egoism provincial.

Reacția declanșată de dictatul de la Viena a trecut de la receptarea retoricii abstracte a istoriei la confruntarea directă cu o zguduitoare dramă umană, cu milioane de personaje victimizate sub privirea consternată a întregii națiuni. Istoria nu mai era discurs eroic, ci pumnal înfipt în fiecare inimă. Era o situație-limită, comportând sentimentul posibilității unei iminente prăbușiri politice și morale. Ea impunea, ca soluție, o focalizare, o reconvertire instinctivă a tuturor energiilor în jurul idealului național.

E ceea ce s-a petrecut atunci, am spune aproape pe neștiute, sub forma unei noi calități a coeziunii sufletului românesc. Un sentiment discret, dar nestăvilit, de generozitate, de întrajutorare, a cuprins poporul, de la un capăt la altul al pământului său. Cei dezrădăcinați vremelnici au simțit efectiv că fiecare colț al patriei, cu oamenii săi, le este cămin.

De-atunci au dispărut din limbajul curent apelativele ironice, ușor peiorative, de la provincie la provincie. Amalgamarea de populație, provocată de refugiul din ținuturile pierdute, dureroasă cum a fost, sau poate tocmai de aceea, a condus la efectul unei apropieri sufletești impresionante.

Deși, evident, nu aparține fenomenului de opinie publică, socotim că în anumite circumstanțe producția literară poate fi invocată ca tangentă la acesta. Literatura a transfigurat întotdeauna, dacă nu chiar a exprimat deschis, stări de spirit ce nu erau doar ale creatorului individual, ci ale ambianței socio-mentale ale epocii sale.

La cumpăna de început a veacului nostru, Ardealul înstrăinat produsese o literatură mesianică, a durerii și speranței, ce-și aflase expresia cea mai elocventă în poezia lui Goga.

Momentul 1940 a generat și el o atare creație. Nota ei a fost, poate, mai puțin energică decât a lui Goga, — mai elegiacă, cultivând o inspirație parcă și mai frustă din poezia populară, din bocet și baladă.

Se tânguia un poet, dintre mulți:

Curgeau pe drumuri armele române,
Uitând, pe semne, orice jurământ.
Ca după mort ieșeau femei bătrâne:
Ardealul a pus fața la pământ...¹¹

Nici această creație n-a lipsit însă de a da cuvânt, în versuri al căror ecou astăzi e stins, dar făcând atunci să vibreze profund credința în regenerarea ființei neamului, a unității sale, — acelui sentiment al comunității pe care am presupus că în mare măsură l-a deșteptat tra-

¹¹ Emil Giurgiuca, *Dincolo de pădure*, București, 1943, p. 10.

gedia anului nostru teribil. Încheiem cu memorarea mesajului dintr-un asemenea vers, mai grăitor pentru stările de opinii decât orice discurs ori manifest politic al vremii:

„Destinul tău și pe al nostru îl cuprinde,
Cu-aceeași izbăvire, sau cu-aceeași pierzanie.
Încă o mie de ani, Transilvanie,
Nu te putem uita, nu te putem vinde! . . .”¹²

Prof. univ. Dr. CAMIL MUREȘANU
Membru corespondent al Academiei Române

¹² N. I. Herescu, în „Dacia”, București, I (1941), nr. 5. 15 VI. 1941.

ANULAREA DICTATULUI DE LA VIENA — CAUZA NAȚIUNII ROMÂNE

Expresie a dominației forței și in justiției în relațiile internaționale. Dictatul de la Viena din 30 august 1940 a dovedit, în aprecierea marelui istoric Nicolae Iorga, „ce mare greșeală fac diplomații și oamenii politici atunci când dispun fără nici o cunoștință a lucrurilor și a oamenilor de ținuturi care au ajuns să atârne de voința lor“. Nerecunoscut de guvernele Statelor Unite ale Americii și Marii Britanii, principalele puteri democratice ale vremii, de opinia publică internațională, raptul teritorial impus României de puterile Axei, „un adevărat nonsens istoric, economic, etnic și etic“, cum îl definea publicistul american Milton Lehrer —, a stârnit „furtuna de împotrivire a unui neam care a avut o mie de ani dreptate, dar nu și-a putut-o dobândi până nu și-a cucerit-o prin luptă“, după cum pe bună dreptate se preciza în ziarul „Tribuna“ în acele zile de patimă pentru națiunea română.

Raptul a provocat revoltă, indignare și împotrivire, dar și credința că frontierele impuse „nu pot fi definitive“, precum și hotărârea de a acționa prin toate mijloacele pentru refacerea integrității teritoriale. „O sentință atât de nedreaptă — releva în acest sens Florin Ștefănescu-Goangă, rectorul Universității din Cluj, la 1 septembrie 1940 — poate fi acceptată în împrejurimi politice foarte grele de un guvern trecător, dar ea nu va fi acceptată de națiunea română, care este permanent și deplin conștientă, atât de drepturile ei sacre, cât și de marea injustiție ce i s-a făcut“.

Poziții asemănătoare au fost exprimate de liderii principalelor partide politice ale vremii, de eminente personalități științifice, culturale și militare, care și-au unit glasul revoltei cu cel al întregului popor împotriva nedreptății săvârșite la Viena.

Subliniind la rândul-i aceeași convingere în anularea nedreptului dictat, generalul Ion Antonescu, devenit conducător al statului român, la începutul lunii septembrie 1940, preciza la Sibiu, la 10 noiembrie 1940 că: „Neamul românesc și-a pierdut și altădată granițele; el a primit și altădată ropotul cotropitor. Sufletul și conștiința lui nu au putut fi cotropite însă de nimeni“.

Intrunind adevărul quassi-generală a opiniei publice românești, refacerea integrității teritoriale a României a devenit obiectivul central al poporului român, chiar dacă în privința căilor și mijloacelor de acțiune au existat dezacorduri, unele temporale, altele permanente. Desfășurarea evenimentelor și consecințelor lor le cunoaștem astăzi. Analiza istorică relevă adevărul că angajarea României în războiul împotriva Uniunii Sovietice, la 22 iunie 1941, alături de Germania — care contribuise la drama României, dar care garantase după impunerea dictatului de la Viena integritatea a ceea ce mai rămăsese din statul

român — și situarea țării în coaliția de forțe ostile Națiunilor Unite, nu ar fi fost posibilă dacă nu ar fi existat ultimatumul din 26 iunie 1940 și raptul teritorial sovietic. În acest context, chiar dacă alianța cu Germania părea nefirească pentru mulți români, ea constituia singura posibilitate de refacere a integrității teritoriale grav afectată cu un an înainte.

După eliberarea Basarabiei și a părții de nord a Bucovinei, la 26 iunie 1941, în contextul în care Uniunea Sovietică nu era nici pe departe înfrântă și în care Ungaria continua lupta alături de germani, Ion Antonescu a decis la cererea lui Hitler să continue lupta dincolo de Nistru în vederea obținerii sprijinului Germaniei pentru eliberarea nord-vestului României. Decizia conducătorului statului român a întrunit de la început opoziția liderilor principalelor partide politice ale țării, îndeosebi a lui Iuliu Maniu și Dinu Brătianu, care nu și-au asumat însă și responsabilitatea guvernării, precum și dezacordul principalelor puteri ale Națiunilor Unite — S.U.A. și Marea Britanie —, care acceptaseră tacit acțiunea românească până la Nistru.

Speranțele puse în sprijinul german s-a dovedit a fi însă iluzorii deoarece Hitler a adoptat o atitudine ambiguă, lăsând să se înțeleagă și pentru România și pentru Ungaria, că rezolvarea problemelor teritoriale se va face la sfârșitul războiului.

Condamnând în permanență dictatul de la Viena, pe care îl considera lipsit de orice temei istoric, politic și moral, Ion Antonescu i-a declarat în mod repetat lui Hitler că scopul luptei românilor, chiar și în răsărit, era „*tot retrocedarea drepturilor românilor asupra Transilvaniei de nord*“, care „*nu este un pământ, un teritoriu, ci leagănul românilor, sufletul nostru, datoria noastră față de noi înșine*“ pentru care „*nu va fi nici un român care să nu moară pentru ea*“.

În conformitate cu această concepție și cu starea de spirit ce anima întreaga națiune română, Marele Stat Major a elaborat planuri concrete, inițial de apărare, apoi ofensive pentru restabilirea graniței de vest a țării. Inițial de apărare, pentru că deși ocupase 43 492 km² din pământul străbun al României, Ungaria a urmărit în continuare anexarea întregii Transilvanii, până la Carpații Meridionali. În acest scop, autoritățile ungare au desfășurat o intensă propagandă internă și externă cu caracter revizionist. Concomitent a întărit forțele militare din teritoriul românesc ocupat, a construit fortificații cu caracter permanent pe linia de demarcație din Carpații Orientali, considerată ca definitivă și lucrări cu caracter provizoriu în podișul transilvan, ceea ce indica cu claritate direcția viitoarei agresiuni: creștele Carpaților Meridionali.

În acest context, apar ca absolut normale aprecierile generalului Gheorghe Zaharescu, care în studiul intitulat *Organizare defensivă a României*, întocmit la sfârșitul anului 1941, preciza că „*va trebui să se dea prioritate absolută frontierei de vest apoi sudului și în ultima instanță estului*“. Analizând, la rândul-i raportul de forțe favorabil Ungariei în condițiile angajării de noi trupe române pe frontul din răsărit, generalul Iosif Iacobici, fostul șef al Marelui Stat Major, concluzionează, la începutul anului 1942, că ipoteza de luptă ce trebuia pregătită în acel moment nu putea să urmărească decât „*apărarea Transilvaniei de sud, teritoriu râvnit de unguri*“.

Pentru a putea face față eventualului atac ungar, considerat a fi

dezlănțuit după concentrarea forțelor principale, sau prin surprindere, cu forțele armate aflate în apropierea liniei de demarcație și a organizațiilor paramilitare și teroriste infiltrate pe teritoriul românesc. Marele Stat Major român a conceput și asigurat, în perioada 1941—1944, un plan de măsuri complex, care a inclus organizarea de jocuri de război, cu tema de apărare în caz de agresiune din vest, și de atac la momentul oportun pentru reîntregire națională, efectuarea de manevre militare în nord de Carpații Meridionali, fortificarea zonelor sensibile etc. Toate acestea au făcut ca în vara anului 1944, când România a trecut de partea Națiunilor Unite, la 23 august, țara să dispună de forțele și mijloacele necesare eliberării.

Necesitatea stringentă a împlinirii acestui imperativ național a fost reflectată în Proclamația regelui Mihai către țară în toate documentele emise de noile autorități statale, în declarațiile partidelor politice, în starea de spirit a armatei române pentru care „*realipirea Ardealului de nord era o preocupare unanimă, luând caracterul unui ideal național care se cerea a fi realizat*“, după cum remarcă un document de epocă. Acțiunea eliberatoare a fost extrem de dificilă, deoarece, în afara exigențelor de ordin strategic avute în vedere de comandamentul german pentru apărare, cercurile politice și militare din Ungaria nu au renunțat nici de această dată la intențiile de a cucerii întreaga Transilvanie, în pofida interesului politic de moment impus de negocierile secrete ungaro-americane, începute la Berna la 29 august 1944, unde reprezentanții S.U.A. avertizaseră că orice acțiune a Ungariei împotriva trupelor sovietice și române va fi interpretată ca o intenție de a continua războiul alături de Germania. Dând prioritate interesului militar și vechilor aspirații revizioniste, guvernul ungar a hotărât, însă ca trupele ungare să participe alături de cele germane la ofensiva pentru ocuparea sudului Transilvaniei și stabilirea frontului pe Carpați. Puternicele acțiuni ofensive declanșate la 5 și 13 septembrie 1944 de 10 divizii germane și ungare în podișul transilvan, respectiv în Crișana și în Banat au fost oprite de armatele 1 și 4 române, care în perioada următoare au trecut la rândul-le la contraofensivă, în colaborare cu trupele sovietice sosite la nord de munți prin trecătorile menținute libere de români. Prin lupta și jertfa vrednică, întregul teritoriu românesc din nord-vestul țării a fost eliberat de sub ocupația ungară, până la 25 octombrie 1944, când plaiurile și codrii Maramureșului, Țării Oașului și Crișanei au vuit iarăși „*de viașia libertății câștigate*“, după cum releva generalul Mihail Racoviță, ministru de război, a doua zi după victorie. Nedreptatea făcută României la Viena, la 30 august 1940, era astfel anulată *de facto* prin acțiunea și lupta națiunii române, care nu și-a pierdut niciodată speranța în reîntregirea țării.

Anularea dictatului de la Viena și revenirea Transilvaniei la patria-mamă, nu s-a datorat deci hazardului sau „abilității“ României prin trecerea de partea Națiunilor Unite la 23 august 1944 înaintea Ungariei — așa cum s-au auzit și se mai aud voci inclusiv din cercurile științifice ungare care încearcă să denatureze adevărul de pe poziții revanșarde. Reîntregirea României la granița vestică constituie un act de evidentă dreptate, în acord cu realitatea istorică, cu drepturile imprescriptibile ale poporului român. Prin lupta dusă alături de Națiunile

Unite după 23 August 1944, România nu a câștigat un teritoriu, ci a reintrat în posesia pământului românesc ce-i fusese răpit în 1940.

Anularea *de jure* a raptului teritorial pus la cale la Viena în 1940 a fost realizat prin Tratatul de pace încheiat la 10 februarie 1947 la Paris între România și Puterile Aliate și Asociate, care a confirmat hotărârea miniștrilor de externe ai S.U.A., Marii Britanii, U.R.S.S. și Franței din 7 mai 1946 și decizia Comisiei politice și teritoriale pentru România din cadrul Conferinței de pace din 5 septembrie 1946, care declaraseră deja decizia de la Viena ca nulă și neavenită și respinsese categoric încercările revizioniste ale delegației ungare de a întoarce din nou, roata istoriei. Hotărârea forumului mondial de la Paris, inclusă în tratatul de pace, a reprezentat un act de justiție care a făcut să triumfe dreptatea istorică, și să confirme, totodată, justetea hotărârii românilor de la 1 decembrie 1918.

În acest context, manifestările revizioniste din perioada comunistă și chiar post-comunistă, recrudescența ideilor privind „autonomia“ sau „independența“ Transilvaniei, nostalgiile imperiale, contestarea caracterului național și unitar al statului român și alte acțiuni anti-românești nu fac altceva decât să tensioneze relațiile dintre popoarele român și ungar — și nu din cauza noastră —, popoare care nu au altă alternativă decât conviețuirea pașnică, în bună vecinătate.

Locotenent-colonel dr. ALESANDRU DUȚU

STUDII

MIHAI VITEAZUL ÎN CONTEXTUL ISTORIEI EUROPENE*

Mihai Viteazul e o personalitate excepțională a istoriei românești. Nici unul dintre domnii români anteriori, și nici dintre cei care l-au urmat în tronul țării, n-a condensat într-un timp atât de scurt, într-o domnie relativ restrânsă, practic de șapte ani, cu atâta pregnanță, problematica românească. I-a dat acesteia un contur atât de clar, și i-a fixat coordonatele de evoluție viitoare cu atâta precizie, încât abia după decenii, și astăzi după patru secole, consecințele se văd la dimensiunea cuvenită.

Apariția lui pe scena politico-diplomatică și militară a istoriei românești, a celei din această parte a continentului european, n-a fost totuși una meteorică. Acțiunile și faptele sale se plasază pe coordonatele mai vechi ale istoriei spațiului nostru, care coboară în timp până la vremea întemeierii statale românești și chiar mai adânc. Nici istoria poporului român n-a fost una numai de specificități, de particularisme, ci a incorporat deopotrivă elemente de generalitate ale istoriei universale, europene îndeosebi, îmbinând armonios generalul cu particularul. Constituirea de mai multe organisme politico-statale în spațiul românesc reprezintă o generalitate europeană, particularitatea fiind modul în care s-a produs agregarea politică, timpul și succesiunea fenomenelor istorice ca atare. Evoluția ulterioară firească, necesară, a inclus procesul centralizării politico-instituționale și pe cel al unificării teritorial-politice. Confederarea politico-militară a Țărilor Române cu deosebire în lupta antiotomană, legăturile pe multiple planuri dintre cele trei state constituite în spațiul românesc au pregătit și impus actul de la 1599—1600, unirea sub o singură ocărmuire politică a celei mai mari părți a teritoriului locuit de români, act ce s-a încadrat pe coordonate istorice europene.

Celălalt proces istoric, de centralizare politică, însemna organizarea instituțională a țării, a statului aflat în evoluție și afirmare prin politica autorității centrale, a domniei. Și această afirmare însemna neatârarea statului, o politică externă care să-i asigure țării dezvoltarea și existența în spațiul acesta, însemna o diplomatie subordonată dezideratului independenței. În momentele grave, lupta diplomatică făcea loc celei de pe câmpul de bătaie, jertfe umane și pierderi materiale considerabile trebuind să fie atunci tributul neatârării.

Acțiunea lui Mihai Viteazul în vederea obținerii eliberării de sub suzeranitatea Porții Otomane s-a desfășurat pe două direcții. *Prima* a avut în vedere linia Dunării, unde să fie oprită ingerința turcească și

* Comunicare prezentată la Simpozionul „Vlahii din Nordul Peninsulei Balcanice” organizat de Fundația Culturală Română și Centrul de Studii Transilvane la Cluj-Napoca, 6 iulie 1995.

să se coaguleze elementele sud-dunărene dornice deopotrivă să se elibereze de sub dominația otomană.

Cealaltă direcție de acțiune pornea de la linia Dunării și era orientată înspre nord și nord-vest, spre Centrul Europei aflat tocmai atunci în confruntare cu Poarta. Această direcție era continuarea firească a celei dintâi, desfășurându-se însă pe un plan mai vast, în care era încorporat întregul spațiu românesc, cele trei state constituite pe acesta; eliberarea de sub stăpânire străină și unirea politică a Țărilor Române erau obiectivele și consecința logică a acțiunilor în fruntea cărora s-a aflat în ultimii ani ai secolului al XVI-lea Mihai Viteazul, domnul Țării Românești.

Lupta de la Călugăreni, de la care s-au împlinit 400 de ani (13/23 august 1595) s-a înscris pe coordonatele acestor eforturi românești, care n-au fost de dimensiune doar națională, ci au aparținut istoriei europene prin rolul avut în confruntarea Europei Creștine cu Imperiul Otoman, prin consecințele din acest plan. Frontul de luptă deschis de ai noștri la linia Dunării de Jos a redus presiunea exercitată de turci pe Dunărea Mijlocie.

Călugărenii se înscriu ca o bătălie de semnificație mai largă, cu rezonanță și urmări în planul istoriei românești în primul rând, dar și în cel sud-est european și al Europei Creștine în general. Consecință a revoltei domnului muntean declanșată în toamna anului precedent, ea se plasa în spatele frontului încheștării creștin-otomane. Între Dunăre și București, în august 1595, acolo, în mlaștinile Neajlovului și Călniștei, la un pod devenit celebru ca atâtea altele din spațiul românesc, anume ales de ai noștri pentru ca inamicul să nu-și poată pune în valoare pe câmpul de luptă superioritatea numerică pe care o avea constant și prin care s-a încercat întotdeauna supunerea Țărilor Române, oastea comandată de Mihai Viteazul obținea o victorie de mare efect și prestigiu. Oprind pentru moment înaintarea turcească spre interiorul țării, Poarta Otomană plănuiind și încercând acum să transforme Țara Românească și Moldova în pašalăcuri, moment grav din existența statului românesc sud-carpatic, Mihai Viteazul făcea să crească speranțele în renașterea politico-militară a românilor.

Nicolae Bălcescu, revoluționar și istoric, adept al istoriei militante, de care societatea românească avea nevoie într-un timp decisiv al existenței sale, măbind de aceea dimensiunile evenimentului, fixa totuși semnificația faptei militare de la Călugăreni în desfășurarea rezistenței creștine antiotomane. În a sa *Istorie a românilor sub Mihai Vodă Viteazul*, N. Bălcescu arăta că luptele succesive din acel an 1595, din vară până în toamnă, de la Călugăreni până la Giurgiu, Nicopole și Vidin, „încununară frumos minunata și nemuritoare campanie de vară a anului 1595... Rădicarea românilor ca un viscol de mânia purtase fierul și pârjolul peste toată întinderea împărăției turcești de la Dunăre până la Constantinopol, zdrobise și doborâse la pământ mai mult de trei sute de mii de turci și tătari, carii, în câteva rânduri și în deosebite trupuri de armie, în zadar se ispitiseră a-l stăvili. Puterea și energia ce într-acest an desfășuraseră niște țări mici și de multă vreme slăbite ca Țara Românească, Ardealul și Moldova, numeroasele și minunantele fapte de viteză ale acestor popoară, văzute astăzi în starea de apunere

în care ele se află, și prin mulțimea grămadită a anilor, ni se pare fabuloase și am simți greutate a le da crezământ, dacă istorici vrednici de credință, contimpurani și martori de față, și mai toți potrivnicii noștri, nu s-ar învoi întru arătarea și mărturisirea lor și dacă n-am ști câte minuni este în stare să producă patima unui popor întreg răsculat împotriva streinului, pentru altarele patriei și ale credinței sale¹.

Nicolae Bălcescu surprindea încă acum un veac și jumătate implicația pe care a avut-o ridicarea antiotomană a Țării Românești sub domnia lui Mihai Viteazul în desfășurările din Balcani: dacă domnul muntean ar fi fost sprijinit în acțiunea lui de o Europă amenințată de pericolul extinderii Imperiului Otoman, imperiu care „cu veacuri întârzie luminarea și libertatea lumii... (atunci)și Europa Orientală ar fi avut o altă soartă!!”².

„Locuitorii din Bulgaria, aflând de sosirea lui Mihai la Vidin, se adunară toți din toate părțile de i se închinară. Vitejiile acestui domn aprinsese toate duhurile popoarelor chinuite de turci; locuitorii din Serbia, Bulgaria, Bosnia, Macedonia, Albania și mai multe părți ale Greciei alerga din toate părțile sub steagurile lui și toate popoarele acestor provincii își întoarseră privirea spre dânsul ca (și) către un înger de mântuire. De atunci ele începură a-l numi *Steaua lor de la Răsărit*”³.

Caracterizarea din urmă reținută de N. Bălcescu vine de la italianul Ciro Spontoni, din textul pe care acesta l-a publicat în 1638 sub titlul *Historia della Transylvania*, Mihai Viteazul fiind numit acolo „Stella loro orientale”⁴.

Revolta antiotomană românească din 1594—1595 înscrisa hotărât Țările Române în tabăra creștină, europeană. După mijlocul veacului al XVI-lea rezistența românească și a popoarelor sud-dunărene ajunse sub turci s-a manifestat în cultură și artă, în economia rurală, în sprijinirea bisericilor și mănăstirilor ortodoxe din teritoriile intrate sub dominația Porții. Declanșarea războiului creștino-otoman, care va dura 15 ani (1591—1606), oferea cadrul general al revoltei politico-militare a românilor, acțiune ce devenea benefică taberei europene. În istoria faptelor sale scrisă de el însuși — e memoriul adresat împăratului habsburgic — Mihai Viteazul explica simplu, bărbătește și conștient, mobilul acțiunilor sale. În țărișoara lui și în casele de piatră pe care le avea domnia ar fi putut trăi comod sub mantaua turcească; s-a gândit și a acționat deliberat pentru a rupe cu un trecut și opri o evoluție ce se arăta agravantă pentru țara sa și poporul român⁵.

În întreprinderile sale Mihai Viteazul a angajat contraforți de sprijin puternici în Transilvania și la linia Dunării, de aici cu prelungire în Balcani. Prin „fortăreața” transilvană ținea legătura cu tabăra creștină, cu Centrul Europei, obținând consecutiv îmbunătățirea statutului românilor intracarpatici, transilvăneni, pentru care a creat instituția

¹ Nicolae Bălcescu, *Români supt Mihai Voevod Viteazul*. Volum întocmit de Daniela Poenaru, în N. Bălcescu, *Opere*. Ediție critică de G. Zane și Elena G. Zane, III, Editura Academiei, București, 1986, p. 124.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*, p. 123—124.

⁴ Ciro Spontoni, *Historia della Transylvania*, Veneția, 1638, p. 171.

⁵ Memoriul lui Mihai Viteazul către împăratul Rudolf al II-lea: *Luptele lui Mihai Viteazul povestite de el însuși*, Sibiu, 1926, p. 9—11.

mitropolitană ortodoxă de la Alba Iulia, din însăși capitala Principatului. Devenit acum piesă importantă a „războiului lung“ de la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui de al XVII-lea, Mihai Viteazul își va deplasa acțiunile sale pe direcția nord-vestică a statului în tronul căreia se afla, fiind prezent mai mult la nord de Carpați: aici se va și frânge zborul său, în august 1601, când era din nou pe calea ascensiunii. S-a mișcat deci pe direcția numită *naturală* de Nicolae Iorga a evoluției românești⁶. Linia Dunării, apărată de domniile române cu înverșunare în fața expansiunii otomane, era nu numai un aliniament natural, ci acum și unul politico-statal ce delimita deopotrivă culturi și confesiuni deosebite, odată cu tendința de islamizare cu care a venit cuceritorul turc; oricum, sisteme de organizare socio-economică deosebite.

Sudul Dunării n-a constituit însă direcția principală de acțiune a domniei Țării Românești sub Mihai Viteazul, și nici nu se putea altfel. Imperiul Otoman era în plină ascensiune, în extensiune teritorială, politică și militară, Sublima Poartă era în faza de creștere: efective turcești luptau acum pe Dunărea Mijlocie, la Komarom, nu departe de Viena, precum și la Skodra, aproape de țărmul Adriaticii. După căderea Regatului Ungariei și partițiunea lui, sultanul privea spre Viena încă-odată și spre Roma, încât o acțiune militară creștină la sud de Dunăre era de neconceput în niciuna din tabere. Chiar revolta antiotomană din Țara Românească, dincolo de incitația statelor creștine europene și de ajutorul sumar pe care au înțeles să-l acorde, mai mult unul moral, a fost un act de curaj situat dincolo de limitele și calculele cele mai optimiste. Este însăși drama românească sintetizată pe de-a întregul de faptele lui Mihai, de ascensiunea și apoi doborârea lui prin manevră nelegiuită. Pe terenul acțiunilor s-au confruntat nu numai direcții politico-militare mari, ci și rivalități, dintre care multe mărune și nedemne de cauza creștină, defavorabile ei în cele din urmă.

Dacă sudul Dunării nu s-a găsit, în acțiunea lui Mihai Viteazul, pe primul plan, nu înseamnă că regiunea balcanică a rămas lipsită de importanță pentru aceasta. Sunt numeroase firele care i-au legat pe români și pe domnul lor reprezentativ în acele momente cu Balcanii, cu țările și popoarele lor, înglobate în conglomeratul turcesc. Elemente balcanice numeroase doreau și urmăreau slăbirea Porții Otomane, acordând sprijin acțiunilor din interior și din afară; popoarele din Balcani peste care se instăpânise puterea turcească așteptau doar un semnal pentru a se răzvrăti și elibera.

Dincolo de aceasta, Mihai Viteazul însuși se înrudea cu familii din Balcani. După tată, Mihai se trăgea din domnii Țării Românești, fiind fiu nelegitim al lui Pătrașcu cel Bun (domn între 1554—1557), acesta fiu al lui Radu Paisie, domn între 1535—1545; un frate al său fusese deasemenea domn: Petru Cercel (1583—1585). Mama sa era însă Teodora Cantacuzino, originară din Epir, prin care se înrudea cu vechea familie a Cantacuzinilor. Mihai Viteazul era deci un reprezentant de drept al aceluia „Byzance après Byzance“ din formularea fericită a lui Nicolae Iorga. Asemenea deslușiri genealogice mai noi confirmă ele-

⁶ Nicolae Iorga, *Dezvoltarea politici externe a poporului românesc*, București, 1920.

mente din ceea ce se numește versiunea balcanică asupra originii lui Mihai Viteazul⁷.

Oricum, prin mama sa, Teodora, călugărită spre sfârșitul vieții sub numele de Teofana, fiind coborâtă în mormânt în biserica mănăstirii Cozia, Mihai Viteazul se trăgea deopotrivă din sudul Dunării. Unchiul său după mamă, Iane Cantacuzino banul (fratele Teodorei), era o figură marcantă în Imperiul Otoman, reprezentant al cercurilor ortodoxe de la Poartă, din Istanbul. Acest unchi l-a sprijinit pe Mihai pe lângă sultan pentru a ocupa scaunul domnesc al Țării Românești în 1593. Iane unghiul fusese ban al Craiovei între 1586—1592, dar își lăsase în Oltenia un Ispravnic loctiitor, fiind în același timp capuchehaie la Constantinopol al ambilor domni români: Mihnea din Muntenia și Petru Șchiopul al Moldovei. Istanbulul era centrul afacerilor lui comerciale: de banii și influența lui Iane Cantacuzino e legată și cariera lui Mihai Viteazul în partea de început: când Iane e ban al Craiovei, Mihai e ban de Mehedinți (bănișor); Domnia Țării o primește în 1593 în parte prin străduințele la Poartă ale aceluiași Iane Epirotul. Un an mai târziu, când Mihai se revoltă împotriva turcilor, aceștia îi cer socoteală, încât doar prin turcire reușește să scape cu viață⁸.

Urcarea lui Mihai Viteazul în scaunul Țării Românești e și rezultatul acțiunii mai largi a partidelor grecești de la Poartă, cu care viitorul domn era în strânse legături. Una dintre acestea era mai puternică, în frunte avându-l pe Patriarhul Alexandriei Meletie Pigas, deținător al locului Patriarhului Ecumenic. Chiar dacă această partidă promova împăcarea creștinilor cu turcii, când Mihai se revoltă în 1594—1595 Patriarhul Meletie ajunge într-o situație dificilă fiind aproape de moarte.

Cealaltă partidă grecească, ortodoxă, din Constantinopol, Cantacuzinii, cu ruda lor, Dionisie Rally — acesta nepot al lui Andronic Cantacuzino — om de cultură, cu studii la Roma, profesor în Polonia, mitropolit de Târnovo, în Bulgaria, era pentru declanșarea unei mișcări creștine în Imperiul Otoman, așteptând doar momentul pentru aceasta. Mihai e sprijinit de această partidă, unul dintre Cantacuzini, după revolta lui Mihai, se refugiază la curtea împăratului austriac Rudolf al II-lea, de unde îl ajută în continuare. Iar Dionisie Rally, mitropolit de Târnovo, era socotit prin 1598 de imperiali drept șeful spiritual al bulgarilor, iar Mihai Viteazul șeful militar al acțiunilor antiotomane din sud-estul Europei. Dionisie Rally e urmărit de turci pentru poziția sa, se ascunde și în cele din urmă își găsește scăparea peste Dunăre, la nord, în Țara Românească, rămânând pe lângă domn ca un prețios sfătuitor și prieten. Îi sugerează lui Mihai să lase Ardealul și să întreprindă o cruciadă antiotomană în Balcani, să elibereze Bulgaria de sub turci și să-și stabilească reședința la Sofia. Mihai va pătrunde însă în 1599 în Transilvania, avându-l alături pe Dionisie Rally, apoi în 1600 în Moldova, unde Rally, din porunca lui Mihai, prezidează soborul de

⁷ George D. Florescu și Dan Pleșia, *Mihai Viteazul — urmaș al împăraților bizantini*, în „Valachica”, Târgoviște, 1973, 4, p. 131—161.

⁸ P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București 1936, p. 20—21.

mitropoliți, episcopi din Moldova⁹. Îl găsim apoi în Transilvania, la Viena, în Silezia, la domeniul lui Mihai Viteazul din Kinspur²⁰.

Popoarele din Sudul Dunării, după izbucnirea războiului dintre creștini și turci la începutul ultimului deceniu al secolului al XVI-lea, întrevădeau posibilitatea eliberării lor de sub stăpânirea otomană. Trebuia să se desfășoare însă o acțiune concretă mai aproape, care să le permită contact și conlucrare. Acțiunea aceasta a fost însăși revolta lui Mihai, care se descătușează de legăturile vasalice și angajamentele față de sultan și Poartă începând cu 13 noiembrie 1594, când i-a chemat la curtea domnească din București pe toți creditorii și cămătarii străini sub un anume pretext, lichidându-i rapid. Două zile mai târziu domnul a lichidat și garda de 2 000 ieniceri și spahii turci sosiți la București pentru a-l supraveghea pe domnitorul român. În aceeași zi, 15 noiembrie 1594, se îndreaptă spre Giurgiu. Țara e totodată curățită de aprox. 6 000—8 000 de turci. Gestul acesta marchează schimbarea orientării politice externe a Țării Românești, începutul însăși al luptei celei mari „contra dușmanului creștinătății“, cum spune chiar domnul român în descrierea propriei acțiuni.

Ajuns la Giurgiu, a cărui cetate o bate cu tunurile, Mihai Viteazul îl determină și pe Aron Vodă al Moldovei să se răscoală împotriva turcilor. Vestea ridicării steagului luptei antiotomane se răspândește ca fulgerul în Balcani, încât după începutul lunii decembrie 1594 spre Țara Românească și spre oastea lui Mihai alergau numeroși haiduci balcanici. Alți luptători din Balcani îngroașă oastea domnitorului muntean în cursul iernii spre anul 1595, când, după înghețarea Dunării, Mihai Viteazul o traversează și atacă Hârșova, Silistra, Siștovul, Rahova, alte puncte controlate de turci până la Vidin. Răscoala antiotomană se generalizează. Din Moldova hatmanul Ștefan Răzvan pătrunde în Bugeac, atacă Tighina, asaltează Oblucița și Ismailul. Cete românești de oșteni pătrund până spre Babadag și Cernavodă, ba chiar și mai la sud, până la Razgrad, spre Balcani, românii adunând acum în jurul lor elementele sud-dunărene răzvrătite și cu ele speranța eliberării¹¹.

Consecința campaniei antiotomane a lui Mihai Viteazul din iarna anului 1594—1595, precum și a nimicirii grupării turco-tătare venită dinspre vest, la Șerpătești, în apropiere de Giurgiu din noaptea de 23/24 ianuarie 1595 a fost organizarea campaniei turcești din vara aceluiași an, când sultanul e decis să transforme Țara Românească în pașalâc. Organizarea rezistenței armate antiotomane la care și-au adus contribuția numeroase elemente sud-dunărene, se soldează cu luptele de la Călugăreni din 13/23 august 1595, de la Târgoviște și Giurgiu din toamna aceluiași an. E de prisos să insistăm aici asupra semnificației luptei anti-turcești din 1594—1595 dusă de români sub Mihai Viteazul și în colaborare cu elemente venite din Transilvania și Ungaria, din sudul Dunării. Războiul de 15 ani, aflat într-un punct mort în acel moment, oricum

⁹ *Ibidem*, p. 52—57.

¹⁰ Mihail Dan, *Cehi, slovaci și români în veacurile XIII—XVI*, Sibiu, 1944, p. 316; Nicolae Edroiu, *Michael the Brave's Possessions in Transylvania*, în „Transylvanian Review“, Volume II, No. 3, Winter, 1993, p. 118.

¹¹ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 110—113; Victor Atanasie, *Mihai Viteazul. Campanii*, Editura Militară, București, 1972, p. 93—94.

intr-un stadiu dezavantajos taberei creștine, este adus prin efortul românesc în favoarea Europei. Mai mult, Mihai Viteazul atacă din nou acum, în noiembrie 1595, a doua oară în mai puțin de un an, cetățile de la Dunăre, reluate între timp de turci. Mihai însuși se îndreaptă spre Brăila, spătarul Udrea spre Nicopole, iar aga Farcaș spre Vidin, fiind pustiite toate cuiburile turcești din Bulgaria până la Vidin.

Acțiunile românești antiotomane din 1594—1595 de la linia Dunării au fost apoi de natură să încurajeze ridicarea popoarelor din Balcani prin acțiuni proprii atunci și în anii imediat următori. În Serbia Veche se cunosc acțiunile întreprinse de grupuri mai mari de haiduci în 1595, fiind necesară intervenția mai multor efective turcești pentru liniștire.

Se produc mișcări în nordul Albaniei, în Muntenegru și Macedonia, în Epir, ale aromânilor din părțile Acarnaiei (Valahia Mică). Sub voievodul Grădan se răscoală în 1597 catolicii din Hertegovina; în jurul Patriarhului Iovan din Ipek — vechea patriarhie sârbească — se ridică locuitorii din regiune, dar sârbii sunt și ei înfrânți de efectivele turcești trimise acolo.

Se răscoală cei din jurul Raguzei¹².

Bulgarii sunt mai aproape de Țara Românească, participă activ la luptele antiotomane duse de români: sunt prezenți bulgari și vlahi și români sud-dunăreni, cărora Mihai le acordă loc de refugiu la nordul fluviului, în vremea odihnei și refacerii dintre lupte sau pentru totdeauna. Colonia albaneză din Cerven trece aproape toată în Muntenia în 1595, marcând începuturile grupului etnic albanez din țara noastră¹³.

Faptele lui Mihai Viteazul, speranțele puse în domnul muntean de popoarele sud-dunărene l-au făcut dorit de acestea și popular. După un alt erou al luptelor antiotomane, Iancu de Hunedoara, acum Mihai Viteazul e cântat în folclorul balcanic, așteptat să vină, numindu-l Micali, dar stârnind îngrijorare în rândul turcilor; aceștia îi rosteau și ei numele, dar îngroziți, speriați mereu de acțiunile celui pe care îl numeau caracterizându-l *afurisitul Mikal-ogli*¹⁴.

În vreme ce un grec, Ghiorgghios Palamed, compune o poemă în cinstea lui, Mihai Viteazul fiind comparat cu Alexandru Macedon, Hector și Ahile¹⁵, eroi antici invocați într-o vreme ce se voia Renaștere nu doar în plan cultural-artistic, ci și în cel politic-militar.

Un istoric român care i-a dedicat o consistentă monografie, (P. P. Panaitescu); aprecia că „luptele lui Mihai Viteazul cu turcii s-au încadrat istoricește în vasta mișcare creștină, el fiind un luptător pentru ortodoxia întreagă”¹⁶; și pe plan mai larg, pentru creștinătatea întreagă, pentru Europa amenințată de imperiul de extensiune al otomanilor.

Și cele patru veacuri scurse de atunci îi pun mai bine în evidență faptele, fiindcă domnul român scrise cu barda pe cerul dreptății dreptul popoarelor la existență.

NICOLAE EDROIU

¹² P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 41—48.

¹³ *Ibidem*, p. 45—47.

¹⁴ Nicolae Bălcescu, *Românii supt Mihai Voevod Viteazul*, ediția citată, p. 106.

¹⁵ Gh. Palamed, *Istoria ce cuprinde toate faptele, vitejiile și luptele strălucitului Mihaîl Voevod*, la O. Tafrali, *Poema lui Gh. Palamede*, în „Literatura și Arta Română”, IX, 1905, p. 244—253, 283—498.

¹⁶ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 58—59.

MICHEL LE BRAVE DANS LE CONTEXTE DE L'HISTOIRE EUROPÉENNE

(Résumé)

Les Pays Roumains se sont affirmé puissamment dans l'histoire européenne à la fin du XVI-ème siècle sous la regne du Michel le Brave, prince de la Valachie entre 1593—1601. Elevé au trône de la Valachie par les couches de l'opposition contre l'Empire Ottomane, Michel le Brave a coalisé autour de lui l'effort de la Moldavie et de la Transylvanie pour l'émancipation de la dépendance de la Porte Ottomane.

En 1595 à Călugăreni, dans la proximité du Danube, les forces unis des trois Pays Roumains ont battu les Turcs et ont enlevé le péril de leurs transformations dans les pachaliks. L'entrée du Michel le Brave dans la guerre de 15 années à côté de l'Europe Cretienne a signifié la réorientation de la politique étrangère des Pays Roumains. Par les batailles gagnées sur les champ de la guerre antiottomane quatre siècles auparavant, les Pays Roumains ont joué un rôle européenne.

CONTRIBUȚII LA STUDIUL TIPARITURILOR ROMÂNEȘTI DIN SECOLUL AL XVI-LEA

Constituind una dintre principalele probleme ale devenirii noastre istorice, apariția scrisului în limba română a intrat de timpuriu și a rămas constant una din preocupările elitei științifice, atât ale celei istoriografice cât și ale celei lingvistice. Pe parcursul încercării de depistare a împrejurărilor care au contribuit la dezvoltarea literaturii române, s-au conturat și formulat mai multe teorii¹, diferite în esență prin importanța acordată factorilor externi sau celor interni în promovarea limbii române ca limbă de cultură. Pentru că acest fenomen a fost considerabil impulsionat de biserică, prin traducerea cărților de cult în limba națională, concluziile cercetătorilor au fost adeseori canalizate spre acceptarea unei remarcabile influențe venite dinspre Reforma religioasă; nu rareori s-a întâmplat însă ca aceste concluzii, în măsura în care aparțin unor cercetători mai atașați de un spirit naționalist sau ortodoxist, să îi acuze pe promotorii revoluționarei schimbări că nu mai aparțineau poporului și religiei românești, că, deci, principalul scop al acestei transformări a fost alienarea de tradițiile și interesele românilor, indiferent dacă ea a fost inițiată de reprezentanții națiunilor recepte conlocuitoare sau de românii care aderaseră la una dintre religiile reformate. Firește, nu toate abordările au ajuns la asemenea concluzii și mai ales cercetările lingviștilor s-au străduit să pună în evidență importanța scrierilor în limba română pentru nașterea națiunii române și consolidarea unității naționale, precum și pentru nașterea limbii române literare, accentuând astfel contribuția elementului românesc în promovarea limbii naționale.

În aceste condiții, studiul nostru încearcă să răspundă la câteva întrebări cum ar fi: în ce măsură introducerea limbii române în biserică aparține inițiativei românești? în ce măsură literatura religioasă în limba română din secolul XVI a reușit să îndepărteze de tradiția ortodoxă populația căreia i se adresa? și în ce măsură această îndepărtare din punct de vedere religios a determinat o deznăționalizare a aderenților la Reformă?

Ca peste tot în Europa, apariția scrisului în limba română s-a produs mai întâi în domeniul profan, devenind un mijloc rapid de comunicare între cei interesați, care nu mai sunt decât în mică măsură persoane cunoscătoare ale limbilor de cultură, și, mai târziu, o cale de difuzare a producțiilor literare beletristice și istoriografice. În aceste domenii nu se punea problema unei opoziții serioase decât din punct de vedere estetic, limba vulgară neavând experiența transmiterii de valori. În ceea ce privește literatura ecleziastică, biserica ortodoxă a rămas multă vreme

¹ Vezi prezentarea lor în Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1985, p. 24—37.

reticentă la folosirea limbii române în cult, de frică să nu se introducă inovații „eretice“, datorate nu neapărat dorinței de a imita Reforma religioasă occidentală, cât mai ales unor traduceri inexacte, defectuoase, în totalitate nu conforme cu spiritul variantelor slavone, scăderi inevitabile în cazul unei insuficiente pregătiri a traducătorilor. În același timp însă, a fost permisă traducerea Psalmilor, Apostolului și Evangheliei, precum și a Evangheliilor cu învățătură — adică a colecțiilor de predici —, atât din dorința de modernizare, de a nu rămâne mai prejos față de celelalte popoare care aveau cuvântul lui Dumnezeu în limba lor, cât poate și datorită nevoii de a contracara influența posibilă pe care o puteau avea ideile Reformei — prin promovarea limbilor naționale în serviciul religios —, un fel de „contrareformă“ ortodoxă sau o reformă internă a bisericii românești tradiționale pentru a-și întări aderenții în credința străbună. Însă, în ambele domenii — profan și religios — limba română se va manifesta plenar abia de la începutul secolului XVII în Moldova și Țara Românească, pentru că abia atunci societatea românească a simțit nevoia acestei schimbări, în timp ce în Transilvania cărțile în limba română încep să circule încă în prima jumătate a secolului XVI. Pentru că aici însă limba română se manifestă doar în planul religios și folosirea cărților românești este o consecință a unui scop politico-ecclesiastic relativ bine conturat, apariția scrisului în limba română trebuie neapărat pusă în legătură cu prezența Reformei în Transilvania. Mai târziu, traduceri făcute aici vor influența, mai mult sau mai puțin, direct sau indirect, traduceri care se vor alcătui în țările române extracarpătice, în funcție de schimbările petrecute acolo în urma unei evoluții firești a nevoii de literatură religioasă în limba proprie, în ciuda hiatului de aproape jumătate de secol dintre edițiile românești coresiene și cele muntene sau moldovene. Problema care se pune este însă în ce măsură societatea românească transilvană a fost capabilă să înțeleagă mesajul acestei schimbări și în ce măsură schimbarea în sine i se datorează? Iar dacă realmente a fost beneficiara și inițiatoarea introducerii limbii române în biserică, de ce fenomenul traducerii și tipăririi de cărți românești a încetat temporar, odată cu încheierea activității tipografiei coresiene și a sprijinului material oferit de reprezentanții națiunilor recepte?

După cum se cunoaște, Reforma a pătruns mai întâi la sași, în urma contactului comercial și spiritual mult mai direct pe care aceștia îl aveau cu centrele reformate din Germania. Situația este valabilă și pentru sașii din Moldova. În general, se poate afirma că până în deceniul 5 al secolului XVI totalitatea sașilor din Transilvania și Moldova adoptaseră luteranismul și că procesul de reformare religioasă atinsese un grad avansat și la populația maghiară din cele două țări². Paralel a început acțiunea de atragere a românilor, promovată la început de sași pentru că ei dăduseră tonul în transformarea spirituală a locuitorilor din Transilvania și Moldova și pentru că luteranismul era deocamdată principala religie reformată activă, iar până în 1564 singura confesiune reformată receptă.

² Cf. Șerban Papacostea, *Moldova în epoca Reformei. Contribuție la istoria societății moldovenești în veacul al XVI-lea*, în *Studii*, an XI, nr. 4, 1958, p. 61—64 și Zenovie Păclișanu, *Legăturile românilor ardeleni cu Reformațiunea în veacul al XVI și XVII-lea*, în *Cultura Creștină*, nr. 16, 1911, p. 519—521, nr. 17, 1911, p. 550—553.

Această acțiune nu a putut rămâne fără rezultate dacă la 1532 existau în Moldova traduceri românești ale Evangheliei și Apostolului și se punea problema tipăririi lor³ și dacă românii apar menționați în corespondența principalilor capi ai Reformei germane ca beneficiari ai învățăturilor promovate de ei⁴.

În acest context începe o activitate febrilă de copiere, traducere și editare de texte în limba română, desfășurată cu deosebire în intervalul cuprins între deceniile 5 și 9 ale secolului XVI, căreia, ca o contrapondere, i se adaugă o acțiune similară de editare și copiere de cărți slavone. Vom încerca să evaluăm efectul pe care aceste traduceri l-au avut asupra românilor și în ce măsură apariția lor a determinat o schimbare fundamentală în credința și ritualul ortodox. Ne vom folosi pentru concluzii doar de tipărituri, pentru că ele au fost rezultatul unei politici conștiente de atragere a românilor la o nouă credință sau de păstrare a lor în ortodoxie. Firește, o importanță la fel de mare au putut avea și copiile manuscrise, dar numărul lor, la fel ca și cel al tirajelor tipărite, nu-l vom cunoaște niciodată. Însă, indiferent de tiraj, este clar că importanța și circulația variantelor românești sau slavone a fost determinată în primul rând de numărul edițiilor. Considerăm că această ipoteză poate oferi concluzii mult mai apropiate de adevăr decât dacă am porni de la ideea că numărul de exemplare păstrat până azi poate dovedi prin el însuși receptivitatea cărții. Adică nu vrem să cădem în greșeala acelor cercetători care susțin că numărul mare de exemplare conservate este un indiciu sigur al aprecierii pozitive a unei cărți de către contemporani, iar dispariția întregului tiraj este o dovadă la fel de sigură că acea carte nu a fost acceptată de credincioși. Bineînțeles, și acest aspect poate fi luat în considerare, dar concluziile trebuie nuanțate și nu se poate face abstracție de vicisitudinile istoriei și de lipsa de considerație pe care începeau să o manifeste oamenii din momentul în care obțineau o ediție nouă a cărții respective, sau după ce limba cărții sau literele chirilice nu au mai fost înțelese. Chiar și azi rămâne valabilă speranța că exemplare din cărțile dispărute ar mai putea fi descoperite, în condițiile în care cercetările pe această temă nu au fost încă încheiate.

Astfel, în ceea ce privește *Evanghelia*, în secolul XVI în Transilvania cunoaștem 7 ediții slavone (cea din 1546 scoasă de Filip Maler la Sibiu⁵, 4 coresiene scoase în 1562⁶, 1565⁷, 1579⁸ și 1583⁹, ediția lui Lavrentie din jurul anului 1570¹⁰ și cea a diacului Lorinț din 1579¹¹), 2 slavo-române (una scoasă la Sibiu de Filip Maler în 1551—1553¹² și

³ I. Ionescu, *Problema versiunilor moldovene din 1532 ale Evangheliei și Apostolului*, în *Limba Română*, XXVIII, nr. 1, 1979, p. 85—86.

⁴ Ș. Papacostea, *op. cit.*, p. 60 și 63.

⁵ Ioan Bianu, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche*, vol. IV, București, 1944, nr. 2, p. 2.

⁶ Ioan Bianu, Nerva Hodoș, *Bibliografia românească veche*, vol. I, București, 1903, nr. 11, p. 46.

⁷ B.R.V., IV, nr. 5, p. 7.

⁸ B.R.V., I, nr. 23, p. 73.

⁹ B.R.V., I, nr. 31, p. 99.

¹⁰ B.R.V., IV, nr. 11, p. 13.

¹¹ B.R.V., I, nr. 24, p. 75.

¹² B.R.V., I, nr. 25, p. 80.

una la Braşov în jurul anului 1580¹³) şi una românească (scoasă de Coresi la Braşov în 1560—1561¹⁴).

Ediţia sibiană slavonă din 1564 trebuie privită ca rezultat al insuccesului financiar adus de *Catehismul* românesc din 1544, atât sub aspectul recuperării banilor investiţi pentru tipărirea acestei ultime cărţi, cât şi sub cel al recuperării cheltuielilor necesitate de întemeierea unei secţii româneşti în cadrul tipografiei sibiene. Apariţia acestei cărţi slavone nu trebuie să ne ducă la concluzia că a fost abandonată dorinţa de atragere a românilor la Reformă, ci doar că ea a fost amânată şi regândită, în sensul că iniţiatorii prozelitismului reformat au înţeles că noile idei, inclusiv introducerea limbii naţionale în biserica românească, trebuie oferite pe rând şi cu multă circumspecţie, astfel încât românii să nu sesizeze imediat schimbarea fundamentală care urma să se producă. În acest sens, *Catehismul* românesc din 1544 a fost văzut ca o încercare prea directă, brutală chiar, de transformare a credinţei străbune, pentru ca cei care au intrat în posesia lui să-i înţeleagă imediat mesajul modernizator, chiar şi în acele domenii în care adoptarea ideilor sale nu ar fi dăunat cu nimic spiritului ortodox (cum este cazul introducerii limbii române în biserică). În conformitate cu această concluzie trebuie privită ediţia bilingvă din 1551—1553, care se mulţumea să pună faţă în faţă versiunea românească cu cea slavonă consacrată, pentru a dovedi că între ele nu există nici o deosebire „eretică”. Editorii mizau astfel pe relativa pregătire profesională a preoţilor români, care nu ar fi putut identifica uşor faptul că la alcătuirea versiunii româneşti a fost folosită şi *Biblia* lui Luther¹⁵.

În ceea ce priveşte versiunea coresiană românească din 1560—1561, ea aparţine iniţiativei oficialităţilor braşovene, fiind scoasă pe cheltuiala primarului Johannes Benkner, şi face parte, alături de *Catehismul* românesc din 1560, din programul de reformare a bisericii româneşti care, în conformitate cu principiile de bază ale luteranismului, urmărea să ofere românilor în limba proprie singura carte necesară creştinului spre mântuire — Scriptura — şi îndreptarul care să-i permită cunoaşterea dogmelor religiei adevărate — *Catehismul*. Apariţia consecutivă a celor două cărţi, spre deosebire de experienţa sibiană, unde a fost nevoie să se revină asupra programului de atragere a românilor la Reformă, a fost posibilă datorită schimbărilor intervenite în societatea românească în cei aproape 20 de ani care despart cele două ediţii, care au făcut mai accesibile noutăţile aduse de Reformă şi, mai ales, datorită creşterii numărului aderenţilor români ai confesiunii protestante — ne mai despart doar câţiva ani de momentul întemeierii episcopiei române reformate¹⁶.

Dar numărul românilor deschişi spre dialog cu Reforma nu era încă suficient de mare pentru ca ediţia românească a *Evangeliei* să câştige competiţia şi, din acest motiv, J. Benkner va mai patrona încă două ediţii slavone ale aceleiaşi cărţi. Motivul pentru care susţinătorul zelos al luteranismului a făcut acest lucru a fost adeseori pus pe seama dorinţei

¹³ B.R.V., IV, nr. 13, p. 15.

¹⁴ B.R.V., I, nr. 10, p. 45.

¹⁵ I. Gheţie, Al. Mareş, *op. cit.*, p. 41.

¹⁶ Cf. Pavel Binder, *Românii şi Reforma. Scurte contribuţii la istoria culturii româneşti din sec. al XVI-lea*, în *Studii de limbă literară şi filologie*, vol. III, Bucureşti, 1974, p. 209—216.

de câștig, Benkner fiind și proprietarul morii de hârtie de unde se aproviziona Coresi¹⁷. Dar chiar dacă acesta ar fi adevărul, nu trebuie să facem abstracție nici de ceea ce Benkner însuși pune să se scrie în epilogul ediției din 1562, și anume: „... eu jupânul Hanăș Beagner din Brașov, *m-am aprins de dragostea Sfântului Duh și de iubirea sfintelor și dumnezeieștilor biserici* [s.n.] și am tipărit această carte de suflet mântuitoare *Tetraevangheliul*...“¹⁸. Adică J. Benkner a înțeles că românii nu erau încă pregătiți cu toții pentru marea transformare a cultului și, pentru ca cuvântul lui Dumnezeu să nu lipsească din biserici, a acceptat tipărirea Evangheliei în limba tradițional folosită, neîncetând probabil să spere că prezența a cât mai multe cărți liturgice și educarea poporului în spirit adevărat creștin îi va conduce mai târziu pe români la înțelegerea importanței ascultării slujbei în limba proprie. Această părere a noastră nu o exclude însă și pe cea exprimată de cercetătorii anteriori. De remarcat doar că ediția slavonă din 1579 scoasă de Coresi pe cont propriu se datorează aceleiași aprinderi „de dragostea Sfântului Duh și de iubire pentru dumnezeieștile și sfintele biserici“¹⁹, deci dorinței ca biserica românească să aibă cele necesare pentru desfășurarea corectă din punct de vedere ortodox a slujbelor, excluzându-se în acest caz speranța convertirii ulterioare. Expresia poate fi o simplă figură de stil, dar faptul că ea este asociată ambilor patroni ai tipăriturii slavone ne îndeamnă să le atribuim amândurora același mobil — „dragostea Sfântului Duh...“ —, chiar dacă scopul final diferă. Convingerea noastră este întărită de faptul că în jurul anului 1580 la Brașov se va tipări ediția slavo-română a *Tetraevanghelului*, ceea ce dovedește că și autoritățile de aici au adoptat tactica sibienilor.

Ediția diacului Lorinț e scoasă „din porunca marelui Voevod Batăr Criștov“²⁰, deci se înscrie în politica de „contrareformă“ susținută de principele Transilvaniei pentru întărirea poziției religiei catolice, prozelitismul protestant trecând astfel într-un plan secundar. Ultima carte co-resiană, *Tetraevanghelul* de la 1583, a fost scoasă din porunca domnului Țării Românești și deci destinată în primul rând bisericilor de dincolo de Carpați.

Reținem deocamdată că în ceea ce privește Noul Testament — carte de bază a bisericilor reformate, dar a cărei traducere românească nu ar fi schimbat cu nimic tipicul slujbei ortodoxe — a circulat într-un tiraj mic în Transilvania în comparație cu exemplarele slavone, el fiind destinat cu precădere românilor care adoptaseră Reforma, „nește creștini buni“, destinație combinată însă și cu încercarea de a face prozelitism în rândul celor care păstrau în continuare tradiția. Inițiativa traducerii și tipării aparține în mare măsură sașilor luterani, dar și românilor care au făcut traducerea și mai ales celor care au solicitat „sfintele cărți creștinești... să fie popilor rumânești să înțeleagă, să învețe Rumânii cine-s creștini...“²¹.

¹⁷ I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 101.

¹⁸ *B.R.V.*, I, p. 47.

¹⁹ *B.R.V.*, I, p. 74.

²⁰ *B.R.V.*, I, p. 75.

²¹ *B.R.V.*, I, p. 45.

În ceea ce privește a doua carte de slujbă foarte importantă pentru bisericile reformatе — *Apostolul* —, ea nu cunoaște în secolul XVI decât o singură ediție transilvană, cea coresiană din 1566, în limba română, scoasă tot sub patronajul familiei Benkner, la alcătuirea căreia a fost folosită, pe lângă versiuni slavone, și *Biblia* lui Luther²². Nevoile bisericii românești tradiționale au putut fi însă suplinite de edițiile slavone tipărite în spațiul românesc extracarpatic.

A treia carte de importanță capitală în biserica reformată este *Psal-tirea*. Și ea apare în versiune românească o singură dată, la 1570²³, la aceasta adăugându-se psalmi izolați, folosiți în timpul Liturghiei sau la alte slujbe, care au fost introduși în *Molitvenicul* din 1567—1568 și în *Liturghierul* din 1570, precum și în *Cartea de cântec*²⁴ tipărită la Cluj în 1570. În limba slavonă se cunosc trei ediții, probabil toate scoase de Coresi, dar dintre care numai una i se poate atribui cu siguranță²⁵. Bilingve sunt edițiile brașovene din 1577²⁶, aproximativ 1580²⁷, 1568 sau 1576—1578²⁸ și, probabil, cea din 1568²⁹. Despre ediția slavonă din 1577 se știe sigur că a fost comandată de voievodul Țării Românești³⁰, cea din 1577—1580 are un frontispiciu ornamentat cu stema Țării Românești, ceea ce ne face să credem că se datorează aceluiași patronaj³¹, iar despre cea din aproximativ 1580 se poate bănuși că aparține inițiativei personale a diaconului Coresi sau patronajului familiei Benkner³². Toate se înscriu în programul de susținere a ortodoxiei transilvane după instalarea la conducerea Ardealului a principilor Bathorești. Edițiile slavo-române au toate traducerea românească intercalată, fiind deci destinate unui scop didactic, de învățare a limbii slavone, ceea ce i-a determinat pe cercetători să considere că ele nu au avut neapărat un patronaj luteran sau calvin, chiar dacă au ieșit pe spezele familiei Benkner³³. Ele răspund însă în egală măsură comandamentului protestant de naționalizare a serviciului divin și a literaturii bisericești și, la fel ca în cazul Evangheliilor slavo-române, familia Benkner a patronat tipărirea lor în speranța că textul românesc va deschide sufletele cititorilor spre orizonturile religiei reformatе.

Disproporția rămâne însă mult defavorabilă Psalmilor românești, ceea ce dovedește că versiunile cunoscute din secolul XVI erau destinate cu precădere doar românilor care acceptaseră Reforma.

²² I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 201.

²³ B.R.V., I, nr. 16, p. 54.

²⁴ *Fragmentul Todorescu*, Text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic și indice de Ion Gheție, în *Texte românești din secolul al XVI-lea*, coord. Ion Gheție, București, 1982, p. 261—284 și B.R.V., IV, nr. 7, p. 10.

²⁵ Cea din 1577 (B.R.V., I, nr. 20, p. 68). Celelalte două sunt fragmente și nu au putut fi identificate locul și anul de apariție decât prin analogie (B.R.V., I, nr. 34, p. 102 și B.R.V., IV, nr. 12, p. 15). Rămân sub semnul întrebării edițiile din 1574 (B.R.V., I, nr. 16, p. 526) și 1576 (B.R.V., I, nr. 18, p. 529).

²⁶ B.R.V., I, nr. 19, p. 63.

²⁷ B.R.V., IV, nr. 14, p. 17; vezi și I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 305.

²⁸ I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 305.

²⁹ *Idem*, p. 304.

³⁰ B.R.V., I, p. 68.

³¹ B.R.V., IV, p. 15.

³² B.R.V., I, p. 102.

³³ I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 310.

Nevoia de a explica cuvântul lui Dumnezeu pentru aducerea oamenilor pe calea adevărului și pentru a aduna în jurul său cât mai mulți adepți a fost materializată de Reforma religioasă într-un număr extrem de mare de predici. Din încercarea de atragere a românilor spre noile confesiuni nu putea să lipsească acest aspect și rezultatul a fost tipărirea celor două Cazanii românești: *Tâlcul Evangheliilor* (1567—1568)³⁴ și *Evanghelie cu învățătură* (1580—1581)³⁵. Variante slavone sau slavo-române tipărite nu se cunosc nici în Transilvania, nici în Țara Românească și Moldova. Ambele Cazanii se datorează inițiativei reformate: calvină pentru *Tâlcul Evangheliilor* și luterană pentru *Evanghelie cu învățătură*, fiind scoase pe cheltuiala unor zeloși sprijinitori ai Reformei în Transilvania: Forró Miklós și Lukas Hirscher. Prima este mult mai direct anti-ortodoxă, fiind probabil produsul acțiunii de prozelitism reformat promovat de episcopatul român reformat în frunte cu superintendentul Gheorghe de Sângeorz³⁶. Valabil pentru amândouă și foarte semnificativ rămâne faptul că originalele de pe care s-a tradus sunt slavone³⁷ și nu de proveniență occidentală, cum ar fi fost mai firesc în cazul în care se urmărea ferm atragerea românilor la Reformă. Pentru Cazană patronată de Hirscher explicația acestui fapt e mai ușor de găsit dacă ținem seama de experiența pe care o acumulaseră autoritățile brașovene în acțiunea de atragere a românilor la Reformă. Astfel, traducerea în românește a unei Cazanii slavone împrumutate de la mitropolitul Ungrovlahiei este urmarea firească a acceptării tipăririi *Evangheliilor* și *Psaltirilor* în ediții bilingve, urmărindu-se inocularea principiilor reformate pe nesimțite. Așa se explică de ce elementele „eretice” din această *Evanghelie cu învățătură* sunt atât de puține și nu neapărat prin opoziția manifestată de preoții români care nu vroiau să părăsească ortodoxia. Căci dacă această opoziție ar fi fost reală era firesc să nu se facă nici o concesie doctrinară, fiind suficient faptul că ediția apărea în limba română³⁸. Din aceste două Cazanii rezultă că, deși se urmărea instruirea românilor în dogmele Reformei, era lăsată la dispoziția lor forma în care să-și constituie biserica reformată. Astfel, ei primesc în limba română adevărurile credinței pe care o mărturisiseră până atunci, în cazul *Evangheliei cu învățătură*, rămânând să hotărască dacă le vor accepta în continuare la fel, în condițiile în care aveau alături exemplul bisericii luterane. La fel se întâmplă și în cazul *Tâlcului Evangheliilor*, în sensul că, deși sunt clar exprimate principiile protestante fundamentale în legătură cu credința, rolul sfinților, respingerea tradiției și a ierarhiei bisericești, se aveau în vedere în primul rând excese. Sunt sugestive afirmațiile lui Coresi din epilog, unde susține că a aflat „aceste tâlcure ale evangheliilor pre dumineci prespre an, scoase de în scriptura prorocilor și celor sfinți părinți [s.n.]”³⁹ — or e știut că reformații acceptau doar autoritatea lui Dumnezeu, a prorocilor și apostolilor. „Și deac-am cetit bine am ispitit

³⁴ B.R.V., I, nr. 13, p. 51.

³⁵ B.R.V., I, nr. 29, p. 85.

³⁶ I. Gheție, Al. Măreș, *op. cit.*, p. 239.

³⁷ În cazul *Tâlcului Evangheliilor* această afirmație mai are nevoie de argumente, nefiind exclusă posibilitatea ca la traducerea ei să fi fost folosită și o versiune maghiară (Cf. *Idem*, p. 238).

³⁸ Brașovul tocmai traversa o perioadă de transformări în sens reformat, sub directa suoraveghere a energicului preot Johann Scherer Nyrö (Cf. *Idem*, p. 243).

și socotit și am aflat că toate *tălcuiesc, adeverează și întăresc cu scriptura sfântă, și mie tare plăcură* (s.n.), și am scris cu tipariul voao fraților...⁴. Afirmatia lui nu trebuie socotită ca o modalitate de a face publicitate cărții și de a înlătura suspiciunile celor care o puteau bănuî de erezie, așa cum nu putem afirma nici că diaconul Coresi a acceptat Reforma. Spusele lui trebuie luate *ad litteram*, adică ceea ce tipărea era în acord cu scriptura nu în sensul principiului protestant *sola Scriptura*, ci în sensul în care Scriptura este și cartea de bază a Ortodoxiei. Căci altfel, Coresi, care era diacon și destul de instruit în dogmele bisericii răsăritene, ar fi sesizat erezia și n-ar mai fi afirmat imediat că lui „tare-i plăcură” aceste cazanii. Desigur, cartea a fost tipărită la cererea bisericii românești reformate, dar nimeni nu l-a obligat pe Coresi să scrie această prefață. Deci afirmația lui trebuie considerată o mărturisire de credință personală, ortodoxă, nederanjată de afirmațiile eretice care cel mult puteau corecta excesele din societatea românească, profund marcată de superstiții. Este, de asemenea, sugestiv faptul că însuși Coresi atrage atenția asupra acestui fapt când spune: „... ce dragii miei, unde ceartă această carte pre vlădici, episcopi, popi, călugări și pre domni, *nu ceartă pre cei buni, ce pre răi. Bunii să nu ia pre sine. Și care vor fi cu vină certați, ei se pocăiască și să lase răutatea și să îmble cu dereptate* [s.n.]⁴. Ni se poate reproșa faptul că această scuză pe care o găsește Coresi pentru a trece cu vederea conținutul anticlerical al cărții nu se poate generaliza și pentru celelalte situații, care vizează cultul sfinților, predestinarea, convingerea că singură credința este în măsură să-i asigure omului mântuirea ș.a. Însă trebuie remarcat faptul că diaconul Coresi caută scuze tocmai pentru aspectul anticlerical în ideea că preoții sunt cei cărora le este destinată cartea și ei vor fi promotorii învățăturilor din ea. Or, cum ar mai fi acceptat preoții restul conținutului dacă însăși persoana lor era atacată? Deci, se atrăgea atenția că anticlericalismul cărții îi viza numai pe preoții vinovați, de unde se putea trage concluzia că în același mod pot fi înțelese și celelalte afirmații antiortodoxe. De altfel, trebuie remarcat un fapt foarte important, și anume că înseși religiile reformate nu și-au susținut principiile neconforme cu tradiția sau cu învățăturile religiei catolice, respectiv ortodoxe, pentru că doreau să promoveze o viață libertină, ci au făcut-o pentru a-și cenzura și mai mult activitatea, pentru a se apropia cât mai mult posibil de divinitate, rezultând o viață austeră, în care fiecare credincios trebuia să se mulțumească cu ceea ce-i era suficient, iar tot ce constituia surplus era văzut ca o manifestare a bunăvoinței gratuite a lui Dumnezeu, ca o posibilitate de a-și măsura starea de grație, adică faptul de a fi predestinat pentru mântuire³⁹. Astfel, *Tălcul Evangheliilor* își propunea să epureze viața religioasă a românilor de credințele realmente deșarte, de manifestări ale religiilor primitive insuficient „creștinate”, să-i facă pe oameni să se adreseze mai des lui Dumnezeu însuși și să-i convingă să-și caute singuri mântuirea și nu să o lase pe seama urmașilor obligați de tradiție să organizeze parastase.

Nu este însă mai puțin adevărat că învățăturile cuprinse în *Tălcul Evangheliilor* nu urmăreau reformarea bisericii românești. Superinten-

³⁹ Vezi Max Weber, *Etica protestantă și spiritul capitalist*, București, 1993, passim.

dentul Gheorghe de Sângeorz a fost probabil un om foarte instruit în dogmele Reformei, care a dorit din răspuțeri să transforme biserica românească într-o biserică calvină. Dar urmașii săi au văzut cu totul altfel lucrurile, și ei se vor orienta doar spre naționalizarea cultului, care urma să rămână cel ortodox, și spre înlăturarea în primul rând a credințelor și obiceiurilor care nu erau conforme nici măcar cu Ortodoxia, și abia apoi spre introducerea unora dintre dogmele protestante⁴⁰.

Tipărirea Cazaniilor românești după originale slavone se înscrie deci în această mișcare de a face cât mai accesibil credincioșilor domeniul religios în care trăiseră și până atunci, punându-le însă la dispoziție și un model reformat, în speranța că cunoașterea propriei religii le va deschide apetitul pentru raționalizarea credinței și acceptarea în cele din urmă a Reformei.

Dintre cărțile de slujbă propriu-zise au fost tipărite în Transilvania *Liturghierul*, *Molitvelnicul*, *Octoiul*, *Triodul* și *Mineiul*.

Liturghierul cunoaște trei versiuni slavone (scoase la Brașov în 1568—1570⁴¹, în jurul anului 1588⁴² și în 1588⁴³) și o versiune românească (scoasă de diaconul Coresi în 1570⁴⁴). Dintre versiunile slavone, numai despre cea a lui Șerban Coresi din 1588 se poate afirma cu siguranță cine este comanditarul — și anume principele Țării Românești —, celorlalte lipsindu-le începutul și sfârșitul. Versiunea românească din 1570 a fost comandată de episcopul reformat Pavel Tordași, în conformitate cu programul pe care și l-a propus biserica românească de a adera la Reformă. Apariția acestei cărți trebuie considerată o adevărată cotitură pentru biserica românească în general, căci ea va sta la baza introducerii limbii române în toate bisericile românești din Ardeal până la sfârșitul secolului XVII, în condițiile în care în Transilvania nu a mai fost scoasă o nouă ediție, în Moldova traducerea românească a apărut în 1679, iar în Țara Românească abia la 1706. Din acest motiv, deși episcopia românească reformată a fost o instituție efemeră, adeseori blamată în istoriografie pentru încercarea de a-i îndepărta pe români de credința străbună, trebuie să i se recunoască marele merit că ea, pentru prima dată în istoria religioasă a românilor, și-a propus introducerea serviciului divin în limba română și, prin cărțile pe care le-a patronat, a reușit acest lucru, la nivelul întregii Transilvanii cu aproape jumătate de secol mai devreme decât în celelalte spații românești, contribuind astfel la întărirea conștiinței de neam o românilor ardeleni și punând primele pietre la temelie națiunii române moderne.

Este interesant însă și faptul că acestei cărți, deși are o importanță capitală pentru serviciul divin ortodox, nu i s-au adus atât de multe replici slavone cum s-a întâmplat cu *Tetraevangelul*. E posibil să fi fost considerate compensatorii cele 5 ediții slavone ale *Octoihului*⁴⁵, cele

⁴⁰ Vezi studiul nostru despre raporturile între doctrina ortodoxă și cea protestantă în *ActaMN*, nr. 31/II, 1994.

⁴¹ *B.R.V.*, IV, nr. 8, p. 11.

⁴² *B.R.V.*, I, nr. 33, p. 101.

⁴³ *B.R.V.*, I, nr. 32, p. 99.

⁴⁴ *B.R.V.*, IV, nr. 9, p. 12.

⁴⁵ *B.R.V.*, IV, nr. 3, p. 3 și nr. 6, p. 9, *B.R.V.*, I, nr. 17, p. 56, nr. 18, p. 60 și nr. 22, p. 73.

două ediții ale Triodului⁴⁶ și cele două ediții ale Mineiului (apărut sub titlul de *Sbornic*)⁴⁷, nici una dintre aceste cărți nefiind tipărită în secolul XVI în limba română. Din perspectiva acestui fapt se pune problema de ce episcopia românească reformată nu și-a dus până la capăt intenția de a naționaliza cultul divin. Explicația cea mai plauzibilă ni se pare a fi aceea că avem de-a face, totuși, cu o biserică reformată, care pune accentul doar pe slujba principală din ziua de duminică. Celelalte cărți de cult pomenite mai sus conțin slujbe pentru restul săptămânii sau pentru sărbătorile dedicate sfinților⁴⁸, cărora biserica reformată românească nu le-a acordat-o pentru că preoții săi nu aveau timpul și pregătirea necesară pentru săvârșirea tuturor acestor obligații culturale. Astfel, deși cea mai veche traducere a Octoihului în românește datează din a doua jumătate a secolului XVI⁴⁹ și a fost copiată sub îndrumarea episcopului Pavel Tordași, ea nu a văzut lumina tiparului, ci a circulat în manuscris⁵⁰.

Nu același lucru s-a întâmplat cu *Molitvelnicul*, care conține slujbele celor 7 Taine și a sacramentariilor pe care le face preotul în diferite ocazii din viața creștinului⁵¹, deci care conține elemente ce țin de însăși dogma bisericii respective. În acest sens, *Tâlcul Evangheliilor* din 1567—1568 a fost completat cu un *Molitvenic rumânesc*⁵² în care erau incluse doar slujbele (sub formă calvinizată) de la botez, cununie, cuminecătură și înmormântare. Conținutul acestui *Molitvenic* completează afirmațiile făcute în legătură cu *Tâlcul Evangheliilor*. Astfel, deși tainele sunt reduse la 3 și nu există nici o molitvă în legătură cu evenimentele și lucrurile care necesită o slujbă religioasă în conformitate cu practica ortodoxă, deși conținutul slujbelor nu este ortodox, totuși se spune că vecernia și utrenia rămân ca mai înainte. Dacă se prevedeau schimbări radicale în punctele dogmatice cele mai importante ale credinței ortodoxe, de ce nu s-a mers până la tapăt și nu s-au reformat și elementele minore? Considerăm că acest *Molitvenic*, ca și *Tâlcul Evangheliilor*, a fost tipărit în primul rând spre folosul românilor reformați și abia apoi în scop prozelit, pentru ca cei ce intenționau să adopte noua credință să fie instruiți mai ales în legătură cu aspectele principale atât ale noii credințe, dar și ale celei vechi. În forma prezentată de acest *Molitvenic* biserica românească reformată păstrează încă multe elemente ortodoxe, ceea ce conferă reformei românești un specific aparte, motiv pentru care și numim această comunitate biserică românească reformată și nu biserică româno-calvină. Sub păstoria urmașilor lui Gheorghe de Sângeorz, apoi în secolul XVII, datorită noii forme de prozelitism calvin — care va subordona biserica românească celei calvine maghiare spre a o putea controla mai ușor —, elementele ortodoxe se vor înmulți,

⁴⁶ B.R.V., I, nr. 21, p. 68 și I. Gheție, Al. Mareș, *op. cit.*, p. 100.

⁴⁷ B.R.V., I, nr. 15, p. 53 și nr. 28, p. 81.

⁴⁸ Cf. Vasile Mitrofanovici, Teodor Tarnavski, *Prelegeri academice despre Liturgica Bisericii Drept credincioase Răsăritene*, Cernăuți, 1909, p. 243—247.

⁴⁹ Pavel Binder, Arnold Huttman, *Românii din Brașov în epoca Reformei*, în *Studii și articole de istorie*, XIII, 1969, p. 87.

⁵⁰ I. Gheție, Al. Mareș, *op. cit.*, p. 270—273.

⁵¹ V. Mitrofanovici, T. Tarnavski, *op. cit.*, p. 242.

⁵² B.R.V., I, nr. 13, p. 51 și p. 524—525.

fără a le anula însă pe cele reformatate, dar întărind în același timp specificul național al bisericii românești.

O importanță deosebită între tipăriturile secolului XVI o are prima versiune românească a Vechiului Testament, cunoscută sub numele de *Palia de la Orăștie*, tipărită de Șerban Coresi în 1581—1582⁵³, care rămâne de fapt singura ediție din țările române până la *Biblia* lui Șerban Cantacuzino din 1688. Traducerea și tipărirea *Paliei* s-au datorat episcopiei românești reformatate care, în acord cu întreaga mișcare de reformă religioasă occidentală, a reconsiderat semnificația Vechiului Testament pentru viața creștinului, străduindu-se să-l facă accesibil. Cheltuielile pentru tipărire s-au dovedit însă a fi prea mari și din cele 5 cărți ale lui Moise programate a se tipări într-o primă etapă, nu au mai fost scoase decât două. Semnificativă rămâne însă intenția în sine, prin care biserica românească reformată încerca să se încadreze în șirul celorlalte biserici protestante, asigurându-și dotarea cu cărțile necesare și integrându-se rapid în curentul de idei respectiv. În acest sens trebuie să remarcăm faptul că, în forma finală, *Palia de la Orăștie* trebuia să aibă conținutul impus de concepția protestantă conform căreia părțile apocrife erau înlăturate⁵⁴.

Primele cărți românești tipărite au fost însă Catehismele. Importanța care li s-a acordat rezidă în faptul că, prin ele, se spera familiarizarea ortodocșilor cu noile învățături într-un timp scurt, mizându-se pe ideea că se vor lăsa repede convinși de logica și raționalitatea principiilor de credință protestante, fără a mai fi nevoie de tatonarea terenului spiritual prin intermediul cărților de cult modificate în sens protestant doar în ceea ce privește limba de redactare. Dar această speranță s-a dovedit repede deșartă și a fost abandonată în favoarea celei de a doua modalități de convertire, așa cum s-a putut deja constata. Catehismul sibian din 1544⁵⁵ este rezultatul inițiativei luterane locale care, bazându-se pe faptul că deja unii români acceptaseră Reforma⁵⁶, a dorit ca în totalitate populația românească să adere la confesiunea luterană. Conținutul său a fost deci pur luteran și din acest motiv a stârnit suspiciunile multor români. Dar scopul pentru care a fost tipărit nu s-a soldat cu un eșec total. După cum reiese din scrisoarea pastorului bistrițean A. Wurmloch, unii preoți considerau această carte ca pe ceva sfânt⁵⁷. Deci Catehismul a circulat și, într-o anumită măsură, a difuzat ideile cuprinse în el, tot mai mulți români simțindu-se atrași de unele dintre învățăturile sale. Trebuie să specificăm că ambele catehisme au fost adresate tuturor românilor și nu doar celor din jurul orașelor unde au fost tipărite: catehismul sibian se găsea în scurtă vreme în ținutul Bistriței, iar catehismul brașovean a fost identificat într-un miscelaneu descoperit în Maramureș. Acest fapt i-a îndemnat pe brașoveni să nu scoată o versiune proprie în anii imediat următori adoptării Reformei la Brașov (1543), deși preocupările pentru atragerea românilor la luteranism datează

⁵³ B.R.V., I, nr. 30, p. 93 și *Palia de la Orăștie. 1581—1582*. Text — Facsimile — Indice, Ediție îngrijită de Viorica Pamfil, București, 1968.

⁵⁴ *Palia de la Orăștie*..., p. 2.

⁵⁵ B.R.V., I, nr. 5, p. 22.

⁵⁶ Pavel Binder, *Începuturile Reformei din Transilvania și românii din Hunedoara*, în *Limba Română*, XX, nr. 3, 1971, p. 273—275.

⁵⁷ B.R.V., I, p. 22.

încă din această vreme. În cei aproape 20 de ani care despart catehismul sibian de cel brașovean ideile puse în circulație și-au făcut efectul. Observăm că în ediția din 1560 de la Brașov⁵⁸ apar o serie de elemente care pledează în favoarea unui compromis între Reformă și Ortodoxie, *compromis impus de români* editorilor reformați pentru a-și apăra atât cât era posibil propria religie⁵⁹. O parte din conținutul rămas protestant s-ar fi datorat și necunoașterii suficiente de către alcătuitoarii săi români a dogmelor fundamentale ale bisericii răsăritene și faptului că biserica răsăriteană însăși nu-și fixase încă definitiv dogmele⁶⁰. Aceste afirmații nu ni se par satisfăcătoare, în condițiile în care cuprinsul catehismului brașovean este în cea mai mare parte protestant, iar introducerea unor elemente ortodoxe se putea datora și altor motivații decât cele invocate mai sus, dintre care unele pot aparține chiar reformatorilor⁶¹.

Pătrunderea Reformei la români este un fapt indiscutabil, și așa cum ei vor avea nevoie de cărți de cult românești, aveau nevoie și de un catehism românesc care să conțină propria lor mărturisire de credință. Contactul cu ceea ce propunea Reforma se făcuse prin intermediul catehismului sibian, din care a fost receptată doar o parte. În jurul anului 1560 s-a simțit nevoia editării unui catehism care să conțină numai acele puncte reformate pe care le acceptaseră românii. Considerăm că prezența elementelor ortodoxe în catehismul brașovean se explică tocmai prin acest specific al bisericii reformate române, care păstrase din confesiunea precedentă destule aspecte pentru ca să simtă nevoia unui catehism propriu, în condițiile în care ediția anterioară nu-i satisfăcea exigențele. Păstrarea acestor elemente ortodoxe în biserica reformată, la rândul ei, poate avea toate cauzele invocate de cercetătorii anteriori. Important este faptul că biserica românească atinge o suficientă individualitate pentru a dori să se manifeste ca atare. În 1560 însă, ea se mai află încă pe terenul căutărilor și așa se explică de ce în timpul episcopatului lui Gheorghe de Sângeorz se va tinde spre întărirea elementelor reformate pure, pentru ca mai târziu balanța să încline în favoarea celor ortodoxe, dar în bună măsură trecute prin filtrul Reformei.

Blamate, mai ales în istoriografia veche, pentru caracterul lor reformat și prozelit, reconsiderate mai nou, din perspectivă filologică, pentru importanța lor în cadrul procesului de naștere a literaturii române, acestor două catehisme trebuie să li se recunoască și meritul că au fundamentat nevoia de carte românească și au determinat, nu în ultimă instanță, apariția literaturii religioase în limba română. Căci toate celelalte cărți tipărite în românește în secolul XVI sunt posteroare ambelor ediții ale Catehismului și, chiar dacă au fost traduse înainte de 1544⁶², ele au devenit cunoscute și cerute abia de la mijlocul secolului XVI, după ce ideea importanței cuvântului lui Dumnezeu în limba națională fusese

⁵⁸ B.R.V., IV, nr. 4, p. 6.

⁵⁹ Niculae Șerbănescu, *La 400 de ani de la apariția „Întrebării creștinești”*, în BOR, an. LXXVIII, nr. 11—12, nov.-dec. 1959, p. 1033—1051.

⁶⁰ *Idem*, p. 1051 și 1047—1048.

⁶¹ I. Ghetie, Al. Mareș, *op. cit.*, p. 223—229 și *Catehismul lui Coresi*. Text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic și indice de Alexandra Roman Moraru, în *Texte românești din sec. al XVI-lea*..., p. 37—55.

⁶² Vezi cazul *Evangeliei și Apostolului* traduse în Moldova în 1532 (Cf. I. Ioanescu, *op. cit.*, p. 84—86) și al *Tetraevangelului* coresian din 1560—1561.

răspândită de cele două Catehisme. Deci, în mare măsură, învățăturilor promovate de aceste cărți li se datorează cererile și „jălania“ preoților ardeleni de a beneficia și de alte cărți românești, iar dacă au fost unii contemporani care le-au contestat⁶³, aceasta se datorează în primul rând revoluției pe care ele voiau să o introducă în spiritualitatea românească și neputinței de a le înțelege imediat mesajul, chiar și numai sub acel aspect care i-ar fi favorizat în înseși cadrele religiei ortodoxe și anume cel al adoptării limbii române ca limbă de cult, atitudine care a fost însă în cele din urmă părăsită, la început de cei care s-au apropiat mai mult de Reformă, mai târziu de ortodocșii înșiși.

Ultima tipăritură la care mai trebuie să ne referim este *Pravila sfinților oteț*⁶⁴, scoasă de Coresi între 1560—1562. Fiind un text neutilizat în cadrul cultului, s-a considerat că traducerea ei a fost patronată de biserica ortodoxă⁶⁵, cu atât mai mult cu cât conținutul este format numai din învățături aparținând bisericii răsăritene care pot fi considerate chiar în contradicție cu principiile Reformei, după care legile făcute de oameni nu mai au valoare canonică⁶⁶. Remarcăm însă faptul că această *Pravilă* apare într-o perioadă foarte apropiată de cea în care au fost editate *Catehismul* și *Tetraevangelul românesc*, deci într-un moment în care activitatea lui Coresi este strâns legată de cea a bisericii reformate. Chiar dacă nu putem exclude patronajul ortodox, acesta nu reiese cu precizie din forma în care se prezintă exemplarul păstrat, care nu are nici început, nici sfârșit. Apoi, cartea a fost scoasă cu sprijinul familiei Benkner, în posesia căreia se mai aflau exemplare în 1585⁶⁷. Este adevărat că Benkner a mai subvenționat și alte tipărituri nedestinate scopurilor prozelite deoarece limba de redactare a lor era slavona. Dar toate cărțile românești tipărite de Coresi sub patronajul oficialităților brașovene au suferit influența Reformei⁶⁸, ceea ce ne face să credem că și această *Pravilă* a avut o motivație asemănătoare, aspectul reformat constând în acest caz doar în apariția sa în traducere românească. Folosită alături de celelalte cărți românești, a contribuit și ea la întărirea elementelor ortodoxe din confesiunea bisericii românești reformate.

Luată în ansamblu, traducerea și tipărirea literaturii religioase românești au la bază principiul Reformei conform căruia cuvântul lui Dumnezeu trebuie prezentat poporului pentru a fi înțeles și a se asigura respectarea lui. Traducerile s-au putut face doar din inițiativă românească, fiind destinate comunităților românești reformate. La tipărire au participat însă în mare măsură și reprezentanții națiunilor recepte, care

⁶³ B.R.V., I, p. 22.

⁶⁴ B.R.V., IV, nr. 10, p. 12 și *Pravila lui Coresi*. Text stabilit, studiu filologic, studiu lingvistic și indice de Gheorghe Chivu, în *Texte românești din sec. al XVI-lea*..., p. 132—145.

⁶⁵ I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 278.

⁶⁶ Keith Randell, *Luther și Reforma în Germania, 1517—1555*, București, 1994, p. 34—35.

⁶⁷ I. Gheție, Al. Mares, *op. cit.*, p. 276.

⁶⁸ *Idem*. *Tetraevangelul* din 1560—1561 folosește ediția sibiană din 1551—1553, iar traducerea au făcut-o „nește creștini buni“, care sigur nu mai aparțineau de biserica tradițională; *Tâlcul Evangheliei* și *Molitvenicul* au un conținut în cea mai mare parte reformat; *Evanghelia cu învățătură* are omisiuni care se datorează tocmai patronajului luteran; *Apostolul* are între izvoare *Biblia* lui Luther; *Psaltirea*, *Li-turghierul* și *Palia* au fost patronate direct de biserica românească reformată.

au subvenționat editarea cărților respective și, din acest motiv, nevoii de carte românească i se alătură scopul prozelit. Dar promotorii acestui scop nu pot fi acuzați de reavoință față de români, indiferent că au acționat din impuls personal — cum e cazul nobililor Geszti Ferenc și Forró Miklós — sau în mod organizat — cum au procedat oficialitățile Sibiului și Brașovului și Dieta Transilvaniei —, căci acțiunea lor s-a soldat cu apariția unui mare număr de cărți în limba română, pe care singuri românii nu și le-ar fi putut tipări, și care erau destinate tocmai acelei părți din populația Principatului care până atunci fusese desconsiderată și umilită. Este adevărat că adoptarea Reformei de către români le-ar fi întărit conducătorilor politici în exterior poziția dominantă pe care o aveau în interior, dar aceasta era de natură să favorizeze în primul rând apărarea țării în fața pretențiilor anexioniste ale Habsburgilor, care veneau cu propria lor politică de prozelitism. Transformarea tuturor ardelenilor într-un bloc reformat compact era privită ca o modalitate de asigurare a independenței față de Imperiul habsburgic. Dar din punct de vedere intern, reprezentanții națiunilor recepte nu aveau interesul să-și împartă privilegiile prin promovarea unei politici de maghiarizare sau germanizare. Din aceste motive nu avem dreptul să punem semnul egal între schimbarea religiei și mutația etnică, pentru că dacă acest ultim aspect ar fi fost urmărit prin politica de prozelitism religios, nu s-ar mai fi militat pentru introducerea limbii române în biserică, ci ar fi fost propuse direct germana sau maghiara, în condițiile în care primii români care au acceptat Reforma au fost cei care adoptaseră mai înainte catolicismul și, deci, făcuseră primul pas spre apropierea de celelalte etnii ale Transilvaniei. Este adevărat însă că mulți români reformați se vor maghiariza, dar aceasta se va întâmpla abia după dispariția episcopiei românești reformate, determinată de politica de „contrareformă” promovată de principii catolici, și mai ales la sfârșitul secolului XVII și la începutul secolului următor, în condițiile în care se putea constata că încercarea de atragere a tuturor românilor la Reformă eșuase și, în primul rând, pentru că țara intrase pe mâinile unor stăpâni a căror confesiune era minoritară, deci care aveau tot interesul să lupte pentru întărirea propriilor poziții. Pentru acei români care ajunseseră prea legați de structurile calvine prin funcțiile pe care le dețineau sau pentru cei pentru care apartenența la religia calvină era o problemă de conștiință, rămași în număr foarte mic, nu a mai existat altă soluție decât maghiarizarea.

Dar la mijlocul secolului XVI cu totul alta era situația și numărul mare al românilor deveniți anterior catolici datorită interesului au adoptat Reforma pentru că vedeau în ea — din perspectiva introducerii limbii române în biserică — posibilitatea de a rămâne în cadrele etniei în care își aveau rădăcinile, fără să-și mai piardă privilegiile. Comunitatea românească reformată a promovat și ea o proprie acțiune de prozelitism care, pe lângă convingerea că profesa adevărata religie a mântuirii, a mai putut fi impulsionată și de conștientizarea faptului că, aparținând unei religii recepte, devenea o națiune receptă. Adoptarea Reformei de către români poate fi astfel înțeleasă ca o adevărată mișcare de renaștere națională, ale cărei prime rezultate au fost întemeierea bisericii românești reformate și tipărirea cărților de cult în limba română. Acesta consi-

derăm că este mesajul pe care l-au recepționat românii din mișcarea generală cunoscută sub numele de Reformă. Transformarea modernizatoare a fost însă frânată de rămânerea în cadrele religiei tradiționale a mării majorități a societății românești, care, datorită apartenenței la clasa socială țărănească, nu era interesată în promovarea pe scară ierarhică și era mult mai legată de practicile religiei populare, și de ajungerea Transilvaniei în stăpânirea dinastiei catolice a Báthoreștilor, care au încercat să asigure cel puțin un echilibru între religiile recepte, pentru a favoriza astfel catolicismul, în condițiile în care restaurarea suveranității sale spirituale nu mai era posibilă. Biserica românească reformată însăși se afla încă în perioada începuturilor și încetarea sprijinirii ei de către oficialități a determinat, spre sfârșitul secolului XVI, și încetarea activității sale organizate. În același timp, intensificarea presiunii otomane, politica de anvergură promovată de principele Ștefan Báthory, ajuns rege al Poloniei, apoi de nepotul său Sigismund Báthory, de constituire a unui front comun antiotoman din cele trei țări românești în alianță cu Imperiul habsburgic, bulversarea produsă de Mihai Viteazul prin eroica sa acțiune de unire a tuturor românilor, au împiedicat continuarea acțiunilor culturale și au făcut să înceteze nu numai activitatea tipografiei românești, ci și tipărirea cărților canonice slavone. Când lucrurile vor reintra pe un făgaș relativ normal, experiența coresiană nu va fi uitată și multe din cărțile pomenite mai sus vor sta la baza traducerilor și tipăriturilor a căror serie se va relua în anii 40 ai secolului XVII.

Introducerea limbii române în biserică se datorează deci nevoii românilor de a asculta cuvântul lui Dumnezeu în limba proprie, nevoie resimțită datorită contactului nemijlocit cu Reforma prin intermediul Catehismelor românești. De traduceri a beneficiat însă mai ales acea parte a populației românești ardelene care a acceptat Reforma, celelalte fiindu-i destinate tipăriturile slavone. Îndepărtarea de tradiția ortodoxă s-a produs mai ales în acele domenii în care biserica răsăriteană impune restricții (cum este cazul celei de-a doua căsătorii a preoților), dar sub aspect cultural schimbările pot fi considerate nesemnificative, în condițiile în care unele practici „eretice” se puteau datora în egală măsură și lipsei de pregătire a preoților, nu doar influenței dinspre literatura patronată de biserica reformată. Sub acest aspect, problema rămâne însă în continuu deschisă. Dar în nici un caz nu poate fi admisă deznaționalizarea adepților Reformei, nici măcar a nobililor, în condițiile în care aceștia mai foloseau încă limba română. Dacă nu o mai foloseau, maghiarizarea trebuie considerată ca un fapt produs anterior adoptării religiei reformate.

În încheiere, s-ar cuveni analizată din această perspectivă și atitudinea tipografului Coresi, care, deși diacon ortodox, a tipărit și promovat folosirea cărților liturgice în limba română. Să fie atitudinea lui determinată numai de necesități materiale și să nu recunoaștem sinceritatea durerii sale când afirmă că „mai toate limbile au cuvântul lui Dumnezeu în limba lor, numai noi Rumânii n-avăm”⁶⁹?

Ca membru al ierarhiei ortodoxe — care se va mai opune încă multă vreme schimbării limbii de cult, ca adept sincer al Ortodoxiei, Coresi nu

⁶⁹ În *Psaltirea* românească, Brașov, 1570, apud B.R.V., I, p. 56 și în *Tâlcul Evangheliilor*, Brașov, 1567—1568, apud B.R.V., I, p. 51.

ar fi trebuit să cedeze nici unei presiuni și nu ar fi trebuit să accepte editarea cărților religioase românești. Or din prefețele și epilogurile semnate de el rezultă că privea tipărirea acestor cărți ca pe o adevărată misiune: „să învețe Rumânii cine-s creștini“. În acest sens nu se poate nega apropierea lui de Reformă. Acest lucru a fost remarcat inclusiv de către contemporani, care nu mai au suficientă încredere în Coresi, favorizând astfel manifestarea tipografilor Lorinț și Lavrentie, care scot numai cărți slavone. Faptul că în ultima parte a activității sale a tipărit aproape numai cărți în limba slavă s-a datorat „contrareformei“ promovate de conducerea Principatului și de ierarhia politico-religioasă din Țara Românească, care a recuperat o parte din terenul câștigat de prozelitismul luterano-calvin și, probabil, l-a readus și pe Coresi în matca religiei străbune. Până la această reorientare însă, nu se poate exclude contribuția lui la alcătuirea formei definitive a cărților tipărite, pe care, măcar ca revizor, le-a citit și le-a aprobat, afirmând că-i plăcură. Această aprobare nu poate fi pusă pe seama unei insuficiente pregătiri teologice, în condițiile în care, ca tipograf, s-a aflat în directă legătură cu centrele principale de iradiere a ortodoxiei din Țara Românească (Târgoviște) și Transilvania (Șcheii Brașovului). Din acest motiv Coresi apare ca un promotor și adept al anumitor aspecte ale religiilor reformate, difuzate prin cărțile sale, care aveau darul de a întări spiritual comunitatea etnică a românilor din Transilvania prin transformarea bisericii ortodoxe într-o biserică românească națională. Nu trebuie să ne mire faptul că diaconul Coresi a revenit asupra convingerilor sale, căci reforma românească își căuta încă drumul propriu și găsirea lui a fost oprită temporar de evenimintele din ultimele decenii ale secolului XVI. Firește, această cochetare cu Reforma nu scade cu nimic valoarea omului de care se leagă nașterea tiparului românesc, ci, dimpotrivă, contribuie la completarea personalității lui, dovedind capacitatea sa de deschidere spre modernitate, așa cum o și probează activitatea desfășurată.

ANA DUMITRAN

CONTRIBUTIONS A L'ÉTUDE DES LIVRES ROUMAINS IMPRIMÉS DU 16e S.

(Résumé)

Notre étude remets en discussion les livres imprimés de l'époque de Coresi, essayant à faire la liaison entre le patronage des autorités luthériano-calviniennes, les besoins de l'Eglise roumaine réformée et le diacre Coresi. Pour toutes ces impressions coresiennes on a pu constater que le nombre des éditions roumaines est nettement inférieur à celles slavones contemporaines; par conséquence nous croyons que les textes roumains étaient destinés avant tout aux Roumains qui avaient accepté déjà la Réforme et, ensuite, ils suirent leur caractère prosélyte. Il résulte que les impressions font partie d'un plan relativement bien précisé des autorités protestantes transylvaines de consolider leur position politique et religieuse pour l'attraction des Roumains à l'une des croyances protestantes. Mais ce patronage

a commencé en un moment où il y avaient déjà un nombre suffisant des Roumains réformés qui manifestaient leur désir d'avoir des livres en langue roumaine.

Très importants sont les trois catéchismes, imprimés à Sibiu (1544) et Brașov (1560), qui ont fait connaître l'idée de l'importance d'avoir la parole de Dieu en propre langue. Ils ont consolidé le courant réformé roumain et ont déterminé l'édition des prochains livres roumains ou slavo-roumains. Dans la même catégorie s'inscrit aussi la *Missel* coresienne de 1570, qui marque le début de l'introduction du culte en langue roumaine dans l'Église roumaine réformée et qui se trouve à la base de la généralisation de celui-ci dans toutes les églises roumaines transylvaines jusqu'à la deuxième partie du XVIIe siècle.

En dehors de *Tâlcul Evangheliilor* / *La signification des Evangiles* et le *Molitvenic* / *Rituel* de 1567—1568, tous les autres livres liturgiques roumains conservent les enseignements religieux orthodoxes. Par conséquent, l'aspect principal dans lequel les Roumains ont compris la Réforme a été la nationalisation du culte; les autres transformations sont dûes es égale mesure à l'influence protestante autant qu'à une insuffisante préparation des prêtres roumains — et dans ce cas certains aspects pas orthodoxes du culte de l'Église transylvaine il est possible qu'ils aient été antérieures à la diffusion des principes réformés parmi les Roumains.

Donc, la littérature religieuse en langue roumaine s'appuie surtout au besoin ressenti de la population roumaine réformée, et l'aspect prosélyte s'est associé à ce besoin, dans les conditions auxquelles le livre était un luxe à cette époque, par conséquent on n'a pas pu espérer que les Roumains avaient achevé des livres „hérétiques" uniquement par le désir de s'informer.

En plus, le besoin d'une littérature en roumain relève la conscience du fait que les Roumains représentent une entité distincte dans le paysage ethnique de la Transylvanie et montre la possibilité de s'affirmer dans la vie de l'état par leur propres moyens, qui conservaient l'identité ethnique — ce qui jusqu'alors n'a pas pu être réalisé qu'accidental, en cas particulier. En cette acception, l'apparition de l'évêché roumain réformé et l'impression des livres en roumain représentent une des premières pierres mettant la base de la nation roumaine moderne.

COMERCIANȚI ÎN VIAȚA OBȘTEAScă A CLUJULUI (sec. XVI—XVII)

Orașul antic, în formațiunile bine cristalizate pe care le-a cunoscut, dispunea de administratori dedicați numai exercițiului funcției, în răs-timpul cât au îndeplinit asemenea funcție¹. Natura vieții orășenești medievale europene a impus alt gen de conducere orășenească. Atât modelul italian, cât și cel nord- și sudgerman sunt de administratori aleși pe termen care fac parte, de regulă², din patriciatul urban și care își exercită indeletnicirea de bază (de meșteșugar breslaș, negustor sau cărturar) și în timpul mandatului lor orășenesc. Astfel, nici negustorii ajunși temporar în funcții publice nu și-au încetat activitatea economică în timpul îndeplinirii funcției.

Pentru orașul Cluj, acest fapt reiese din cel puțin trei categorii de izvoare istorice. Unul dintre acestea este cel narativ, constând din scrieri memoriale, însemnări de familie, cronici. Un al doilea izvor este cel juridic: registre, procese-verbale de ședințe ale consiliului, ascultări de martori. În sfârșit, al treilea izvor îl formează cel economic; în cazul nostru, registrele de percepție vamală tricesimală ale orașului Cluj în anii 1599—1637³.

Confruntarea conținutului celor 26 de registre tricesimale⁴ cu unele izvoare narative clujene edite⁵ este revelatoare și sub aspectul integrării activității negustorilor în viața municipală. În cadrul de față vom avea doar posibilitatea de a spicui din acest material.

Între lunile aprilie și iunie 1603, Moise Székely, ales și principe „de campanie“ al Transilvaniei, a supus orașul unui asediu îndelungat, în lupta împotriva trupelor lui Gheorghe Basta. Clujenii s-au folosit de ocazie, izgonindu-i din oraș pe iezuiții care-i jefuiseră substanțial și sistematic prin dările la care i-au supus, distrugând și clădirile ce le-au

¹ RE, XIV, 1, s. v. Magistratus, p. 399—438.

² Nu însă întotdeauna; cunoaștem (mai ales în Italia secolelor XIII—XIV) destule cazuri de substituție a unei păturii avute vechi cu alta nouă, ridicată în numele sărăciei sale (relative), și care, în scurt timp, va ajunge să ia și din punct de vedere material locul aceleia substituției.

³ Arhivele Statului Cluj, Socotelile Orașului Cluj (= ASC, SOC), în prezent originalul depus — sperăm, temporar — la Direcția Generală a Arhivelor Statului București, în Cluj aflându-se microfilmul executat după acest original.

⁴ 8 XIV (1599); 9 XXXV (1602), 12b VII (1610), 12b VIII (1611), 13a VI (1612), 13a XVI (1613), 13a XXIII (1614), 13b IX (1615), 14a I (1616), 14a XXII (1617), 14a XXV (1618), 15a III (1619), 15b XII (1621—22), 15b XVIII (1622), 16 XI (1623), 18b IV (1630—31), 19 VII (1632—33), 19 XI (1634), 20 II—I (1635), 20 V—VI (1636), 20 VI (1637).

⁵ Cuprinse în culegerea *Kolozsvári emlékirók 1603—1720*, Bukarest, 1990, (în continuare: KE).

apartinut (colegiul, biserica, mănăstirea)⁶. În această de loc pașnică operațiune judele primar Gellyén (Bogner) Imre a jucat un rol destul de duplicitar, dar în fond de instigare a orașenilor. Le-a pus la dispoziție și tunuri, i-a oprit numai de la dărâmarea unui turn al orașului. Trei ani mai târziu, venind vremea replicilor, s-a organizat la municipalitate o amplă anchetă, în cadrul căreia au fost ascultați o seamă de clujeni ca reclamânți, dar și impricinatul, care, de altfel, nu încetase a fi un foarte bine situat membru al comunității, re ajuns, altminteri, în repetate rânduri jude primar și în alte funcții publice. Iată ce declară unul dintre reclamânți, negustorul Teleki István: trecând, împreună cu Bodoni Mihály, pe la locul unde mulțimea își făcea opera de distrugere, a văzut că oamenii s-au apucat cu târnăcoapele de turn. Voind să împiedice aceasta, el s-a plâns la primărie de cele văzute, la care judele primar Gellyén dădu ordin ca turnul să fie lăsat neatins⁷.

Ei bine, acest martor era un negustor destul de înstărit, de vreme ce în anul 1599 fusese înregistrat la oficiul tricesimal ca plătind, la aducerea mărfurilor sale din străinătate, suma de 27,40 fl., echivalentă cu peste 800 florini de argint contravaloare a pălăriilor, pânzei, cuțitelor aduse de el în oraș. Depoziția lui este însă mult mai inofensivă, decât a celui pe care l-a invocat ca partener „de plimbare“, a negustorului Bodoni Mihály. Acesta declara⁸ că l-a auzit pe judele primar spunând cum că va trimite tunuri spre a se putea distruge mai cu spor mănăstirea iezuiților. Incriminarea lui Gellyén era, așadar, mai gravă, cu atât mai mult cu cât martorul era un membru de vază al comunității orașenești. Pe acest Bodoni îl vom regăsi mai frecvent în registrele vamale, în 1599 el făcând personal drumuri de export-import sau mandatând pe alții cu drumuri comerciale la Viena, cu plata unei taxe tricesimale totale pe an de cca. 600 florini, ceea ce însuma prețul comercial de aproape 18.000 florini⁹. În anul 1602, cei numai cca. 140 florini plătiți de el la vamă denotau vânzare în valoare de aproape 4.500 florini¹⁰. Dar Bodoni era un negustor cu legături de tradiție la Viena. Am dat de urma lui — împreună cu a altor negustori clujeni — în material arhival vienez, cu export de mărfuri încă în anul 1597¹¹. Cuvântul unui asemenea om va fi cântărit mai greu în fața consilierilor anchetatori clujeni. Dar în zadar; nici măcar atare anchetă severă nu a putut distruge — cel mult clinti de-o clipă — prestigiul lui Gellyén Imre, patrician de mare autoritate, care a fost nu numai în repetate rânduri capul autorității administrative orașenești, dar și un statornic exportator de piei, miere, ceară, în emporii centro-europene ca Viena, centre poloneze de seamă și altele, de unde aducea pe piața clujeană produse coloniale, postav, sticlărie,

⁶ O relatare mai amănunțită vezi în Memorialul lui Nagy Szabó Ferenc, în vol. *Erdély öröksége*, III. *Tűzpróba 1603—1613*, Budapest, 1993, p. 25—26; cronica lui Georg Krauss, *idem*, p. 76.

⁷ KE, p. 103 (depoziția lui Teleki István, 15 nov. 1606).

⁸ KE, p. 109.

⁹ ASC, SOC, 8 XIV, p. 43.

¹⁰ ASC, SOC, 9 XXXV, p. 2, 29.

¹¹ Hofkammerarchiv Wien, NÖHA W 61/c/48/c rote No. 288/3, 1585—1604, Fol. 1163 r, v etc.

coase, pânzeturi, hârtie, pălării și alte produse de mare căutare la Cluj¹². Un om la a cărui înmormântare, la vârsta de 63 ani și după un primariat însumat de 14 ani, au făcut slujbe „prelați din ambele nații“, maghiară și germană (Gellyén, născut Bogner, făcea parte din numeroșii cetățeni clujeni de origine germană maghiarizați în decursul secolelor¹³). În mormântarea a fost onorată și de prezența guvernatorului Bethlen István¹⁴, frate mai mare al principelui.

La sfârșitul veacului al XVI-lea și în prima jumătate a celui următor, *civitas primaria* a Transilvaniei, cum pe drept cuvânt o numeau cronicarii vremii, era așadar o unitate municipală unde dominau patricienii, meșteșugari și negustori bogați, beneficiari în multe cazuri de slujbe de încredere, fie orășenești, fie chiar cu numire și dependență de puterea centrală. Sursele ce ne informează în această privință sunt în primul rând, din nou, cele narative. Astfel, între depozitiile din anul 1608 privitoare la conflictul orășenilor cu judele primar Gellyén se înșiruie și cea a juratului Nireo Miklós, care relatează că în 1604 a făcut o vizită comisarului imperial Paul Krauseneg spre a interveni în favoarea unor deținuți prinși cu ocazia de bună seamă a insurecției székelyiene. El a fost însoțit în această vizită, printre alții, de juratul Vicei Máté. Acesta nu e altul decât negustorul, probabil descendent al orfevrarului omonim, întemeietor al unei veritabile dinastii patriciene angajate în toate ramurile economiei orășenești și care și-a asigurat și un rol substanțial în treburile publice. El însuși declară în fața comisiei de anchetă că a intervenit pe lângă comisarul imperial cu scopul menționat¹⁵. Același Vicei Máté și-a menținut rolul și în anii următori. Cronicarul Segesvári Bálint relatează că în anul 1611, Vicei se afla printre cei patru orășeni trimiși în deputație la Sibiu, la principele Gabriel Báthory¹⁶. Am făcut cu altă ocazie o incursiune în domeniul avuției lichide de care dispunea Vicei Máté, prezentând faptul că, numai în decurs de doi ani, 1610 și 1611, el a rulat în comerțul de import și export o valoare bănească ce întrece de 8 ori pe cea la care se ridică tezaurul monetar de la Baia Mare, considerat cel mai valoros dintre descoperirile monetare medievale din Transilvania secolelor XIV—XIX (991 piese de aur)¹⁷. Dar suma aproximată acolo reprezintă doar o frântură din cea rulată în comerț în întreaga perioadă în care acest negustor este prezent în registre (1599—1633). Unei taxe vamale totale, plătite de Vicei în întreg acest răstimp, de cca. 2.100 florini, îi corespunde prețul comercial (deci numai cel cheltuit pentru cumpărături, respectiv pen-

¹² V. ASC, SOC, 8 XIV, p. 34 (două transporturi din 1599 efectuate de Gellyén; 12b VII, p. 761, 771, 774 (transporturi efectuate în 1610); 12 b VIII, p. 2, 11 (anul 1611); 13a VI, p. 8, 26, 34 (1612); 13a XVI, p. 9, 11, 15, 26—27 (1613); 13a XXIII, p. 10, 11, 22 (1614); 13b IX, p. 16 (1615); 14a I, p. 15 (1616); etc.

¹³ O succintă și parțială incursiune în acest proces complex v. Pap Ferenc, *Kolozsvári német kereskedőpolgárok a 16.—17. században*, în *Korunk*, 1993, nr. 7, p. 103—106.

¹⁴ KE, p. 151.

¹⁵ KE, p. 114—115 (Protocoalele juridice ale orașului, testimoniale, 1606—1608).

¹⁶ KE, p. 144. Pentru activitatea lui Vicei Máté vezi Kiss András, *Szenczi Moinár Albert pártfogója: Vicei Máté*, în *Utunk*, an. XXIX, nr. 39 (1952), 27 septembrie 1974, p. 4; Francisc Pap, în *Potaissa*, 1978, p. 96.

¹⁷ V. Francisc Pap, în *Potaissa*, 1978, p. 96—97.

tru vânzare) de peste 60.000 florini¹⁸. Și e doar unul — primul în ordine — dintr-o adevărată dinastie, casă comercială, care, în decurs de 4 decenii, cuprinde 10 membri de familie taxați la vama tricesimală a Clujului, o casă comercială care a viețuit cel puțin pe intervalul a două generații, având relații sistematice cu parteneri comerciali din Viena, orașe din Ungaria, Polonia, Slovacia, interiorul Transilvaniei, Moldova¹⁹.

O altă familie clujeană implicată în administrația orășenească și chiar în cea a principatului a fost familia Filstich. Filstich Péter, îndeplinind funcția de comite al cămării, deci conducător al exploatarei metalului prețios și al oficiului de preschimbare a monedei principatului²⁰ — oficiu care, odată cu numirea sa, a fost mutat de la Sibiu la Cluj —, a fost un cetățean de vază al orașului. Într-atâta, încât în timpul ocupării orașului de trupele lui Gheorghe Basta, a fost trimis la acesta împreună cu cetățeanul Stencel János, ambii fiind „de nație săsească“, ca și cu diacul Zeleösi Péter și cu Bonczidai Gergely, „de nație maghiară“, spre a-l îmbuna în privința plății a 70.000 florini despăgubiri de război, de către întreg orașul²¹. Despăgubirile vizau, formal, reparații pentru actul de distrugere a avutului ieziuților, dar mergeau în fond în vistieria generalului, care își însușea cea mai mare parte din sume pentru el personal. Misiunea eșuează însă; Basta nu se lasă înduplecat nici de darurile bogate primite din partea orășenilor. Filstich Péter a mai fost trimis în deputație și cu alte prilejuri, la principi, dându-le de regulă „multe daruri frumoase și scumpe“²². Acest Filstich, „om de suflet al principelui Gabriel Bethlen“²³, moare la 28 martie 1629, după o activitate municipală, obștească și comercială prodigioasă, lăsând în urmă o avere considerabilă, membri de familie care au girat-o și dezvoltat-o. Cel mai activ urmaș al său în comerțul de dincolo de zidurile orașului de baștină a fost Filstich Lőrinc junior, prezent în registrele vamale până în ultimul an de gestionare a lor, 1637, cu import de variate mărfuri: postav, coloniale, pânzeturi, cuțite, pălării, fructe orientale, hârtie etc., de la Viena, din orașe poloneze și slovace²⁴. Pe lângă el, apar în decursul anilor o serie de alți membri ai familiei Filstich, care au împânzit interiorul Transilvaniei și zone

¹⁸ ASC, SOC, 8 XIV, p. 15, 16; 9 XXXV, p. 5; 12b VII, p. 761, 767, 774, 784—786, 801, 814; 12b VIII, p. 2, 6, 8, 14; 13a XVI, p. 11; 13a XXIII, p. 8, 15—16, 23, 38, 44; 13b IX, p. 5, 16, 21, 36; 14a I, p. 10; 14a XXII, p. 13, 17—18, 41; 14a XXV, p. 25, 35—36, 47, 72—73; 15a III, p. 57; 15b XVII, p. 10; 19 VII, p. 77, 101; etc.

¹⁹ Membrii familiei Vicei sunt înregistrați la numeroase poziții de import și export de mărfuri, v. ASC, SOC, 8 XIV; 9 XXXV; 13a VI, XVI, XXIII; 13b IX; 14a I, XXII, XXV; 15a III; 15b XII, XVIII; 16 XI; 18b IV; 19 VII, XI; 20 I, V, VI (1599—1636), passim.

²⁰ Huszár Lajos, *Az erdélyi pénzverés története*, în *A történeti Erdély*, [Buda-pest], 1936, p. 517.

²¹ KE, p. 120, 123.

²² Cronica lui Segesvári, în KE, p. 144.

²³ Idem, p. 158.

²⁴ În valoare totală de peste 700 florini taxă vamală, respectiv peste 21.000 florini preț comercial. V. ASC, SOC, 13a VI, p. 21—22, XVI, p. 18; 13b IX, p. 6—7; 14a I, p. 35—36, XXV, p. 16—17; 15a III, p. 57; 15b XII, p. 3, XVIII, p. 22—23; 16 XI, p. 12; 18b IV, p. 5, 38—39; 19 VII, p. 12; 20 II, p. 16; 20 I, p. 6, 24; 20 V, p. 7; 20 VI, p. 56; etc.

comerciale din afara sa cu mărfurile lor duse de la Cluj, ca și cu cele aduse în oraș²⁵.

Acel Stencil János care l-a însoțit pe Filstich Péter în misiunea sa a fost activ vreme de două decenii în comerțul clujean. Din gama mărfurilor vehiculate de el, în afară de postav, pânzeturi, pălării, nu lipsesc fierul, pieile, mercurul (pentru care avea bune legături cu Viena²⁶ și Polonia²⁷), ceara. Din numeroasa sa familie făcea parte și Stencil András, om de încredere al principelui Gabriel Bethlen. Cu prilejul unei vizite întreprinse la Cluj în 1622, principele a adăstat la casa amintitului Gellyén Imre, iar soția sa Károlyi Zsuzsánna a locuit în casa acestui Stencil András²⁸. Numeroși membri ai familiei au transportat pe teritoriul Transilvaniei și în Europa centrală produse autohtone ori de tranzit din sud: animale de jug, ceară, mercur, piei, aducând în oraș — ca debușeu final sau loc de tranzit spre Balcani și Imperiul otoman — postav, pânzeturi, mătase, hârtie, produse coloniale, vopsele, pălării ș.a., de la Viena, dar și, cu regularitate, din orașe poloneze²⁹.

Un rol important în oraș l-a avut încă de la începutul secolului al XVII-lea familia Linczigh sau Linczegh. Însemnările unui Linczigh János, care rememorează cursul vieții sale, al familiei, importante momente din viața orășenească de-a lungul a peste o jumătate de veac (1621—1675), aruncă lumină și asupra ascendenței sale: familia originară din Linz (Austria) s-a stabilit în Cluj prin persoana tunicului memorialistului și a fraților săi³⁰. Acest bunic trebuie să fi fost identic cu negustorul Daniel Linczeg [sic!], care a desfășurat mai mult o activitate de importator de mărfuri, în bună parte din Viena (încălțăminte, produse coloniale, pălării, pânzeturi, hârtie, mătase³¹), dar și aduse din „Polonia“, Cracovia, Prešov, și chiar Baia Mare (postav, produse de mercurie, pălării, hârtie, vopsele etc.³²). Fiul său — tatăl memorialistului — este prezent în registre în anii '30³³. Memorialistul însuși a devenit o personalitate de primă mărime a orașului. Începând cu anii '30 ai veacului, el a urcat toate treptele ierarhiei administrative, până la aceea de jude regesc, în care calitate și-a realizat principala faptă de bine, salvând orașul de turci în anul 1660, iar mai pe urmă, fiind în alți ani jude primar, a știut să păstreze un echilibru atât de fragil în condițiile dublei presiuni: habsburgice și otomane, exercitate asupra

²⁵ V. ASC, SOC, 8 XIV (1599); 12b VII (1610); 13a XVI (1613); 13b IX (1615), XVIII (1622); 14a XXII (1617), XXV (1618); 15b XVIII (1622); 18b IV (1630); 19 VII (1632); 20 I (1635), *passim*.

²⁶ ASC, SOC, 12b VII, p. 810; 12b VIII, p. 2; 13a VI, p. 5; 13a XVI, p. 44; ș.a.

²⁷ ASC, SOC, 13b IX, p. 4.

²⁸ KE, p. 154.

²⁹ ASC, SOC, 13a XVI, p. 9; 14a I, p. 29; 14a XXII, p. 28, 36, 38—39; 14a XXV, p. 68; 15a III, p. 61; 16 XI, p. 21; 18b IV, p. 5; 19 VII, p. 32, 36, 44, 77, 91, 99; 19 XI, p. 7, 9, f. 1, p. 20, 29; 20 I, p. 12; 20 VI, p. 13, 27—28.

³⁰ KE, p. 173.

³¹ ASC, SOC, 13a XVI, p. 28; 13a XXIII, p. 24; 13b IX, p. 5—6; etc.

³² ASC, SOC, 13a VI, p. 29; 13a XVI, p. 6—7; 14a XXII, p. 9; 14a XXV, p. 20, 23; 15a III, p. 57; 19 XI, f. 1, p. 5, 16—17; 20 VI, p. 15.

³³ ASC, SOC, 18b IV, p. 60; 19 VII, p. 100; etc.

intregului principat³⁴. Acest om de vază era nu numai prin ascendenți, dar și prin legături de familie implicat în viața păturii patriciene din Cluj. A doua sa soție, Hosszú Kata, era fiica unui înstărit și activ negustor, pe nume Hosszú Tamás, despre care registrele vamale pomenesc în special în deceniul 2 al veacului, ca fiind unul care întreprindea sistematică călătorii de afaceri la Viena. Ducea, de pildă, ceară, iar de acolo aducea postav, pălării, pânzeturi, cutite, coloniale și alte produse³⁵.

Din rândul familiilor și chiar dinastiilor cu pondere economică și administrativă făcea parte și familia Csanádi. În cazul celui mai de seamă dintre membri, în repetate rânduri jude primar, Csanádi Antal, apare în registre, poate mai pregnant decât la alții, o mențiune des întâlnită îndeosebi la magistrați, anume aceea că adeseori ei nu fac personal drumuri comerciale, ci mandatează în acest scop pe alții. Astfel, în cazul acestui Csanádi, sunt curențe însemnările „Csanádi Antal uram számára hoztak“ („s-a adus pentru domnia sa Cs. A.“)³⁶ sau „Cs. A. uram vitet“ („domnia sa Cs. A. transportă prin...“)³⁷. Călătoriile efectuate de el și pentru el depășesc periodicitatea obișnuită (până la Viena și retur, cu marfă dusă, vândută și, în schimb, cu marfă cumpărată acolo și adusă, cca. 2 luni; în interiorul Transilvaniei mai alert, 2—3 săptămâni). Ele fac dovada unei dotări materiale deosebite, indicând și un consistent surplus de venituri comerciale, realizat de-a lungul a trei decenii, din 1602 și până în 1630. Să mai adăugăm că familia Csanádi avea în proprietate case și terenuri virane în Cluj, precum și, poate, după modelul — de pildă — pe care-l arată familia Filstich, și proprietăți funciare rurale, și atunci ne dăm seama că o astfel de familie reprezenta într-adevăr o reală pondere economică, administrativă în oraș. Să mai adăugăm că membrii familiei Csanádi, numai din cei consemnați în registrele vamale, sunt în număr de 8 (printre ei, de pildă, Csanádi István, „bíró uram fia“ = „fiul domniei sale judele“)³⁸, pentru a se contura imaginea măcar aproximativă a potențialului economic, a capacității de producere a capitalului comercial, capacitate proprie patriciatului urban al unui oraș comercial de seamă, etapă în lunga cale între sudul balcanic-otoman și centrul european imperial, care, la rândul său, constituia o stație foarte importantă în întreaga și strâns imbinată mișcare economică a continentului și, fără să exagerăm, la vremea aceea mult posterioară descoperirilor geografice, în mișcarea economică mondială³⁹.

Am mai putea da numeroase exemple de relații familiale, de înrurări ale intereselor economice și de altă natură. Vom aborda însă un alt aspect, de loc neglijabil al unei asemenea vieți urbane. Pornim aici tot de la o însemnare cronicărească, a lui Segesvári Bálint, care con-

³⁴ KE, p. 173—188.

³⁵ ASC, SOC, 12b VII, p. 812; 13a XVI, p. 8, 17; 13b IX, p. 15; 15b XVIII, p. 5.

³⁶ Astfel, ASC, SOC, 12b VII, p. 800; 13a VI, p. 28, 34; 13a XVI, p. 43; 13a XXIII, p. 4, 20; 13b IX, p. 23, 32, 41, 67; 14a I, p. 11, 22, 26; 14a XXII, p. 17, 31, 38; 14a XXV, p. 7, 27, 30, 44, 47, 66; 15b XVIII, p. 10; etc.

³⁷ ASC, SOC, 12b VII, p. 774; 13a XVI, p. 39; 13a XXIII, p. 11; 13b IX, p. 34; 14a I, p. 1, 28; 14a XXII, p. 13, 43; 14a XXV, p. 19, 20; 15a III, p. 61; etc.

³⁸ ASC, SOC, 19 VII, p. 45; 19 XI, f. 1, p. 17; 20 I, p. 3, 21.

³⁹ V. Francisc Pap, *Negustori și capital comercial la Cluj în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în *AIAC*, XXIX, 1989, p. 153—154.

semnează, cu data de 4 martie 1622, încetarea din viață a lui „Paulus Göcs, învățat, înțelept și cu frica lui Dumnezeu, de fericită amintire“ paroh clujean, timp de douăzeci de ani⁴⁰. Acest cleric protestant a avut descendenți sau rude omonime, întrucât în deceniul al patrulea găsim în registre numeroase înregistrări de taxare a lui Geocsy Pál, pe care îl întâlnim mai ales în comerțul cu orașe poloneze, mergând chiar până la Gdańsk (Danzig), pe litoralul baltic. De aici, el aduce în două rânduri produse coloniale, fructe zaharisite, postav, aquavita⁴¹. Dar frecvente sunt înregistrările de taxare chiar a unor cărturari, în orice caz oameni cu școală, de vreme ce, pe lângă numele lor de familie sau de botez, găsim specificarea „deák“ („literatus“), om cu carte, indiferent că vor fi lucrat cu penița în aparatul administrativ sau în birourile unor case comerciale, sau chiar că, terminând școala ori universitatea, vor fi lucrat direct în continuarea meseriei părintești, de comerciant. Cazul cel mai relevant este al diacului Iona, „Jónás deák“, unul din cei mai activi negustori clujeni, de la începutul secolului al XVII-lea și până aproape de încheierea însemnărilor vamale. Personal sau prin oameni mandatați de el, exportă animale de jug la Oradea⁴² sau în Ungaria⁴³, piele, ceară și mercur la Viena sau înspre destinații necunoscute⁴⁴, iar venind acasă aduce postav, pânză, fructe, vopsele, hârtie, cuțite, coloniale, mătăsuri, pălării, catifea și multe altele, de la Viena, din Polonia, din Slovacia⁴⁵. Pe lângă el, aproape cotidian, găsim notat cazul unor „dieci“ care aduc la Cluj sau scot din oraș felurite mărfuri.

Prin urmare, în pătura aceasta, deja specializată, de negustori intrau destui oameni cu carte. Este cert că atât aceștia, cât și comercianții netitrați livrau, respectiv cumpărau spre aducere prin folosirea relațiilor lor de afaceri bine stabilite în alte orașe sau peste hotare. O dovadă o constituie — încă odată — registrele vamale vieceze cercetate de noi. Acești factori economici ai orașului nu erau deci altceva, decât pioni ai unui comerț european desfășurat în etape, organizat în halte comerciale⁴⁶. Eficiența, puterea lor de cumpărare, capitalul comercial al caselor, al dinastiilor clujene sporea prin ridicarea unor membri la demnități urbane. Departe de a se exclude unele pe altele, îmbinarea calității de om al economiei cu cea de slujitor al obștei urbane nu face decât să accentueze apartenența lor tagmei patriciatului clujean. Au trebuit să vină răscolitoare convulsii politice, presiuni, o dirijare în alte sensuri a economiei orașenești, pentru a putea devia atare evoluție de la linia sa firească. O evoluție politică, economică și socială care necesită un studiu aprofundat, multilateral al celei de-a doua jumătăți

⁴⁰ KE, p. 153.

⁴¹ ASC, SOC, 20 II, p. 10 (20 februarie 1635); 20 VI, p. 11 (30 iulie 1636).

⁴² ASC, SOC, 13a XVI, p. 40 (8 august 1613).

⁴³ ASC, SOC, 14a I, p. 18 (18 mai 1616); 20 VI, p. 12 (8 august 1636).

⁴⁴ ASC, SOC, 12b VII, p. 769 (16 februarie 1610); 13a XVI, p. 43 (12 august 1613); 14a I, p. 1 (26—28 ianuarie 1616); etc.

⁴⁵ ASC, SOC, 12b VII, p. 780 (mai 1610, din Viena); 13a VI, p. 11 (6 martie 1612, din Viena); 13b IX, p. 31 (25 august 1615, din Polonia); 14a XXII, p. 26—27 (22 iunie 1617, din Viena); 14a XXV, p. 15 (18 februarie 1618, din Liov); 19 VII, p. 44 (8 septembrie 1632, din Jarosław); 20 II, p. 3 (14 decembrie 1634, din Prešov); 20 I, p. 28 (28 octombrie 1635, din Viena); 20 VI, p. 27 (11 noiembrie 1636, din Viena); etc.

⁴⁶ V. F. Pap, în *AIAC*, XXIX, 1989, loc. cit.

a veacului al XVII-lea și al secolului următor, spre a se putea dezvoltă drumul real — pe plan local transilvănean și pe plan centro-european — al societății transilvane.

FRANCISC PAP

MARCHANDS DANS LA VIE PUBLIQUE DE LA VILLE DE CLUJ (16e—17e ss.)

(Résumé)

A la suite de l'analyse intégrale de l'information historique offerte par les registres douaniers de trentième gestionnées dans la ville de Cluj, les années 1599—1637, l'auteur — en utilisant aussi un nombre de sources narratives de la même époque — peut faire de précisions concernant la place que la couche marchandière occupe dans la vie municipale, son rôle dans l'administration urbaine.

On a pu établir que spécialement les grands marchands, faisant partie de la catégorie des patriciens urbains, ont occupé régulièrement de fonctions importantes politiques de la principauté de Transylvanie et de la ville de Cluj (Kölöszvár, Klausenburg), de telles fonctions administratives et même culturelles, sans abandonner la pratique courante du marchandage, alors en exerçant tous les deux en même temps.

C'est, de plus, un fait à intégrer plénièrement l'histoire de la ville transylvaine dans celle de l'Europe Centrale entière.

COMERȚUL CU SARE AL TRANSILVANIEI ÎN SECOLELE XVI—XVII

Abordarea problematicii valorificării sării constituie unul din cele mai importante aspecte ale cercetărilor referitoare la exploatarea acestei bogății a subsolului Transilvaniei. Studiile care au abordat această tematică se referă mai ales la prima jumătate a secolului al XVI-lea și la a doua jumătate a secolului al XVII-lea¹. Cercetările lui I. Dordea și V. Wollmann referitoare la exploatarea și comercializarea sării în secolul al XVIII-lea elucidează această problematică pentru perioada abordată și prezintă o amplă bibliografie a tematicii². Pe baza studiilor amintite și a unor izvoare arhivistice până acum necercetate vom încerca să prezentăm modul cum s-a desfășurat comerțul cu sare în secolele XVI—XVII, precum și veniturile realizate de pe urma acestui comerț.

În perioada principatului autonom unul din principalele venituri ale vistieriei statului l-au reprezentat veniturile realizate din comercializarea sării. Procentajul acestor venituri, din totalul veniturilor realizate de principii, este destul de greu de stabilit datorită izvoarelor destul de lacunare și nu întotdeauna destul de concludente. Din puținele date de care dispunem se poate totuși reconstitui procentajul veniturilor din sare raportat la totalul veniturilor.

Tab. 1

Procentajul veniturilor realizate din sare³

Anul	Din sare fl.	Total venit fl.	%
1586	13850	137556	10.07
1602	31000	219036	14.15
1628	19118	167261	11.43
1629	32752	164010	19.97

¹ Hóvári J., *Az erdélyi só a török Szendrőben, 1514—1516*, în *Gazdaság, társadalom, történetírás, Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára*, Budapest, 1989, p. 41—63; Kulcsár A., *Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején*, în *Századok*, 1991, nr. 5—6, p. 415—447.

² I. Dordea — V. Wollmann, *Exploatarea sării în Transilvania și Maramureș în veacul al XVIII-lea*, în *AIAC*, XX, 1977, p. 163—203; Idem, *Transportul și comercializarea sării din Transilvania și Maramureș în veacul al XVIII-lea*, în *AIACN*, XXI, 1978, p. 135—171.

³ Pentru 1586 — MGSz, III, 1896, p. 322; 1602 — Kemény J., *Collectio minor manuscriptorum historicum*, Tom. XII, p. 143—152. Manuscris în Biblioteca Academiei, Filiala Cluj-Napoca; 1628, 1629 — Imreh I., *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében*, Kolozsvár, 1992, p. 32.

Din datele de mai sus rezultă că veniturile din sare au reprezentat cel puțin 10% din veniturile anuale ale statului, dar în ani mai buni ajungeau la aproape 20%. Aceste cifre însă nu sunt întru totul concludente, deoarece nu cunoaștem dacă s-au luat în calcul aceleași date. De exemplu la venitul din sare din 1602 am luat în calcul și venitul ocnelor din secuime (200 fl.) și al celor din Maramureș (8000 fl.) deoarece nu cunoaștem dacă venitul acestor ocne a fost luat în considerare în celelalte cazuri sau nu. Izvoarele ne oferă de multe ori date contradictorii. Astfel, dacă în 1586 se amintește de faptul că venitul cămării din Dej a fost de 800 fl., în 1602 acest venit a fost estimat la 4000 fl. Venitul realizat în punctul de desfacere de la Partoș (lângă Alba Iulia) în 1586 a fost de 10554 fl., iar în 1602 acest venit, împreună cu venitul ocnelor de la Turda, Ocna Sibiului și Cojocna, a fost estimat la 16000 fl. O altă problemă care se pune este dacă datele din izvoare se referă la venitul net obținut din vânzarea sării sau din această sumă se scad cheltuielile de exploatare. Înclinăm să credem că este vorba de câștigul curat rezultat în urma valorificării sării. Ne fac să credem acest lucru următoarele date: în 1575 cămărașul din Turda a administrat din venitul acelui an 5200 de taleri principelui Ștefan Báthori⁴, iar cronicarul Szamosközy amintește că veniturile ocnelor din Turda pot depăși și suma de 30000 fl.⁵ Verosimilitatea acestor date este întărită de raportul episcopului Naprágy care, în 1602, amintește că veniturile ocnelor de sare pot atinge suma de 100000 de taleri⁶.

O imagine mai concludentă asupra beneficiilor obținute de principii ne dă acel extras de socoteli care ne înfățișează veniturile realizate în anii 1643—1665 la punctul de desfacere a sării de la Partoș;

Tab. 2

Venitul realizat din vânzarea sării la Partoș în anii 1643—1665⁷ (taleri)

Anul	Vânzare sare		Sare cu „lucrum” ⁸	Anticipație	Total
	Bolovani	Fragmente			
1643	49320	134	791		50245
1653	60087		6451		66538
1654	30048				30048
1655	46870		2574		49444
1656	38898		3615	1440	43953
1660	13848	535	450	150	14983
1661	991	370		520	1881
1662	35737	570	3602	1100	41009
1663	32642	314	4942	2289	40187
1665	18632	13	849	7043	26537

⁴ Kemény J., *Appendix Diplomatarii Transilvanici* (în continuare ADT), Manuscris în Biblioteca Academiei, Filiala Cluj-Napoca (Lucrările lui Kemény J. citate în continuare se găsesc tot aici), vol. XII, p. 4.

⁵ Orbán B., *Torda város és környéke*, Budapest, 1986, vol. II, p. 278.

⁶ MCRT vol. I—XXI, Budapest, 1895—1898, vol. V, p. 170.

⁷ Tabelul a fost întocmit pe baza documentelor aflate în: Magyar Országos Levéltár, Budapest (Arhivele Statului din Budapesta, în continuare MOL), A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára (Arhiva Capitlului din Alba Iulia — în continuare Gvfv), Lymbus, pachetele XVI/1, XXV; Kemény S., *Grammatophilaceum Transilvanicum*, Manuscris în Biblioteca Academiei, Filiala Cluj-Napoca, vol. XI, p. 651—652; *Történelmi Tár*, 1894, p. 710—717.

⁸ Sarea cu „lucrum” era numită acea sare care după ce era cumpărată de la

Acest tabel cuprinde doar veniturile realizate din vânzarea sării provenite din ocnele de la Turda, Cojocna, Sic și Ocna Sibiului. Nu sunt înregistrate veniturile realizate în urma vânzării sării la aceste ocne, precum nici beneficiile ocnelor de la Dej, ale celor din Secuime și Maramureș. Cu toate acestea, sumele de mai sus reprezintă beneficii importante realizate de erariu din care, în anii de pace, doar o mică parte era reconvertită pentru continuarea producției și salariile funcționarilor, așa cum reiese din tabelul de mai jos.

Tab. 3

Anul	Erariu	Comisioane	Suma plătită Salarii	Producție	Transport	Total
1643	49932		313			50246
1653	56667	9705	166			66538
1655	44842	4474	166			49482
1656	44837	3979	166			48982
1660	9291	352	22	715	4603	14983
1661 ⁹		200		1124	147	1471
1662	16651	12719	133	4648	6212	40399
1663	8400	16689	166	6217	9140	40612
1665 ¹⁰	8071	2751	100	4176	7297	26537

Datele de mai sus demonstrează că în vremuri liniștite veniturile realizate doar la punctul de desfacere a sării de la Partoș atingeau suma de peste 66500 de taleri, din care peste 85% au intrat în vistieria principelui. După expediția catastrofală a principelui Gheorghe Rákóczi al II-lea în Polonia, Transilvania a fost pustiită de hordurile turcești și tătare; n-au scăpat nici orașele salinare. Ocnele de la Cojocna au fost incendiate¹¹, iar din Turda „n-a mai rămas nimic, afară de o grămadă de ruine“, după mărturia lui Evlia Celebi¹². Acest lucru s-a repercutat negativ și asupra producției de sare, care cunoaște o evidentă scădere față de perioada precedentă. Cu toate acestea, veniturile din 1662 urcă la suma de peste 40000 de taleri, mai ales datorită producției mari a

ocne de către cumpărător, putea fi vândută liber, dacă se plătea erariului „lucrum“-ul adică profitul net ce parvenea fiscoiului în urma vânzării sării. Această sumă se percepea în porturile de desfacere și în 1669 a fost de 10 taleri pentru sarea din Turda, 9 taleri pentru cea din Cojocna, 8 pentru cea din Sic, 5 pentru cea din Dej, și 6 taleri pentru sarea din Ocna Sibiului. (MGSz. 1899, p. 228—229). Prin această măsură se căuta stimularea vânzării sării la ocne, cumpărătorul suportând cheltuielile de transport până în porturile de desfacere și de aici putea transporta sarea mai departe, după ce plătea câștigul fiscoiului.

⁹ Socotelile conțin date doar pentru patru luni ale anului.

¹⁰ Documentul este un extras de socoteli din 24 iulie 1665, probabil nu conține date decât pentru prima jumătate a anului.

¹¹ MOL, Gyfv, Lymbus, XVI/I.

¹² *Călători străini despre țările române* (în continuare: *Călători*), București, vol. VI, p. 548.

salinelor de la Ocna Sibiului, care dau 67,39% (26895 de taleri) din cantitatea de sare vândută la Partoș. Distrugerile provocate au mărit sumele alocate reconstrucției și reînzestrării ocnelor, aceste sume ajungând în 1661 la 86,40% din venituri, iar în anii următori au reprezentat în jur de o treime din percepția realizată. Față de perioada precedentă, la începutul domniei principelui Mihai Apafi I, sumele intrate în erariul principelui devin din ce în ce mai mici, ajungând la 20—40% din venituri. Cresc în schimb sumele pe care le-am cuprins în rubrica „comisioane”. Pentru anii 1661—1663 dispunem de date mai detaliate referitoare la încasările și cheltuielile funcționarului de la Partoș¹³. Din aceste socoteli rezultă că în 1662 s-au plătit în tributul față de Poartă 10000 de taleri, iar în 1663 14807 taleri. Pe lângă acestea, sume importante au fost alocate diferiților emisari care au fost trimiși la Poartă sau la înalții dregători otomani pentru a normaliza relațiile cu turcii. Nu lipsesc nici sumele mai mici acordate conducătorilor trupelor turcești staționate în principat, sau pentru eliberarea din robie turcă sau tătară a unor prizonieri ardeleni. Pe lângă comisioanele în bani nu au lipsit cele în sare. Astfel ceaușului agăi ienicerilor din Buda i s-au dat 5500 bolovani de sare (în valoare de cca. 1600 taleri), beifului Hamza 2200 bolovani (cca. 700 taleri), agăi Osman 200 de bolovani (cca. 50 taleri).

Toate aceste date demonstrează importanța pe care au căpătat-o veniturile din sare în condițiile în care, prin pierderea cetății Oradea și a teritoriilor din jur, beneficiile bănești ale principatului au scăzut simțitor. Putem afirma că fără veniturile ocnelor din Transilvania, principele Mihai Apafi I cu greu ar fi strâns suma de 80000 de taleri necesară plății tributului față de Poartă. De acest lucru au fost conștienți și reprezentanții stărilor, care, în dieta din februarie 1664, au hotărât ca o parte a veniturilor porturilor de desfacere a sării și a ocnelor de la Turda, Cojocna, Sic, Ocna Sibiului să fie alocate satisfacerii tributului față de Poartă¹⁴. În 1670 s-au plătit 16670 taleri în contul tributului, iar din 1671, când s-a instituit sistemul arendării cămărilor și a portului de la Partoș, arendatorii au contribuit anual cu 20000 de taleri la achitarea tributului¹⁵.

În continuare, pe baza datelor de care dispunem, ne propunem să prezentăm modul cum se realizau veniturile din sare și care au fost factorii care au influențat comerțul cu acest produs. O primă problemă care se ridică este aceea a monopolului statului asupra comerțului cu sare. Dacă în privința exploatarei sării monopolul erariului a fost evident, nepermițându-se exploatarea altor ocne decât cele ale fiscului¹⁶, în privința comerțului cu sare acest monopol se limita doar la obligativitatea de a cumpăra sare de la ocnele și locurile de desfacere desemnate de către principe. Cauza acestui monopol limitat a constituit-o faptul că eficacitatea acestui comerț depindea de modul cum se rezolva

¹³ MOL, Gyfv, Lymbus, XXV, I.

¹⁴ MCRT, vol. XIII, p. 294; Kulcsár A., *op. cit.*, p. 417.

¹⁵ Kulcsár A., *op. cit.*, p. 417.

¹⁶ MCRT, vol. IX, p. 316; *Corpus Juris Hungarici — Magyar Törvénytár, 1540—1848 évi erdélyi törvények* (în continuare: *Corpus Juris*), Budapest, 1900, p. 48.

problema transportului sării de la producător la beneficiar. Deoarece nivelul de dezvoltare a mijloacelor de transport era redus, drumurile pe uscat greu practicabile, cheltuielile, deci implicit prețul produsului, creșteau proporțional cu distanța la care se efectua transportul. Pentru aceasta, statul a căutat să se retragă, pe cât a fost posibil, din operațiunile de transport, lăsându-le pe seama unor agenți economici interesați în efectuarea acestei activități (de exemplu o parte a nobilimii, negustori din orașe, chiar o parte a țărănimii înstărite). Retragerea statului din activitatea de transport a avut drept urmare instituirea comerțului liber cu sare. Până la 1521 transportul sării de la locurile de exploatare la locurile de desfacere s-a realizat pe cheltuiala statului prin intermediul locuitorilor orașelor salinare și a populației localităților unde au existat cămări de desfacere. Regele Ludovic al II-lea, prin decretul din 17 februarie 1521, instituie libertatea comerțului cu sare pentru toți locuitorii regatului, desființând în același timp cămările de desfacere a sării¹⁷. Consecințele acestui decret nu au fost imediate, raportul lui Dernschwam (1528)¹⁸ și cel al comisarilor imperiali Paul Bornemissza și Georg Werner (1552)¹⁹ mai amintesc cămările de desfacere de pe malurile Mureșului și Someșului, dar ambele rapoarte subliniază că în vremurile tulburi căraușii nu vin la ocne să cumpere sare, ceea ce demonstrează că în practica de toate zilele libertatea comerțului funcționa.

Libertatea comerțului cu sare odată instituită, nu a mai fost anulată nici în timpul principatului autonom, doar, că ea a fost cuprinsă într-un cadru juridic care ținea cont de interesele fiscolei. Legile în principiu garantau libertatea comerțului cu sare²⁰, dar această libertate se referea mai ales la sarea vândută la ocne și transportată cu carele pe valea Crișului Repede sau prin Poarta Meseșană spre comitatele din Partium. Cea mai mare parte a sării era însă exportată pe căi fluviale, pe Mureș și Someș, și cu câteva excepții, în întreaga perioadă a principatului, valorificarea acestei sări a constituit un monopol al fiscolei. Uneori interesele statului impuneau interzicerea exportului sării, așa cum s-a întâmplat în mai 1581, când dieta a hotărât sistarea transportului sării din țară până ce principele nu va ridica această interdicție²¹. Dieta din octombrie 1589 permite transportul liber al sării pe toate drumurile, printre altele și pe la Negreni, pe drumul Crișului²². În anii de criză a puterii princiare (la sfârșitul secolului al XVI-lea — începutul secolului al XVII-lea) stările au profitat, introducând completa libertate a comerțului cu sare, ștergând chiar și obligativitatea

¹⁷ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Primăria orașului Dej, cutia 264; Iványi B., *Két középkori sóbányastatutum*, în *Századok*, 1911, p. 107—113, 189—194.

¹⁸ *Călători*, vol. I, p. 270—271; H. Dernschwam, *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útínapló*, Budapest, 1984, p. 95.

¹⁹ Raportul comisarilor imperiali: E. Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. II/4, București, 1894, p. 711—756; Traducere în limba română: *Călători*, vol. II, p. 18—42.

²⁰ *Corpus Juris*, p. 48—49, 212, 308.

²¹ MCRT, vol. III, p. 160.

²² Idem, vol. III, p. 368.

plății tricesimei²³. Dieta din martie 1599 revine însă și subliniază că acei nobili care transportă sare pentru alt scop decât pentru folosință proprie sunt obligați la plata vămii și a tricesimei²⁴. Tot în acești ani arendarea cămarilor a atras după sine abandonarea aproape totală a controlului principelui asupra comerțului cu sare. În 1608, chiar și cel mai important punct de desfacere, cel de la Partoș, a fost arendat pe trei ani, împreună cu ocnele de la Turda și tricesima din Lipova, pentru suma de 20000 fl., arendatorii ajungând să monopolizeze comerțul cu sare pe Mureș²⁵. Principele Gabriel Bethlen recuperează ocnele arendate și reînstaurează controlul asupra comerțului. Permite comerțul liber doar cu sarea cumpărată de la ocne²⁶, monopolizând desfacerea sării din porturile de la Partoș și Dej. Din această cauză, în dieta din ianuarie—februarie 1630, stările au cerut principesei Ecaterina de Brandenburg să aibă acces la portul din Dej și comerțul cu sare pe ape să fie declarat liber²⁷. În timpul domniei principilor Gheorghe Rákóczi I și al II-lea, situația rămâne neschimbată, fiscul controlează porturile de desfacere de pe cele două căi principale de transport al sării, Mureșul și Someșul. Totodată, lasă liber comerțul pe uscat cu sarea cumpărată la ocne și transportată cu carele spre comitatele din Partium și teritoriile din Ungaria ocupate de turci²⁸. Monopolul princiar asupra desfacerii sării la Partoș este ilustrat de tabelele 2 și 3 care conțin veniturile obținute de Rákóczești.

În prima parte a domniei principelui Mihai Apafi I, monopolul exclusiv al fiscului asupra desfacerii sării a reieșit clar din cele prezentate aici. Veniturile din vânzarea sării au fost alocate plății tributului față de Poartă și în acest sens comerțul cu sare a fost subordonat acestui scop. Funcționarii de la cămarile de sare au primit instrucțiuni precise prin care li se poruncește ca în primul rând să aprovizioneze portul de la Partoș și numai după aceea, cu aprobarea percepteurului din port, aveau voie să vândă sarea diferiților căruțași ce veneau la ocne. În instrucțiunile date în februarie 1665 cămărașului din Sic, se specifica chiar că nimeni nu mai are voie să facă comerț cu sare, toate eforturile sale să fie îndreptate spre aprovizionarea cu cât mai multă sare a portului de la Partoș²⁹. În 1671 cămarile de sare de la Turda, Ocna Dej, Cojocna, Sic și Ocna Sibiului, precum și portul de la Partoș au fost arendate lui Hendri Benedek, Péter János și Szegedi György, care s-au angajat la plata anuală a 20 000 de taleri în contul tributului și a 15 000 de taleri principelui. Practic până la sfârșitul principatului autonom (1690), acest sistem a rămas în vigoare, cu precizarea că din 1675 suma alocată principelui a crescut la 18.000 de taleri³⁰. Prin aceasta se renunța la monopolul princiar asupra comerțului cu sare,

²³ Idem, vol. III, p. 497.

²⁴ Idem, vol. IV, p. 272.

²⁵ MOL, Gyfy Erdélyi Fejedelmi Kancellária (Cancelaria Princiară Transilvană) Libri regii, vol. V, fol. 8.

²⁶ MCRT, vol. VII, p. 516—517.

²⁷ Idem, vol. IX, p. 87, 91.

²⁸ Idem, vol. IX, p. 316, 320, 593, 595; vol. XI, p. 75.

²⁹ MGSz, 1897, p. 176—178, 180, 183, 185.

³⁰ Kulcsár A., *op. cit.*, p. 433.

arendatorii apelând la mijloace economice pentru a asigura piața cu cantitatea de sare necesară. Așa se explică faptul că din ce în ce mai mulți nobili se angrenează în afaceri salinare, obținând beneficii importante, cum este cazul viitorului cancelar Nicolae Bethlen, care în 1689 întocmește chiar un plan de optimizare a desfacerii sării³¹.

Veniturile obținute din comercializarea sării depindeau în mare măsură de aria pieții de desfacere. Această piață a avut o componentă internă și una externă. În ce privește piața internă, ea nu contribuia decât în mică măsură la sporirea veniturilor erariului, „căci aproape toată Transilvania mai că nu cumpără de loc sare pentru trebuințele sale”³². Acest lucru se datora faptului că în urma unor privilegii mai vechi, anumite categorii sociale primeau sare pentru folosință proprie gratis, sau la un preț derizoriu, ce nu aducea venit. În 1552 comisarii imperiali subliniau: „nobili asigură că ei se bucură de acest privilegiu ca să li se dea fără plată atâta sare câtă le trebuie pentru gospodăria lor”³³. Acest privilegiu s-a menținut toată perioada principatului autonom, nobili nescăpând nici un prilej să sublinieze cu ocazia dietelor că acesta este un drept vechi (*antiquam consuetudinem*) pe care l-au primit de la regii Ungariei³⁴. În 1571 stările au reglementat problema sării nobiliare, stabilind ca fiecare nobil să primească pentru „bucătăria și gospodăria sa” sare mărunță (nu sare formală, bolovani), plătind tăietorilor, pentru fiecare sac de sare (*egy táska darabnak*), 9 denari, iar pentru extragerea ei din ocne un denar³⁵. În secolul al XVII-lea s-a modificat doar tariful plătit pentru un sac (málha) de sare (din 1610 s-au plătit 12 denari pentru tăiere și 2 denari pentru extragere)³⁶. Privilegiul s-a menținut, fiind cuprins în *Approbatæ Constitutiones* ca o lege de bază³⁷.

O altă categorie privilegiată au fost secuii care „au pretutindeni în ținutul lor atâta sare, încât dacă aceasta nu li se dăruiește chiar de tot fără bani, ea să poată totuși fi cumpărată pe un preț de nimica”³⁸. „Și deși secuii trebuie să folosească sarea lor numai acasă la ei și să nu o scoată dincolo de hotarele ce le-au fost statornicite lor — înăuntrul cărora se cuprinde și o parte a sașilor, dincolo de Sighișoara până la Brașov prin Țara Bârsei, cât și Făgărașul — această sare e transportată pe ascuns și în alte părți ale Transilvaniei...” spune raportul comisarilor imperiali din 1552³⁹. Privilegiile secuilor din secolul al XV-lea⁴⁰, ca pe lângă folosință proprie să poată vinde în Transilvania sarea exploatată pe teritoriile lor, au fost anulate în perioada principatului. Încă în 1553 regele Ferdinand I a interzis secuilor comercializarea sării⁴¹ în afara hotarelor lor. Măsurile cele mai drastice le-a

³¹ Kemény S., *Grammatophilaceum Transilvanicum*, vol. XI, p. 297—312.

³² Raportul comisarilor imperiali din 1552 în: *Călători*, vol. II, p. 35—36.

³³ Ibidem.

³⁴ MCRT, vol. I, p. 308, 496, 503, 545—546; vol. II, p. 340, 561.

³⁵ Idem, vol. II, p. 504.

³⁶ Idem, vol. VI, p. 178, 422—423; vol. IX, p. 429—430; vol. XIV, p. 215.

³⁷ Idem, vol. XXI, p. 215.

³⁸ Raportul din 1552 — *Călători*, vol. II, p. 36.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Iványi B., *op. cit.*, p. 191—192.

⁴¹ Idem, p. 193.

luat însă principele Ioan Sigismund, care, după răscoala secuilor din 1562, a confiscat toate ocnele, deoarece „în fiecare țară cămărilor de sare aparțin de vistieria împăraților, regilor și principilor”⁴². Hotărîrea dietei precizează totodată că fruntașilor secui li se va asigura sare pentru nevoile proprii conform vechilor obiceiuri ale nobilimii. În 1568 Ioan Sigismund a întărit privilegiile fruntașilor secui din scaunele Odorhei, Mureș, Ciuc, Gheorgheni și Trei Scaune și le-a permis ca, asemenea nobililor din comitate, și ei să primească sare de la ocnele din ținuturile lor după ce au plătit cheltuielile de tăiere (gyrapenz)⁴³. Privilegiile fruntașilor secui au fost confirmate de Gabriel Bethlen⁴⁴ și de numeroasele hotărîri dietale din secolul al XVII-lea referitoare la sarea nobiliară, ei beneficiind de același statut ca nobilimea din comitate.

De privilegii similare cu cele ale nobilimii și ale secuilor se bucurau sașii. Printre libertățile acordate sașilor de regii Ungariei s-au aflat și cele referitoare la primirea de sare măruntă de la ocne, așa cum rezultă dintr-un document al lui Matia Corvinul din 1472⁴⁵. Comisarii imperiali, în 1552, descriu și modul cum se acorda sarea sașilor: „Sașii merg și ei cu carele lor la aceleași ocne și îndeosebi la cea de la Ocna Sibiului și plătind patru denari de fiecare vită ce trage carul și tot atâta de fiecare roată, primesc atâta sare cât poate fi scoasă cu acel car și acele vite...”⁴⁶. Documentele nu amintesc de vreo anulare a privilegiilor sașilor, deci ei s-au bucurat și în perioada principatului autonom de libertățile câștigate anterior.

Pe lângă ocnele din Secuime care, după cum am văzut, aprovizionau cu sare și o parte a ținuturilor locuite de sași și Țara Făgărașului, un alt punct de exploatare a sării a fost cel din jurul cetății Gurghiu. Dar nici această sare nu era comercializată decât într-o anumită zonă și în cea mai mare parte servea la aprovizionarea populației. Un document din 1609 precizează chiar hotărele până unde era voie să fie transportată această sare: Mediaș, Sighișoara, Iernut, Lechința și Jelna de lângă Bistrița⁴⁷.

Din cele de mai sus reiese clar că în Transilvania, datorită bogăției în sare a subsolului, aproape nimeni nu cumpăra sare în cantități atât de mari, încât să aducă venit vistieriei. Deoarece Moldova și Țara Românească aveau producția lor proprie de sare, singura piață de desfacere rămăneau teritoriile ce se întindeau la apus și la sud-vest de Transilvania istorică. Pe baza unor documente și descrieri provenite din secolele XVI—XVII se poate în mare reconstitui zona geografică până unde ajungea sarea transilvană. Hans Dernschwam, reprezentantul Fuggerilor în Transilvania, amintește în 1528 că sarea de aici ar putea ajunge pe cele două râuri, Mureșul și Someșul, până în mijlocul Ungariei. Pe

⁴² Hotărîrea dietei din iunie 1562: MCRT, vol. II, p. 207.

⁴³ *Erdélyi Történelmi Adatok*, Kolozsvár, 1855, vol. I, p. 270—272.

⁴⁴ MCRT, vol. VI p. 362; vol. VIII, p. 322.

⁴⁵ Documentul amintește de „antiqua eorum libertate ipsis a divis regibus Hungariae nostris scilicet praedecessoribus concessa” — *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Bukarest, 1981, vol. VI, p. 530, doc. 3923.

⁴⁶ *Călători*, vol. II, p. 36.

⁴⁷ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Comitatul Turda, Protocoale de judecată, nr. 3, p. 49.

Mureș ar ajunge până la Szeged, iar de aici, pe la Titel, ar urca pe Dunăre și pe Drava până la Varasdin. El propune chiar înființarea unor cămări de desfacere a sării la Pécs și Zagreb. Cămarile cele mai importante Dernschwam le-ar înființa pentru desfacerea sării coborâte pe Someș și anume la Szolnok, apoi la Pesta, Veszprém și Kismarton (Eisenstadt — Austria)⁴⁸. Raportorii imperiali în 1552 arată că sarea de la Turda și Ocna Sibiului se transportă cu luntrea în Ungaria „dincoace și dincolo de Dunăre și dincolo de Belgrad”⁴⁹. Antonio Possevino, în 1584, menționează că sarea de la Turda „este transportată fără încetare spre Buda și Belgrad”⁵⁰. Evlia Celebi, în jurul anilor 1660, arată că în cetatea Titel se află trei sute de depozite de sare. Această sare provine din Ardeal și de la Titel „se trimite pe Dunăre în toate vilaietele îndesulându-le”⁵¹. În 1669 Edward Brown precizează că sarea transilvană „urcă pe Dunăre <fiind desfăcută> în toate orașele până la Pressburg” (Bratislava). O altă parte a sării este „coborâtă pe Dunăre spre a fi vândută în Serbia și în țările vecine”⁵².

Mărturiile de mai sus schițează aria geografică până unde ajungea sarea din Transilvania, circumscriind totodată piața care absorbea acest produs. Aria acestei piețe a variat bineînțeles în perioada principatului autonom și cu toate că, în urma expansiunii turcești, o parte a ei a fost înglobată în imperiul otoman, iar alta în imperiul habsburgic, interesul pentru sarea transilvană n-a scăzut. Aceasta deoarece în imperiul otoman, din cauza cheltuielilor mari de transport, numai o parte a teritoriilor din Peninsula Balcanică erau aprovizionate cu sarea marină provenită de pe malurile Mării Negre și Mării Egee, precum cu cea comercializată de ragusani. De asemenea sarea exploatată la Tuzla, în Bosnia, nu satisfăcea decât piața bosniacă și în parte pe cea croată. Sarea din Țara Românească era valorificată la sud de Dunăre, în Bulgaria, unde ajungea să concureze sarea ardeleană⁵³. Aceasta ajungea pe Dunăre până la Smederevo, unde în 1555, după părerea lui Dernschwam, turcii aveau o câmară de sare. De aici cu carele se transporta mai departe spre Serbia și Bulgaria în regiunea Vidinului⁵⁴. Deoarece teritoriile Serbiei și ale Ungariei ocupate de turci nu aveau altă sursă de aprovizionare decât Transilvania, sarea ardeleană a ajuns să fie un produs căutat pe aceste piețe. Paradoxal, apropierea granițelor imperiului otoman de locurile de exploatare a sării din principat nu a însemnat reducerea rentabilității comerțului cu acest produs. Ocuparea de către turci a principalelor drumuri ale sării a însemnat și preluarea cheltuielilor de transport spre piețele de desfacere. Principii ardeleni au avut doar misiunea să amenajeze în interior puncte de desfacere ușor accesibile negustorilor din imperiu, sau să faciliteze transportul sării în apropierea granițelor. Astfel pentru ardeleni cheltuielile de transport erau mult reduse, nemaivorbind de situația de monopol în stabilirea prețurilor.

⁴⁸ H. Dernschwam, *op. cit.*, p. 100.

⁴⁹ *Călători*, vol. II, p. 35.

⁵⁰ *Călători*, vol. II, p. 551.

⁵¹ *Călători*, vol. VI, p. 645.

⁵² *Călători*, vol. VII, p. 506.

⁵³ Hóvári J., *op. cit.*, p. 42.

⁵⁴ *Ibidem*; H. Dernschwam, *op. cit.*, p. 143, 145.

Problema pieții din Ungaria superioară, aflată sub stăpânirea Habsburgilor, este mai complexă, deoarece aici sarea transilvană putea fi ușor concurată de sarea poloneză și cea austriacă. Sarea poloneză a concurat-o pe cea ardeleană în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când pentru o vreme și ocelele de la Wieliczka au fost în posesia Habsburgilor. Împăratul Maximilian, în 1563, pentru a facilita pătrunderea sării poloneze, a instituit o taxă vamală severă asupra sării transilvane, dar la cererea cămării ungare această taxă a fost redusă, mărindu-se în același timp taxa asupra sării poloneze⁵⁵. Habsburgii au încercat uneori să faciliteze pătrunderea în Ungaria a sării austriece din provinciile ereditare, așa cum a făcut-o în 1557 Ferdinand I după pierderea locurilor salinare din Transilvania și Maramureș⁵⁶. Ocuparea comitatelor din Ungaria superioară de către Gabriel Bethlen a însemnat concurența sării austriece de către cea ardeleană, ceea ce l-a determinat în 1629 pe împăratul Ferdinand al II-lea să interzică vânzarea „sării turcești și ardeleni” în Ungaria⁵⁷. Calitatea sării ardeleni și de multe ori facilitarea de transport pe ape au favorizat-o față de sarea austriacă care nu cobora mai departe de Győr.

Din cele expuse până acum reiese clar că beneficiile din sare depindeau în primul rând de exportul ei în afara granițelor principatului. Rentabilitatea acestui export depindea de modul cum se rezolvau problemele de transport. Prețul sării exploatare în ocelele din Transilvania creștea în funcție de distanța la care era transportată. De exemplu în 1602 la ocelele de la Sic s-a vândut un bolovan de sare cu 5, 6, și 8 denari, dar aceeași sare transportată la Cluj s-a vândut cu 12, 16, 18 denari bolovanul⁵⁸, în această sumă intrând atât cheltuielile de transport cât și profitul. În 1608, când portul de la Partoș a fost arendat, în contractul de arendare s-a prevăzut ca la ocne bolovanul de sare să fie vândut cu 10 denari (10 florini)⁵⁹ o sută de bolovani, iar în port cu 16 denari (16 florini sută)⁶⁰. Dar cel mai bine ilustrează raportul dintre prețul sării și cheltuielile de transport memoriul întocmit de patru nobili transilvăneni în decembrie 1689⁶¹. Printre altele documentul prezintă cheltuielile transportului de la fiecare cămară de sare la prin-

⁵⁵ Lukinich I., *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541—1711*, Budapest, 1918, p. 158.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Idem, p. 400—401.

⁵⁸ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Primăria orașului Cluj (în continuare POC), Socotelile orașului (în continuare: Soc.) fasc. 10/IV, 10/XV.

⁵⁹ În socotelile funcționarilor salinari veniturile și cheltuielile au fost calculate în florini (Fl.) ungurești, un florin fiind echivalent cu 100 de denari. Pe lângă florin s-a operat și cu taleri (tal.), a căror valoare în anii 1630—1660 a fost în jurul a 160—180 de denari, în 1660 ajunge la 180 de denari, apoi în 1683 ajunge la 200—225 denari (2 Fl.) Vezi: Buza J., *A tallér és az aranyforint árfolyama valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarországon török uralom alatti területén a XVII században*, în *TSz*, 1977, nr. I, p. 73—107.

⁶⁰ MOL, Gyfv, Libri regii, vol. V, fol. 7.

⁶¹ Memoriul a fost întocmit de Nicolae Bethlen, Petru Alvinczi, Pavel Inczédi și Valentin Dobolyi în urma consultărilor cu cămărași și cu János Péter ca specialiști ai problemei. Documentul inedit se află în colecția Kemény Sámuel, *Grammatophilaceum Transilvanicum*, Biblioteca Academiei, Filiala Cluj-Napoca, vol. XI, p. 297—312.

cipalele puncte de desfacere de la hotarele principatului. Aceste cheltuieli se prezintă astfel:

Tab. 4

Transportul sării pe Someș de la Dej și Ocna Dejului

— Prețul a 100 bolovani de sare la ocne	Fl. 12
— Bani pentru chitanța de transport (<i>cédulapénz</i>), de fiecare căruță 12 denari	
dacă e transportat de patru care	Fl. 0,48
— Costul transportului de la ocne la Someș	Fl. 1
— Costul transportului pe Someș până la Jibou	Fl. 5
— Costul transportului pe uscat până la Marghita	Fl. 18
— Tricesima în principat și în afara lui	Fl. 9
— Total cheltuieli	Fl. 45,4

Transportul pe uscat la Satu-Mare de la Dej, Sic, Cojocna

	Dej 12	Sic 12	Cojocna 12
— Prețul a 100 bolovani la ocne Fl.			
— Bani pentru chitanța de transport, de fiecare căruță 12 denari, dacă e transportat de patru care fac Fl.	0,48	0,48	0,48
— Costul transportului la Satu-Mare Fl.	50	60	66
— Tricesima în țară Fl.	1	1	1
— Tricesima la Satu-Mare Fl.	8,50	8,50	8,50
— Total cheltuieli Fl.	71,98	81,98	87,98

Transportul sării de la Turda și Ocna Sibiului la

	Deva 12	Hațeg 12	Caransebeș 12
— Prețul a 100 bolovani la ocne Fl.			
— Bani pentru chitanța de transport, de fiecare căruță 12 denari, dacă e transportat de patru care fac Fl.	0,48	0,48	0,48
— Costul transportului până la Deva Fl.	33		
— Costul transportului până la Hațeg Fl.		40	
— Costul transportului de la Hațeg până la Caransebeș Fl.			60
— Tricesima în țară Fl.	1	1	1
— Tricesima la Caransebeș Fl. — necunoscută			
— Total cheltuieli Fl.	46,48	53,48	73,48

Transportul sării de la ocne la portul de la Partoș

Dej	Fl. 18
Sic	Fl. 14
Cojocna	Fl. 12
Turda	Fl. 10
Ocna Sibiului	Fl. 7

Transportul pe Mureș de la Partoș la Lipova

— Prețul a 100 bolovani	Fl. 20
— Bani de chitanță pentru o luntre (<i>hajó</i>)	Fl. 4
— Tricesima în Transilvania	Fl. 1
— Tricesima la Lipova	Fl. 75
— Vamă, câte doi bolovani de luntre la Deva și câte unul la Ilia fac	Fl. 1,5
— Fiecărui cărmaci (<i>kormányos</i>), de pe fiecare luntre, câte 10 bolovani de sare cu 40 denari bolovanul	Fl. 4
— Total cheltuieli	Fl. 105,5

Din datele de mai sus reiese clar că în cazul transportului pe uscat cheltuielile ajungeau până la 70—80% din preț, în punctele de desfacere din apropierea granițelor. Erau mai reduse cheltuielile transportului pe ape, dar din cauză că ocnele, în afară de cele de la Dej, se aflau la distanțe destul de mari de porturi, sarea trebuia transportată pe uscat, crescând astfel din nou costurile.

Datele din tabelele de mai sus schițează în linii mari modul cum se realiza comercializarea sării și principalele rute de transport. Vânzarea sării avea loc atât la ocne, cât și în porturile de pe malurile Mureșului (Partoș, Deva) și Someșului (Jibou). În ce privește raportul dintre sarea valorificată la ocne și cea valorificată în portul de la Partoș, este prezentat în tabelul următor:

Tab. 5

	Anul	Bolovani sare			%	
		Ocne	Pcrt	Total	Ocne	Port
Cojocna	1601	32208	82019	114227	28,20	71,80
Cojocna	1670	70591	90541	161132	43,81	56,19
Sic	1656	23109	27522	50631	45,64	54,36
Sic	1657	44568	42079	86647	51,44	48,56
Turda	1665	39159	91574	130733	29,95	70,05
Total		209635	333735	543370	38,58	61,42

După cum se observă, tendința a fost ca cea mai mare parte a sării (61,42%) să fie valorificată în port și nu la ocne. Reiese de asemenea că se transporta mai ales sarea de la Turda (70,05%) și Cojocna (71,80%), iar în cazul celei de la Sic raportul este aproape egal, ba mai mult, în 1657 cantitatea vândută la ocne a fost mai mare cu câteva procente. Aceasta se explică prin distanța mai mare a ocnelor de la Sic față de Partoș și de aici costuri de transport mai mari.

Vânzarea sării la ocne se efectua de către funcționarii cămărilor (cămăraș, contabil, magulator) care întocmeau și chitanțele de transport (scheda, cédula, lăbócédula). Această chitanță era eliberată în 1528 și 1552 contra unei taxe de 4 denari de fiecare căruță, iar în 1689 contra a 12 denari (dar împreună cu taxa cuvenită celui care încărca carele). În chitanță se trecea locul (ocna) și data cumpărării, localitatea de unde provenea și numele căruțașului, cantitatea de sare transportată (defalcată nominal pe fiecare căruțaș, dacă transportau mai mulți o cantitate mai mare), uneori și prețul de cumpărare (sau dacă era sare primită în urma unei donații, se trecea ce fel de sare se transporta)⁶². Chitanțele serveau la justificarea provenienței sării și la plata tricesimei sau a altei vămi pe ruta de transport. Lipsa unui astfel de document

⁶² Tabelul a fost întocmit pe baza: POC, Soc, fasc. 9/V; MOL, Gyfv, Lymbus XVI/1, XVI/2. Pentru simplificare am luat doar cantitatea de sare valorificată în anii respectivi; această sumă nu poate fi confundată cu producția din acel an, care de multe ori a fost mai mare.

⁶³ *Călători*, vol. II, p. 21—22; MOL, Gyfv, Lymbus, XVI/1; Kemény S., *Grammatophilaceum Transilvanicum*, vol. XI, p. 297—312.

și nejustificarea provenienței sării putea atrage după sine confiscarea produsului de către funcționarii fiscoiului.

Cantitatea de sare transportată într-o căruță a variat în funcție de mărimea blocului de sare. În 1552 comisarii imperiali aminteau că înainte, când bolovanul a fost de 17 libre (aproximativ 8—8,5 kg, o libră = 0,49 kg), se încăreau chiar și 150 de bucăți într-un car (aproximativ 1250 kg), dar pe vremea controlului lor sarea de la Turda a fost de 32 (15,68 kg), iar cea de la Ocna Sibiului de 33 (16,17 kg) de libre și din această sare abia dacă se puteau încărca o sută de blocuri (aproximativ 1568—1610 kg)⁶⁴. Nu cunoaștem evoluția greutateii blocurilor de sare, însă scăderea numărului bolovanilor transportați într-un car o punem pe seama sporirii greutateii lor.

Tab. 6

Numărul mediu al bolovanilor transportați într-un car

Anul	Localitatea	Nr. bolovani	Anul	Localitatea	Nr. bolovani
1600	Cojocna	53	1656	Sic	30
1601	Sic	54	1657	Sic	28
1602	Cojocna	56	1667	Ocna Sibiului	23
1603	Cojocna	51	1670	Cojocna	26
1604	Cojocna	38	1689	Dej, Sic, Turda	25

Sporirea greutateii blocurilor de sare este confirmată și de câteva date din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. În instrucțiunile date în 1671 cămărașului din Rona de Sus s-a specificat ca greutatea blocului de sare să nu fie mai mare sau mai mică de 60 de libre (font). Deoarece într-o altă instrucțiune din 1675 se amintește că în Maramureș se tăia sarea „după obiceiul ardelean“, putem accepta că și în ocnele din Transilvania se tăiau blocuri de sare de aproximativ aceeași greutate cu cele din Rona de Sus (60 de libre)⁶⁵. Socotind libra transilvană egală cu 0,45 kg⁶⁶, rezultă că un bloc de sare cântărea aproximativ 27 de kg. Înmulțind această cifră cu cifra medie a numărului de blocuri transportate într-un car în perioada 1656—1689, rezultă că într-un car se transportau între 620—810 kg de sare. Precizăm că tăierea unor blocuri formale de greutate aproape identice a fost un desiderat permanent al fiscoiului, însă în realitate această dorință nu se prea realiza. Încă în 1552, comisarii se plâneau de mărimea diferită a blocurilor de sare în cele cinci cămări transilvane⁶⁷. Nicolae Bethlen, reprezentantul principatului în tratativele cu imperialii, în mai 1690 a încheiat un acord cu aceștia referitor la comercializarea sării ardelenice, în care se specifica că blocurile ce vor fi tăiate trebuie să aibă greutatea de

⁶⁴ *Călători*, vol. II, p. 74.

⁶⁵ MOL, Erdélyi Fiskális Levéltár (Arhiva Fiscală a Transilvaniei — în continuare EFL), dulap XVI, fasc. 7; Kulcsár A., *op. cit.*, p. 421.

⁶⁶ Bogdán I., *Magyarországi űr-, t rfogat-, s ly-,  s darabm rt kek 1874-ig*, Budapest, 1991, p. 445—446.

⁶⁷ *Călători*, vol. II, p. 41—42.

85 libre transilvane (aproximativ 38 kg.)⁶⁸. Nici această hotărîre nu a fost respectată, deoarece un raport din 1701 întocmit de Ioan Kászoni arată că la acea dată la ocne se găseau blocuri de mărimi diferite cuprinse între 30—70 kg. Același raport amintește însă de existența în depozitele de sare a unor bolovani mai vechi, cu greutatea cuprinsă între 15—40 kg.⁶⁹ Această informație confirmă calculele noastre și putem afirma că, față de 1552, în secolul al XVII-lea greutatea blocurilor de sare a crescut, ajungând la 20—27 kg.

În ce privește rutele de transport pe uscat, din datele de care dispunem, putem schița următorul tablou. În funcție de costurile de transport s-a conturat în jurul fiecărei cămări o zonă din care cărăuși specializați transportau sarea cu regularitate spre locurile de desfășurare. Socotelile funcționarilor salinari ilustrează în felul următor aceste zone:

Tab. 7

Cantitatea de sare transportată de la ocnele din Cojocna

Județul	1600—1604				1670			
	Nr. care	%	Nr. bolovani	%	Nr. care	%	Nr. bolovani	%
Alba	42	2.89	2762	3.71	13	0.88	360	0.92
Arađ	1	0.07	50	0.07				
Bihor	31	2.13	2210	2.97	7	0.47	220	0.56
Cluj	1078	74.19	54438	73.05	752	50.98	20424	52.25
Hunedoara	68	4.68	3694	4.96				
Mureș	8	0.55	142	0.19				
Sălaj	210	14.45	10704	14.36	703	47.66	18082	46.26
Satu Mare	1	0.07	4	0.01				
Timiș	14	0.96	518	0.70				
Total:	1453	100	74522	100	1475	100	39086	100.00

Se observă că cei mai mulți cărăuși care au transportat sare în anii 1600—1604 de la Cojocna au provenit din localitățile județului Cluj (74%) și Sălaj (14%), aceștia reprezentând marea majoritate a cărăușilor (88%). În socotelile din 1670 proporția acestora este și mai mare, ajungând la 98%. Urmărind pe hartă poziția geografică a localităților, putem reconstitui și direcțiile în care era transportată sarea de la Cojocna. Astfel spre vest drumul trecea pe la Cluj și apoi urma valea Căpușului și Nadășului, satele de pe aceste văi fiind prezente în număr mare în socoteli. Urmău apoi satele din Ținutul Călatei din jurul Hueudinului, până la Poieni. Satele din Valea Almașului și Agrijului sunt de asemenea prezente în număr mare, arătând că în evul mediu pe aci treceau drumurile cele mai frecvente dinspre Transilvania în Partium. Dincolo de Munții Meseșului apar localitățile din valea Zalăului (cu crășul Zalău), Valea Crasnei și a Barcăului până la Marghita. Înregistrarea

⁶⁸ MCRT, vol. XX, p. 379.

⁶⁹ Kemény Sámuel, *Cartophilaceum Transilvanicum*, Tom. XVIII, Manuscris Biblioteca Academiei, Filiala Cluj-Napoca. Greutatea blocurilor vechi a fost între 25—40 kg la Ocna Sibiului, 15—22 kg la Sic, 19—22 kg la Cojocna.

localităților din Valea Crișului Repede arată că de la Huedin mai era un drum care pe la Vădul Crișului—Aleșd—Tileagd ajungea la Oradea. Prezența satelor din jurul Cojocnei, din câmpia transilvană, desemnează o altă direcție de transport, spre sud. Căraușii din această zonă transportau sarea ori în portul de la Partoș, ori coborînd pe linia Mureșului o vindeau luntrașilor de pe fluviu, sau căraușilor din Banat. Atestarea în socoteli a căraușilor din localitățile județului Hunedoara, Arad și Timiș arată că uneori era rentabilă cumpărarea sării direct de la ocne și transportul ei pe uscat spre Banat.

Tab. 8

Cantitatea de sare transportată de la ocnele din Sic⁷⁰

Județul	1631				1656—1657			
	Nr. care	%	Nr. bolovani	%	Nr. care	%	Nr. bolovani	%
Alba	6	2.14	350	2.31	26	1.26	859	1.43
Bihor	80	3.89	2537	4.21				
Bistrița	7	2.5	177	1.17	10	0.49	250	0.41
Cluj	150	53.57	8505	56.08	367	17.85	11179	18.55
Caraș-Severin	6	2.14	400	2.64				
Hunedoara	19	6.79	1155	7.62				
Maramureș					10	0.49	297	0.49
Mureș					47	2.29	1183	1.96
Sălaj	92	32.86	4579	30.19	1510	73.44	43791	72.65
Satu-Mare					6	0.29	180	0.30
Total	280	100	15166	100	2056	100	60276	100

Situația a fost asemănătoare în cazul sării de la Sic, care, spre vest, trecea Someșul peste podul de la Bonțida⁷¹, apoi, așa cum reiese din numele satelor, urma Valea Așchileului, trecea în Valea Almașului și Agrijului, apoi peste Meseș urma același drum cu sarea de la Cojocna. Datele din anii 1656—1657 arată că mai ales căraușii din satele sălăjene erau aceia care transportau îndeobște sarea de la Sic (73%), proporția mai mare a localităților din județul Cluj în 1601 se explică prin situația politică tulbură din acel an în condițiile războiului de cincisprezece ani. Probabil aceleași vremuri tulburi au provocat lipsa sării pe piețele din Banat, ceea ce a atras după sine urcarea în 1601 a căraușilor din sudul Transilvaniei și din Caraș până la Sic.

După cum reiese din tabelul 9, ocnele de la Ocna Sibiukui aprovizionau cu sare îndeosebi județele din sudul Transilvaniei și din Banat. În afară de câteva localități mai îndepărtate din județele Covasna și Brașov, majoritatea căraușilor au provenit din județele Hunedoara (70%) și Caraș-Severin (14%). Pentru locuitorii acestor județe comerțul cu

⁷⁰ POC, Soc., 9/10; MOL, Gyfv, Lymbus, fasc. XVI/1.

⁷¹ O hotărâre dietală din 1607 acordă sare de la câmara din Sic pentru întreținerea și repararea podului de la Bonțida, amintindu-se că acest pod este „pentru folosul ocnelor”, MCRT, vol. V, p. 509.

Cantitatea de sare transportată de la Ocna Sibiului în 1667⁷²

Județul	Nr. localități	Nr. care	%	Nr. bolovani	%
Alba	1	2	0.34	26	0.19
Brașov	4	17	2.89	433	3.10
Caras-Severin	9	86	14.63	2359	16.88
Covasna	1	3	0.51	27	0.19
Hunedoara	42	414	70.41	9627	68.89
Mureș	2	10	1.70	249	1.78
Sibiu	7	21	3.57	391	2.80
Neidentificat	5	35	5.95	862	6.17
Total	71	588	100	13974	100

sare reprezenta un mijloc de sporire a veniturilor în condițiile în care hotarele Imperiului otoman s-au extins până la Munții Poiana Ruscăi. Căderea Caransebeșului și a ținutului Severinului pe mâinile turcilor (1658) nu a însemnat ruperea legăturilor economice a acestor teritorii cu Transilvania. Sarea era transportată în continuare de la ocnele ardelenene, așa cum rezultă din socotelile tricesimatorului din Zeicani⁷³. Acesta a înregistrat în cursul anului 1667 cărauși din 40 de localități, care au transportat prin pasul Zeicani, spre Banat (Imperiul otoman), 11152 blocuri de sare. Din cele 40 de localități, 25 (62,5%) au fost din județul Hunedoara, iar 15 (37,5%) au fost din județul Caras-Severin. Comparând lista localităților ai căror locuitori au transportat sare de la Ocna Sibiului cu lista localităților ai căror locuitori au transportat sare prin Zeicani, spre Banat, am constatat că numele a 17 localități din județul Hunedoara și 6 din județul Caras apar în ambele registre. Deoarece numele căraușilor din cele 23 de localități și datele de transport diferă, putem însuma cantitățile de sare transportate⁷⁴. Rezultă astfel că din totalul de 25126 bolovani de sare transportați de la Ocna Sibiului și prin Zeicani, 15509 bolovani au fost transportați de cărauși din aceste localități, ceea ce reprezintă 61.72%. Faptul că locuitorii din comitatul Hunedoara se îndeletniceau cu comerțul cu sare a fost subliniat și de hotărârile dietale din noiembrie 1673 și 1674, cea din 1674 interzicând chiar intrarea căraușilor de pe pământul turcesc în interiorul țării, permițându-le doar venirea până la Hațeg, unde erau nevoiți să cumpere sarea de la căraușii locali⁷⁵.

Transportul sării pe apă s-a efectuat pe râurile Mureș și Someș. Pe Someș era transportată sarea de la Dej (Ocna Dejului) și uneori cea de la Sic. H. Dernschwam și comisarii imperiali în 1552 au subliniat că pe Someș, sarea cobora până la Satu-Mare, de aici era dusă mai de-

⁷² MOL, Gyfv, Lymbus, fasc. XVI/2.

⁷³ MOL, Gyfv, Lymbus, fasc. XVIII, fol. 1173—1187.

⁷⁴ Cei care veneau cu sarea de la Ocna Sibiului plăteau tricesima la Zeicani numai în cazul în care nu o plăteau la Orăștie.

⁷⁵ MCRT, vol. XV, p. 346, 461—462, vol. XVI, p. 607.

parte, până ajungea pe Tisa, unde cobora până la Szolnok⁷⁶. În jurnalul său de călătorie Dernschwam amintește că în 1553 a văzut în portul de la Dunăre Smederevo (Szendrő) șapte bărci mari de stejar pentru transportul sării care au provenit de la Dej⁷⁷. Aceasta dovedește că pe Tisa și apoi pe Dunăre, luntrii cu sare de la Dej ajungeau până în Balcani. Ocuparea de către imperiali a cetății Satu-Mare și a teritoriilor din jur a tăiat calea transportului liber pe Someș. Deoarece nu se mai puteau efectua lucrările de amenajare care să permită navigația pe fluviu, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea se pare că s-a renunțat la transportul pe apă în afara principatului, înființându-se portul de desfacere de la Jibou. Sarea de la Dej cobora pe Someș doar până la Jibou, de aici fiind transportată mai departe cu carele, așa cum rezultă din tabelul 4.

De la ocne sarea era transportată de locuitorii din Dej și Ocna Dejului până la casa cămării din Dej, care era pe malul Someșului. De aici luntrașii din Dej, numiți celeriști (*cellérek*), încărcau sarea în luntrii lor mari [lungimea de 61 (37 m), lățimea de 18—19 coți (11 m) transilvăneni]⁷⁸. Celeriștii erau organizați într-o asociație asemănătoare breslelor, având în frunte un staroste (magister, céhmester). Ei au primit de la principii transilvăneni privilegiu care, pe lângă comerțul cu sare, le asigurau monopolul comercializării și a altor produse în Dej și la Jibou⁷⁹. În 1587 celeriștii din Dej, intrând în conflict cu Wesselényi Ferenc, pe moșia căruia funcționa portul de la Jibou, au vrut să deschidă un nou port la Vad (Ormezó), pe moșia lui Gyulaffy László, cu care au încheiat chiar și o înțelegere⁸⁰. Prin acest contract Gyulaffy se obliga să amenajeze la Vad un port, să construiască, contra cost, magazine pentru sare și mărfurile celeriștilor, precum și o casă unde aceștia să se adăpostească. Gyulaffy trebuia să mobilizeze oameni, care, pentru 6 denari suta de bolovani, descărcau sarea din bărci și o transportau în magazine. Celeriștii cereau de asemenea sprijin în respectarea privilegiului lor ca nimeni, în afară de ei, să nu facă comerț pe Someș cu bărcile. Se pare că intenția celeriștilor nu a fost acceptată, deoarece scrisoarea de confirmare a privilegiilor lor, din 1591, se referă din nou la portul de la Jibou⁸¹. În 1610 a mai existat o încercare de a transfera portul de la Jibou la Vad dar principele Gabriel Báthori, la protestul celor din comitatele Solnocul de Mijloc și Bihor, a poruncit arendatorului Mihail Literatul din Dej să nu cumva să îndrăznească să facă acest lucru⁸². Se pare că principii au lăsat comercializarea sării din Dej celeriștilor, ei mulțumindu-se cu venitul obținut din vânzarea sării la ocne. În martie 1623 celeriștii nu transportaseră încă nici un bolovan de sare, ceea ce l-a făcut pe prefectul bunurilor fiscale Debreceeni Tamás să propună principelui preluarea controlului asupra portului din Jibou prin numirea unui sameș (*rationista*) în această funcție care să

⁷⁶ *Călători*, vol. I, p. 266; vol. II, p. 27, 30—31.

⁷⁷ H. Dernschwam, *op. cit.*, p. 142.

⁷⁸ *Călători*, vol. II, p. 44.

⁷⁹ Privilegiul din 1° iulie 1591, confirmat în 1603, 1607 și 1612, în Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Primăria orașului Dej, nr. 328.

⁸⁰ *Történelmi Társ.*, 1887, p. 806—807.

⁸¹ Vezi nota 80.

⁸² Szabó T. Attila, *Nyelv és település*, Budapest, 1988, p. 515.

organizeze transportul sării în port⁶³. Nu cunoaştem răspunsul principelui, dar faptul că printre funcţionarii salinari nu este pomenită nici o persoană care să deţină această funcţie ne determină să credem că propunerea nu a fost acceptată. Transportul sării pe Someş era îngreunat însă de numeroasele stăvilare ridicate de nobilii locali, pentru morile lor. Pentru eliminarea acestor obstacole, dietele din aprilie 1638 şi aprilie 1640 au hotărît îndepărtarea stăvilarelor, astfel că bărcile ce transportau sarea să poată naviga nestânjenit⁶⁴.

Drumul cel mai important, pe care ieşea cea mai mare cantitate de sare din Transilvania, a fost cel fluvial al Mureşului. Sarea ardeleană, coborând pe râu, ajungea „la Lipova, Seghedin şi apoi pe Dunăre şi în părţile de peste Dunăre“, subliniază comisarii imperiali în 1552⁶⁵. Se transporta îndeosebi sarea de la Turda şi Ocna Sibiului, dar, aşa cum reiese din tabelul nr. 5, era rentabil şi transportul de la Cojocna şi Sic. Deoarece Mureşul curgea la distanţă destul de mare de ocne, problema cea mai importantă o reprezenta transportul sării de la aceste ocne la fluviu.

În prima jumătate a secolului al XVI-lea sarea de la Turda era transportată de la ocne cu carele la satul Decea de pe Mureş. Transportul era efectuat, contra cost, de cărauşii din Turda şi cei din localităţile învecinate. Aceasta pentru că Arieşul nu era navigabil cu luntrea încărcată, deoarece curgea foarte repede şi avea coturi. Celerişti din Turda erau cei care confecţionau bărcile şi pe Arieş le coborau goale până la Decea unde era încărcată sarea. Dernschwam şi comisarii imperiali au subliniat că la Decea nu erau condiţii prielnice de depozitare a sării, fiindcă nu existau magazine amenajate, sarea fiind depozitată în aer liber⁶⁶.

Amenajarea unui port prielnic pe Mureş, în care să existe magazine de depozitare, a devenit o necesitate după consolidarea principatului autonom. Stabilirea reşedinţei princiare la Alba Iulia credem că a fost motivul principal care a determinat înfiinţarea portului de la Partoş, fiindcă în felul acesta curtea princiară avea la îndemână oricând veniturile din sare şi exercita controlul nemijlocit asupra activităţii comerciale. Acest port se pare că a fost amenajat la sfârşitul domniei lui Ioan Sigismund sau în timpul domniei lui Ştefan Báthori. Prima atestare documentară provine din 1576, când cancelaria princiară porunceşte tricesimatorului din port să permită celeriştilor cumpărarea sării din Ocna Sibiului⁶⁷. În fruntea portului se afla un funcţionar care avea un statut asemănător cu cel al cămăraşilor, în documente fiind desemnat cu termenul de prefect (praefectus), iar mai târziu cu cel de perceptor. Din 1589 provine prima atestare a numelui unui asemenea prefect în persoana lui Ioan Literatul de Cluj (Joannes Literatus Coloswary)⁶⁸. Din instrucţiunile date perceptorului Lipcsei György, în

⁶³ MOL, Gyfv, Lymbus 4/V, fol. 45.

⁶⁴ MCRT, vol. X, p. 143, 283.

⁶⁵ *Călători*, vol. II, p. 68.

⁶⁶ *Călători*, vol. I, p. 270; vol. II, p. 77.

⁶⁷ Trócsányi Zs., *Erdély központi kormányzata 1540—1690*, Budapest, 1980, p. 233.

⁶⁸ MOL, Gyfv, Libri regii, Sigismund Báthori, II, fol. 334.

1669, putem stabili în mare care au fost atribuțiile unui asemenea funcționar⁸⁹. El prelua sarea trimisă de la ocne plătind cărăușilor cheltuielile de transport, administra banii obținuți din vânzarea sării, se îngrijea de starea depozitelor de sare. Avea un salariu anual de 22 taleri, 30 câble de grâu, 40 de vedre de vin și 20 câble de ovăz. Era ajutat în munca sa de câțiva dieci.

Problema-cheie a funcționării portului de la Partoș a fost aprovizionarea lui cu sare. Transportul de la ocne necesita importante resurse materiale și umane. La început s-a încercat rezolvarea acestei probleme cu ajutorul cărăușilor locali, care, în schimbul unei anumite sume, cărau cu propriile lor atelaje sarea în port. Se pare că această metodă nu a dat rezultatele scontate, mai ales când sarea a ajuns să fie un produs căutat de negustorii din Imperiul otoman. Din timpul domniei lui Gheorghe Rákóczi I provin acele știri potrivit cărora principele i-a obligat pe locuitorii orașelor salinare să transporte o anumită cantitate de sare la Partoș, plătindu-le prețul transportului. Astfel, locuitorilor din Turda Nouă care în 1619 au fost înobiți de Gabriel Bethlen, la reconfirmarea privilegiilor, în 1639, li s-a mai stipulat o condiție, și anume să transporte gratuit la Partoș 1500 bucăți de sare⁹⁰. La fel, locuitorii din Sic, care în 1638 s-au făcut vinovați în fața principelui, au fost iertați de pedeapsă cu condiția ca anual să transporte la Partoș 20000 de bolovani de sare, de fiecare o sută de bolovani transportați primind 6 florini⁹¹. În socotelile cămărașului din Sic din anii 1656—1657 a fost consemnată îndeplinirea acestei obligații, amintindu-se de transportul sării taxaliste (taxa só)⁹². Obligații similare aveau locuitorii din Cojocna, care, conform unei convenții din 1640, transportau anual în port tot 20000 bolovani de sare numiți sare taxalistă⁹³. Cei din Ocna Sibiului, ca să scape de încartiruirii, în 1639, au fost nevoiți să încheie cu principele o înțelegere prin care, în afara reglementărilor referitoare la tăierea sării, se obligau să transporte anual la Partoș 5000 de bolovani de sare, primind pentru fiecare sută transportată 15 florini⁹⁴. Cantitatea de sare transportată s-a majorat pe parcurs la 20000 bolovani în 1665 și la 25000 în 1689, așa cum rezultă din instrucțiunile date cămărașilor din Ocna Sibiului din acești ani⁹⁵.

Cea mai mare parte a sării ajungea în port prin intermediul cărăușilor din diferite părți ale Transilvaniei. Tabelul nr. 10 ilustrează zona din care s-au recrutat cărăușii care au transportat sarea de la Cojocna.

Am constatat că în 1670 majoritatea cărăușilor proveneau din satele aflate în imediata apropiere a ocnelor de la Cojocna sau a portului. Localitățile din județul Cluj, din care au provenit cei mai mulți cărăuși (46%), au fost cu totul altele decât cele amintite în transportul spre Partium (vezi Tabelul nr. 7). Acești cărăuși proveneau mai ales din localitățile din Câmpia Transilvaniei, din județele actuale Cluj și Mureș, precum și din localitățile aflate pe ruta Cojocna—Alba Iulia (Par-

⁸⁹ MGSz, 1899, p. 228—229.

⁹⁰ MOL, Gyfv, Librii regii, vol. XIX, fol. 151.

⁹¹ Szolnok-Doboka vármegye monográfiája, Dés, 1903, vol. VI, p. 384.

⁹² MOL, Gyfv, Lymbus, XVI/1.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ MOL, Gyfv, Librii regii, vol. XIX, fol. 174.

⁹⁵ MOL, EFL, dulap XVI, fasc. 7, nr. 62.

Cantitatea de sare transportată de la Cojocna la Partoș în 1670⁹⁸

Județul	Nr. care	%	Nr. bolovani	%
Alba	561	19.49	15440	19.28
Bistrița-Năsăud	3	3.23	2540	3.17
Cluj	1326	46.06	37480	46.80
Mureș	853	29.63	23470	29.30
Sibiu	32	1.11	810	1.01
Sălaj	14	0.49	350	0.44
Total	2879	100	80090	100

toș). Pentru transportul a o sută de bolovani de la ocne în 1669 s-a plătit în felul următor, de la Turda 10 fl., de la Cojocna 12 fl., de la Sic 14 fl., de la Dej 16 fl., iar de la Ocna Sibiului 7 fl.

Pentru aprovizionarea portului cu cât mai multă sare, cămărașii au apelat de multe ori la mijloace coercitive, silind cu forța populația la efectuarea transporturilor. Împotriva acestor abuzuri s-au ridicat de mai multe ori stările, care în dietele din 1638, 1649 au hotărât ca „nici cei din comitate, nici secuii, nici sașii“ să nu poată fi siliți la transportul sării fiscului, să fie efectuat doar de cei care, pentru bani, se angajează de bună voie la această muncă⁹⁷. La începutul domniei lui Mihai Apafi I, s-a hotărât ca populația contribuabilă, care și așa suferea de lipsă de bani, în locul plății impozitului să transporte sare la portul de la Partoș, fiecare câte 50 de bolovani⁹⁸. În 1662 s-au transportat astfel 33810, iar în 1663 12943 bolovani de sare⁹⁹.

Transportul sării pe Mureș s-a efectuat cu ajutorul unor ambarcațiuni care, la 1552, erau mai mici decât cele de la Dej (aveau lungimea de 30 de picioare — aproximativ 9—10 m — și lățimea de 15 — aproximativ 4—5 m)¹⁰⁰. În secolul al XVI-lea bărcile au fost confecționate de celerăștii din Turda care, odată cu umflarea apelor, primăvara, porneau cu sarea pe râu în jos, ajungând cu ea până la Szeged, unde o lăsau, împreună cu luntrii, în cămările care au funcționat acolo până la ocuparea cetății de către turci. Și celerăștii din Turda erau organizați într-o breaslă având în frunte doi decani¹⁰¹. Treptat, după instituirea libertății comerțului, celerăștii din Turda și cei din celelalte localități de pe malurile Mureșului (Alba Iulia, Vințul de Jos, Lipova etc.) au devenit întreprinzători particulari care transportau sarea în regie proprie până la granițele principatului, unde o vindeau negustorilor din

⁹⁶ MOL, Gyfv, Lymbus, XVI/2.

⁹⁷ MCRT, vol. X, p. 145, XI, p. 58.

⁹⁸ Hotărîrea dietei din iunie 1662: MCRT, vol. XIII, p. Kulcsár Á op. cit., p. 418.

⁹⁹ MOL, Gyfv, Lymbus, XXV, nr. 1.

¹⁰⁰ Călători, vol. II, p. 44.

¹⁰¹ Călători, vol. I, 270; vol. II, 22, 27.

Imperiul otoman. Distrugerile suferite de orașul Turda, la începutul secolului al XVII-lea, au avut ca urmare pierderea rolului economic jucat în comercializarea sării¹⁰².

La pierderea pozițiilor economice ale celeriştilor autohtoni a contribuit și politica economică a principelui Gabriel Bethlen. Pentru a mări veniturile din vânzarea sării, el permite urcarea până la Partoș a bărcilor negustorilor din Imperiul otoman, economisind astfel cheltuielile de transport până la graniță. În iunie 1625 Bethlen încheie o tranzacție cu negustorul Hadji Mustafa din Belgrad, prin care se angaja că va vinde anual acestuia 30 000 de bolovani de sare, la prețul curent din acel an, negustorul turc în schimb se obliga să aducă marfă din Imperiul otoman egală cu valoarea prețului sării cumpărate. Tranzacția prevedea că transportul sării va fi suportat de negustorul belgradean, care va aduce în schimb produsele comandate de principe (mătase, postav etc.)¹⁰³. Nu cunoaștem, câte asemenea tranzacții a încheiat Bethlen, dar probabil că au fost mai multe. Aceasta reiese din hotărârea dietală din ianuarie 1630, în care stările se plâng principesei Ecaterina de Brandenburg că celeriştilor nu li s-a mai permis comerțul cu sare, ci doar străinilor, de aceea, prin consens dieta declară că de acum încolo comerțul cu sare pe apă va fi liber pentru toate stările¹⁰⁴. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea lupta economică dintre celeriştii autohtoni și cei străini, pentru controlul asupra comerțului cu sare de pe Mureș, s-a terminat cu victoria acestora din urmă. În 1662, printre cei 135 de celerişti care au transportat 4/5 din sarea valorificată la Partoș, abia dacă mai întâlnim transilvăneni. După nume, majoritatea sunt slavi sudici (sârbi, croați, bosnieci) sau turci¹⁰⁵. Numeroși sunt cei care vin din Lipova și Radna, ceea ce arată că aici a funcționat un important centru de desfacere a sării și sub turci.

În ce privește cantitatea de sare vândută în port, ea varia între 210 000—365 000 bolovani în anii 1653—1656. După mărturia lui Păter János, arendatorul ocnelor și al portului în anii șaptezeci-optzeci ai secolului al XVII-lea, anual ieșeau din țară 4—500 000 de bolovani de sare. Dar același Păter menționează că după un an în care s-a exportat o asemenea cantitate în anul următor abia dacă se mai puteau exporta 300 000 de bolovani, din cauza saturației pieții. Dacă calculele noastre referitoare la greutatea unui bloc de sare (20—27 kg.) corespund realității, putem evalua cantitatea de sare exportată la 6—8000 de tone în anii mai slabi și la 10 000—13 000 de tone în anii mai buni, ceea ce reprezintă o producție însemnată pentru epoca respectivă.

În concluzie putem arăta că valorificarea sării a jucat un rol important în însăși menținerea autonomiei principatului. Veniturile realizate din vânzare, comisioanele și facilitățile în sare acordate demnitarilor turci, toate acestea au slujit ca mijloace de contracara a tendințelor de subordonare a principatului Porții otomane. Totodată, sub

¹⁰² *Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603—1678*, Kolozsvár, 1993, p. 6.

¹⁰³ MOL, Gyfv, Librii regii, vol. XIII, fol. 30.

¹⁰⁴ MCRT, vol. IX, p. 91.

¹⁰⁵ Kulcsár A., *op. cit.*, p. 428. Publică numele celeriştilor care au transportat sare de la Partoș în 1662.

domnia unor principii gospodari (G. Bethlen, Gh. Rákóczi I), aceste venituri au contribuit la înfăptuirea unei politici externe active, care a ridicat prestigiul european al principatului.

RUDOLF WOLF

LE COMMERCE DE LA TRANSYLVANIE AVEC LE SEL
(16e—17e siècles)

(Résumé)

En utilisant de sources archivales inédites, l'auteur présente la manière dont se déroula le commerce de sel, aussi que les revenus entrés dans la trésorerie princière comme suite.

La bonne valorisation du sel a eu une grande importance pour le maintien de l'autonomie de la Principauté de Transylvanie. Sous le règne des princes regnants qui étaient de bons administrateurs (Bethlen, G. Rákóczi I), les revenus pouvaient contribuer à la réalisation d'une politique extérieure qui portait pour la principauté l'authenticité d'un vrai niveau européen, à ce temps-là.

FAMILIA DUCA ÎN CONTEXTUL VIETII SOCIAL-POLITICE A EUROPEI DE SUD-EST ȘI CENTRALE

După afirmațiile istoriografiei românești și străine, familia Duca ar fi la origine din Bizanț, stabiliți cu timpul la Moscopole (azi Voscopojë, în Albania, în vestul orașului Korcë, aproape de granița nord-vestică a Greciei), familie de aromâni. Tradiția familiei afirmă că membrii acesteia au avut poziții înalte în societate încă din secolul al IX-lea, ba mai mult, în strana dreaptă din actuala biserică a satului Cadăr (Timiș) exista (nu știu dacă mai există) sculptată stema familiei Duca — se pare, după tradiție, genealogic pornind de la Mihail al VII-lea Ducas, împărat al Bizanțului între 1071—1078.

Această „falcărie“ (unitate gentilico-tribală) a fost destul de mare, înscriindu-se în cadrul ei, pe baza afirmațiilor lui del Chiaro, și domnitorul Gheorghe Duca, originar din satul Peliciani (Poličan, în sudul Albaniei, aproape de granița cu Grecia)¹.

Moscopole, ca de altfel și alte orașe din zonă, a fost întemeiat din triburi alcătuite din mari grupe de familii înrudite. Așezările lor se caracterizau prin disciplină interioară și solidaritate în jurul șefilor și tradițiilor, așa cum s-au dezvoltat și alte centre, ca Gramostea (probabil Gramos, în nordul Greciei) și altele. Către sfârșitul secolului al XVI-lea, forța lor economică, ajutată de evenimente externe, a început să crească. După anul 1700, unele orașe au ajuns să exercite o acțiune economică proprie, creând la rândul lor sfere de influență, așa cum s-a întâmplat cu Mețova și Moscopole. Este drept că nu au ajuns să aibe ziduri, flote, armate etc. asemeni unor cetăți italiene ori burguri germane, în schimb s-au bucurat veacuri de-a rândul de o completă autonomie, având magistrații lor, organizați în bresle, asistență socială, libertate religioasă, învățământ etc.

Aravantinos spunea că Moscopole a fost întemeiat de români, dar indiferent de aceste afirmații, după anul 1700 Moscopole oferea spectacolul unui mare centru comercial și industrial. A înglobat în sistemul ei economic și activitatea altor centre vecine, iar expansiunea comercială a depășit frontierele Peninsulei, angajând raporturi strânse cu Veneția, Triestul, Lipsca și în general cu marile piețe din răsăritul și centrul Europei. Astfel a ajuns acest oraș macedoromân, între anii 1720—1770, o adevărată metropolă a Peninsulei, caracterizat de contemporani ca

¹ I. Pușcariu, *Date istorice privitoare la familiile nobile române*, partea II-a, Sibiu, 1895, p. 96; M. Lendvai, *Temes vármegye nemes családjai*, vol. II, Budapest, 1889, p. 117—118; T. V. Perianu, *Un mareșal bănățean, Petru Duca*, în *Orizont*, 3, Timișoara, 1973; N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova, sec. XIV—XVII*, București, 1971, p. 397—398; *Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Bönser*, aliniat B — 91, Gotha, 1941, p. 98, 99, 133, 134.

„urbs amplissima non modo in tota Grecia, sed etiam fere per totum Turcarum imperium“.

La începutul secolului al XVIII-lea Moscopole avea tipografie, singura în Imperiul otoman la acea dată și Noua Academie, școala cea mai înaltă pe care a avut-o. Numeroși oameni de cultură superioară ca: patriarhul Ohridei — Ioasaf; mitropolitul Dionisie Manduca al Castoriei; Ioan Chalkeus; Dimitrie Pamperi, faimosul secretar, medic și profesor la curtea Mavrocordatilor; Teodor Cavalioti; Constantin Ieromonahul; Daniil autorul vocabularului în patru limbi etc., etc. își trag originea din acest oraș.

Întemeietori de fabrici, ateliere și tipografii, aromânii au pus în valoare bogățiile Transilvaniei, Banatului și Ungariei, fondând mari companii care legau, din punct de vedere economic, apusul și răsăritul Europei. Curtea din Viena le-a făcut toate înlesnirile pentru a-i atrage și a-i determina să se fixeze în cadrul Imperiului habsburgic.

Orașul Moscopole a fost total distrus în trei devastări repetate de incursiunile turco-albaneze la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Împrăștiati în lumea întreagă, moscopolenii au avut un rol și mai important fiindcă au fost cei mai bogați dintre emigranții balcanici².

Din acest mediu de mare dezvoltare economică și culturală macedo-română, a plecat în anul 1726 din Moscopole, și s-a stabilit la Osijek (nord-vest de Novi-Sad, Iugoslavia) Mihai (I) Duca (1716—1792). În anul emigrării lui a avut doar zece ani, de aceea îl găsim în compania unei rude — Iancovici (Iancu) — din Moscopole. Se mai poate preciza că în anul 1792 a cumpărat domeniile Cadăr și Șipet (județul Timiș). Căsătorit cu Iulianna Lalloș, a avut șapte copii — trei băieți și patru fete. A fost înnobilit la 26 iulie 1792, de către curtea imperială din Viena, el, urmașii lui și urmașii fratelui lui — Nicolae (I) Duca — care la acea dată era decedat³.

Mihai (I) Duca a avut un frate: Nicolae (I) Duca, mai mare în ani decât el. Acesta s-a stabilit la Novi-Sad și a fost căsătorit cu Maria Andrievici (Andrei), care i-a născut doi copii. În jurul datei de 1790 găsim printre notabilitățile bogate ale Banatului și un deputat al Congresului ilir de la Timișoara, pe Atanasie Duca, negustor bogat din Végvár — Tormac, lângă Cadăr, dar fără a se putea preciza gradele de rudenie între acesta și Nicolae (I) Duca, respectiv Mihai (I) Duca⁴.

Nicolae (I) Duca a avut doi copii. Cel dintâi a fost Ioan (I) Duca, înnobilit la 26 iulie 1792, prin unchiul său, Mihai (I) Duca. Ioan a fost posibilul emigrat în Țara Românească, alături de rudele sale, care, prin căpitanul Gheorghe (I) Duca, au fost chemate în 1737, de imperiali, să lupte împotriva turcilor, conducând o companie de militari din Țara

² V. Papacostea, *Civilizație românească și civilizație balcanică*, București, 1983, p. 358, 412, 416; Th. Capidan, *Macedoromânii*, București, 1942, p. 187—191, 193—196, 211; F. C. Pouqueville, *Voyage de la Grèce II*, ed. II-a, p. 336—337; C. Cantù, *Hist. Univers. XIV*, cap. VIII, p. 215; C. Skenderis, *Istoria tes arhaias kai synchronon Moshopoleos*, ed. I, Athena, 1906, p. 25 și tom. II, p. 35; D. Popović, *O Tinjarima*, Beograd, 1927, p. 68.

³ I. D. Suci, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara 1977, p. 128—129; Arhivele Statului, Budapesta, act. 2080/1791; 8812/1792, fila 37—38 (vezi anexa).

⁴ I. D. Suci, 1977, p. 141.

Românească în Banat. Al doilea copil a fost Constantin Duca. Despre el se mai știe că la anul 1827 a fost generos față de Academia Ludovică și că a fost pretor al comitatului Torontal. Nepot al lui Nicolae (I) Duca a fost Pavel Duca, înnobilit la 21 iulie 1820 cu titlul de baron, de către curtea imperială de la Viena, devenind locotenent-colonel în regimentul din Petrovaradin (lângă Novi-Sad, Iugoslavia). Copil prezumtiv al lui Pavel a fost Carol Duca, care apare menționat la anul 1836, ca pretor în comitatul Torontal⁵.

A. Copiii lui Mihai (I) Duca au fost:

1. Nicolae (II) Duca, baron de Cadăr, căsătorit cu Maria Virochevici, dar care a murit înainte de iulie 1816 și a avut, la rândul său, tot șapte copii: Gabriel, Petru (II), Nicolae (III), Gheorghe (III), Ștefan, Maria, Iulia.

2. Petru (I) Duca, născut la Osijek (Iugoslavia) în 1766 (1756?) și decedat la 29 decembrie 1822, la Viena, fiind înmormântat la Cadăr (județul Timiș). A fost înnobilit ca baron în anul 1803. La 17/26 iulie 1816, a primit predicatul „de Cadăr” pentru el și urmașii fratelui său Nicolae (II) Duca, deoarece nu a avut urmași direcți. A îmbrățișat cariera de ofițer al regimentului româno-illiric, avansând până la gradul de general. Despre acest distins membru al familiei se cunosc multe, atât datorită cronicarului Nicolae Stoica de Hațeg, contemporan cu el, cât și faptului că a fost personalitate complexă. A fost un intelectual de o aleasă ținută, preocupându-l nu numai vestigiile arheologice romane de pe teritoriul Banatului, ci și procesul instructiv-educativ al copiilor din Banat. A ajuns șef de stat major al armatei austriece în campania anti-napoleoniană și președinte al delegației imperiale la tratativele cu Napoleon I. Pentru meritele sale a fost distins de împăratul Austriei, Francisc I, cu cel mai înalt ordin al Imperiului: „Maria Terezia”. În anul 1805 a preluat funcția de comandant militar suprem al Banatului, iar unitatea la care și-a început cariera, prin legea emisă în 1807, a primit denumirea de „Regimentul de graniță româno-bănățean nr. 13”.

În anul 1814 a zidit la Cadăr un castel, în mijlocul unui parc de cinci hectare. A murit la Viena și a fost înmormântat în Mausoleul (biserica) ordinului „Maria Terezia”. În anul 1907, la 27 septembrie, osemintele sale au fost aduse în țară și depuse în cripta familiei, la Cadăr, de către strănepotul său, baronul Bujor Duca.

Nu este lipsit de interes a arăta ascensiunea în aparatul militar și de stat al Imperiului austriac a lui Petru (I) Duca — general comandant, baron, șef teritorial al Austriei în Consiliul Statului și în Conferința pentru treburile interne ale Austriei:

- 1776 (la 20 de ani), a fost inginer cadet la regimentul românesc;
- 1778 (la 22 de ani), locotenent în statul-major;
- 1789 (la 33 de ani), „maior de atac”;

⁵ N. Stoica de Hațeg, *Cronica Banatului*, București, 1969, p. 77, 78, 86, 113, 181, 202, 229, 256, 285, 291, 297, 304; I. D. Suciu, *Unitatea poporului român — contribuții istorice bănățene*, Timișoara, 1980, p. 10—11, 60, 129; I. Nagy, *Magyarország családai czimerekkel és nemzetrendi táblákkal*, III, Pesta, 1858, p. 414; S. Borovszky, *Torontál vármegye*, Budapest, 1911, p. 541; J. Siebmacher's *Grosses Wappenbuch*, 1986, partea 35, Nustadh, p. 42.

- 1793 (la 37 de ani), și-a început cariera de glorie în perioada de război;
- 1794 (la 38 de ani), locotenent-colonel;
- 1796 (la 40 de ani), general-șef al armatei habsburgice din Italia.

Petru Duca, cu talentele sale în toate domeniile, a însoțit pe prințul Carol, comandantul suprem al armatei austriece, în Boemia și Austria. În anul 1799 a fost la armata din Germania și Elveția, după care împăratul l-a avansat la gradul de general-maior și comandant militar suprem în Timișoara, apoi mareșal-locotenent al teritoriului Banat, în anul 1805. Războiul împotriva lui Napoleon îi aduce noi și numeroase misiuni, încredințându-i-se, printre altele, de către Francisc I, să conducă 'convoierile de încheiere a armistițiului cu francezii, de la Lunéville. După pacea de la Paris, a fost avansat membru al Consiliului Imperial și al Consiliului Secret al imperiului habsburgic. Om corect și militar curajos, a primit titluri nobiliare, precum și opt ordine și decorații acordate de împărat și de alți suverani. La 22 aprilie 1815, la Viena a primit titlul de „baron“, iar predicatul „de Cadăr“ i-a fost acordat la 17 iulie 1816.

Ca român și-a iubit spațiul geografic de unde a plecat. L-a preocupat reorganizarea satelor bănățene din câmpie, a ajutat la reamenajarea Băilor Herculane, și a fost cel care a ajutat și rezolvat să fie primit Tudor Vladimirescu în Banat în trei rânduri: 1814, 1815, 1816, cu toate că acestuia i s-a interzis să pătrundă pe aceste meleaguri. Tot el a fost acela care a întemeiat satul bănățean „Satul lui Petru“ (astăzi Petrovaselo, între Recaş și Cralovăț, județul Timiș).

Ordinele primite de Petru Duca au fost:

- Ordinul militar „Maria Terezia“, cu crucea de conte al Austriei;
- Ordinul militar „Maria Terezia“, de cavaler al Austriei;
- Ordinul „Împăratul Leopold“, al Austriei;
- Ordinul militar „Max-Josef“, cu crucea de conte al Bavariei;
- Ordinul „Vulturul Roșu“, clasa 1-a, al Prusiei;
- Ordinul „Sfântul Alexandru-Nevski“, al Rusiei;
- Ordinul „Sfânta Ana“, clasa 1-a, al Rusiei;
- Ordinul „Ludovic“, cu crucea de conte, al Franței⁶.

3. Ilie Duca, baron de Cadăr, a fost general de divizie și se știe că a luptat contra lui Napoleon, la Borodino. A ajuns în Rusia și s-a căsătorit cu o contesă. Titlul baronial l-a primit la 17 aprilie 1816. A avut o fiică: Alexandrina-Elena, născută la Petersburg în anul 1828, care a fost căsătorită cu Vladimir de Karamzin.

4. Ana Duca, a fost căsătorită cu Hagi Panaiot.

5. Elisabeta Duca.

6. Sofia Duca.

Despre acestea două din urmă nu se știe nimic, probabil că au decedat de tinere.

7. Ecaterina Duca, care a fost căsătorită cu N. Iancovici (Iancu) și despre care știm că a murit la 22 februarie 1827 la Dunaföldvár.

⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Viena I, începând cu nr. 2974/1946 — anul 1815; Arhivele de Stat Budapesta, nr. 9388/1816 și 9587/9388/1816; L. Groza, *Grănicerii bănățeni*, 1983.

B. Urmașii lui Nicolae (II) Duca (nepoții lui Mihai [I] Duca) au fost:

1. Petru (II) Duca, baron de Cadăr. S-a născut în anul 1790 (la Osijek?) și a îmbrățișat cariera militară, ajungând la gradul de căpitan cezaro-craiesc, apoi a devenit consilier la Curtea de Apel a Comitatului Timiș. A murit la 30 iulie 1863 și este înmormântat la Șipet (județul Timiș). Din căsătoria sa cu Ana Ghika, născută în 1802 și decedată la 1 aprilie 1880 la Bratislava (Slovacia), a avut ca urmași pe: Nicolae (IV), Anastasia, Gheorghe (IV) și Gabriela. Trebuie remarcat că familia Ghika, înrudită prin căsătorie cu Ana, a fost una dintre familiile de frunte și de mare proeminență ale coloniei macedo-române din Ungaria.

2. Nicolae (III) Duca, baron de Cadăr.

3. Gheorghe (III) Duca, baron de Cadăr. Ambii decedați de tineri.

4. Gabriel Duca, baron de Cadăr, prin unchiul său Petru (I) Duca. A murit de tânăr.

5. Ștefan Duca, baron de Cadăr. S-a născut la 1801 la Cadăr (după alți autori la Osijek — Iugoslavia) și a decedat la 10 septembrie 1867 la Cadăr, osemintele sale fiind în cripta familiei. Din căsătoria sa cu Elisabeta Nicolici, baroneasă de Rudna, născută în 1809 la Rudna (județul Timiș) și decedată în 1 februarie 1895, la Cadăr, unde și este înmormântată, s-au născut cinci copii: Maria, Emil, Eugen, Petru (III), Teodor (I) (Feodor).

6. Maria Duca, decedată în fragedă tinerețe.

7. Iulia Duca, decedată în fragedă tinerețe.

C. Urmașii lui Petru (II) Duca sunt:

1. Nicolae (IV) Duca, baron de Cadăr. S-a născut în anul 1818. O altă variantă pune data nașterii la 18 septembrie 1824, la Viena. S-a stins din viață la 16 august 1886 în localitatea Tárca din Ungaria. Din prima căsătorie, oficiată la Viena în 1841, cu Maria De Gyra (decedată în anul 1870), a avut cinci copii: Petru (IV), Emanoil (Mano), Ileana, Artur, Vladimir. Din a doua căsătorie, încheiată în 1873, la 23 aprilie, în Lübeck, cu Ida Böhl de Fäber (născută la 24 august 1841 și decedată la 17 aprilie 1918 la Rackerlberg, lângă Graz, Austria) — a avut încă doi copii: Gheorghe (V) și Ioan (II).

— Petru (IV) Duca, s-a născut la Timișoara, în 6 aprilie 1848. A decedat în 13 ianuarie 1927 în localitatea La Guitonne (Franța).

— Emanoil (Mano) Duca, s-a născut la 25 mai 1852 la Belotinț (județul Arad) și a decedat în 5 octombrie 1877 la Graz în Austria. A fost locotenent cezaco-craiesc în regimentul de husari nr. 9.

— Ileana Duca, născută în 1853 la Belotinț (județul Arad) și decedată în anul 1857.

— Artur Duca, s-a născut la Timișoara în septembrie 1860, decedat la 29 mai 1926 în localitatea La Guitonne (Franța).

— Vladimir Duca, născut la Timișoara în 2 februarie 1865 și decedat la Budapesta în 12 decembrie 1892.

— Gheorghe (V) Duca (din a doua căsătorie), s-a născut la Rackerlberg (Austria) în 1874, la 22 august. A fost ofițer de cavalerie, în retragere și moșier. S-a căsătorit la Graz în 15 iunie 1907 cu Melania,

văduvă, contesă de Münster, născută Ghika (în 19 martie 1866).

— Ioan (II) Duca (din a doua căsătorie), s-a născut la Kannstadt în 14 decembrie 1876. Doctor în drept, consilier guvernamental, ofițer de cavalerie (ulani) în retragere. S-a căsătorit la Graz (Austria) în 9 mai 1905 cu Lucia, Maria, Adele, Rosa, Adolfina contesă de Sedendorff-Gudent, născută la Stockerau, lângă Viena, în 1 martie 1884. Este tatăl (se pare) al lui Geza Duca din Graz (Austria), născut la 10 septembrie 1914.

— Anastasia Duca, baroană de Cadăr, născută la 31 octombrie 1830, după unii autori, după alții în 1828, la Belotinț (județul Arad). A decedat la Graz (Austria) în 27 martie 1907. S-a căsătorit în 2 noiembrie 1857 cu Vincent von Logothetti, la Belotinț (județul Arad), care a fost căpitan K.K. la regimentul de infanterie nr. 39. Șotul ei a decedat la Bratislava (Slovacia), în 13 noiembrie 1886.

— Gheorghe (IV) Duca, baron de Cadăr, s-a născut la Timișoara în 25 noiembrie 1829, după unii, după alți autori în 1832. A murit la Bratislava (Slovacia) în 1887. Din căsătoria cu Melania Inkay de Pallin, în 1856, a rezultat un băiat: Teodor (II) care s-a născut la Szentkereszt în anul 1857 și a decedat în 1919. La 29 mai 1906, Teodor (II), s-a căsătorit cu Camila, văduva Jaresch, născută Severing.

— Gabriela Duca, baroneasă de Cadăr, a murit tânără⁷.

D. Urmașii lui Ștefan Duca (fiul lui Nicolae (II) Duca):

1. Maria Duca, baroneasă de Cadăr, născută în 1833 și decedată în anul 1906. S-a căsătorit în anul 1859 cu Ștefan Paltiansky de Visag (județul Timiș), moșier. Maria Duca a fost înmormântată în cripta familiei Duca din Cadăr.

2. Emil Duca, baron de Cadăr, născut la Cadăr în anul 1835, iar după alți autori în 1834, decedând la 19 ianuarie 1885 și înmormântat în cripta familiei din Cadăr. A fost moșier. În anul 1866 s-a căsătorit cu Ecaterina Crăciun (înnobilată Karácsonyi de Beodra), familie bogată venită din Moldova, care prin Bogdan Crăciun a cumpărat, în anul 1781, domeniul Beodra. Amintim și faptul că între familia Duca și familia Crăciun au existat nu numai relații de afaceri, ci și de afinitate spirituală încă de pe timpul lui Mihai (I) Duca. Din căsătoria cu Ecaterina a avut un fiu, pe Bujor.

— Bujor Duca, baron de Cadăr. S-a născut la Cadăr în 21 decembrie 1866, după unii, iar după alți autori în 2 ianuarie 1867. Pe lângă numele de Bujor l-a avut și pe cel de Ștefan. A fost moșier, membru cu drept ereditar în Casa Magnaților, deputat regal, diplomat în Ambasadă din: București, Atena, Beograd, Lisabona, Stuttgart, Constantinopol, Haga, deputat în Dietă din partea cercului Sasca (Caras), deputat al Congresului Național Bisericesc Român. Pentru meritele lui a primit următoarele distincții:

— Crucea de Cavaler clasa I-a a Ordinului „Orden des Zähringen Löwen“ de Baden;

— Crucea de onoare a coroanei de Württemberg;

⁷ Arhivele Statului Timișoara, Parohia Ortodoxă Română Cadăr, registrul I, morți, fila 43 V, poziția 16/1867; fila 81, poziția 2/1895.

- „Orden Philippe des Grossmitigen“, de Hessa;
- Ordinul „Negjidie“ cu steaua;
- Ordinul „Kronen mit Eichenlaub“ de Luxemburg;
- Compturul ordinului turcesc „Osmanie“;
- Steaua „Sf. Mormânt“;
- Medalia comemorativă de Baden;
- Cavaler al ordinului sârb „Takova“ și „Vulturul Alb“;
- Ordinul grecesc „Mântuitorul“ etc., etc.

A fost unul dintre cei mai proeminenți membri ai familiei Duca, după Petru (I) Duca.

A ajutat și material, la zidirea actualei biserici din Cadăr, edificiu ridicat între anii 1903—1904, sub altarul căreia se găsește cripta familiei Duca. Bujor Duca a absolvit liceul și Academia Orientală din Viena. El a fost cel care a pus să se sculpeze în strana dreaptă din biserică stema familiei Duca (Mihail al VII-lea, împărat al Bizanțului, 1071—1078). A fost căsătorit cu Ioana (Jeanette) Nicolici, baroană de Rudna (județul Timiș), născută la 10 mai 1870, se pare, la Rudna. Bujor Duca a murit la Viena în sanatoriul Lön, la 22 februarie 1913 și a fost depus cu sicriul în biserica grecească de pe Fleischmarkt. În 26 februarie 1913, la Cadăr, s-au făcut funerariile de depunere a corpului neînsuflețit în cripta familiei.

Ioana Duca a fost împușcată în 3 mai 1917, în casă, de către administratorul moșiei, Raimond Loy. După moartea ei rudele nu s-au mai interesat de moșie. Castelul vechi a fost demolat în anul 1929 de administratorul renegat Alexandru Băcilă.

3. Eugen Duca, baron de Cadăr, născut în anul 1837, sau 1838 și decedat la 26 mai 1886, fiind înmormântat la Cadăr. După unii autori, data morții a fost 1887, fiind depus în cripta familiei. Din căsătoria cu Olga Ghika de Dejan (județul Timiș), decedată în 1899, au rezultat trei copii:

Adorian Duca, baron de Cadăr, născut aici la 20 iulie 1866. A fost locotenent de husari, apoi în retragere a ajuns general regal. S-a căsătorit în 1899 cu contesa Maria Splenyi de Mihald, născută în 1875.

Eugenia Duca, baroană de Cadăr, născută în 13 ianuarie 1870. Prima dată a fost căsătorită în 1894 cu un locotenent-major de cavalerie, K.K. — Desideriu de Kovács de Lelesz, care a decedat în 1899. A doua căsătorie în 1900 cu Ludwig de Ronay de Zombor, maior K.K.

Olga Duca, baroană de Cadăr, s-a născut în 3 iunie 1874. S-a căsătorit în anul 1897 cu Diodor Cernovici de Macea (județul Arad), consilier ministerial și director de domenii regale.

4. Petru (III) Duca, baron de Cadăr, născut în 1839 sau 1840 și decedat la 5 ianuarie 1902, fiind depus în cripta familiei din Cadăr. A fost moșier.

5. Teodor (Feodor) (I) Duca, baron de Cadăr, s-a născut în anul 1842 și a decedat la Cadăr în ziua de 3 aprilie 1865. A fost depus în cripta familiei^b.

^b Arhivele Statului Timișoara, fila 68 V, poziția 2/1885; fila 71, poziția 11/1886; fila 91 V, poziția 1/1902; fila 41, poziția 9/1865; fila 104 V, poziția 3/1913; fila 109, poziția 5/1917; T. V. Perianu, *Generalul Duca, ctitor din Banat, în Mitropolia Banatului*, Timișoara, 1973, nr. 10—12, p. 716—717.

Ramura familiei Duca din Țara Românească este mai puțin cunoscută din lipsa unor documente de arhivă și puținătatea datelor biografice despre Ioan (I) Duca, nepotul după frate al lui Mihai (I). Duca. Rămâne totuși singurul posibil emigrat în Țara Românească, acolo unde reclamau interesele politico-economice pentru a putea fi de ajutor Curții din Viena, indiferent sub ce forme — fie ele chiar de natură comercială — în campania contra turcilor. Ajutoarele materiale și militare pentru Imperiu erau binevenite și Curtea din Viena știa că aceste familii bogate de aromâni ca: Duca, Dera, Sina, Spirtea, Darvar, Ghika, Popovici etc., răspândite în Imperiu, erau de mare folos în viața economică și în relațiile Curții cu națiunile Imperiului. Toate familiile de mai sus, dar parcă în mod special Duceștii, au fost cei care au menținut o intensă relație comercială între Banat și Țara Românească și au contribuit direct, fie material, fie cu oameni, ajutând Casa din Viena în războiul austro-turc.

Intensul comerț între Banat și Țara Românească cu sare, vite, cai, grâne, spiritul de solidaritate al aromânilor realizat și în statutul corporațiilor moscopolene, cât și contextul istorico-politic impuneau o mai strânsă legătură în cadrul familiei. Ca dovadă avem stabilirea în Banat, la Caransebeș, a căpitanului Gheorghe (II) Duca (Gheorghită), fiul lui Gheorghe (I) Duca, venit din Țara Românească, căsătorindu-se cu fata unui colonel din Titel (Banatul Iugoslav, între Zrenjanin și Beograd). Pe acest Gheorghe (II) Duca, Curtea din Viena l-a trimis, în calitate de maior, cu două companii de pușcași, din nou în Țara Românească, la mănăstirea Tismana, pentru apărarea munților împotriva turcilor și pentru a recruta noi voluntari.

Din cauză că în Țara Românească nu au existat arhive ca și în Transilvania și Banat, după sistemul austriac, ca să se poată avea o viziune cât de cât clară asupra familiei Duca, ramura bănățeană emigrată, rămâne incertă continuitatea ei doar pe baza protocoalelor bisericești, și ele, în multe cazuri, neconcludente. De aceea trebuie avute rezerve asupra unei genealogii, cu atât mai mult cu cât rămân o sută de ani descoperiți (1750—1852 cca.), fără acte, până apare o „familie Duca“. Care Duca?

Imaginea grafică a blazonului, după înnobilarea lui Mihai (I) Duca, la 1792, ne este cunoscută din descrierea acestuia: „În colțul din dreapta, sus, se află un pătrățel de aur pe fondul albastru al scutului, pe care se mai află, lateral, două semilune de argint, orientate spre exterior. Între ele, în poziție verticală, cu vârful în sus, o săgeată. Un cavaler în armură, cu privirea într-o parte, coiful deschis care are în cimier o pană de struț, în dreapta ține o lăncie cu o mică flamură, iar în stânga o pavăză ovală. Lambrechinii: albastru și argint (în dreapta) — albastru și aur (în stânga)“.

După cum am mai amintit, în anul 1803 Petru (I) Duca, urcând din nou în ierarhia nobiliară, primește de la împăratul Austriei Francisc I titlul de baron, iar la 26 iulie 1816, tot de la Francisc I, predicatul „de Cadăr“, pentru el și urmașii fratelui său, Nicolae (II). Din imaginea grafică a blazonului conferit reiese că mobilele heraldice au rămas aceleași cu deosebirea că semilunile sunt figurate, iar culoarea scutului este roșie și are conturul baroc. Au mai apărut modificări și la elementele auxiliare, astfel: coroana căștii care timbrează scutul este baronială,

flamura lancierii are pe mijloc o nervură, lambrechinii sunt: roșu-argintiu în dreapta și roșu-aur în stânga. Apar lateral, în dreapta un cal, iar în stânga un tigru.

Mai avem descrierea blazonului din anul 1822. Aceasta nu este lipsită de importanță, deoarece apar pentru prima dată tenanții: în dreapta un leu limbat cu coada ridicată pe spate, iar în stânga un cal cabrat. Tot aici se face mențiunea că pana de struț din cimierul coifului deschis este roșie⁹.

Imaginea blazonului ce ni s-a păstrat din 1858 ne indică un scut heraldic clasic, coiful care îl timbrează este din față, semilunele nu sunt figurate, iar mica flamură a lancierii nu are nervură. O altă imagine grafică apare în jurul anului 1910, aproape identică cu cea conferită în 1816, doar că conturul scutului nu este baroc, ci clasic.

Blazonul colorat, sculptat în lemn, ce se găsea — în 1987 — (nu știm dacă se mai găsește) în cripta familiei, ce se află dedesubtul altarului bisericii ortodoxe din Cadâr, are două elemente specifice; coroana ce suprapune scutul are șapte arce perlate, iar mobilele, cele două semilune și săgeata, nu sunt din argint, ci din aur (a se vedea anexa foto).

Blazonul aflat în cripta familiei din Cadâr, dimpreună cu rămășițele pământești ale membrilor familiei, fac parte din patrimoniul istoric național, cu toate acestea protopopiatul ortodox român din Lugoj s-a opus, prin anii 1986—87, să se permită refacerea criptei, a sicriilor sparte și a stemei.

*

Familia Duca din Moscopole, familie de aromâni, datorită unor contexte istorice nefavorabile, a trebuit să emigreze spre Europa.

Această mare familie de aromâni a ajutat Austria, dar a ajutat și pe români, a luptat pentru Austria, dar a luptat și pentru români. Înnobiți de către Francisc I, familia Duca a jucat un rol de seamă în imperiul austriac.

VIOREL GH. ȚIGU

THE DUCA FAMILY IN THE CONTEXT OF THE SOCIAL-POLITICAL LIFE OF SOUTH-EASTERN AND CENTRAL EUROPE

(Abstract)

The Duca family of Moscopole, a Macedo-Romanian family, had to emigrate to Europe because of some unfavourable historic contexts.

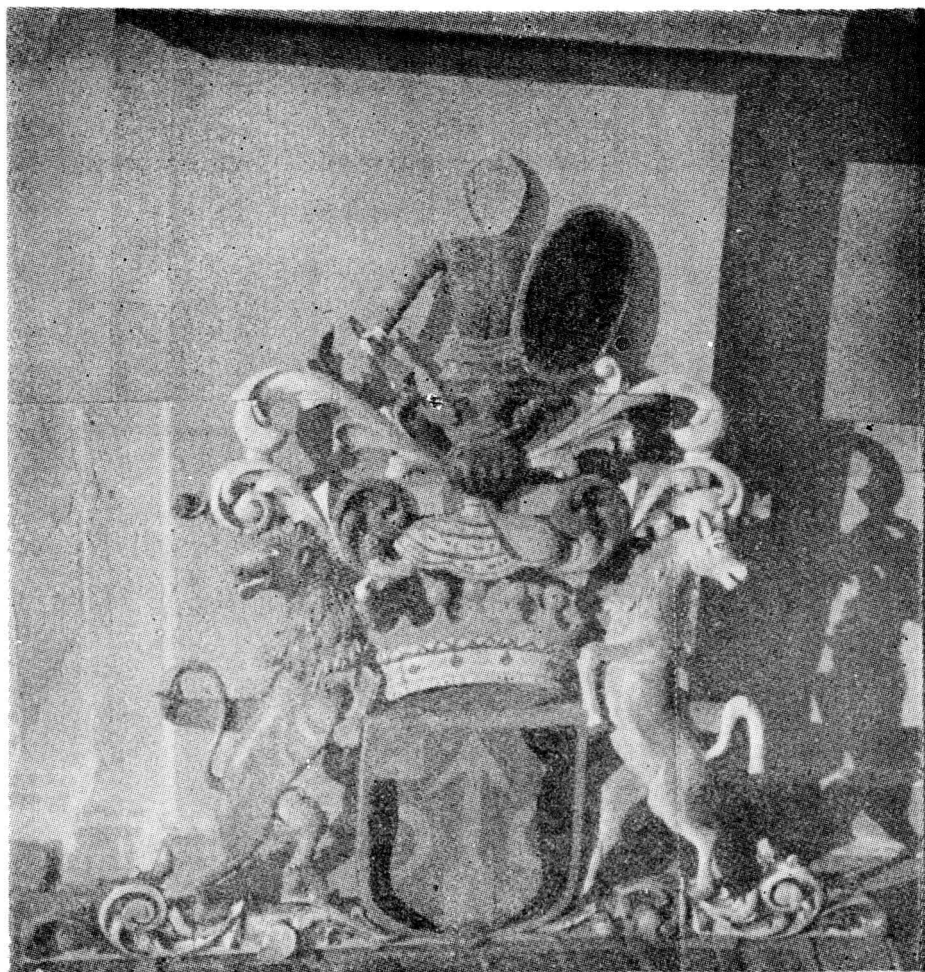
It is the way in which this family underwent suffering due to the Turks, but like the Ghica, Sina, Popovici, Dera, Spirtea and many other families, they were accepted in the Austrian empire and they made themselves useful.

⁹ Act anexă, fila 37; nr. 9388/1816; nr. 2028/791/8812/792.

The help and the impulse given to some commercial sectors of the Austrian Empire by the Duca family, during the anti-Ottoman war and other periods, the military, political and diplomating activity carried out in the service of Vienna brought unanimous appreciation for some of the representatives of the Duca family, appreciation coming from the Viennese Imperial House which acknowledged their merits, gave them the highest orders and entrusted them with important offices.

This large family of Macedo-Romanians showed great loyalty to the Court of Vienna in response to their reception in the Austrian empire, taking an active part in the struggle for the liberation of the Balkan peoples from under the Ottoman occupation. The family helped Austria, but they also helped the Romanians, they fought for Austria, but also for the Romanians.

Ennobled by Francisc I, the Duca family played a significant role during a historic period of the Austrian empire, being among the families which secured themselves a place in history for their deeds and achievements.

Stema familiei Duca din cripta de la Cadăr (Timiș)

Michael Duka

Fili Nicolay } filia Anna
 Petrus } Elisabeth
 Elias } Sophia
 Michaelis ex fratre Nepotey } Catharina
 Joannes } ex Conforte Juliana
 et } Callod
 Constantinus } ex Conforte Maria An
 dreevici

Peter Dukaggy
 Major annu 1774
 Vais. filij regis

Michael Duka Impetrant

per Hunc Filij jam Matris

Nicolay

Petrus

Elias

Filia item

Anna

Elisabetha

Sophia &

Catharina

ex Conforte Juliana Callod

Conforte Anna Maria

nee non Nepotey
 et fratre suo Nico-
 las olim Duka ex
 conforte hujus Demetri

Maria Andreevici

fratre Joannes

et
 Constantinus

Filij item Filij

Impetrantey

Joannes Nicolay
 Gabriel Petrus &

ODORATO REVELAT
 A. 1780

ODORATO REVELAT
 A. 1780

7552. 8th

18th

Duke & Peter Dictionnaire. pour collecter les
 pour l'histoire de l'histoire moderne par l'histoire

COY

L. B. Duke Peter pour l'histoire de l'histoire
 & l'histoire de l'histoire de l'histoire

Prodiat Collection pour l'histoire

St. l'histoire l'histoire

Domestic pour l'histoire de l'histoire de l'histoire
 l'histoire de l'histoire de l'histoire

gibt, oder nicht?

[illegible]

12-17-1914
 12-17-1914
 12-17-1914

als ein käuflicher Thier, ein für
den Geldzweigmeister Dr. J. J. J. J.
Sukla ein, die zu sein, die zu sein,
für die Aufnahme der Kaufmanns
den Geldzweigmeister Dr. J. J. J. J.
ist der Gesellschaft der Kaufmanns,
für die Aufnahme der Kaufmanns,
den 15ten April 1815.

Franklin

Hallens, Kap. Ringelbau, aus dem Land:
 je zu Sonnenst. Salzfund. kurzst. u. m.
 ein Ringelbau.

Am 16. März 1878.

POPULAȚIE ȘI HABITAT ÎN BANATUL SECOLELOR XVIII—XX

Pentru o cunoaștere mai apropiată de realitatea istorică a Banatului acestor secole, studiul de față își propune doar conturarea unor elemente de cadru istoric absolut necesare: zonările administrativ-teritoriale din trecutul regiunii, populația (autohtonă, colonizată, etniile, religiile etc.), habitatul.

I. Zonarea administrativ-teritorială

La data cuceririi zonei de către trupele imperiale austriece, 1716, vechea organizare administrativă a vilaietului Timișorii dispare. În anul 1718 se ordonează noua formă administrativă¹ districtele. Ele preiau o realitate medievală românească, reactualizată de Luigi Ferdinando Marsigli în anii 1690—1700¹. Numărul lor inițial era de 13: Cenad, Becicherecu Mare, Pančevo, Timișoara, Ciacova, Vârșeț, Palanca Nouă, Lipova, Făget, Lugoj, Caransebeș, Almăj, Orșova, Clisura². Peste câțiva ani dispar, prin comasare, două districte (Lugoj și Almăj), iar numărul de 11 se păstrează până după mijlocul secolului al XVIII-lea.

Confiniul militar Tisa-Mureș, existent în perioada anilor 1690—1740, nu cuprinde decât localități din nordul Mureșului, cu 1—2 excepții, așa încât nu-l considerăm o formă administrativă bănățeană.

Potrivit unui decret imperial din 27 iulie 1740 se înființează districul montanistic („Bergdistrictum“) subîmpărțit în patru servicii montanistice („Bergämter“): Oravița, Dognocșa, Sasca, Moldova³ pentru o mai bună administrare a exploatărilor miniere de aici.

În anul 1745 cele 11 districte existente se subîmpart în cercuri („processus“ după terminologia oficială⁴; „járás“ după cea maghiară). O parte a acestor districte încep să fie organizate după sistem militar. Un exemplu: în anul 1747 Clisura, ce avea 928 locuitori bărbați, făcea parte din districtul Mehadia, care cu un total de 40 de localități intră sub administrația militară⁵, iar din 1751 districtele Pančevo, Palanca Nouă, Mehadia și 20 sate din D. Caransebeș, unele din Becicherecu Mare și zona Kikinda (sub numele de districtul militar K), constituie baza graniței militare, a viitoarelor regimente de graniță bănățene⁶. Între anii

¹ Luigi Ferdinando Marsigli, *Conscriptio Districtum*, în Traian Birăiescu, *Banatul sub turci*, Timișoara, 1934, p. V—VI.

² Szentkláray Jenő, *Száz év Délmagyarország újabb történetéből, tekintettel a III. Károly és Mária Terézia korabeli előzményekre*, Timișoara, 1879, p. 18.

³ Johann Heinrich Schwicker, *Geschichte des Temeser Bánsats*, Pesta, 1872, p. 364.

⁴ Szentkláray Jenő, *op. cit.*, p. 42.

⁵ *Idem*, p. 41.

⁶ J. H. Schwicker, *op. cit.*, p. 361.

1768 și 1773 se definitivează acestea în regimentul germano-banatic și regimentul iliro-hanatic. La 1773 aceste regimente se împart la rândul-le în centurii⁷.

Între anii 1769 și 1772 se elaborează o nouă hartă a Banatului, pe care figurează cele 11 districte amintite mai sus. În anul 1776 numărul districtelor, prin reorganizare, se reduce la patru: Timișoara, Cetad (Lenauheim), Vrșac și Lugoj; se menționează cele două regimente de graniță, precum și acel district montanistic numit acum „Processus Metallici” ce cuprinde 82 de sate⁸.

Un moment important în organizarea administrativă a Banatului l-a constituit anul 1778. În baza unei prevederi mai vechi, Maria Terezia semnează patentă din 14. 08. 1778, potrivit căreia Banatul este cedat, pentru 200 de ani, Ungariei. Formalitățile de predare-primire se încheie în vara anului 1779, în lunile iunie — început de august. Se introduce o nouă structură administrativă potrivit căreia aici există două tipuri de administrație: una maghiară, ce se exercită pe suprafața cea mai mare, prin comitate și cea imperială, care guvernează regimentele de graniță. Timp de un veac cele două administrații coexistă.

În privința comitatelor, acestea sunt în număr de trei și se întind de la nord la sud (de la Mureș până-n granița militară) și de la vest spre est: Torontal, Timiș, Caraș. Fiecare era împărțit în cercuri. Timișul avea cercurile Timiș, Sânandrei, Lipova și Vrșac; Torontalul avea cercurile Sânnicolau-Mare, Kanija, Becicherecu Mare și Peciu-Nou, iar comitatul Caraș avea cercurile Bulci, Căpâlnaș, Lugoj, Caransebeș și Oravița⁹. Mai exista acea formă specifică, districtul Kikinda, orașul liber regal (din 1781), Timișoara și orașul Vinga (Theresiopolis).

O hartă ridicată între anii 1779—1782 cuprinde, pentru prima dată, noua organizare, specificând și numărul de localități din fiecare cerc și comitat. Avem astfel în comitatul Torontal în cercurile Becicherecu Mare 27 sate, Sânnicolau-Mare 23, Kanija 34, Peciu-Nou 34 sate; în cercul Timiș 46 sate, Sânandrei 40 sate, Lipova 44 sate, Vrșac 46 sate, toate din cercurile comitatului Timiș și cercul Lugoj cu 47 sate, Bulci, cu 41 sate, Căpâlnaș cu 54 sate, Carașova cu 39 sate și Oravița cu 42 sate în comitatul Carașului. Cel mai însemnat, prin prisma numărului de localități, este Carașul cu 223, urmat de Timiș cu 177 și Torontal cu 118 sate; totalul așezărilor din cele trei comitate bănățene este de 518.

Această organizare administrativă comitatensă se păstrează până în preajma revoluției de la 1848. Mici modificări în interiorul comitatelor fac ca la 1848 comitatul Torontal să cuprindă cinci cercuri (Becicherecu Mare, Becej, Kanija, Sânnicolau-Mare, Peciu-Nou), Timișul tot cinci (Mijlociu, Ciacova, Vrșac Lipova, Mureșan), în timp ce comitatul Caraș avea la 1841—1845 7 cercuri (Timiș, Brebu, Mureș, Birchiș, Carașova, Reșița, Oravița), iar la 1846 doar cinci (Lugoj, Bulci, Bega, Carașova, Oravița), fiecare subîmpărțite în districte („kerület”)¹⁰.

⁷ Szentkláray Jenő, *op. cit.*, p. 48.

⁸ *Idem*, p. 51.

⁹ *Idem*, p. 331.

¹⁰ *Idem*, p. 69—70.

Una dintre urmările revoluțiilor din 1848—1849 în plan administrativ este reluarea Banatului de la coroana ungară și organizarea sa, din nou, într-o țară „Land“ numită acum „Voivodina sârbească și Banatul Timișan“. Noua „țară“ se instituie prin patentă imperială din 18 noiembrie 1849¹¹ și este un hibrid politico-administrativ fără nici o realitate și acoperire în fapte. „Țara“ era constituită arbitrar din Banatul comitatens și zonele Bács și Bodrog, plus unele localități din Srem. Dorința mai veche a sârbilor de a avea o „țară“ a lor în cuprinsul monarhiei habsburgice, întreținută abil de curtea imperială, pare acum a se îndeplini. Doar în aparență, pentru că sârbii nu simt acest teritoriu în întregime ca un teritoriu dorit, iar numărul lor este mai mic decât al românilor în aceste zone.

Dar să revenim la existența acestei formațiuni: Voivodina sârbească și Banatul timișan. Ea era împărțită în două districte: timișanocărășan și torontalo-bačkan. La 1853 existau cinci asemenea districte, fiecare cu mai multe cercuri „járás“¹². Astfel districtul Timiș avea 6 cercuri cu 193 sate și 280.808 locuitori; districtul Lugoj avea 4 cercuri și 234 de sate cu 219.805 locuitori; districtul Becicherescu Mare avea 8 cercuri cu 168 de sate și 336.765 locuitori. Mai existau districtele Zombor și Novisad, care nu aveau în alcătuire așezări bănățene.

Printr-o diplomă din octombrie 1860, această formațiune se desființează și se revine la zona administrativă din perioada anilor 1846—1848¹³. Începând cu anul 1868 începe procesul de desființare a graniței militare bănățene, iar localitățile aparținătoare vor fi încorporate comitatelor, așa încât începând cu anul 1871 cele trei comitate erau orientate nord-sud, de la Mureș și până la Dunăre. Astfel comitatul Torontal avea 14 cercuri, iar din anul 1876 prin desființarea districtului Kikinda, mai primește 3 cercuri; comitatul Timiș avea 11 cercuri, iar comitatul Caraș 10 cercuri.

În legătură cu reînființarea comitatelor după 1860, istoricul Pesty Frigyes face o propunere interesantă Academiei Maghiare, potrivit căreia trebuie reînființat și comitatul Severin în fostul teritoriu al Banatului de Severin (parțial suprapus cu fostul regiment românesc de graniță)¹⁴. După discuții lungi, situația rămâne însă neschimbată; cele 3 comitate existente înainte de 1848.

Situația administrativă este stabilă până la sfârșitul anului 1918, când monarhia austro-ungară se destramă și, în urma tratatelor de pace, apar statele succesoare. Banatul este împărțit între România și Iugoslavia în proporție de 2/3, respectiv 1/3 pe baza principiului naționalităților. În teritoriul revenit Iugoslaviei sârbii nu constituiau însă cei mai numeroși locuitori, ci germanii. Cum Germania și Austria pierduseră războiul, nu se puneau nici o problemă, așa încât sârbii, aflați pe cel de-al doilea loc ca număr al populației, preiau zona; aceasta în ciuda protestului șvabilor bănățeni care vroiau unirea întregului Banat cu România, în timp ce sârbii vroiau alipirea întregului Banat la Iugoslavia.

¹¹ Böhn Lénárt (Leonard Böhm), *Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme*, vol. I—II, Pesta, 1867; vol. II, p. 358.

¹² Szentkláray Jenő, *op. cit.*, p. 70.

¹³ *Idem*, p. 74.

¹⁴ *Idem*, p. 70—73, unde oferă detalii foarte interesante.

Cei 40% din suprafața Banatului ce au revenit Ungariei au fost integrați unui comitat Cenad, transformat apoi în comitatul Csongrád așa cum există el și azi.

Teritoriile bănățene ce au revenit Iugoslaviei, împreună cu cele din Bačka au fost organizate într-o Provincie Autonomă Vojvodina, vezi revenirea la cea similară existentă între 1849—1860, ce a existat până în anul 1992, când din cauza destrămării Iugoslaviei și a posibilității ivirii și în Vojvodina a unor tensiuni etnice, noua Iugoslavie (Republica Federativă Iugoslavia) a desființat această provincie autonomă și a încorporat teritoriile în Republica Serbia.

În privința teritoriilor ce au revenit României, ele au cunoscut o organizare administrativă de tipul județelor, la fel ca și restul țării. Astfel s-au înființat județele Timiș—Torontal, Caraș și Severin care străbat perioada interbelică în acest fel¹⁵. Cele trei dictaturi: regală, antonesciană și comunistă modifică însă situația administrativă a Banatului.

Peste județe se suprapune denumirea de provincie, în sensul unei provincii istorice Banat, situația ce nu modifică poziția județelor. Iată însă că regele Carol al II-lea unifică mai multe județe și înființează ținutul Banat comus din județele Arad, Caraș, Hunedoara, Severin și Timiș—Torontal, alcătuit din 13 comune urbane (orășele) și 1239 de comune rurale formate din 1249 de sate¹⁶.

După război noul regim, sub influență sovietică, hotărăște o altă organizare administrativ-teritorială. Sunt înființate regiunile și raioanele, alcătuite din orașe, comune și sate. Astfel Banatul va fi organizat în regiunea Timișoara, denumire schimbată mai târziu în regiunea Banat. Ea cuprindea întregul Banat românesc și câteva raioane în nordul Mureșului; cele 16 raioane existente în anul 1956 sunt: Arad, Bozovici, Caransebeș, Ciacova, Făget, Gătaia, Jimbolia, Lugoj, Moldova Nouă, Oravița, Orșova, Pecica, Reșița, Sănicolau-Mare, Timișoara¹⁷. Prin reorganizarea administrativă din 1968 se revine la tradiția românească a județelor. Din fosta regiune Timișoara se crează județele Timiș, cel mai mare din țară cu suprafața de 8.697 km², Caraș cu 8.520 km², Arad cu suprafața de 7.754 km² ce conține 43 de așezări bănățene, de la sud de Mureș; o mică parte a localităților din jurul Orșovei 7, au fost înglobate în județul Mehedinți.

O altă componentă a acestei organizări este dată de numărul mai mic al comunelor. Dacă până acum majoritatea așezărilor constituiau

¹⁵ În conformitate cu datele publicate în *Anuarul Statistic al României pe 1928*, București, 1929, județul Caraș avea 6 plăși cu 2 orașe și 129 comune; județul Severin 9 plăși cu 3 orașe și 225 comune; județul Timiș-Torontal 13 plăși, 1 municipiu și 237 de comune. Numărul și componența plășilor s-a modificat la anumite intervale de timp, dar datele pot fi consultate în revistele statistice ale fiecărei epoci.

¹⁶ *Anuarul statistic 1939/1940*, București, 1940, p. 3. Acesta avea o suprafață de 32.658 km², spre deosebire de Banat (3 județe) care avea doar 18.715 km².

¹⁷ *Recensământul populației din 21 februarie 1956*, București, 1959, p. 4; prin legea nr. 3/1960 s-a îmbunătățit organizarea administrativă a teritoriului țării. Regiunea Banat (fostă Timișoara până acum) avea în componență 4 orașe de subordonare regională, 12 de subordonare raională cu 12 raioane (Arad, Bozovici, Caransebeș, Deta, Făget, Lipova, Lugoj, Moldova Nouă, Oravița, Orșova, Sănicolau-Mare și Timișoara).

singure, sau doar cu câte 1—2 alte așezări o comună, acum numărul satelor ce compun comuna se ridică simțitor. Procesul de centralizare administrativă a distrus ideea de comunitate, iar locuitorii satelor s-au simțit depersonalizați, reduși la tăcere.

Iată așadar, în câteva cuvinte, istoricul sumar al organizărilor administrativ-teritoriale în Banatul istoric în ultimele trei veacuri. Am considerat absolut necesară această schiță, întrucât altfel nu vor putea fi înțelese nici datele diverselor conscripții și recensăminte de populație și nici zonarea cifrelor despre habitat. Dacă pentru secolul al XVIII-lea cifrele sunt aleatorii, cu excepția recensământului din 1784/1787, pentru secolul al XIX-lea lucrurile încep să intre într-un făgaș de normalitate. Dar nici acum nu suntem scutiți de statistici făcute la comandă politică. Recensămintele maghiare din 1897, 1910 și 1912 oferă elemente sigure, dar și interpretări politice în datele oferite.

După primul război mondial, în condițiile împărțirii Banatului între mai multe state, nu mai putem oferi statistici complete asupra întregii suprafețe a Banatului, ci, siliți de împrejurări, vom discuta doar despre Banatul românesc. În măsura în care cercetătorii vor reuși să depisteze recensăminte pentru restul teritoriului bănățean, ele vor fi puse în circulație și astfel vom putea împlini, în timp, și imaginea atât a organizării administrative, cât și a populației, pe număr, pe naționalități, religie, gospodării, etc.

II. *Populația Banatului (sec. XVIII—XX)*

Este una dintre problemele cele mai interesante, dar și cele mai mult discutate în întreaga istoriografie, atât locală, cât și românească, dar și internațională. Motivele sunt multe, complexe și, de multe ori, viate de interese — politice, naționale, economice, sociale — ori de căderi spirituale. S-au scris zeci de cărți, sute de studii și articole, s-au făcut și refăcut tabele statistice. Înainte de a discuta datele oferite de imensa bibliografie asupra acestor efecte, suntem obligați să căutăm cauzele fenomenului.

Ele își au obârșia în politica populaționistă a Casei de Habsburg, politică promovată consecvent în Banat. Populaționismul a constituit o componentă importantă a doctrinei și practicii mercantile promovate de Habsburgi, potrivit căreia capacitățile performante ale statului depind de numărul supușilor. Implicațiile economice și fiscale, militare sau, în general, umane, ale acestei politici apar cu multă limpezime în Banatul veacului al XVIII-lea și chiar al celui următor, această regiune fiind o provincie de încercare și de reușită a mercantilismului. Prin consecințe politice, mercantilismul reprezintă un aspect al etatismului, un instrument al monarhiei „luminate” în promovarea politicii sale reformiste, pentru un raport de forțe sociale și politice favorabil reformelor.

În Banat populaționismul s-a manifestat în două forme: stabilizarea populației băștinașe și colonizarea unor populații din lumea germană și din zone învecinate. În același timp curtea vieneză a luat măsuri pentru intensificarea sporului natural al populației prin acțiuni profilactice la

nivel de epidemii, foamete, dar și prin consolidarea familiei, creșterea copiilor etc.

Măsurile populaționiste vizează comunitatea umană locală. În timp aceasta este dislocată din evoluția ei naturală printr-o acțiune complexă a factorilor politici, școlari și bisericești și se realizează o comunitate la discreția statului, crescută, educată și folosită pentru scopurile acestuia. Individul este și el supus acestui proces de prefacere calitativă, în sensul ridicării standardului de viață, de instrucție, de muncă și de producție.

S-au realizat cifre spectaculoase la capitolul creșterii absolute a populației, un adevărat salt demografic. Nu aceleași lucruri se pot spune la modul absolut și despre comunitatea sătească și, respectiv, individ. Ambele rămân la un nivel relativ scăzut în comparație cu saltul demografic.

Veacul al XIX-lea, prin realizările sale în plan demografic, dar mai ales în cel economic, este o consecință a efortului populaționist anterior. Deși politica populaționistă oficială austriacă se încheie odată cu Iosif al II-lea (1790), totuși eforturile în direcția stabilizării demografice și continuarea colonizărilor sunt eficiente pe tot parcursul secolului. Populația ajunge, în cursul acestui timp, la cifra de un milion și mai bine, condițiile naturale, economice și sociale se îmbunătățesc, iar performanțele nu lipsesc.

Secolul al XX-lea marchează, în prima sa jumătate, un recul demografic ale cărui cauze sunt multiple și de ordin extrem de divers. Ele merg de la spargerea unei unități economice până la planul mentalului, în așa fel încât depopularea Banatului este un strigăt de alarmă al comunității și indivizilor la mijlocul acestui veac. Cele două războaie mondiale au cerut și ele un sacrificiu uman considerabil.

Stabilizarea populației locale, atât în România cât și în Iugoslavia, a cunoscut fluctuații politice și economice. Dacă pentru perioada interbelică lucrul acesta a fost posibil, pentru cea postbelică situația s-a schimbat radical. În cazul Banatului iugoslav, colonizările interbelice cu populație slavă au avut un curs normal. Dar retragerea benevolă a șvabilor din 1944 și strămutarea resturilor șvabești de către stat după aceea a desființat practic această comunitate aici. În cazul Banatului românesc, colonizările cu români din alte zone ale țării au avut un caracter de normalitate în perioada interbelică. Aceasta pe fondul unei stabilități a populației locale. Apare însă rata scăzută a natalității și regresul demografic al zonei. Situația se complică în perioada războiului și apoi, prin deportările „chiaburilor” în Bărăgan și șvabilor în Rusia. Dacă colonizările cu ardeleni sunt specifice interbelicului, colonizările „cu olteni” (veniți în număr destul de mare prin anii '60), și mai ales „exodul” moldovenilor din anii '70—'80 sunt fenomene sociale ce-și caută încă cercetătorii.

Un alt element demografic interesant l-a reprezentat plecarea la muncă în străinătate a locuitorilor din Banatul iugoslav. Pentru Banatul românesc „cortina de fier” a făcut imposibil acest lucru și astfel s-a ajuns la durerosul fenomen al fugii peste graniță spre vest. Deși cifrele oficiale nu vor să prindă acest aspect, pentru locuitorii Banatului ultimele aproape trei decenii au constituit o realitate dureroasă. Au plecat locuitorii tineri, specialiști de înaltă clasă, indiferent de națio-

nalitate. Sate întregi au rămas fără tineri, îndeosebi cele din zona graniței. Și acest fenomen își așteaptă încă cercetătorii.

Plecarea populației germane și germanofone (dar nu numai) spre Germania în special și a evreilor spre Israel reprezintă o modalitate legală prin care Banatul a pierdut o bună parte a specificului său, dar și indivizi extrem de activi, productivi, instruiți. Prin „vânzarea” pe valută (în condițiile resimțite de către cei vânduți), statul socialist a reușit să obțină fonduri uriașe. Banatul a resimțit, și resimte și acum, și va resimți încă o perioadă de timp acest fenomen.

O schițare a evoluției demografice bănățene în ultimele trei secole se bazează pe datele diverselor conșcripții fiscale, hărți, conșcripții de populație și recensăminte de populație făcute în acest interval de timp. Nu toate sunt egale în rezultate, folosind mai mult sau mai puțin aproximări; unele relevă încercări de falsificare a adevărului demografic din rațiuni fiscale datorate atât autorităților locale, cât și însăși locuitorilor, ce sunt astfel amenințați cu dări tot mai mari; unele sunt rezultatul unor încercări notabile, dar făcute fără metodă și fără profesionalism; altele sunt pornite cu direcționare precisă și rezultat previzibil.

Prima posibilitate de a cunoaște, cu aproximație, situația demografică și habitatul bănățean datează din 1717, când sunt amintite cele 11 districte bănățene cu numărul satelor și al caselor⁸¹.

Districtul	Numărul caselor	Numărul satelor
Timișoara	1448	71
Cenađ	448	21
Becicherecul Mare	574	24
Panciova	776	36
Ciacova	3432	69
Făget	1968	108
Lipova	1131	76
Caransebeș	3915	91
Orșova	1717	40
Palanca Nouă	2377	55
Vârșeț	3503	72
11 TOTAL	21.289	663

Se impun câteva constatări: populația era așezată în special în zona de interferență a câmpiei cu dealurile; zona vestică este slab populată; cifrele sunt cele ale unităților cu impuneri fiscale și există omisiuni; acceptând media de membri pe familie de 5 și considerând relația o casă egal o familie, atunci populația Banatului, cu toate minusurile existente, se poate cifra la un total de peste 100.000 de suflete, mai precis, la 106.445.

Prin comparație, harta Banatului, întocmită la ordinul guvernatorului Claudius Florimundus de Mercy între anii 1723 și 1725, cuprinde un număr de 892 localități, dintre care 559 sate locuite și 333 nelo-

⁸¹ Hofkammerarchiv Wien, Banater Akten, nr. 1, fol. 69—84 din 1.09.1718; vezi și Szentkláray Jenő, *op. cit.*, p. 20—26, pentru facilitare.

cuite. Deosebiriile sunt foarte mari și discutarea lor necesită spațiul unui întreg studiu.

O conscripție fiscală din 1743, finalizată la 1745¹⁹, dă următoarele date pentru cele 11 districte:

Districtul	sate R	S	S-G	R-G	R-S	RSG	Bl.	C	It.	fără	
Becicherec		28	1	1							30
Caransebeș	74					1					75
Ciacova	49	11			4	1					65
Cenad	1	14					1	1			17
Lipova	22	14	1		4			2			43
Lugoj	95			1							96
Orșova	37										37
Panciova		11	1								12
Timișoara	20	16			4		1	5	1	1	51
Palanca Nouă	42	8	3					1			51
Vârșeț	41	15	1		7			1		1	66
TOTAL	381	117	7	2	19	8	2	10	1	2	542

Datele acestei conscripții nu sunt întru totul reale, întrucât examinarea atentă relevă 538 așezări și nu 542, iar în comparație cu conscripțiile anterioare (1717, 1722 etc.) sunt mult mai puține. A fost ascuns atât numărul real al localităților, cât și al locuitorilor și al bunurilor acestora (al unităților de dare de cap). Nu sunt trecute localitățile graniței militare. Administrația locală urmărea să reducă pe toate căile datoriile față de stat, rămânându-i astfel posibilități mari de exploatare a acestor dări în folos propriu²⁰.

În perioada anilor 1719—1736 au venit în Banat circa 29.500 coloniști (7.000 familii și 1.500 fără familie), așezați în 53 de sate; dintre aceștia o parte au fugit cu prilejul războiului din 1737—1739. O încercare de estimare a populației Banatului arată 95.000 locuitori²¹ în anul 1743. Peste doisprezece ani administrația provincială arată că 52.748 locuitori sunt supuși la dări²², ceea ce face ca numărul locuitorilor să fie estimat la circa 200.000.

La 1763 președintele administrației civile, contele Perlas de Rialph, arată că în Banat trăiau 32.981 catolici, din care 24.000 erau germani²³.

Formarea graniței militare bănățene duce la necesitatea aflării separate a populației, atât de aici cât și din districtele camerale până

¹⁹ Hofkammerarchiv, Wien, Banater Akten, fasc. 66; studiul asupra documentului și interpretarea acestuia la Bujor Surdu, *Aspecte privitoare la situația Banatului în 1743*, în *AIIC*, an. XIII, 1970, p. 7—66.

²⁰ *Idem*, p. 8—13.

²¹ Aurel Tîintă, *Situația Banatului la cucerirea lui de către Habsburgi*, în *Studii de Istorie a Banatului*, vol. I, Timișoara, 1969, p. 102.

²² *Ibidem*; Szentkláray Jenő, *op. cit.*, p. 263.

²³ *Idem*, p. 265—266.

la 1778 și apoi din comitate. Pentru perioada „camerală” există așa-numita conscripție a contelui Clary din anii 1770²⁴, care arată:

Districtul	Nr. locuitori
Becicherec	16.319
Caransebeș	29.828
Ciacova	28.110
Cenad	29.733
Lipova	31.402
Lugoj	34.034
Timișoara	46.868
Vârșeț	75.108
oraș Timișoara $\frac{1}{4}$	6.178
Vinga (târg)	1.128
Kikinda (9 sate)	10.491
total	317.928 locuitori

În privința naționalității, cifrele conscripției Clary indică: 181.639 români, 78.780 sârbi, 8.638 bulgari, 5.272 țigani, 43.201 germani, franchezi, italieni, 353 evrei.

Un document mai consistent în privința populației și habitatului bănățean în aceeași perioadă îl reprezintă lucrarea lui J. J. Ehrler²⁵. Potrivit datelor acestui funcționar al administrației bănățene, populația era de 375.740 locuitori, dintre care 220.000 (58,55%) erau români, 100.000 erau sârbi și aromâni (26,61%), 53.000 erau germani (14,11%), 2.400 erau unguri și bulgari (0,64%), iar 340 erau evrei (0,09%)²⁶.

Din totalul localităților de 642, 65,74% erau locuite de români, adică 422 localități; 13,71% de sârbi (88 localități); 6,86% de germani (44 localități); 10,90% de români și sârbi (70 localități); 1,40% locuite de români și germani (9 localități); 0,78% de români, sârbi și germani (5 localități); 0,15% de maghiari (1 localitate); 0,15% de sârbi și maghiari (1 localitate); 0,31% de sârbi și germani²⁷. În plus, J. J. Ehrler notează și existența a 80 de predii. Din totalul datelor adunate de către acest harnic funcționar aflăm și elemente inedite până acum²⁸: în Banat există 2 orașe, 2 târguri, 496 de sate camerale, 141 de sate militare, 40 oficii de poștă și de olac, 70 biserici romano-catolice, 8 mănăstiri romano-catolice, 11 mănăstiri ortodoxe, 8 oficii administrative, 19 oficii de vamă, 5 oficii ale sării, 13 cazărmi, 6 mine. Pentru prima dată putem cunoaște mai bine o situație reală și nu imaginată sau aproximată.

²⁴ Bárány Ágoston, *Torontál vármegye hajdانا*, Buda, 1845, p. 43.

²⁵ Johann Jakob Ehrler, *Banatul de la origini până acum (1774)*, traducere, note de Costin Feneșan, Timișoara, 1982.

²⁶ *Idem*, p. 12.

²⁷ *Idem*, p. 13.

²⁸ *Idem*, p. 153.

Deși la capitolul datelor statistice nu-l depășește pe Ehrler, totuși lucrarea lui Francesco Grisellini²⁹ oferă, în compensație, multe alte informații despre situația la zi a acestuia; ele nu pot fi însă cuantificate.

La anul 1778 datele statistice oferă informații despre populația districtelor camerale bănățene³⁰:

Districtul	Nr. locuitori
Becicherec	56.319
Caransebeș	29.828 (incomplet, unele sate erau în granița militară)
Ciacova	38.110
Cenad	29.733
Lipova	31.402
Lugoj	34.084
Timișoara	46.848
Vârșeț	75.108
Kikinda	11.832 (format din 9 ate)
oraș Timișoara	6.718
„ Vinga	1.128
TOTAL	326.080 locuitori

Lipsesc din această înșiruire districtele Palanca Nouă, Panciova și Mehadia, precum și unele sate din districtul Caransebeșului ce alcătuiesc deja granița militară. Cu patru ani mai înainte, populația Banatului fusese apreciată de Ehrler și Grisellini la 400—450.000 locuitori.

Cea mai importantă sursă de date o reprezintă rezultatul primului recensământ al populației făcut în cuprinsul regatului Ungariei între anii 1784—1787; Banatul tocmai fusese încorporat acestui regat în anul 1779, așa încât avem datele sintetice pentru acest recensământ și pentru zonele bănățene³¹. Repetăm că datele sunt doar pentru cele trei proaspete comitate: Torontal, Timiș și Caraș și nu pentru întreg Banatul, fiind exclusă granița militară.

Comitatul	târg	comună	prediu	TOTAL	Nr. case	Nr. familii	Total locuitori
CARAȘ	8	223		231	36570	36775	188.200
TIMIȘ	5	180		185	35724	38861	215.545
TORONTAL	4	111	14	129	21366	25659	152.082
TOTAL	17	514	14	545	93660	101295	555.827

Încercarea de a aflat cu exactitate numele comunelor din fiecare comitat eșuează, întrucât listele localităților din Caraș și Timiș au fost pierdute până în 1960, când s-a făcut publicarea datelor, rămânând valabile doar cele pentru comitatul Torontal.

²⁹ Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, traducere și note de Costin Feneșan, Timișoara 1984.

³⁰ Szentkláray Jenő, *op. cit.*, p. 273.

³¹ *Az első magyarországi népszámlálás, 1784—1787*, Budapesta, 1960, p. 50—62.

Rezultatele globale pentru întreg Banatul sunt date de Czoernig în lucrarea sa³²; populația regiunii miniere, a celei militare și a districtului militar Kikinda, în total de 236.399 locuitori. Concluzionând asupra întregii populații a Banatului în această perioadă a recensământului, ajungem la un total general de 792.217 locuitori.

Potrivit afirmațiilor lui Petru Nemoianu care citează două informații sârbești diferite³³, la 1797 în regiunea comitatelor bănățene ar fi trăit 394.228 români după ambele surse și respectiv 147.050 (V. Jakšić) sau 173.653 (D. Popović) sârbi, 126.346 germani, maghiari și alții. Datele sunt totuși aproximative și aleatorii întrucât sunt folosite de istorici naționaliști care manipulează numărul locuitorilor de diverse etnii, ridicând arbitrar pe cel al celor din propria etnie.

Pentru anul 1804 provincia (comitele) avea 636.198 locuitori³⁴, iar granița 150.591³⁵ sau 175.043³⁶; diferența este totuși mare, așa încât avem fie 786.789 locuitori în accepțiunea primului autor, fie 811.232 locuitori în cazul celui de-al doilea.

Pentru anul 1806 recensământul Lipsky³⁷ indică 698 localități, cu 895.073 locuitori, dintre care 564.829 erau români, 199.391 sârbi iar 203.999 erau romano-catolici. Despre aceștia — germani, francezi, italieni, maghiari (și probabil și alții) — știm că locuiau în 125 localități și aveau 112 parohii cu 162 de preoți. Despre numărul ortodocșilor aflăm următoarele: locuiesc în 587 localități ce formează 942 de parohii cu 1183 preoți și 675.431 de credincioși în cele două eparhii (Timișoara cu 294.532 români și 170.432 sârbi și Vârșet cu 270.297 români și 28.529 sârbi).

Dacă adunăm toate elementele numerice ale populației, obținem un cu totul alt număr al locuitorilor Banatului, și anume 968.219, față de cifra dată de Lipsky inițial (895.073).

Dintr-un document confesional din 1822³⁸ aflăm că există 125 localități cu romano-catolici și 587 cu ortodocși, dintre care 466 sunt cu români, 95 cu sârbi, iar 20 sunt româno-sârbe și 6 sunt sârbo-române.

La 1836 o statistică indică totalul populației Banatului ca fiind de 1.031.047 locuitori³⁹, din care 807.326 în comitate și 223.721 în granița militară. Pentru o mai bună cunoaștere a repartizării teritoriale a naționalităților, reproducem mai jos populația pe cele două zone: comitatele și granița militară⁴⁰.

³² Szentkláray Jenő, *op. cit.*, care-l citează astfel pe Czoering, *Ethnographie der oesterreichische Monarchie*, vol. III, p. 34—35.

³³ Petru Nemoianu, *Sârbii și Banatul*, Craiova, 1930, p. 60 îi citează astfel pe V. Jakšić și Dušan Popović.

³⁴ Nicolae Bocșan, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, 1986, p. 37.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Revista Institutului Social Banat-Crișana*, an. XI, Timișoara, ianuarie-aprilie 1943, p. 593, afirmație a lui Leo Hoffmann.

³⁷ I. D. Suciu — Radu Constantinescu, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, vol. I—II, Timișoara, 1980, vol. I, p. 593.

³⁸ *Idem*, p. 592.

³⁹ Nicolae Bocșan, *op. cit.*, p. 37, care-l reia pe Fényes.

⁴⁰ *Idem*, p. 44.

Naționalitatea	comitate		graniță		total general
	total loc.	procent	total loc.	procent	
Români	427.069	52,8	124.834	55,7	551.903
Germani	155.770	19,2	18.433	8,2	174.203
Sârbi	132.680	16,4	69.394	31,0	202.074
Maghiari	50.292	6,1	3.052	1,3	53.344
Bulgari	12.000	1,4	x	x	12.000
Francezi	6.000	0,7	x	x	6.000
Croați	9.504	1,1	2.200	0,9	11.704
Slovaci	5.454	0,6	4.680	2,1	10.134
Muntenegreni	2.830	0,3	x	x	2.830
Șoacăți	1.698	0,1	x	x	1.698
Cehi	x	x	132	0,05	132
alții	x	x	676	0,02	676
	807.326		223.721		1.031.047

Ca zonare românii erau absolut majoritari în comitetele Caraș și Timiș, precum și în granița militară și inferiori sârbilor și germanilor în Torontal. Așadar estul și centrul este românesc, zona central-vestică este amestecată, iar în vest sunt majoritari germanii și sârbii.

În privința confesiunilor existente în Banatul anului 1836, semnalăm pe cei 562.579 ortodocși, 227.383 romano-catolici, 7.788 evanghelici, 5.547 reformati și 4.029 evrei⁴¹. În procente, ritmul de creștere a ortodocșilor a fost de numai 10,5 în intervalul 1819—1836, a catolicilor cu 74%, 101,7% a evanghelicilor, 89,3% a reformatilor și 256,5% a mozaicilor⁴². Dacă primeia îi corespunde un spor natural al populației, pentru restul este vorba despre imigrări, iar pentru evrei de ridicarea interdicției de stabilire în Banat.

Raportul dintre rural și urban este decisiv în favoarea primei categorii. Între anii 1787 și 1839 numărul orașelor a crescut de la 21 la 59; cu excepția Timișorii restul sunt mai degrabă târguri modeste, cu o populație redusă de multe ori depășită de satele mari.

Dintre ele doar opt depășeau, în anul 1836 cifra de 5.000 locuitori: Timișoara cu 14.692; Vârșeț cu 14.134; Parciova cu 10.989; Sânicolau Mare cu 8.303; Dudeștii Noi cu 7.740; Lugoj cu 5.744; Biserica Albă (Bela Crkva) cu 5.307 și Lipova cu 5.290⁴³. În mai toate aceste târguri, marea majoritate a locuitorilor se ocupau cu agricultura și aveau teren arabil în hotarul respectivului târg. Mai existau meșteșugari, comercianți. Unele târguri își datorau statutul doar calității de sediu administrativ, politic, militar sau bisericesc. Majoritatea locuitorilor orașelor și târgurilor erau coloniști, amestecați cu autohtoni.

O statistică atribuită la 1847 lui V. Jakšić indică o populație de 497.595 români, 264.864 sârbi și 338.015 germani și maghiari, în total 1.100.474 locuitori⁴⁴.

⁴¹ *Idem*, p. 46.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Idem*, p. 48.

⁴⁴ Petru Nemoianu, *op. cit.*, p. 62.

La constituirea acelei Vojvodine sârbești și Banat timișan din anul 1849, situația pe total și naționalități arăta în felul următor: total general: 1.426.221 locuitori, din care erau români 397.459, sârbi 384.046, germani 335.080; maghiari 221.845, slovaci 25.607, bulgari 22.780, ruteni 6.777, croați 2.860, greci 2.820 și evrei 15.507⁴⁵.

Pentru a afla numai populația Banatului, cu cele trei districte ale sale (Timișoara, Lugoj și Becicherecu Mare), dar și cu granița, o statistică din anul 1853 relevă următoarele amănunte⁴⁶: 709 localități cu 930.480 locuitori în districte și 270.033 locuitori în graniță. În total avem un număr de 1.200.513 locuitori.

O statistică confesională, a episcopiei romano-catolice de Cenad din anul 1870, indică pentru următoarele subdiviziuni administrative populația de⁴⁷: comitatul Caraș 259,079 locuitori; comitatul Timiș 302.836 locuitori; orașul liber regal Timișoara 32.223 locuitori; Vârșeț 21.095 locuitori; comitatul Torontal 350.801 locuitori; districtul Kikinda 62.209 locuitori; regimentul germano-banatic 97.627 locuitori; comunitatea Panciova 16.888 locuitori; regimentul sârbo-banatic 86.178 locuitori, comunitatea Bela Crkva 8.284 locuitori și pentru regimentul româno-banatic 98.260 locuitori. Obținem un total general de 1.333.982 locuitori pentru anul 1870. Nu intră aici în calcule partea sud-mureșană a Aradului și nici cea identică a Szeged-ului cu o populație foarte mică, care nu schimbă datele problemei.

Recensământul maghiar din 1900 oferă pentru Banatul acelei epoci următoarele cifre, defalcate și sintetice⁴⁸.

Naționalit.	Caraș-Sev.	Timiș	Oraș Timișoara	Oraș Vârșeț	Torontal	Oraș Panciova
maghiari	21.079	26.161	17.864	2.587	111.229	2.627
germani	54.833	130.293	25.673	13.242	1 6.225	7.363
sârbi	13.001	54.758	1.423	1.061	183.771	7.770
români	327.603	162.560	3.440	642	82.565	332
slovaci	3.812	2.382	233	101	14.761	178
ruși	802	42	9	22	27	3
croați	273	235	104	15	3.967	138
cehi, țigani, bulgari	19.863	9.973	878	160	11.471	101

⁴⁵ *Idem.* p. 45—46.

⁴⁶ Böhm Lénárt, *op. cit.*, vol. II, p. 363 pentru comitate și p. 377 pentru granița militară.

⁴⁷ Publicată în *Történelmi Adattár*, vol. II, Timișoara, 1872, p. 3.

⁴⁸ Bodor Antal, *Délmagyarország telepítéstörténete és hatása mai közállapotokban*, Budapesta, 1914, p. 58. Densitatea informației și relativa corectitudine fac din această lucrare o carte fundamentală pentru colonizare și, mai ales, pentru mișcările de populație în interiorul Banatului.

În procente situația se prezintă astfel:

Naționalt.	Caraș-S.	Timiș	Timișoara	Vârșeț	Torontal	Panciova
maghiari	4,8	9,1	3,6	10,2	18,9	14,2
germani	12,4	32,9	51,7	53,5	29,9	39,8
sârbi	2,9	13,8	8,9	32,5	31,2	42,0
români	74,2	41,6j	6,9	2,6	14,9	1,8
slovaci	80,9	0,6	0,5	0,4	2,5	0,1
ruși	0,2	—	—	0,1	—	—
croaiți	,12	0,1	0,2	0,1	0,7	0,7
cehi, țigani, bulgari	3,4	2,5	1,8	0,6	1,9	0,5

În cifre absolute pentru întregul Banat, pe naționalități, situația se prezintă astfel:

români	582.142	38,5% din total populație
germani	407.659	26,9%
sârbi	268.784	17,7%
maghiari	191.487	12,7%
cehi,		
țigani	42.466	2,8%
bulgari		
slovaci	21.467	1,4%
ruși	905	0
croaiți	4.712	0

TOTAL GENERAL POPULAȚIE 1.519.602 locuitori în anul 1900

Față de acest total, statisticile recensământului oficial maghiar din anul 1910 află în Banat 1.582.133 locuitori, împărțiți pe comitate și naționalități după cum urmează⁴⁹.

Unitatea ad-tivă	Total pop.	români %	germani %	sârbi %	maghiari %
Caraș-S.	466.147	336.082 72%	55.083 12%	14.674 3,1	33.787 7,3%
Timiș	400.910	160.585 40,1	120.683 30,1	57.821 14,4	47.518 11,9
Timișoara	72.555	7.566 10,4	31.644 43,6	3.482 4,8	28.552 39,4
Vârșeț	27.370	879 3,2	13.566 48,6	8.602 31,4	3.980 14,2
Torontal	594.343	86.168 14,5	158.312 26,6	151.036 32,2	125.041 21,0
Panciova	20.808	769 3,7	7.467 35,8	8.714 41,9	3.664 1,4
		592.049	377.545	284.329	242.452

Diferența de 175.758 reprezintă restul naționalităților existente în Banat la acea dată.

După primul război mondial, în condițiile împărțirii Banatului între statele succesoare ale monarhiei austro-ungare, vom vorbi doar despre populația Banatului românesc, pentru care există la îndemână statistici. Ne vom baza pe rezultatele publicate ale recensămintelor

⁴⁹ Geml József, *Mackensen Temesvárott*, în *TRÉ*, seria nouă, an. XXXII, fasc. I—II, Timișoara, 1916, p. 47.

din 1930, 1941, 1948, 1956, 1966, 1977 și parțial pe cele din 1992⁵⁰. Cele trei județe bănățene formate acum (Cara, Severin și Timiș—Torontal) ocupă o suprafață de 18.715 km². Lor li se adaugă 10 localități situate în plasa Aradul nou, din județul Arad, ce sunt situate la sud de Mureș, în Banatul geografic. De obicei ele nu au fost luate în calculele statisticienilor în conturarea situației reale din anul 1930⁵¹.

Sunt interesante calculele statisticienilor pentru populația așezărilor din Banatul românesc pe anul 1923. Ea se cifrează la 950.968 locuitori, din care 495.814 în județul Timiș—Torontal și 455.154 în județele Caraș și Severin.

Recensământul din 29 ianuarie 1930 este considerat a fi primul recensământ al României întregite, făcut pe baze absolut științifice. El oferă un total de 18.057.028 locuitori, pentru România. Potrivit acestuia, populația totală a Banatului românesc se ridică la cifra de 962.932⁵², din care pe județe: Caraș cu 200.929, Severin 239.586 și Timiș—Torontal cu 499.443 locuitori la care mai adăugăm populația celor 11 așezări sud-mureșene din județul Arad necuprinse în suma inițială, și anume 22.974 locuitori.

În mediul rural trăiau 789.379 locuitori, iar în cel urban 173.553

Naționalitatea	Număr locuitoritotal	Procentaj %
1. Români	514.035	54%
2. Germani	241.626	23,7
3. Maghiari	99.233	10,4
4. Sârbi, croați, sloveni	40.525	4,3
5. Țigani	17.883	1,9
6. Cehi și slovaci	14.110	1,5
7. Evrei	11.299	1,2
8. Bulgari	10.013	1,1
9. Ruteni	3.886	0,4
10. Ruși	1.599	0,2
11. Polonezi	594	—
12. Turci	171	—
13. Greci	27	—
14. Armeni	19	—
15. Albanezi	14	—
16. Huțani	7	—
17. Tătari	3	—
alții	6.975	0,7
neidentificați	820	—

⁵⁰ La data redactării prezentului studiu (noiembrie 1993) datele generale și definitive ale recensământului din 5 ianuarie 1992 nu erau publicate și nici accesibile pentru sfera de interes de față.

⁵¹ *Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930*, vol. I—X, București, 1938, editate de Sabin Manuilă. În vol. I p. XXIV populația întregului Banat este de 939.958 locuitori. Dar se impune o remarcă: aici nu este cuprinsă populația acelor localități sud-mureșene cuprinse în plasa Aradul Nou.

⁵² La toate cifrele privitoare la Banat am calculat și adunat cifrele aferente celor 11 localități din această plasă, punându-le la totalul existent. Așa se explică diferența dintre volum și datele de mai sus.

locuitori răspândiți în cele 7 orașe (Reșița 19.868, Oravița 9.585, Lugoj 91.580, Aradul Nou 6.064, Caransebeș 8.704, Orșova 81.591, Lipova 6.000, Timișoara 91.580)⁵³.

Naționalitățile existente în Banat acum sunt în număr de 17, plus alții și neidentificați⁵⁴.

Confesiunile religioase existente în Banat se grupează după cum urmează⁵⁵:

ortodocși	56,10%
r.-catolici	34,20%
g.-catolici	3,60%
calvini	3,20%
luterani	1,50%
mozaici	1,50%
baptiști	0,70%

Datele suplimentare pentru această perioadă interbelică se pot obține atât din cele 10 volume ale recensământului din 1930, cât și din Anuarele statistice ale României, apărute între 1922 și 1940.

Un recensământ ale cărui date defalcate nu le cunoaștem, s-a desfășurat în 1941 și indica un număr de 1.207.000 locuitori⁵⁶ în Banat, dintre care 282.000 în mediul urban și 925.000 în cel rural. Războiul mondial a cerut jefte și dintre locuitorii Banatului. În plus, deja amintite deportări în Siberia și-n Bărăgan au scăzut numărul populației bănățene. Astfel, la 25 ianuarie 1948 se simte nevoia unui alt recensământ care consemnează un total general bănățean de 1.190.000 locuitori, dintre care 900.000 în mediul rural și 290.000 în cel urban⁵⁷.

Urmează o serie de trei recensăminte făcute sub regimul comunist din deceniu în deceniu: 1956, 1966 și 1977, când seria se întrerupe. Ea va fi reluată abia în ianuarie 1992.

Intrucât forma administrativă este identică în timpul celor două recensăminte din 1956 și 1966, este relativ destul de simplu să comparăm datele statistice pe regiunea Timișoara, Banat mai apoi. Nu la fel este cazul recensământului din 1977, când deja existau județele și când cele 43 de localități din județul Arad și cele din jud. Mehedintzi nu mai pot fi aduse la un întreg cu restul (județul Caraș-Severin și Timiș). Dacă luăm suprafața geografică de 18.715 km² și scădem cele două județe, 17.192 km², rămâne în Arad și Mehedintzi o suprafață de 1.523 km². Numărul populației poate fi aflat doar după datele din fiecare comună și sat, fapt greu de îndeplinit pentru toți indicatorii statistici.

Recensământul din 21 februarie 1956⁵⁸ află o populație stabilă în regiunea Timișoara de la 1.195.771 locuitori în 16 raioane și tot atâtea orașe, 325 comune și 799 sate. În cele 799 sate locuiau 710.215 locuitori, dintre care 336.275 bărbați și 373.940 femei, în timp ce în

⁵³ *Recensământul ... 1930*, vol. I, p. XXIV.

⁵⁴ *Idem*, p. XXVIII și XXVI.

⁵⁵ *Idem*, p. XXVI.

⁵⁶ *Anuarul statistic al R.P.R., 1958*, București, 1959, p. 58—59.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Recensământul populației și locuitorilor din 21 februarie 1956*, Rezultate generale, București, 1959.

orașe locuiau 485.656 locuitori, dintre care 234.082 bărbați și 250.849 femei⁵⁹.

În privința naționalităților ce trăiau aici sunt câteva situații interesante pe care recesământul le nuanțează⁶⁰: germanii de aici reprezintă 45,20% din totalul celor din țară; sârbii, croații și slovenii alcătuiesc 96,10% din totalul celor din România, bulgarii sunt la 77,70% din total țară, iar cehii și slovaci, 75,20% din total. Maghiarii reprezintă doar 9,30% din totalul celor din România, ucrainenii 80%, polonezii 9,10%, țiganii 10,30%, iar evreii 8,90%. Rușii, turcii și armenii sunt în jurul a 10% din totalul țării. Dar iată în cifre situația acestora: românii erau 768.650 locuitori, germanii 173.733, maghiarii 147.427, sârbii 44.683, evreii 12.990, bulgarii 9.350, ucrainenii 4.824, rușii 576, turcii 11 în timp ce categoria alții (cehi și slovaci în special) avea 33.525 locuitori.

Un exemplu pentru aducerea la zi a principalilor indicatori statistici în funcție de schimbarea organizării administrativ-teritoriale îl aflăm într-un anuar statistic care recalculează pe localitățile noilor județe populația din 1956: în Timișul de azi erau în 1956 568.881 locuitori, în Caraș-Severin 327.787 locuitori (total 896.668 locuitori), iar diferența de 299.203 corespunde în majoritate părților din județul Arad (cu altă întindere) și celor câteva sate din jurul Orșovei.

Recensământul populației și locuințelor din 15 martie 1966⁶² află în regiunea Banat o populație totală de 1.285.472 locuitori, dintre care 627.505 bărbați și 637.967 femei și o populație activă de 707.344 indivizi, din care 401.445 bărbați și 305.899 femei⁶³. Pe cele două viitoare județe (Caraș-Severin și Timiș) numărul este de 358.726 și respectiv 607.596⁶⁴.

Naționalitățile din recensământ cuprind pentru Banat 16 etnii, dintre care doar trei sunt peste suta de mii de locuitori, una sub cincizeci de mii și restul sub zece mii până la 13 indivizi⁶⁵.

Naționalitatea	Număr total	Mediu urban
1. Români	879.610	393.776
2. Germani	169.059	81.854
3. Maghiari	144.919	87.225
4. Sârbi, croați, sloveni	42.844	8.592
5. Slovaci	10.054	2.274
6. Bulgari	9.303	1.108
7. Țigani	8.509	1.603
8. Cehi	8.154	3.727

⁵⁹ *Idem*, p. 4.

⁶⁰ *Idem*, p. XX.

⁶¹ *Anuarul Statistic al Republicii Socialiste România, 1968*, București, 1968, p. 4.

⁶² *Recensământul populației și locuințelor din 15 martie 1966, Regiunea Banat*, vol. I, *Populația*, București, 1968.

⁶³ *Idem*, p. 1 și 201.

⁶⁴ *Anuarul statistic... 1968*, p. 4.

⁶⁵ *Idem* cu nota 62, p. 123.

Naționalitatea	Număr total	Mediu urban
9. Ucrainieni	5.661	806
10. Evrei	4.948	4.862
11. Ruși	626	451
12. Polonezi	578	508
13. Turci	89	74
14. Armeni	80	78
15. Greci	70	63
16. Tătari	13	13
17. Alții	675	579
18. Nedecclarată	135	135

Peste 11 ani, la 5 ianuarie 1977 se desfășoară ultimul recensământ al României socialiste⁶⁶. În județul Caraș-Severin sunt 385.577 locuitori, din care în municipii și orașe 190.598, în comune suburbane 1422 și în comune și sate 193.557 locuitori. În Timiș sunt 356.296 locuitori în municipiilor și orașelor, 13.581 cei ai comunelor suburbane și 326.737 ai locuitorilor de la sate. Totalul populației pe două județe este de 1.082.461 locuitori.

Cu prilejul acestui recensământ se evidențiază o situație absolut nouă: pentru prima dată numărul populației urbane îl depășește pe cel al populației rurale în județul Timiș. Faptul se petrece cel mai probabil în anul 1976, întrucât, răsfoind anuarele statistice de până la 1975 inclusiv, raportul rural-urban era neschimbat. Iată că după o perioadă de urbanizare masivă, anul 1976 reprezintă trecerea județului Timiș în rândul celor mai dezvoltate din România.

Prezentăm populația celor trei județe Arad, Caraș-Severin și Timiș în anul 1977 din dorința de a vedea mai bine repartitia teritorială a naționalităților zonei bănățene și arădene⁶⁷.

Naționalitatea	Arad	Județul Caraș-Severin	Timiș
1. Români	384.218	329.872	486.179
2. Maghiari	71.973	8.029	72.699
3. Germani	38.366	19.975	93.911
4. Țigani	3.635	3.126	6.087
5. Ucrainieni	233	3.590	13.382
6. Sârbo-croați	1.892	14.454	19.941
7. Ruși	27	24	272
8. Tătari	—	1	1
9. Slovaci	7.115	456	1.844
10. Turci	3	22	24
11. Bulgari	1.364	63	6.801
12. Cehi	288	3.530	438
13. Greci	10	7	35
14. Polonezi	55	27	108
15. Armeni	8	—	23
16. Evrei	1.044	162	428
Alții			
Total	512.028	385.577 ⁶	696.884 ⁶

⁶⁶ *Recensământul populației și al locuințelor din 5 ianuarie 1977*, vol. I, *Populația, structura demografică*, București, 1980.

⁶⁷ *Idem*, p. 614.

Ultimul recensământ al populației și locuințelor s-a desfășurat în data de 7 ianuarie 1992. Până în momentul redactării prezentului studiu nu au fost publicate rezultatele generale ale acestuia. Am folosit datele preliminare privitoare la județul Timiș⁶⁸ și exemplarul semnal al Anuarului Statistic al României pe anul 1993⁶⁹. Întrucât nici unul dintre acestea nu dă populația pe naționalități a județelor bănățene, nu o putem prezenta decât pe cea a județului Timiș și raportările procentuale ale Carașului din 1777 și 1992 se pot observa destul de lesne.

În urma coroborării datelor statistice în Banatul geografic al anului 1992 există 16 localități urbane și 653 de sate ce alcătuiesc comunele. Paradoxal, numărul așezărilor omenești nu a crescut față de anul 1717. În realitate evoluția acestora a cunoscut un curs fluctuant. În privința locuitorilor celor trei județe în 1992, numărul lor era: județul Arad 487.618 locuitori; județul Caraș-Severin 376.347 locuitori și județul Timiș cu 700.033 locuitori⁷⁰. Media de locuitori pe km² este de 62,9 pentru Arad; 44,2 pentru Caraș-Severin și 80,5 pentru Timiș.

Din totalul populației cărășene în cele opt municipii și orașe locuiesc 210.967, iar la sate 165.380⁷¹. În județul Timiș trăiesc în cele 2 municipii și patru orașe 425.129 locuitori, iar la sate 274.904 locuitori⁷², ceea ce înseamnă un procentaj de 60,7% și respectiv 39,3%⁷³. În privința ponderii populației urbane, județul Timiș se situează pe locul VI în România anului 1992, iar pe locul XV la procentaj populație rurală. Pe total populație, ocupă locul IX, deși este județul cu cea mai mare suprafață⁷⁴.

Naționalitatea	Recensământul din		Date absolute
	07.01.1992	05.01.1777	
1. Români	560.139	472.912	+87.227
2. Maghiari	63.395	77.525	-14.130
3. Germani	26.890	98.296	-71.400
4. Romi (țigani)	15.177	9.828	+5.349
5. Uc ainieni	6.736	3.773	+2.963
6. Ruși-lipoveni	154	340	-186
7. Turci	42	38	+4
8. Sârbi	16.999	20.891	-3.892
9. Tătari	6	10	-4
10. Slovaci	2.311	2.128	+183
11. Bulgari	6.540	7.151	-611
12. Evrei	633	799	-1.166
13. Croați	342	579	-237
14. Cehi	402	796	-394
15. Polonezi	113	177	-64
16. Greci	55	55	0
17. Armeni	46	50	-4
18. Alții	260	500	-240
19. Nedecarați	52	30	+22

⁶⁸ *Breviarul statistic al județului Timiș, 1991. 8154 de date statistice*, Timișoara, 1992.

⁶⁹ Apărut în noiembrie 1993 la București, 737 pagini.

⁷⁰ *Idem*, p. 684—685.

⁷¹ *Idem*, p. 93.

⁷² *Idem*, p. 95.

⁷³ *Ibidem*.

⁷⁴ *Breviarul... 1991*, p. 128.

Populația județului Timiș se compune din 17 naționalități, dintre care doar românii depășesc sut de mii; alte patru etnii depășesc cifra de zece mii; trei peste 1.000 și restul: 5 peste sută și 4 sub 100 de locuitori⁷⁵.

III. Colonizările de populație și impactul lor

Declanșate imediat după cucerirea Banatului de către curtea de la Viena, colonizările cu populație germană — dar și de alte naționalități — au avut consecințe multiple asupra regiunii bănățene⁷⁶. Transformând provincia într-una imperială, administrată direct de la Viena, curtea avea nevoie aici de o populație stabilă, numeroasă și credincioasă. Stabilizarea populației românești și sârbești a fost dublată de aducerea unui număr însemnat de locuitori din imperiul german, din Austria chiar, dar și din alte zone limitrofe imperiului, ba chiar și din țări ce mărgineau Banatul. Politica mercantilistă aplicată în Banat de către Habsburgi a constituit — prin amploarea pe care a avut-o — un unicat în întreaga Europă. Banatul a fost singura provincie habsburgică unde proprietarul feudal era statul și nu exista nobilime. Profitând de acest lucru, același stăpân feudal a reușit să-și aplice principiile mercantiliste și să transforme regiunea în singura regiune europeană unde aceste principii, aplicate cu insistență, au dat și rezultatele cele mai semnificative.

Cum dorința populaționistă a curții vieneze urmărea să transforme Banatul într-o „țară“ („Land“) germană (ca populație) sau germanofonă (ca limbă), efortul principal l-a constituit aducerea acestei populații vorbitoare de limbă germană⁷⁷. Perioada colonizărilor etatice ia sfârșit odată cu moartea lui Iosif al II-lea în anul 1790. Venirea unor elemente, în general mai puțin numeroase, continuă și în cursul secolului al XIX-lea. Cea mai mare parte au fost aduși de către noua nobilime bănățeană pe propriile pământuri. Spre sfârșitul secolului asistăm la o colonizare etatică a regatului maghiar, în dorința de a schimba profilul etnic al regiunii. În secolul al XX-lea statele succesoare, România și Iugoslavia promovează o politică de stat în aducerea românilor și, respectiv, sud-slavilor, în părțile bănățene. Pentru partea iugoslavă a Banatului colonizări masive cu sârbi, croați, muntenegreni, se petrec după cel de-al doilea război mondial.

Scopul nostru nefiind acela al urmăririi colonizărilor, ci de a depista impactul acestora asupra populației și habitatului bănățean, ne vom mărgini la o schiță asupra fiecărei populații care a venit în Banat în decursul ultimelor trei secole.

⁷⁵ *Idem*, p. 129.

⁷⁶ Bibliografia pentru colonizările habsburgice este imensă. Doar titlurile istoriografice germane apărute între 1935 și 1955 atig 6770 de poziții, iar cele dintre 1955 și 1965 7.698 titluri, cf. Anton Scherer, *Donauschwäbische Bibliographie*, 1935—1965. München, 1966 și respectiv München 1974. Și de atunci încoace s-a scris imens despre această problemă atât în Germania, cât și-n Austria, Ungaria, România.

⁷⁷ Pentru metodele colonizării vezi cele patru volume din Anton Tafferner, *Quellenbuch zur Donauschwäbischen Geschichte*, Stuttgart, 1974—1982.

Cel mai important grup dintre toate este reprezentat de către *germani* sau germanofoni (bilingvi)⁷⁷. Începutul datează din anul 1717 când apar primii coloniști veniți din părțile austriece. Deși incomplete și uneori imposibil de descifrat corect, însemnările și statisticile, inclusiv recensămintele vorbesc elocvent despre amploarea acestui fenomen. Astfel între anii 1717 și 1736 sunt aduși 29.500 coloniști dintre care 7.000 familii și 1.500 fără familie. În anul 1743 existau în Banat 10 localități cu populație germană, 7 sârbo-germane, 2 româno-germane și 1 româno-sârbo-germană. Conscriptia Clary din 1770 dă numărul total al germanilor, francezilor, italienilor și spaniolilor la 43.201 locuitori. Peste patru ani aceștia erau deja 53.000, adică 14% din totalul populației. În 1797 totalul coloniștilor era de circa 126.634, în timp ce la 1806 totalul romano-catolicilor se cifra la 203.999 locuitori. Statistica lui Fenyess indică pentru anul 1836 un număr de 155.770 germani în comitate și 18.433 în granița militară, respectiv procentul de 19,2% în comitate și 8,2% în granița militară. În anul 1840 existau 207.720 germani; la 1847 germanii și maghiarii (inclusiv alții) erau 338.015 locuitori. La anul 1900 germanii reprezentau 26,9% din totalul populației bănățene, adică 407.659 locuitori; la recensământul maghiar din 1910 numărul lor apare redus la 387.545 suflete. Numărul germanilor din Banatul românesc este dat de recensământul din anul 1930 la 241.626 locuitori ceea ce reprezenta 24,6% din totalul populației. După cel de-al doilea război mondial, în condițiile deja cunoscute „antigermane“, la 1956 existau în regiunea Timișoara 173.733 germani, adică 45,2% din totalul germanilor ce locuiau în România. Peste un deceniu numărul lor scăzuse, din nou, ajungând la 169.659 suflete, procentual mai redus, dintre care 81.854 locuiau la orașe. În 1977 — în condițiile în care era curentă fuga peste graniță și „vânzarea“ lor era practică de stat, constatăm o reducere drastică a numărului până la cifra de 113.886 plus 38.366 (prima cifră se referă la județele Caraș-Severin și Timiș, a doua la jud. Arad).

În privința procesului, tot mai accentuat, de emigrare (legală și ilegală) a germanilor bănățeni spre Germania, dar nu numai a lor, sunt semnificative cifrele publicate în statistici recente⁷⁸. Cifra anuală a totalului emigrărilor din România se menține undeva între 10—20.000 anual, maxim (ante (1989) fiind de 41.160 chiar atunci. Majoritatea celor plecați au fost germani, în condițiile cunoscute. Plecarea masivă a germanilor s-a produs în anul 1990, când din România au plecat 60.072 germani, față de 23.888 români și 11.040 maghiari. În 1991 numărul germanilor plecați era de 15.567, iar în 1992 scăzuse la 8.852. Recensământul din 5 ianuarie 1992 află în județul Timiș 26.890 germani la un total în România de numai 96.530.

Iată așadar un fenomen extrem de interesant pentru cercetători, dar și extrem de stresant pentru populația germană. Venirea, staționarea îndelungată, traiul alături de bănățeni și — deodată — plecarea spre vechea patrie. Cauzele sunt numeroase și dureroase. Plecarea masivă a germanilor a avut drept cauze: retragerea celor înrolați în armata germană în cel de-al doilea război, deportările la muncă silnică în

⁷⁸ *Anuarul Statistic al României*, 1993, București, 1993, p. 143.

Rusia (din ianuarie 1945), deportările în Bărăgan (după 1950), culpabilizarea colectivă a populației germane pentru ideologia nazistă, împiedicarea exercitării profesiilor și reducerea ei la un rol inferior potențelor dovedite, relansarea economică a Germaniei (de prin anii '60—'80), politica statului german de readucere a germanilor din estul comunist („Ostblock“), mizeriile la care erau supuși de către regimul comunist. În felul acesta s-a ajuns la plecarea elementului german din Banat.

Importantă pentru studiul nostru este prezența germană în Banat în ultimele trei secole și impactul acesteia asupra mentalității individuale și colective, precum și asupra previzibilelor consecințe ale mentalului social prin dispariția lor. Lipsiți de orice sentiment național, naționalist, fie românesc, fie german, păstrând deplina obiectivitate a istoricului, putem consemna, sintetic, câteva dintre aceste consecințe. Prezența germană în ansamblu a fost benefică pentru spațiul bănățean. O populație destul de numeroasă, foarte activă din punct de vedere economic, cu un nivel de trai ridicat și cu influență asupra populațiilor modelând mentalul colectiv bănățean și imprimându-i din caracteristicile proprii.

Sud-slavii reprezintă un alt bloc etnic numeros existent în Banatul acestor secole. Despre prezența *sârbilor* în Banatul medieval am vorbit într-un alt studiu⁷⁹, inclusiv despre colonizarea în masă din anii 1690. Venirea altor elemente sârbești, în număr mai mic, s-a făcut în tot timpul acestor secole. Sub numele generic de „rascieni“, „sârbi“ erau cunoscuți atât sârbii propriu-ziși, cât și croații, slovenii, muntenegrenii și șoacății, care sunt amintiți doar în unele recensăminte și conscripții, precum și aromânii, grecii, albanezii. În marea lor majoritate aceștia erau ortodocși (exceptându-i pe croați și sloveni), așa încât denumirea generică nu trebuie să mire pe nimeni. Ultima colonizare mai numeroasă se desfășoară între anii 1796—1805 și-l are artizan pe episcopul Sakabent. Restul sunt mișcări naturale de populație în interiorul Banatului. O situație deosebită se petrece după primul război mondial, atunci când 1/3 a Banatului revine Iugoslaviei. Alături de localnici sunt aduși acum mii și mii de locuitori ai regatului: sârbi, muntenegreni, croați, sloveni, ce se așează, și măresc numărul populației. Nivelul de trai mai ridicat al regiunii, agricultura înfloritoare într-o țară mai mult muntoasă și deluroasă, face din Banatul sârb și Vojvodina în general grânarul Iugoslaviei. Dislocarea forțată a germanilor din, și după, 1944—45, lasă goale zeci de mii de locuințe ce vor fi ocupate de către etnici iugoslavi, așa încât acum aceștia sunt absolut majoritari. Pe lângă firescul proces de bilingvism — pas spre asimilare —, s-a produs și intervenția direcționată a statului. Cu toate acestea, partea iugoslavă a Banatului a rămas o zonă pluriethnică. În partea românească a provinciei, numărul sârbilor a rămas, în mare, același, asistând la o creștere naturală a populației.

În evoluție, putem vorbi pentru perioada anilor 1717—1993 de sârbi (sud-slavi, iugoslavi) ca o prezență veche, sporită prin colonizări

⁷⁹ Bibliografia folosită în studiul nostru *Habitat și populație în Banatul medieval* (aflat sub tipar) este valabilă și nu considerăm necesară reluarea ei aici.

în secolele XVIII—XIX, împlinită de sporul natural și amplificată în a doua jumătate a veacului nostru prin intermediul acțiunii unidirecționate a statului iugoslav.

O mențiune asupra numărului sârbilor (ca și asupra restului de naționalități) avem abia la 1770/1774, când sunt amintiți 78.780 de locuitori sârbi. Împreună cu aromânii erau, la 1774, 100.000; la 1797, după istorici sârbi, numărul lor era fie de 173.653, fie de 147.050, iar la 1806 numărul lor ajungea la 199.391. Această creștere bruscă — chiar dacă „umflată“ de diverși autori — este urmarea colonizării conduse de Sakabent. La anul 1836 numărul lor atingea 202.074, la 1840 202.210. În 1847 erau 264.864 locuitori, număr mare chiar și-n condițiile unor noi imigrări și spor natural mare. La recensământul din 1897 (1900), cifra lor atingea 268.784. Cum majoritatea erau grupați în comitatul Torontal, au rămas în Iugoslavia. În România interbelică, anul 1930 află 40.503 locuitori sârbi. Anul 1956 evidențiază un număr de 44.683 (cifră indicând evoluția numerică normală), anul 1966 42.841 (cifră cam mică), în timp ce la 1977 Caraș-Severinul avea 14.454 și Timișul 19.941, total 34.395 sârbi. La 1992 numărul lor în județul Timiș scăzuse la 16.899 locuitori. Cauzele scăderii sunt aceleași ca pentru întregul Banat: emigrația ilegală spre Occident.

Pentru ceilalți slavi veniți în Banat din Serbia, Croația, Slovenia, există câțiva indici. Astfel *croații* sunt individualizați la 1836 (statistica Fényes) cu 9.504 locuitori, în timp ce la 1900 mai erau 4.712. Până la 1991 figurau împreună cu sârbii („sârbo-croați“). În județul Timiș în 1992 erau 342 față de 579 croați în 1977. *Muntenegrenii* sunt amintiți la 1836 și 1840 în număr de 2830 și 2800 locuitori, integrați marii mase slave. *Șoacății* figurează doar la 1836 cu 1698 de suflete și, deși există și azi, se declară sârbi, croați, sloveni în funcție de alte criterii.

Bulgarii reprezintă un mic grup etnic stabilit în Banat în anul 1739⁸⁰. Cele câteva mii de suflete, refugiate din Oltenia de teama turcilor, au fost colonizate în localitățile Vinga (din 1744 oraș privilegiat cu numele de Theresiopol) și Dudeștii Vechi, răspândiți și la Lovrin, mai târziu la Breștea, Denta, ca și în câteva localități din Banatul iugoslav: Modos, Rogendorf, Kanak, Ivanovo, Giurgevo. Mișcările interne au împrăștiat sau adunat această mică comunitate, catolică după credință și conservatoare a propriilor tradiții. Mergând pe sistemul comunității închise, bulgarii au reușit să-și păstreze identitatea până astăzi. În datele statistice ei figurează la 1770 cu 8638 suflete, la 1836 și 1840 cu 12.000 suflete, la 1930 cu 10.012 oameni, în partea românească a Banatului, apoi la 1956 cu 9350, în 1966 cu 9303 oameni în regiunea bănățeană, pentru ca la 1977 să fie 63 în Caraș-Severin și 6801 în Timiș, Aradul fiind locuit de încă câteva mii, în special la Vinga. În 1992 numai în județul Timiș erau 6540 locuitori bulgari.

O situație confuză etnic o au — cel puțin pentru cercetători —

⁸⁰ Bibliografia pentru coloniștii bulgari din Banat numără, surprinzător, câteva zeci de titluri de la 1837 la 1992. Dintre cei mai cunoscuți cercetători și studii: Czirbusz Géza, *Délmagyarországi bolgárok*, Budapesta, 1903; L. Miletić, *Na gosti u banatskite blgarii*, în *Blgarski pregled*, III, fasc. 1—2, Sofia, 1896; lucrările lui Caroln Telbizov și Maria Telbizov sunt și ele numeroase și bine documentate.

carășovenii, populație ce locuiește în 7 sate cu centrul la Carașova⁸¹. Veniți aici din sudul Dunării din Serbia veche sau Bulgaria, urmași sau nu ai bogomililor, mixtură etnică sau nu la venire, ei ocupă satele și vorbesc o limbă slavă sudică. Vreme îndelungată au fost trecuți în rândul sârbo-croaților. Din 1992 fac parte din Uniunea sârbilor și carășovenilor din România.

Dintre celelalte etnii slave, cel mai important grup îl reprezintă cel al slavilor vestici: *slovaci* și *cehi* — în această ordine numerică în Banat. De o prezență slovacă putem vorbi și în timpul evului mediu. Cei de azi sunt urmașii slovacilor veniți în secolele XVIII dar mai ales XIX, ca meseriași, muncitori minieri și țărani⁸².

Prezența *cehilor* și a acelor *germani din Boemia* („Deutsch-Böhmen) care sunt atât germani cât și cehi este remarcată de izvoare după anul 1826 și constă în venirea câtorva mii de oameni colonizați în Banatul sudic, în zona minieră (Banater Bergland). Ei sunt răspândiți azi în localitățile Moldova Nouă, Berzasca, Sf. Elena, Pescari, Svinița, Eibenthal, Bigăr, Sumița, Ravensca, Gârnici, Anina.

Slovacii locuiesc în localități ca Nădlac, Semlac, Țipari și Macea din județul Arad la nord de Mureș, la Lipova, Brestovăț, Teș, Timișoara, Vucova, Scăiuș, Lugoj, Caransebeș, Berzovia, Semlacul Marei Butin, Clopodia, iar în Banatul iugoslav la Aradac, Beloblato, Zrenjanin, Hajdučica, Janošik, Vrșac, Padina, Kovačica, Pančevo, Vojlovica.

În privința numărului, conscripțiile și recensămintele citate oferă următoarele cifre (globale sau defalcate: la 1836 erau 10.134 slovaci, în timp ce la 1900 numărul cumulat al cehilor, bulgarilor și țiganilor era de 92.446. Perioada interbelică consemnează pentru anul 1930 cifra de 14.096 ceho-slovaci, iar postbelicul an 1956 indică faptul că 51% dintre slovaci din România trăiau în regiunea Timișoara și 75,2% dintre cehi așîderea. În 1966 existau 8154 cehi și 10.054 slovaci în aceeași

⁸¹ Pentru carășoveni vezi și Czirbusz Géza, *A krassován bolgárok*, în *Földrajzi Közlemények*, IV, Budapesta, 1883, p. 169—198; Emil Petrovici, *Graiul Carășovenilor*, București, 1935; Traian Simu, *Originea Carășovenilor. Studiu istoric și etnografic*, Lugoj, 1931; Victor Tufescu, *O măruntă populație balcanică în Banat: carășovenii*, în *Buletinul COMCa*, an I, București, 1941; Th. N. Trăpcea, *Carășovenii — o măruntă populație din țara noastră. De unde și când au venit?* în *Studii*, an. X, nr. 6, 1957, p. 93—102; Vasile Ioniță, *O ipoteză cu privire la carășovenii*, în *Analele Societății de Limba Română din Vojvodina*, (RSFY), nr. 6, Zrenjanin, 1975, p. 61—62.

⁸² Bibliografia se împarte în cea care vorbește despre cehoslovaci, despre cehi, despre slovaci și despre așa-numiții deutschböhmen. Dintre cele mai interesante titluri referitoare la slovaci: Emil Koleny, *Banatsky Slovaci*, în *Slovenské pohľady*, XIII, Turč. Sv. Martin, 189 Silvia Niță-Armaș, *Graiul slovac din localitățile Nădlac, Semlac* (județul Arad) Butin, Semlacul Mare (jud. Timiș); teză de doctorat, București, 1969; studiile pe profil școlar, etnografic ale lui Pavel Adamic și Pavel Rozkoš. Ultimului îi mulțumim pentru posibilitatea de a citi în manuscris studiul *Istoricul colonizărilor slovacilor și cehilor în Banat*, împreună cu bibliografia aferentă. Pentru colonizarea cehilor vezi și Teodora Alexandru-Dobrițoiu, *Istoricul așezării cehilor în Banatul de sud*, în *Romanoslavica*, XIII, Buc., 1965, p. 139—144; pentru germanii din Boemia vezi lucrările lui Peter Grassl, *Geschichte der deutsch-böhmischen Ansiedlungen im Banat*, Praga, 1904 și Josef Schmidt, *Die deutsch-böhmen im Banat. Ein Heimatbuch zur Jahrhundertwende*, Timișoara, 1938, plus bibliografia în germană după război.

regiune (însemnând și nordul Mureșului — azi Arad). La recensământul din 1977 în Caraș-Severin erau cehi: 3530, în Timiș 438 și în Arad 238; slovacii reprezentau, pentru aceleași județe: 456 în Caraș, 1844 în Timiș și 7115 în Arad. La 1992 în Timiș erau doar 402 cehi și 2311 slovaci.

Rușii sunt în număr extrem de mic în Banat și venirea lor s-a făcut normal, fără nici o acțiune deosebită. La 1783 sunt amintite 120 de familii de ruși care vin aici⁶³. În timp au fost confundați cu rutenii sau ucrainenii, de diverse instituții și chiar recensăminte. În 1900 sunt amintite doar 905 persoane; în 1930 erau 1598; în 1956 rușii scăzuseră la 576 oameni, în 1966 erau doar 626, în 1977 erau 24 în Arad, 22 în Caraș-Severin și 272 în Timiș. În cel din urmă județ în 1992 numărul lor (sub numele de ruși-lipoveni) era de 154.

Ucrainenii sunt amintiți doar în secolul al XX-lea, deși elemente izolate au existat în Banat și în secolul anterior. Sub numele de ruteni sau ucrainenii ei apar în recensământul din 1930: 3885 persoane; în cel din 1956 erau 4825 persoane; în 1966 5661 persoane; în 1977 în Arad erau 233, în Caraș-Severin 3590, iar în Timiș 3382 persoane. În 1992 în Timiș doar numărul ucrainenilor (împreună cu rutenii dintre care s-au declarat așa doar 350 în România) erau de 6736 oameni (o creștere de 2963 de oameni, proveniți îndeosebi din Maramureș).

Polonezii apar în recensăminte abia în secolul XX astfel: în 1930 erau 592, în 1966 578 persoane, în 1977 în Arad erau 55, în Caraș-Severin 27 și în Timiș 108; în anul 1992 în Timiș erau doar 113 locuitori.

Un grup de elemente ale unor popoare romanice s-au stabilit și ei în Banatul modern. Cei mai numeroși par a fi fost francezii care au fost colonizați în veacul al XVIII-lea în mai multe sate bănățene alături de germani și de alții⁶⁴. Câteva sate au fost masiv colonizate și urmele lor s-au păstrat până târziu: Tomnatic, Carani în România și Charleville, Seultour și Saint Hubert în Iugoslavia. Numărul francezilor se ridică la 1836 la 6000 oameni, în 1840 la 6178 persoane, pentru ca mai apoi să fie germanizați sau, mai puțin, maghiarizați. Procesul s-a petrecut prin intermediul școlii și bisericii, apoi prin intervenția statului maghiar. La 1900 urmele se pierd ca grup etnic. O situație deosebită se petrece după 1944 când francezii germanizați din România — mulți înrolați în armata germană — își revendică vechea naționalitate, spre a scăpa de deportările în Siberia. Azi, majoritatea lor sunt plecați în Germania.

Italianii vin în Banat, atât aduși de curtea de la Viena ca ingineri, arhitecți, cât și ca meșteri în creșterea viermilor de mătase, fabricarea

⁶³ Szentkláray Jenő, *op. cit.*, p. 453.

⁶⁴ Francezii și francofonii din Alsacia, Lorena, Belgia și Luxemburg beneficiază de câteva titluri interesante: Louis Hecht, *Les colonies lorraines et alsaciennes de Hongrie*, Nancy, 1879; Franz Stamglica, *Die Auswanderung des Lothringers in das Banat und die Batschka im 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, 1934; Étienne Frécot, *Les Français du Banat*, Timișoara, 1945; Emil Botiș, *Recherches sur la population française du Banat*, Timișoara, 1946. Lor li se adaugă studii publicate în România, Ungaria, Germania, Franța, Belgia și Luxemburg.

mătășii, cultura orezului dar și pietrari de excepție⁸⁵. Și ei sunt germanizați sau maghiarizați în timp, așa încât satul lor, Carani, primește locuitori atât germani, cât și francezi sau chiar și alții. Construcțiile moderne bănățene îi au însă drept proiectanți și executanți, iar drumurile și podurile la fel.

Mult mai puțin numeroși și rămânând doar o scurtă perioadă, *spaniolii* veniți aici după războiul de succesiune austro-francez la tronul Spaniei, beneficiază de o mai bogată literatură de specialitate⁸⁶. Din Spania vin și evrei, la început de ordinul câtorva familii, iar după ridicarea restricțiilor de așezare aici, sute de familii.

În privința *evreilor*, de rit spaniol sau nu, în anii 1735 vin 50 familii, în anul următor 198 familii, iar în 1744 alte 116 familii⁸⁷. Sunt înglobați la alte naționalități. Abia în 1930 aflăm 11.248 evrei în Banat, la 1956 12.990, peste un deceniu 9948 și numărul lor scade continuu, ajungând în 1992 să fie în Timiș doar 633. Exodul populației evreiești a început după crearea statului Israel, când migrarea în masă, fie spre Tel Aviv, fie spre Bonn, sau New-York, face să dispară această populație cu un rol însemnat în viața comercială, bancară și economică a Banatului. O mare parte a evreilor s-au maghiarizat în secolul al XIX-lea. După cunoștințele noastre nu a existat nici un fel de discriminare sau tensiuni etnice față de prezența evreiască.

Alte elemente etnice, foarte puțin numeroase de altfel, care au trăit în Banat au fost *armenii*⁸⁸, remarcabili negustori; *albanezii*⁸⁹, veniți cu siguranță în mai multe reprize, dar confundați fie cu rascienii, fie cu grecii, fie cu aromânii. *Turcii* au constituit o enclavă etnică în Ada-Kaleh și un număr de circa 100 în restul Banatului. *Tătarii* abia dacă au depășit 10—15 indivizi.

Țiganii reprezintă o altă etnie, deosebită de restul naționalităților bănățene. Sunt amintiți încă în secolul al XV-lea, ca făuritori de tunuri în Banat. În veacul al XVIII-lea țiganii sunt numiți de către documentele de cancelarie „bănățeni noi“ („Neue Banater“). Destul de puțin numeroși, creșterea bunăstării provinciei începe să-i atragă și numărul începe să crească. Deși păstrează multă vreme propriile obiceiuri, mimesază o adaptare la viața provinciei și, cu timpul, unii o adoptă. Adoptarea aceasta se face prin integrarea într-o comunitate lingvistică, fie ea română, fie maghiară sau sârbă. Există în Banat — în puține

⁸⁵ Prezența italiană a fost activă în tot timpul istoriei medievale și moderne, nu atât prin număr, cât prin calitatea participării la viața Banatului. Iată însă că bibliografia despre prezența italiană în ultimele secole este expeditivă la „și alții“ acordându-se câteva rânduri sau pagini în diverse cărți. Un studiu al lui Moritz Rosenfeld, *Italienische Kolonisten in ehemaligen Banat (in Mercydorf)*, a apărut în *Ungarische Revue*, Budapesta, 1884, p. 558—569.

⁸⁶ Flora Nissim, *Spanier im Südungarn*, în *Temesvárer Zeitung*, an 54, nr. 91, Timișoara, 1905, p. 2—4 și nr. 92, p. 3—4; Felix Milleker, *Versuch eine Ansiedlung vom Spaniern in Banat*, Vrșac, 1937; Aurel Tintă, *Colonizări forțate de refugiați spanioli și italieni în Banat, 1717—1740*, în *Studii de istorie a Banatului*, vol. II, Timișoara, 1970, p. 111—140.

⁸⁸ Ioachim Miloia, *Coloniști armeni în Banat*, în *AB*, an. II, fasc. II, Timișoara, 1929, p. 98—106.

⁸⁷ Franz Klein, *Billed*, Viena, 1980, p. 66.

⁸⁹ Szentkláray Jenő, *op. cit.*, p. 453 afirmă că vin la Lovrin 30 familii. La recensământul din 1930 mai existau în Banat 11.

locuri însă — și țigani „nemți“. Pe lângă traiul în comunități mixte, o parte a țăganilor s-au integrat în ritmul muncii și ocupațiilor, azi fiind perfect sedentarizați. În Banatul postbelic (1950—1960) au venit — și continuă să mai vină — țigani din alte zone ale țării, necunoscători ai mediului și incapabili de integrare. Prin intermediul lor unii dintre țăganii băștinași au reînvățat propria lor limbă. După 1989 țăganii au preluat numele de romi, s-au organizat într-o mulțime de forme și uniuni etnice. Numeric sunt amintiți în 1900, împreună cu cehii și bulgarii la 12.446, cifră din care mai puțin de un sfert o reprezentau țăganii. La 1930 numărul lor era de 17.819 locuitori, pentru ca după cel de-al doilea război mondial numărul să scadă prin declararea altei naționalități (română în special) 8509 în 1966, 9203 în 1977 în Caraș și Timiș. Iată însă că în 1992 sub numele de romi se declară 15.177 locuitori. Numărul este mai mare, dar reflexul anilor trecuți este încă înrădăcinat. Țiganii reprezintă o problemă privind integrarea lor socială, nu atât pentru Banat, cât pentru întreaga Europă.

Una dintre cele mai delicate probleme — doar din cauza exacerbării naționaliste a cazului — o reprezintă prezența *maghiară* în Banatul epocii moderne. Datorită exagerărilor din taberele în dispută abordarea însăși va fi virulentă atacată. Revenind la Banat, situația maghiarilor a fost cu totul alta decât în alte regiuni românești⁹⁰. La cucerirea zonei de către austrieci exista un singur sat, Szöreg, locuit masiv de maghiari, în partea ce a revenit în 1918 Ungariei. În 1774 J. J. Ehrler află tot un singur sat — același — Szöreg, locuit de maghiari. Numărul lor a crescut încet, dar continuu în perioada administrației austriece, însă s-a accelerat odată cu venirea administrației comitatense a regatului ungar. În 1774 erau doar 2400 maghiari atestați. Sunt amintiți în conscripții alături de alți coloniști. Pe lângă elemente de elită în administrație, politică, economie, comerț, numărul lor sporește prin aducerea unor iobagi pe moșiile noii nobilimi bănățene, cea mai mare parte provenită dintre maghiari și elemente maghiarizate sosite din Ungaria. Extinderea capitalismului în agricultură cere brațe de muncă în regim de servitute feudală. Alături de țăranii aserviți, maghiarii mai practică aproape toate meseriile existente. O bună parte a lor sunt concentrați în marile aglomerări urbane și în târguri, ca muncitori la hidroameliorații sau tutun.

Politica oficială maghiară după 1867, anul constituirii monarhiei bicefale austro-ungare, s-au axat pe un proces susținut de maghiarizare. Dacă bilingvismul era o condiție a cetățeanului regatului ungar, maghia-

⁹⁰ Toate lucrările istorice maghiare apărute până la 1918 vorbesc — unele direct și agresiv, altele nuanțat — despre Banat ca străvechi pământ maghiar. Momentele „dificile“ sunt trecute cu vederea, uneori „expediate“ în câteva idei. Unele lucrări dau cifrele fără să comenteze originea și amploarea populației acestuia. Perioada interbelică, caracterizată prin revizionism, cunoaște însă și câteva lucrări la obiect, fără naționalisme. Perioada socialistă a relațiilor „frățești“ s-a caracterizat printr-o ignorare a acestei probleme. Perioada de sfârșit a epocii ceușiste a marcat noi confruntări istoriografice. Cu excepții, bibliografia „bănățeană“ plurilingvă nu a intrat în tratarea problemei. Studii comparate trebuie desfășurate spre a aduce clarificările așteptate. Cea mai interesantă lucrare o considerăm cea deja citată a lui Bodor Antal, util instrument de lucru pentru orice cercetător.

rizarea a fost promovată prin toate mijloacele statului. Au fost asimilate grupurile etnice mai puțin numeroase, au fost atrase prin privilegiu pături active ale marilor grupuri etnice. Politica școlară și cea economică au dus la apariția unei coaliții a etniilor nemaghiare din regat. În cazul Banatului — deși situația nu era de gravitate a altor zone — asociațiile și partidele etnice ale românilor, sârbilor, germanilor, slovacilor, etc., au resimțit cu putere acest fapt și reacția a fost promptă. Statul român a respectat libertatea de exprimare și averea maghiarilor rămași în România în perioada interbelică, iar regimul comunist de după aceea și-a modificat atitudinea.

În privința numărului maghiarilor din Banat, acesta se prezenta, în evoluție, astfel: la 1774 erau 2400 locuitori, până la 1836 erau trecuți global cu germanii sau cu romano-catolicii; la 1836 erau 53.344 locuitori; în 1840 existau 59.342 locuitori; la 1900 reprezentau deja 12% din populație, adică 191.487 locuitori. Un autor maghiar confirmă saltul spectaculos înregistrat de maghiarii de aici în numai un deceniu⁹¹, în Caraș, procentul lor a „crescut” de la 2,7% la 4,8%; în Timiș de la 7% la 9,1%; în Torontal de la 16,8% la 18,9%; în Timișoara de la 26,7% la 36%; în Vârșet de la 5,7 la 10,2% și în Panciova de la 11,5 la 14,2%. Cum însă numărul locuitorilor colonizați de stat sau de către particulari, ori al celor veniți benevol nu era nici pe departe atât de mare, rămâne semn de îndoială asupra bunei credințe a celor ce au tăcut respectivul recensământ. În 1930 sunt înregistrați 97.839 maghiari în Banat, adică 10%; în 1956 147.427; în 1966 144.919, pentru ca în 1977 în Caraș-Severin să trăiască 8290 și în Timiș 72.691, iar în Arad 71.983. În județul Timiș în 1992 erau 63.395 maghiari. Scăderea treptată a numărului lor este identică cu cea a restului de naționalități.

Câteva cuvinte și despre colonizările *românești* din Banat. Deși românii sunt autohtonii acestei provincii, din diferite cauze, elemente românești mai mult sau mai puțin numeroase s-au așezat alături de confracții lor bănățeni. Este vorba despre românii din Oltenia, așa-numiții „buteni”⁹², care vin în secolul al XVIII-lea, parțial și în cel următor; perioada anilor '960 este momentul când mii de olteni au venit în Banat, integrându-se rapid profilului regiunii. Ardelenii au venit inițial, la 1785 prin dislocarea unora dintre răsculații lui Horea. O colonizare etatică există după primul război mondial, inclusiv prin reforma agrară. Un adevărat „exod” al moldovenilor se produce în anii '80, când sărăcia epocii comuniste și mirajul fugii în Occident îi atrage aici; să remarcăm faptul că prin plecarea germanilor rămăseseră mii de locuințe libere și nivelul de trai era mai ridicat în Banat. Aceste colonizări erau spontane sau dirijate în Banatul întreg și apoi în cel de după primul război mondial, crește numărul populației românești, majoritare și fără aceste aflăxuri de populație.

O situație interesantă o reprezintă așezarea aici a *aromânilor*, și *macedo-românilor*. Incepută în secolul al XVIII-lea prin venirea lor odată cu sârbi, greci etc., prezența aromânilor — mari comercianți — aduce un suflu nou. Majoritatea au fost absorbiți — identitatea de neam

⁹¹ Bodor Antal, *op. cit.*, p. 69.

⁹² Numele provine de la cuvântul german „Buch” și are legătură cu acel pașaport necesar oricărui imigrant în monarhie.

a facilitat faptul —, iar noile așezări de după primul și al doilea război mondial completează ansamblul. Aromânii s-au declarat la toate recensămintele români⁹³.

Iată așadar o sumară schiță a prezenței diferitelor etnii în Banatul ultimelor veacuri. Deși multe, majoritatea acestor etnii au fost puțin numeroase. Doar patru etnii prin număr și calitatea participării au marcat viața regiunii noastre: românii, germanii, sârbii și maghiarii. Prin traiul comun, interese similare, receptare diferențiată, au marcat istoria.

IV. *Habitatul bănățean în epoca modernă (sec. XVIII—XX).*

a) Cadrul fizico-geografic a jucat un rol important în locuirea umană. Dacă pentru perioadele mai vechi el a fost decisiv în așezarea omului în anumite zone, pentru perioada modernă lucrurile se schimbă. Omul ajunge să joace un rol important în schimbarea condițiilor de habitat, uneori modulând, alteori modificând, pur și simplu, condițiile de mediu; așa încât, de la peisajul natural, ajungem azi la un peisaj uman.

Cadrul natural al Banatului este foarte bine proporționat: o treime șes, o treime coline și dealuri, o treime munte. Apele numeroase, năvalnice la munte, își domolesc cursul odată cu intrarea în câmpia ce nu are aproape de loc înclinație, așa încât cursurile lor sunt meandrate și apa bălțește sau inundă suprafețe mari. Desecările, îndiguirile și regularizarea cursurilor (canalizarea) înfăptuite în ultimele trei secole au schimbat peisajul hidrologic — în sensul fluidizării sale — punându-l în serviciul habitatului uman.

Deși zona montană a fost folosită ca spațiu pentru pășunat și creșterea diferiților pomi fructiferi, uneori pentru agricultura montană, așezările românești bănățene nu au depășit niciodată altitudinea de 600 m. Doar câteva așezări de colonizare (cu germani și pemi) au atins limita celor 1.000 m altitudine. Zona colinară a fost intens locuită și este încă și azi. Câmpia a devenit — prin amenajarea sa și prin nivelul habitatului uman — zona preponderentă a habitatului și a ocupațiilor umane. Solul bănățean, alcătuit din cernoziom și sol brun-roșcat, este extrem de fertil. Amenajările cu scop agricol au înlăturat piedicile și au transformat câmpia într-un grânar european, dar și în loc pentru marile aglomerări umane, pentru dezvoltarea industriei prelucrătoare de toate felurile.

Climatul bănățean este temperat continental, cu influențe mediteraneene în zona Dunării și Cernei. Precipitațiile sunt mai puțin numeroase la câmpie și mai intense la munte. Problema surselor de apă potabilă în zona câmpiei a constituit un baraj până în momentul săpării izvoarelor și fântânilor de mare adâncime în loess. Specific Banatului în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și prima jumătate a celui ur-

⁹³ La recensământul din 1992 s-au declarat aromâni 21.089 și macedo-români 8999 pe întreaga Românie, cf. *Breviar... 1991*, p. 129.

mător au fost fântânile arteziene din localitățile de câmpie, prioritate nu îndeajuns cunoscută.

Ocupațiile locuitorilor au fost cele ce au înrăurit substanțial și locul și tipul habitatului. Descoperirea zăcămintelor minerale în zona muntoasă și necesitatea exploatării lor au dus la crearea multor sate aici, locuite atât de români, cât și de coloniști specializați în extracția și prelucrarea acestora. Astfel au apărut așezări în zone în care doar codrii erau stăpâni. Necesitatea unei forțe de muncă calificate care să prelucraze minereurile și concentrarea acesteia a dus la apariția aglomerărilor industriale de tip preurban și urban, îndeosebi în ultimele două secole. Practicarea unei agriculturi de tip intensiv, cu vânzare rapidă pe piață, a condus la procesul de regularizare a satelor, de „închegare” a locuințelor într-o vatră cât mai strânsă. În același timp necesitatea unei prezențe continue în câmp pe timpul campaniilor agricole a condus la apariția aceluși habitat semipermanent în afara așezării propriu-zise; este vorba despre apariția sălașelor de câmpie, sau a „odăilor” („hodăilor”) în întreaga câmpie după 1849 și până la colectivizarea dintre anii 1949—1962. Numite în istoriografie *hodăi*, *puste*, *major* sau *tanja* (ultimele două doar în lb. maghiară), aceste gospodării ridicate pe propriul teren de către nobil sau țăran asigurau o exploatare funcțională a ciclurilor agricole. Dispariția tipului de agricultură citat a dus la dispariția acestui tip de habitat.

Căile de comunicație reprezintă un alt aspect care favorizează habitatul. Banatul și-a dezvoltat o rețea foarte densă de asemenea căi de legătură, atât în interiorul provinciei, cât și cu alte zone. Rețeaua de drumuri și șosele, de căi ferate (cea mai densă din România) folosirea imediată a noilor invenții tehnice (tren, mașină, șleपुरi etc.), constituirea unei infrastructuri tehnice, umane și administrative ce deservea căile de comunicație, au însemnat pași decisivi în conturarea unui alt tip de habitat.

b) Așezările omenești din Banat în intervalul secolelor al XVIII-lea și al XX-lea au cunoscut prefaceri multiple în funcție de cadrul fizico-geografic și de intervenția constantă a omului. Și dacă evoluția numerică este interesantă de urmărit, vom constata că la trei sute de ani distanță numărul lor este în mare același. Nu același lucru se poate spune despre numărul locuințelor și al indivizilor ce alcătuiesc populația. Ea s-a înscut în acest interval de timp.

Primele descripții, în special cea luată drept bază a numeroaselor discuții, din 1717, indică un număr de 663 de sate și 21.289 de case⁹⁴. Cele mai numeroase se aflau în districtele Caransebeș — 3915, Vârșeț — 3503 și Ciacova — 3432, urmate la oareșicare distanță de districtul Palanca Nouă cu 2377, un număr de patru districte cu sub două mii de case: Făget 1968, Orșova 1717, Timișoara cu 1448 și Lipova cu 1131; ultimele sunt Panciova cu 776, Becicherecu Mare cu 573 și Cenad cu 448 de case. Iată așadar o raionare a așezărilor: Făget, Caransebeș, Lipova, Vârșeț, Timișoara, Ciacova, Palanca Nouă, Orșova, Panciova, Beci-

⁹⁴ Bibliografia a fost citată la subcapitolul Populație și nu mai necesită reluări, îngreunând astfel inutil studiul.

cherec și Cenad, ce indică, o locuire naturală în zona precolinară și colinară. Muntele și câmpia aluvionară sunt cele mai puțin locuite.

Harta „Mercy” dintre 1723—1725 dă cu totul alte proporții ale habitatului bănățean: 559 de sate locuite și 333 de sate părăsite. Discrepanța este prea mare (94 pentru cele locuite) spre a nu fi interpretabilă. Neavând și numele satelor din 1717, nu putem cunoaște, câte dintre ele erau atunci pustii. În același timp numărul prediilor este mult prea mare spre a-l putea accepta ca atare. În acest început de secol XVIII multe dintre predii aveau încă case ce erau locuite intermitent de către crescătorii de vite. Să nu uităm însă că în 1717 avem de-a face cu o conscripție fiscală, adică cu capi de familie (într-o casă locuia însă mai mult de o singură familie, chiar două și trei, în descendență directă) care erau impuși la dare. Nu este specificat numărul acelor case scutite — pe diferite motive — de darea fiscală.

Interesul administrației locale de a ascunde adevărul asupra numărului locuitorilor și caselor, spre a-și însuși diferențele dintre cifra raportată și cea reală, reiese mai clar cu prilejul conscripției din 1743. Dacă într-o conscripție din 1722 numărul așezărilor se cifra la 578, la 1743 numărul raportat era de 548, în realitate 538 după lecturarea atentă a manuscrisului. Ceea ce este interesant acum este procesul de mixare, de coabitare în aceeași așezare a mai multor etnii: localnicii și proaspeții coloniști. Satele sunt încă majoritar locuite de câte o singură etnie: românii locuiau în 381 sate, sârbii în 117, bulgarii în 2 și italienii în unul, în timp ce sate mixte sunt: 19 româno-sârbe, 7 sârbo-germane, 2 româno-germane, 1 româno-sârbo-german; două nu au specificată naționalitatea locuitorilor.

Numărul caselor începe să lase loc de acum înainte celui al locuitorilor pe total și pe formațiuni administrative. Primul recensământ oficial al regatului Ungariei dintre anii 1784—1787 se dovedește însă conservator, indicând și numărul caselor în cele trei comitate bănățene. Astfel în Comitatul Caraș erau 8 târguri și 223 de sate cu un număr total de 36.570 case și 36.775 familii. În comitatul Timiș erau 5 târguri și 180 de sate cu 35.721 case, 38.861 familii. În comitatul Torontal existau 4 târguri, 111 sate și 14 predii cu 21.366 case și 25.083 familii. Ceea ce este puțin surprinzător este schimbarea raportului dintre numărul caselor și a familiilor în Timiș și Torontal: mai multe familii decât case. El nu poate fi pus decât pe seama intensității fenomenului rapid de colonizare și a imposibilității administrației de a ridica în timp util clădirile pentru noii sosiți. În același timp, ținând seama de specificul habitatului românesc, cu două și chiar trei generații într-o singură casă (*familia mare*), numărul de familii pentru Caraș ar trebui văzut în raport cu sarcinile fiscale pe casă/familie mare. Media statistică de case pe localitate este acum de 171,85, a familiilor de 185,86 pe localitate; media membrilor unei familii se cifrează la 5,48 oameni, a familiei pe o casă la 1.07. În cele trei comitate — fără granița militară — existau un număr de 548 de așezări cu 93.660 case, 101,295 familii și 555.828 locuitori⁹⁵.

⁹⁵ Datele interesante pentru Banat se află cuprinse în lucrarea citată, tipărită la 1960 împreună cu restul comitatelor Ungariei din anul 1787, la paginile 50—62 și 366—368 (comitatul Torontal). Am sintetizat datele de mai sus referi-

În privința mărimii așezărilor cunoaștem doar situația din Torontal, restul comitatelor fiind „handicapate” de pierderea listelor pe localități. Astfel din totalul de 139.343 locuitori majoritatea locuiau în așezări cu 500—1999 de oameni. Dar iată proporția locuirii umane după numărul și forma acesteia; 282 oameni locuiau în sate cu populația între 1 și 99 oameni; 597 în sate având între 100—199 locuitori; 592 în sate având 200—299 locuitori; 2.431 oameni în sate cu 300—499 locuitori; 24.176 oameni în sate cu 500—999 locuitori; 69.333 oameni în sate cu 1.000—1.999 locuitori; 16.512 oameni erau în sate cu 2.000—2.999 locuitori; 9.299 oameni erau în sate cu 3.000—3.999 locuitori, în timp ce în așezările foarte mari (pentru acel timp, având între 5.000 și 9.999 locuitori, trăiau 16.121 oameni.

O altă statistică extrem de interesantă, din 1787, pentru prima oară posibilă, era aceea a numărului bărbaților. În cele trei comitate trăiau în total 298.412 bărbați, dintre care 98.952 erau între 1 și 17 ani. Restul de circa 200.000 erau ocupați în următoarele profesii:

Catolitul	Preot	Nobil	Funcț.	Orășeni	Orăș. țărani	Țăran	Jeler	Veterani	Alte ocup.
Caraș	323	108	99	276	25414	21138	14833	4	2788
Timiș	361	123	95	483	23374	27996	17405	13	4436
Torontal	223	129	62	209	14631	16943	15610	19	2627
TOTAL	907	360	256	766	69143	70353	47848	36	9791

Capitala provinciei și totodată cel mai mare oraș, Timișoara, avea următoarea situație în acel an 1787: 1219 case, 2310 familii și 8.868 locuitori, dintre care 4.363 bărbați și 4.505 femei. În privința ocupațiilor orășenilor erau: 93 preoți, 65 nobili, 125 funcționari, 380 orășeni (meseriași), 35 țărani, 216 țărani și meseriași, 1675 jeleri, 3 veterani și 343 cu alte ocupații.

În plan confesional habitatul bănățean indica, la 1806, următoarea situație: în cele 125 de localități cu romano-catolici erau doar 112 parohii cu 162 preoți; ortodocșii locuiau în 587 localități ce se constituiau în 942 de parohii (adică aprox. 2 pe sat) cu 1183 de preoți.

Statisticile de mai târziu completează cu tot mai multe date cadrul habitatului bănățean. Ar fi o imposibilitate de a le cita, fie și sumar, pe toate și ar depăși scopul studiului. Am semnalat momentul de început al acestei „explozii”, al trecerii de la un habitat de tip tradițional la unul diferit, marcat de numeroase și succesive prefaceri, de schimbarea mediului ambiant al așezărilor, de schimbarea însăși a disponerii acestora, de progrese în însăși structura și funcționalitatea locuinței, a familiei, de modificări substanțiale ale ocupațiilor.

toare la Banat, prezentându-le în text, pentru toate cele trei comitate bănățene. Atragem atenția: că ele nu se referă la granița militară, aflată sub jurisdicție austriacă. Cel ce dorește o corelare cu datele acesteia poate afla întreaga populație a Banatului. Noi am făcut-o la momentele potrivite în text.

Revenind la sat, trebuie să remarcăm creșterea numărului satelor bănățene atât prin intermediul zecilor de mii de coloniști, cât și prin sporul natural al populației. Sporul natural a fost posibil datorită măsurilor populaționiste în domeniul sanitar, igienic, al creșterii producției agricole și meșteșugărești, prin influența școlii și bisericii. Cel mai însemnat spor natural l-a înregistrat populația românească și el este identic cu sporul natural al românilor din celelalte provincii. Restul etniilor „bănățene“ au avut un spor natural ceva mai mic, coloniștii în primele decenii aproape de loc, ci după trecerea câtorva generații.

Un impact deosebit, pe intervalul unui secol și mai bine, l-a avut asupra habitatului bănățean satul de colonizare. Pentru a înțelege mai bine înfățișarea unui asemenea sat, apelăm la mărturia unui străin. Autorul francez L. Hecht, ocupându-se cu problema colonizărilor alsacienilor și lorenților în Banat, descrie un asemenea sat de colonizare. „Satul are forma unui dreptunghi alungit, traversat de patru până la șase străzi largi plantate cu salcâmi pe margini, străzi ce se întretaie în unghi drept. În centrul satului biserica cu casa parohială și școala; nu departe se află unul sau două hanuri, brutăria, și magazinul în care se află reunite cele mai folosite obiecte; depărtarea de orașe, dificultatea de a le aduce, le face indispensabile. Multe colonii păstrează, la încrucișarea celor două axe principale, un loc unde, altădată, era clopotul care regla militărește viața și ocupațiile coloniei. La intrarea satului, strada principală este mărginită de două mori acționate de cai, în care fiecare locuitor are dreptul, plătind în avans un preț mediu, să-și macine grânele. Perpendicular pe stradă se ridică clădirile simple sau complexe, ale căror pereți sunt construiți din pământ sau cărămizi arse; acestea au în general doar parter; precedate de o galerie acoperită ce dă spre curte, ele nu au decât două sau trei camere de locuit. Totul este bineînțeles curat, foarte bine întreținut și indică o mare curățenie. Sub același acoperiș sunt așezate grajdurile; uneori în fundul curții se află un hambar pentru păstrarea recoltelor. În jurul fiecărui sat se întind cât vezi cu ochii câmpurile cu cereale a căror fertilitate atât de bine cunoscută a salvat de la foamete Europa occidentală⁹⁶.

Descrierea este caracteristică pentru anii 1870, când într-adevăr satele arătau așa, iar exportul de produse agricole făcuse din Banat unul din grânarele Europei. Aceste sate de câmpie, fie ele de coloniști, fie de autohtoni, arătau aproape la fel. În jurul anilor 1780—1796 are loc în Banat „aducerea la linie“ sau „regularea“ comunelor de către autorități. Vechile vetre de așezare autohtone erau mult mai răsfirate, cu mari spații libere (grădini, livezi, etc.), între locuințe, posibilitatea sustragerii de la plata dărilor era mai mare, pericolul unor mișcări sociale așidărate; agricultura de piață cerea cât mai mult pământ cultivat. Ca urmare autoritățile cer și obligă comunitățile sătești să-și restrângă aria vetrei, să reconstruiască casele pe străzi drepte, în unghi, supravegherea de tip polițienesc sau împotriva incendiilor fiind mai ușor de asigurat.

Procesul s-a desfășurat în câteva decenii și toponimele din hotarul satelor bănățene păstrează încă urmele vechilor vetre. Schimbarea vetrei

⁹⁶ Louis Hecht, *op. cit.* Szentkláray Jenő, *op. cit.*, p. 430—431 a fost primul care a dat — în chiar anul apariției lucrării lui Hecht — acest citat semnificativ.

și mai ales a condițiilor de locuire, în sate de tip geometric, cu locuințe construite atât în stil cât și cu materiale tradiționale (lemnul și pământul bătut), dar și în tehnici și materiale noi (cărămida în special), au marcat și mentalul colectiv și individual al locuitorilor.

Acum se produce falia între habitatul tradițional (omul în mediul natural pe care-l folosește) și cel de tip uman; în acesta din urmă omul modelează peisajul conform voinței sale, îl obligă să se moduleze după intențiile sale.

Acestui prim moment i se suprapune nu al doilea: economia capitalistă de piață. Agrotehnica făcuse pași însemnați înainte, exista o populație numeroasă, deprinsă cu învățătura, stabilă, relativ disciplinată. Această populație a practicat agricultura în relațiile de producție de tip feudal, dar metodele și rezultatele erau de tip capitalist. Desființarea iobăgiei a eliberat forța de muncă și a permis o exploatare liberă a pământului. În doar câțiva ani rezultatele au uimit întreaga Europă. Modul în care se putea concepe și practica agricultura a făcut din locuitorii satelor robii pământului. Prefacerile în tehnicile agricole, în unelte și mașinile agricole, aflate în gospodăria țărănească au avut repercusiuni și asupra habitatului. Gospodăria este din ce în ce mai încheată, formată din mai multe dependențe pentru animale (al căror număr se diversifică și crește mereu în fiecare gospodărie), în numărul uneltelor și al zilelor calendarului agricol. Din cauza acestui calendar agricol ce presupunea — pentru rapiditate și comoditate — permanența cvasipermanentă în câmp, apare acel habitat intermitent în sălașe, cunoscute mai bine sub numele de hodăii sau odăi. Aceasta era o gospodărie așezată pe propriul pământ (fie țărănesc, fie de tip nobiliar-capitalist) unde se desfășura activitatea pe cicluri agricole. În locuința din sat se stătea în intervalul muncilor agricole, iar bătrânii rămăneau și iarna în odăi.

Creșterea bunăstării materiale și financiare a țăranului l-a făcut să-și dorească cât mai mult pământ și a început astfel munca încrâncenată pentru a avea tot mai mult pământ. Cumpărării de pământ îi erau subordonate toate aspectele vieții. În același timp se produce și fenomenul ridicării unor gospodării înstărite, a căror locuințe sunt construite din cărămidă. Fața multor sate începe să se schimbe. Se consolidează și acel sentiment de mândrie și orgoliu ce-l face pe țăranul bănățean (indiferent de naționalitate) să vrea să „se făloșească“ (să se mândrească) față de alții cu propriile-i realizări. Acestea se materializează în numărul iugărelor de pământ, în trăinicia și mărimea casei, a dependențelor, a „sobei pântru goști“ (camera de oaspeți), în păstrarea pământului într-o singură mână din familie.

În felul acesta, cauzele economice duc la stoparea benevolă a nașterilor. Bănățeanul avea (în secolul XIX și 1/2 XX) unul sau doi copii și nu mai mulți. Dintre aceștia unul rămâne în casă și moștenește casa și pământul, iar celălalt era dat „la școli“ și făcut „domn“, nemaiprimind nici o moștenire funciară. În acest fel satul se leagă de târguri și orașe sau câștigă o „inteligenție“ proprie.

Mentalitatea aceasta mai era vizibilă în satele bănățene până la al doilea război mondial și după aceasta până la colectivizarea comunistă. Cercetarea acestei mentalități colective cu rol decisiv în acțiunile comu-

nităților sătești constituie — prin prezența vie a bătrânilor — un subiect de studiu extrem de interesant.

Războiul, cu efortul economic dureros, a fost urmat de seceta din 1946, de regimul cotelor din anii '50 și apoi de celebra plenară a C.C. al P.M.R. din martie 1949 când — după modelul sovietic — s-a hotărât colectivizarea agriculturii românești. Durerosul proces al rușierii țărânului de pământul propriu — ajutat de activiștii de partid și de securitate și miliție — s-a resimțit și în habitatul rural bănățean. Anii 1955—1965 au fost cei în care gospodăriile țărănești arătau îngrozitor: fără animale, fără inventar, cu spații goale, lăsate în relativă părăginire. Deceniul al VII-lea al veacului al XX-lea a însemnat o depășire a acestei stări și mentalul colectiv bănățean s-a manifestat în îngrijirea gospodăriei proprii. Locuința este cea căreia i se acordă o atenție specială și toate modernizările „de la oraș” sunt aplicate și acesteia. Casele se reînnoiesc în majoritate, sau sunt dărâmate și reconstruite din cărămidă, cu o nouă repartizare a spațiului de locuit: sufragerie, camere, dormitoare, bucătărie, cămară, baie etc. Curtea este eliberată de vechile acareturi ce nu-și mai aveau rostul și este pavată sau betonată; se plantează pomi și viță de vie, multe flori; dependențele necesare creșterii unui mic număr de porci, găște, rațe, găini în special, sunt și ele refăcute.

În anii de după 1989 habitatul de tip rural bănățean începe să sufere modificări. Deși la început, aceste schimbări sunt deja vizibile și înseamnă nu o întoarcere în trecut, ci o readaptare la rigorile unei gospodării agricole cu producția pentru piață. Sigur că vor mai trece ani până când vor putea fi evaluate consecințele în planul habitatului de tip rural.

Un fapt important petrecut în habitatul rural l-a constituit plecarea masivă a țăranilor spre oraș. Cauza a fost furtul pământului de către stat prin colectivizare. Industrializarea socialistă a creat sute de mii de locuri de muncă în industrie, care a absorbit forța de muncă țărănească. Navetismul a fost una dintre problemele extrem de dureroase ale acestui fenomen. Proportia de masă a speriat regimul comunist care a luat, de la efecte la cauze, problema în studiu. Atunci a apărut acea explozie de construcție a locuințelor de tip bloc pentru noii orașeni. A fost declanșată o amplă și complexă acțiune pentru stăvilirea navetismului zilnic de la sat la oraș.

În aceste condiții: colectivizarea, industrializarea, navetismul, școlarizarea intensă etc., s-a produs și apropierea treptată a nivelului dintre cele două tipuri de habitat: rural și urban. În zona bănățeană, județul cu cea mai mare „urbanizare” a fost Timișul. Dacă în anul 1975 proporția era încă favorabilă mediului rural, recensământul din anul 1977 constată — pentru prima dată în istorie — ascendentul populației urbane față de cea rurală. Procesul se repetă câțiva ani mai târziu și în Caraș și Arad. În acest fel foarte multe sate bănățene sunt „stoarse” de locuitori, devin sate „bătrâne” fără populație școală, sau tânără. Zeci de localități mai au doar câțiva locuitori bătrâni ce vor să moară acolo; unele sate părăsite au fost arate cu plugul. Concentrarea de tip rural s-a accentuat așa încât deceniul ultim al veacului și prima parte a celui următor va fi martorul unei concentrări a populației rurale, în forme încă greu de anticipat.

Habitatul de tip urban face parte din tipul de habitat uman, în care mediul geografic nu mai este decisiv, ci devine un simplu pretext. În veacul al XVIII-lea, cu excepția Timișorii, târgurile și orașele bănățene erau foarte mici și cu un nucleu de industrie și comerț.

Pe la începutul veacului următor, în condițiile unei industrii extractive și prelucrătoare extrem de diversificate, ale unei agriculturi de piață, ale unui comerț înfloritor începe dezvoltarea urbană a anumitor localități. De la statutul de oraș și până la funcțiile acestuia este o cale lungă. Au rezistat localitățile plasate strategic în drumul economiei. Creșterea normală a numărului de locuitori s-a făcut în ultima sută și ceva de ani prin atragerea aici a locuitorilor de la sate. La început orașele erau locuite în zdrobitoare majoritate de către coloniști. O mare parte a coloniștilor orășeni erau specializați în profesiile specifice habitatului de tip urban. Necesitățile tot mai mari de forță de muncă calificată și necalificată au atras din satele bănățene atât brațele de muncă în fabrici și ateliere meșteșugărești, cât și forță de muncă salariată școlarizată.

Numărul clădirilor în orașe se mărește continuu. Cărămida, apoi cimentul și betonul ocupă rolul determinant în construcții. Clădirile publice, civile, eclesiastice, militare, devin tot mai impunătoare. Cele de locuit variază de la tipul de casă familială la cel de case de închiriat și până la palate. Începe ridicarea unor impunătoare clădiri de locuit pentru închirieri (casele de raport). Încep proiectele pentru dotarea urbanistică și edilitară a orașelor. Începe, după 1945, și epoca cartierelor muncitorești, fiind ridicate blocuri din panouri prefabricate, cu instalații și finisaje mediocre. Orașele României seamănă azi atât de mult unul cu celălalt, încât par identice. Criza de locuințe de la orașe era în parte rezolvată. Dar nu și calitatea habitatului urban. Comunitățile orașenești bănățene își caută încă amprenta specifică.

Am conturat cadrul habitatului, marile prefaceri din sânul acestuia, marcând și momente considerate de noi capitale, pentru a oferi din acest unghi de vedere elemente ce duc spre interferențele multiple suferite de societatea bănățeană (de la planul etnic la cel confesional, de la cel politic la cel militar, de la cel rural la urban, de la economic la social). Faptele citate aici sunt tot atâtea elemente de definire a interferențelor și convergenței culturale (spirituale) din Banat, regiune românească cu specific propriu, ținut în care calitatea convergenței spirituale atinse este pilduitoare pentru regiuni unde conflictele și contradicțiile sunt o stare „normală“.

IOAN HAȚEGAN

⁹⁷ Bibliografia privind habitatul — în formele sale cifrice — se află răspândită în toate anuarele, breviarele statistice și în recensămintele de epocă. Prezentarea bibliografiei a fost făcută în subcapitolele anterioare. Repetarea acesteia, precum și a altor sute de titluri ce tratează probleme de detaliu ar îngreuna nepermis de mult volumul și coerența studiilor. Apoi multe dintre afirmații sunt urmarea directă a observațiilor autorului, a lecturării cărților și presei, a discuțiilor cu martori oculari ai acestor evenimente narate. Ar fi imposibil de cuantificat în note toate aceste fapte. Ele sunt însă realități pentru care poate depune mărturie orice locuitor născut sau crescut în Banat, aflat în viață.

POPULATION ET HABITAT EN BANAT DANS LES 18e—20e SIÈCLES

(Résumé)

On traite de problèmes d'un intérêt extrêmement haut, jusqu'ici pas abordés dans les ouvrages spéciaux, notamment: les divisions successives administratives-territoriales du Banat dans les derniers trois siècles, la population — sous son aspect numérique aussi que ethnique, la colonisation, les confessions, les conditions de l'existence dans cette zone.

Un analyse très attentif s'impose pour les divisions administratives-territoriales successives, à cause de leur diversité et complexité. On poursuit le mouvement de la population, L'un des aspects les plus importants de la vie du Banat dans ces siècles, mouvement abordé dans sa multiplicité avec le bût d'offrir une information historique large des chercheurs du problème. On espère que l'étude des types de l'habitat humain, dont c'est une première tentative dans le contexte des grandes transformations que cette zone a subi ce temps-là, sera d'une forte utilité pour les chercheurs de l'histoire de la région.

SALVA — PAGINI DE ISTORIE

Localitatea Salva datează din cele mai vechi timpuri, dar documentele scrise în care este amintită se întâlnesc mai târziu. Din primele documente cunoscute rezultă că localitățile din Valea Rodnei se bucurau de drepturi și imunități deosebite. Acest teritoriu se afla printre posesiunile reginei Ungariei, în beneficiul căreia se strâneau dările. Regele Béla al IV-lea, într-un document din anul 1245, apărut în „Monumenta Regni Hungariae“, însărcinează pe comitele secuilor să ocupe teritoriul comunelor din Valea Rodnei, unde sunt amintite: Oppidum Rodna, Sant Gürgh (Sângiorzi), Rebra, Nyirmezeu (Feldru), Naszod, Szalva, Cseh (Telciu), Macold, Zagra, și să le administreze după drepturile și imunitățile pe care le-a avut acest ținut din vechime, iar din venituri să dea tezaurului reginei anual 130 de mărci în aur¹.

Ceea ce ne face să credem ca mult mai veche originea acestei așezări este și aceea că Valea Rodnei (Someșul superior) era locuită încă din vremea dacilor, probabil și a agatârșilor, când la Rodna se lucra la mine².

Din Districtul Rodnei (Vallis sau Districtus Rodnensis), care îngloba satele din valea Someșului Mare de la Mocod în sus, face parte și Salva, loc potrivit pentru așezări omenești, având la îndemână lunca largă a celor două râuri pe care este așezată; Someșul Mare și Sălăuța³.

După V. Motogna numele satului ar fi de origine romană sau chiar dacică⁴, iar după N. Drăgan⁵ de origine slavă. Cert este faptul că acest toponimic (Salva) existent a permis împăratului Iosif al II-lea, prin schimbarea numelui a trei sate, să lanseze calamburul „Salva Romuli parva nepos“⁶.

Într-un act din 1264, publicat în documentele privitoare la istoria românilor, culese de Hurmuzachi (vol. I, p. 319), papa Urban al IV-lea invită pe Ștefan, voievodul Transilvaniei, să restituie reginei ținutul Bistriței și al Rodnei (Terras Bistriche, Rodone) „... pe care le-au stăpânit din timpuri imemorabile totdeauna reginele Ungariei“. Într-un act din 1440 se vorbește despre pretențiile bistrițenilor asupra Văii Rodnei, care erau mai vechi (încă de prin 1412), ca apoi să fie dăruită lui Ștefan Iaks de Kusal, fost comite al Secuilor⁷, iar după alții se arată că era

¹ Victor Onișor, *Istoria dreptului român*, 1925, p. 191.

² V. Șotropa, *Istoria districtului someșan*, în *Arhiva Someșană* (în continuare: Arh.Som.), nr. 9, 1928, p. 6.

³ *Ibidem*.

⁴ Victor Motogna, *Articole și documente*, 1923, p. 10.

⁵ N. Drăgan, *Toponimie și istorie*, 1928, p. 87—89.

⁶ *Idem*, p. 87, 88.

⁷ V. Motogna, *op. cit.*, p. 18.

dăruită lui Mihail, fiul fostului comite secuiesc, apoi fratelui acestuia și altor membri ai familiei⁸. În acest act de danie se spune că „e dără-pănat castrul Rodnei)cu desăvârșire, iar satele aparținătoare: Năsăud (Naszvod), Maier (Radna Major), Rebra de Sus, Rebra de Jos, Telciu (Checz), Salva, Zagra și Mocod (Maklod) în mare parte sunt goale și despoiate de locuitori⁹. Cât au fost de despuiate nu știm, dar cert este că în urma invaziilor tătarilor din 1241 și 1285, aceste sate au avut mult de suferit; între timp s-au refăcut, căci altfel bistrițenii n-ar fi privit cu atâta îngrijorare, cum pun alții mâna pe aceste locuri, ceea ce îi face ca după moartea reginei Elisabeta să se grăbească cu plângeri la regele Vladislav, care, voind să-și asigure recunoștința bogatului oraș, dă în 29 iunie 1442 un act prin care oprește pentru totdeauna de a se rupe de la orașul Bistrița vreo posesiune spre a se dona nobililor și revocă toate daniile de felul acesta făcute de antecesorii¹⁰.

În 1453 Ladislav al V-lea dăruiește Bistrița lui Iancu de Hunedoara și acesta dă un hrisov prin care întărește vechile privilegii ale Bistriței, amintindu-se printre altele că dările de la locuitorii din Valea Rodnei „vor fi încasate și de aici înainte de orașul Bistrița, ca pe vremea lui Sigismund și Albert¹¹. Mai târziu, prin 1469, Matia Corvinul „... dă de știre celor interesați că în chestia de contribuții Valea Rodnei aparține Bistriței¹². În 1472 senatul și cetățenii Bistriței îi comunică lui Matia Corvinul că românii din Valea Rodnei ar fi fost donați (donatum fisset) pe veci acestui oraș¹³. Ca urmare a frământărilor bistrițenilor de a pune mâna pe Valea Rodnei, regele Matia Corvinul, dă în 1475 un decret pe temeiul căruia s-a „încorporat“ Valea Rodnei la Bistrița¹⁴. Deci Matia Corvinul nu împlinește în toate dorințele orașului, căci numai „încorporează“ și nu dăruiește Valea Someșului orașului Bistrița¹⁵. Conform acestui decret, confirmat și prin cele din anii 1488, 1492, 1494, 1498 și 1520, Valea Rodnei s-a încorporat la cetatea Bistrița cu condiția expresă ca: „... locuitorii acestei văi să beneficieze de toate drepturile, libertățile și privilegiile de care sunt împărțișiți Bistrița și locuitorii ei sași; în urmare locuitorii Văii Rodnei trebuie să se trateze întru toate și întocmai ca orășenii bistrițeni, iar comunele acestei văi ca însăși cetatea Bistrița“. Cum cetatea Bistrița nu-i primește ca danie pe locuitorii Văii Rodnei, ci numai cu drept jurisdicțional, în sens administrativ, nu câștigă nici un drept dominant asupra acestei văi. De altfel regele Matia, încă în primul său decret, mai ordonă voievozilor și vicevoievozilor ardeleni, actuali și viitori, „... să ia în apărare locuitorii Văii Rodnei cu toate drepturile și privilegiile lor“, și-i amenință cu pierderea favoarei regești dacă ar cuteza să împiedece pe locuitorii acestei văi în exercitarea liberă a acelor drepturi sau le-ar impune alte restricții¹⁶.

⁸ V. Șotropa, *op. cit.*, p. 8.

⁹ V. Motogna, *op. cit.*, p. 18.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Idem*, p. 18, 19, 21.

¹² *Idem*, p. 21.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Idem*, p. 18, 19, 21.

¹⁶ V. Șotropa, *op. cit.*, p. 12.

Cu toate că, prin diploma lui Matia Corvinul din 1475 și cele ce i-au urmat, drepturile și imunitățile populației din Valea Rodnei au fost întărite, magistratul din Bistrița face tot ce-i stă în putință spre a subjugă Valea Rodnei, iar pe locuitorii ei să-i despoaie de drepturile lor, lucru ce în parte îi și reușește, căci mai târziu vom vedea că locuitorii din satele acestei văi sunt încărcăți cu diferite impozite și îndatoriri, care au crescut an de an până au ajuns dijme în toată regula. De unde la început s-au pus impozite pe brânză, pe oi și miei, plus anumite prestații, ca furnizarea de lemne de foc, bărne de construcție, scânduri, șindrilă și var pentru diferite nevoi ale orașului, s-a ajuns cu timpul să se pună taxe pe vite, pe case și pe munți, să se introducă dijme pe toate cerealele și alte produse economice (într-un singur an satele Văii Rodnei au dat pe seama orașului Bistrița: 163 găleți de grâu, 223 găleți de ovăz, 551 berbeci, 100 de porci, 52 fierii de miere de albine¹⁷.

Cu toate încercările bistrițenilor de a-i lipsi de drepturi pe locuitorii satelor aparținătoare Văii Rodnei, ei au reușit să-și mențină situația de oameni liberi (liberi nati) și nu iobagi, până la militarizarea din 1762, așa că ei cu tot dreptul puteau să arate împărătesei Maria Tereza la 1758 că n-au fost iobagi niciodată, ci oameni liberi încă înainte de întemeierea orașului Bistrița (cu mai bine de 200 ani), ei erau aceia care stăpâneau din timpuri „imemoriale” pădurile și câmpurile, munții și dealurile și nu puteau așa ușor să renunțe la aceste drepturi care erau numai ale lor. Pentru apărarea acestor drepturi s-au ridicat în nenumărate rânduri satele din Valea Rodnei, culminând cu răscoala de pe platoul „Mocirlă” din Salva în anul 1763¹⁸.

La Valea Rodnei se adăugau, pe lângă comunele din partea superioară a Someșului Mare, și cele de pe văile afluate pe dreapta, respectiv Valea Zăgrii, Runcului, Sălăuței, Rebrei etc. până la Rodna. Într-un timp și partea superioară a Văii Someșului era împărțită în două. În timpul domniei lui Petru Rareș și a urmașilor săi asupra Ciceului, ba chiar și asupra Bistriței, timp de câțiva ani Valea Rodnei a fost sub stăpânirea Moldovei. În timpul domniei lui Iliș Vodă (1546—1551), Rodna și comunele de pe vale până la Feldru erau stăpânite de Moldova, iar cele de la Rebra în jos până la Mocod aparțineau de orașul Bistrița. De aceea în registrele asupra contribuției strânse de orașul Bistrița din satele Văii Rodnei în intervalul 1547—1552 sunt înșirate numai: Mocod, Mititei, Zagra, Salva, Ordo, Telciu și Bykes, Naszod, Rebra Minor, Rebra major, Burgo superior și inferior, Poeni și Runk¹⁹. După 1552 își dau contribuția către orașul Bistrița și comunele de la Feldru în sus.

Sunt date care privesc toate localitățile de pe Valea Rodnei. După aceasta, numele satului Salva va fi tot mai des pomenit în documentele vremii.

¹⁷ *Idem*, p. 13; V. Bichigean, *Jalba celor 23 sate valache anexate la districtul bistrițean*, în *Arh. Som.*, nr. 17, 1933, p. 209—210.

¹⁸ V. Șotropa, *Revolta districtului năsăudean*, în *Arh. Som.*, nr. 23, 1938, p. 79.

¹⁹ V. Onișor, *op. cit.*, p. 194.

În 20 mai 1624 Ștefan Erdély, îngrijorat de o nouă năvălire a tătarilor, arată ce măsuri să ia Bistrița ca să-l țină la curent cu toate mișcările tătarilor. O sfătuiește să trimită la Iași, pe lângă domnul Moldovei, oameni care să facă pază și prin ei, în două schimburi, să țină legătura cu el. Scrisoarea e datată din Șintereag și anunță că: „...tătarii cu căpetenia lor Cantemir Pașa nu pleacă la drum cu 5—6000 de oameni, ci cu 16—20.000, așa că nu e de glumit cu ei și n-ar fi bine să-i găsească nepregătiți“. În scrisoare mai amintește „...e de știut că un popas va fi la Rodna, va mai fi și altul mai jos însă de Salva sat Năsăud“²⁰.

În 1691, o scrisoare a sălăuanilor către împărat arată: „Sălăuanii scriu pace și sănătate împăratului nemțesc și craiului din Țara-Ungurească, feciorul Măriei Sale... Iojeș a Păratului nemțesc. Doi popi și birăul satului adună satul și jură. Iscăliți popii și giudele“²¹. În 1672, 14 decembrie, întâlnim învoiala preotului Lucaciu din Salva, să nu umble după carte de „nemeșug“²². Preoții din satele românești se bucurau de unele privilegii deosebite și de aceste privilegii se bucurau și fiii lor chiar după căsătorie, dacă locuiau împreună cu părinții. Autoritățile administrative căutau să limiteze aceste privilegii numai pentru preoți și nu și pentru copiii lor care erau gospodari ce nu aveau nici o legătură cu preocupările părinților. Un document din 1728 oglindește un protest al preoților români prin care căutau să apere drepturile fiilor lor, și care cuprinde: „Săborașul rumânesc de la orașul Bistrița (preoții din satele olatului) către sfatul orașului, plângându-se că satele despart de feciorii lor nedreptățiți „care-s într-o pită cu noi cerând scutire pentru feciori cum sunt scutiți feciorii giuzilor, slobodnicilor...“. Urmează lista caselor preoțești din Rodna: „...Năsăud, Salva dincoace, Salva dincolo, Hordoul, Telciu, ...“. Să nu fie „chilini“ acești feciori. Este citat exemplul din „7 orașe și în varmeghi“, „obi-ceiul s-a luat numai la vreo doi ani“. „Scris la Bistrița de io protopopul Tănăsă“ (fără adresă și sigiliu) (Hurmuzaki, vol. XV, p. 1605).

În 1746 e citat cazul analog al preoților Popa Onișor și Popa Ion din Salva. Pentru acesta din urmă intervine la 18 octombrie 1746 vicarul general al uniților, Petru Aron, scriindu-i primarului din Bistrița: „...Doleanța preotului Ion din Salva este că ginerile său »studiosus et cantor« care locuiește cu dânsul, contrar prevederilor cezaro-regești, e impozitat“. În urmare roagă pe primar să ordone subalternilor săi să înceteze cu „vexarea“ acestor persoane bisericești; altfel ar „fi nevoit să facă apel la instanțe mai înalte“²³.

În acest document se remarcă că este vorba de două Salve, de dincoace și de dincolo de Sălăuța, de unde rezultă că apare și a doua vatră de sat cu biserică aparte.

Salva, așezată la răscrucea drumurilor care duc spre Bucovina, Cluj și Maramureș, la confluența Sălăuței cu Someșul Mare, ocupă, împreună cu Năsăudul, cel mai mare teren plan de pe valea Someșului

²⁰ Colecția Hurmuzaki, vol. XV, p. 940.

²¹ Idem, p. 1436.

²² Idem, vol. XII, p. 1349—1350.

²³ *Arh. Som.*, nr. 2, 1925, p. 27—29.

de sus. În jurul satului la fiecare intrare din cele trei direcții au rămas urme de vechi fortificații de pământ. Pe valea Sălăuței care deschide drumul spre Maramureș prin trecătoarea Setref există și azi urmele unor astfel de fortificații în locul numit „Dumbravă“ deasupra malului drept al râului cu cca. 200 m. Astăzi satul s-a extins până aproape de acest loc, de unde n-a mai putut înainta, locul fiind atât de îngust, încât nu este spațiu decât pentru firul apei și șosea. Locul de apărare era bine ales, de aici putându-se supraveghea și împiedeca infiltrarea dușmanului din direcția nord. Intrarea dinspre est era stârjuită de altă fortificație așezată pe dreapta Someșului Mare pe locul numit astăzi Cetățea sau Cetățele, în partea de sud-estică a platoului „Mocirla“. Fortificații de apărare n-au lipsit nici în partea de vest a satului, unde configurația terenului a permis organizarea unui sistem de apărare bine amplasat²⁴.

De când datează aceste urme ale trecutului, nu se știe; cercetări arheologice nu s-au făcut; se crede însă că, numirile fiind de origine latină (Cetățea, Cetățele), ele ar fi rămas de pe vremea romanilor și sunt ca urmare mai vechi decât cele de origine maghiară, germană sau slavă. De altfel pe valea Someșului Mare și pe valea Sălăuței mai întâlnim astfel de urme. Amintim la Năsăud locul numit „Prisaca“ de pe Valea Caselor cu o vastă fortificație sau cea de la Rebrisoara, la confluența Rebrei cu Someșul, pe locul numit „Râpa cu Colțul“. De la Salva spre nord s-au mai păstrat urmele unor fortificații pe dealul Setref pe culmea numită „Tarnița Neagră“ care se ridică pe malul stâng al Sălăuței²⁵.

*

Vatra veche a satului era sub „Mocirlă“ în partea de sat numită astăzi „în Suseni“. În locul unde se bifurcă ulicioara lui Macarie era biserica. Azi locului i se spune „în țântărim“, deși nu sunt morminte. Locul unde a fost altarul este marcat de o cruce de lemn (răstignire) și lângă ea un bloc masiv de piatră. Atât a mai rămas din tot ce a fost aici, unde pe vremuri era inima satului, despre care vorbesc documentele amintite. Vechea vatră ocupa locul dintre valea Sălăuței și coasta Mocirlei, de aceea i se spune „sub Mociră“ și se întindea de la valea Costișata spre sud până la pârâul lui Belei. Avea două ulicioare, a lui Macarie și a Fătului. Ieșirile din sat erau: una spre nord, care ducea spre Hordou (Coșbuc), a doua spre sud, care ducea pe sub Mociră spre Năsăud. Pe măsură ce satul se dezvoltă, mai apare și ulicioara Zăgrenilor, care se întinde de Sub Mociră spre vest până în Sălăuța. Pe ulița Fătului era Moara Păștenilor, zisă „moara din sat“.

Cu timpul, crescând populația, apare a doua vatră pe ulița Butăcenilor (inițial numită a Morărenilor). Odată cu apariția acestei noi vetre vom întâlni în documente două Salve: Salva dincoace (spre Năsăud) și Salva dincolo, de peste râu. Biserica din a doua vatră de sat era așezată pe locul unde azi este casa lui Pavelea Gavrilă zis

²⁴ I. Corbu, „Cetățele“, în *Arh. Som.*, nr. 6; 1926, p. 90.

²⁵ Iuliu Marțian, *Țara Năsăudului*, 1933.

„Bursuc“²⁶. Vatra aceasta este mult mai nouă și a luat o dezvoltare mai mare după ce s-a deschis drumul spre Maramureș. Documentar e atestată din 1723²⁷. După această dată partea de sat de sub Mocirlă începe să rămână în urmă față de restul satului care se dezvoltă de-a lungul șoselelor ce duc spre Năsăud, Beclean și Maramureș. Centrul de azi al satului era în trecut loc viran, prund de apă.

În privința procesului de dezvoltare a populației, cele mai vechi date le avem din 1745, când satul avea 231 familii și din 1762, când, într-un tablou al recensământului, Salva apare cu 225 familii, plus 21 de văduve, ceea ce ar face cu aproximație 1200 de suflete. Populația era curat românească, după 1849 apărând și câteva familii evreiești care căutau vaduri comerciale. Se remarcă dezvoltarea foarte lentă a satului, după, 153 de ani, în 1915, populația ridicându-se doar la 1691 locuitori²⁸.

*

Revenind la evenimentele din Valea Rodnei care preced militarizarea acestei văi, evenimente care privesc și comuna Salva, vedem că acestea se caracterizează printr-o serie întreagă de nemulțumiri, proteste și răscoale. Nemulțumirile sunt multiple, dar în mod deosebit vin de la faptul că orașul Bistrița voia cu orice preț să trateze valea Rodnei ca un domeniu al orașului, iar pe locuitorii acesteia ca iobagi, lucru la care populația se opune cu îndârjire. Cu ocazia conscripției din 1755 se semnalează, ca și în alte dăți, o opoziție comună a tuturor satelor someșene. În fața situației de a fi conșcriși ca iobagi, românii protestează și cer împărătesei să nu fie lăsați pradă lăcomiei bistrițenilor. În protestul prezentat Mariei Tereza, de către popa Dumitru și „libertinul“ Nechita Vasile din Năsăud, Pop Scridon din Salva, Laslo Gavrilă din Mocod, Baziliu Silipso din Zagra, în numele comunelor lor și al altor 17 localități din Valea Rodnei, la care se adaugă două sate de „după târg“ (după Bistrița), Sântioana și Nușfalău, se cere să nu fie conșcriși ca iobagi și, ca urmare, „împărăteasa“ să dea un ordin pentru anularea „... inovațiilor păgubitoare și împotriva titulaturii și numirii de iobagi“. Cere anularea și casarea tuturor „... prestațiunilor, tratamentului, conșcrierii și recensământului introduse în dauna vechii lor libertăți, prin ceea ce au fost socotiți în rândul iobagilor²⁹.

Adunările de la Salva și Feldru sunt un semnal al revoltei contra măsurilor arbitrare luate de magistratul orașului Bistrița cu ocazia conșcrierilor. Din însemnările vremii au rămas unele urme scrise ale acestor zile pline de frământări sociale. În 27 ianuarie 1755 comisarul Johann Bressler scrie din Salva inspectorului „dependinței“ că ceea ce el a prevestit privitor la districtul valah s-a împlinit, adică „... Azi după masă s-au prezentat protopopul popa Vasile, popa Mitru împre-

²⁶ V. Șotropa, *Contribuții la istoria bisericească*, în *Arh. Som.*, nr. 21, 1937, p. 457, 458, 473.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ T. Morariu, *Valea Sălăuța și împrejurimile*, în *Arh. Som.*, nr. 11, 1929, p. 130.

²⁹ V. Bichigean, *Material documentar*, în *Arh. Som.*, nr. 11, 1929, p. 94, 95.

ună cu alți preoți și locuitori din Năsăud, Mocod, Mititei, ... în numele întregii dependențe, protestând ca să nu fie priviți ca iobagi ci ca oameni liberi, și să fie așa conșcriși...“ Decât să lase să se întâmple așa ceva, mai bine sunt gata să plece la Viena la Curte. În viitor nu mai vreau să dea nici dijmă“. Între altele popa Mitru zise: „Domnii bistrițeni și așa au distrus acest district și acum vreau să-i facă pe oameni iobagi, ceea ce nu se va întâmpla niciodată. Bistrițenii nu sunt grofi, nici baroni ca să aibă iobagi“.

Între timp magistratul Bistriței și comisarii săi au aflat prin spioni că românii au ținut „soboare“ la Salva și Feldru, ceea ce îi determină să facă investigații. Au fost audiați 14 martori — dintre care unii au fost mai fricoși ori îndatorați magistratului și aceștia, în depozițiile lor, depun nefavorabil pentru satele românești, lucru care duce la alte incidente. Din Salva este ascultat locuitorul Crăciun al lui Găvriluț, care spune „... din cercul inferior al districtului valah, adică din jos de Năsăud, s-au adunat din fiecare sat câțiva la Petru Zăgrean în Salva, unde a fost și pătrupopul cu diferiți preoți“. El nu dă mai multe amănunte, în schimb alții apasă pe conducătorii acestei acțiuni, cum e bunăoară Ursul Savul, ginerele lui Sovrea din Rebrișoara, care zice că: „Pătrupopul a instigat pe districtuali la revoluție“. După ținerea acestor soboare, au plecat delegați ai sătenilor la Sibiu cu reclamații, dar magistratul bistrițean adresează guvernului rugarea: „... ca valahii — tumultoși — care din cauza conșcripției au plecat cu plângeri neînțemeiate la Sibiu, să nu fie ascultați și să nu li se dea crezare înainte de a fi sosit de la magistrat raport detaliat în chestie“³⁰.

Magistratului din Bistrița i se face un raport de cele petrecute la Salva și Feldru. Rapoarte similare i se fac și secretarului „gubernial Bruckental“ și altor autorități, subliniindu-se în toate rapoartele că „...excesele valahilor sunt grozave“. Se mai arată printre altele că, luându-se măsuri contra celor ce s-au manifestat dușmănos față de autoritățile orașului, s-au întâmplat opoziții cum a fost aceea a popii Vasile din Salva care pe a sa răspundere a cerut să fie eliberat un arestat ce s-a manifestat la „soborul“ din Salva pe motiv că el se va prezenta nelegat în fața instanțelor de judecată, ceea ce nu s-a întâmplat, deoarece „... sâlvanii, cei mai neliniștiți dintre toți oamenii districtului, și prietenii lui îi veniră în ajutor și îi porunciră să plece acasă, apoi pe argatul orășenesc, care pe arestat avea să-l aducă în oraș, îl apucară de păr și-l traseră din casa judei în curte și într-atât îl bătură, încât rămase aproape mort. Apoi legat îl duseră... la protopopul în Năsăud, care însă nu voi să-l țină pe cel bătut la sine, ci îl retrimise la Salva, unde și acum zace foarte bolnav“. Mai departe se mai arată: „Pe un alt arestat tot din Salva încă l-au eliberat sâlvanii, ... iar pandurul care urma să-l transporte la oraș era s-o pățească la fel cu cel dintâi...“. „Un comisar asistat de doi soldați din regimentul »Pueblo« care se afla tot atunci în Salva spre a încasa restanțele nu cutează să zică la aceasta nici o vorbă. Unii sâlvani îl sfătuiră să stea liniștit într-o cameră, unde el și rămase până ce se mai moderă răzvră-

³⁰ V. Șotropa, *Revolta districtului năsăudean*, în *Arh. Som.*, nr. 22, 1937, p. 22, 23, 24.

tirea. Apoi află necesar să »retireze« împreună cu executorii și în aceeași seară, de tot târziu, sosi cu ei în oraș. În astfel de circumstanțe nimeni nu va mai putea așa ușor să admonesteze sever pe valahii noștri ca să-și îndeplinească îndatoririle, și nu va putea să pedepsească... acel exces al sălvenilor, afară doar dacă vor fi sprijiniți de putere mai înaltă spre a da o pildă și celorlalte sate³¹.

În februarie 1755, sub judele orașului Bistrița, Georgius Teckelt, fiind întrebat care sunt satele care, cu ocazia stabilirii impozitelor, și-au luat îndrăzneala să se opună magistratului și „dispozițiilor magistratale“, a răspuns că „în afară de Rebrișoara, aproape toate satele din districtul valah. Locul întâi îl ocupă însă satul Salva, de unde rezistența s-a întins în întreg teritoriul“. Johann Klein, senator și inspector al districtului valah — care cunoștea întreaga întâmplare și motivele acesteia — răspunde: „Primul sat care s-a opus a fost Salva, la care s-au alăturat toate satele din districtul valah, cu excepția comunei Rebrișoara...“³².

Protopopul din Năsăud, fiind întrebat asupra aceleiași probleme legate de „soborul“ din Salva, a declarat că poporul, aflând că în registrele noii impuneri este trecut iobag, a fost cuprins de mare mâhnire și s-au adunat oamenii din satele vecine și l-au rugat — ca pe tatăl lor sufletesc — să nu îngăduie ca o mulțime așa de mare să fie trimisă sub jugul de iobag, nesuferit de părinții lor. Mișcat de rugămintele lor, s-a dus la Salva însoțit de mai mulți oameni, la comisia însărcinată cu recensământul și stabilirea noii impuneri, s-a adresat lui Darvai cu blândețe, întrebându-l: „... oare este cu cale ca toate satele districtului valah să fie conscrise ca iobage? I s-a răspuns că atât din partea guvernului cât și din partea »comisiunii regești îndrumătoare« i s-a ordonat să conscrie pe valahi în această calitate. Atunci protopopul a înaintat protest în numele întregului district ca să nu fie trecuți în registre ca iobagi. A cerut despre aceasta dovadă scrisă, dar nu i s-a dat de către conscriitori... În urmare poporul s-a mișcat îngrozit de numele de iobag, și temându-se ca aceasta să le fie cândva dăunător și lor și urmașilor lor“³³.

La interogatoriul luat „părintelui Vasile din Salva“ el dă aceleași relații ca și protopopul. Popa Ursu din Salva dă și el declarații întrutotul ca cei dinainte³⁴.

Nemulțumirile se agravează în anul ce a urmat. La cercetările făcute în 1756 și care au durat două luni au fost audiați 558 de martori din satele românești aflate în valea Someșului, dintre care cei mai mulți au fost din: Zagra — 99, Rebrișoara — 76, Salva — 47, Năsăud — 41, Feldru — 44, etc³⁵. Martorii ascultați au declarat toți cam același lucru. Unii au spus că au auzit pe comisarul Gutsch Daniel când a amenințat poporul zicând că: „... dacă nu dau pătacii (ban a 3 cr.) îi va tăia ca pe bănațeni...“. Au arătat că unii, de frică, au fugit din zonă. Printre alții este amintit Scridon a Popii din Salva, care a pri-

³¹ *Idem*, p. 28, 29.

³² *Idem*, p. 38, 39.

³³ *Idem*, p. 52, 53.

³⁴ *Idem*, p. 53.

³⁵ *Idem*, p. 77.

begit mai multe luni, nu și-a văzut toată vara casa“... căci pandurii cu cătanele nemțești au umblat după ei să-i prindă și în fine i-au și prins“. Apoi alții au spus „...sărmanul vidic într-atât a sărăcit, încât rareori poți vedea om care să aibă doi boi“. Funcționarii bistrițeni, „pun pe poporul sărman vidican să le lucreze, să le cosească, să le are, să le îmblățească ș.a. cu săptămânile. Pretind daruri, porci grași, berbeci sau miere de stupi. Aceia care au mers să se plângă la directorul fiscal au fost urmăriți, prinși și arestați. De patru ani încoace le pun oamenilor taxe separate pe vitele duse la pășune în munții proprii. Johann Klein a adunat toamna toate capacele de la cazanele de fier rachiu și le-a dat numai de tot târziu, distruse, cum au fost aruncate dintr-un loc în altul... Dacă nu se îndură cineva de noi ne prăpădim“ declară alții³⁶.

Sălăuanii mai adaugă pe lângă celelalte că, fiind lipsiți de grâu, au luat împrumut din grâul destinat dijmii, înțelegându-se să-l plătească cu prețul grâului de pe piață. Cionca Gavrilă (probabil Ceuca) spune că a dus atunci grâu de vândut în târg și, stând părcălabul lângă el când târguia, nimeni nu i-a dat mai mult de 9 „polture“. Părcălabul, nefiind mulțumit cu acest preț, a adus un sas care îi oferi 13 „polture“ și a pretins ca să plătească pentru grâul împrumutat acest preț. Tot așa a făcut și cu prețul păpușoiului³⁷ și ar fi încă multe de înșirat din nemulțumirile sesizate de martori.

Adevărata răscoală a satelor românești împotriva Bistriței începe cu dârzenie abia în vara anului 1756, când, în baza hotărârilor secrete, reprezentanții întregului district valah se prezintă în Bistrița în fața magistratului și-i înmănără un memoriu, în care românii, înșirând toate nedreptățile și asupririle îndurate din partea sașilor, declară că de aici înainte „deneagă orice serviciu prestat până acum orășenilor“. Delegații care au înmănat memoriul sunt arestați, dar după 10 zile magistratul îi eliberează, „fiindu-i frică lui însuși de procedeul aplicat“. Klein, în calitate de senator și inspector al districtului valah, scrie magistratului, printre altele, că trebuie pedepsiți popii. „Pe capul sălvanilor sunt de adus militari, ca pildă pentru celelalte comune“, scrie același Klein³⁸.

Răzvrătirile din Salva și Feldru se continuă în 1757 cu cea din Mocod, unde, la fel, vin în ajutorul răzvrătiților satele vecine. Într-un act magistratual s-a aflat o notă din acest timp care cuprindea numele „matadorilor și instigatorilor din satele valahe“. Din Salva figurează pe această listă: „Ion Fetinca, Grigore Zăgrean și Scridon a Popii“. În total sunt peste 66 de persoane care au fost acuzate și anchetate la Mocod, de o comisie formată din „fibirăul“ Mosa din Dej și notarul Alsó Janos din Reteag³⁹. Printre plângerile făcute contra sălăuanilor este și aceea a lui Grigoraș Dărăban din Salva, care arată că în anii 1754—1755 a fost numit „birău domnesc“ și din anii aceștia i-au rămas unii săteni din Salva datori cu niște bani, pentru cerealele de zeciuială împrumutate. La porunca inspectorului de atunci, el a început să scoată restanțe de acestea, arătând în continuare, ce sumă a adunat. Apoi

³⁶ *Idem*, p. 78.

³⁷ *Idem*, p. 79, 80, 81.

³⁸ *Idem*, p. 71, 72.

³⁹ *Idem*, p. 88, 89.

spune în denunț că în 27 martie a venit la el Petru a Ioanii și Todor a Surdului și și-au cerut banii ce-i dăduseră pentru cerealele primite, iar el de frică le-a restituit câte 72 de „denari” fiecăruia, iar acum îl amenință că dacă restul de bani care mai rămăseseră la el⁴⁰, îi va „administra” orașului, îi vor lua vitele și nu va mai avea odihnă în sat“... mai ales judele i-a luat în nume de rău că a administrat la oraș restul de bani“. „Denunciantul” mai raportează că, „atunci când sălvanii au mers în ajutor mocodenilor, cu ocazia răscoalei (Aufstandes) acestora, întâmplată înainte cu câteva zile, Onișor Zăgreanu, Ștefan Simion și Cișul Onul l-au apucat (pe denunciant) de ambele brațe, zicând: „Vino cu noi la Năsăud!, când însă n-a voit să meargă cu ei, i-au zis: Tu totdeauna te retragi, tu mișelule, (urmează o înjurătură); tu ții cu domnii, dar ți se va încălzi zama. De vrei să trăiești cu noi, trebuie să ții cu noi!“ El roagă să i se dea sprijin și apărare, altfel va trebui „... să se care din sat și să se așeze altundeva în siguranță, căci în astfel de împrejurări nu cutează să existe între acești oameni destrămați“⁴¹.

Măsurile luate de autorități nu intimidază satele nemulțumite, ca urmare, răzvrătirilor amintite le urmează altele în Rebrișoara și Năsăud. Se iau măsuri pentru strângerea tuturor puștilor aflate la „oamenii de rând” din districtul românesc⁴².

Problema munților stârnește alt șir de nemulțumiri. Orașul Bistrița privind munții ca o proprietate a sa, determină pe locuitorii din Valea Someșului Mare să ceară ajutor din afara comitatului. Un anume Gavrilă Cârcul din Sângiorz raportează bistrițenilor că a fost în urmă cu câteva zile în munte, unde un păcurar din Săcel a spus că nu de mult a fost pe acolo Scridon a Popii din Salva, cu încă alții, la judele și frunțașii din Săcel, unde au cerut ajutor în procesul lor contra orașului „... promițând să împartă munții cu maramureșenii, dacă ei îi vor ajuta, și au mai spus că au să meargă pentru acest lucru chiar la Majestatea Sa“⁴³.

Rolul jucat de Salva în aceste răzvrătiri se vede și din faptul că la 17 august 1757, când au fost expediați în districtul românesc un număr de 7 împuterniciți ai orașului Bistrița, însoțiți de 7 husari din regimentul „Károlyi”, ca să încaseze de la săteni cotele de dobânzi pe 1756, aceștia refuză să le plătească, afirmând că printr-un trimis expres din Salva și Mocod li s-a poruncit: „... să nu plătească nici cota de dobânzi, nici dijme și să nu facă nici fân pentru oraș până când nu vor primi în chestia asta ordin direct de la guvernium, ori de la directorul cauzelor fiscale, deoarece cu prilejul venirii recentei comisii guberniale, districtualii au protestat împotriva acestor pretenții nedrepte“⁴⁴. Comisarii sași Martin și Johann Pfingstgräff, trimiși ca să constrângă pe contribuabilii ce aveau să plătească „contribuția regească” în 1757—1758, raportează în 8 septembrie 1757 că „sălvanii s-au opus conșcripției“. În raport e descris incidentul așa: „... s-a adunat întreg satul și în numele tuturor declară Ilie Homei că ei nu admit să fie conșcriși,

⁴⁰ *Idem*, p. 89.

⁴¹ *Idem*, p. 92, 93.

⁴² *Idem*, p. 93.

⁴³ *Idem*, p. 108.

⁴⁴ *Idem*, p. 125.

apoi pleacă cu toții acasă. Chemați a doua oară, sătenii trimiseră pe Maței a Iacob cu același răspuns. Când am încercat să-l prindem și să-l legăm, m-a apucat pe mine Johann Pfingstgräff de piept cu vorbele: „...F... te-n suflet sasule, pe mine nu mă vei lega, și deodată sării întreg satul, năvălii asupra noastră cu pari și furci și ne târă prin curte. Temându-ne viața am plecat spre Runc, însoțiți de husari și slobotnici“. În Runc de asemenea declară sătenii că n-au nevoie de descripție suspectă pân-ce nu va sosi poruncă direct de la guberniu. Numele instigatorilor de căpetenie din Salva sunt: Maței a Iacob, Ion Puica, Ion Tănase, Androne Iftinoaii, Nicoară Ștefănuț și al celui mai mare „hoț“ Ion a Ignat⁴⁵. Guvernului i se face un raport de către „fibi-răul“ comitatului Dăbâca, Ladislau Mara, care vine la Bistrița la recomandarea și invitația magistratului, și care, împreună cu un ajutor și doi delegați mai plăcuți valahilor, a intervenit în conflictul ivit între magistrat și satele românești. În raport Mara arată că, văzând cele întâmplate în Valea Rodnei și primind ordinul superior, s-a deplasat în „vidicul Rodnei“ împreună cu asesorul județului Dobâca, cu senatorul Samuel Keller și cu pârălabul Daniel Gütsch. „Mai întâi am mers — raportează Mara — în comuna Salva, unde prima oară s-a întâmplat opoziția contra confrunțării“⁴⁶. Cercetând aici pe locuitori, el află că opoziția acestora venea de acolo că ei se temeau ca nu cumva magistratul bistrițean, sub titlul confruntării, să-i silească să plătească o pretinsă datorie către oraș. Din discuțiile avute cu „vidicanii“, Mara ajunge la concluzia că aceștia „...în nici un chip nu vor împiedeca confruntarea ordonată de M.S., ei nici n-au voit să o împiedece, ci i se supun“. Și confruntarea s-a și încheiat, numai că ei au declarat cu gând unit că „prestează contribuția regală cu toate puterile, nu se subtrag de la prestația de cvartire și alte servicii regești; dar pitacul impus de magistrat... după fiecare fiorin renan, de prestat cu dobândă, cu nici un chip nu-l dau; la fel nu prestează nicidecum dijma în cereale, ... nici dijma în oi și albine. Nu mai voiesc să presteze nimic alta, decât ce au auzit c-au prestat antecesorii lor; deci nu urmează admonestările și dispozițiile salutare ale comisiei guberniale până ce nu vor fi ascultați de Mai. Sa. Sunt gata să-și părăsească și moșiile, decât să se supună la aceste prestații“⁴⁷.

Pentru ca să se pună capăt nedreptăților și samavolniciilor, românii din districtul Rodnei au făcut plângeri la Viena, colectând bani pentru cheltuielile de drum și pentru alte cheltuieli necesare unei delegații ce avea să se prezinte împărătesei. Senatorii și magistratul din Bistrița, prin anumite iscoade, au urmărit pe delegați, cât și pe aceia care au contribuit cu bani în scopul amintit. Aceasta rezultă din plângerea făcută de comisarul Andreas Gottschick, în care spune că: „mergând la Salva să afle pe omul care a adunat banii la îndemnul preoților, l-a descoperit pe încasator, l-a legat și a voit să-l trimită cu escortă de patru săteni la oraș. Dar atunci, sprijiniți de satele dimprejur, sălvanii au sărit toți, l-au liberat pe cel legat și s-au aruncat asupra slobotnicu-

⁴⁵ *Idem*, p. 126.

⁴⁶ *Idem*, p. 130.

⁴⁷ *Ibidem*.

lui Petru Alexi, l-au bătut de moarte...". Pe lângă aceasta l-au amenințat că vor aduce câte 10 săteni din: Salva, Mititei, Zagra și Mocod, care să-i distrugă casa. Comisarul cuprins de frică s-a îndepărtat, iar când s-a reîntors și a „citat“ pe cei ce-l bătură pe slobotnic, nu s-a prezentat nimeni, în schimb sătenii au lăsat vorbă să i se opună comisarului „...că magistratul nu mai are să le poruncească, ei nu au să asculte numai de porunca Mai. Sale, și niciodată la a orașului“⁴⁸. Delegația satelor românești a ajuns la Viena, cu toate piedecile ce i-au fost puse de magistratul Bistriței, și „Împărăteasa“ le-a făcut tot felul de promisiuni asigurându-i că va lăsa să se cerceteze doleanțele lor expuse în cele 31 de puncte ale „jalbei“ din aprilie 1758 ce i-a fost înaintată.

Așa cum s-a mai amintit, un alt focar de nemulțumire este problema munților.

Bistrițenii ajung să se facă ei adevărații stăpâni pe munții satelor românești și numai ca să preîntâmpine noi răzvrătiri fixează pe data de 16 iunie 1758 o nouă împărțire a munților, dar în afară de Găureni (Aluniș), Feldru, Maieru și Rodna, satele în cauză nu se prezintă. Se amână rezolvarea problemei pentru a doua zi, când la cei dinainte se mai adaugă doar Ilva și Bichigiu; lucru ce îngrijorează pe bistrițeni, care constată că districtul valah vrea să se facă independent și privitor la munții pe care bistrițenii îi considerau ai orașului „și pentru care satele din districtul românesc — în fiecare an s-au rugat orașului pentru ca să li se repartizeze lor“ după cum susțineau ei. Ca să se evite alte tulburări, rămâne împărțirea din 1757, cu excepția unor mici schimbări. Salva primește și de data aceasta muntele Mihăiasa, dar împreună cu Târpiul. Sunt și alte sate săsești cărora li se repartizează munți împreună cu unele sate românești ca: Ghinda, Dorolea și Aldorf — împreună cu Sângeorzul, Crainimățul împreună cu Telciu etc. Runcul primește Basaraba și Muncelu Râios. Ca taxă pentru pășunat se fixează câte 48 cr. încasată pentru tot omul care duce vite în munte, sumă ce se va plăti inspectoratului plăieșilor, pe seama primarului ori inspectorului dependinței⁴⁹.

Anii de după 1758 află satele românești în aceleași frământări sociale, din cauza nedreptății și abuzurilor bistrițenilor, care voiau cu orice preț să țină în mâinile lor aceste sate pe care le exploatau fără milă. Se fac noi arestări, printre cei arestați fiind și Ștefan Cute din Feldru, învinuit că împreună cu soții lui au luat jurământ vidicanilor să nu se mai supună orașului. Registrele pentru dare nu sunt duse la control așa cum cerea Bistrița, deoarece sătenii împiedecă pe juzi să facă acest lucru. Magistratul chiar scrie primarului Klein, care se găsea la Sibiu, că în problema constatării restanțelor de dare în districtul valah, cu toate avertizările nu se poate face nimic. Comunele cele mai recalitrante sunt: Telciu, Runc, Mocod, Salva, Rebrisoara și Rebra. Comisarul Samuil Weber raportează că la 20 iunie 1759, fiind trimis pe comune ca să încaseze restanțele de dare, a fost rău primit, în afară de Năsăud. El spune că în Salva a sosit o scrisoare de la Macavei din

⁴⁸ *Idem*, p. 147.

⁴⁹ *Idem*, p. 154.

Mocod și sătenii s-au opus plății dărilor restante impuse de oraș. În Feldru, Ștefan Nimigean-Cute a zis: „primarul orașului e un tâlhar și că nu va mai merge la guberniu unde nu se isprăvește nimic, ci direct la Viena de unde se va întoarce cu scrisoare“. În Sângiorz i-au spus „... să nu cuteze a cere restanțele; nu plătesc odată cu capul; și să nu cuteze a le aduce miliție pe cap. Au poruncă să se adune în Salva și să țină judecată. Vor scoate din sat și pe comisar și pe soldați. Aceasta nu-i porție (impozit), ci înșelătorie“⁵⁰.

În legătură cu delegația condusă de Ștefan Nimigean-Cute la Viena în 9 august 1759 slobotnicul Todor Zdrobău din Feldru raportează: a aflat de la „județii“ din Salva și Năsăud că Ștefan Nimigean cu soții au sosit din Viena acasă, iar pe duminica viitoare au convocat o mare adunare la Năsăud, unde au să se prezinte din fiecare sat al districtului câte doi bărbați. Să se prezinte, la fel, toți plăieșii și slobotnicii, cărora să li se pună în vedere că districtul nu mai are nevoie de ei, conform scrisorilor aduse de la „Curte“⁵¹.

În februarie 1760, după multe intervenții, bătai și arestări, apare rezoluția guvernului în legătură cu litigiul dintre românii din Valea Rodnei și sașii bistrițeni. În punctele principale ale actului numit „deliberat“ se arată: „valahii sunt recunoscuți ca oameni liberi și nu ca iobagi, au însă de prestat orașului taxele alodiale, vanșug-ul, florenul de cap, dobânzi...“ cu un cuvânt tot ce prestează și districtul săsesc. Deliberatul s-a publicat în Sibiu, fiind de față și reprezentanți ai comunelor românești în frunte cu Ștefan Cute din Feldru. Acest act nu le convenea sașilor bistrițeni și de aceea au intervenit pe lângă Bruckenthal la Sibiu să mai „amelioreze cât se poate“ deliberatul guvernului, și aceasta cu atât mai mult „... că ei, bistrițenii, s-au purtat întotdeauna cât se poate de omenește cu românii, atât cei de azi cât și strămoșii lor“. Mai mult, în ipocrizia lor arătau că magistratul i-a apărut pe valahi și i-a tratat întotdeauna ca pe oameni liberi ai districtului. Cât de liberi au fost românii din district s-a putut vedea din cele de până acum, la fel și din modul în care a știut „să-i apere în toate împrejurările magistratul bistrițean“.

Bruckenthal, în răspunsul său adresat în 11 martie bistrițenilor, îi îndeamnă pe aceștia să apeleze împotriva „deliberatului“, asigurându-i totodată de sprijinul său. Magistratul trimite, încă înainte de a primi răspunsul lui Bruckenthal, comisari în satele românești ca să iscodească atitudinea locuitorilor în urma deliberatului și să-i inducă în eroare, comunicându-le conținutul acestuia cum le convenea lor, arătându-le oamenilor „ordinul“ cu sigiliul guvernului, ca ei să creadă că e trimis de la Sibiu. Ordinul magistratului, transmis prin comisarii săi, a întâmpinat peste tot opoziția satelor românești. În Salva s-a făcut publicarea lui în 15 martie, prezenți fiind și runcanii. Răspunsul lor a fost același ca și în celelalte sate: „... întreg districtul s-a înțeles că din fiecare sat să meargă câte un delegat la Curte, și ei se vor orienta după răspunsul ce-l vor primi de acolo, până atunci, cu excepția celor privitoare

⁵⁰ V. Șotropa, *Revolta districtului năsăudean*, în *Arh. Som.*, nr. 23, 1938, p. 291.

⁵¹ *Idem*, p. 295.

la »serviciul preainalt« nu voiesc să presteze nimic. Magistratul să aibă până atunci paciință⁵².

Sfârșitul anului 1761 se încheie cu o prigoană generală împotriva conducătorilor românilor din district, tocmai de sărbătorile Crăciunului, spre a-i prinde pe răzvrătiți. Ordinul magistratului era să fie prinși și duși în oraș „corifeii districtualilor“ în număr de 36 de persoane din comunele: Mocod 6, Mititei 2, Zagra 3, Runc 3, Năsăud 3, Salva 19⁵³. Pentru ducerea la îndeplinire a ordinului se dispune ca un număr de 80 soldați din garnizoana Bistrița, împreună cu 2 locotenenți, să se deplaseze „în liniște“ până la Târbuiu și de aici spre Mocod, unde se vor despărți; un detașament va trece la Mocod și apoi pe valea Zăgrii, iar altul la Mititei și Salva. Mențiunea făcută de autorități e că: „ar fi bine dacă totul s-ar isprăvi în această noapte“. În 1 ianuarie se mai adaugă la actul din 30 decembrie o notă cu un număr de alți răzvrătiți care să fie arestați. Unii dintre ei figurează și pe prima listă⁵⁴. În ziua de 2 ianuarie sunt cercetați arestații din Salva, ca să se afle cauza pentru care refuză plata „intereselor“. Judele satului declară că „a avut adunată suma de 60 fl., urmând ca să-i verse, dar satul nu l-a lăsat. Mai arată că în casa lui au venit cam 20 de oameni, printre care: Ion Fetinca, Vasile Ianu, Nicolae Ostati, Grigore Zăgrean, Petru Zăgrean și Iacob Todici, și acesta din urmă, spune primarul, i-a luat cu forța banii din dulap și i-a dus la Matei a George“. În urma cercetărilor făcute se dă o rezoluție: „... după ce sâlvenii varsă suma de 60 fl., iar restul promit să-i aducă în curând, să fie reținut în arest numai Iacob Todici și Dărăban Grigoraș, care au întors pe jude de pe drum, când acesta a voit să ducă banii la oraș, iar ceilalți sâlveni să fie eliberați...“ Dărăban denunță că mai cu seamă Ienci a Ursu lui Miron a reținut pe săteni de la plata intereselor. Atât Dărăban, cât și Todici cer să fie eliberați, promițând că se vor purta cu supunere, ba Todici jură că, la ordinul magistratului, va trăda pe oricare dintre „corifei“. Sunt eliberați cu condiția ca să aducă în oraș pe Ion Fetinca și pe alții care îndeamnă la „retinență“. Promit s-o facă, numai să li se dea asistență⁵⁵. Ca să se asigure în mod concret de liniște în Salva și satele din jur, magistratul dispune „... să se mute compania de dragoni ce stă la Rodna, Maieru și Sângiorz, la Rebrisoara, Năsăud, Salva, Hordou, Bichigiu și Telciu“. Motivarea acestor schimbări ar fi mai întâi presiunea generalului comandant că va retrage compania din Rodna, Maieru și Sângiorz, dacă satele se vor liniști; satele amintite sunt lipsite de fân și ovăz; cele șase sate unde se va muta compania sunt astfel așezate, încât compania s-ar putea concentra în 3—4 ore. Năsăudul e așezat la poalele munților, unde se adună „bejenarii“ spre a pleca în Moldova⁵⁶.

*
* *
*

⁵² *Idem*, p. 307—310.

⁵³ *Idem*, p. 418.

⁵⁴ *Idem*, p. 420.

⁵⁵ *Idem*, p. 421.

⁵⁶ *Idem*, p. 428.

Știrea cea mai uluitoare pentru bistrițeni a fost când li s-a comunicat de către magistrat că „înființarea graniței militare în Valea Rodnei și încă câteva comune e fapt împlinit și pe cale să se realizeze în cel mai scurt timp“. Această știre s-a adus „colegiului celor 100 de orășeni“ în ziua de 19 mai 1762. Pierderea pentru oraș era colosală. Românii din Valea Rodnei scăpau de jug, lucru ce-i făcea să spere într-o viață mai bună. Magistratul a ordonat chiar, tuturor funcționarilor și „servilor“ săi, precum și sașilor din satele vicicului săsesc „... să caute a trata omenos cu valahii și a trăi în bune raporturi cu aceștia“⁵⁷.

Dacă pentru orașul Bistrița vestea militarizării Văii Rodnei a fost uluitoare, pentru satele românești a fost un eveniment cu adevărat mare. Regimentul ia ființă cu data de 11 aprilie 1762, iar baronul Adolf Nicolau Bucov este numit comisar imperial pentru organizarea graniței militare ardelene. Propunerile făcute de Bucov, referitoare la înființarea regimentelor grănicerești, au fost acceptate de consiliul de război austriac încă din 20 ianuarie 1762⁵⁸, când se stabilește ca în ținutul Năsăudului să fie două regimente: unul de pedestrimă și unul de dragoni, primul cu sediul la Salva, iar al doilea la Năsăud. Comandantul și corpul ofițeresc a sosit la Năsăud în august 1762⁵⁹. Ofițerii acestor regimente aparțineau tuturor neamurilor reprezentate în monarhie, unii erau chiar francezi și italieni. Soldații au fost recrutați din 23 de comune românești „cedate“ de orașul Bistrița în acest scop. Această cedare, al cărei act este semnat după multe tergiversări de către primarul Bistriței, consiliul și comunitatea orașului și contrasemnat de generalul Bucov la 29 mai 1762, cuprindea printre altele mențiunea: „... eu subsemnatul accept cesiunea de sus în numele Mai. Sale domnitoare, cu toate condițiile și clauzele, și voi căuta să obțin aprobarea ei“⁶⁰.

Între timp li se contestă bistrițenilor drepturile ce pretindeau că le-ar fi avut asupra văii Someșului (comunelor în cauză). Sașii caută să dovedească în același timp că suma de 12 000 fl. nu era atribuită pe nedrept bistrițenilor, afirmație ce reiese din declarația magistratului din 18 ianuarie 1770, în care își expune punctele de apărare⁶¹.

Lupta românilor pentru drepturile lor nu se termină odată cu militarizarea, cum sperau ei. Faptul că, prin actul de cedare, orașul Bistrița îi considera iobagi, îi face să devină neliniștiți, deoarece în acest act, printre altele, se specifica „... după ce noi am cedat pe locuitorii satelor Văiei Rodna și pe urmașii acestora în scop militar, pentru ridicarea corpului grănicerilor ardeleni, și i-am eliberat din starea iobăgească, sperăm că ei pe veci vor rămâne în acest serviciu și vor sluji cu credință neclintită domnitoarei. Dacă însă contrar prevederilor și dorinței noastre își vor atrage prin purtare necuviincioasă, ori criminală disgrația Mai. Sale, și, sau vor renunța în mod nelegiuit la actualul

⁵⁷ *Idem*, p. 444.

⁵⁸ * * *, *Ion Măiorescu către Epp. Șuluțiu*, în *Arh. Som.*, nr. 25, 1938, p. 295, 296.

⁵⁹ V. Șotropa, *Înființarea graniței militare năsăudene*, în *Arh. Som.*, nr. 24, 1938, p. 11.

⁶⁰ *Idem*, p. 13.

⁶¹ *Idem*, p. 54, 55, 98.

lor serviciu, sau Mai. Sa, ori succesorii ei vor demite pe grăniceri din serviciu, atunci ne rugăm ca orașul Bistrița să-și recapete dreptul avut asupra Văiei Rodnei și a locuitorilor ei, și aceasta nu numai în mod gratuit, ci să fie solemn introdus în posesiunea legală a „Văiei, iar locuitorii ei să fie restituiți orașului Bistrița ca și domnilor tereștri legali, în aceeași situație în care se găseau înainte de cesiune”⁶².

Românii nu sunt însă încântați nici de noii stăpâni. Ofițerii, în majoritate străini, tratează abuziv și cu multă asprime pe noii soldați. Se semnalează astfel răzvrătiri contra autorităților militare, formula jurământului fiind în contradicție cu ce li se spuse când s-au înrolat, adică că vor avea de servit numai la granița lor, iar nu și în afară de țară și pe lângă toate acestea „nici hârtie împărătească de recunoașterea lor ca oameni liberi nu a sosit” și ei nu concepeau să poarte arma, să-și verse sângele pentru tron și împărăție și apoi să mai plătească și impozite, iar în schimbul acestor jertfe să fie tratați ca iobagi excluși de la orice drepturi.

O altă cauză a nemulțumirilor, pe lângă felul umilitor cum erau priviți și tratați tinerii grăniceri, era de natură familial-gospodărească, familiile grănicerilor neavând voie să se separe după căsătoria fiilor lor. Ei rămăneau în familia părinților, unde tatăl era șeful întregii familii. În cazul morții acestuia, toate drepturile, inclusiv autoritatea în familie, treceau asupra primului născut. Grănicerii, mai ales cei tineri, cereau să li se permită să-și întemeieze un rost al lor, lucru ce nu a fost admis decât mai târziu. Primul născut devenit „pater familias” era scutit de orice serviciu și greutate; el rămânea om liber și bogat, iar frații mai mici duceau tot greul familiei. Uneori se mai întâmpla când un frate mai mic nu respecta autoritatea „paterului”, era ușuratic, risipitor, încât erau siliți să-l excludă din familie, dându-i partea de avere ce i se cuvenea. Acesta, îndată ce începea să trăiască separat, devenea harnic, ordonat și muncitor. Alteori certurile veneau de acolo că, fiind la o casă mai multe fete, se puneau problema zestrei ce trebuia asigurată de frați, în cazul că soții acestora nu deveneau gineri în casă. Pământurile nu puteau fi vândute, așa că dacă unele familii aveau mai mult pământ decât puteau lucra, rămânea necultivat, cauzând astfel pagube în economia ținutului, lucru ce a făcut să se pună problema elaborării unui regulament prin care să se normeze vindearea și cumpărarea parcelor ce nu puteau fi lucrate⁶³.

Situația de iobagi apăsa însă cel mai greu pe umerii grănicerilor. Era trecut un an de la militarizare și ei erau priviți tot ca iobagi. Sașii bistrițeni insistau pentru despăgubirea lor totală în urma pierderii satelor militarizate din Valea Rodnei.

Comandanții celor două regimente grănicerești de la Năsăud și de la Salva nu urgentau soluționarea cauzei românilor de a fi considerați oameni liberi și nu iobagi cedați de orașul Bistrița casei domnitoare a Austriei. Acestea toate și încă multe altele agravau tot mai mult lucrurile, al căror deznodământ a fost răscoala de pe Mocirlă din 10 mai (după unii 12 mai) 1763.

⁶³ *Idem*, p. 43.

În această zi, platoul din imediata apropiere a comunei Salva, unde se făcea în mod obișnuit instrucția militară a grănicerilor, era înțesat de lume, militari, preoți, mireni tineri și bătrâni, care trebuiau să participe la sfințirea noilor drapele a celor două batalioane de infanterie și la depunerea jurământului de către noii grăniceri. În vederea acestei solemnități, generalul de cavalerie baron Adolf Nicolau Bucov, împreună cu episcopul unit Petru Paul Aron de Bistra și alte autorități civile și militare, după ce au participat la sfințirea steagurilor și depunerea jurământului companiilor de dragoni din Năsăud, s-au îndreptat cu mare alai spre Salva, unde erau așteptați de cei prezenți pe platoul Mocirlă.

Aici, ceremonia sfințirii drapelelor și a depunerii jurământului a decurs în liniște până la un anumit punct, unde li se cerea noilor soldați să jure: „... să servim pe apă și pe pământ și să mergem oriunde ne va ordona regina“, când s-a produs o mare agitație în rândul mulțimii⁶⁴. În mijlocul acestui tumult, pe când cele două batalioane de infanterie și opt companii de cavalerie (cca. 3000 oameni) stăteau înșirate în fața generalului și a episcopului, ieși călare în fața frontului săteanul bătrân de 104 ani Todoran a lui Dănilă din Bichigiu, care slujise ca soldat încă sub Carol al VI-lea și le rosti grănicerilor: „De doi ani (mai) suntem cătane grăniceri și carte n-am căpătat de la înalta împărăteasă că suntem oameni liberi. Ne-au scris iobagi, dăm dare, facem slujbe cătănești, copiii noștri vor merge până la marginile pământului să-și verse sângele, dar pentru ce?, ca să fim robi să n-avem nici un drept, copiii noștri să fie tot proști, ori vor învăța carte ori ba? Așa nu vom purta armele ca și sfânta lege să ne-o ciufulească tisturile. Jos cu armele! Alungați afară păgânii de pe hotarele noastre! Auziți creștini români! Numai atunci vom sluji când vom vedea de la înalta împărăteasă unde-s întărite drepturile noastre; până atunci nu! Odată cu capul! Ce dă gubernia și cancelaria din Beciu (Viena) e nimic, is minciuni goale, de azi până mâine⁶⁵. La aceste vorbe, soldații din cele două batalioane de infanterie aruncară armele la pământ, apoi le ridică și-i somează pe ofițeri să părăsească imediat teritoriul regimentului. Dragonii iau pildă de la aceștia și fac și ei la fel. Generalii, episcopul și ofițerii o iau la fugă urmăriți de aproape de răzvrățiți⁶⁶. A doua zi, grănicerii rețin armele, iar steagurile le duc la Năsăud, unde le-au dat preotului ca să fie păstrate în biserică. Au urmat apoi cercetări aspre făcute de o comisie aulică venită la Salva în acest scop. Cercetările au durat 6 luni, așa că la 12 noiembrie același an s-a publicat în fața cvartirului din Bistrița a colonelului Schröder sentința pentru cei găsiți vinovați de revoltă de pe platoul Mocirlă.

Sentința suna așa: „Todoran a lui Dănilă din Bichigiu de 120 ani să fie frânt cu roata de sus în jos, iar corpul lui să fie legat de roată, pentru că a reținut pe oameni de la unire și de la înrolarea în statul militar grăniceresc, precum și pentru că, la cererea stăruitoare a fiului

⁶⁴ V. Șotropa, *Inființarea graniței militare năsăudene*, în *Arh. Som.*, nr. 24, 1938, p. 70—72.

⁶⁵ *Idem*, p. 70.

⁶⁶ *Ibidem*.

său muribund, n-a lăsat să i se ofere acestuia sfânta cuminecătură. 2. Vasile Dumitru a Popii alias Vasioc din Mocod să fie trecut de la viață la moarte prin ștreang pentru rebeliune. 3. Morari Grigore din Zagra să fie spânzurat tot pentru aceeași crimă. 4. Vasile Oichi din Telciu să fie pedepsit la fel. Trupurile acestor criminali să fie lăsate neînmormântate pe locul de pierzanie, ca pildă de groază pentru alții; 5. Ion Scuturici, 6. Dumitru Scuturici, 7. Miron Natu, 8. Dumitru Homei din Telciu, 9. Apostol Moldovan și 10. Petre Borza din Rodna, 11. Dâmbu Alexa și 12. Ioan a Popii Petre din Zagra, 13. Petre a Popii Nicolae din Bichigiu, 14. Zâmveli Vasile din Poieni, 15. Iuan Angelini din Runc, 16. Ieremie Bucșa din Mocod, 17. Finegar Samuilă din Găureni, Ion Hanț din Năsăud, 19. Andrei Nicolae din Sângiorz; acestor 15 criminali încă li se citește sentința să fie spânzurați, dar după publicare sunt grațiați de la moarte și li se dictează pedeapsa să treacă de 10 ori în sus și de 10 ori în jos printre loviturile de vergi a 300 de soldați⁶⁷.

Sentința a fost executată pe locul unde s-a petrecut răzvrătirea. Pe platoul Mocirlă, care se întinde în partea de răsărit a satului și-l domină cu 30—40 m, a fost zdrobit cu roata bătrânul Tănase Todoran care la cercetările făcute „a perseverat în pretențiile sale“ și chiar în timpul torturii și-a păstrat sângele rece, declarând cu dărzenie că „nu regretă moartea pentru dreptate, deoarece e mai bine să-și piardă viața decât să trăiască în robie“.

Trupurile celor spânzurați au fost lăsate mai mult timp în spânzurătorile care erau așezate în marginea de vest a platoului, deasupra satului și se puteau vedea de departe. În serile târzii, când luna își arunca dinspre răsărit slabele sale reflexe de lumină, trupurile din spânzurători își profilau umbrele în casele de la poala platoului, înfiorând pe obidiții români. Acest tablou de groază a rămas adânc întipărit în memoria locuitorilor Salvei, imaginea lui transmițându-se din tată în fiu, până aproape în zilele noastre (autorului i-au fost povestite aceste întâmplări de bătrânul Belei, născut prin anul 1850). Pe locul supliciului a rămas neîngropat mult timp și trupul zdrobit al bătrânului Tănase Todoran. Prin tradiție orală s-au păstrat și cuvintele pe care, printre altele, le-a rostit bătrânul Todoran:

„Nu vă dați feciori cătane,
Că-ți purta păduchi cu coarne“.

Trupurile celor executați au fost îngropate după mai mult timp într-o groapă comună de formă circulară în care se pare că s-au pus și instrumentele de tortură. Astăzi, deoarece marginile ridicate ale acestei gropi circulare s-au păstrat, locul este numit „La roata lui Todoran“.

La un an după răscoală, Maria Tereza dă mult așteptata „patentă“ din 16 martie 1764, în care arată ce a determinat-o să apeleze la serviciile românilor din valea Rodnei, motivând într-un fel și cauzele întârzierii emiterii actului. În patentă se specifică: „... fiindcă acei locuitori [din satele militarizate n.n.] nu puteau fi priviți până acum ca liberi, după ce magistratul bistrițean ne-a înmănat toate documentele

⁶⁷ *Idem*, p. 79.

în baza cărora credea că are dreptul să-i privească ca pe supușii săi și a renunțat solemn la orice drept posedat, am voit să facem în cazul acesta special o excepție de la regulă, decretând că atât locuitorii, cât și descendenții lor, scoși din orice supușenie, să fie priviți ca liberi și investiți cu toate prerogativele și imunitățile acestora. Decretăm precis că proprietățile individuale și venitele din ele, scutite de dijme, rămân nealterate și pentru moștenitori, fiind apărute de legile țării și articolele militare...⁶⁸.

Statutul militar a ținut până în 1851, interval în care grănicerii năsăudeni și-au vărsat sângele pe multe câmpuri de luptă ale imperiului habsburgic, dând dovadă de vitejie și tenacitate. În bătălia de la Arcole, de ex., un batalion de „nemți“ îmbrăcați în uniforme negre (sumane-negre) a ținut pe loc timp de trei zile pe Napoleon Bonaparte, tânăr general în culmea gloriei, care s-a străduit zadarnic să forțeze trecerea peste zăgazul și podul de peste râul Apone. În raportul către Directorat, Napoleon afirmă că acest batalion l-a dus la neputința de a înconjura și nimici armatele imperiale. El admiră statornicia și vitejia acestui batalion „îndrăcit“ și n-are destule cuvinte să laude îndărătnicia acestor „nemți“ a căror rezistență a fost mai mult decât eroică. Cronicarii pun în gura lui Napoleon cuvintele: „dacă aş avea un asemenea batalion, aş ajunge la Viena în trei zile“. Generalul Bonaparte nu ştia pe cine lăuda, dar în întreg batalionul doar comandantul Vastenradt era neamţ, restul, ofițeri, gradați, până la ultimul soldat, erau români din batalionul II al regimentului II grăniceresc de la Năsăud⁶⁹.

Lichidarea graniței, acel status militaris, le-a produs locuitorilor din Valea Rodnei mai multă îngrijorare decât bucurie. Viața disciplinată nu mai era o corvoadă, ci o necesitate. Câteva generații s-au născut și au trăit ca militari. Erau pregătiți, în orice moment, să schimbe plugul sau coasa cu arma. Din bun plugar se transforma într-un bun soldat, disciplinat și destoinic, atmosfera „militară“ fiind un modus vivendi aproape o sută de ani. În fiecare duminică sau sârbătoare se ținea după ieșirea din biserică o „paradă“ cu militarii aflați în comună. Odată cu aceasta se dădeau și anumite „porunci“ care îi priveau pe militari sau săteni. Sistemul s-a păstrat până aproape de zilele noastre, când, în afară de parada militară, la ieșirea din biserică, în fața primăriei se transmiteau „porunci“ locuitorilor satului.

În timpul „graniței“ românii au reușit să-și revendice multe dintre drepturile răpite abuziv de-a lungul anilor de către orașul Bistrița. Una din problemele cele mai arzătoare era de exemplu — așa cum s-a mai amintit — cea a munților. De unde timp de mai multe sute de ani românii din valea Someșului erau stăpânii „munților“, au ajuns, mai ales începând cu secolul al XVII-lea să fie obligați de magistratii bistrițeni să-i împartă cu satele săsești. În 1722 sașii din Dumitrea se plâng că cele mai multe certuri cu rebrışorenii le au din cauza munților. În 12 iunie 1733 se prezintă în fața magistratului bistrițean, odată cu comunele românești din district, și sașii din Iad, cerând și ei munți. Și n-au fost singurii care ridicau astfel de pretenții. Mai mult, comunele

⁶⁸ *Idem*, p. 103.

⁶⁹ Valeriu Șotropa, *Districtul grăniceresc năsăudean*, 1975, p. 120.

săsești au persistat în aceste pretenții și după militarizare. În 1764 locuitorii din Salva și Năsăud se plâng că sașii din Târpriu „invadează și uzurpează” munții Mihăiasa și Izvorul Mare, care erau proprietatea lor. Muntele Mihăiasa a mai fost dat târprienilor și mai înainte, în anii 1754, 1755 și 1757, când l-au folosit împreună cu Salva. În acești ani sălăuanii au încercat în toate chipurile să scape de acești „oaspeți” care s-au făcut cu forța părtași la munții lor. În acest sens au început prin a le face pagube în turmele duse la munte. Se povestește că printre caii duși la pășune în muntele Mihăiasa era un veteran al pășunilor alpine care purta la gât o talangă, după acesta ținându-se stava întreagă. Într-o bună zi, sălăuanii au prins acest cal, l-au legat la ochi și l-au dus până pe marginea prăpastiei de la Vârful Pietrii, dându-i drumul în prăpastie. Restul cailor, alungați spre locul unde suna talanga, s-au „surpat”, urmându-și călăuza (auzită de la tatăl meu Ștefan Piciu, n. 1882).

În 1787 se ajunge la un nou acord între satele grănicerești cu privire la împărțirea munților, acord care s-a discutat timp de zece ani de reprezentanții satelor. Acordul se definitivează și este aprobat de autoritățile militare superioare abia în anul 1797. În urma acestei împărțiri, Salvei îi revin munții Mihăiasa în întregime și Pietrosul, iar Runcului, Basaraba și Craia. În 1807 Salva rămâne definitiv cu Mihăiasa, Pietrosul și Runcul Tunzărilor satul Runc rămânând cu Basaraba și Craia.

Îmbunătățiri de ordin administrativ se întâlnesc din ce în ce mai mult în satele militarizate. În anul 1770 prin Ordinele Consiliului de război, aprobate de împărăteasă, s-au introdus în districtul militar „Cărți funciare”, vechile „urbarii” fiind nimicite cu ocazia unui incendiu. La întocmirea acestor cărți funciare s-a lucrat până în 1780, iar în 1784 s-au rectificat. În 1790—1795 s-au compus noi urbarii în câte două exemplare, din care un exemplar se păstra în arhiva regimentului și al doilea în arhiva companiilor. Datorită acestui fapt s-a putut salva în 1849 câte un exemplar din arhivele companiilor, cele din arhivele regimentul Năsăud fiind arse de rebeli maghiari. După aceste urbarii salvate, s-au întocmit cărțile funciare ce le avem și astăzi⁷⁰. În 1776 la 4 noiembrie, colonelul Enzenberg, o minte luminată și un bun gospodar, comandant al regimentului, în dorința de a îmbunătăți drumurile, somează magistratul Bistriței să trimită delegat la consultările privitoare la repararea drumului ce duce de la Salva spre Maramureș⁷¹. Acest drum a influențat în mare măsură dezvoltarea vetrei satului care se găsea în dreapta Sălăuței, cu timpul „Salva de dincoace” unindu-se cu „Salva de dincolo”, devenind astfel un sat compact.

Îndată după militarizare s-a organizat pe Sălăuța și Someș un sistem de plutărit regulat, combinat cu transportul de sare de la Dej în Ungaria. Aceste măsuri care aveau drept scop crearea unor noi surse de venituri au fost în detrimentul economiei satelor, deoarece, pe lângă timpul folosit de grăniceri cu instrucția militară, acum mai erau ne-

⁷⁰ V. Șotropa, *Istoricul districtului năsăudean*, în *Arh. Som.*, nr. 9, 1928, p. 29, 30.

⁷¹ V. Șotropa, *Înființarea graniței militare năsăudene*, în *Arh. Som.*, nr. 9, 1928, p. 29, 30.

voiți să lucreze la pădure și să facă și pe plutașii, activitate care a generat multe accidente. În urma acestei experiențe s-a constatat că grănicerul nu poate fi în același timp soldat, agricultor, păstor și plutaș, ca atare la plutărit s-a renunțat.

Odată cu militarizarea, comerțul a fost luat din mâinile evreilor și armenilor. Acestora nu li se permitea să se stabilească cu locuința în satele regimentului. Nu aveau dreptul să stea în aceste sate mai mult de 12 ore pe zi, nici să ia în arendă, să practice cărciumăritul sau altfel de comerț. Așa se explică așezarea unui mare număr de evrei la Nimișgea de Jos, comună nemilitarizată și înființarea coloniei evreiești de la Treadam (Jidovița).

Anii care au urmat au adus războaie lungi care au contribuit la secătuirea vieții economice și în satele grănicerești. Între 1779 și 1815 războaiele contra Franței au făcut ca bărbații apti de luptă să fie mobilizați și duși pe front, departe de casă. Cei vârstnici, rezerviștii și invalizii făceau serviciu de garnizoană și de cordon la graniță. Toată economia rămânea pe seama femeilor, bătrânilor și copiilor. Ca urmare a acestei stări de lucruri izbucnește o foamete cumplită, cum nu s-a mai pomenit în aceste locuri. Populația înfometată nu avea voie să emigreze pentru agonisirea hranei. Din când în când se acorda câte un mic ajutor celor mai săraci, ceea ce însă nu ameliora cu nimic mizeria. Dar foametea, datorită recoltelor proaste, i-a încercat de multe ori pe locuitorii acestui ținut.

Anul 1643 este amintit ca un an de mare mizerie; gerul și viscolul din iarnă și grindina din vară au distrus culturile. În 1719 a bătuit la fel o foamete cumplită. Cerealele și nutrețul pentru vite se puteau cumpăra numai cu „galbeni“. Oamenii măcinau cocii de porumb care ținea locul făinei, mâncau carnea vitelor moarte de foamă, ciori, coțofene, fructe de pădure etc. În 1746 din cauza calamităților mulți oameni iau drumul bejeniei peste munți, cu toată opreliștea cordoanelor de pază puse de orașul Bistrița la trecătorile munților. În 1749 se produce o mare scumpete și, bineînțeles, lipsă de bani. În 1765 o recoltă foarte slabă generează din nou scumpete și mizerie. Neroditori au fost și anii 1785 și 1787, când cu 4 mierțe de mălai (o mierță avea 22—25 kg) se putea cumpăra o vacă (care costa 4—5 florini). O oaie se vindea cu 24—30 creițari. Ani de foamete au fost și în 1806 și 1808. În anii 1816 și 1817, foametea a fost atât de mare, încât oamenii se hrăneau cu coajă de copaci măcinată, cu ierburi și fructe necoapte. În aceste condiții, bolile au distrus multe familii, iar altele „au băjenit“ peste munți în Moldova.

Inundațiile erau calamități destul de frecvente mai ales datorită faptului că satele sunt înșirate pe firul apelor. Salva, așezată la confluența Sălăuței cu Someșul Mare, era una din localitățile cele mai des afectate de inundații. Astfel în 1636 sunt semnalate pagube mari provocate de ploi și inundații. În 1641 inundațiile se repetă în urma unor ploi care au durat 4 zile. Terenurile agricole din luncile Someșului și Sălăuței au fost distruse de ape. S-au semnalat mari alunecări de teren între Telciu și Salva. În 1651 se semnalează mari inundații în luna ianuarie. La fel în anul 1762. Anii 1813 și 1840 sunt de asemenea foarte

ploioși și marcați de inundații. În timpul acestor calamități pier mulți oameni și animale, accentuându-se astfel sărăcia populației⁷².

Calamităților naturale li se adaugă, de-a lungul timpului, și năvălirile tătarilor, care îngrozesc pe locuitori mai mult chiar decât seceta și inundațiile. În fața hoardelor tătarești doar pădurile mai ofereau o iluzorie protecție. Cea mai veche năvălire consemnată este cea din 1241, ele însă se repetau destul de des, de acestea fiind legate și unele toponimice. Astfel, în timpul năvălirii din anul 1717 populația s-a refugiat în păduri. O legendă transmisă din tată în fiu spune că o femeie, pe nume Truța, era și ea refugiată în pădure. Fiindu-i sete, iese din pădure, cu copilul în brațe și se duce la un izvor aflat la baza unei rupturi de teren. În timp ce își potolea setea, este surprinsă de strigătul unui tătar care, într-o românească stălcită, îndemna oamenii să iasă din ascunzișul pădurii „că s-au dus tătarii“. Femeia se ascunde într-un boschet de „boz“ ce se afla deasupra izvorului. Tătarul, dând cu ochii de izvor, pune barda jos și se apleacă să bea apă. Truța, într-un moment de mare curaj, ia arma tătarului și-l omoară. De atunci, acest izvor este numit „Fântâna Truți“. Toponimice legate de năvălirile tătare, legate de anumite întâmplări, se găsesc pe toată valea Someșului.

În 1758 sosesc vești din Moldova și din Maramureș că o nouă hoardă tătarească stă gata de invazie, spre neliniștea și groaza locuitorilor. Orașul Bistrița ia măsuri de apărare, iar satelor din Valea Rodnei le este transmis ordinul ca, în lipsa armelor, care le-au fost ridicate din porunca magistratului, să se apere la nevoie cu pari, coase, topoare și furci. Știri despre sălbăticiile tătarilor vin și de la Reghin. Liniștea, câtă a fost, a dispărut iar din aceste sate.

Ciuma macină și ea multe vieți omenești. În Salva este semnalată pentru prima dată în anul 1742, când mor mai mulți oameni. În Năsăud sunt 13 morți și 15 bolnavi. Din toate satele sosesc știri alarmante în legătură cu ravagiile făcute de această boală. Morții erau îngropați noaptea în taină, așa că nu s-a putut face o evidență exactă a acestora. Prin 1830 bântuie holera mai întâi în Moldova. La graniță se iau măsuri mai stricte și cei veniți din Moldova sunt ținuti în puncte de carantină. Mulți însă trec clandestin granița, obligând autoritățile să ia măsuri drastice, care au ajuns până la pedeapsa cu moartea. Toate aceste măsuri sunt însă zadarnice, holera făcând victime și pe Valea Rodnei. În Salva se mai semnalează cazuri de holeră și în anul 1836 (ca de altfel și în alte sate)⁷³.

Cu toate necazurile abătute pe capul populației în timpul „graniței militare“, în satele militarizate s-a observat un progres real în raport cu satele nemilitarizate. S-au înființat școli în toate satele. În Salva, încă înainte de 1800 s-a edificat un local de școală frumos și destul de încăpător pentru acele timpuri. Pentru școlarizarea copiilor s-au luat măsuri drastice, deoarece se simțea o mare nevoie de elemente școlarizate atât în armată, cât și în administrație. Mulți copii din Salva au urmat, pe lângă cursurile școlii din sat, cursurile școlilor „triviale“ din

⁷² V. Șotropa, *Răboaie din trecut*, în *Arh. Som.*, nr. 1, 1924, p. 62, nr. 3, 1925, p. 73 și nr. 4, 1926, p. 94.

⁷³ *Idem*, nr. 1, p. 61, nr. 3, p. 73 și nr. 4, p. 94.

Zagra sau Telciu, unde, pe lângă alte discipline, se punea mare accent pe învățarea limbii germane. S-a dus o campanie susținută pentru cultivarea pomilor fructiferi, zona fiind deosebit de propice pentru aceasta. În acest sens s-au luat măsuri ca în toate satele pe lângă școli să ia ființă pepiniere. Mai mult, în 1841 s-a dat un ordin ca oamenii care nu au sădit pomi fructiferi să nu se poată căsători, lucru urmărit atât de biserică, cât și de administrația militară.

Destul de bine organizate erau și transporturile și comunicațiile. Poșta venea de două ori pe săptămână de la Bistrița la Năsăud prin călăreți și de aici se împărțea pe sate. După 1854 se înființează o trăsură de poștă care putea lua și călători și venea de la Bistrița la Năsăud zilnic.

Desființarea „graniței militare” în 1851, cu tot greul ce apăsa pe umerii oamenilor, a fost privită cu îngrijorare de satele grănicerești. Oamenii regretau ordinea și disciplina cu care s-au obișnuit și se temeau că vechile probleme ce le-au avut cu sașii bistrițeni vor reapare, lucru ce s-a și întâmplat. Bistrițenii au început din nou demersurile pentru revendicarea unor pretense drepturi asupra satelor din Valea Rodnei, asupra munților și pădurilor, drepturi pierdute — spuneau ei — odată cu militarizarea. Opoziția satelor românești a fost hotărâtă și a durat mai mulți ani până când lucrurile sau clarificat și definitivat. Delegațiile trimise de satele grănicerești la Viena au avut ca scop să convingă „curtea imperială” de veridicitatea drepturilor lor. Printre fruntașii delegaților se afla și învățătorul Vasile Nașcu din Feldru, care a bătut de patru ori drumul Vienei. Delegații au primit și sprijinul lui Ioachim Mureșan, jurist la Budapesta (născut în Rebrîșoara), care i-a însoțit⁷⁴.

În 1861 se dă o circulară vicarială care anunță cum că delegația a adus știrea că la Viena s-a hotărât ca un „comisar împărătesc” să vină „în graniță” și din sat în sat să cerceteze situația, ca să pună pe grănceri în drepturile lor, asupra fondurilor, pământurilor, pădurilor și munților. În circulară se atrage atenția bătrânilor satelor ce să vorbească și unde e cazul să arate că problema respectivă o va lămuri comitetul din Năsăud ales anume pentru aceasta. Satelor li se mai anunță că fostul ținut militarizat va forma un district aparte, „districtul Năsăudului”, cu administrație proprie.

După desființarea graniței, comunele au hoărit în unanimitate ca fondurile fostului district militar să nu se împartă, ci să se administreze în comun, formând un fond din care urma să fie ajutați copiii merituosi pentru a urma la școli „mai înalte”. Roadele n-au întârziat, din fostele sate grănicerești ridicându-se, datorită acestui fond, mulți oameni de seamă.

Și pășunile alpine s-au folosit în continuare, respectându-se împărțirea din 1807. Pădurile s-au exploatat în comun, fiecărei comune revenindu-i o suprafață împădurită proporțională cu suprafața împădurită a munților ce-i poseda. Pentru a se evita abuzurile s-a elaborat „o lege” privind modul de administrare a pădurilor comunale din fostul district al Năsăudului.

⁷⁴ Nestor Simion, *Vasile Nașcu. Viața și faptele lui*, 1911, p. 193—196.

Fondurile grănicerești au fost administrate conform înțelegerilor inițiale până în 1948, când toate averile grănicerești au trecut în patrimoniul statului⁷⁵.

Nu putem încheia aceste „file de istorie“ a comunei Salva și indirect a celorlalte comune grănicerești, fără a consemna o legendă transmisă pe cale orală și care riscă să se piardă.

„Încă înainte de 1700, printre alți preoți din Salva era și unul Doroftei. La acesta a sosit într-o toamnă târzie un om voinic, bun de lucru, dar mut. »Mutul« l-a slujit pe popă până în primăvară, când a dispărut. Într-o noapte, nu mult după dispariția »mutului«, s-a pomenit popa cu o ceată de oameni voinici care au bătut insistent la poartă până au fost primiți înăuntru. Spre mirarea lui popa a recunoscut în fruntea cetei pe mutul care l-a slujit. Acesta, care nu era altul decât Pinteza Viteazul, i-a mulțumit popii pentru găzduirea din timpul iernii, apoi a cerut slujnicei să-i aducă „blidul“ din care a mâncat toată iarna și l-a umplut cu galbeni, spunându-i acesteia că odată i l-a spălat în timpul șederii lui la popă, odată îl umple cu galbeni, dacă i l-ar fi spălat mai des, îl umplea de mai multe ori. Apoi, ceata s-a pierdut în noapte (auzită de la Ștefan Piciu).

DIONISIE PICIU

ZUR GESCHICHTE DER GEMEINDE SALVA

(Zusammenfassung)

Die Gemeinde Salva (Kreis Bistritz-Nassod) wird erstmals im Jahre 1245 urkundlich erwähnt; über die weitere Entwicklung des Ortes geben zahlreichere spätere Dokumente Aufschluß.

In der sozial-ökonomischen Entwicklung der Gemeinde können drei Zeitabschnitte unterschieden werden:

1. Die Periode zwischen der ersten urkundlichen Erwähnung des Ortes im Jahre 1245 und dem Beginn der Militarisierung des Someșul Mare-Tals (von Rodna bis Mocod) durch die österreichische Monarchie im Jahre 1762 wird insbesondere durch den dokumentarisch belegten Widerstand der Einwohner gegen die besitznehmende Tendenz der Verwaltung der Stadt Bistritz geprägt.

2. Mit der Gründung des Grenzregimentes von Nassod im Jahre 1762 und bis zu seiner Auflösung im Jahre 1851 erfolgte das sozial-ökonomische Leben der Gemeinde im Gesamtkontext der militarisierten Zone. Es sei bemerkt, daß 1763 der Aufstand der neurekrutierten Grenzsoldaten auf dem „Mocirla“-Plateau stattfand, die der österreichischen Krone den Treueid verweigerten, weil das Herrscherhaus seine Versprechungen gegenüber den Rechten der Bewohner der 14 Grenzzorte nicht eingehalten hatte.

3. Zwischen 1851 und 1948 entflammte der Kampf der Bewohner für ihre Rechte von neuem. Durch die 1948 erfolgte Nationalisierung des gesamten Besitzes (Weiden, Wälder, Gebäude) wurde der Kampf für die Erhaltung der früher erzielten Rechte gegenstandslos.

⁷⁵ Victor Onișor, *Legile grănițelor născădeni*, 1925.

ALESANDRU PAPIU ILARIAN, STUDENT LA UNIVERSITATEA DIN VIENA (1849—1852)*

Revoluția desfășurată în capitala Imperiului austriac în primăvara și vara anului 1848 a reclamat necesare modificări pe seama structurii învățământului superior. După instalarea la 30 martie a noului ministru al cultelor și instrucțiunii publice, von Sommaruga, principiul des menționat al „Lehr- und Lernfreiheit“-ului, adică tocmai intenția de reformă imediat aplicabilă, circula cu insistență în toate mediile universitare, cu tot impactul acțiunilor militare asupra sistării temporare a cursurilor, re-luate intermitent numai la un an distanță în timp, respectiv în luna martie 1849. Autonomia schimbată, cerută acum se baza pe ideea extinsă a libertății de (și în) gândire, pe posibilitatea exercitării libere a profesiei de dascăl, pe puțința de mișcare nestingherită a studentului, neîncorsetat în opțiunea asumată față de paleta de cursuri (materii) și, în consecință, pe un drept propriu de deliberare cu privire la cadrele didactice, desemnate astfel. Acest curent novator în teorie și practică avea drept scop să contribuie la îmbinarea principiului studiului cu cercetarea, în elaborarea sub forma ei instituționalizată și, deci, legiferată la nivel statal. Direcția respectivă, manifestată acut în debutul anilor '50 ai veacului trecut în variate forme modernizatoare, se baza preponderent pe aportul unor savanți din Germania ori din lumea spirituală extins europeană. Treptata materializare în vreme, vădită elocvent sub ministeriatul contelui Leo Thun (1849—1861), însemnase, de fapt, tocmai reușita reformei structurale a sistemului de învățământ, cu aplicabilitate imediată și directă în cazul Universității vieneze, unitate-etalon pentru grupul de experți ce dezbăteau problemele referitoare la statutul cadrelor didactice, ca și regulamentul de studiu pentru cele patru facultăți tradiționale. Suita de ordonanțe ministeriale cu caracter provizoriu, emise între anii 1849 și 1851, viza îndeobște autonomia universitară în plan organizatoric și administrativ (30 septembrie 1849), noua reglementare generală a predării și însușirii materiilor (18 octombrie 1849, 1 octombrie 1850), toate incluzând măsuri decise să întroneze un sistem de învățământ total revăzut, în formă și fond, renovat, așadar după principii moderne, conforme standardului reclamat de epoca în transformare acum în palier social-economic și politic. Strădania urmărită de legiuitori fusese ca predarea, studierea și cercetarea, regândite astfel în conivența rețelei de seminarii înfiin-

* An dieser Stelle möchte ich dem Direktionsrat der Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut aus Wien herzlich danken für Ihre engagierte Kooperation.

țate, să conducă atât la perfecționarea profesională a profesorilor, cât și la cea necesar menită pe seama tineretului studios universitar¹.

Impactul aplicării în practică a sistemului de ordonanțe publicate între anii amintiți fusese resimțit cu intensități variabile în funcție de instituțiile de învățământ superior din Viena, în cadru general și restrâns, în strânsă dependență de seria de motive de ordin obiectiv și subiectiv. Facultatea de drept și de științe de stat din cadrul Universității, de pildă, aplicase deja din 1847 câteva elemente ale unui nou plan de studiu, cu accent definitoriu pe caracteristicile esențiale ale principiilor de drept modern. Teza menționată, a „libertății predării și studierii“, evidentă tocmai prin disponibilitatea studenților de a-și alege specialitățile, intervalele de studii și profesorii (ori docenții), alte probleme adiacente, legate de frecvența normală și cea specială, cu cazuistica exprimată în putința dublei opțiuni, atât din partea universitarului cât și a studentului, în coroborare cu sistemul de taxe instituit („Collegiengelder“), au rămas în vigoare până în anul 1855, când, prin reorganizarea definitivă a predării și examinării la Facultatea de drept amintită, ideea enunțată fusese emendată cu alte norme obligatorii pe multiple direcții. Astfel încât, atât fondul, cât mai ales forma de desfășurare a activității studiului juridic în intervalul dat păstrau în mod vizibil un electism specific perioadei, cu elemente specifice regulamentelor anterioare (anii 1810, 1818, 1851, 1847), amalgamate în final cu celelalte derivând din ordonanțele provizorii impuse după 1848, mixtura subliniată reflectându-se direct asupra materiilor audiate și a evoluției tronsonului de studenți juriști dintre anii 1849—1855. Conivent acestui aspect relevat, problema cadrelor didactice utile în aplicarea prevederilor reformei susamintite, procesul lent de „întinerire“, lipsa unor personalități marcante în domeniu, au pecetluit, într-un fel, destinul facultății tratate, procentul de învățământ derulat și, inevitabil, fenomenul formării unor serii de absolvenți în drept, pregătiți ca să facă față profesional la mai multe specializări².

Unui asemenea binevenit preambul despre cadrul și existența Facultății de drept și științe de stat din cadrul Universității vieneze în tocmai epoca reformelor vizând învățământul superior la mijlocul secolului XIX se raliază în continuare opiniile noastre despre anii de studiu ai juristului Alesandru Papiu Ilarian (1849—1852), exprimate în urma cercetării unui material arhivistic inedit, matricolele universitare păstrate în fondul bogat al „Almei Mater Rudolphina“³.

¹ *Geschichte der Wiener Universität von 1848 bis 1898*, Wien, 1898, p. 26—40; *Die Universität Wien*. Düsseldorf 1929, p. 7, 8; H. Lentze, *Die Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein*, Wien, 1962, p. 74—79; R. Meister, *Entwicklung und Reformen des österreichischen Studienwesens*, vol. I, Wien, 1963, p. 69—77, 230—253; I. Hochgerner, *Studium und Wissenschaftsentwicklung im Habsburgerreich*, Wien, 1983, p. 159—166; H. Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*, vol. IV, Wien, 1986, p. 221—227.

² *Geschichte... 1848 bis 1898*, p. 103—115, 136—138; *Universität Wien...*, p. 24, 25; H. Lentze, *op. cit.*, p. 43; R. Meister, *op. cit.*, p. 82—83; vezi și în *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*, vol. I., Wien, 1854, p. 629—630.

³ Für diesen Hinweis möchte ich mich herzlich bei Herrn Dr. Kurt Mühlberger und ihren Mitarbeitern bedanken.

Mulți dintre exegeții vieții și activității omului politic, cu precădere⁴, au subliniat răstimpul studiilor de drept din capitala Austriei habsburgice, cu detalii minime însă, fapt datorat absenței unor date exacte, cu toate că se apelase asiduu la fondul personal de la Academia Română.

Substratul opțiunii manifestate de Al. Papiu Ilarian pentru Facultatea respectivă a Universității din Viena, după studiile juridice urmate inițial timp de doi ani la Cluj până în iulie 1847, se bazează pe câteva motive temeinic demonstrate până acum: șocul fazei „de dezamăgire” post-revoluționară, dorința de a fi util în argumentarea dreptului națiunii reprezentate, teoretic și practic prin delegații, memorii, petiții, moțiuni, alăturarea, în compania lui Iosif Hodoș, la îndemnul profesat de fostul său dascăl și tovarăș de luptă, Simion Bărnuțiu privind posibilitatea ocupării unor catedre de profesori la proiectata Academie românească de științe juridice etc.

Evenimentialul cronologic include anumite aspecte importante referitoare la toamna anului 1849 și la impactul Vienei asupra celui menit să aprofundeze știința dreptului la una din cele mai vestite instituții de profil ale timpului. O primă certitudine, demonstrată de specialiști, consta tocmai în demisia din postul de inspector deținut la Blaj, cu data de 18 octombrie 1849.⁵ Chestiunea bursei, inițial în suspensie, iar apoi dobândită până în final, constituise un alt moment vital în ilustrarea existenței și acțiunii studentului jurist, și nu numai, la Viena. Cere-rile reinnoite, adresate Capitlului blăjean pentru stipendiul Ramonței în valoare de 300 florini, cu rezoluția probatorie din 25 octombrie 1849 pentru cei doi veri, Al. P. Ilarian și I. Hodoș rămânând, în fapt, fără ecou concret; revenirile ulterioare din lunile noiembrie—decembrie 1849 au întărit situația materială precară a candidatului la înmatriculare, posedând numai un modest ajutor financiar de 100 florini din partea canonicului Timotei Cipariu, adiacent salariului de inspector al Comisariatului cezaro-crăiesc al Blajului pe timp de un an, întârziind mereu și neîndestulător totuși pentru adevărarea calității sale de student ordinar în fața autorității universitare și a celei polițienești, ce urmărea îndeaproape activitatea politică a militantului român provenit din Transilvania. Numai în acest context putem interpreta și înțelege solicitarea făcută de către Al. Papiu Ilarian împăratul Franz Joseph pentru aprobarea unei burse din fondurile private ale consistoriului Liceului academic din Blaj în vederea continuării studiilor sale juridice, îndeosebi în starea sa certificată, anume de unic întreținător de familie. La fel „testimoniile” prezentate regulat „Questurii” universității, certificând condițiile materiale modeste, ca să obțină înlesniri și scutiri de taxe, parțial acceptate și ilustrate, în coroborare cu bursa Ramonței (6 noiembrie 1849), în matricolele universitare depistate și redată integral în anexă⁶.

⁴ N. Marincă, *Alexandru Papiu Ilarian în istoriografia românească*, în *Marisia*, VII, 1977, p. 165—195; C. Albu, *Alexandru Papiu Ilarian*, București, 1977; *Al. Papiu Ilarian, Antologie*, București, 1981; I. Chindriș, *Ideea revoluționară a lui Al. Papiu Ilarian*, București, 1983.

⁵ I. Pervain, I. Chindriș, *Correspondența lui Al. Papiu Ilarian*, vol. II, Cluj, 1972, p. 443; C. Albu, op. cit., p. 14, 83.

⁶ I. Chiorean, *Iosif Hodoș. Viața și activitatea sa*. Teză de doctorat, Cluj, 1975, p. 40; C. Albu, op. cit., p. 81, 83, 84.

Problema înmatriculării studentului jurist Al. P. Ilarian trebuie analizată în strânsă legătură cu mai mulți factori, dintre care se detașează rigorile regulamentului învățământului superior aflat în permanentă reformulare, supravegherea atentă a poliției și, nu în ultimă instanță, impedimentul de ordin financiar, conexas aceluiași grile stipulate în paragrafele legislației autonome universitare. Astfel ne apare mai mult ca sigur faptul că până la înmatricularea confirmată în acte cu data de 12 martie 1850, în calitate de student „ordinar“, subiectul central al restituirii prezente, întârziind mult după termenul stabilit, să fi fost admis, cu totul excepțional, în funcție, desigur și de posibilitățile sale materiale de achitare a taxelor necesare, doar ca „auditoriu extraordinar“ în anul doi de studii al Facultății de drept. Ne arătăm voit contrariați de această „săltare“ peste anul prim obligatoriu! Poate să se fie luat în considerare „stagiul de la Blaj“, echivalându-se, într-un fel, pregătirea preliminară dobândită! Ori doar latura financiară să fi facilitat accesul în anul respectiv, cu anumite scutiri de taxe, mult mai acceptabile pentru juristul român transilvănean? Simple supoziții, deoarece, din păcate, arhiva Universității din Viena păstrează consemnări referitoare la prezența studentului Al. P. Ilarian doar în „Catalogul“ pentru cele trei semestre în cauză, unele chiar în dublu exemplar, respectiv cel de vară 1851 și de toamnă—iarnă 1851—1852.

Așadar, coroborând toate datele deținute cu privire la înmatricularea săvârșită după sosirea la Viena în 20 noiembrie 1849 și seria de măsuri de ordin administrativ la poliție și universitate, putem confirma existența studentului admis drept „extraordinar“ la cursurile Facultății de drept, unde audia, împreună cu I. Hodoș, materii precum: drept procesual criminal, drept civil austriac, drept feudal, drept comercial-cambial, până la înscrierea sa definitivă ca student „ordinar“ în 12 martie 1850, conform foi de cursuri, „Index lectionum“ de la Academia Română⁷.

Anul 1850 încorporează în ființarea și acțiunea tânărului jurist Al. P. Ilarian direcții de mișcare înmulțite, conivente celei stabile de student, de menționat fiind atât omul politic, cât mai ales istoricul febril în truda sa pentru redșteptarea interesului pentru soarta conaționalilor. Chiar dacă terminase în aceeași companie menționată, respectiv vărul I. Hodoș, semestrul doi al anului universitar 1849—1850, frecventând materii precum dreptul penal (profesorul Hye), dreptul civil austriac (Grassl), cel comercial (Leeb) și altele, activitatea politică va precumpăni, totuși, datorită tocmai abordării pe mai departe a căii petiționarismului în prezentarea dezideratelor românilor transilvăni la Împărat, ca și în organizarea adunărilor studențești de împotrivire față de tenta confesională ivită în mișcarea națională mandatată (martie, septembrie 1850). Munca fără zăbavă la elaborarea volumelor din „Istoria Românilor“ va

⁷ Biblioteca Academiei Române, mss. 996, f. 98; mulțumim dr. Ioan Chindriș pentru întreg ajutorul acordat; vezi alte referințe: Șt. Manciulea, *Din legăturile lui Al. Papiu Ilarian cu Blajul*, Sibiu, 1942, p. 2, 5; I. Pervain, I. Chindriș, *op. cit.*, vol. I., p. 147—152; I. Chiorean, *op. cit.*, p. 42; C. Albu, *op. cit.*, p. 85; I. Chindriș, *op. cit.*, p. 90, 189; fixează data de 1 februarie 1850; Timotei Cipariu, *Correspondență primită*, București, 1992, p. 483—486; scrisorile din 29 noiembrie și 20 decembrie 1849.

conduce treptat la neglijarea studiilor juridice, fapt reflectat de conținutul matricolelor sale pentru semestrul de toamnă—iarnă 1850—1851, anume, ilustrarea materiilor și a profesorilor, fără alte referiri concrete⁸. Ceremonialul public al decorării și cuvântarea ținută de Al. P. Ilarian în aula Universității vieneze la 9 ianuarie 1851, cu toate implicațiile în plan afectiv și moral, dar și ca student, pericolul sistării bursei, atenția mereu trează a poliției, înseamnă alte aspecte ale modului de viață a omului-politician, neînduplecat în legătură cu principiile afirmate despre soarta și drepturile poporului român din Transilvania, istoric avizat ce va replica prompt și la obiect tuturor aserțiunilor răuvoitoare și denigratoare la adresa populației autohtone și majoritare reprezentate. Moment de răscruce în devenirea sa ulterioară, cel întâmplat la granița anilor 1850—1851, în mijloc de semestru prim de toamnă—iarnă al anului doi, în mod normal și ipotetic trei, după calcule estimative preliminare, va lăsa urme și va favoriza în timp dezvoltarea opțiunii sale finale, exprimată în noiembrie 1852, respectiv Universitatea din Padova⁹. Aura de „revoluționari“ pentru grupul celor patru iluștri studenți juriști (S. Bărnăușiu, I. Hodoș, Al. Papiu Ilarian și I. Rațiu), ce vor aprofunda pe distanțe temporale variabile învățătura dreptului la Universitatea vieneză, va pricinui necazuri destule acestora, într-o epocă ingrată, dominată încă de atmosfera reacționară neoabsolutistă, mai ales că aproape toți cei aflați în capitala Austriei au contribuit direct la atenuarea urmărilor revoluției în Transilvania, reclamând la unison respectarea prevederilor din programul politic adoptat la Blaj. Faptele în cauză rămân caracteristice pentru intervalul reprezentat de către deceniul șase al veacului trecut, marcat în învățământul superior de tocmai introducerea reformelor organizatorice și administrative, cu un spor mediu de tineri studioși înmatriculați atât pe ansamblul instituțiilor universitare, cât mai ales la nivelul Facultății de drept și de științe de stat.¹⁰

Cercetând materialul arhivistic depistat și redat în original în anexă, putem estima temporal și cantitativ demersul studentului jurist Al. P. Ilarian. Întinderea în spațiu o cunoaștem pe baza celor 5 matricole universitare (doar 3 în realitate, două fiind dubluri, menționate deja și explicabile pe durata modificărilor de natură administrativă internă, acoperind deci lunile aprilie—iulie 1851, respectiv semestrul de vară, și până la sfârșitul lunii iulie 1852, adică exact un an calendaristic, incluzând alte două semestre, cel de toamnă—iarnă 1851—1852 și de vară 1852. Latura cantitativ-calitativă a exercițiului juridic se poate înfățișa statistic în defalcarea pe ani de studiu și semestrele în cauză: a) în ipo-

⁸ BAR, mss. 996, f. 99: „Jus gentium positivum Europaeum“, 5 ore, prof. L. Neumann; „Processus civilis“, 3 ore, prof. J. Leeb; „Jus publicum austriacum“, 5 ore, prof. M. Stubenrauch; alte referiri la I. Pervain, I. Chindriș, *op. cit.*, vol. I, p. 203—215; I. Chiorean, *op. cit.*, p. 42; C. Albu, *op. cit.*, p. 15, 88.

⁹ I. Pervain, I. Chindriș, *op. cit.*, I, p. 423—428; C. Albu, *op. cit.*, p. 93—96; *Antologie...*, p. 56—59; I. Chindriș, *op. cit.*, p. 69—672.

¹⁰ Despre frecvența universitară, vezi în J. Völlmecke, *Österreichische Hochschulstatistik, 1829 bis 1979*, Wien, 1979, tabelul A.5.3; pentru Facultatea de drept, vezi în *Geschichte... 1848 bis 1898*, p. 402; cifra de 57 români transilvăni la Viena în 1851, vezi în D. Berindei, *Paris et Vienne, centres de formation des cadres intellectuels roumains au XIX-ème siècle*, în *Études danubiennes*, V, 1989, nr. 2, p. 78.

teza că Al. P. Ilarian s-ar fi înmatriculat ca student „extraordinar“ direct în anul doi, adică în semestrul de toamnă-iarnă 1849—1850, configurația posibilă se putea prezenta astfel: II, semestrul 1, 1849—1850, semestru 2, 1850; III, 1, 1850—1851, 2, 1851; IV, 1, 1851—1852, 2, 1852; rămânând un interval foarte mare de timp, inexplicabil din mai multe rațiuni, în primul rând financiare, până la obținerea doctoratului la Padova în 10 ianuarie 1854!; b) după opinia noastră, Al. P. Ilarian ar fi urmat cei patru ani la Viena în structura propusă mai jos: I, 1, 1849—1850, 2, 1850; deci, student „extraordinar“ și apoi „ordinar“; II, 1, 1850—1851 (mărturii certe există în fondul personal de la Academia Română), 2, 1851; III, 1, 1851—1852, 2, 1852, la Viena (vezi Anexa); astfel încât anul ultim, respectiv IV, 1, 1852—1853, 2, 1853, fusese frecventat la Padova, mai cu seamă că se fac referiri la cele 4 „riguroase“ necesare pentru dobândirea titlului de doctor, cu datare sigură în vreme: 1 iunie, 1 septembrie, 5 octombrie 1853, și 7 ianuarie 1854.¹¹ Datul arhivistic semnalat și analizat se cadrează, astfel, tocmai anilor II și III de studiu la Facultatea de drept și științe de stat a Universității din Viena, după cum urmează: II, 2, 1851, 3 materii și 15 ore de curs săptămânale (vezi matricolele existente în dublu exemplar); III, 1, 1851—1852, 3 materii, 15 ore (Idem); 2, 1852, 3 materii, 13 ore. Semestrele de vară 1851 (anul II) și 1852 (anul III) apar și în „Index scholarum“¹². Toate aceste elemente ajută la recompunerea tabloului oarecum eclectic al planului de studii, cu noțiuni de drept obligatorii și altele la alegere, conform normelor stipulate de regulamentele anterioare anului 1848, ori ulterioare, reclamate de stadiul evoluției societății austriece. Putem lesne sesiza interferența, benefică ori negativă, dintre domeniile respective, specifice, cu arii și intensități variate, cu repercusiuni vizavi de un trecut imediat sau preaftând orizonturi noi în știința juridică și dreptul administrativ statal. Cuantificarea ierarhizată a materiilor audiate de către Al. P. Ilarian rămâne minim edificatoare cu privire la direcția proprie de abordare practică, fiindcă specialitățile comune semestrelor 2, 1851 și 1, 1851—1852 se regăsesc împreună cu cele singulare, nominalizate pentru semestrul 2, 1852, chiar dacă repetarea lor crează greutate în aprecierea gradului de asimilare și de percepere cognitivă. Caracterul amalgamat al planurilor de învățământ interferate tocmai între anii 1849—1855 a creat serioase dificultăți atât legiuitorilor sistemului universitar, respectiv juridic, cât mai ales masei tineretului studios, îndeosebi cei străini, confrunțați cu inevitabile greutate de limbă și adaptare la mediu, fapt care, până în final, concurse și la decizia adoptată de Al. Papiu Ilarian în toamna anului 1852. Încercarea de eșalonare făcută după un același principiu, pe ani de studii și semestre, relevă multe inconsecvențe, precum repetabilitățile subliniate, materiile reluate ori altele frecventate în virtutea programei universitare, respectiv care aparțineau de Facultatea de filosofie și erau obligatorii pentru studenții juriști: 2.1852, „Practica filosofiei“, „Istorie austriacă“. Tabelul realizat pentru cele trei semestre se prezintă astfel: II, 2, 1851: drept pozitiv al popoarelor europene, drept civil personal, drept administrativ; III, 1, 1851—1852: pa-

¹¹ C. Albu, *op. cit.*, p. 104.

¹² BAR, mss. 996, f. 100, 101.

radoxal, apar aceleași materii frecventate în semestrul anterior, explicabile probabil datorită necesității aprofundării acestora, lipsei de timp ori facilităților (greutăților) vizând taxele de curs, 2, 1852: medicină legală, filosofie practică, istorie austriacă, Din grupul de profesori audiați acum, respectiv numai câțiva la număr, rămân inevitabil aceleași nume citate, repetativ: J. Leeb, L. Neumann, M. Stubenrauch, cărora li se adaugă cei menționați în ultimul semestrul cercetat, adică H. Beer, A. Jäger și J. Lichtenfels.

Matricolele universitare favorizează, totodată, regăsirea altor date importante ce reconstituie traseul vieții și activității studentului jurist Al. Papiu Ilarian între anii 1851—1852. Aspectele excerptate în comentariul prezent vizează referirea la cele două situații de schimbare a domiciliului (Wieden și Landstrasse, Waggasse), corecta certificare a vârstei și confesiunii (cu minime corecturi, vezi anexa), determinarea locului nașterii și a țării de obârșie, inexistența părintelui întreținător material, fără să se neglijeze rubricatura însemnată privind atribuirea bursei, cuantumul ei și taxa plătită pentru frecvență, adiacentă celei necesare de achitat la înmatriculare. Punctul 8 din „Catalogul” descris conține tocmai aspecte despre fundația Ramonțai, Capitlul blăjean și totalul sumei anual acordate (300 florini renani), cu durata atribuirii precis enunțată în 6 noiembrie 1849. Același chestiuni materiale dificile pe seama majorității studenților români transilvani există și în cazul plătirii taxei specifice pentru materiile audiate, așa-numita „Collegiengeld”, respectiv punctele 9 și 10, instituite prin lege la 12 iulie 1850. Analiza făcută pe semestre și în raport de materiile frecventate, adică numărul total de ore, taxa fiind plătită în virtutea procedului legiferat de 1 florin pe ora săptămânală¹³ —, facilitează încercarea de încadrare a studentului Al. P. Ilarian în strânsă dependență de redusă sursă bugetară, în fluxul materiilor posibile de urmărit și a rezultatelor imediate, neomițând nici faptul că exista șansa scutirii procentuale în urma avizului competent al Consiliului Profesorat. În situația dată, evidențele administrative denotă jumătatea taxei indicate, cu data retroactiv specificată în 26 noiembrie 1849, cu radierea în totalitate la 26 noiembrie 1850. Gradarea stabilită inițial pentru achitarea taxei și evoluția ei ulterioară se pot verifica în cuprinsul punctului 10 din documentul arhivistice cercetat. Rubrica terminală, cea a însemnărilor, include câteva cifre indicând totalul ori raportul intersemestrial pentru orele audiate, odată cu certificarea eliberării atestatelor de absolvire a anilor în discuție, la 10 octombrie 1851, respectiv, 18 septembrie 1852, drept probă veridică pentru părăsirea definitivă a Facultății de drept și științe de stat a Universității vieneze.¹⁴

Dacă matricolele universitare detaliate până acum fac referiri interesante la evoluția studentului Al. Papiu Ilarian în cadrul unui sistem de învățământ juridic supus dilemelor „reformei în tranziție”, alte mărturii de epocă, îndeosebi cele epistolare, completează traiectul vieții și activității figurii centrale a restituirii de față pentru intervalul strict circumscris anilor 1851—1852. Ipostazele existenței și acțiunii militantului național și istoricului au fost multiple, noi reținând în cele ce urmează

¹³ *Akademische Gesetze*, Wien, 1859, p. 36: paragraful 3.

¹⁴ I. Chindriș, *op. cit.*, p. 193.

doar semnificativul. Truda sa la elaborarea celor două volume din „Istoria Românilor“, finalizate în iulie 1851 și august 1852, ultimul cu ecou imediat în opinia publică, interzis fiind să apară și apoi confiscat, va atrage sistarea bursei și dezvoltarea gândului plecării definitive în altă parte. Avatarurile existențiale, mijloacele pecuniare restrânse, agasările survenite frecvent din partea poliției austriece, insatisfacțiile probabile în planul studiului universitar al științei dreptului, datorate în bună măsură cunoașterii insuficiente a limbii germane, au concurat, adiacent urmării exemplului oferit de Simion Bărnuțiu, la aplicarea practică a deciziei spre Italia, respectiv Universitatea din Padova. Dacă până la sfârșitul lunii septembrie și pe tot parcursul celei următoare, corespondența sa expediată include încă titulatura de „Rechtshörer zu Wien“, tranșarea ideii mutării se anunță la 24 octombrie 1852, odată cu semnarea pregătirilor de plecare, atribuite de exegeți ca fiind date în 1 noiembrie 1852, cu sosirea la destinație peste numai câteva zile, adică în 5 a lunii respective¹⁵.

Contactul studentului Al. Papiu Ilarian cu Viena, reprezentat primordial de faza dintre noiembrie 1849 și octombrie 1852, anii de studiu juridic, va continua în timp, prin lunile de practicantură avocațială în cancelaria unui specialist local (martie—octombrie 1854), după revenirea sa aici cu titlul științific de doctor în drept obținut la Padova. Ultima stație, marcată de boală și sfârșit, acoperă intervalul îndelung al spitalizării la clinica de boli nervoase de la Döbling (septembrie 1874 — octombrie 1875).

Un atare demers informațional inedit despre una dintre personalitățile de marcă ale românilor transilvani din secolul XIX încearcă să lumineze asupra devenirii profesionale a celui pe care A. T. Laurian îl chemase în 1854 la Iași ca să profeseze știința dreptului și să contribuie, astfel, la propagarea învățăturii asimilate la Viena, și nu numai, pentru ridicarea și modernizarea unui element vital în faptul de cultură și civilizație autohtonă.

STELIAN MÂDRUȚ

ANEXĂ

I. Catalog¹⁶ der juristischen Fakultät

1) ¹⁷ Vor und Zuname, Alter, Religion, Wohnung des Studierenden: Papiu Alexander, 23¹⁸ Jahr, gr. Kath., Wieden 3.

2) Vaterland und Geburtsort: Mezöbodon¹⁹ in Siebenbürgen

¹⁵ I. Lupaș, *O scrisoare a lui Papiu Ilarian și Iosif Hodoș din Padova*, în *AIIN*, IV, 1931—1935, p. 551—555; I. Pervain, I. Chindriș, *op. cit.* I, p. 127, 157; idem, *op. cit.*, II, p. 132; I. Chindriș, *op. cit.*, p. 193; C. Albu, în *op. cit.*, p. 16, 96: opiniază pentru „un act de constrângere“, motivat prin mai multe cauze.

¹⁶ Despre evidența studenților înmatriculați și rolul „Catalogului“, vezi în *Akademische...*, p. 15—17, paragrafele 38—43 din „Studienordnung“-ul datat 1 octombrie 1850.

¹⁷ Am recurs tacit la cifrele arabe pentru ușurarea redării textelor matricolelor în anexă.

¹⁸ Cunoscând anul nașterii (1827), surprinde atestarea greșită din rubrică, puțin semnificativă în contextul dat și atribuită grabei administrative.

¹⁹ Vezi polemica minoră din literatura de specialitate cu privire la Bezded ori Budiul de Câmpie.

4) Vorlesungen, für welche der Studierende an einer oder an verschiedenen Fakultäten eingeschrieben ist: positiv. europ. Völkerrecht; ciwilgerichtl. Verfahren; österr. Verwaltung²¹

5) Wochentliche Stundenzahl derselben: 5 ;5; 5;²²

6) Name des Dozenten: Neuman; Leeb; Stubenrauch.²³

7) Bestätigung des Besuches: bf.: bf.²⁴

8) Stipendium oder Stiftungs-Betrag. Verleihung: romanzeisch, Stp. 300 f. v. Domkapitel in Blasendorf in Siebenbürgen, 6 Nov. 849.²⁵ Z. 126.

9) Wurde befreit von dem ganzen / halben Kollegiengeldes: a) durch Dekret des Profess., Kolleg. vom; — b) für die Semester: —

10) a) Vorschreibung des Kollegiengeldes: —; b) Abstattung des Kollegiengeldes: —

11) Anmerkung: Abgz.²⁶

/ Archiv der Universität Wien, *Catalog...* Sommer-Semester, 1851, p. 261—262. /

II.

1) Papin Alexander, 23 J.,²⁷ Kath. g., Wieden Nr. 3.

2) Mezöbodon, S. bürgen

3) —

4) Völkerrecht; gerichtl. Verfahr.; Verwaltung.²⁸

5) 5; 5; 5;

6) Neumann; Leeb; Stubenrauch;²⁹

7) —

8) romanzei. Stipend. f. 300, 6 Nov. 849, Z. 126.³⁰

9) a) 26 Nov. 849,³¹ Z. 193; b) —

10) a) 5; 5; 5; / 5; 5; 5;³² z) —

11) Abgangsz. 10/10 851.³³ Z. 483.

/ Archiv der Universität Wien, *Catalog...* Sommer-Semester, 1851, p. 257—258. /

²⁰ Părintele Ioan Bucur Pop, ucis la Turda în martie 1849, vezi în C. Albu. *op. cit.*, p. 83.

²¹ Vezi în *Öffentliche Vorlesungen an der k.k. Universität zu Wien im Sommer-Semester 1854*, Wien, 1854, p. 5—7; număr unic de Anuar universitar păstrat din vremea respectivă la Biblioteca centrală universitară „Lucian Blaga” din Cluj.

²² Despre cursurile „gratuite” (publica) și cele „contracost” (Collegiengeld), vezi în *Akademische...*, p. 35—49, paragrafele 2, 3 ale ordonanței ministeriale din 12 iulie 1850.

²³ Vezi în *Übersicht der akademischen Behörden... an der k.k. Universität zu Wien im Sommer-Semester 1854*, Wien, 1854; Leopold Neumann, profesor de dreptul popoarelor (ginților), de istoria diplomației și a statelor, în *op. cit.*, p. 9, 17; Joseph Leeb, profesor de drept feudal, decedat în 1852, în *Geschichte... 1848 bis 1898*, p. 160, 163; Moritz von Stubenrauch, profesor de drept administrativ, de drept comercial austriac, decan al Facultății de drept în anul universitar 1851—1852, în *Übersicht...*, p. 9, 17.

²⁴ Vezi nota anterioară, respectiv nr. 22.

²⁵ Vezi în *Akademische...*, p. 16, paragraful 40 despre atestatul eliberat numai cu intenția declarată de părăsire a Universității, ceea ce ne face să credem că Al. Papiu Ilarian își premeditase din timp actul final, făptuit în toamna anului 1852.

²⁶ Mărturie evidentă pentru administrația Universității vieneze referitoare la bursa obținută de studentul jurist român transilvan.

²⁷ Transcriere greșită în original.

²⁸ Vezi nota 21.

²⁹ Vezi nota 23.

³⁰ Vezi nota 25.

³¹ Vezi în *Akademische...* p. 35—49.

³² Primat relevant pentru sublinierea achitării taxelor de studii.

³³ Vezi indicarea precis datată, lipsă la rubrica cu nota 26.

III.

- 1) Papin Alexander, 23 J.,³⁴ g. unirt., Landstrasse,³⁵ Waggasse Nr. 670.
 - 2) Mezöbodon in Siebenbürgen
 - 3) Vater tod.³⁶
 - 4) Europ. Völkerrecht; öst. civ. Verfahren in Streit; öst. Verfassungsrecht.³⁷
 - 5) 5; 5; 5;
 - 6) Dr. Neumann; Dr. Leeb; Dr. Stubenrauch.³⁸
 - 7) —
 - 8) Ramontzaisches Stipendium w. 300 fl. griech. unt. Domcapitl in Blasendorf ddi 6 Novb. 1849, Z. 126.³⁹
 - 9) a) dd = 26 Nov. 850, Z. 193, ganz Bef.⁴⁰; b) —
 - 10) a) 5; 3; 5; / 5; 3; 5; b) 5; 3⁴¹ —
 - 11) —
- / Archiv der Universität Wien, *Catalog...* Winter-Semester, 1851—1852, p. 275—276. /

IV.

- 1) Papin(u) Alexander, 23 J.,⁴² g. unirt., Landstrasse nr. 670.
 - 2) Mezöbodon, S. bürgen.
 - 3) Vater tod.
 - 4) Völkerrecht; Civil verfahren; Verfassungsrecht.⁴³
 - 5) 5; 3; 5;
 - 6) Neumann; Leeb; Stubenrauch.⁴⁴
 - 7) bf.; bf.; bf.⁴⁵
 - 8) Ramontzaisches Stipend. w. 300 fl. g. unirt Domcap. in Blasendorf, dd. 6 Nov. 849,⁴⁶ Z. 126.
 - 9) a) ganz bf. 26 Nov. 1850,⁴⁷ Z. 193; b) I. u. II. Sem. 1851.
 - 10) —
 - 11) —
- / Archiv der Universität Wien, *Catalog...* Winter-Semester, 1851—1852, p. 277—278. /

V.

- 1) Papiu Alexand., 24 J., gr. un., Wieden 49.⁴⁸
- 2) Mezöbodon
- 3) —
- 4) ger. Mediz.; Pr. filosofie; Österreich. Glescht.⁴⁹
- 5) 5; 5; 3.

³⁴ Aceeași greșeală de scriere a numelui, fără să mai pomenim de datarea corectă a vârstei.

³⁵ Nominalizată a doua mutare a domiciliului studentului înmatriculat.

³⁶ Original în text.

³⁷ Vezi notele 21 și 28 pentru a ilustra „repetabilitatea”.

³⁸ Vezi notele 23, 29, din același motiv sus enunțat.

³⁹ Vezi notele 25, 30.

⁴⁰ Vezi nota 31.

⁴¹ Vezi nota 32.

⁴² Aceleași greșeli semnalate mai sus și corectate tacit în text.

⁴³ Vezi notele 21, 28, 37.

⁴⁴ Vezi notele 23, 29, 38.

⁴⁵ Vezi notele 22, 24.

⁴⁶ Vezi notele 25, 30, 39.

⁴⁷ Vezi notele 31, 40.

⁴⁸ Prescurtarea apare în textul original; se revine la vechea adresă.

⁴⁹ *Öffentliche Vorlesungen...*, p. 5—7, 16—20.

- 6) Beer; Lichtenfels; Jäger.⁵⁰
 7) —
 8) Romanzisches Stipend. 300 f. vom gr. unirt. Domkapitel in Blasendorf,
 6/11. 849, Z. 126.⁵¹
 9) —
 10) a) 5; 5; 3; / —; b) 5; 5; 3.
 11) 30, Abgangszeugnis, 18/9, 852,⁵² Z. 973.
 / Archiv der Universität Wien, Catalog... Sommer-Semester, 1852, p. 122—
 123. /

ALEXANDRU PAPIU ILARIAN, RECHTSHÖRER AN DER WIENER
 UNIVERSITÄT
 (1849—1852)

(Zusammenfassung)

Die hier veröffentlichte „Catalog der inmatriculirten Studierenden der juristischen Fakultät“ bringt einige bisher unbekannte Anblicke bezüglich das Lebens und Wirkens des jungen Juristen in der Zeitspanne des Jahres 1849 und 1852. Der Verfasser zeigt vor und analysiert neue Zeugnisse aus das Archiv der Wiener Universität über den zitierten Name, die aus Siebenbürgen stammende, und an der juristischen Fakultät der Wiener Universität zwischen der obengennante Zeitraum studierte.

⁵⁰ Hieronymus Beer, profesor de medicină și psihologie legală, în *op. cit.*, p. 9, 17; Johann Peithner Lichtenfels, profesor de filosofie și de istoria filosofiei, *idem*, p. 13, 22; Alber Jäger, profesor de istorie austriacă, *idem*, p. 15, 21.

⁵¹ Vezi notele 25, 30, 39.

⁵² Vezi notele 26, 31.

O MICROMONOGRAFIE — VISARION ROMAN (1833—1885)

Între fruntașii naționali ai românilor din Transilvania, Visarion Roman a fost unul dintre cei care și-au înțeles deplin epoca, atașându-se statornic idealurilor pașoptiste, găsind totdeauna mijloacele cele mai eficiente în organizarea unei opoziții din ce în ce mai viguroase împotriva dualismului austro-ungar, atât pe plan politic cât și economic.

Cercetat mai mult ca pionier al pedagogiei sociale și al gândirii și înfăptuirii românești ardeleni în viața economică, i s-a ignorat până acum activitatea politică intensă, care nu s-a rezumat doar la rolul de colaborator principal al lui George Barițiu în organizarea Conferinței naționale de la Mercurea din 1869, ci, în fapt, ni-l relevă ca pe unul dintre

cei mai frecvenți luptători pentru înființarea unui partid național al românilor din Transilvania, partizan credincios al inițierii unei mișcări memorandiste, ziarist de înaltă clasă, militant convins pe tărâmul luminării culturale și ridicării economice a românilor, pătruns în toate fibrele ființei sale de idealul înfăptuirii unității naționale.

În ceea ce privește activitatea sa economică pe direcția ridicării și întăririi unei burghezii românești capabile să concureze cu cea maghiară, se cuvin subliniate și ideile sale cooperatiste care vizau ridicarea la bunăstare a unor largi pături țărănești și meșteșugărești folosind pârghiile economiei de piață ce câștigau treptat teren și în Transilvania după seismul revoluției de la 1848—1849, ce pusese capăt beznei feudale în această parte a Europei.

Atât pe tărâm politic, ca unul dintre liderii pasivismului la organizarea căruia și-a adus o substanțială contribuție, cât și pe tărâm economic, a înregistrat numeroase succese. Prin activitatea sa diversă, Visarion Roman se numără printre bărbații de frunte ai Transilvaniei care au durat o vastă operă politică, pedagogică, publicistică și economică, mai ales prin contribuția sa la înființarea băncii „Albina”.

Toate acestea l-au costat sacrificii nenumărate, doborându-l în plină putere de muncă, la 52 de ani, când a rămas în urma sa, în afară de o familie numeroasă, aureola unei datorii împlinite cu prisosință, recunoscută atât de contemporani, cât și de istoriografia de mai târziu.

Mărunt de statură, cu privirea limpede și cugetul curat, poseda o energie mistuitoare și contagioasă pentru cei din jurul său. Cu o gesticulație bogată și agitată, cu glasul nu prea sonor, dar pătrunzător, avea darul convingerii și o putere de muncă puțin obișnuită.

Personalitatea sa complexă s-a bucurat sporadic de atenție, cu toate că destul de numeroasele articole comemorative, ori cele câteva studii au îmbrățișat doar „aspecte” ale realizărilor sau domeniilor activității sale.

Nu avem până azi o monografie care să surprindă în întregime viața și activitatea sa. Cea mai completă scriere despre Visarion Roman rămâne până acum lucrarea lui I. N. Ciolan și V. V. Grecu, *Visarion Roman pedagog social*¹, cu toate că și aici o serie de izvoare importante nu sunt valorificate deplin², ca de altfel nici arhiva personală a lui V. Roman³, conținând numeroase documente ce nu au fost cercetate⁴.

Puține studii, incomplete și acestea, au încercat să creioneze personalitatea ziaristului⁵, pe care noi vom căuta pe baza unor cercetări mai detaliate să o scoatem în relief, accentuând activitatea sa de corespondent al ziarului bucureștean *Românul*.

¹ București, 1971, 255 p.

² Bujor Surdu, *Correspondența dintre George Bariț și Visarion Roman (1867—1879)*, în *AIAC.*, IX, 1966, p. 311—350 și Șt. Manciulea, *Correspondența dintre Visarion Roman și Ioan Micu Moldovan, în In amintirea lui Constantin Giurescu la douăzeci și cinci de ani de la moartea lui (1875—1918)*, București, 1944, p. 315—334.

³ Care, din patrimoniul Institutului de Istorie din Cluj-Napoca, a fost trecută în depozitele Arhivelor Statului din Cluj-Napoca.

⁴ De exemplu interesanta corespondență a lui V. Roman cu Al. Roman.

⁵ I. Lupaș, *Spicuri din activitatea ziaristică a lui V. Roman*, în *Almanahul presei române*, Cluj, 1926, p. 54—57; V. Neta, *Un capitol cunoscut din activitatea lui Visarion Roman. Colaborarea sa la ziarul Românul din București*, în *Transilvania*, an. 72, nr. 3, din mai 1941, p. 219—226.

Visarion Roman s-a născut la 5 iulie 1833 la Seuca, o comună răsfirată între umbrele pădurilor singuratice ale Târnavei Mici, într-o căsuță modestă așezată lângă bisericuța înnegrită de vreme pe colina unui deal, la capătul satului⁶. Tatăl său, Andrei Roman, cantorul bisericii și dascălul satului, judecat după o fotografie ce ne-a rămas de la el, arăta a fi om dârz și energic, cu o privire vie extrem de pătrunzătoare, deși cu o undă de visare în ochi⁷. Mama lui Visarion, Paraschiva, era fiica unor țărani cu puțină stare din Dârloz, gospodină bună și harnică, de la care a moștenit el, se pare, neastâmpărul hărniciei, deoarece cât a trăit, de ea a fost legat cel mai mult. După un scurt popas al familiei sale la Smig, se mută definitiv cu toții la Dârloz, unde-și va petrece și copilăria.

În 1841—1842 va învăța la Mediaș, apoi la Dumbrăveni, unde în 1847 termină gimnaziul inferior romano-catolic cu un certificat de studii eminent⁸.

Asupra anului 1848 părerile sunt împărțite și contradictorii. Înainte de izbucnirea revoluției, tânărul Visarion Roman, de 15 ani, se afla la Târgu-Mureș, unde frecventa cercul lui Al. Papiu Ilarian, Avram Iancu, I. Măcelariu⁹ și al altor viitori conducători revoluționari. A luat parte la Adunarea Națională de la Blaj din 3/15 Mai 1848, de pe Câmpul Libertății, în fruntea românilor de pe Târnave. Atașat de mișcarea revoluționară, se pare că a ajuns a fi convocat de Avram Iancu care i-a încredințat misiunea de a cutreiera satele din jurul Dumbrăvenilor pentru a citi poporului „Slobozenia”¹⁰.

I. Lupaș consemnează că, venind în preajma Paștilor de la Târgu-Mureș, tânărul Visarion Roman vestește țăranilor din Dârloz că „iobăgia s-a pus jos” și i-a îndemnat să nu mai presteze robotele iobăgești la cei doi proprietari nobiliari din sat. Noblii au trimis imediat soldații să-l prindă, dar Visarion, împreună cu tatăl său, se pun la adăpost în pădurea Buzdului din apropiere (între satul Bratei și Mediaș). Pentru a scăpa de teroarea „tribunalelor de sânge”, se refugiază în Țara Românească¹¹, de unde se întoarce odată cu trupele rusești ale generalului Lüders. Alt autor susține că tatăl și fiul (Andrei și Visarion) s-au înrolat în legiunile de pe Târnave, iar „domnișorul” Visarion, cum îi spuneau țăranii, ar fi făcut instrucție în „loagărele” de pe Mureș și Târnave cu mici unități țărănești¹².

Oricum s-ar fi petrecut lucrurile, revista *Familia*, atât de documentată în cunoscutele ei „micro-biografii”, notează și ea despre Visarion Roman că la anul 1848—1849 a luat „parte la mișcările de atunci alături de tatăl său, participând și la un atac împotriva husarilor lui Bem, lângă

⁶ *Telegraful român*, XXXIII, nr. 49, din 7/19 mai 1885, p. 193—194.

⁷ I. N. Ciolan, V. V. Grecu, *Visarion Roman, pedagog social*, București, 1971, p. 18—20.

⁸ *Idem*, p. 20.

⁹ Petre Petrinca, *La centenarul lui Visarion Roman*, în *Gazeta ilustrată*, II, nr. 6 din iunie 1933, p. 118—119.

¹⁰ Octavian Ludu, *Rolul lui Visarion Roman în viața economică a Ardealului*, Sibiu, 1940, p. 18.

¹¹ I. Lupaș, *Contribuțiuni la biografia lui Visarion Roman*, în *Revista economică*, XLVIII, nr. 45—52 din 20 dec. 1947, p. 158.

¹² Petre Petrinca, *op. cit.*, p. 118—119.

Zlatna¹³. Fapt confirmat și de *Tribuna*, care consemna că Visarion Roman a luat într-adevăr parte „activă alături de tatăl său la mișcările anului 1848”¹⁴.

Etapa 1848—1849 este importantă deoarece în scurtele sale biografii se trece cu prea mare ușurință peste acest moment-cheie care i-a modelat profund gândirea, punându-și pregnant pecetea pe conduita și realizările sale de mai târziu. Chiar și cercul său de prieteni era format aproape în exclusivitate din participanți la revoluție și apărători ai idealurilor acesteia.

În decembrie 1849 își continuă studiile la Sibiu, întâmpinând serioase dificultăți de ordin material, așa încât este nevoit să se angajeze fecior în casă la un bătrân avocat din localitate¹⁵. Neputând urma la școli mai înalte din cauza situației materiale precare, în 1852/53 se înscrie la Institutul de pedagogie și teologie reorganizat de către Andrei Șaguna, pe lângă Episcopia ortodoxă din Sibiu, unde putea spera și la o bursă. A terminat cursurile în vara anului 1854 în mod strălucit. După ce în anul școlar 1854/1855 a fost numit profesor suplinitor la catedra de pedagogie, rămasă vacantă, în anul școlar următor, 1855—1856, este numit învățător la școala din Rășinari, unde funcționează până în septembrie 1857, când este îndepărtat de inspectorul școlar Ioan Brote, obtuz și incapabil, aservit total regimului.

În Rășinari se căsătorește cu Marina, fiica unui oier înstărit, Bucur Băncilă, nașul său la căsătorie fiind cunoscutul consilier școlar dr. Pavel Vasici, care deocamdată îl aprecia, mai târziu ajungând a-l privi cu dușmănie¹⁶. Folosindu-și influența, Vasici îl va ajuta pe Roman să fie numit de A. Șaguna redactor la *Telegraful român*. Redactor la 24—25 de ani, era pe atunci un lucru nu prea obișnuit. Va funcționa însă scurtă vreme, din decembrie 1857 până în iunie 1858. Cu această ocazie are loc deteriorarea relațiilor cu Andrei Șaguna, care, profitând de situația materială grea a tânărului Visarion, îi impune un contract atât de greu de împlinit, încât putea indigna pe orice om de bună credință. „Legământul”, a fost publicat de I. Lupaș, care-l considera și el drept „oneros”¹⁷. În afară de faptul că predecesorul său a primit un onorariu de 800 fl. pe an pe care nu trebuise să-l împartă cu nimeni, Visarion urma să primească 600 fl. pe an din care urma să plătească „onorar cuviincios” la toți „conlucrătorii *Telegrafului*”. El singur mergea la poștă să-și ridice gazetele abonate de redacția *Telegrafului*, tot personal ducea articolele la tipografie, unde le va și corecta, etc. etc. Sub povara acestor condiții, era imposibil ca cineva să reziste multă vreme.

Chiar G. Barițiu se întreba mai târziu, referindu-se la perioada în care Visarion fusese angajat la *Telegraful român*: „Dar un spirit ca al lui Roman, cum era să sufere atâtea măsuri absolutistice și excepționale din acea epocă bogată în prefaceri radicale?”¹⁸.

¹³ *Familia*, XXI, nr. 25 din 23 iun. st.v. 5 iul. st.n. 1885, p. 293—294.

¹⁴ *Tribuna*, II, nr. 97 din 12 mai/30 apr. 1885, p. 387.

¹⁵ I. N. Ciolan, V. V. Grecu, *op. cit.*, p. 20.

¹⁶ George Bariț și contemporanii săi, II, București, 1975, p. 170.

¹⁷ I. Lupaș, *Spicuri din activitatea ziaristică a lui V. Roman*, în *Almanahul presei române*, Cluj, 1926, p. 54—57.

¹⁸ G. Barițiu, *Visarion Roman*, în *Observatorul*, VIII, nr. 34 din 13/1 mai 1885, p. 134.

Acum se poate da și un răspuns cert întrebării pe care și-o pusese istoricul V. Netea în prefața corespondenței lui V. Roman cu G. Barițiu, publicată în 1942; adică: „Nu cunoaștem încă în mod sigur adevăratele motive ale dușmăniei dintre Andrei Șaguna și viitorul director al băncii „Albina”. Probabil însă că ele rezidă în firea orgolioasă a ambilor adversari”. Explicația este fără îndoială valabilă în general, amândoi protagoniștii erau orgolioși; baza reală a disensiunilor a pornit însă de la acel „legământ” greu pentru un *redactor*, oricât de tânăr ar fi fost el¹⁹.

După două luni și jumătate, V. Roman se retrage oficial din redacție, rămânând doar formal până în 12 iunie 1858, când va fi angajat un alt redactor. Motivul oficial era boala lui V. Roman. „Boala” credem a fi fost pretextul binevenit pe care l-a invocat cu circumspecție Șaguna ce intuia că nu-și va putea domina învățăcelul.

Pierzând însă grațiile lui Șaguna, încercările sale de a reintra în învățământ sau de a se dedica carierei preoțești au rămas simple iluzii²⁰.

Talentul, ingeniozitatea și hărnicia sa se îndreptară deci spre o întreprindere utilă, necesară și așteptată: editarea (pe cont propriu) a primei reviste pedagogice din Transilvania „*Amicul școlii*” (1860—1865). Și tot pe cont propriu edita anual calendarul „*Amicul poporului*” (1861—1862), care s-a bucurat de o caldă primire, având un remarcabil succes în sânul țărânimii ardelenene. Însuși V. Roman va spune prin 1869, după mai bine de 8 ani de apariție, că și la acea dată calendarul său era „cel mai lătit între românii din Austria”²¹.

În ceea ce privește publicistica, aceasta l-a atras toată viața pe V. Roman. În 1877, deși director executiv al băncii „Albina”, el va începe editarea revistei *Albina Carpaților*, inițiată de fapt sub titlul *Albina Daciei*, titlu prompt interzis de autorități. *Albina Carpaților* va sta sub redacția lui Ioan Al. Lapedatu, până la moartea acestuia în 1878, după care V. Roman personal redactează revista, ce va mai apare doar până în 1880. În cursul anilor, până la întemeierea băncii „Albina”, V. Roman va mai edita și o serie de valoroase manuale școlare.

În cadrul discuțiilor despre limbă, în decursul activității sale publicistice, trebuie să apreciem că s-a dovedit a fi susținătorul unor principii lingvistice avansate, militând pentru introducerea alfabetului latin și promovarea ortografiei fonetice. De altminteri, meritele sale pe tărâm literar au și fost cele care au tras mai mult în culpă la alegerea sa ca membru corespondent al Academiei Române în sesiunea din 13 septembrie 1877.

Nu mai puțin însă trebuie prețuită și publicistica sa pedagogică care a pus bazele pedagogiei sociale românești în Transilvania²².

După 1867 fecunda sa activitate va lua un curs cu totul nou marcat de o mai pregnantă afirmare pe tărâm politic conjugată cu un mai vădit interes pentru problemele economice.

Astfel, reușește să înjghebeze prima cooperativă de credit, în pri-

¹⁹ V. Netea, *Noi contribuții la cunoașterea vieții și activității lui Visarion Roman. Corespondența sa cu Gheorghe Barițiu și Iosif Hodoș*, Sibiu, 1942, p. XIX.

²⁰ *Idem*, vezi scris. 1—2.

²¹ Șt. Manciulea, *op. cit.*, p. 321.

²² V. V. Grecu, *Contribuția lui Visarion Roman la unificarea limbii române*, în *Cercetări de lingvistică*, XIV, nr. 1 (ian. — iun.) 1969, p. 15—21.

măvara anului 1867, pentru țărani din Rășinari, întocmindu-i și Statutele, aprobate mai târziu de autorități (1868)²³.

Activitatea oarecum mult prea restrânsă pentru capacitățile, avântul și temperamentul său îl determină să facă o încercare după alta pentru a evada din strâmtul târg al Rășinarilor.

Și odată cu aceste încercări disperate, pentru susținerea cărora, cu insistență, face apel la George Barițiu, pătrundem în universul corespondenței cu acesta care, dintr-un noian de amănunte, ne relevă cele trei aspecte majore ale prodigioasei și complexe sale activități: cel de abil ziarist, de om politic clarvăzător și de economist pragmatic și priceput. Desigur, activitatea sa mai are multe alte aspecte, dar a le trece pe toate în revistă este o întreprindere monografică de anvergură prea mare. Nici măcar cele trei domenii majore de activitate nu pot fi epuizate, ci vom puncta doar ceea ce ni s-a părut a constitui aspecte noi în cadrul acestor activități, fixând câteva jaloane și sugerând alte câteva direcții de corectare. Că nu s-ar putea altfel, se vede deslușit chiar și numai dintr-o succintă enumerare a unor funcții pe care le-a deținut și a unor ocupații pe care le-a exercitat V. Roman: bibliotecar și arhivar al Astrei, notar în Rășinari, învățător, redactor, membru în Comitetul Astrei, membru în Comitetul electoral, membru în comitetul permanent al comitatului, membru al reprezentanței comunale, membru al reprezentanței parohiale, membru al consistoriului arhidiecezan, membru corespondent al Academiei Române, secretar al societății de lectură din Sibiu, secretar al reuniunii femeilor din Sibiu, director executiv al băncii „Albina”, și lista nu este încă epuizată. Însuși Barițiu titanul, împovărat și el de atâtea funcții și ocupații exclamă: „... pentru atâtea vocațiuni „de onoare” de unde să ia cineva zilele și orele fără ruina sănătății?”²⁴

Deși arhiva sa personală este foarte bogată, corespondența surprinzător de întinsă, ca să nu semnalăm decât pe aceea cu I. M. Moldovan, Al. Roman, Vincențiu Babeș, I. Vulcan, Miron Romanul ș.a., nici una dintre ele nu este mai importantă și mai semnificativă pentru înțelegerea vieții și activității sale, ca aceea cu George Barițiu. Fără ea, nu se va putea scrie niciodată o monografie cât de cât completă a lui Visarion Roman, însă nici una asupra epocii sale.

Correspondența sa ne introduce pas cu pas în lumea lui de intenții și de fapte. Citind și recitind scrisorile sale, ai senzația că privești printr-o fereastră dincolo de care timpul a devenit reversibil, făcându-te să înțelegi cu limpezime sentimentele și gândurile personalității cercetate, dar și ale societății românești stransilvănene în care s-a mișcat; surprinzi bărbatul politic de inițiativă, îi simți tenacitatea înfrățită cu sacrificiul, simți bucuria debordantă a succesului, dar presimți și mistuirea prematură a flăcării minții și inimii sale care a ars generos pentru a-și lumina poporul.

Când V. Roman va înțelege în sfârșit realitatea dură că drumul spre catedră și spre preoție i-a fost definitiv închis, iar puterile mărginite ale lui Barițiu nu-l vor putea ajuta prea mult, exclamă resemnat, dar nu

²³ V. Netea, *Economiști ardeleni și bănățeni până la unire*, în *Revista economică*, XLIII, nr. 5—6 din 8 febr. 1941, p. 21—23.

²⁴ *Observatorul*, VIII, nr. 34 din 13/1 mai 1885, p. 133—134.

lipsit de mândrie: „... voi rămâne tot în cariera-mi începută de a lucra independent în folosul patriei și națiunii mele“²⁵ Dar ceva tot reușește să împlinească Barițiu pentru tânărul său discipol. Intervine pe lângă C. A. Rosetti ca V. Roman să devină corespondent permanent al *Românului* din București. Cu toate că nu va reuși pe parcursul angajamentului său la *Românul* să-și expedieze cu regularitate corespondențele, de data aceasta bine plătite (10 galbeni pe lună), ele vor fi totuși surprinzător de numeroase, dacă avem în vedere că în toamna anului 1868 este angajat și ca inspector al băncii „Transilvania“ din Sibiu. La ziarul *Românul* va colabora de la sfârșitul anului 1868, până în 11 februarie 1870.

Expedierea corespondențelor era însă o problemă dificilă. De la Sibiu la Brașov, trebuiau trimise prin curier, iar peste Carpați prin vama cucului, ori bine ascunse prin chimire de frica vameșilor chezaro-crăiești care stăteau la pândă repezindu-se să confişte nu aur sau sare de contrabandă, ci în primul rând „armele“ de care regimul dualist se temea cel mai mult: *cărțile, ziarele, scrisorile și corespondențele*, care, circulând dintr-o parte într-alta a Carpaților, desăvârșeau osmoza idealurilor de libertate și unitate națională. Precauțiile trebuiau întărite cu atât mai mult, cu cât în 1868—1869 se vorbea insistent de existența în Transilvania a odioaselor „cabinete negre“, tristă și anacronică rămășiță a vechiului regim despotic. Această formă ilegală de control a corespondenței particulare compromitea și, evident, discredita constituția existentă. Tocmai G. Barițiu va fi cel ce va atrage atenția asupra oficinei care încerca să supravegheze mișcarea ideilor la fruntașii politici români, avertizând ziarul *Românul*²⁶ în iarna anului 1868 (fără să semneze). La începutul anului 1869 și *Gazeta Transilvaniei*²⁷ pune în gardă publicul asupra existenței la Sibiu a unui astfel de „cabinet negru“ substanțial subvenționat din vistieria de la Budapesta pentru violarea corespondențelor particulare pe care le copia ori chiar le confiscă, înaintând denunțuri împotriva semnatarilor scrisorilor (în caz că erau cetățeni austro-ungari). Metodele cu adevărat conspirative de trimitere a corespondențelor, precum și de primire a banilor erau perfect justificate, cu atât mai mult cu cât V. Roman putea fi acuzat în orice moment de „înaltă trădare“ datorită misiunii pe care și-o arogase, aceea de a „scoate din ziarele mari și inamice elementului nostru tot ce publicul românesc trebuie să afle neapărat și tot ce amenință viitorul și existența statului și națiunii românești“, precum și despre știrile care se comentează la Viena, Pesta și Cluj în defavoarea sau chiar spre pieirea românilor ardeleni. Toate acestea le aducea la cunoștința publicului din România²⁸.

V. Roman va ține seama tot timpul cu strictețe de recomandările date în acest sens de înțeleptul Barițiu. El va fi acela care va atrage atenția guvernului României asupra actelor dușmănoase ale Austro-Ungariei ce puneau pe picioare o armată de 800.000 de soldați²⁹, care va arăta că în fabricile de armament de la Viena se turnau sute de tunuri

²⁵ V. Netea, *op. cit.*, vezi scris. 2.

²⁶ *Românul*, XII, nr. din 25 dec. 1868, p. 1112, [G. Barițiu], *Cabinetul Negru*.

²⁷ *Gaz. Trans.*, XXXII, nr. 9 din 16/4 febr. 1869, p. 4. la rubrica: „Varietăți“.

²⁸ B. Surdu, *op. cit.*, IX, 1966, p. 315—316.

²⁹ *Românul*, XII, nr. din 6 dec. 1868, p. 1056.

ușoare pentru Transilvania și că din ordinul guvernului se masau trupe la granița cu România³⁰, căutându-se pretexte de invazie. Tot atunci V. Roman demască faptul că sub denumirea de „corespondenți de presă” se introduc și activează în România spioni ai Austro-Ungariei³¹. El își sfătuiește frații din Țară: „Români, veghiați și vă-narmați căci — cum vedeți — amenințările sunt mari și inamicul caută gâlceavă cu lumânarea!”³² Efectele articolelor sale nu se lasă prea mult așteptate și un corespondent al gazetei *Századunk* îl atacă violent, numindu-l „germene nobil al Daco-României à la Brătianu și Rosetti”. Riposta lui Roman e scrisă cu demnitate: „sunt român, sunt mândru de numele acesta, iubesc națiunea mea... doresc națiunii mele venitorul cel mai fericit și cred în venitorul acesta...”³³.

Nu e de mirare, dar, că atunci când relatează despre Conferința de la Mercurea, în urma unui denunț din Sibiu, contele Péchy pune să i se traducă articolul din *Românul*, pentru a se începe cercetări să se afle cine trimite acele corespondențe³⁴, punându-i-se astfel în pericol anonimatul.

Munca sa de colaborator la *Românul* necesită unele date suplimentare, având în vedere că unicul studiu ce cuprinde și această temă³⁵ cercetează o arie foarte restrânsă a corespondenței sale, aducând motivul îndreptățit că în condițiile în care erau obligate să apară la 1942 „anumite studii și cercetări”, îl împiedicau pe autor să „insiste” după cuviință asupra acestei activități³⁶. V. Netea cercetează corespondența lui V. Roman începând din 2—3 ianuarie 1869 și încheie cu cea din 11 februarie 1870, totalizând doar un număr de circa 11 articole; or prolificul ziarist își începe corespondența în 1868; în 1869 ea ajunge să fie de trei ori mai mare decât cea depistată până acum.

La fel se întâmplă și cu colaborarea sa la *Federațiunea*, care, până acum, a fost tratată împreună cu cea de la ziarul *Albina* și menționată numai prin câteva cuvinte, semnalându-se că *Federațiunea* publică toate anunțurile, rapoartele și bilanțurile trimise de banca „Albina”³⁷. Relațiile cu Alexandru Roman (tizul său, cum îl numea, datorită coincidenței numelor de familie) erau însă infinit mai strânse³⁸. În 1868, datorită faptului că a devenit deosebit de activ în coloanele *Federațiunii*, V. Roman a fost invitat formal să devină corespondent al acesteia, pentru Sibiu, promițându-i-se un onorariu de 120 florini anual³⁹.

Primul său articol din *Federațiunea* se intitulează „*Impărtășiri din tinutul Sibiului*”⁴⁰, și va apare pe parcursul a trei numere. Oferta de colaborare însă n-a mai putut-o accepta, fiind deja, prin intermediul lui

³⁰ *Idem*, XII, nr. din 26—29 dec. 1868, p. 1117.

³¹ *Idem*, XII, nr. din 19 dec. 1868, p. 1092—1093.

³² *Idem*, XII, nr. din 26—29 dec. 1868, p. 1117.

³³ *Idem*, XIII, nr. din 12 ian. 1869, p. 31.

³⁴ *Idem*, XIII, nr. din 28—29 aprilie 1869, p. 273.

³⁵ V. Netea, *Un capitol necunoscut...*, p. 219—226.

³⁶ *Idem*, *Noi contribuții...*, p. XVII.

³⁷ I. N. Ciolan, V. V. Grecu, *op. cit.*, p. 80.

³⁸ Relațiile cu Al. Roman datau încă din 1863. Vezi scrisoarea lui Al. Roman către V. Roman, Pesta, 4 iunie 1863. Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond pers. V. Roman, pachet, V, nr. 84.

³⁹ *Idem*, pachetul V, f. nr., Pesta, 3/6, 1868.

⁴⁰ *Federațiunea*, I, nr. 60 din 19 apr./1 mai 1868, p. 234. Cf. Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond pers. V. Roman, pachetul V, nr. 99.

Baritiu, în tratative cu C. A. Rosetti, iar după câteva luni începându-și efectiv colaborarea la *Românul*. Sporadic a continuat totuși să publice și la *Federațiunea*. În 1868 are chiar și o polemică cu avocatul dr. Ioan Nemeș din Sibiu⁴¹. Dar de o importanță deosebită pentru modul de gândire al lui Visarion Roman este articolul său privind activitatea Asociațiunii transilvane⁴², în care își expune părerile cu privire la răspândirea cunoștințelor în popor. Potrivit opiniei sale, Asociațiunea a făcut încă foarte puțin în această direcție, or nu trebuie să se uite că există și alte medii de cultură în afară de cele ale „inteligenței”, continuând cu mult patos: „Masa bunului nostru popor este însă aceea care se stinge de setea științelor necesare pentru suportarea greutăților zilei...” ce-rând insistent să i se deschidă acesteia accesul la izvoarele limpezi ale culturii și luminării. În acest sens, V. Roman propune ca la adunările generale ale Asociațiunii să se mijlocească în vreun fel oarecare „o participare și a poporului de rând, chiar prin reprezentanții ieșiți din sânul lui, fie măcar și numai din ținutul mai aproape de locul adunării”. Să se înființeze apoi fără întârziere comitetele ținutale și comunale ale Asociațiunii, după proiectul lui Iacob Bologa, precum și să se editeze o foaie a Astrei, care „să nu lipsească nece în coliba celui din urmă agricultor român”. Nu vrea să atingă cu nimic meritele vrednicului redactor al *Transilvaniei*, G. Baritiu, dar nivelul la care se tipărea foaia Asociațiunii era prea înalt. După părerea sa, *Transilvania*, „mai cu mare drept și folos, ar fi să se năzuiască a pătrunde în masa poporului nostru, aducând mai cu seamă hrană acomodat spiritului lui cel flămând și setos după dreptatea și adevărul” se iradiază din științe. Roagă, în final, ca gândurile sale să fie luate drept ceea ce sunt, adică expresia fierbinte a dorinței de „a-și vedea națiunea sa progresând pre toate terenurile cu pași cât mai gigantici”⁴³. Articolul este semnat cu pseudonimul „Dentatu”, ca și seria de articole scrise în 1871 în *Federațiunea*, în favoarea băncii „Albina”⁴⁴. Tot pentru *Federațiunea*⁴⁵ mai expediază și o corespondență aproape identică cu cea trimisă la *Românul*⁴⁶, adică articolul „*Răscoală în Transilvania*”, ce descrie o grosolană provocare a regimului dualist cu intenția de a sublinia mișcarea politică a românilor ardeleni, precum și de a legitima concentrarea de trupe la granițele României. Totuși, cel mai important articol din punct de vedere politic, dintre cele trimise Federațiunii, și care va fundamenta teoretic și va prefigura intensă lui activitate din 1869, este: *Un cuvânt românesc față cu situațiunea noastră presimțită*⁴⁷.

În acest articol, Visarion Roman demonstrează necesitatea organizării imediate a unui partid politic românesc bine disciplinat. Îndeamnă

⁴¹ *Federațiunea*, I, nr. 91 din 16/28 iunie 1868, p. 357 și nr. 96 din 27 iun./9 iul. 1868, p. 377. Scrisoarea originală vezi Arh. Stat. Cluj-Napoca, Fond pers. V. Roman, pachet, V, nr. 99 (II).

⁴² *Federațiunea*, I, nr. 146 din 5/17 oct. 1868, p. 575.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *Idem*, IV, nr. 77 din 16/28 iulie 1871, p. 305—306; nr. 79 și 81 din același an.

⁴⁵ *Idem*, I, nr. 183 din 22 dec./3 ian. 1868, p. 724—725.

⁴⁶ *Românul*, XII, nr. din 26—29 dec. 1868, p. 1117; [V. Roman], *Organele guvernului maghiar vor cu sila să provoace Răscoală în Transilvania*.

⁴⁷ *Federațiunea*, I, nr. 128 din 1/13 sept. 1868, p. 504—505 și nr. 129 din 3/15 sept. 1868, p. 507—508 (partea a II-a).

răspicat la „înființarea de reuniuni sau cluburi sau comitete politico-naționale“, care, în frunte cu „inteligenta“, să nu lipsească din nici un municipiu sau ținut locuit de români, deoarece numai prin acest mijloc speră a se risipi norul nepăsării ce pare a se întinde, redeșteptând poporul la salvagardarea intereselor naționale comune.

Anul cel mai bogat reprezentat în scrisorile lui V. Roman către G. Barițiu este 1869, de altfel an de cotitură în mișcarea națională a românilor. Aici este dezbătută Conferința Națională de la Mercurea și aici ne apare în prim plan personalitatea sa de om politic. Ea a fost tratată, pe larg, în lucrarea istoricului Bujor Surdu⁴⁸, în corespondența lui I. Măcelariu cu G. Barițiu⁴⁹, și deci este destul de cunoscută. Noi vom atrage doar atenția asupra rolului său în lupta pentru adoptarea pasivismului, aspect mai puțin luat în seamă, dar care a însemnat mult pentru mișcare.

Din scrisorile sale către Barițiu reiese că V. Roman a avut o întâlnire cu acesta în decembrie 1868⁵⁰, moment în care s-a hotărât între cei doi adoptarea noii politici și mijlocul cel mai eficient pentru consacrarea ei. Inaugurarea practică a pasivismului a avut loc de fapt în adunarea scăunală din Sibiu, la 9 ianuarie 1869, când juristul Ilariu Muțiu Urechie, notar în Rășinari declară că: „Românii nu voiesc și se abțin de la orice activitate față cu actul de alegere pentru dieta din Pesta, pentru periodul 1869—1871“⁵¹, fiind continuată cu declarația românilor conduși de Gavril Manu la ședința comitetului comitatens de la Dej din 11—13 ianuarie 1869⁵².

În urma întâlnirii mai sus amintite, V. Roman găsește momentul propice pentru declanșarea acțiunii de convocare a Conferinței de la Mercurea, în urma convorbirilor cu Măcelariu și Bologa⁵³, favorizat fiind și de îndemnul publicat tocmai atunci în *Gazetă* de către Iacob Mureșan, care cerea la rândul său constituirea unei organizații politice naționale disciplinate⁵⁴. Conferința, pe lângă consacrarea pasivismului, trebuia să pună bazele unui partid național al românilor din Transilvania.

Pentru atmosfera agitată de dinaintea proclamării pasivismului, prima luare de poziție se află în articolul *Situațiunea românilor din Transilvania față cu alegerile de deputați*⁵⁵, publicat pe baza unei scrisori particulare a lui G. Barițiu (având în vedere că numai el putea fi bărbatul descris ca „preastimat și încărunit în lupte constituționale“), în care se relatea că două comitate plus Brașovul nu vor merge la urne pentru alegerile dietale. Al. Roman, redactorul *Federațiunii*, se și grăbește în acest articol să-i asigure pe pasiviști de „sprijinirea morală“ ce le-o va acorda fără preget.

⁴⁸ B. Surdu, *Conferința Națională de la Mercurea (1869)*, în *AIIC*, VIII, 1965, p. 173—211.

⁴⁹ *George Bariț și contemporanii săi*, vol. V, București, 1981, p. 167—258, precum și D. Suciu, *Date noi privind contribuția lui Ilie Măcelariu la lupta românilor împotriva dualismului*, în *AIIC*, XVI, 1973, p. 215—230.

⁵⁰ V. Netea, *op. cit.*, vezi scris. 5—6; 20.

⁵¹ *Federațiunea*, II, nr. 3 din 5—17 ian. 1869, p. 11—12.

⁵² *Idem*, p. 12.

⁵³ V. Netea, *op. cit.*, vezi scris. 8.

⁵⁴ *Gaz Trans*, XXXII, nr. 9 din 16/4 febr. 1869, p. 1.

⁵⁵ *Federațiunea*, I, nr. 185 din 29 dec. 1868/10 ian. 1869, p. 731—732.

O cristalizare mai accentuată a liniei în curs de adoptare o produce articolul lui Ioan Rațiu: *Din câmpia Transilvaniei*⁵⁶, în care și el declară răspicat că „pentru dieta din Pesta, [românii — n.n.] nu vor alege nici-odată deputați“.

În această ordine de idei, în cadrul procesului de clarificare ideologică, pentru noua opțiune politică, de o mare însemnătate și de un larg ecou s-a bucurat articolul lui G. Barițiu (nesemnlat) din *Românul*⁵⁷, asupra căruia autorul îi atrăgea atenția lui V. Roman în scrisoarea sa din Brașov, 20 ianuarie 1869⁵⁸. Aici Barițiu zdrobește toate argumentele activiștilor și se adresează Europei, explicând noul pas politic al românilor din Transilvania, arătând că un popor conștient de demnitatea sa nu putea să se pună în rol de cerșetor, având în vedere că activismul nu putea fi altceva, în condițiile existente la acea dată, decât cerșetorie demnă de dispreț. Decât să-și îndemne conaționali la o asemenea activitate degradantă și degradatoare, Barițiu era mai degrabă gata a se împărtași din „amara pâine a exilului pe viață“⁵⁹.

Pe scurt, aici ni se relevă un aspect nou al elaborării pasivismului ca politică națională. La temelia elaborării noii politici se aflau așadar iluștrii protagoniști: G. Barițiu, creierul mișcării, V. Roman, total dăruit acestei idei politice, I. Măcelariu și I. Barițiu cu prestigiul lor politic, iar Al. Roman și I. Mureșan cu cele două gazete ale lor, *Federațiunea* și *Gazeta Transilvaniei*, pe care le-au pus cu promptitudine la dispoziția noii orientări politice. Cel care în mod concret a luat cuvântul și la *Mercurea* și a propus, ca, față de alegerile pentru dieta din Pesta, românii să declare „pasivitatea absolută“⁶⁰, a fost Visarion Roman, ce s-a dovedit de altfel sufletul organizării și desfășurării Conferinței. Cu toate că rolul său a fost cel mai greu, meritele s-au revărsat până acum mai mult asupra lui Măcelariu, care avea pe atunci un mai mare prestigiu politic, fără ca aceasta să-l supere cu ceva pe Visarion Roman, care în public i-a și acordat meritul exclusiv al inițiativei, scriind în *Prologul*⁶¹ actelor Conferinței de la *Mercurea*, că românii transilvăneni, „la inițiativa domnului luptător național *Elie Măcelariu*, în mânia tuturor uneltirilor contrarie s-adunară prin inteligența și reprezentanții lor“ din toate ținuturile țării, adoptând politica de pasivitate.

După dizolvarea Comitetului Central ales la *Mercurea*, din care făcea parte și Visarion Roman, activitatea sa nu slăbește; el însuși mărturiseste că nu i s-au „impuținat datorințele“, ci ele chiar i s-au înmulțit⁶². Se înțelege cu Măcelariu să deschidă o colectă pentru Al. Roman, care într-un proces de presă fusese condamnat la o amendă exorbitantă⁶³.

Până la angajarea sa totală în activitatea de creare a primei bănci românești, „*Albina*“, va mai urmări două mari obiective. Primul, încercarea de a înmâna împăratului memorandumul de la *Mercurea*, optând ulte-

⁵⁶ *Idem*, II, nr. 8 din 17/29 ian. 1869, p. 31.

⁵⁷ *Românul*, XIII, nr. din 5—6 ian. 1869, p. 14—15; „*Fragmente și episoade istorice de la 1861 încoace*“, (publicat pe parcursul a cinci numere).

⁵⁸ B. Surdu, *Correspondența...*, p. 317.

⁵⁹ *Românul*, XIII, nr. din 18 ian. 1869, p. 51.

⁶⁰ T. V. Păcățian, *Cartea de aur*, vol. V, Sibiu, 1909, p. 65.

⁶¹ *Albina*, IV, nr. 81 din 2/14 oct. 1869, p. 1.

⁶² St. Manciulea, *op. cit.*, p. 321.

⁶³ V. Netea, *op. cit.*, vezi scris. 18.

ror însă pentru redactarea unui alt memorandum mai complet și mai hotărât. Cel de al doilea obiectiv îl constituie încercarea sa de a transforma banca româno-săsească „Transilvania“, unde era inspector, într-o instituție pur românească.

Rolul său în ce privește memorandumul este la început de a media între Barițiu și Măcelariu, încercând a-l determina pe cel din urmă să înmâneze împăratului memorandumul trimis Conferinței de la Mercurea de către G. Barițiu. La această acțiune, I. Măcelariu⁶⁴ renunță în ultimul moment, fapt care va pricinui o tensiune, din fericire trecătoare, între cei doi.

De fapt, memorandumul de la Mercurea era privit de mai mulți frunțași, printre care și I. Măcelariu, doar ca un „proiect“ de memorandum căruia Comitetul Național Central ar fi urmat să-i dea forma corespunzătoare și apoi să hotărască modul folosirii lui⁶⁵. Dar deoarece Comitetul nu s-a mai întrunit, fiind dizolvat, n-a avut cine să ia măsuri cu privire la memorandum, astfel că acesta, presupunea T. V. Păcățian, „nici publicat n-a fost, ci a perit, cine știe în ale cui mâni“⁶⁶. Realitatea este că nu s-a pierdut și că a fost publicat de Barițiu, care-l numește cu regret un „operat sugrumat“ de Conferința de la Mercurea. Deși era conceput de el, nu și-l revendică, deoarece în corespondența cu V. Roman apucase să declare că „proiectul de petițiune îmi venise de ai[ui]rea“⁶⁷. Proiectul nu plăcuse lui Măcelariu și mulți erau împotriva unei petiții către tron⁶⁸.

Se va lua, în consecință, decizia redactării unui nou memorandum, mai cuprinzător și bazat pe fapte concrete de oprimări și nedreptăți făcute românilor. Noul memorandum urma să fie tipărit în limbile română, germană, franceză și italiană, să fie răspândit în toată Europa și să fie redactat de G. Barițiu⁶⁹. Aici se află de fapt geneza *Memorialului* din 1882 al lui G. Barițiu.

Pentru această nouă acțiune politică al cărei scop era să dovedească lumii că românii nu s-au resemnat cu dualismul și că sunt profund nemulțumiți, este deosebit de importantă consfătuirea restrânsă de la Arad ținută la sfârșitul anului 1869, la care a luat parte Visarion Roman, Ilie Măcelariu și Iosif Hodoș⁷⁰. Acum s-a dezbătut și moderna idee lansată de *Federațiunea* ce nu va mai putea fi ignorată, ca stând la baza genezei Marelui Memorand, sugerând trimiterea unei deputațiuni de o sută de persoane la împărat „spre a-i spune că jugul e greu și că nu-l mai pot purta“. În caz că nu vor mai fi ascultați, românii ardeleni se vor plânge Europei printr-un *Memorand*⁷¹. Ideea este reluată de Visarion Roman și în corespondența sa din *Românul*, unde adaugă o formulă pe care dominanții, în procesele de presă, o considerau instigatoare la răscoală. În caz de insucces, spune el: „Românii transilvani să-și caute sprijinul numai în ei înșii!!“ Semn că le este plină cupa suferințelor⁷².

⁶⁴ *Idem*, vezi scris. 32.

⁶⁵ *Federațiunea*, II, nr. 28 din 17/7 martie 1869, p. 111—112.

⁶⁶ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. V, p. 120.

⁶⁷ B. Surdu, *op. cit.*, p. 326.

⁶⁸ V. Netea, *op. cit.*, vezi scris. 29.

⁶⁹ *Idem*, Vezi scris. 31.

⁷⁰ *Idem*, Vezi scris. 35.

⁷¹ *Federațiunea*, II, nr. 126 din 19/7 nov. 1869, p. 506—507.

⁷² *Românul*, XIII, nr. din 30 nov. 1869, p. 949—950. „Pesta, 2 dec. 1869“.

Încă din august 1869⁷³, G. Barițiu se lasă convins de V. Roman să lucreze la noul memorandum, dar îi cerea fapte, acte oficiale cât mai numeroase despre asupririle și nedreptățile ce se fac românilor. Din păcate însă, până în decembrie, nimeni în afară de I. Măcelariu nu-i trimite nici o literă în această chestiune⁷⁴. Chiar și Măcelariu o făcuse doar în urma repetatelor insistențe ale lui Visarion Roman⁷⁵. Dar interesul pentru memorandum începe să-i scadă din momentul în care activitatea sa de inspector la „Transilvania” îi dă speranța că ar putea să facă din ea o societate bancară românească. Marcând cel de-al doilea obiectiv mai sus menționat, momentul precede angajarea sa totală în activitatea de înștiințare a băncii românești „Albina”.

Dorința de a evolua pe această direcție se întrezărea încă din februarie 1869, când își exprima nădejdea de a-l coopta pe I. Măcelariu în conducerea băncii „Transilvania”, care „Va fi de mare însemnătate pentru români”⁷⁶, precum și în corespondența cu I. Micu Moldovan, căruia îi scrie cu părere de rău că, odată I. Măcelariu angajat la „Transilvania”, nu însemna că institutul era deja *românesc*⁷⁷. Dar cel mai categoric exprimat acest deziderat îl găsim în scrisoarea din 27 aprilie 1869⁷⁸, către același învățat și patriot blăjean, în care declară: „Vrem cu orice preț să românizăm acest institut”, toată corespondența cu clienții români se va desfășura în limba română.

Dar strădaniile sale vor fi zadarnice, cercurile financiare săsești n-au cedat frânele societății „Transilvania” în nici un chip; cu toate acestea, V. Roman îi mărturisea lui G. Barițiu⁷⁹ că timpul petrecut acolo a fost bine folosit pentru perfecționarea sa în problemele financiare, precum și pentru interesele naționale; chiar faptul de a fi înțeles că timpul era copt pentru întemeierea unei bănci românești s-a datorat numeroaselor sale deplasări pe care le-a făcut trimis fiind de conducerea băncii pentru a vinde acțiunile ei ori a înscrie români pentru asigurări. În același sens trebuie luată și afirmația că banca „Transilvania” a făcut fără voia ei „un mare bine românilor”⁸⁰.

Nu putem trece mai departe fără a menționa aici cel puțin încă un aspect al gândirii sale înaintate, chiar dacă nu facem decât să semnalăm faptul că se considera printre puținii care așteptau de la înfrângerea lui L. Napoleon în războiul franco-prusac de la 1870 „reformе mai radicale și mai rezezi, în înțelesul libertății popoarelor”. Cu admirație pentru sistemul republican și speranță de mai bine pentru români continua: „Eu cred tare și vărtos, că în curând se va proclama republica și în Italia și în Ispania” . . . „Eu doresc prefaceri și reforme cât de mari, căci pentru noi, mai rău decât cum e, nu poate să fie la nici un alt caz” și, cu gândul la desăvârșirea unității naționale, el exclamă: „Anul 1870, este poate timpul

⁷³ B. Surdu, *op. cit.*, p. 328.

⁷⁴ *Idem*, p. 329.

⁷⁵ V. Netea, *op. cit.*, vezi scris. 34.

⁷⁶ *Idem*, Vezi scris. 9 (cf. și scris. 7).

⁷⁷ St. Manciualea, *op. cit.*, p. 320.

⁷⁸ *Idem*, p. 321.

⁷⁹ V. Netea, *op. cit.*, vezi scris. 48.

⁸⁰ *Idem*, vezi scris. 53.

în care D-zeu s-a socotit“ a împlini și dorințele „de secol a națiunii române!“⁸¹.

Deși a constituit o adevărată bătălie, doar cu titlu informativ menționăm aici acțiunea sa coordonată cu a lui G. Barițiu la 1871, pentru a reteza de la rădăcini acțiunea așa-zisei „înfrățiri de la Brașov“⁸², concertată din umbră de guvernul maghiar, cu scopul vădit de a dezmina mișcarea de eliberare națională a românilor din Transilvania, acțiune ne-sinceră ce nu avea nimic de a face cu o frăție reală, echitabilă, ci urmărirea realizării unei subordonări totale a românilor față de vremelnicii stăpâni.

În continuare nu vom mai stărui asupra bogatei sale activități pe care continuă să o desfășoare rămânând un participant de frunte la aproape toate întrunirile sinoadelor bisericești, precum și în cadrul conferințelor Partidului Național Român din Transilvania pentru a cărui întemeiere a făcut atât de mult, încât însuși Barițiu recunoștea că moartea fulgerătoare și înainte de vreme a lui V. Roman, membru al Comitetului Central al P.N.R. și totodată casier al partidului, a provocat serioase perturbări pentru un timp în funcționarea respectivului organism politic⁸³, fapt întărit și de raportul lui C. Brediceanu în 1887⁸⁴.

Vom aborda însă un alt aspect al prodigioasei sale activități, acela în domeniul economic, reprezentat masiv în vasta corespondență cu Barițiu: Acest aspect se va concretiza prin întemeierea unei bănci de credit și economii, bazată exclusiv pe capital românesc; fiind dezbătut pe larg în monografiile băncii „Albina“⁸⁵ și în alte câteva articole, precum și în unele lucrări de interes economic, noi nu vom stărui decât asupra unor fațete mai puțin relevate sau a celor trecute cu totul sub tăcere.

Asupra genezei ideii înființării unei bănci românești, autorii monografiei pedagogice a lui V. Roman o văd izvorând dintr-o scrisoare către Barițiu și Rațiu despre care nu dau amănunte, ca și din articolul publicat în revista *Progresul* în martie 1866, intitulat *Societăți de împrumut*⁸⁶, în care își prezintă planul de a înființa cooperative de credit și un institut central de credit care să încurajeze posibilitățile de dezvoltare a unei industrii românești și să stimuleze bunăstarea materială a țărânului transilvănean. De fapt, preocupările sale pentru „case de păstrare“ apar încă în 1857, când publică în *Telegraful român* un lung articol despre *Reuniunile binefăcătoare*⁸⁷.

La acestea ar mai fi de adăugat și articolul „Împărtășiri din ținutul Sibiului“, din 1868, partea a treia, în care, cerând mai mult spirit de asociere de la români, relatează asupra unei depuneri financiare de către niște țărani români la „Sparkassa“ săsească din Sibiu, „fiindcă noi nu

⁸¹ Șt. Manciulea, *op. cit.*, p. 324.

⁸² V. Netea, *op. cit.*, vezi scris. 53, 54, 55.

⁸³ Ș. Polverejan, N. Cordoș, *Mișcarea memorandistă în documente (1885—1897)*, Cluj, 1973, p. 99—100.

⁸⁴ T. V. Păcățian, *op. cit.*, vol. II, Sibiu, 1913, p. 327.

⁸⁵ N. Petra Petrescu, *Monografia institutului de credit și economii „Albina“*, Sibiu, 1897; vezi și Mihai D. Drecin, *Banca „Albina“ din Sibiu*, Cluj-Napoca, 1932.

⁸⁶ I. N. Ciolan, V. V. Grecu, *op. cit.*, p. 82.

⁸⁷ *Telegraful român*, V, nr. 99—101 din dec. 1857, p. 1—2.

avem încă p-aici atare casă de păstrare deși ființarea ei n-ar fi cu neputință⁸⁸. Iar în scrisoarea din 20 septembrie 1870⁸⁹ către Iacob Mureșan fixează ideea organizării unui atare Institut bancar la două luni de la angajarea sa la banca „Transilvania“, ceea ce însemna sfârșitul anului 1868. Materializarea ideii prin începerea muncii de redactare a statutelor se desprinde dintr-o altă scrisoare adresată lui Iacob Bologa⁹⁰, din care rezultă că aceasta datează din luna iunie 1869. Lui G. Barițiu îi comunică despre elaborarea statutelor pentru un „institut curat românesc“, pe data de 5 iulie 1869⁹¹. Aceasta se petrecea tocmai în perioada când, împreună cu I. Măcelariu, desfășurau consultări la Arad, enunțându-și ideile economice din care se poate simți că, deși în slujba băncii „Transilvania“, lucra de fapt, pe tăcute, pentru o viitoare bancă românească. E nesemnificativ în acest sens articolul care, semnalând deplasarea la Arad, analizează în principiu foloasele aduse de o bancă națională care nu va permite banilor să părăsească țara⁹².

Se uită adesea că dorința sa arzătoare, pe când lucra la statute, era de fapt întemeierea unui institut bancar românesc la *București*, urmând ca de acolo acesta să se întindă prin filiale în Transilvania⁹³. Mult a insistat în acest sens, dar fără succes, nereușind să anihileze la timp activitatea celui ce-l concura, fostul director al „Transilvaniei“, Adolf Worell⁹⁴, care va sta în spatele societății de asigurări „Dacia“ de la *București*⁹⁵, ce va reuși să adune mai repede decât V. Roman un număr de comercianți din capitala României, cu pungile bine garnisite, cum se exprima Barițiu⁹⁶.

Nerealizată această dorință, după înființarea „Albinei“, ea va suferi un transfer concretizat în intenția multă vreme afirmată, de a deschide o filială a băncii „Albina“ la *București*⁹⁷. Acest obiectiv îi surâdea și lui G. Barițiu, dar se pare că principalul opozant era Iacob Bologa, cu mare influență la „Albina“⁹⁸. Mai trebuie remarcat aici și raportul pe care l-a adus G. Barițiu la reușita întreprinderii românești. Așa de pildă pentru întocmirea Statutului, V. Roman, trimițându-i o lungă listă de termeni tehnici financiari, îl roagă să-și dea părerea asupra traducerii lor. După cum îi era obiceiul, Barițiu răspunde minuțios și competent, recomandând alegerea termenilor din limba italiană, franceză și engleză, din care i-au tradus de fapt și germanii⁹⁹.

În mod inexplicabil, din monografiile „Albinei“, ca și din celelalte lucrări pe teme economice lipsește relevarea campaniei publicitare declanșate de V. Roman împotriva băncii „Transilvania“ tocmai în preajma

⁸⁸ *Federațiunea*, I, nr. 66 din 30 apr./12 mai 1868, p. 258—259.

⁸⁹ V. Roman, *Originea la noul institut român de credit și economii „Albina“*, în *GazTrans*, XXXIV, nr. 49 din 5 iul./23 iun. 1871, p. 2.

⁹⁰ V. Petra Petrescu, *op. cit.*, p. 91—92.

⁹¹ V. Netea, *op. cit.*, vezi scris. 26.

⁹² *Albina*, IV, nr. 58, din 14/26 iulie 1869, p. 2.

⁹³ V. Netea, *op. cit.*, vezi scris. 40.

⁹⁴ *Id.*, vezi scris. 50.

⁹⁵ *GazTrans*, XXXIV, nr. 50 din 8 iul./26 iun. 1871, p. 2.

⁹⁶ B. Surdu, *op. cit.*, p. 349.

⁹⁷ V. Netea, *op. cit.*, vezi scris. 66.

⁹⁸ B. Surdu, *op. cit.*, p. 348. Vezi și V. Netea, *op. cit.*, scris. 67.

⁹⁹ B. Surdu, *op. cit.*, p. 330.

aprobării Statutelor „Albinei“. Intenția sa deschisă era de a submina poziția băncii „Transilvania“, (V. Roman și I. Măcelariu fuseseră nevoiți să-și dea demisia)¹⁰⁰ profitând de faptul că de-acum îi cunoștea toate dedesubturile și slăbiciunile. Incontestabil, „Transilvania“ constituia bastionul financiar al unei burghezii ostile tendințelor de emancipare economică a românilor.

Articole exprimând nemulțumiri împotriva băncii „Transilvania“ apar încă la sfârșitul anului 1870, în *Albina*¹⁰¹ și *Federațiunea*¹⁰². Tot în *Federațiunea*¹⁰³ apare o corespondență din Bucovina care-și exprimă neîncrederea în banca „Transilvania“, pe seama căreia se pare că circulau o serie de zvonuri nefavorabile. Exact în același număr apare și un articol din Lugoj, intitulat *Întrebări despre banca de asigurări „Transilvania“ din Sibiu*. Cele 9 întrebări stânenitoare, puse de „Un acționar și asigurat“ al băncii respective, erau menite a sili conducerea băncii să-și dezvăluie atitudinea restrictivă, discriminatorie și ostilă față de români.

Deși răspunsul președintelui consiliului administrativ, baronul Mylius¹⁰⁴, este abil, el nu reușește să escamoteze esențialul: „Transilvania“ nu servea nicidecum interesele economice și politice ale românilor. Om inteligent, Mylius înțelesese că locul de naștere al întrebărilor era în apropiere (adică la Sibiu) și scopul lor era de asemenea clar, dar impărabil. Era limpede pentru Mylius că în spatele „acționarului“ se găsea Visarion Roman, care trebuia să polarizeze de acum înainte capitalurile românești spre „Albina“, ale cărei statute fuseseră în sfârșit aprobate la 20 iunie 1871.

Redactorul *Federațiunii*, Al. Roman, este pus în situația să își apere prietenul, negând că interpelantul ar fi din Transilvania, ori ar avea alte relații cu banca decât cele de simplu asigurat, în schimb declară că e un preot distins „care se bucură de stimă generală“. Visarion Roman, căci el se ascundea într-adevăr sub pseudonimul „*Întrebătorul*“, îi răspunde baronului Mylius în articolul: *În cauza băncii de asigurare Transilvania din Sibiu*¹⁰⁵ punct cu punct, demonstrându-i că s-a eschivat de la răspunsurile directe și a încercat să estompeze poziția potrivnică a băncii față de români.

În sfârșit, după anunțarea aprobării Statutelor, Visarion Roman declanșează o febrilă activitate publicistică pentru a face cunoscută noua întreprindere și pentru a asigura vânzarea celor 3000 de acțiuni ale ei.

Îndeamnă pe toți românii ca „*Asociațiunea, academia de drepturi și institutul »Albina«*“ să fie idolele încrederii și ale sacrificiilor noastre, căci aceste ne vor pune în picioare în toată privința, și spirituală și materială și atunci și Dumnezeu ne va ajuta. Patriotismul nostru nu se mai poate ignora, dar acum nici conștiința noastră nu se mai poate năduși...¹⁰⁶

¹⁰⁰ V. Netea, *op. cit.*, vezi scris. 47—48. Cf. și B. Surdu, *op. cit.*, p. 335.

¹⁰¹ *Albina*, V, nr. 82 din 23 oct./4 nov. 1870, p. 1—4.

¹⁰² *Federațiunea*, III, nr. 112 din 13/1 nov. 1870, p. 446.

¹⁰³ *Idem*, IV, nr. 62 din 21/9 iun. 1871, p. 246—247.

¹⁰⁴ *Idem*, IV, nr. 69 din 27 iun./9 iul. 1871, p. 273—274.

¹⁰⁵ *Federațiunea*, IV, nr. 82 din 31 iul./12 aug. 1871, p. 326.

¹⁰⁶ *GazTrans*, XXXIV, nr. 48 din 1 iul./19 iun. 1871, p. 1.

Publică apoi un lung articol-apel în trei numere ale *Federațiunii*¹⁰⁷, intitulat: „*Institutul de credit și de economie »Albina« (Un apel către frații preoți români)*“, sub vechiul său pseudonim „Dentatu“. Este unul din articolele sale în care-și expune foarte pe larg concepția economică, analizând extrem de lucid capitalismul, și zugrăvind surprinzător de viu principiile *colonialismului*.

Demonstrând strânsa corelație între progresul spiritual al popoarelor și bunăstarea lor materială, care se condiționează reciproc, continuă astfel: „O națiune mizeră, nedându-și serioasa silință de a scăpa din starea sa materială nefavorabilă, rămâne veci purure în coada altora“ iar popoarele care inanitează pe aripile progresului, răpesc națiunilor sărace „prin felurite căi ale industriei și comerțului toate fructele cruntelor ei sudori“. La fel, pe teren politic, pauperizarea unei națiuni este considerată ca un mijloc dintre cele mai sigure ce va duce la subjugarea aceleia și la „despolierea ei de drepturile politico-naționale și în general de drepturile omului“. „Fă sărac pe cutare popor — spune V. Roman — și i-ai înfrânt de jumătate tăria sufletească“.

Și atrage atenția că, la acea vreme, pericolele pentru un popor sărac au devenit de două ori mai mari, deoarece „Astăzi națiunile mizere și neputincioase sunt mai periclitate decât orișicând“, având în vedere că gințile puternice nu se mai mulțumesc a fi cucerit pe cele slabe, și a le transforma în sclave, ci ele tind a le răpi acestora elementul caracteristic cel mai distinctiv, „limba“, și prin asta existența individualității lor naționale“¹⁰⁸.

Arătând foloasele pe care le va aduce banca „Albina“, spune că ea va deveni o pârghie dintre cele mai puternice ale propășirii materiale și culturale în societatea românească transilvăneană¹⁰⁹.

Nu trebuie, evident, neglijate — cum au fost până în prezent — nici sacrificiile serioase pe care Visarion Roman le-a adus pe altarul acestei întreprinderi în care și-a pus atâta speranțe, și care într-adevăr a fost salutăta ca extrem de utilă pentru propășirea economică a românilor din Transilvania. Economisții au arătat cu lux de amănunte că zeci de mii de familii românești au fost salvate din ghiarele cămătarilor, au evitat falimentul și au avut posibilitatea să cumpere treptat mari întinderi de pământ care ofereau păturii țărănești înstărite o poziție economică mai favorabilă în a rezista deznaționalizării.

Visarion Roman este nevoit să învețe, fără preget, contabilitate și mersul operațiunilor bancare, trebuie să-și angajeze un profesor particular, să cerceteze institutele financiare din Viena și Pesta, trăind mereu, în acele luni, sub semnul unor incertitudini privind finalizarea strădaniilor sale, deoarece, în cazul neaprobării, el, V. Roman, ar fi fost unicul serios afectat. Încercător în succes, recunoștea însă că „aici fără de sacrificiu nu se poate“¹¹⁰. Și în scrisoarea sa din 20 septembrie 1870, către I. Mureșanu, Roman se confesa acestuia: „firește, eu rischez mult prin

¹⁰⁷ *Federațiunea*, IV, nr. 77 din 16/28 iulie 1871, p. 305—306. Partea I-a, în nr. 79 din 21 iul./2 aug. 1871, p. 313—314; partea a II-a și în nr. 81 din 28 iul./1 aug. 1871, p. 321—322; partea a III-a.

¹⁰⁸ *Federațiunea*, IV, nr. 77 din 16/28 iul. 1871, p. 305—306.

¹⁰⁹ *Idem*, IV, nr. 81 din 28 iul./9 aug. 1871, p. 321—322.

¹¹⁰ Șt. Manciușea, *op. cit.*, p. 322.

aceasta, atunci când institutul nu s-ar aproba; însă fără sacrificie nu se face nimica¹¹¹. Iar în scrisoarea din 8 octombrie 1870, către Barițiu¹¹², afirma că el de un an și jumătate se ocupa „cu multă stăruință și sacrificiu cu realizarea întreprinderii noi“.

Spiritul de sacrificiu al lui V. Roman reiese și mai pregnant din scrisoarea sa datată Sibiu 30 martie 1871, către I. Micu Moldovan¹¹³, în care-i mărturisește: „Dar sacrificiile mele sunt mari. A-ți părăsi familia numeroasă pe 4 luni, a purta spesele cele mari, a sacrifica un timp așa de lung, a pune silința cea mai încordată și mai mistuitoare pentru un scop, care e mai mult pentru folosul comun, nu ar face-o astăzi oricine la noi, mai vârtos când reușitul întreprinderii era încă foarte nesigur la plecarea mea“.

Intr-o altă scrisoare, datată Pesta, 15 aprilie 1871, adresată redacției *Gazetei*, deși V. Roman își exprimă extenuarea psihică și fizică, totuși perseverența și observația sa înving: „Nu știu, — scrie V. Roman — dacă prevedeam așa mari greutăți, de mă apucam de așa mare lucru“. Altul s-ar fi lăsat de 100 de ori de acțiune, fiindcă „Atâta osteneală, alergătură și cheltuială, nu e glumă. Voi persevera însă cu orice preț, până la finit“¹¹⁴.

Chiar și după trecerea băncii în activitate, lucrările ei absorbeau „mai mult decât puterile unui om, dar și e de lipsă — spunea el — ca cel puțin un om să se devoteze exclusiv lor“¹¹⁵.

Tot timpul vieții lui a fost de o rară modestie, muncind cinstit și sânguincios pentru o plată mizerabilă. Ca director executiv, avea un salariu de abia 150 florini pe lună care nu-i puteau asigura cheltuielile numeroasei sale familii¹¹⁶.

După atâtea sacrificii și atâtea dăruire de sine, după o muncă prodigioasă care a asigurat venituri serioase unui mare număr de colaboratori ai băncii „Albina“, nu a fost scutit de atacuri perfide și calomnii. Manevrela nedemne la care s-a datat Vinčențiu Babeș în ziarul său *Albina*, urmărind să zdruncine încrederea acționarilor în conducerea băncii „Albina“, deși, la început, o primise bine (datorită participării familiei Mocioni, la înființarea băncii), atrag riposta prestigiosului Iacob Bologa, care-i scrie acestuia: „Dar pentru Dumnezeu, fiți cu mai multă cruțare către un institut național fondat din scumpi bănișorii românilor noștri în timpuri atât de grele și care institut aduce deja atâtea foloase pipăite. Nu faceți pe voia inamicilor noștri, carii pe întrecute și cu bucurie s-au grăbit a reproduce din *Albina* cele scrise în dauna institutului »Albina«.

Mai reieșea din această scrisoare și faptul că V. Roman a format și patru funcționari contabili, că veniturile de la „Albina“ nu i-au modificat starea materială înspre prosperitate și că a *renunțat* la o ofertă de post cu un salariu mai bun, în aceeași ramură, adică 600 de lei pe lună, la societatea „Dacia“¹¹⁷. Indiscutabil, acesta a fost un nou sacrificiu pentru

¹¹¹ *GazTrans*, XXXIV, nr. 49 din 5 iulie/23 iunie 1871, p. 2.

¹¹² V. Netea, *op. cit.*, vezi scris. 48.

¹¹³ Șt. Manciușea, *op. cit.*, p. 324—325.

¹¹⁴ *GazTrans*, XXXIV, nr. 50 din 8 iul./26 iul. 1871, p. 2.

¹¹⁵ Șt. Manciușea, *op. cit.*, p. 328.

¹¹⁶ I. N. Ciolan, V. V. Grecu, *op. cit.*, p. 28.

¹¹⁷ Mihail P. Dan, George Cipăianu, *Correspondența lui Vinčențiu Babeș*, Cluj-Napoca, 1976, p. 39—42.

a putea să-și desăvârșească opera economică. Și este, credem, locul să accentuăm că „Albina“ n-a fost concepută ca o bancă comercială capitalistă, ci ca o „centrală de «reuniuni cooperative» de credit sistem Schulze-Delitzsch și prin ea V. Roman urmărea educarea spiritului de economie și asociere la popor și realizarea unei mai bune stări materiale ale acestuia. Dar cea mai mare decepție pe care o tăiește V. Roman este aceea când, cu toată opoziția sa, majoritatea țăranilor care nu și-au putut plăti ratele la împrumuturi, după seceta și calamitățile din 1872—1873, sunt xecutați prin sentințe judecătorești, iar în 4 aprilie 1874 reuniunile patronate de Centrală sunt desființate, „Albina“ transformându-se într-o instituție neiertătoare ca orice bancă¹¹⁸.

Cât despre ponegrirea lui V. Roman și I. Măcelariu de către A. Trombișu în ochii lui Vincențiu Babeș, nu merită să fie luată în considerare datorită totalei lipse de obiectivitate și bun simț¹¹⁹. Se pare însă că scrisoarea l-ar fi influențat totuși pe V. Babeș, deoarece, la scurt timp, în 19 martie, acesta își dă demisia din conducerea băncii „Albina“.

Se poate pune legitima întrebare, cum a fost posibil ca un bărbat politic de frunte, un idealist în sensul bun al cuvântului, și un sentimental, să păsească pe tărâmul realist și dur al unei întreprinderi bancare, sacrificând atât de mult de la sine și sperând mereu că obiectivele băncii „Albina“ vor fi întotdeauna roze și generoase?

Răspunsul poate fi dat numai cunoscând pătrunzătoarea sa minte care a intuit perfect legătura dintre puterea economică și independența politică atât pe plan individual cât și social, mergând până la asigurarea independenței popoarelor. Efortul lui Visarion Roman de a folosi o parte din resursele financiare ale băncii „Albina“ pentru a susține material mișcarea de eliberare națională a românilor din Transilvania și acțiunile ei, n-a fost însă sesizat, din păcate, până acum. El a făcut cotitura decisivă de la vorbă la faptă, înțelegând că nu se poate face nici cea mai dreaptă politică fără fonduri. Și ca director executiv al „Albinei“ a rămas un politician, dar acum putea să considere „Albina“ ca pe o vistierie a națiunii și să sprijine financiar *pasivismul*, să suporte cheltuielile tipăririi, traducerii și chiar ale redactării *Memorialului* lui G. Barițiu, să contribuie la stingerea datoriilor *Federațiunii*, și atâtea alte acțiuni care pun într-o lumină nouă personalitatea lui V. Roman, și aruncă una mai onestă asupra băncii. Acestea nu sunt figuri de stil, avem mărturiile cele mai eclatante: sfatul lui V. Roman către I. Micu Moldovan în 26 iulie 1872, când trata apărarea politicii inaugurate la Mercurea: „Cu politica, confuziunea vezi că devine tot mai mare, după pasivitatea absolută declarată la Alba, vād că aleg și realeg înșiși pasiviștii noștri. Ne-ar trebui într-adevăr mai multă tărie de caracter politic și mai mulți bărbați rezoluți de a se expune, adecă oameni cari să-și facă politica de profesiune; la aceasta se cer stări materiale; de aceea sprijiniți institutul »Albina«¹²⁰.

Iată și faptul concret: la Arhivele Statului din Cluj-Napoca există patru chitanțe deosebit de grăitoare. Prima, o adeverință emisă la Sibiu

¹¹⁸ N. Ciolan, V. V. Grecu, *op. cit.*, p. 83—84.

¹¹⁹ M. P. Dan, G. Cipăianu, *op. cit.*, p. 240—242.

¹²⁰ Șt. Manciualea, *op. cit.*, p. 329.

în 28 mai 1882¹²¹, din care reiese că G. Barițiu a primit de la V. Roman 50 de florini pentru copierea *Memorialului*. În 20 iunie 1882¹²², V. Roman trimite încă 50 de florini pentru cheltuielile cerute de publicarea *Memorialului*, iar în 29 iunie 1882¹²³, George Barițiu primește în sfârșit, expediți de V. Roman, suma de 100 florini ca „remunerațiune națională” pentru *Memorialul* politic făcut în urma deciziei Conferinței electorale din mai 1881. Prin chitanța din 29 septembrie 1882, G. Barițiu mai primește 100 de florini, de data aceasta, pentru traducerea în limba maghiară și germană a *Memorialului*¹²⁴.

Tot așa, în 1884, de la Al. Roman avem un apel prietenesc către V. Roman¹²⁵ în calitatea sa de director al „Albinei”, să-i acorde un împrumut cu care să-și acopere datoriile restante încă de la 1874, de pe urma sacrificiilor făcute pentru editarea *Federațiunii*, acel ziar dinamic și bătaios la care colaborase și V. Roman. Deoarece Al. Roman nu mai avea nici o altă resursă, presupunem că împrumutul i-a fost acordat.

Exemplele de mai sus sunt de la sine grăitoare despre unitatea dintre gândirea politică și practica politică la Visarion Roman.

*

Datorită înmulțirii vertiginoase a tuturor afacerilor „Albinei” în ultimii ani de viață ai primului ei director, V. Roman, ca și faptului că supraveghea și conducea zi de zi toate lucrările de prin birouri, numărând apoi singur câte 8—10 ore, nu e de mirare că într-o astfel de activitate, în care cum spunea Barițiu, el știa perfect de bine că, indiferent de hotărârile unanime ale consiliului de 12, decizând un lucru, și, în caz că nu ieșea bine, „gurile rele tot numai de el au să-și răzbune”¹²⁶, s-a instalat cu destulă gravitate stresul psihic. Dar la această uzură inerentă se mai adăugau și grijile zilnice de părinte al unei familii numeroase (șapte copii), precum și refuzul său de a-și permite odihnă și destindere.

Cumulate, toate acestea, i-au pricinuit în ultimii ani o boală de nervi care, după cum se exprima Iosif Vulcan, „îi pregătea moartea în ascuns”¹²⁷. Și Barițiu știa că în anii din urmă acuza frecvente dureri de cap, iar cu câteva luni înainte de deces a avut un șoc cerebral puternic. În concluzie, afirma Barițiu, V. Roman „a căzut victimă activității sale extraordinare”.

Lupta cu boala i-a fost scurtă. În 10 mai 1885, venind acasă din cercul unor prieteni și luând o carte să citească, se așază în fotoliu, când deodată s-a declanșat comoția cerebrală, și după o agonie de 12 ore, cu toate intervențiile medicilor, s-a stins prematur din viață la numai 52 de ani, lăsând în urma sa pe cei șapte copii și pe soția Marina, într-o situație materială extrem de grea, înglodată în datorii. Cât despre ajutorul

¹²¹ Arhivele Statului Cluj-Napoca, *Arhive personale G. Barițiu. Acte personale*, nr. 111.

¹²² Idem, nr. 112.

¹²³ Idem, nr. 116.

¹²⁴ Idem, nr. 757.

¹²⁵ Idem, *Fondul personal V. Roman*, pachetul V, f.n. Al. Roman către V. Roman, Pesta, 15 oct. 1884 s.n.

¹²⁶ *Observatorul*, VIII, nr. 34 din 13/1 mai 1885, p. 134.

¹²⁷ *Familia*, XXI, nr. 25 din 23 iun. st. v./5 iul. st. n. 1885, p. 293—294.

„Albinei“ pentru familia defunctului director, s-a hotărât a fi „după putință“¹²⁸.

Gazeta Transilvaniei îi făcea elogiul, numindu-l „unul din cei mai activi și stăruitori fii ai poporului nostru“¹²⁹, iar *Tribuna* îl onora cu aprecierea de a fi fost „unul dintre cei mai inteligenți și zeloși fii ai națiunii sale, căreia i-a adus servicii însemnate pe toate terenurile, îndeosebi ca unul din urzitorii și conducătorul institutului de credit și economii „Albina“ ce răposatului are de a mulțami mai ales avântul ei“¹³⁰. Chiar și ziarul german din localitate publică o scurtă schiță biografică, notând despre V. Roman că a fost un „aprig patriot care a participat activ la viața politică a națiunii sale“¹³¹.

Lui V. Roman i s-au făcut adevărate funeralii naționale, la trista ceremonie servind însuși arhiepiscopul Miron Romanul însoțit de șapte preoți, cuvântul de despărțire fiind rostit cu simțire și emoție de vechiul său prieten și colaborator, ilustrul George Barițiu¹³².

Visarion Roman, ca om politic și publicist, s-a bucurat de prietenia celor mai de frunte bărbați politici din Transilvania: G. Barițiu, I. Măcelariu, Al. Roman, I. Bologa, I. M. Moldovan și încă a multor altora, precum și de aprecierile pozitive ale istoriografiei. Ca economist, munca i-a fost prețuită de contemporani, de zecile de mii de familii românești salvate de la ruină. Astfel, I. Lupaș spunea despre V. Roman că a adus neamului românesc neprețuite servicii prin inițiativele și strădaniile sale¹³³.

GELU NEAMȚU

A MICROMONOGRAPIIY — VISARION ROMAN (1833—1885)

(Abstract)

Visarion Roman belongs to the leading personalities of the Transylvanian Romanians, besides George Barițiu, Ilie Măcelariu, Ioan Bologa, Ioan Micu Moldovan, Ioan Rațiu and many others.

He fought for the creation of a Transylvanian Romanian national party. he was one of the initiators of the Memorandum movement and a high class journalist, collaborating at *Federațiunea* and *Românul* from Bucharest. By means of his well-known popular calender *Amicul Poporului*, he militated for the cultural enlightenment of the Romanians. He edited the first Transylvanian pedagogical magazine, *Amicul Școalei*.

By now he has been subject of research as a creator of the Transylvanian Romanian bank, „Albina“. Our study yet points his political anti-dualistical activity: as he was one of the promoters of the political attitude called „passivismus“, also less known as his journalistic activity.

As a leader of the „Albina“ bank, he constantly served financially the Romanian national movement, bringing an effective support.

¹²⁸ *Telegraful român*, XXXIII, nr. 49 din 7/19 mai 1885, p. 193—194.

¹²⁹ *GazTrans*, XLVIII, nr. 97 din 1/13 mai 1885, p. 2.

¹³⁰ *Tribuna*, II, nr. 97 din 12 mai/30 apr. 1885, p. 387.

¹³¹ *Hermannstädter Zeitung*, nr. 109 din 12 mai 1885, p. 447.

¹³² *Tribuna*, II, nr. 100 din 4/16 mai 1885, p. 398.

¹³³ I. Lupaș, *Importanța Sibiului în istoria românilor*, în *Studii istorice*, vol. V, Sibiu—Cluj, 1945—1946, p. 169.

CONSIDERAȚII PRIVIND RELAȚIILE DINTRE ROMÂNIA ȘI ROMÂNII DIN TRANSILVANIA ÎNTRE 1866—1876

Inițial ne propunem să realizăm două mici sinteze paralele între evoluția politică a românismului de peste Carpați și cel din Transilvania de la 1848 până la 1866 cu scopul de a evidenția mersul lucrurilor, sensurile majore ale luptei pentru libertate și unitate. Fără a pune în antinomie programele din 1848 cu cele elaborate de Divanurile Ad-hoc din 1857, noi considerăm că îndeosebi ultimele s-au dovedit a fi lucrative, realiste și compatibile cu structura societății românești din acea perioadă. Dacă anul 1848 a exprimat unele deziderate de înnoire și modernizare pe baze europene a societății, fără să intuiască soluțiile concrete de adaptare a principiilor democrației la condițiile concrete românești — de fapt nici timp n-a existat în acest sens —, programele din 1857 au reușit de fapt ca preluând spiritul lui 1848 să găsească metodele de acțiune, să opereze cu practicile interne și internaționale care au stat la bază și au dus la edificarea statului și a societății moderne din România.

Cu alte cuvinte putem afirma că anul 1857 pus în lucrare până în 1866 s-a dovedit a fi un 1848 posibil și aplicabil în practica vieții de stat prin care s-au realizat programele legate de edificarea statutului modern și de înfăptuire a reformelor neapărat necesare pentru mersul înainte al societății românești și pentru racordarea ei la tot ce avea mai bun în materie de guvernare constituțională și democratică Europa acelor ani.

Generațiile liderilor politici din 1857 au considerat revendicările formulate la București și Iași ca reprezentând adevăratul program al națiunii române. Deputații aleși în Divanurile Ad-hoc s-au considerat și au fost considerați singurii îndreptățiți să reprezinte poprul și să exprime în numele lui principiile și formele cu care și prin care urmau să se opereze crearea structurilor noi de stat, să se organizeze viața publică și privată a cetățenilor. Acum a început să se aplice în societatea românească norma sigură a democrației europene potrivit căreia numai aleșii unei națiuni o puteau reprezenta și erau îndreptățiți să se exprime în numele ei.

Nimeni n-a mai putut considera ca în anii anteriori și nici n-a mai fost posibil să convingă cu speranțe de succes opinia publică că oamenii de la București sau Iași au fost „complotiști“, „rebeli“, aduși la putere de revoluții mai mult sau mai puțin „anarhice“ sau că ei n-ar reprezenta poporul. Sursa legitimității deputaților din Divanurile Ad-hoc a fost de acum înainte racordată la practicile electorale și parlamentare ce s-au aplicat în cele mai avansate state și societăți din Europa sau din o parte a lumii în care au funcționat sistemele democrației politice și cetățenești. În concluzie programele din 1857 au fost considerate obligatorii și impuse de situații ca atare, atât în interior cât și în exterior, în fața puterilor ga-

rante amice sau mai puțin amice, pe baza normei că în numele poporului român puteau vorbi în primul rând aleșii lui legali.

Deputații români din 1857, trecuți prin focul revoluției și al anilor de exil, au devenit mai realiști, mai circumspecți, au conspectat cu grijă și în mod diligent spectrul relațiilor diplomatice europene pentru a-l folosi eficient în vederea realizării dezideratelor naționale și politice ale momentului istoric dat. Ei au știut să demonstreze necesitatea îmbinării intereselor românești cu cele ale Europei Centrale și Apusene în vederea realizării nu numai al unui progres statal și social românesc, ci și pentru asigurarea unui climat de pace și de siguranță în această frământată zonă a continentului unde interesele unor mari puteri s-au interferat nu odată cu cele ale tinerilor națiuni pornite pe drumul realizării libertății și unității lor politico-statale.

Unele dintre marile puteri au realizat că în Europa Centrală și Răsăriteană a devenit neapărat necesară respectarea și aplicarea principiului naționalităților ca normă de drept internațional și de croire a sistemului de frontiere de stat, dacă se dorea menținerea păcii și evitarea unor conflicte repetate și prelungite în această zonă. Prima mare putere care a dat tonul în acest sens a fost Franța lui Napoleon al III-lea. Prusia și Piemontul, direct interesate să înlăture depășita și desueta fărâmițare statală feudală sau să-și elibereze teritoriile locuite de etniile lor majoritare aflate sub dominație străină, au fost și ele partizane fervente ale aplicării principiului. Acestea au reușit să creeze tinerele state naționale moderne și unitare prin care s-a realizat de altfel și evoluția de la istoriile italienilor și germanilor sau italiană și germană la istoria Italiei și Germaniei în sens politico-statal modern opus însă normelor și structurilor medievale.

Principiul naționalităților a fost aplicat — chiar dacă într-o formă indirectă — și în cazul Principatelor Române în cadrul favorabil al debaterilor și hotărârilor Congresului de Pace de la Paris din 1856. Populația din Principate a primit de la acest for internațional dreptul de a-și alege legal deputații naționali care să exprime în mod tot legal și disciplinat doleanțele ei privind organizarea noilor forme și structuri de stat. Forma a fost indirectă deoarece deputații națiunii române au fost investiți doar cu voturi consultative, cele deliberative fiind rezervate pe seama reprezentanților puterilor garante.

Important a fost însă faptul că s-a făcut primul pas, s-a creat breșă ce s-a lărgit mereu până s-a ajuns ca principiul naționalităților să fie aplicat încet dar sigur, pe etape, în spiritul hotărârilor aleșilor poporului și al respectării dorințelor și intereselor lui fundamentale. Ilustra generație și elită politică din 1857 a găsit o subtilă și realistă modalitate de a face hotărârile Divanurilor Ad-hoc obligatorii pentru toți din interior și din exterior utilizând celebra și utila tactică a faptului împlinit. Cu alte cuvinte această generație cu studii universitare în Apus, ce n-a făcut doar politică ci a scris istorie, literatură, filozofie, a sprijinit artele și teatrul, a cunoscut foarte bine mediile diplomatice și guvernamentale, partidele și presa democratică sau nu din Europa, și a realizat că prin concursul marilor puteri garante amice vor fi anihilate toate piedicile puse de puterile garante neprietene ale Unirii Principatelor.

Într-adevăr între 1857 și 1866 Unirea Principatelor într-un singur stat numit România, instalarea principelui străin dintr-o mare dinastie

europeană și a unui regim monarhic parlamentar, respectarea autonomiei și ființei statului național, neutralitatea, au prins succesiv viață, s-au aplicat și au fost integrate definitiv și ireversibil în structurile politice și diplomatice europene. Prin aplicarea tacticii faptului împlinit și cu concursul mai mult sau mai puțin discret sau direct al puterilor garante amice toate piedicile puse în calea realizării programelor din 1857 au fost devansate și înlăturate. Rupând relațiile diplomatice cu Poarta, acestea au zădărnicit manevrele separatiste din Moldova inspirate de Austria și Turcia și sprijinite de Anglia.

Dar ceea ce a fost și mai important a fost faptul că până și Compromisul anglo-francez de la Osborne, din 1857, devenit public în august 1858 la Paris, a fost modificat cu timpul în sensul dorit de națiunea română prin anularea de facto și apoi și de iure a multor restricții stipulate în Conversația elaborată de puterile garante. În același timp deputații națiunii române au protestat cu vehemență împotriva restricțiilor rămase în vigoare și au afirmat cu tărie și în mod deschis, pentru a auzi și prietenii și neprietenii, că poporul român nu va renunța la nici o revendicare formulată legal în 1857.

Instalarea principelui străin dintr-o mare dinastie europeană — care să nu fie înrudită cu dinastiile străine vecine sau sub influența marilor imperii limitrofe Turcia, Austria și Rusia — a fost motivată ca strict necesară și obligatorie pentru asigurarea unui coeficient de siguranță în plus, ca materializarea obținerii unui scut internațional pentru respectarea autonomiei interne de stat și interzicerea repetatelor și îndelungatelor ocupații militare a Principatelor Române, multă vreme teatrul de război între cele trei state multinaționale absolutiste. Cerința a derivat în această paradigmă și din spațiul geo-politic al Principatelor situate ca într-o scufundătură a șanțului damnaților lui Dante între cele trei state mari care pe deasupra mai dețineau însemnate provincii cu majorități etnice românești: Dobrogea, Basarabia de Nord, Bucovina, Ardealul, Banatul, Crișana, Maramureșul.

Dar aducerea principelui dintr-o mare dinastie europeană din centrul sau vestul continentului a fost formulată nu numai din motivul de a avea o contrapondere împotriva Romanovilor, Habsburgilor sau Sultanilor ci și din necesitatea de a racorda România, pornită pe noul drum al modernizării statale, social-economice, instituționale cu structurile mobile și benefice ce au funcționat în Europa și anume în statele cu economii și culturi avansate, cu regimuri constituționale, unde s-a realizat o simbioză sănătoasă între interesele generale naționale de stat și drepturile și libertățile individului sau cetățeanului.

A fost de asemenea necesară eradicarea principilor viageri români, a luptelor interne pentru tron între principii indigeni și clientelele lor care au generat numeroase abuzuri, au întreținut corupția și venalitatea pentru ocuparea funcțiilor și au subminat forța și coeziunea internă a statelor și societății românești. Pe de altă parte aducerea unui principe străin și funcționarea principiului eredității în ocuparea tronului a eliberat energiile principilor români și ale clientelei lor interne, le-a deturnat definitiv de pe terenul luptelor intestinale pentru ocuparea postului suprem în stat și le-a concentrat benefic în opera de regenerare și de modernizare a societății, în concurența electorală și parlamentară, unde s-au respectat

normele constituționale și voturile s-au obținut pe baza meritelor deținute de partide și de personalitățile lor față de stat și de națiune.

Dar în 1857 și anii următori marile puteri defavorabile Unirii Principatelor, dar și Rusia ce a susținut-o până în 1863, s-au împotrivit îndeplinirii dezideratului național emanat legal și democratic, de deputații poporului român privind aducerea și instalarea unui principe străin. Puterile limitrofe au fost conștiente că un principe român la București putea fi mai ușor intimidat sau chiar înlăturat, fără riscuri majore și mari complicații internaționale, decât un principe străin dintr-o mare dinastie europeană. Cu toate piedicile internaționale ce au părut atunci insurmontabile, partida națională a afirmat în 1859 că în virtutea adevărului major bazat pe votul exprimat democratic și legal în 1857 națiunea nu renunța la aplicarea integrală a programului elaborat de Divanuri și la aducerea unui principe străin.

Însuși Cuza a declarat în 1859, în consens cu Adunarea Electivă a Moldovei și cu partida națională din Principatele Unite, că el a primit tronul ca pe un depozit sacru și că va lupta alături de ceilalți fruntași politici pentru aplicarea integrală a programului din 1857 și instalarea principelui dintr-o mare dinastie europeană când va veni timpul și împrejurările interne sau externe vor solicita și vor permite aplicarea acestui deziderat. Dealtfel Cuza ca deputat legal ales de națiune în 1857 a considerat valid și tot atât de legal propriul său vot privind aducerea principelui străin.

În 1859 agenții diplomatici români au obținut recunoașterea dublei alegeri a lui Cuza din partea Franței, Angliei, Rusiei, Prusiei și Piemontului. Însăși dubla alegere s-a făcut cu consimțământul tacit al Franței din moment ce Parisul a transmis încurajări și felicitări pentru votul din 24 ianuarie 1859 care a confirmat poziția constantă a Franței de sprijinire a Unirii și a înfirmat-o pe cea a Austriei, adversara ei. Tot în 1859 Franța și Sardinia au învins Austria la Magenta și Solferino după care Viena a fost nevoită și ea să recunoască dubla alegere, fapt repetat și de Turcia, rămasă singură și izolată.

După o abilă și intensă activitate diplomatică a fost depășită faza existenței a două guverne și a două parlamente și în ianuarie 1862 s-a întrunit la București guvernul și parlamentul unic al Principatelor Unite. Dar Austria și Turcia au reușit tot pe cale diplomatică să introducă restricția gravă că unirea guvernamentală și legislativă este validă numai pe timpul vieții lui Cuza. Din aces moment, pentru oamenii politici lucizi, realiști și lucrativi a devenit și mai clar că întoarcerea la revendicarea instalării unui principe ereditar dintr-o mare dinastie europeană — la care era greu să-i impui asemenea restricții umilitoare — a redevenit actuală și în mod obiectiv necesară. Lipsa eredității la principii autohtoni, recunoașterea domniei doar pe viață, — așa cum fusese și în 1829 —, și repetarea aceleiași restricții la unificarea administrativă și legislativă n-au fost de natură să întărească tânărul stat modern român, consistența și continuitatea lui în timp.

Desigur meritele lui Cuza au fost și rămân majore în istoria națională și socială a statului și a națiunii române moderne. Dar liderii români i-au reproșat tendințele de guvernare personală neconstituțională, starea haotică a finanțelor, neplata salariilor funcționarilor și a corpului didac-

tic, reprimarea unor mișcări de stradă din București în 1865. Din aceste motive neîncrederea aparentă în viitor și în tinerele instituții statale deși răspândită fără temeiuri sau motivații adânci în societatea românească de atunci, au fost totuși parțial îndreptățite. Asemenea greutăți sunt poate inerente oricărui început care deschide sau vrea să deschidă drumul spre o societate cu adevărat modernă.

Dar marele pericol pentru existența statului modern a venit din exterior începând din 1863 când Rusia a trecut de partea Austriei și Turciei și a devenit adversară încarnată a Unirii Principatelor după ce până atunci a fost susținătoarea ei cu rezerva ca la București să nu fie adus un principe străin dintr-o mare dinastie europeană. În acel an Rusia a încercat o ocupare tripartită ruso-austro-turcă a Principatelor Unite ale Moldovei și Țării Românești sub motivul pueril că țarul a fost jignit de guvernul din București care i-ar fi „spoliat” de importante averi pe protejații săi adică călugării ortodocși din Athos sau Patriarhia din Constantinopol prin secularizarea averilor mănăstirești închinat amintitelor foruri din exterior. Intervenția energetică a lui Napoleon al III-lea care a apărut dreptul imprescriptibil al unui guvern de a etatiza 25% din averile agricole ale țării ce până atunci au aparținut străinilor și a amintit că orice intervenție în Principatele Unite fără acordul unanim — imposibil de atins — al puterilor garante constituie un *cassus belli*, au împiedicat pentru moment transpunerea proiectului rus în practică.

Adevăratul motiv care a determinat Rusia să țeșe intrigi împotriva statului român a fost nostalgia după poziția ei de mare putere riverană la Dunăre pierdută odată cu Basarabia de Sud prin Tratatul din 1856. Despărțirera Moldovei de Muntenia, încălcarea acestui tratat, nesocotirea punctelor programtice românești din 1857 au devenit țeluri ale diplomației imperiale ruse pe linia recăstigării sudului Basarabiei și a pozițiilor ei militare și strategice din Marea Neagră ce fusese neutralizată după Războiul Crimeii pentru a nu deveni un lac rusesc.

Timorată de intervenția energetică a Franței în 1863, Rusia și-a reluat însă planurile ostile Unirii elaborând minuțios alte proiecte până în 1866 când și-a concentrat trupe pe Prut în timp ce Turcia a făcut același lucru pe Dunăre. Rusia și-a pregătit prințul ce urma să-l instaleze la Iași într-o Moldovă ruptă de București care trebuia să-i restituie Basarabia de Sud ca semn de recunoștință. În 1865—1866 limbajul diplomatic al Rusiei s-a îndreptat și a atacat deschis și brutal Unirea Principatelor spre satisfacția Turciei și Austriei care au regretat de la bun început realizarea ei. Pericolele externe, incertitudinile și conflictele interne, inclusiv unele manifestații separatiste de la Iași alimentate de ruși dar și de unii români total neînspirați și ieșiți din mentalul sănătos creat de impactul principiului naționalităților asupra zonei central-estice europene de atunci, au dus pe ordine de zi necesitatea realizării neîntârziată a programului din 1857 în totalitatea lui.

Având girul politic și moral al voturilor națiunii și al partidei ei, elita politică și militară românească, fiind conștientă că destrămarea României Mici ar fi dat o lovitură fatală și perspectivei viitoare a făuririi României Mari, a realizat o pașnică și benefică revoluție de sus salvând Unirea prin aducerea principelui Carol de Hohenzollern-Sigmaringen și aplicarea principiului eredității dinastice. Plecând de la premiza că atunci

când ești atacat sau în pericol de a fi atacat de doi lupi mari și singur nu poți să-ți aperi casa sau să te aperi pe tine însuși e bine să aduci un urs puternic la București, realizatorii aducerii unui principe provenit din una din marile dinastii europene, mai veche și mai puternică ca Romano-vii și după cum se va vedea în vara lui 1866 cu mult mai tare decât Habsburgii, au pus din nou marile puteri garante și Europa în fața faptului împlinit și au dovedit că succesele repurtate de aplicarea principiului naționalităților în zonă trebuie să rămână și rămân ireversibile.

Carol I a fost instalat la București în secret, Principele însoțit de Brătianu a traversat Austria incognito și după ce lucrurile au devenit publice Rusia și Turcia au realizat că momentul intrării a 100.000 de ostași de-ai lor în Principatele Unite a fost ratat deoarece întreaga acțiune a fost sprijinită diplomatic de Napoleon al III-lea, Otto von Bismark și Regele Prusiei. Acum neprietenii au trebuit să regândească totul, să accepte că România Mică există, că nu este o formație efemeră care trăiește o viață de om ci una ce s-a încadrat organic în sistemul politico-statal european.

Salvarea statului princiar modern român, racordarea lui la structurile democratice de pe continent prin Constituția din 1866 și inaugurarea unui regim monarhic parlamentar au aplicat integral pe terenul politic concret intern ratificat diplomatic și pe plan extern toate revendicările programate din 1857. Voturile a 685.969 de români pentru Carol I și doar 224 contra lui exprimate prin Plebiscit, aprobarea faptului împlinit sub îndrumarea competentului și marelui om politic Brătianu de către cei 109 parlamentari față de numai 6 abțineri au dovedit că națiunea română și aleșii ei, consecvenți cu ei înșiși, au rămas în fond credincioși hotărârilor adoptate de emanațiile legale ce au fost reprezentate și personificate de Divanurile ad-hoc.

În 1866 Principatele Unite au devenit România, unitatea guvernamentală și legislativă de stat au fost recunoscute fără limitări de nici un fel odată cu aplicarea principiului eredității pentru membru familiei Hohenzollern; în 1867—1871 s-au bătut monedele naționale de bronz și aur cu inscripția Carol, Domnul României, s-au dezvoltat sistemul bancar și industrial, s-au construit primele căi ferate, a fost întărită și înzestrată armata și s-au deschis perspectivele imediate ale declanșării acțiunilor diplomatice și militare pentru obținerea Independenței depline de stat. Toate aceste succese s-au răsfrânt benefic asupra stării de spirit a conaționalilor din cele trei microclimate ale românismului asuprit de ruși, austrieci și unguri în Basarabia de Nord, Bucovina și Transilvania. Acestea s-au mișcat concentric în jurul Bucureștiului și a statului modern — deocamdată princiar și mai apoi regal — ce a devenit și va deveni din ce în ce mai mult un fel de „Piemont“ al tuturor românilor. Practic vorbind se poate conchide că drumul parcurs de românismul de dincolo de Carpați între 1848—1866 a fost un drum ascendent, de la rău și regres, de la intervenții externe brutale și malefice spre bine și progres, spre accesul la scutul internațional protector al autonomiei interne de stat care i-a asigurat și i-a impulsionat evoluția spre independență¹.

¹ D. Suci, *From the Union of the Principalities to the creation of Greater Romania, 1859—1918*, Center for Transilvanian Studies. The Romanian Cultural Foundation, Cluj-Napoca, 1993, p. 5—31 cu bibliografia aferentă.

Nu același lucru se poate spune despre evoluția românismului din Transilvania între 1848—1866 care de la speranțe și realizări parțiale în 1863—1864 a ajuns la pierderea autonomiei și a legislației care a recunoscut pe seama românilor ardeleni naționalitatea politică și limba oficială, coordonate cu cele maghiare și germane în Marele Principat (deci minus Banat, Crișana, Maramureș, Crasna, Zarand, Solnocul de Mijloc, Cetatea de Piatră). În epoca modernă, sub impactul principiului naționalităților în ofensivă în Europa secolului al XIX-lea, s-a afirmat conceptul fundamental al Transilvaniei ca patrie modernă a celor mulți și asupriți, deci ca patrie română, opus conceptului feudal, bazat pe sabie și cucerire, de Mare Principat nobiliar maghiar. În programele naționale românești acest concept democratic ce urmărea să transpună etnicul în structurile politicului prin intermediul principiului naționalităților apare formulat din ce în ce mai clar și mai limpede². El s-a structurat și manifestat pe două direcții. Românii fiind majoritari urmau să dețină majoritatea locurilor de deputați în Dietă, de funcționari în Guberniu, comitate, scaune săsești dar pe baza principiului numărării sufletelor în toate aceste foruri centrale sau locale trebuiau să-și găsească locul cuvenit și proporțional și reprezentanții ungurilor și sașilor (primii din scaunele secuiești urmând a fi majoritari). Democratismul acestor programe s-ar fi răsfrânt armonios și concomitent asupra majorității și minorităților etnice.

Dar sute de ani, atât sub turbanele sultanilor cât și sub hlamidele Habsburgilor, puterea locală de stat a fost deținută cu titlu de monopol de status et ordines, de nobilimea maghiară și patriciatul săsesc structurate pe sistemul 3 + 4 care au exclus din diete, comitate și scaune pe reprezentanții românilor. În epoca modernă când nobilimea maghiară liberală și radicală, dar într-o măsură oarecare și cea conservatoare, se transformă într-o forță politică conducătoare a propriei națiuni în lupta pentru o guvernare constituțională și parlamentară, instrumentele puterii locale de stat ca Dietele, comitatele, scaunele, Curtea Supremă de Justiție din Pesta, Tabla Regală din Târgu Mureș s-au transformat și ele devenind din foruri nobiliare foruri naționale unde ungurii au deținut poziții cheie atât în Banat, Crișana, Maramureș, Partium cât și în Marele Principat al Transilvaniei (Ardeal).

Practic vorbind, în întreaga Ungarie habsburgică (inclusiv în teritoriul autonom al Coroanei Sf. Ștefan care a fost Marele Principat al Transilvaniei), stat component și asociat cu Austria istorică și formând împreună „unitarul și indivizibilul” Imperiu habsburgic, națiunea maghiară s-a situat sub tron și sub regimul metternichian dar peste români și slavi ocupând poziția de la mijlocul piramidei.

Partida națională a luptat pentru răsfurnarea absolutismului monarhic și instituirea unui regim monarhic parlamentar și constituțional maghiar, pentru modernizarea societății prin ștergerea iobăgiei și improprietărirea țăranilor, acordarea libertăților individuale și cetățenești și pe baza lor egalitatea în fața legii, impozabilitatea nobililor și aplicarea impozitelor proporțional cu veniturile etc. Multe din aceste revendicări

² Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională din Transilvania între 1791—1848*, București, 1986; Nicolae Bocsan, *Bojincă Damaschin T. de la idealul luminării la idealul național*, Timișoara, 1978.

programatice s-au integrat armonios în structurile regimurilor democratice europene fiind benefice și dublate toate de dreptul ungarilor de a-și apăra naționalitatea și limba, de a nu deveni austrieci și supuși ai unei Austrii Mari sau ai acelei Gesamtmonarchie visate de unii Habsburgi sau cancelari venezi.

Dar democrația socială și cetățenească n-a fost extinsă din păcate asupra celei politico-naționale întrucât ideologii și politicienii maghiari au declarat că pe teritoriul Ungariei Coroanei Sf. Ștefan „fiecare om trebuie să fie om și ungar“, că urma să existe o singură națiune și limbă politică, cea maghiară, întărirea unității și funcționalității lor fiind considerată sinonimă cu consolidarea arterelor inteligenței, libertății și „democrației“. Proclamarea axiomatică a identității dintre statul medieval sau istoric croit în vechime prin sabie și cuceriri și statul național maghiar unitar și indivizibil în condițiile în care la 5 unguri au existat 11 neunguri între Carpați și Fiume, declarațiile deschise că etnicul sau factorul genetic nu generează drepturi naționale colective ci doar acomodarea deja multiseculară la același sistem statal și juridic maghiar ar fi de natură să se impună în noua viață și structură politică sau publică „modernă“, au amenințat grav interesele politice ale nemaghiarilor din stat sortiți să devină simple umpluturi sau lîpături ai uneii națiuni civile maghiare și cetățeni supuși ascultători ai noului stat. Cu alte cuvinte deși ungarul nu trebuia să devină austriac sau cetățean al unei Austrii Mari, prin paradigma ideologiei și a viitoarei constituții maghiare românilor, slovacii, sârbii, rutenii, croații urmau să devină din punct de vedere politic unguri și cetățeni ai unei Ungarii Mari.

Puternica nobilime și aristocrație maghiară liberală sau conservatoare a reușit să limiteze regimul absolutist monarhic și prin Diete, comitate, sistemul juridic ungar local comitatens dar și central din Pesta și Târgu Mureș să-și păstreze puterea politică locală care împreună cu instituțiile monarhice habsburgice au exercitat o stăpânire duală habsburgo-nobiliară asupra maselor neprivilegiate din Ungaria și Transilvania. Puterea centrală a deținut poziții solide în Camera de Sus a Magnaților, în Cancelariile Aulice ale Ungariei și Transilvaniei, Consilium Locumtenentiale și Guberniu iar puterea locală în Camera Reprezentanților și comitate ce-și alegeau congregațiile, funcționarii (alispán, táblabíró, főjegyző etc.), aveau închisori proprii, administrau cercurile, adunau impozitele și recruții, incartiruiau trupele, administrau justiția, fixau prețul alimentelor și a zilelor de muncă, controlau constituționalitatea legilor și modul corect sau incorect al aplicării lor pe baza constituției maghiare prin intermediul deputaților aleși în Diete.

Puterea centrală neavând pârghii în administrația locală de stat, deci în comitate, nobilimea a operat între 1806—1842 introducerea limbii magiare la acest nivel, fenomenul fiind progresist acolo unde ungurii au fost majoritari, deoarece a echivalat cu administrarea poporului în limba lui, și reacționar unde au fost minoritari, întrucât a însemnat administrarea poporului într-o limbă străină lui. Cu alte cuvinte nobilimea a înlocuit latina și germana cu maghiara dar n-a admis folosirea limbilor slave sau a limbii române în comitatele unde neungurii au fost majoritari. De asemenea limba maghiară a fost decretată ca limbă dietală a Ungariei în 1844 și a Transilvaniei în 1847 și a fost folosită în tot aparatul

de justiție de sus până jos. Din aceste motive, încă înainte de 1848, în numeroase comitate s-au ivit conflicte între neunguri și unguri, primii în număr de 8.388.443 neavând niciun interes să constituie alături de ultimii în număr de 4.542.738 simple umpluturi sau lipituri la unica națiune civilă maghiară.

Dacă principiul naționalităților a fost interpretat incorect și în mod exclusivist de șefii maghiari prin decretarea necesității făuririi unui stat național maghiar unilingv, centralizat și unitar în jurul Pestei atunci când în realitate acesta era multinațional și poliglot, liderii nemaghiari l-au sesizat și l-au propus aplicat corect prin recunoașterea drepturilor naționale colective și pe seama nemaghiarilor și instituirea unui sistem statal în care etnicul să pătrundă în politic și toate națiunile, odată recunoscute în mod legal și parlamentar, să fie egale între ele, coordonate unele cu altele și nu subordonate sau integrate celei ungare.

Dar șefii politici unguri n-au avut niciun interes să extindă democrația socială și cetățenească în domeniul naționalului deoarece acest lucru ar fi echivalat cu pierderea treptată dar ireversibilă a teritoriilor în care nemaghiarii au fost majoritari: Transilvania, Banat, Crișana, Maramureș, Partium, Slovacia, Voievodina Sârbă, Croația, teritoriile slovene din zona Muraköz și cele rutene. Menținerea acestor teritorii și popoare sub dominația națiunii maghiare n-a fost posibilă decât în condițiile păstrării rolului conducător al aristocrației și nobilimii maghiare și în noua societate modernă.

Acest lucru s-a putut opera prin recunoașterea dreptului general de vot pentru nobilime, inclusiv cea mică, acordarea automată a jumătate din locurile congregațiilor comitatense pe seama viriliștilor, deci a marilor proprietari ce plăteau cele mai consistente impozite statului, mai întotdeauna și mai peste tot nobili unguri și împărțirea celeilalte jumătăți pe seama cetățenilor unguri get-beget, deci cei maghiari și genetic și politic și a „ungurilor“ de buze valahe, slave, germane, evreiești, armenice etc. care plăteau un impozit fixat legal censul fiind egal atât pentru parlament cât și pentru adunările administrației locale de stat.

Legile electorale au favorizat în alegerile parlamentare elementele urbane, unele localități mici dar privilegiate care au ales tot atâția deputați câți au ales electorii din comitate întregi, astfel că prin arondări, censuri ridicate de avere și prin menținerea unor avantaje pe bază de naștere s-au asigurat majorități maghiare atât în parlament cât și în congregațiile comitatense. Posturi importante și mănoase au fost rezervate în continuare și cu predilecție aristocrației și nobilimii în guvern, justiție, diplomatie, armată, ierarhiile bisericești dar și pe seama acelei categorii sociale nefaste numite gentry care a ocupat cele mai importante și mai numeroase poziții în administrația locală de stat.

Cu alte cuvinte, nici măcar în acest domeniu nu s-au acordat poziții proporționale conducerilor naționale ale nemaghiarilor cu scopul ca aceste foruri locale să depindă și mai strâns de guvernul central din Budapesta care, pe deasupra, numea și comiții supremi ai comitatelor Ungariei. De fapt legătura indestructibilă dintre ungurism, prelungirea supremației lui asupra nemaghiarilor prin centralismul maghiar de stat și păstrarea rolului conducător al nobilimii și aristocrației în societate a fost mărturisit de Széchenyi în 1844 în Camera Magnaților când a afir-

mat: „Noi ne aflăm în asemenea condiții încât maghiarismul este în raport direct cu nobilimea și aristocrația și trebuie să recunoaștem că în această situație orice democrație subminează națiunea”³.

Széchenyi și mulți liberali din partida lui au avut merite imense în asigurarea progresului națiunii, limbii, literaturii maghiare, a funcționării Academiei Juridice, în dezvoltarea artelor și teatrului național dar în același timp au afirmat că trebuie să facă și din pietre unguri deoa-rece pe baza dictonului „mănâncă dacă nu vrei să fii mântat” numai prin maghiarizare ar fi salvată ungarimea de pericolele slavizării, germanizării sau românizării. Intuind că e greu să-și transpună programele în practică atât împotriva nemaghiarilor cât și eventual contra dinastiei și austriecilor, liberalii unguri au pledat încă înainte de 1848 pentru o alianță cu liberalii austrieci, pentru răsturnarea concomitentă a regimului absolutist și instituirea a două regimuri monarhice parlamentare ce urmau să funcționeze pe baza constituțiilor maghiare și austriece.

Șefii unguri au plecat de la premiza — realistă dealtfel — că în afară de maghiari și de austrieci nici o altă națiune nu avea interes să se păstreze integritatea Ungariei Coroanei Sfântului Ștefan și a Austriei istorice, deci a celor două state asociate și componente care pe baza vechilor legi habsburgo-nobiliare și a Sancțiunilor Pragmatice, au format împreună „unitarul și indivizibilul” Imperiu bicefal.

Széchenyi și partida lui au urmărit ca viitorul guvern liberal maghiar să colaboreze strâns cu un viitor guvern liberal austriac și prin intermediul Vienei în Ungaria să pătrundă capital nu numai din partea vestică a Monarhiei habsburgice dar și din Europa Occidentală pentru a o transforma într-o țară agro-industrială și bancară modernă. Széchenyi, Deák, Eötvös și până la un moment chiar și Kossuth — deși au adoptat un ton vehement față de regimul metternichian — au insistat deosebit de mult asupra alianței strict necesare — din punctul lor de vedere — între Ungaria istorică și Austria istorică. Liberalii unguri au prevăzut și au militat pentru regim monarhic parlamentar, pentru o societate modernă din punct de vedere social și cetățenesc, cu proprietari liberi mici, mijlocii sau mari, cu egalitate individuală, impozit proporțional pe venit etc. într-o Ungarie care potrivit Sancțiunii Pragmatice urma să facă parte din Monarhie dar să se guverneze după propriile ei legi și instituții.

Realistii au intuit că o Ungarie independentă făurită ca stat național unitar atât împotriva neungurilor cât și eventual contra Dinastiei și austriecilor era imposibil de realizat și au preferat formula alianței austro-maghiare, a conservării celor două state ale Monarhiei împotriva tendințelor descentralizatoare ale tuturor națiunilor nemaghiare și negere-mane.

În acest sens Széchenyi i-a scris chiar și lui Metternich că austriacul ar trebui să fie vânătorul iar ungurul gonașul pentru ca amândoi să stăpânească vânatul achiziționat până atunci, deci teritoriile și popoarele cucerite în trecut de statele istorice menționate. El a militat deschis pentru alianța dintre cele două guverne austriece și ungur care să-și

³ Fran Zwitter, Jaroslav Sidak et Vaso Bogdanov, *Les problèmes nationaux dans la Monarchie des Habsbourg*, Beograd, 1960, p. 43

respecte reciproc interesele și să se sprijine în domeniile esențiale ale vieții publice împotriva oricărui pericol intern sau extern. Șeful liberalilor a fost consilier în Consilium Locumtenentiale, a efectuat lucrări de modernizare a capitalei Ungariei dar, exasperat de accentuatele abso-lutiste ale lui Metternich, a afirmat deschis că țara lui nu trebuia să meargă nici spre Metternich, nici spre Madarász, deci spre extrema stângă, ci spre constituția gândită și propusă de partida ce o conducea.

A doua figură a liberalismului maghiar Deák Ferenc, pătruns de frica slavilor și a unei puteri externe care-i va putea sprijini și dornic să păstreze statul în frontierele istorice, și nu numai cel maghiar dar și cel austriac, a afirmat clar că dacă ungurii și austriecii nu-și rezolvă conflictele și nu se vor sprijini unii pe alții, în viitor s-ar putea ca una și aceeași zi fatidică să aducă ruina Ungariei și Austriei și o dată cu ele dispariția întregului Imperiu habsburgic.

În aceste condiții nu este de mirare că Deák, Szechenyi, până și Kossuth, au refuzat înainte de 1848 propunerile emisarilor polonezi ai prințului Adam Czartoryski ca maghiarii, slavii și românii să inițieze o vastă luptă antidinastică și antiaustriacă pentru dezmembrarea Monar-hiei bicefale. Cu alte cuvinte până și Kossuth nu s-a născut antiaustriac ci a devenit ca atare abia în toamna lui 1848 când programul politic, constituția și legile maghiare au fost contestate de Dinastie, după ce tot ea le-a sancționat pe toate în primăvara și vara acelui an recunoscând libertatea națională maghiară odată cu supunerea și integrarea politico-națională a nemaghiarilor din statul Ungariei Coroanei Sfântului Ștefan transformat în grabă și fără temeii în stat național maghiar unitar.

Încă înainte de 1848, liderii nemaghiari realiști au sesizat că liberalii unguri urmăreau realizarea unei înțelegeri cu liberalii austrieci, în pofida opoziției lor față de Metternich. Un exemplu elocvent în această privință l-a constituit slovacul Ludovic Stur. Croatul Ogarev Ostrojinski a afir-mat ulterior că a declara Ungaria stat național maghiar sau Austria stat național german, când în ambele locuitorii unguri și austrieci erau mino-ritari, a echivalat cu un non-sens politic. El a propus mereu federali-zarea Imperiului pe baze etnice așa cum au procedat Palacky, Rieger, Ioan Maioreșcu sau alți lideri nemaghiari și negermani, inclusiv austriacul Anton Springer care inspirat din realitatea etnică demonstrată și de-monstrabilă statistic a scris că ungurii și austriecii n-au drept la co-mandament în Monarhia habsburgică.

Tendințele de apropiere a liberalilor unguri de Tron ca și viitoarea reușită a programelor politice maghiare a fost prevăzută de profesorul de istorie universală de la Blaj, Ioan Rusu, care a analizat atent structu-rile părții orientale ale Imperiului. El a afirmat că nobilii unguri, pentru a-și menține pârghiile puterii locale de stat aveau nevoie de Împărat după cum și acesta, având nevoie de bani și de soldați, apela la voturile lor din dietele Ungariei și Transilvaniei, astfel că raporturile dintre pu-terea centrală și locală de stat se vor reglementa după principiul „tu morbus curas illius, ille tuum”⁴.

Cu alte cuvinte încă înainte de 1848 s-a evidențiat faptul că partida liberală maghiară — cea mai puternică — a militat pentru un regim

⁴ George Bariț și contemporanii săi, vol. III, București, 1976, p. 477.

dualist în condițiile amintite și de fapt deceniile II și IV au fost acelea care au pregătit „1848 în Ungaria“, când s-a instaurat primul regim așa zis „modern“ de această sorginte.

Într-adevăr în 1848 și în primăvara popoarelor s-au imprimăvurat timpurile doar pentru cele două națiuni puternice ale Monarhiei, ungurii și austriecii. Doar ei au obținut constituții sancționate și aplicate, numai ei au avut două guverne și două parlamente reușind să-și instituie regimuri monarhice parlamentare și să-și transforme Monarhul în Rege și respectiv Împărat constituțional al Ungariei și Austriei.

În Imperiu n-au funcționat oficial un al treilea guvern la Praga, pentru ca structura lui să primească o configurație trialistă și nici mai multe la Zagreb, Liubliana, Bratislava, Blaj, Novisad pentru a-i impregna un aspect sau mai bine zis o substanță federalistă. Regele Ferdinand, amenințat în Lombardia, Venetia, la Viena chiar unde a cedat în fața liberalilor austrieci, a recunoscut legile din martie și a numit un guvern responsabil la Pesta. Unii miniștri austrieci și-au declarat acordul cu emisarii guvernului maghiar care au plecat în Germania în primăvara lui 1848 pentru a-i obține sprijinul împotriva slavilor din Ungaria și eventual la nevoie și împotriva unei puteri externe, care i-ar fi ajutat. Guvernele de la Pesta și Viena și-au manifestat nemulțumirea împotriva slavilor din Monarhie care au ținut în iunie un Congres la Praga.

Unii miniștri liberali austrieci au afirmat la început că în locul tiraniei sau al ochlocrației la Pesta era preferabil un guvern liberal și constituțional maghiar iar alții — deși n-au fost prea încântați de pierderea influenței în partea orientală a Monarhiei în favoarea Pestei — atâta timp cât duceau în vest un război greu contra Dinastiei de Savoia și a Lombardo-Venetiei sau erau amenințați de perspectiva insurecției cehe, au realizat că nu pot face față la două Piemonturi și au acceptat momentan funcționarea sistemului de stat instituit în Ungaria prin legile din martie și constituția din mai 1848.

Regele Ferdinand a sancționat legea uniunii Transilvaniei cu Ungaria, în pofida protestelor sâsești și românești, l-a suspendat pe Jellacić și a acționat alături de guvernul ungar în sensul supunerii Croației față de Pesta, a declarat neavenit progresul sârbesc care a solicitat Voievođină autonomă și a ordonat feldmareșalului Zanini să se pună la dispoziția ministrului de război Meszáros pentru a lupta împotriva croaților și sârbilor rebeli care au pus mâna pe arme și au combătut centralismul maghiar de stat. În general pe întreg teritoriul Ungariei trupele Regelui au intrat sub competența guvernului tot așa cum și trupele ungare au luptat sub steagul Monarhului comun pe fronturile italiene în partea vestică a Imperiului.

Practic vorbind în primăvara și vara lui 1848 Tronul i-a dat pe slavi și pe români pe mâna ungarilor și austriecilor așa cum au constatat cu regret românii Axente Sever, Vincențiu Babeș, Eftimie Murgu, cehii Palacky și Rieger și mulți alți lideri nemaghiaři și negermani. De fapt popoarele nemaghiaře au susținut acum o luptă militară și politică antidualistă în esență și programul ei. În fond în 1848/9 s-au declanșat războaiele naționale grele și sângeroase între națiunea maghiară cuceritoare care a acționat pentru a menține în statul ungar teritoriile cucerite de strămoșii

ei și români, sârbi, croați, slovaci care au luptat pentru eliberarea acestora cucerite de la strămoșii lor.

Românii au încercat să impună conceptul patriei române la început prin formula federalismului istoric pe baza Staatsrechtului care odată aplicat în practică potrivit programului din mai 1848 ar fi transformat Marele Principat într-un stat autonom românesc în care ar fi fost respectate și drepturile naționalităților conlocuitoare. Ulterior prin coroborarea principiului naționalităților cu dreptul etnic programele maxime au lansat revendicarea formării unui Mare Ducat Român prin unirea Ardealului, Banatului, Crișanei, Maramureșului, Bucovinei înzestrat cu guvern și parlament autonom, care și-ar fi trimis unii deputați și miniștri de legătură și în parlamentul și guvernul federal.

La fel și programele cehe bazate pe Staatsrecht au solicitat un stat compus din Boemia, Moravia, Silezia, cuprinse în Coroana Sf. Venceslav care-i lăsa însă Ungariei pe slovaci aflați sub impactul Coroanei Sfântului Ștefan, pe când cele situate pe dreptul etnic au lansat perspectiva făuririi unui stat comun cehoslovac. Alte programe slave și-au propus să obțină guverne și parlamente autonome și separate pentru Croația, Slovacia, Voivodina Sârbă, Slovenia etc., unele însă au vizat crearea Regatului Tripartit al Croației, Sloveniei, Dalmației în care să fie atrasă și Voievodina Sârbă cu timpul.

Deși din toamna lui 1848 Viena, încurajată de victoriile repurtate contra revoluțiilor italiană și cehă în vest, trece la contraofensivă împotriva Pestei, încurajându-i din interes pe nemaghiari sau luându-și angajamente scrise și verbal că le vor respecta programele, acestea n-a ajuns la lumina vieții și n-au fost aplicate în practica de stat. Unii comentatori avizați au afirmat că în afară de calculele generale ale Vienei — inclusiv gelozia miniștrilor austrieci care au văzut jumătate din Imperiu pierdut în favoarea Pestei — și luptele militare sau politice ale nemaghiarilor împotriva centralismului ungar de stat au contribuit la căderea dualismului instituit în primăvară.

Dar speranțele nemaghiarilor într-o Vienă sinceră și recunoscătoare s-au prefăcut în fum și scrum. Viena, victorioasă cu ajutorul rușilor contra Pestei și singură contra Piemontului și a Lombardo-Veneției, a nesocotit toate programele naționale, a instituit un centralism excesiv de stat în jurul metropolei, a Dinastiei și a guvernului neoabsolutist care, deși bazat pe o politică socială și o dezvoltare economică pozitivă, a inițiat o vastă dar zadarnică politică de germanizare.

Întrun moment de realism și subtilă inspirație, Alexandru Papiu Ilarian a afirmat că Alexander von Bach l-a tradus pe Kossuth în nemțește, evidențiind faptul că românii abia scăpați de focul maghiarizării au trecut și au căzut în pucioasa arzândă și fumegândă a germanizării. Politica centralizatoare și persecutoare austriacă, bazată pe poliție, jandarmerie, armată și biserica romano-catolică, a fost aplicată în egală măsură ca represiune a ungurilor și ca „răsplată” pentru nemaghiari. Dar stomacul Vienei era prea mic pentru a digera ființele și culturile naționale ale negermanilor sau pentru a germaniza plecând de la câteva milioane majoritatea etnică covârșitoare a tuturor celorlalți locuitori ai Monarhiei. Acest efort uriaș a subminat forța Austriei și Széchenyi a declarat că mai târziu ecoul care va analiza epoca și regimul politic al

lui Bach va răspunde: „Ach, ach“ iar însuși Jellacič, servitor devotat al Dinastiei, i-a spus fratelui său că grație unei atări politici Imperiul nu va dăinui mai mult de 25 de ani.

Într-adevăr în 1859 Austria slăbită și epuizată, cu trupele cele mai bune concentrate în estul Monarhiei, pentru a menține liniștea într-o Ungarie nemulțumită și amenințătoare, a fost învinsă de Franța și Piemont și a pierdut Lombardia. Prin Diploma din octombrie 1860 și Patenta din februarie 1861 Viena a revenit la situația de dinainte de 1848, a recunoscut competențele și autonomiile istorice ale Coroanelor Sf. Ștefan, Sf. Venceslav, a provinciilor ereditare, a convocat dietele și guverniile locale puse ulterior sub conducerea și supravegherea unui Reichsrat central lărgit și a cabinetului imperial. Dar, cu aceeași încăpățănare de fier, Viena a respins propunerile de federalizare etnică a Monarhiei venite din partea unor programe maxime formulate de unii lideri nemaghiari și negermani.

Astfel programele românești care și-au propus obținerea Ducatului tuturor românilor din Monarhia habsburgică au eșuat, deoarece Banatul, Crișana, Maramureșul, Partium au fost guvernate împreună cu Ungaria, Ducatul Bucovinei separat și doar Marele Principat al Transilvaniei (Ardeal) ca teritoriu cu autonomie istorică înscrisă în Diplome și acte de stat ale Coroanei Sf. Ștefan și-a văzut personalitatea distinctă înscrisă în proaspetele acte fundamentale de stat ale Vienei din 1860—1861. La fel au eșuat și alte programe federaliste elaborate pe baza dreptului etnic în acei ani de început ai regimului semiliberal al lui Anton von Schmerling și al cabinetului imperial prezidat de Arhiducele Rainer. Totuși acest regim, deși a exasperat prin unele accente centraliste (de pildă cehii și croații au părăsit Reichsrathul central), au recunoscut anumite drepturi naționale și competențe locale în limitele teritoriale impuse și fixate de Staatsrechtul istoric.

Astfel în limitele recunoașterii autonomiilor istorice ale Croației și Transilvaniei, au fost revalidate drepturile naționale croate, unele proclamate legal chiar înainte de 1848, și în 1863—1864 au fost elaborate cunoscutele legi pozitive și democratice ale Dietei de la Sibiu care au proclamat — în ciuda boicotului maghiar — pe cale parlamentară națiunea română și confesiunile ei ca națiune politică și religii egal îndreptățite în stat și limba română limbă oficială, coordonată cu maghiara și germana.⁵

Aceste legi au ratificat întrucâtva programul din mai 1848, de la Blaj, și a constituit — într-un fel — o răsplată morală pentru cei 40.000 de morți români care au căzut pentru recunoașterea limbii și naționalității și neintegrarea lor în unicatul națiunii politice maghiare. Dacă în martie 1849 asemenea promisiuni și măsuri au rămas pe hârtie — ca și Constituția de atunci ce a fost comparată cu o mireasă ce nu a mai ajuns la altar — se părea că acum lucrurile încep să se miște, că legile odată aplicate în practică vor prinde viață, vor deveni cutumă și că „mireasa“, deci națiunea română din Ardeal, odată ajunsă la altar, va face casă bună cu Dinastia și cu regimul Schmerling. Legile din 1863—1864, deși nu au fost valabile și pentru românii din Banat, Crișana, Ma-

⁵ S. Retegan, *Dieta românească a Transilvaniei (1863—1864)*, Cluj-Napoca, 1979.

ramureș, Partium, au provocat o vie satisfacție și o bucurie generală și pe deplin explicabilă printre românii ardeleni. Din păcate fericirea sau „câsnicia“ a durat puțin deoarece din străfunduri au început să funcționeze structurile Monarhiei habsburgice ce s-au bazat pe coaliția dintre cei puternici din jurul Tronului împotriva națiunilor majoritare dar slabe din punct de vedere social-economic și asuprite.

Revalidarea, în 1860—1861, a legitimismului monarhic al Coroanei Sfântului Ștefan și a Sancțiunii Pragmatice a însemnat implicit recunoașterea simultană a apartenenței Ungariei la Monarhie și a autonomiei ei interne, a dreptului de a se guverna după propriile legi și comandamente, prin instituțiile specifice și avizate să le aplice în practica vieții de stat. Odată atins acest deziderat și pe baza continuității lor de drept, liberalii unguri au acționat cu consecvență pentru ca pe trunchiul autonomismului istoric să altoiască legile și constituția din 1848 care au recunoscut și au impus libertatea națională modernă pentru unguri și supunerea și integrarea politică pentru neunguri. Deși în acești ani nu s-a obținut revalidarea lor, totuși unele „portite“ pentru o viitoare împăcare între Ungaria și Austria, au fost „uite“ deschise. Doar Cancellarului aulic al Ungariei i-a fost oferit un loc în cabinetul imperial — nu și celor ai Croației și Transilvaniei — iar parlamentul din Pesta putea să se întrunească și singur din proprie inițiativă dacă avea de discutat probleme interne specifice Ungariei.

Aceste „scăpări“ l-au îngrijorat pe cehul Palacky care a intuit că pericolul instaurării dualismului nu a fost definitiv înlăturat și a afirmat că într-un anume fel a existat un dualism specific habsburgo-nobiliar în timpul Mariei Thereza iar în 1848, pentru o scurtă vreme, a funcționat și o alianță nescrisă austro-maghiară contra slavilor. De asemenea, în 1861, s-au declanșat dispute între slovacul Hurban și liberalul Eötvös, deși acesta din urmă a fost și adversarul hotărât al lui Schmerling-Eötvös József i-a reproșat lui Hurban că slovacii nutresc tendințe separate față de Ungaria și dacă ei sau alți nemaghiari nu se cumințesc, liberalii unguri se vor vedea siliți să se împace și să dea mâna cu austriei pentru a-și salva împreună statele. Hurban, avizat dar și vizat, a răspuns calm, că atâta timp cât slovacii vor fi asupriți de unguri vor privi în afară și a replicat ironic și abil că în tot răul e și un dram de bine, că alianța austro-ungară era bine să se facă odată și odată pentru ca lumea să cunoască fața adevărată a lucrurilor, să vadă și să priceapă că politica liberală maghiară urmărește demult instaurarea dualismului în Monarhie.

Cehul Rieger a demonstrat că ori de câte ori austriei nu vor să accepte revendicările juste ale cehilor, îi sperie că dacă nu vor sta cuminți se vor împăca cu ungurii și vor întări dublul centralism de stat în jurul Vienei și Pestei. Tânărul Ioan Maniu i-a scris unchiului său Simion Bărnăuțiu că în pofida unor contradicții dintre Ungaria și Austria, rămase în suspensie sau nerezolvate încă, Dinastia și miniștrii austriei se vor împăca cu nobilii unguri, îi vor primi în brațele lor întinse înțocmai ca părintele biblic fericit că și-a recâștigat fiul risipitor, rătăcit într-o vremelnică pribegie. Monarhia și Austria — spunea el — s-au bazat întotdeauna pe aristocrație și nobilime.

De asemenea, Ioan Rațiu, Iacob Bologa, Ilie Măcelariu au intuit că

Împăratul și miniștri austrieci i-au sprijinit pe românii ardeleni deoarece au avut nevoie de ei împotriva unor politicieni maghiari încă recalcitranti, dar s-au temut — și nu fără temei — că după realizarea împăcării și după rezolvarea conflictelor dintre Tron și șefii maghiari și austrieci, s-ar putea ca națiunea română să-și piardă libertățile politice achiziționate după atâta trudă și cu mari sacrificii. Între 1861—1865 în Transilvania Viena a mai „uitat“ o porțiță deschisă spre unguri și anume majoritățile comitetelor comitatense le-au fost rezervate lor.

Intr-adevăr după plecarea lui Kossuth și a elementelor antidinastice în exil, liberalii unguri, sprijiniți în surdină și de conservatori, au reînceput acțiunea constantă de reimpăcare cu Dinastia și cu Austria. Sprijiniți de unele cercuri diplomatice europene, ei au afirmat că Austria nu putea fi puternică cu o Ungarie nemulțumită în spate, dar după împăcare, Monarhia își va putea întări pozițiile în Balcani și va fi capabilă să constituie o barieră serioasă în calea expansiunii Rusiei spre Strâmtori și Mediterană. Încă din anii 1860—1861, când s-au amnistiat toate condamnările pronunțate în urma evenimentelor din 1848—1849, politicienii unguri și austrieci au realizat că războiul dintre ei a fost o greșeală gravă care odată repetată le poate deveni fatală. Slăbirea Ungariei și Austriei în continuare ar fi facilitat tendințele centrifugale ale românilor din Transilvania, Banat, Bucovina înspre București și pe cele ale slavilor spre Belgrad. Fostul condamnat la moarte în contumacie la 1849, Andrásy Iuliu, a spus clar că trebuie să se împace cu Dinastia și cu Austria deoarece ungurii nu-și vor putea impune fără ei constituția din 1848 și nu vor fi capabili să transforme structura istorică sau clasică a Ungariei într-un stat național maghiar unitar.

Pe de altă parte politicienii austrieci îngroziți de perspectiva pierderii altor teritorii după Lombardia și de mersul ascendent al principiului naționalităților în Europa, s-au apropiat de unguri, au renunțat la himera mult visată a imperiului unitar și au ajuns la concluzia că în locul imposibilului stat unitar se impunea o posibilă unitate de stat în jurul Vienei și Pestei, ce urmau să-și coroboreze eforturile comune în diplomație, război și finanțe. Încă în 1862—1863, în surdină, Francisc Iosif I s-a consultat cu unii lideri unguri în legătură cu realizarea unei posibile împăcări cu Ungaria și răspunsul a fost că pe lângă recunoașterea autonomiei clasice a țării era strict necesară revalidarea legilor și constituției din 1848 care au adaptat structuri vechi la formele „noi“ și moderne impuse de necesitățile vremii — în fond mai ales la cele ale centralismului maghiar de stat — după care urma să se discute problema aranjării afacerilor comune.

În 1863 liberalii austrieci ai lui Kaiserfeld au deschis ofensiva directă pentru împăcarea austro-maghiară dar aceste tentative au fost blocate momentan de cabinetul antidualist Rainer-Schmerling, fapt ce a dat un scurt răgaz Dietei de la Sibiu să voteze legile I și II, sancționate apoi de Monarh. Însă în 1865 împăcarea stăpânilor ce s-au certat odinioară a intrat într-o fază hotărâtoare urmând necesitățile prezentului dar și schemele trecutului când de repetate ori relațiile dintre Tron și nobili s-au derulat după modelul „tensiune, ciocnire, compromis“, sau altfel spus: „stăpânii se ceartă, stăpânii se împacă“. Francisc Iosif I l-a trimis acasă la

Deák Ferenc pe viceguvernatorul Ungariei, von Auguss, cu scopul de a întreprinde primii pași concreți pentru împăcarea austro-ungară.

Monarhul a făcut acest gest deoarece a fost informat că Deák și partida lui au fost mai puternici decât independiștii kossuth-iști și antidinastici sau decât conservatorii unguri, fideli din totdeauna și fără condiții ai Tronului și în această situație realizarea compromisului și a alianței din partea Ungariei depindea în primul rând de liberalii dualiști și deăkiști. Răspunsul lui Deák a venit prompt, a devenit public prin Articolul de Paști din 1865 care pe lângă revalidarea constituției și legilor din 1848, grabnica instalare a unui guvern responsabil, convocarea Dietei de Încoronare la Pesta, a anunțat și rezolvarea afacerilor comune prin Ministere de profil și comisii parlamentare mixte austro-ungare. Între timp Monarhul a venit fără escortă la Pesta, a acordat sume mari de bani Academiei Maghiare și unor instituții de cultură, fiind primit cu fast de delegațiile nobilimii și ale comitatelor.

Francisc Iosif I a numit fără știrea cabinetului Rainer-Schmerling pe noii cancelari aulici ai Ungariei și Transilvaniei Majláth și Haller — ultimul subordonat primului — devotați noii linii politice a alianței austro-ungare, astfel că guvernul imperial a înțeles „aluzia“, a demisionat și unii dintre membrii săi marcanți au devenit repede ambasadori în țări străine sau au fost prompt pensionați. În comitatele Transilvaniei au fost numiți comiți supremi unguri, devotați legilor și structurilor din 1848, care în 1865 s-au comportat ca mici pași hotărâți să reprime orice mișcare de rezistență împotriva planurilor dualiste în ofensivă.

În aceste condiții Dieta din Sibiu a fost suspendată iar majoritatea maghiară a Dietei din Cluj, contrafăcută prin aplicarea unor privilegii de naștere și a unui cens ridicat de avere care au falsificat și democrația reală și spectrul etnic, a declarat incompetență Dieta din Cluj în elaborarea oricăror decizii privind Transilvania pe motiv că legile uniunii Transilvaniei cu Ungaria, VII și I, de la Pozsonyi și Cluj, din 1848, ar fi fost perfect legale și valabile de atunci încolo și că tot ce s-a întâmplat contrar spiritului lor și al constituției ungare n-ar fi fost decât „tabula rasa și fixio juris“. În concluzie, Transilvania trebuia să organizeze alegeri de deputați pentru Dieta de Încoronare de la Pesta, convocată pe luna decembrie 1865.

Deputații români din sau dinafara Dietei de la Cluj, alți lideri români, au declarat și ei incompetent forul legislativ convocat în marele oraș de pe Someș, dar din cu totul alte motive și cu argumente diferite și radical opuse celor ungurești. Dieta din Cluj era incompetență să elaboreze decizii privind Transilvania, deoarece prin structura ei nu reprezintă majoritatea locuitorilor din Marele Principat, ci minoritatea în continuare privilegiată din el, deci într-un cuvânt nereprezentând poporul, nu este un organ democratic și nu poate vorbi în numele sau în locul lui. Adresa minorității române înaintată de deputații români, în frunte cu Șaguna, au cerut zadarnic unei Viene promaghiare, să se convoace o altă Dietă a Transilvaniei, după norme democratice nemistificate, cu o majoritate românească, care să fie legală și coordonată cu Dieta Ungariei, cu scopul de a discuta împreună condițiile unei eventuale alianțe sau uniuni pe baza recunoașterii legale și parlamentare a națiunii și limbii române și a egalității ei cu cea maghiară sau cu altele

din stat, ceea ce ar fi dus cu timpul la federalizarea Ungariei, la stabilirea unei alianțe între parteneri egali și naturali. Dar tocmai acest lucru au vrut și au reușit să-l evite politicienii unguri care au militat pentru ca națiunea maghiară să nu fie soră adevărată, să nu fie egală sau coordonată cu celelalte, ci să fie situată peste ele, toți neungurii urmând să fie subordonați și integrați ca cetățeni ai unicei națiuni politice sau civile maghiare, de „buze“ valahe, sârbe, slovace etc.

Vocea lucidă a prelatului unit Ioan Antonelli le-a atras în van atenția puternicilor zilei că de la Revoluția Franceză încoace s-a văzut clar că privilegiile trebuie să se retragă în fața democrației și în Transilvania, dacă se vrea să se meargă alături și împreună cu Europa. De aceea, structura desuetă și depășită a Dietei din Cluj o situează într-o și o califică ca o satiră fără exemplu în istoria parlamentară a popoarelor. În numele Transilvaniei — afirma Antonelli — potrivit normelor democratice reale, singurele care puteau evidenția realitățile etnice și erau capabile să dea expresie voinței celor mulți, puteau vorbi și erau chemați să se pronunțe în primul rând românii majoritari și vechi de peste 17 secole pe acest teritoriu.

Tot în deșert a afirmat și Mitropolitul Șuluțiu că românii au nevoie și de drepturi naționale colective, de personalitate și de libertate politică și nu numai de cea individuală sau socială, ultimele două, fără prima, putând constitui uneori doar capcane pentru integrarea într-o națiune străină. Dacă omul își pierde libertatea individuală sau proprietatea — spunea Mitropolitul — și le poate recăștiga într-un viitor sau loc de refugiu mai bun, dar dacă își pierde naționalitatea, ea nu mai poate fi recuperată niciodată. Cei ce au dat cu o mână românilor libertatea cetățenească și cea socială, proprietatea, fără să le-o acrode și pe cea națională, au procedat ca omul bogat care i-a aruncat săracului în stradă niște merinde pentru a-l scoate din casa lui — deci din cea a naționalității și limbii sale — și a-l integra într-o alta străină ființei și specificului cu care l-a înzestrat Dumnezeu și natura. Aici Șuluțiu a surprins de fapt negoțul necinstit pe care miniștrii și parlamentarii unguri l-au făcut cu cele trei libertăți, oferindu-le neungurilor doar două din ele pentru a-i atrage, a-i supune și a-i integra mai ușor în națiunea politică ungară.

Dar înaltul prelat a protestat vehement, atât în Dieta de la Cluj, cât și în cea de Încoronare de la Pesta, împotriva situației umilitoare ca după ce românii ardeleni au avut recunoscută legal naționalitatea politică, să fie împrăștiți în indivizi singuratici pentru a fi mânate ca oile necuvântătoare în Ungaria, unde erau sortiți să devină simple lipituri sau umpluturi la cea maghiară. Șuluțiu și alți lideri au militat ca legile din 1863—1864, valabile doar pentru românii ardeleni, să fie extinse automat după uniune și asupra celor din Banat, Crișana, Maramureș, Partium, astfel ca într-o Ungarie cu adevărat democratică și federalizată, o națiune de aproape 3 milioane de oameni să-și poată conserva ființa, să-și apere interesele și drepturile alături și nu împotriva celei maghiare cu care urma să fie egal îndreptățită. De asemenea, atât la Cluj, cât și la Pesta, între 1865—1868, deputații sași concentrați în jurul lui Jakob Rannicher au cerut zadarnic recunoașterea și generalizarea legislației sibiene democratice din 1863—1864 care a fost benefică pentru o bună

administrație și crearea unui climat pașnic, de respect și de înțelegere între națiuni⁶.

În 1866, Andrásy Iuliu i-a spus lui Francisc Iosif că era strict necesar să întărească în interesul Tronului și al ungarilor principiul monarhic al legitimismului Coroanei Sf. Ștefan dând o replică hotărâtă progresului realizat prin Unirea Principatelor prin sancționarea uniunii Transilvaniei cu Ungaria promulgată și de legile din 1848 și aprobate de predecesorul său unchiul Ferdinand⁷. După înfrângerea Austriei în 1866 și după pierderea Venetiei, au urmat în 1867 instalarea cabinetului dualist prezidat de Andrásy Iuliu, încoronarea lui Francisc Iosif I ca rege al Ungariei, jurământul depus în 8 iunie pe validitatea și continuitatea legilor din 1848, ceea ce a adus după sine la 20 iunie anularea legilor din 1863—1864 prin decret regal semnat de Monarh și ministrul său președinte. Această lovitură sub centură adresată românilor ardeleni a provocat — după mărturisirea lui Ioan Pușcariu — „un dezastru cutreierător“ printre ei, a semănat deznădejde și necaz după bucuria de scurtă durată, dar pierdută, din anii vechiului regim. Ioan Antonelli a constatat cu tristețe că românii — din punct de vedere național, nu individual-cetățenesc sau social — au devenit în 1867 hiloți politici ai ungarilor, ca și la 1848, Vincențiu Babeș a afirmat clar că dualismul din 1867 e fătul celui din 1848 iar Axente Sever a avut din nou ocazia să sintetizeze situația națiunii sale până atunci arătând că atât la 1848 prin legile și constituția din aprilie, cât și la 1867 când acestea au fost revitalizezate, românii au fost lăsați la discreția și batjocura ungarilor de o Dinastie nerecunoscătoare și uitucă, care nu-și mai respectă nici măcar semnăturile recente depuse pe actele fundamentale de stat din anii 1860—1864⁸.

Este deci evident că în timp ce românismul de peste Carpați s-a întărit încet dar sigur între 1848—1866, cel din Transilvania a suferit o involuție, în pofida uriașului efort din 1848/9 care l-au costat 40.000 de morți, 41 de biserici distruse complet, altele parțial și în ciuda razei de speranță și de lumină ce s-a întezărit în regimul semiliberal din 1860—1864. Cu toate loviturile recente și dureroase înregistrate de românismul apusean transilvănean — sau mai precis tocmai datorită lor — românii asupriți și desconsiderați în Ungaria și-au îndreptat privirile și speranțele spre Principatul România. Întreaga mișcare națională, spiritul de rezistență antidualistă al românilor din Transilvania, au fost întărite mereu de continua ridicare a Principatului România, au primit curaj și putere morală în epoca reformelor lui Cuza și Kogălniceanu sau în anul aducerii la București a unui prinț dintr-o mare Dinastie europeană prin care s-a realizat integral Programul național din 1857 și s-a salvat România Mică și odată cu ea și speranța făuririi României Mari. Românii din Transilvania și-au exprimat satisfacția pentru reprimarea manifestărilor separatiste de la Iași inspirate nu numai de propaganda rusă,

⁶ Problematika tratată pe larg la Suci, *Antecedentele dualismului și rolul lui Ilie Măcelariu în mișcarea națională a românilor din Transilvania (1848—1867)* în mss.

⁷ Louis Eisenmann, *Le Compromis austro-hongrois de 1867. Etude sur le dualisme*, Paris, 1904, p. 405.

⁸ Suci, *Antecedentele dualismului* . . .

dar și de neinspirării și optuzii Constantin Moruzzi, Nicolae Rosetti Roznoveanu, Calinic Miclescu.

Dacă succesele înregistrate la București i-a bucurat pe românii din Ungaria, ele au fost însă de natură să-i enerveze pe ideologii și șefii statului ungar speriați la un moment dat — într-o perioadă în care relațiile dintre Prusia și Austro—Ungaria erau încă încordate — că România va obține sprijin extern de la Berlin sau de la alte mari puteri pentru a cucerii Transilvania. De aceea ei l-au privit pe Carol ca pe un principe al unui „popor sălbatec de porcari“, demn de a fi închis la închisoarea ungurească de la Muncaci. Despre boieri au afirmat că ar fi ieșiți „din cocine“ și multă vreme după Unirea România a fost tratată drept Valahia și Moldova⁹. Până și Turcia și diplomația imperială otomană, care au realizat cu vădită neplăcere că o Românie având în frunte un Principe dintr-o mare Dinastie creștină nu-i va mai fi pentru multă vreme vasală, s-a temut că Domnitorul Carol, sub pretextul că aduce muncitori pentru construirea căilor ferate a introdus de fapt soldați prusaci deghizați în asemenea lucrători, cu scopul ca România să producă tulburări în zonă, pentru a ataca Austro-Ungaria și a-și mări teritoriul cu Transilvania și Bucovina. Diplomații turci au presupus că 30.000 de asemenea „lucrători“ au și intrat în România. Pus la curent de agenții diplomatici români, D. A. Sturdza a adoptat o linie liniștitoare și ușor ironică față de Turcia inoculându-i aserțiunea că mărirea teritoriului României în dauna Austro-Ungariei ar fi un avantaj pentru ea dacă s-ar fi realizat o alianță româno-otomană contra Rusiei¹⁰.

Guvernării maghiari au fost iritați de intervențiile publice ale unor oameni politici din România, în favoarea românilor din Austro-Ungaria, făcute de I. Brătianu, M. Kogălniceanu sau alții. Parlamentul, presa, opinia publică din Principat au atras atenția guvernanților unguri că și românii din Transilvania au drept la existența politică națională recunoscută legal ca și la proprietatea pământului pe care-l muncesc și îl locuiesc de secole. Au fost evocate evenimentele din 1784 sau cele recente din 1848 pentru a smulge ungurilor respectul față de libertatea națiunii române dar s-a constatat cu regret că *La unguri istoria doarme*, deoarece atât la 1848 cât și la 1868 aceasta era călcată în picioare de guvernul pestan¹¹. Furios din cauza acestor intervenții, suspicios că Bucureștiul dornic să realizeze Daco-România alimentează atitudinea antimaghiară a cetățenilor unguri de buze valahe, Iuliu Andássy i-a spus unui agent diplomatic român că Austro-Ungaria va realiza prompt unirea tuturor românilor în sensul că va ataca micul Principat România, îl va anexa, extinzându-și granițele până la Prut și Marea Neagră, astfel ca românii de peste Carpați să poată fi împreună cu frații lor ardeleni în același stat maghiar¹².

⁹ N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*. Ediție de Georgeta Pe-nelea, București, 1989, p. 491.

¹⁰ Biblioteca Centrală de Stat, București, Colecții Speciale, (BCS) Fond Brătianu, P.D. 1/1.

¹¹ „Românul“ din 29—30 iulie 1867.

¹² B.C.S., Fond Brătianu, LVII/1. Scrisoarea lui Ludovie Steege către D. Ghica expediată din Viena la 12 februarie 1869.

De fapt este interesant să urmărim relațiile dintre România și românii din Transilvania prin prisma adversarului sau prin acea l'îmage de l'autre.

În decursul primilor ani ai Dualismului, atitudinea guvernului de la Budapesta a devenit mai agresivă față de mișcările naționalităților din Ungaria. Aceste mișcări urmau să întâmpine noi dificultăți în apărarea identității lor naționale, amenințată de măsurile luate de o administrație tot mai opresivă.

În mod natural, românii din Principatele Unite nu puteau rămâne indiferenți față de ceea ce se întâmpla dincolo de Carpați. Unirea de la 1859, amenințată de interese ostile a fost consolidată considerabil prin urcarea pe tron a prințului Carol de Hohenzollern-Sigmaringen care aducea prestigiul unei dinastii puternice, care învinsese pe Habsburgi și se antrenase pe drumul validării puterii germanice în Europa.

În Austro-Ungaria, resentimentele produse de umilitatea înfrângerii de la Sadowa din 1866 nu se atenuaseră încă și prezența pe tron la București a unui Hohenzollern nu făcea decât să accentueze bănuiala, chiar dacă cauzele reale ale fenomenului, cunoscute de altfel autorităților erau mai adânci, de natură etno-politică, că în România se țeseau mașinațiuni anti-austro-ungare, în iețelegere cu Berlinul. Atât la vest, cât și la est de Leitha, exista convingerea că ținta de perspectivă a statului român, care exercită o puternică atracție asupra românilor din imperiu, era desăvârșirea unității naționale. Se contura deja o animozitate surdă, permanentă, insurmontabilă, care va constitui pentru mulți ani fundalul relațiilor dintre cele două state. Documentele de arhivă furnizează date de o importanță deosebită pentru reconstituirea procesului de intensificare a activității naționale românești de unitate, fenomen care a determinat atât atitudinea românilor din Ungaria față de guvern, cât și raporturile dintre românii din Principatele Unite și Austro-Ungaria.

Astfel, atenția acordată de autoritățile austro-ungare demersurilor politice ale românilor din imperiu și din țară se accentuează lăsând să se întrevadă o neliniște adâncă, în ciuda momentului de consolidare a intereselor maghiare marcat de pactul dualist de la 1867. Diplomația austro-ungară din București pleacă bine urechea, pândeste fiecare mișcare, supraveghează de aproape tot ce avea legătură cu problema românească, în special atitudinea publicului și a guvernului față de mișcarea națională din Transilvania.

Nu surprinde, astfel, că deja la 1 iulie 1867, la puțin timp după încheierea pactului dualist, consulul general austriac la București, Eder, informa Viena asupra formării unui Comitet daco-român, destinat să alimenteze ostilitatea românilor din imperiu, împotriva dualismului și să militeze pentru unirea cu România. Consulul raporta că din însărcinarea acestui comitet foștii ofițeri de artilerie Alexandru Candiano și Costescu urmau să plece în Transilvania, pentru a întreprinde acolo propagandă națională și de a agita spiritele împotriva statului maghiar. Consulul era de părere că era mare nevoie de a se proceda cu toată severitatea împotriva emisarilor români, în scopul de a se dejuca intențiile Comitetului daco-român din București. El credea că pretextul pentru măsuri drastice

putea fi găsit cu ușurință dacă cei doi erau supuși unei supravegheri riguroase¹³.

Avertizate, autoritățile maghiare urmăriră cu atenție mișcările celor doi călători după ce au fost cerute consulatului din București informații exacte despre aspectul lor fizic, vârstă, etc.

Informat prompt de consulat, comisarul regal pentru Transilvania Péchy Mano, ordonă, dată fiind importanța deosebită a acestei afaceri, organelor de poliție, o supraveghere dintre cele mai atente a activității celor doi și a legăturilor lor cu alte persoane în Transilvania¹⁴.

În același timp, Péchy se adresează ministrului de interne pentru a-i informa asupra măsurilor luate în această privință, fără a uita să atragă și el atenția guvernului asupra pericolului reprezentat de prezența unor asemenea persoane în Transilvania. Se interesează și el pe lângă consulul din București în privința locului pe unde cei doi români urmau să treacă frontiera. Deși de obicei organele administrative cezaro-crăiești erau foarte grijulii în asemenea împrejurări, Candiano și Costescu au trecut frontiera neobservați, ceea ce a iritat pe comisarul regal Péchy, care a ordonat autoritățile de frontieră să împiedice în viitor pătrunderea în Austro-Ungaria a oricărei alte asemenea persoane¹⁵.

Vizita aceasta a creat destulă agitație printre reprezentanții puterii. Corespondența oficială schimbată febril, la toate nivelele stă mărturie. Nelinıştea oficialității nu putea fi decât sporită de faptul că Alexandru Candiano își exprimase solidaritatea cu lupta națională a românilor împotriva supremației maghiare, asigurându-i prin ziarul său *Perseverența* de solidaritatea fraților lor din România. Era bănuیت deci o dată în plus că urmărea să agite nemulțumirea românilor transilvăneni.

Candiano și tovarășul său de drum au parcurs sudul Transilvaniei, îndreptându-se sub ochii vigilenți ai autorităților spre Munții Apuseni. Acolo s-au întâlnit cu influentul protopop greco-catolic Simion Balint, fost conducător în revoluția română de la 1848. Alți militanți români, suspecti în ochii autorităților, s-au interesat de prezența lor, ceea ce a alarmat și mai mult pe bănuitorul prefect al comitatului Alba Superioară, Pogany György. În 16 iulie 1867, într-un local din Zlatna, Candiano a fost arestat (Costescu nu mai este menționat în documentele consulatate) și escortat sub pază armată la Aiud, unde a fost închis în așteptarea anchetei care urma să aibă loc. Din ordinul lui Péchy s-au controlat bagajele lui, unde s-au găsit note asupra călătoriei sale, care după părerea comisarului regal conțineau confirmarea scopurilor subversive ale prezenței sale în Transilvania.

Autoritățile, surescitate, considerau că nici la Aiud nu era bine plătit. Încă înainte de 18 iulie 1867, Pogány îi ceruse lui Péchy de a-l îndepărta din zonă, căci, afirma el, un individ periculos coborâse din munți și se interesase de aproape de soarta arestatului. Temându-se de o explozie a nemulțumirii populare din acele părți, cunoscută prin spiritul ei de nesupunere și permanentă agitație, contele Péchy se adresa, în 19 iulie, ministrului de interne Wenkheim Béla, cerându-i părerea în le-

¹³ Magyar Országos Levéltár (M.O.L.), Belügyminisztér, K-150-1867, R-16-2023, f. 14.

¹⁴ M.O.L., K-150-1867, R-16-2023, f. 13.

¹⁵ Ibidem.

gătură cu o eventuală expulzare a lui Candiano, pentru a se evita posibilele complicații ulterioare¹⁶. După o cercetare minuțioasă a documentelor sale, acestea urmau să-i fie înapoiate prin intermediul consulatului austro-ungar din București.

Pogány, Péchy, Wenkheim, au fost alarmați de formulările lui Candiano din notele sale, în care deputații români din dieta pestană, considerați nu îndeajuns de antidualiști erau plasați într-o comparație defavorabilă cu personalități ca Avram Iancu, Simion Balint, Vasile Ladislau Pop, Ioan Rațiu, socotiți de documentele oficiale de anti-maghiari. Se părea de asemenea suspect că un căpitan de artilerie încerca să se dea reporter (deși omul era ziarist), întărind temerile legate de anumite posibile relații oculte, periculoase pentru ordinea politică a zilei, cu atât mai mult cu cât în bagajele sale se găsiseră adresele „tuturor“ românilor cunoscuți ca antidualiști.

În absența probelor Pogány—Péchy—Wenkheim, Andrassy schimbă depeșe oficiale, în vreme ce Péchy, dezorientat, nu știa ce să facă cu acest arestat, supus străin, care nu putea fi reținut la infinit și care protesta vehement împotriva arestării sale nejustificate¹⁷.

Prin urmare, la 23 iulie 1867, Candiano „Sándor“ a fost condus sub escortă la punctul de frontieră Râul Vadului, lângă Sibiu, și expulzat dar „onorabil“, după cum suna raportul întocmit de Péchy pentru superiorii săi.

Acasă Candiano și-a povestit pățaniile din Transilvania în ziarul său *Perseverența*, din care consulatul din București extrage articolul și-l trimite autorităților din Viena și Budapesta, iar Péchy, eliberat pe moment de temerile sale se bucură că demonstrația făcută tăiașe altor „agitatori“ români pofta de activități subversive în Transilvania.

În anii 1867—1868 acest episod este cel mai semnificativ, dar nici-decum singurul. Lipsa de discreție a unor subordonați care i-a făcut posibil lui Candiano să afle cine era la originea informațiilor care semnalaseră prezența și mișcările sale în Transilvania l-a nemulțumit profund pe Péchy. El va folosi toate mijloacele pentru împiedicarea activității militanților români pentru unitate în Ungaria. El se adresează astfel comandai armatei imperiale regale cerându-i să dea ajutor autorităților politice, cere funcționarilor din zona de frontieră să-și mărească vigilența¹⁸. Se accentuează de asemenea supravegherea populației românești, pentru a se contracara binecunoscuta sa receptivitate față de orice acțiune destinată să întărească coeziunea națională.

Nu mai târziu de 22 iulie 1867, Péchy scria ministrului de interne: „Într-o scrisoare privată din această lună, adresată excelenței sale domnului ministru președinte, am avut onoarea să-l informez în detalii cu privire la subtilele mașinațiuni ale românilor având ca scop formarea Daco-României, informându-l în același timp despre măsurile care după umila mea judecată se impun în această împrejurare“¹⁹. El propune ca în colaborare cu ministrul de afaceri externe al Imperiului, contele Beust, să se intervină pe lângă guvernul român în privința acestor agi-

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem, f. 22—25.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ M.O.L., K-150-1867-R-2023, f. 100.

tații care, avându-și originea în București, sunt atâtea în Transilvania de emisari agitatori, împotriva cărora cere măsurile cele mai drastice²⁰.

Afirmam că episodul Canadiano-Costescu nu era izolat. În 29 iulie 1867, un docemunt parvenit ministerului maghiar de interne informa mediile guvernamentale că C. A. Rosetti, în calitate de reprezentant al comitetului daco-român din Principatele Unite, ar fi primit 6.000 mii de galbeni din partea consulului prusac la București pentru a le utilizat pentru acțiuni subversive în Transilvania, unde se încerca a se atăta populația românească împotriva guvernului maghiar. Banii cheltuiți de Candiano și de tovarășul său de drum în decursul călătoriei din Transilvania ar fi provenit tot din această sumă²¹. Această afirmație, greu de controlat dar puțin probabilă, a sporit neliniștea oficialității pestane, care, acum că puteau fi bănuite mașinațiuni româno-prusiene în urma instalării unui Hohenzollern pe tron la București, se temea de apariția unor noi „instigatori” români. Guvernul nu încetează să ceară întărirea vigilenței la frontiere. Zelul unor funcționari frizează ridicolul. Astfel, în 3 septembrie 1867, în împrejurimile Sibiului a fost arestat un cetățean român, pe nume Nicolescu, suspectat de a fi desfășurat propagandă daco-română, iar în 6 septembrie a fost expulzat deși nu se găsiseră asupra lui documente compromițătoare. În febra urmăririi lui a fost reținut un individ sub numele de Lajos Stradl, cetățean maghiar (care evident nu recunoștea a fi făcut agitație pentru români) pentru simplul motiv că semăna leit cu acest Nicolescu²².

Lucrurile stăteau puțin altfel în privința celor supravegheați de mult, suspectați de a fi agitat pentru unirea tuturor românilor. Era, spre exemplu, cazul unui maior în retragere (Aronzi), stabilit la Brașov, care trezise bănuiala de a fi activat pentru unitatea românească în colaborare cu Pierre de Lusignan, fostul secretar al lui Cuza, care locuia în același oraș. Aceștia erau supravegheați de aproape, li se cunoștea cu exactitate aspectul fizic, vârsta²³. Un alt personaj originar și el din Principatele Unite, dar al cărui nume nu este menționat de documente, atrăsese bănuielile autorităților în decursul unei călătorii pe care o făcuse la Előpatak (Vâlcele) cu doi ani înainte. Cu acea ocazie îi spusese tovarășului de călătorie pe care-l luase de român, că totul era pregătit pentru crearea unui regat daco-român prin unirea Transilvaniei și a Banatului cu Principatele Unite. În 1867 el era din nou la Brașov, unde prezența sa a cauzat o reală preocupare autorităților. „Reapariția sa la Brașov — se spunea într-un raport confidențial — apare cu atât mai suspectă cu cât starea de spirit a românilor nu este favorabilă Austriei și se observă înclinația lor puternică față de România²⁴. Iritarea oficialității a fost accentuată de poziția luată de unele publicații din România față de lupta națională a ardelenilor.

În 24 iulie 1867, ministrul de interne maghiar se plângea pe lângă ministrul de externe al Imperiului de conduita ziarelor din Principatele Unite, care-i instigau pe românii din Transilvania, pregătind chiar unirea

²⁰ M.O.L., K-150-1867, R-16-2023, f. 26.

²¹ Ibidem, f. 30—31.

²² Ibidem, f. 96—97.

²³ Ibidem, f. 31.

²⁴ Ibidem, f. 94.

unei părți din Ungaria și a Transilvaniei cu România. Această atitudine era considerată ca foarte periculoasă: se cita un număr anexat al ziarului *Timpul* (Galați) în care românii erau incitați la revoltă și se cerea ca guvernul să intervină energic la București²⁵. Ziarul *Românul* era și el acuzat de a fi agitat populația românească din Transilvania. În 20 august 1868 un raport semnat de Eder, declara că ziarul *Românul* era guvernamental, și în spatele lui se ascundeau, în ciuda protestelor redacției minis- trii români, care atacau prin intermediul său Austro-Ungaria. Se propu- nea interzicerea distribuirii ziarului de către poșta maghiară pe terito- riul Ungariei.

În același timp, Eder interveni pe lângă guvernul român. În urma unei discuții cu Ion C. Brătianu, el informa la Viena că acesta nega ziarului *Românul* caracterul său oficial. Brătianu ar fi afirmat că o răscoală în Transilvania împotriva regimului nu era dorită în România, că opinia dominantă a cercurilor oficiale era că românii din Transilvania trebuiau să-și apere naționalitatea prin mijloace legale, dar a refuzat categoric să pună botnița presei. El ar mai fi spus că articolele lui C.A. Rosetti, care-i nelinișteau pe austro-ungari, nu reflectau decât propriile sale idei și că el nu avea nici o legătură cu guvernul²⁶.

Ziarul *Perseverența* a fost și el acuzat de a-i fi instigat pe românii din Ungaria la revoltă. Amintirea călătoriei lui Candiano în Transilvania revine în primul plan în urma unui articol considerat incendiar (*Apel la înarmare*). Consiliul de miniștri maghiar a decis să-i interzică difuzarea în Ungaria, făcându-l să împărtășească soarta viitoare a ziarului româ- nesc *Albina*, care apărea la Viena și urma să fie lovit de aceeași inter- dicție în 1869.

O altă țintă a ostilității oficialității austro-ungare a devenit „Socie- tatea Literară” tocmai creată la București. Socotind-o o societate cu scopuri politice deghizate, în iulie 1867 a fost interzisă participarea la lucrările sale tuturor cetățenilor Ungariei, care dețineau funcții publice. Interdicția i-a lovit pe mai mulți. Unul dintre aceștia a fost Ion Micu Moldovan. De câte ori le convenea autorităților, se declara cutare sau cu- tare călătorie că urma să fie în scopuri politice. Au avut loc și scene amuzante. Astfel, în 1868, Péchy era informat că Ioan Micu Moldovan și Timotei Cipariu jucaseră un renghi autorităților de frontieră: „... Ioan Micu Moldovan, fără pașaport, cu canonicul Cipariu au plecat în Valahia și în vreme ce erau verificate pașapoartele celorlalți călători cu o bună conștiință a lui, braț la braț, ca la plimbare, au trecut frontiera²⁷. La se- sizarea lui Péchy, ministrul de interne propuse Ministerului de Culte și Instrucțiune publică pedepsită profesorului recalcitrant.

Constatăm deci, pe baza documentelor de arhivă și prin ceea ce se cheamă l'image de l'autre că deja de la începutul dualismului problema românilor din Transilvania, a unității românești, a fost unul dintre deter- minanții principali care au acționat asupra relațiilor româno-austro-un- gare. Un examen atent al documentelor face dovada forței coeziunii na-

²⁵ Ibidem, f. 103.

²⁶ Ibidem, f. 96—97.

²⁷ Ibidem, f. 106. Vezi și Dumitru Suci, George Căpăianu, *Contributions à l'étude des relations diplomatiques roumano-austro-hongrois au debut du dua- lisme* în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, 34, 1989, F. 2, p. 25—36.

ționale românești care se manifesta în acțiuni permanente, chiar dacă inegale ca anvergură.

Transilvăneanul Simion Mihali Mihăilescu, refugiat în România, a început să spere încă din 1867 că guvernul de la București va interveni odată cu armata în Transilvania pentru a scăpa acest pământ românesc de la uniunea forțată cu Ungaria. El a regretat că nu s-a votat încă atunci un buget pe măsura unor asemenea planuri deoarece dacă armata română ar fi trecut Carpații, în Transilvania s-ar fi cântat alte marșuri decât cele ungurești. Totuși, Mihali nu-și pierdea încrederea în viitor, justificându-și constatarea „non est desperandum” prin aceea că „accidit in puncto, quod non speratur in anno”²⁸. Unii lideri din Transilvania n-au fost prea încântați de vehemența unor dispute politice interne survenite în România, unde ar fi preferat să prevaleze calmul și armonia internă, pentru ca românii asupriți să se simtă mai siguri, mai optimiști și mai încrezători în cel mai important sprijin real al lor în lupta pentru scuturarea jugului străin.

În 1870, George Barițiu, aflat în România împreună cu Ilie Măcelariu, n-au fost prea încântați de atmosfera tulbură din țară provocată de mișcările republicane ale lui Candiano Popescu — care mai târziu s-a „vindicat” și a devenit aghiotant regal — și adepții lui. Barițiu a fost indignat atât de spionajul și represiunea „tribunalului sau cabinetului negru” cât și de mișeliile lui Candiano Popescu și ale deșuchiaților săi tovarăși²⁹. Din dorința de a vedea lucrurile printr-o prismă ideală, și anume numai calm și armonie politică peste Carpați — ceea ce în viața reală nu prea există nicăieri — unii transilvăneni, îngrijorați de furia și intensitatea luptelor fratricide de partide sau de certurile survenite între anumite mari personalități, dealtfel meritoase, au pledat pentru moment în favoarea desființării grupărilor politice și a politicianismului în România. Dar alții, mai realști, nu merg așa departe, nu sunt de acord cu desființarea partidelor, chiar dacă erau „prea pasionate”, deoarece fără ele n-ar mai fi viață în națiune. Transilvănenii mai bănuitori au afirmat că deși nu toți politicienii din România erau de bună credință, au recunoscut că preferă pe liberali fiindcă ei ar dori încă de pe atunci unirea tuturor românilor³⁰.

Cu ocazia călătoriei lui Ilie Măcelariu la București, Comitetul Central al Astreii i-a cerut să ia legătura cu agentul comercial de la București Gustav Riecz și cu funcționarii Ministerului Cultelor și Instrucțiunii pentru a urgenta acordarea din fondul Ministerului a unei sume de 1400 lei noi. Spre documentare, lui Ilie Măcelariu i se trimite scrisoarea primită de la Riecz și o copie a răspunsului ministerului în legătură cu aprobarea sumei³¹. Într-adevăr, Astra, școlile elementare sătetești unite și ortodoxe, dar și liceele confesionale, au primit numeroase ajutoare în bani de la guvernele din București, fie ele liberale sau conservatoare, aprobate de Parlament. Ajutoarele în bani au fost dublate și de cărți și manuale școlare. Uneori ajutoarele au fost solicitate direct din

²⁸ *George Bariț și contemporanii săi*, Vol. IV, București, 1978, p. 40.

²⁹ Surdu, B. *Correspondența dintre George Barițiu și Visarion Roman*, în „An. Inst. de Ist. și Arh. Cluj”, 1966, p. 331.

³⁰ Arhivele Statului Cluj-Napoca, Fond Ioan Micu Moldovan nr. 4216; *George Bariț și contemporanii săi*, Vol. IV, p. 43.

³¹ „Transilvania”, III, 1870, nr. 19.

Transilvania. Conducerea complexului școlar ortodox din Brașov a motivat cererea de ajutor, în 1869, nu numai prin sumele insuficiente primite ca subsidii de la Ministerul de profil din Budapesta, dar și prin eforturile materiale făcute de românii din Transilvania în alte scopuri culturale și obștești care le-au subțiat mult pungile. Astfel, în ultimele 2 decenii ei au cheltuit 1.500.000 florini cu construirea a peste 800 de școli, reconstruirea sau repararea bisericilor dărâmate sau prădate de unguri în 1848/9 sau cu înființarea unor asociații literare și reuniuni filantropice³². De obicei statul român a răspuns prompt trimițând Brașovului în acești ani sume de bani între 23.500 până la 36.400 lei. Sumele au fost votate de Parlament, dispozițiile pentru a deveni executorii au fost promulgate prin Decrete domnești, contrasemnate unele de V. A. Urechia, capul Diviziunii Școalelor, Oficiu Învățământ³³. Gheorghe Sion a acționat în sânul Academiei Române pentru ca și cea mai prestigioasă instituție națională științifică și culturală să trimită bani pe seama școlilor confessionale române din Transilvania. Însă și aceste sume treceau prin Parlament și erau expediate doar după aprobarea lor de către forul legislativ³⁴.

Numai în 1869 au fost expediate în Transilvania, pe seama școlilor și bibliotecilor ortodoxe și unite 1056 de exemplare, câte 15 din fiecare carte de aritmetică, istorie, geografie, Bibliografia Cărilor Românești (Iarcu), Constituția și legile electorale ale României. Primirea lor a fost confirmată cu minuțiozitate de Ioan Anderco care le-a împărțit între Gherla și Năsăud, de I. V. Rusu din Sibiu unde au ajuns 68 de cărți în 408 de exemplare. Alte confirmări de primire și adrese de mulțumire au sosit din partea preotului Nicolae Raicu, care era și Directorul Eforiei Școlii Unite din Ohaba Făgărașului, apoi de la I. Germani, Codru Drăgușianu, Teofil Frâncu, ce și-au exprimat grațitudinea în numele Bibliotecii Oficiolatlui Districtual Făgăraș. Alte cărți, materiale și manuale a primit și Școala Ortodoxă din aceeași localitate. Preotul Ioan Comșa, neunit, din Zărnești, a primit cărți juridice și didactice din Tipografia Principatului România trimise de Ministerul de Interne. Ajutorul a fost binevenit, nu numai din punct de vedere material, dar și moral, deoarece românii din localitate au văzut că frații lor de peste Carpați s-au gândit la ei și nu i-au uitat³⁵.

Încă din 1866 mințile lucide românești din întreaga arie politică și etnică a neamului au ajuns la concluzia că toți transilvănenii culți trebuie să scrie cât mai des în România, iar intelectualii din România să scrie în ziarele naționale române din Transilvania. Unii intelectuali români din Transilvania, refugiați în România, au trimis acasă anumite corespondențe, parțial anonime, parțial pseudonime cu tot ce s-a întâmplat, bine sau rău, în Principat pentru ca frații români din Ungaria să afle în mare ce se întâmplă în statul român aproape sau quasi liber de peste Carpați. Unele materiale din „Gazeta Transilvaniei” au apărut semnate și cu inițialele numelui emitentilor. Transilvănenii refugiați în România și angajați acolo ca profesori au avut dificultăți financiare în 1866 moște-

³² Biblioteca Academiei Române, București, Manuscrise române (Mss.), nr. 975, f. 349—354.

³³ Mss, nr. 987, f. 30.

³⁴ Mss, nr. 1006, f. 163.

³⁵ Mss, nr. 987, f. 69—96.

nite de la regimul Cuza când nu și-au luat salariile iar după el, în primele luni salariile au scăzut cu 30%. La următoarele salarii din 1867 erau prevăzute scăderi cu 40% în vederea redresării bugetului³⁶. Dar asemenea greutăți n-au demobilizat pe românii conștienți din Principat sau din afara lui, convinși că ele vor fi depășite prin racordarea la Europa, efectuată cu aducerea prințului străin dintr-o mare dinastie europeană la București, prin capitalul străin și modelele occidentale aplicate la condițiile concrete românești și prin ajutorul constant pe care statul liber îl va expedia peste Carpați.

În fond în primii ai ai dualismului s-a constatat că multe ziare din România — printre care și *Românul* — a circulat în mii de exemplare în Transilvania sau viceversa „Archivu pentru filologie și istorie” al lui Cipariu, în sute și sute de exemplare în România. Uneori cei care din cuget curat, de pe ambele versante ale Carpaților, au făcut abonamente, le-au achitat înainte, au fost nemulțumiți că nu li se trimiteau numerele respective. Cei ce s-au fript cu scrierile lui Eliade care „le scotea ochii cu câte o coală sau două din opurile sale, apoi le mânca banii și nu le mai trimitea nimic” nu se mai abonau la reviste de peste Carpați „ca să nu pătiască și cu d. Cipariu ca și cu d. Eliad”. Români, transilvăneni refugiați în România recomandau fraților rămași în Ardeal să-și procure și să citească „Calendarul lui 11 februarie” pentru a-și da seama și a realiza de ce a fost necesară și obiectivă răsturnarea lui Cuza. În Calendar, care costa 2 sfanți, românii din Transilvania puteau găsi și portretele celor care au luat parte la răsturnarea lui Cuza, fie civili, fie militari, ca și ale familiei Hohenzollern-Sigmaringen cu biografia ei. Se recomandă românilor din Transilvania să trimită articole ziarului „Românul” în care să felicite guvernul actual din București³⁷, pentru maniera magistrală și benefică prin care au salvat statul modern rezultat din Unirea Principatelor și au aplicat în 1866 programul național singur și sigur valid și valabil enunțat de Divanurile Ad-hoc din 1857.

Dacă din Transilvania s-au expediat abonaților din România sute de exemplare din „Archivu” sau Gramtica lui Cipariu sau din alte reviste și ziare, din Principat s-au expediat ziare, reviste, cărți peste Carpați, inclusiv din Arhiva istorică a lui Hașdeu foarte utilă pentru intelectualii români ardeleni deoarece documentele vechi redactate în slavonă erau traduse în română și puteau fi ușor folosite pentru cunoașterea și aprofundarea Istoriei Principatelor. Slavona nu era prea cunoscută printre literații din Transilvania și potrivit unor informații din epocă nu era știută nici măcar de Cipariu. Documentele și corespondențele vremii atestă faptul că în primii ani ai dualismului cel mai citit ziar redactat în România și expediat peste Carpați era „Românul” care a circulat în Transilvania în mii de exemplare³⁸. Intelectualii moderni și lucizi de pe ambele versante ale Carpaților au acționat pentru impunerea unui stil natural, clar și limpede, ușor lizibil și perceptibil, în redactarea operelor culturale, literare dar și în ziarele politice. Ei au salutat acele cărți care au corespuns din acest punct de vedere necesităților printre ele numărându-se și o broșură despre instrucțiunea publică și privată redactată

³⁶ Arh. Stat. Cluj, Fond I. M. Moldovan, nr. 4189.

³⁷ Ibidem, nr. 4191.

³⁸ Mss., nr. 997, f. 58.

intr-o limbă curată și cu un stil foarte bun care făcea lectura atractivă. S-a bănuir că autorul și-a făcut studiile în Germania iar broșura lui, expediată Bibliotecii Gimnaziului Român Unit din Blaj, era recomandată cu căldură intelectualilor mireni și eclesiastici care se ocupau cu instrucțiunea publică și privată în Transilvania³⁹.

Artemiu Publiu Alexi a cerut de la I. Moldovan lucrarea lui V. Măniu *Unitatea latină sau cauza română în procesul naționalităților din punct de vedere istoric, juridic și politic*, editată la București în 1867, dar și altele editate de același autor la Paris, ca de pildă *Misiunea Occidentului latin în Orientul Europei* sau cele referitoare la originea românilor în Dacia Traiană, pentru că erau foarte benefice și nimerite ca odată răspândite în Anglia, Franța și în lumea largă să facă cunoscute opiniei publice internaționale suferințele, patimile și speranțele întregii națiuni⁴⁰. Nu rareori anumite manuale de matematică, științe naturale, geografie au fost folosite atât în Principatul României cât și în școlile greco-cato-lice și ortodoxe din Transilvania. Se recomanda folosirea cu prioritate a cărților de matematică din România pe ambele versante ale Carpaților deoarece erau superioare celor din Transilvania. Constatarea a fost întărită de realitatea că școlarii veniți din Transilvania erau mai slabi la matematică decât cei din România. În general în România manualele de matematică erau traduse din franceză iar în Transilvania din germană⁴¹.

În principatul România și în Transilvania au circulat hărți ale Daciei care includeau toate teritoriile locuite compact de poporul român

³⁹ Arh. Stat. Cluj, Fond I. M. Moldovan, nr. 4195; 4206. De dincolo de Carpați li se transmiteau sfaturi utile românilor din Transilvania în legătură cu emigrările lor în România. În primul rând era necesar să emigreze românii persecutați politic de guvernul ungar. În al doilea rând era recomandabil să vină cei cu studii și cu meserii, care își puteau face un rost și se puteau căsători în România astfel încât să poată duce o viață decentă. În alte cazuri recomandările au exclus emigrarea. Tinerii români care erau chemați în armata cezaro-regală să nu fugă în România. să-și facă stagiul militar în armata opresorilor deoarece mărirea armelor trebuia cunoscută și folosită în viitor în scopul realizării idealurilor de libertate și unitate politică a tuturor românilor. Printre cei care nu sprijineau emigrările numeroase și fără motive serioase din Transilvania în România — de care ar fi beneficiat în primul rând ungurii — s-au aflat Simion Mihail Mihălescu și George Barițiu, (vezi Arh. Stat. Cluj, Fond I.M. Moldovan, nr. 4196). Artemiu Publiu Alexi i-a scris din Graz lui L. M. Moldovan că se bucura de faptul că austriei îl învăță să mănuiască și să țintească bine cu arma deoarece nu știau pe seama cui o fac. Toți tinerii români să învețe meșteșugul armelor pentru ca în viitor când condițiile vor fi favorabile să contribuie la salvarea gloriei române, a patriei române și a românismului. Dacă sistemul de recrutare de atunci ar fi fost valabil și înainte de 1848, efectele anilor 1848—1849 ar fi fost mai benefice și situația românilor din Transilvania ar fi fost mai bună (Vezi Arh. Stat. Cluj, Fond I. M. Moldovan, Scrisoarea lui Alimpu Publiu Alexi expediată din Graz la 2 aprilie 1872). Unii români din Transilvania ca de pildă protopopul unit Grigore Elecheșiu din Alba Iulia se temea ca emigrările românilor din Transilvania în România sau în alte state să nu ducă la scăderea serioasă a numărului românilor din Transilvania spre bucuria și satisfacția ungarilor. După părerea protopopului, românii, deși exploatați, nu trebuiau nici să stea nemișcați pe patul agoniei așternut de stăpânii lor politici dar nici să pribegască sau să se lase risipiți în lume ca oile alungate de lup sau să se lase lipsiți de proprietatea asupra pământului și proletarizați pe pământul strămoșesc (Arh. Stat. Cluj, Fond Ilie Măcelariu, f. 53).

⁴⁰ Arh. Stat. Cluj, Fond I. M. Moldovan, nr. 1599—1600. Scrisorile lui Artemiu Publiu Alexi expediate din Graz la 28 ianuarie 1870 și 2 aprilie 1872.

⁴¹ Ibidem, nr. 4208.

tipărite la București dar și alte hărți cu caracter mai general tipărite de Confederația Latină din Italia unde s-au propus formule noi, bazate pe principiul naționalităților, în vederea democratizării și armonizării geografiei-politice europene. Deși asemenea hărți au fost confiscate de „amicii“ seculari ai românilor de la Pesta și Viena, s-au găsit modalitățile concrete ca măcar unele din aceste materiale să ajungă la destinație. Istoriile bisericilor române, editate la est și la vest de Carpați, au fost citite și răspândite peste tot, deoarece intelectualii români de pretutindeni au realizat — dată fiind istoria dramatică a poporului călcat de-a lungul secolelor de străini — importanța lor ca refugii și instituții de conservare a limbii, ființei etnice și naționalității. Astfel au cunoscut o largă circulație *Mitropoliile țării sau Istoria bisericilor române* de I. D. Petrescu, profesor la Seminarul din Argeș, unde erau capitole speciale dedicate și bisericilor române din Transilvania, *Cronica Romanului și a Episcopiei de Melchisedec* și altele. Melchisedec lucra și la alte cărți de istorie bisericească și era în contact strâns cu Blajul de unde a solicitat numeroase cărți printre care și *Istoria bisericii* a lui I. Rațiu.

Celor din Blaj li s-a atras atenția să onoreze rapid comenzile de cărți ale lui Melchisedec, episcop la Ismail, deoarece nu se cădea să se întârzie expedierea lor „pentru un om eminent ca el“. Cărțile bisericești pentru Transilvania au fost expediate din mai multe orașe din România, printre ele remarcându-se Seminarul Socola din Iași. Participanții la Sărbătoarea de la Putna, din 1871, au relatat fraților din Blaj despre reușita festivității unde din păcate românii transilvăneni n-au fost prea numeroși, dar câți au fost au fost bine reprezentați, grupul lor avându-l în frunte pe Rectorul Seminarului din Viena (Grigore Silasi). Dar episcopul Hacman, atunci la Viena, a interzis lui Scriban și Bobulescu să officieze slujba religioasă, împrejurare care i-a mâhnit pe toți.

Nemții și evreii din Bucovina au încercat să-i sperie pe țăranii români că dacă merg la Putna vor veni turcii să-i taie. După serbare mulți intelectuali au vizitat episcopia veche din Rădăuți, mănăstirile Sucevița, Moldovița, Voroneț, bisericile vechi din satele Arbore și Volovăț. Potrivit unor informații de epocă, din bibliotecile societăților de lectură din România n-au lipsit nici ziarele românești din Austro-Ungaria, astfel că intelectualii din Principat au fost la curent cu tot ce se întâmpla pe plan politic, cultural, de învățământ cu frații lor din Bucovina și Transilvania⁴². Dat tot atât de important a fost faptul că asemenea Societății au avut la dispoziție numeroase ziare din întreaga Europă germane, franceze, italiene etc. și nu numai în orașele mari dar și în cele mici (cazul târgului Huși, unde aveau 28 de ziare din România, Austro-Ungaria și unele țări europene).

Solidaritatea dintre România și românii din Transilvania a fost extinsă asupra tuturor românilor dar nu numai din Bucovina, Basarabia și Dobrogea, ci a fost exprimată și în cazul românilor de la Sudul Dunării. Astfel, în 1873, I. C. Drăgescu și-a exprimat indignarea față de excesele comise de greci împotriva macedo-românilor. El a întreprins o călătorie în aceste zone, așa că a avut ocazia să constate faptele în mod direct și la obiect. Românul transilvănean a protestat împotriva intri-

⁴² Ibidem, nr. 2538; 4211; 4214; 2541; 2542.

gilor și infamiilor clerului grec care a acționat pentru închiderea bisericilor și școlilor române, arestarea învățătorilor, a tuturor acelor care au avut curajul să protesteze. Drăgescu a ajuns la concluzia că și grecii au fost funești românilor deoarece grecul era mai perfid chiar decât evreul de unde a rezultat și dictonul românesc „zece evrei la un grec”⁴³.

Medicul român care a avut intenția să se stabilească printre nobilii frați din Pind a afirmat că românismul din Austro-Ungaria era persecutat de unguri și austrieci, în România de greci și evrei, iar în Macedonia de greci. Afirmatia despre așa zisa persecuție sau boicotare a intereselor României de către greci și evrei a fost însă evident eronată și a constituit o exagerare fără temei într-o epocă de plină afirmare a statului modern român, de racordarea lui la sistemele de guvernământ europene, prin Constituția din 1866 și regimul monarhic parlamentar. Drăgescu era hotărât să dezvăluie persecuțiile suferite de macedo-români în ziarele franceze din Constantinopol — unde se afla la acea dată — în ziarul „Românul” din București și „Federațiunea” din Budapesta.

Dar Drăgescu mai era interesat ca în 1873 toți românii să sărbătorească 25 de ani de la memorabila și istorica zi de 15 mai, când ei au proclamat „drepturile omului”. Națiunea trebuia să-și aducă aminte de sfinții ei naționali, de cei 40.000 de martiri din 1848—1849 cărora ar fi fost bine să li se fi ridicat un monument până la acea dată. Pentru el ziua de 15 mai era cea mai mare sărbătoare, Paștile și Învierea românilor și românii trebuiau în 1873 să se ducă din nou pe Câmpul Libertății, la Blaj, pentru a-și da sărutul de frați și a reînnoi Jurământul din 1848. Reîntors în România, Drăgescu i-a îndemna pe frații din Transilvania să spere și să meargă înainte deoarece cu asemenea devize și Columb a descoperit o Lume Nouă. Lupta celor căzuți în 1848—1849 a fost un protest al unui popor trezit la viață și libertate care a plantat pentru scurt timp drapelul libertății române pe culmile Carpaților.

Ei n-au putut lăsa urmașilor o patrie liberă dar le-au transmis împlinirea datoriei și exemplul de a-i urma și a-i imita. Din morminte vocile lor fixau urmașilor mandatul și datoria de a lupta pentru patrie, libertate, românism, independență, democrație și unitate. Crezând că forța e nimic și dreptul este totul, Drăgescu afirmă că românii personifică dreptul și de aceea în viitor triumful va fi cu ei deoarece suflarea libertății care i-a înviat la 1848 nu mai poate fi aruncată în groapa morții. Pe baza experienței din 1848, Drăgescu a militat pentru o solidaritate panromânească, a salutat în numele fraților din România pe toți românii Transilvaniei, a propus înlăturarea sămânței discordiei între români, unirea lor în fapte și idei. Totodată el a dat și sfaturi mai prozaice propunând pe lângă formarea unui Comitet pentru ridicarea unui monument al martirilor din 1848—1849, chiar în ziua de 15 mai 1873, și trimiterea de către Blaj a unor cărți pe seama Bibliotecii latino-române din Roma sau efectuarea unor abonamente la revista „Confederațiunea latină” a lui Amante⁴⁴.

C.A. Rosetti, la recomandarea lui G. Barițiu, l-a angajat pe Visarion Roman, cu 10 galbeni pe lună, în calitate de colaborator la ziarul „Ro-

⁴³ Ibidem, nr. 2818.

⁴⁴ Ibidem, nr. 2819.

mânul". Acesta, fericit să cunoască un mare bărbat de stat al României, l-a rugat să-i țină deschise două rubrici *Ungaria* și *Transilvania*, prin care va ține la curent opinia publică despre problemele românilor din Ungaria. Roman l-a informat pe Rosetti că intenționează să extragă și atacurile îndreptate contra românilor din marile ziare inamice elementului românesc, deoarece era strict necesar ca națiunea să afle tot ce-i amenință viitorul atât al ei, luată în ansamblu, cât și ceea ce primejduiește existența statului român, deci a Principatului România. În concluzie, la redacția „Românului”, ziarele din Ungaria și Austria să fie lăsate pe seama lui, acolo să nu se mai ocupe nimeni de ele pentru a nu se ivi paralelisme („doi să nu facă același lucru”). Deja din mai 1868, V. Roman a început să expedieze articole din Transilvania la „Românul”, însoțindu-le câteodată și cu exemplare din calendarul „Amicul Poporului”⁴⁵.

Anumite voci din România și-au transmis peste Carpați, sentimentele de îngrijorare, bănuielele și temerile provocate de unele evenimente survenite în Principat. Astfel unii s-au temut — fără temei credem noi — că dacă prusacii vor construi căile ferate în România, românii vor deveni robii prusacilor, precum indienii erau robii englezilor. Aceștia au vorbit chiar de o posibilă colonizare a României și și-au exprimat dezacordul față de Curte și de guvern care i-au sprijinit pe prusaci. De asemenea, aceste foruri au fost criticate deoarece au cedat prea ușor la presiunile și stăruințele Comitetului Central Izraelit din Paris efectuate la toate cabinetele mari europene și transmise de acestea la București, și au început să-i protejeze și să-i sprijine pe evreii din România. Aceștia ar fi „copleșit” toată Moldova, unde n-ar mai fi nici un oraș creștin, deoarece toată industria, tot comerțul și capitalul ar fi încăput în mâinile lor, precum și o parte din proprietatea asupra pământului, deși acest lucru era interzis de lege. Aceste „lipitori” — afirmau unii comentatori din epocă — vor servi în viitor ca mediu pentru germanizarea românilor⁴⁶. Dar asemenea temeri provenite de la spirite probabil colerice și suspicioase n-au fost deloc îndreptățite. Prusacii nu puteau nicidecum să „colonizeze” România și nici evreii nu erau capabili să pună mâna pe întreaga ei economie sau să mijlocească germanizarea românilor din Principat. Asemenea constatări exagerate și năstrușnice — într-o epocă în care statul a avut nevoie de capital străin și intern pentru a-și moderniza economia — au provenit de la anumiți cetățeni ce n-au putut privi mai departe de pragul casei lor, au comentat și au generalizat doar unele aspecte locale, specifice zonelor pe care le-au locuit, care n-au avut influențe decisive asupra ansamblului societății românești.

În 1868, la Viena, autoritățile au organizat o masă festivă cu ocazia numirii lui Ioan Vancea ca Mitropolit al românilor uniți din Ungaria. La banchet au participat printre alte oficialități baronul Heysenberg, fost ambasador la Roma, comitele Piatti, senator imperial, baronul Biegeleben, consilier la Ministerul de Externe al Austro-Ungariei și consilier intim al Împăratului-Rege, personalul de la Nunciatură, dar și prelați români uniți, profesori la Seminarul Sf. Barbara din Viena. Cu această ocazie Grigore Silași a purtat un dialog politic interesant cu Biegeleben

⁴⁵ Idem, Fond Visarion Roman, nr. V/100, f. 1.

⁴⁶ Idem, Fond Cipariu, nr. 2224.

referitor la România și la românii din Transilvania, deoarece ambii s-au nimerit unul lângă altul la masă („așa a vrut norocul“). La anumite reproșuri ale consilierului, Silași a replicat că este absurd să-i acuzi pe români, popor de viță latină, de simpatii constante pentru ruși și a încercat să-i demonstreze netemeinicia bârfelor și acuzațiilor cuprinse și proferate în cartea englezului Bonner, filomaghiar, la adresa românilor în general, al celor din Transilvania în special. Silași a folosit în combaterea aserțiunilor lui Boner și o recenzie-răspuns la adresa englezilor, publicată de Hajdeu în ziarul „Românul“.

Totodată Silași s-a străduit să demonstreze că presupusa frică de România este neîntemeiată deoarece ea era un stat mic ce abia atunci a început să lupte pentru a scăpa de urmările dezastruoase moștenite de la o gospodărire orientală și a se integra Europei democratice, puternice și civilizate. Biegeleben n-a fost prea convins de asigurările lui Silași și a replicat la rândul lui că Brătianu era un om de stat periculos cu ambiții mari (deci austriacul a făcut aluzie mai ales la cele teritoriale), dar prelatul unit a afirmat că Brătianu, un mare și un bun patriot, nu dorea altceva decât să contribuie la întărirea statului, la consolidarea ordinii legale și la prosperarea lucrurilor din patria lui. Consilierul a început să se enerveze și i-a spus pe un ton tăios interlocutorului său că în România ordinea și lucrurile nu se vor consolida până când pe tronul ei va sta un Hohenzollern. Se vede clar că acest diplomat austriac era de modă veche și păstra o ranchiună Prusiei care a bătut zdravăn și a umilit Austria în 1866 scoțând-o din lumea politică germană.

Barițiu i-a mărturisit lui Silași, cu câțva timp înainte, că românii din Principat au făcut o greșală de neiertat pentru că au adus pe tronul din București un adversar al Habsburgilor în persoana unui Hohenzollern. Habsburgii s-au supărat rău pe români și acest lucru ar fi contribuit — după părerea lui Barițiu — la faptul că românii din Transilvania n-au mai fost ocrotiți de Dinastie și au fost lăsați la discreția ungarilor. Raționamentul lui Barițiu n-a fost însă just deoarece instaurarea dualismului a fost provocată de cu totul alte motive decât cele bănuite de el. Explicând și apărând alegerea lui Carol I pe tronul din București. Silași a spus că printre cauzele ce au provocat evenimentul și l-au și justificat au fost nu numai voturile Divanurilor Ad-hoc din 1857, care au cerut în unanimitate prinț străin, dar și necesitatea obiectivă de a pune capăt ambițiilor descreierate ale unor prinți sau boieri indigeni care s-au certat atât de mult pentru tron și căpătuială încât au adus țara aproape de dezastru.

Încercând zadarnic să câștige — dacă era posibil — o protecție a unor oameni de stat austrieci pentru românii din Transilvania în fața guvernului maghiar, Silași a cerut audiență și la cancelarul Beust dar — după propria-i mărturisire — n-a obținut nimic de la dânsul. Dimpotrivă în timpul audienței a putut constata că au apărut iarăși acuzații grave împotriva românilor transilvăneni care ar acționa pentru daco-românism și ar agita împotriva Monarhiei. În aceste condiții, Silași i-a arătat cancelarului o scrisoare expediată de Barițiu în care eminentul lider politic a încercat să dovedească netemeinicia unor asemenea acuzații pentru a obține înțelegere și sprijin față de o eventuală revitalizare a legilor din

1863—1864 și recunoașterea drepturilor legale pentru naționalitatea și limba română din Ungaria.

Barițiu, Șuluțiu și alții au încercat și în 1866 să-și arate loialismul față de Habsburgi adunând bani și făcând propagandă pentru înrolarea unor voluntari în războiul cu Prusia, tot în speranța — deșartă dealtfel — că Dinastia îi va proteja pe români măcar parțial împotriva centralismului maghiar de stat. Beust însă nu s-a lăsat convins de argumentele lui Barițiu și Silași și a spus clar că acuzațiile de daco-românism au venit din partea guvernului maghiar dar a afirmat că el personal nu știe cât adevăr există în ele și cât nu.

Reluând discuțiile cu Biegeleben, Silași a aflat din nou din gura consilierului că era de dorit ca sistemul dualist să se consolideze deoarece pentru Austria nu exista altul. Însă consilierul austriac n-a avut nimic împotriva ca de pe terenul dualismului românii să reziste totuși împotriva asupririi maghiarilor și a maghiarizării și n-a aprobat tratamentul necrutător al maghiarilor la adresa lor. El ar fi vrut ca maghiarii să fi păstrat o dietă a Transilvaniei, așa cum au făcut în cazul Croației care a reușit în mod fericit să realizeze o Nagodbă (Compromis) croato-maghiară ca țară asociată Coroanei Ungare. Silași a crezut zadarnic că anumite cercuri aristocratice austriece antidualiste ar putea schimba lucrurile, ar fi capabile să-l readucă la putere pe Schmerling și de aceea pledează ca românii să cumpere un ziar austriac important care să atace dualismul sau opinia publică să fie luminată și bine informată despre racilele acestui regim prin broșuri editate în germană sau franceză.

Era de asemenea util — după părerea lui — ca în timpul unor evenimente importante românii din Transilvania să trimită o Delegație din 2—3 frunțiși care să stea în preajma Monarhului pentru a-i câștiga bunăvoința și protecția. Silași a fost foarte necăjit că în timpul banchetului și a primului dialog cu Biegeleben, Mitropolitul Vancea care a stat și el lângă consilierul ce era astfel flancat de doi români, a tăcut chitic, n-a apărut și n-a explicat caracterul benefic al voturilor Divanurilor Ad-hoc din 1857 și al aplicării lor integrale în 1866 prin instalarea lui Carol la București și nici n-a rostit un cuvânt măcar împotriva guvernului maghiar⁴⁷.

Iată deci că Barițiu și Silași, doi luptători curajoși împotriva dualismului, au avut la un anumit moment păreri diferite despre instalarea lui Carol I de Hohenzoller-Sigmaringen pe tronul României, primul considerând-o o greșală de neiertat, al doilea dimpotrivă, înțelegându-i sensul și rezultatul sau efectul benefic și pozitiv asupra statului și al națiunii române. Dar atacurile lui Biegeleben contra instalării lui Carol, coroborate cu scrisorile lui Barițiu, care au creat o falsă problemă în jurul subiectului, l-au făcut ulterior și pe Silași să se gândească la posibilitatea ca Habsburgii să se fi „răzbunat“ într-adevăr pe românii din Transilvania, lăsându-i la discreția ungurilor, pentru a lovi în cei din Principat care le-au aruncat mânușa în față aducând un Hohenzollern la București. Dar problema reală esențială și prioritară în acele condiții era salvarea României Mici, deci a Unirii Principatelor, a statului modern rezultat din aplicarea principiului naționalităților la Nordul Dunării, care a

⁴⁷ B.A.R., mss. rom.; nr. 1002, f. 189—190.

permis evoluția de la Istoria românilor la Istoria României, în sens politico-statal. Fără salvarea României Mici s-ar fi pierdut în negura vremurilor și speranța sau perspectiva făuririi României Mari, așa că aducerea pe tron a lui Carol a fost deopotrivă salvatoare și pentru stat și pentru întreaga națiune română, fie ea liberă sau asuprită.

În 1866 unele mari puteri garante au atacat deschis și direct Unirea reală a Principatelor, dar deoarece ea a fost viu sprijinită de Franța imperială în anii precedenți, această mare putere era încă „limba cumpenei” în acțiunea de înlăturare a semnului întrebării pus de garanții dușmănoși în fața menținerii României ca stat unitar. Dealtfel oamenii de stat români au fost conștienți că fără Napoleon al III-lea nu era cu putință nimic, cu Napoleon al III-lea era cu putință totul. Fiind conștienți de situație, ei l-au propus pe Carol, înrudit cu suveranii Franței și Prusiei, ca Principe al României după ce chiar Împăratul l-a sfătuit pe Filip de Flandra să renunțe la oferta tronului de la București. Brătianu a făcut o bună impresie familiei de Hohenzollern-Sigmaringen, a dovedit că este un adevărat om de stat și în Prusia și în Franța. Deși la un moment dat Carol a afirmat că îi venea greu să părăsească patria tocmai când în atmosferă plutea primejdia războiului cu Austria, Brătianu i-a vorbit două ore și l-a convins despre pericolele mult mai mari care pândeau România, dacă se mai amâna fie și pentru o clipă alegerea principelui străin la București.

Bismarck i-a spus lui Carol că dacă îl vrea un popor întreg, să meargă direct în România și să se arate curajos și hotărât. Nu era necesară o aprobare regală directă a Regelui Prusiei ca șeful familiei și șef militar, deoarece era suficientă o cerere de concediu. În schimb era strict necesar acordul lui Napoleon care putea aranja lucrurile repede, fără Conferința puterilor garante ce le-ar târăgăna foarte mult. Prusia nu putea fără Franța să impună un Hohenzollern la București din moment ce se opuneau și Rusia și Poarta. Bismarck i-a spus lui Carol că, personal, ar trebui să voteze contra lui pentru a nu provoca o ruptură cu Rusia care ar fi contrară intereselor statului prusac ce trebuiau situate deasupra intereselor familiei regale. Dar și situația se schimbă, deoarece Conferința va fi pusă în fața faptului împlinit iar acele puteri care vor protesta la început, vor fi nevoite să recunoască realitățile ce nu se mai puteau schimba. Încurajat astfel de Brătianu și Bismarck, Carol s-a implicat, a intrat în acțiune, a realizat justetea cauzei românești și a salvării unui stat național modern și tânăr.

Când Regele Prusiei i-a spus că nu era demn pentru un Hohenzollern să fie vasal Sultanului, Carol a răspuns că dată fiind situația internațională a României acceptă suzeranitatea Porții Otomane dar promite solemn că în scurt timp se va elibera de ea cu armele. Carol Davila l-a însoțit pe Brătianu în timpul discuțiilor cu membrii familiei de Hohenzollern-Sigmaringen și le-a arătat o hartă a României cu Transilvania, Banatul, Bucovina, Basarabia împreună, deoarece era și drept și necesar ca acestea să fie unite cu Principatul România. Dar aceste deziderate oricât de juste și îndreptățite ar fi fost într-o Europă ce începea să-și democratizeze și să-și armonizeze harta politică sub impactul principiului naționalităților, au fost premature și au fost interpretate ca „planuri îndepărtate” pentru acele momente și condiții interne și internaționale. Problema reală

care s-a pus în mod concret și la obiect, în condițiile în care Rusia și Turcia erau pe punctul de a ocupa România, era salvarea statului prin înlăturarea acestui pericol.

Francezul Ubicini, mare filoromân, i-a întâlnit la Düsseldorf pe oamenii de stat români din București și a gândit la fel ca ei, susținând cu tărie că problema problemelor era ieșirea din criză, anihilarea intrigilor periculoase la adresa Unirii Principatelor, salvarea României prin „la politique du fait accompli“ concretizată în aducerea și instalarea Principelui Carol pe Tron. Într-adevăr Prințul, odată ce a realizat că se angajează pe drumul onoarei și al salvării unei națiuni mici amenințate, a acționat prompt, și-a luat un pașaport fals sub numele de Karl Hettingen și însoțit de Brătianu a parcurs cu precauție teritoriul Imperiului Habsburgic ajungând cu bine la destinație și realizându-și destinul de a salva statul și de a dovedi că și succesele înregistrate de aplicarea principiului naționalităților în zona dunăreană erau ireversibile⁴⁸.

De fapt, înainte de plecare, Carol a primit asigurările lui Bismarck că din partea Austriei nu trebuia să-și facă probleme serioase deoarece s-a angajat să aibă el „grijă“ de ea și încă foarte repede. Cât despre Barițiu, care a vizitat Bucureștiul decenii de-a rândul, ca membru al Academiei Române, a văzut cu ochii lui că după aducerea lui Carol pe Tron, România a pășit pe calea unui progres încet dar sigur. De fapt doar după 4 ani de la instalarea Prințului străin, Barițiu venind în România a realizat că ea era benefică și întărea Principatul, fapt pentru care n-a găsit cuvinte de apreciere la adresa republicanilor pe care i-a calificat tovarăși „deșuchiati“ ai lui Candiano-Popescu. Cu timpul, chiar și acesta și-a vindecat inovațiile republicane și a devenit monarhist convins, luptând sub comanda Principelui pentru independența de stat a României.

Dar micul Principat român, deși salvat, era ținta suspiciunilor și atacurilor marilor puteri. Franța și Austro-Ungaria au bănuit că Principele Carol și Brătianu, impacientați să devină independenți, se apropiau de Rusia pentru a tulbura pacea în zonă și a profita de un război ivit în urma complicării Chestiunii Orientale.

În plus, Austro-Ungaria a suspectat mereu Bucureștiul și pe Brătianu că vor Transilvania și Bucovina și deci că din acest motiv România ar fi destabilizatoare în zonă. Presiuni formidabile au fost făcute asupra lui Carol pentru a demite de la guvern pe liberalii lui Brătianu și Rosetti supranumiți „roșii“ sau chiar suspectați de anarhism și numiți semănători de vrajbe și tensiuni interstatuale. Chiar și Napoleon al III-lea și cabinetul italian, prin vocea diplomatului Pepoli, marchizul, au făcut presiuni asupra lui Carol și a guvernului să nu provoace Austro-Ungaria în problema Transilvaniei și Bucovinei, să nu se apropie de Rusia și să păstreze pacea la Dunăre în termenii Tratatului de la Paris din 1856. Mai mult, i s-a sugerat României că fiind un stat neslav, menirea ei ar fi ca împreună și alături de Austro-Ungaria să constituie o stavilă serioasă împotriva expansiunii Rusiei spre Balcani și Strămtori. Diplomația otomană s-a plâns deseori cabinetelor europene garante că România ar fi un azil binevoitor pentru bandele bulgare, grecești, albaneze iar Rusia a atras mereu și amenințător atenția Bucureștiului să nu-i sprijine pe polonezi.

⁴⁸ *Memoriile Regelui Carol I al României (de un martor ocular)* Vol. I, p. 11—24.

Cabinetele occidentale, dar și Austro-Ungaria, i-au învinuit pe Carol și Brătianu că ar încuraja accesele antisemite ale românilor, pe când unii cetățeni ai României au demonstrat pe străzi împotriva lor, acuzându-i, dimpotrivă, că ar fi protectori ai evreilor.

Se știe că Principele Carol a donat sume de bani pentru refacerea unor sinagogi atacate de antisemiți pentru a risipi impresia nefavorabilă a marilor puteri asupra chestiunii evreilor. În ceea ce privește presiunile de a-i îndepărta de la putere pe liberali și pe Brătianu, la început Carol a rezistat, afirmând că are nevoie de talentele marelui om de stat român pentru asigurarea ordinii, calmarea spiritelor, rezolvarea problemei evreiești, respectul față de legi și constituție și primenirea administrației. Dar presiunile și amenințările unor mari puteri — inclusiv cu intervenția armată — au dus la demiterea cabinetelor liberale și numirea unor guverne moderate și conservatoare care să dea impresia Europei că sunt mai „cuminți“ și că vor asigura un climat liniștit și pașnic la Dunăre. Unii liberali îndepărtați de la putere, i-au purtat ranchiună lui Carol și atmosfera a devenit tulbure în timpul războiului franco-prusac când au izbucnit tendințe antidinastice, republicane sau încercări de culise de readucere a lui Cuza, calmate toate până în 1871 când a fost adus la putere cabinetul conservator al lui Lascăr Catargiu.

Țara întreagă a avut nevoie de liniște internă și externă, pe locul I trecând pregătirile în vederea obținerii independenței, întărirea armatei, asigurarea disciplinei, curățeniei, a unei instrucții moderne de tip european, înzestrarea ei cu un echipament și armament dintre cele mai bune și mai eficiente pe teren militar. România și-a procurat armament tranzitat prin Prusia cu ajutorul Regelui Prusiei.

Chiar dacă unii români din Transilvania au afirmat după 1871 că frații lor din România nu mai scriau atâtea articole în presă despre ei și durerile lor, ca în anii precedenți, acest lucru n-a însemnat deloc că Bucureștii i-a uitat sau i-a părăsit. În fond și conservatorii erau pentru răsturnarea dualismului și înlocuirea lui cu un sistem federalist sau confederativ în Austro-Ungaria care să asigure o egalitate perfectă a tuturor națiunilor din Monarhie, inclusiv a celei românești din Transilvania și Bucovina, organizată și concentrată într-un stat autonom. Conservatorii au vizat și ei făurirea Daco-României dar, spre deosebire de liberali, au plasat-o într-un viitor mai îndepărtat, încercând și propunând dinafară, cu mult tact și cu multă grijă, îmbunătățirea situației politice a românilor din Monarhia apuseană vecină.

Oricum, instalarea conservatorilor la guvern pentru liniștirea unor cabinete europene, n-a însemnat abandonarea la voia sorții a românilor din Austro-Ungaria. Principele Carol a răspuns clar la presiunile din afară: „Nu atârna de mine a înlătura simpatii firești care există între populațiile de aceeași limbă de dincoace și de dincolo de munți. Am așadar dreptul de a aștepta ca guvernul unguresc să facă din parte-i tot ce se cuvine spre a satisface plângerile celor două până la trei milioane de români cari locuiesc în Transilvania și Banat. Nu considerați această dorință a mea ca o intenție de amestec politic. Stăruiesc asupra acestui punct numai întrucât el formează condiția de căpetenie pe care s-ar putea întemeia stabilirea bunei înțelegeri a guvernului meu cu acela al statului vecin. Ca prinț constituțional, ales prin vot popular, sunt dator să țin soco-

teală de opinie publică pe câtă vreme e justă; și o politică sinceră și leală de împăcare a guvernului unguresc față de supușii săi nemaghiari ar fi pentru mine cel mai bun sprijin pe calea pe care sunt gata să pornesc⁴⁹.

În fond Principele Carol a precizat paradigma diplomatică a relațiilor dintre România și Austro-Ungaria pe mai multe decenii urmată în linii mari și de guvernele conservatoare și liberale. Ea a fost valabilă și înainte de 1883 și după această dată. Principele l-a schimbat pe Brătianu spre a dovedi Europei că România nutrește sentimente pașnice reale dar a mărturisit că instalarea noilor cabinete n-a fost ușoară deoarece la început majoritatea Camerei a fost tot liberală. El a intervenit, a împăcat șefii de partide pentru ca noile guverne să poată funcționa cât de cât normal. Principele Carol-Anton și-a informat fiul că Beust și întreaga presă austro-ungară s-au pretat la cele mai rău intenționate exagerări și minciuni răspândite în Europa care au creat un climat de persecuție sistematică a României în asemenea grad încât toți și-au pierdut obiectivitatea și odată cu ea și busola, crezând în toate acuzațiile proferate împotriva ei.

De aceea, atunci când a sosit demisia cabinetelor liberale și s-a văzut că România nu vrea război și cuceriri, mulți au rămas uimiți, printre ei remarcându-se mai ales Beust și Moustier, diplomatul francez ce a avut numeroase conflicte cu Prințul și cu guvernele române. În concluzie intriștilor internaționali li s-a luat terenul de sub picioare. În Orient — cel puțin câțiva ani — erau asigurări că va fi pace, gazetele europene se vor calma deoarece și așa au scris prea mult despre România. Era necesar — afirma Carol-Anton — să se evite din interior tulburările în sens național provocator, deoarece Europa n-ar mai suporta din nou asemenea „iritatii”. Napoleon al III-lea a apreciat schimbarea lui Brătianu, a interpretat-o ca un element de stabilitate și liniște internă și externă, dar miniștrii austrieci au afirmat că orice schimbări ministeriale de cabinet survenite la București ar modifica doar formele, nu și situațiile obiective în sine.⁵⁰

Cu toate fricțiunile inerente survenite în problema românilor din Transilvania și Bucovina, raporturile dintre Austro-Ungaria și România s-au ameliorat în timpul guvernării conservatoare a lui Lascăr Catargiu până s-a ajuns la semnarea Convenției comerciale din 1875. Semnarea acesteia a fost și benefică și necesară, chiar dacă s-a făcut cu anumite sacrificii economice deoarece prin ea s-a manifestat prioritatea obținerii independenței politice, exprimată de altfel și în convențiile cu Rusia. În fond marile câștiguri politice nu se puteau obține decât prin tot atât de mari sacrificii sau pierderi economice, iar când condițiile interne și internaționale au permis-o, Convenția a fost abrogată de o Românie deja independentă și liberă de mai mulți ani. Având nevoie de răgaz intern și extern, Principele Carol a intervenit pentru aplanarea unor conflicte, calmarea spiritelor pe motiv că toate partidele și personalitățile române devotate lor doresc să întărească patria și s-o ridice în ochii străinătății, lucru care nu se putea realiza fără armonie și înțelegere.

Din rapoartele diplomatice românești rezultă că oamenii de stat din Austro-Ungaria ar susține sau chiar ar propune independența României

⁴⁹ *Memorii* ..., Vol. V, p. 8—9.

⁵⁰ *Memorii* ..., Vol. V, p. 11.

dacă ea nu s-ar amesteca în treburile interne ungurești prin propaganda în Transilvania și dacă s-ar elibera de influența rusă. Marchizul Pepoli a afirmat că Austro-Ungaria avea nevoie de România ca de un dig împotriva panslavismului și de aceea Bucureștiul n-ar trebui să urmărească mărirea teritoriului pe seama vecinilor apuseni.

Agentul diplomatic Strat l-a asigurat pe Pepoli, și nu numai pe el, că Principele Carol nu s-a gândit la cuceriri în dauna Austro-Ungariei dar în România curentul de simpatie pentru frații români din Transilvania era pe cât de natural și firesc pe atât de puternic. De aceea diplomații români, ajutați și de cei italieni, au intervenit pe lângă guvernul din Budapesta și la Ministerul de Externe al Austro-Ungariei pentru îmbunătățirea situației politice a românilor din Transilvania și Bucovina. Sub motiv că n-a știut niciodată în ce au constatat în mod concret persecuțiile îndurate de românii din Monarhie, Andrassy Iuliu a cerut un raport amănunțit despre această problemă și a promis că va face tot ce va putea să le înlăture dacă ele existau și erau adevărate⁵¹.

Carol a avut nevoie de sprijinul Austro-Ungariei și în problema înlăturării jurisdicției consulare străine în România, ce urma a fi înlocuită cu o convenție, ca și în slăbirea presiunilor legate de chestiunea evreilor sau în racordarea căilor ferate la frontiere. De aceea a cedat în fața cererii lui Andrassy ca pe monedele românești inscripția în jurul portretului său să nu fie „Carol, Prințul Românilor“ ci „Carol, Prințul României“. El a pledat în întâlnirile cu miniștri unguri pentru înțelegerea dintre români și unguri, pe bazele amintite, iar lui Andrassy i-a spus că dacă Austro-Ungaria era nemulțumită de iredentismul român, care provoacă dificultăți interne și externe, putea să-i combată efectul dacă românii din Ungaria ar primi aceleași drepturi ca și croații. Acest lucru ar fi însemnat însă zdruncinarea sistemului dualist și a centralismului maghiar de stat. Din acest motiv Andrassy a replicat că plângerile românilor din Ungaria au fost mult exagerate și că au fost provocate de consăngenii lor din Principatele dunărene. Personal se consideră prieten al românilor pe care acum declară că îi cunoaște foarte bine — deși în alte împrejurări a spus contrarul — și îi consideră o populație harnică și cumpătată.

În fața Prințului Carol — iarăși contrar celor proferate în amenințările și discuțiile cu agenții săi diplomatici români — Andrassy a negat zvonul că Austro-Ungaria s-a gândit vreodată la anexarea României și l-a calificat ca pe un non-sens absolut. Motivația ministrului de Externe austro-ungar a fost destul de interesantă în sensul că Monarhia n-ar fi avut nevoie de sporirea numărului de români „nemulțumiți“ din hotarele ei. Aici se observă și o ușoară contradicție în sensul că mai înainte Andrassy l-a asigurat pe Carol că românii din Ungaria n-ar fi nemulțumiți, cu excepția câtorva ce au fost incitați de agenții „roșii“ ai lui Brătianu și Rosetti, pentru ca imediat să afirme că nu era consultă creșterea numărului românilor *totuși* nemulțumiți de regim.

Andrassy i-a mai spus lui Carol că Austro-Ungaria nu va anexa România și din motivul că nu dorea extinderea hotarelor contra intereselor Rusiei. Austro-Ungaria a devenit mai puternică tocmai după ce s-a dezlegat și s-a emancipat de problema italiană și germană și ei nu-i trebuiau pro-

⁵¹ *Memorii...*, Vol. V, p. 17.

pleme noi. În acest sens războiul din 1866 n-a fost o nenorocire deoarece a dus la o mai mare trăinicie politică în interior. Trecând cu dibăcie și abilitate peste aceste aspecte, Carol a insistat asupra problemei esențiale și prioritare ce-l frământa atunci, și anume i-a cerut lui Andrassy să accepte semnarea unui tratat comercial între Austro-Ungaria și România deoarece un asemenea act ar avea o însemnătate politică deosebită pentru stat în sensul că ar accentua neatârarea și independența țării⁵².

Datele și realitățile din epocă atestă faptul că oricât se temeau Austro-Ungaria și România de expansiunea Rusiei, între ele s-a interpus ca un leit-motiv, într-o formă sau alta, problema românilor din Transilvania. Unele cabinete europene, care s-au temut și ele de Rusia, au făcut atunci presiuni asupra României pentru a nu supăra Monarhia vecină de la Apus cu pretenții teritoriale și pentru a rezista împreună panslavismului rus. Dar dacă Principele Carol și oamenii de stat au cedat din precauție în anumite momente și la București au fost schimbate cabinetele „roșii” — sau socotite de alții ca atare — pentru a liniști Europa, în alte faze Carol a recurs tot la Brătianu și la liberali, decizi toți să intre în acțiune și să se alieze chiar cu Rusia în lupta pentru obținerea independenței. Principele a știut și a bănuț că Rusia vrea să recupereze Basarabia de Sud și împreună cu miniștrii liberali a încercat să evite lucrul prin tratate de stat parafate și semnate, dar ei n-au avut altă soluție decât alianța cu marea putere de la Răsărit tocmai fiindcă cabinetele centrale sau vest europene n-au sprijinit Bucureștiul în obținerea și proclamarea independenței pe cale diplomatică. În fond România și-a urmat inexorabil o politică internă și externă care să promoveze întărirea statului, protejarea întregii națiuni, deci inclusiv a fraților asupriți din estul și vestul ei, chiar dacă într-o perioadă sau alta pe plan diplomatic Principatul a cedat unor forme sau presiuni și s-a apropiat mai mult sau mai puțin de unele sau altele dintre guvernele marilor puteri. După 1871 Germania s-a apropiat de Austro-Ungaria și vechile conflicte au fost uitate.

Desigur liberalii s-au simțit frustrați când s-au trezit în opoziție în timpul guvernării conservatoare din 1871—1876. Unii dintre ei au conspirat contra lui Carol, au cochetat cu ideile republicane și chiar Brătianu care l-a adus în numele națiunii pe Principe a fost bănuț că a sprijinit din culise asemenea tendințe. Dar mințile lucide, înzestrate cu spirit realist, au bănuț — și nu fără temei — că tot tam-tam-ul era menit mai mult să-i aducă pe cei din opoziție la putere decât să schimbe Dinastia legal adusă la putere tocmai de liberali și votată de popor. Brătianu era prea deștept să strice o operă benefică la care a contribuit personal și substanțial și de altfel meritosul om politic a realizat că dinasticismul odată pătruns în popor va întări statul în interior, va concentra în jurul lui energiile creatoare din toate domeniile, în momentele de răscruce și de cotitură ale istoriei, dar, până atunci, va domoli și pasiunile dezlănțuite ale spiritelor infierbântate, gata să se sfășie unele pe altele, în necurmatele și nervoasele lupte și dispute politice, politicianiste și de partide. Dinastia a contribuit — în opțiunea lui Brătianu, și nu numai a lui — la întărirea prestigiului extern al statului, la înșuflarea unei con-

⁵² *Memorii...*, Vol. VI, p. 32—33.

siderații sau al unui respect în plus vis-a-vis de România din partea altor state europene.

Dar strategia lui Brătianu nu a domolit între 1871—1875 unele atacuri furibunde ale câtorva liberali împotriva lui Carol și a guvernului conservator. Din interese de partidă, liberalii n-au înțeles sau n-au vrut să înțeleagă necesitatea semnării în 1875 a Convenției cu Austro-Ungaria. Ziarul „Românul“ a scris indignat că s-a înfipt cuțitul până la mâner în pânțele României iar corpul ei palpitând încă, a fost trântit la picioarele lui Andrassy care ar fi devenit peste noapte Domnul și suveranul absolut al României robite. Indignații liberali M. Kostaki, M. Kogălniceanu, I. Brătianu, Vernescu, A. G. Golescu, Chițu, Stolojjan, Candiano-Popescu, Fusea și Fusculescu au demisionat din Cameră. Ei au neglijat că această Convenție a fost semnată nu pe veșnicie, ci doar pe 10 ani și că a avut marele merit că a înlăturat restricția din Firmanul de Investitură emanat de Poartă la 23 octombrie 1866 care a pus condiția ca România să nu încheie conventii directe cu puterile străine cât și stipulația mai veche din 1862 că Turcia și-a arogat abuziv un drept vamal de 8% ad valorem din articolele importate în — pe atunci — Principatele Unite ale Moldovei și Țării Românești.

Recunoașterea internațională a emancipării economice a României de sub suzeranitatea Porții a fost de fapt prevestirea recunoașterii independenței depline politice și deci aceasta a fost problema reală în jurul Convenției din 1875. Liberalii au creat în jurul ei o problemă falsă — nu fiindcă n-au înțeles importanța lucrului sau necesitatea sacrificiului — ci mai mult din invidie că n-au fost la putere și actul a fost pregătit de ministrul de Externe B. Boerescu și semnat de agentul diplomatic de la Viena G. Costaforu, ambii din cabinetul Catargiu. Tot așa a creat la timpul său și Barițiu o problemă falsă în jurul instalării lui Carol de Hohenzollern-Sigmaringen pe Tron, deoarece a fost pe bună dreptate amărât de faptul că Francisc Iosif I și-a întors spatele către români și i-a sacrificat ungarilor. Barițiu a căutat unele explicații — mai mult imaginare — sau greșeli făcute de români care ar fi produs schimbarea de atitudine a Habsburgilor, după care s-a convins singur că lucrurile n-au stat așa cum le-a văzut el.

Cât despre liberalii ajunși la putere, au ajuns și în situația de a promulga ei înșiși Convenția cu Austro-Ungaria, deși au făcut atâta tărăboi împotriva ei atât în Camere cât și în presă. Desigur atunci actul n-a mai fost un act de trădare ci de salvare națională.

Liberalii din faza de opoziție l-au atacat pe Carol până și în ziarele din Austro-Ungaria, Franța, în ziare din țară ca „Românul“, „Alegătorul liber“, „Ghimpele“, s-au gândit să-l înlocuiască cu bietul colonel Dabija, căruia D. A. Sturdza i se adresa deja cu „Măria Ta“ în casa „conspiratorului“ Nicolae Iamandi de la Iași iar I. Cîmpineanu a declarat în Cameră că între „Țară și Tron este un abis“. Spre norocul lui „abisul“ n-a fost totuși așa de mare ca în ianuarie 1877 I. Cîmpineanu să nu intre în guvern și ulterior să devină cel mai dinastic ministru, primar al Capitalei și guvernator al Băncii Naționale. De asemenea, D. A. Sturdza și-a concentrat atacurile contra Principelui în broșura „Germania, România și Principele de Hohenzollern“ în care acuza Tronul că arunca țara în ghiarele lacomului vultur german. Sturdza și-a atacat Suveranul în ziarul „Poli-

tik“ din Praga unde și-a semnat materialele sub pseudonimul Erdmann von Hann. Alte critici și acuzații vehemente la adresă Tronului au fost proferate de Gheorghe Mărzescu în broșura „Spionul prusian sau Principele Carol de Hohenzollern, Domn al României“, apărută sub pseudonimul „Iordache Vulpescu“ și răspândită în țară tot de D. A. Sturdza.

Este interesant că D. A. Sturdza — căruia i-a răspuns demn Titu Maiorescu în „Asupra broșurei Germania, România și Principele Carol de Hohenzollern“ — în timp ce-l ataca dur pe Principe și ajungea la concluzia că românii n-au găsit în el pe omul ce-l căutau, a avut totuși tupeul să-l recomande la guvern pe ministrul de finanțe din cabinetul Ghica din 1870 care n-a fost altul decât el însuși, pe motiv că cei din echipa Catargiu ar fi toți dintre „cei mai necinstiți și mai pătați“. Dar același D. A. Sturdza, după ce în noiembrie 1878 intră în guvernul Brătianu, a devenit cu timpul devotat tronului, distingându-se prin dinasticismul său exprimat în discursurile din guvern sau de la Academie și prin venerarea Regelui Carol și a Reginei Elisabeta Carmen-Sylva. Posedând și fericita însușire de a-și uita unele pete din propriu-i trecut — după cum remarcă ironic Titu Maiorescu — D. A. Sturdza a declarat în Parlament, în 30 noiembrie 1887, că „Dinasticismul meu e foarte solid, dinasticismul meu este ca religiunea mea și nu-mi este rușine nici de Christos nici de dinasticismul meu“. Mai târziu și Mărzescu, ajuns ministru în 1897, a devenit supus credincios al Regelui Carol despre care a spus că este cel mai înțelept Monarh din Europa. Alții atacatori vremelnici și de ocazie ai Dinastiei legale, ca Orășeanu și G. Dem. Teodorescu, au primit din partea Monarhului României medalia Bene-Merente sau au devenit directori ai „Fundațiunii universitare a Regelui Carol I“⁵³.

Principele Carol s-a dovedit a fi un cavaler și un om de onoare — ca și Principele Cuza de altfel — deoarece și-a exprimat sincer compasiunea și condoleanțele la moartea predecesorului său. Carol a ordonat ca lui Cuza să i se dea toate onorurile cuvenite, să i se facă funeralii naționale la care să participe Ministrul de Război al României. De asemenea și-a exprimat condoleanțele față de ex-împărăteasa Eugenia și fiul ei, la moartea lui Napoleon al III-lea, prizonier la germani, motivându-și gestul plin de afecțiune și de duioșie față de familia marelui dispărut, prin aceea că fostul suveran al Franței a fost un prieten sincer și devotat al aplicării principiului naționalităților în Europa, un protector al României, memoria lui fiind vrednică de recunoștință și venerație. Pe câmpul de bătaie, Carol și-a cinstit adversarii odată căzuți prizonieri. Principele României i-a felicitat pe ofițerii turci pentru bravura lor și a soldaților pe care i-au condus în lupte, asigurându-i că vor fi tratați ca niște viteji, într-un mod prevenitor și civilizat. S-a apropiat călare de căruța în care se afla Osman-Pașa, escortat de colonelul Polizu și călărașii lui, i-a întins mâna și și-a exprimat admirația pentru apărarea eroică organizată de el la Plevna care i-a făcut numele strălucitor în istoria războiului. Deși rănit la picior, Osman s-a ridicat în picioare și i-a mulțumit pentru cuvintele rostite.

⁵³ Titu Maiorescu, *Istoria contemporană a României (1866—1900)*, București, 1923, p. 68—76.

Carol a spus că fața Generalissimului otoman avea o expresie distinsă și blândă, iar omul era foarte simpatic⁵⁴.

Dorința de a stabili relații amiabile, dar pe baze de interese și nu de sentimente sau resentimente și nervozități mai mult sau mai puțin justificate, între România și Austro-Ungaria, a fost exprimată și de agentul diplomatic român Ludovic Steege în fața contelei Andrassy pe când era ministru-președinte al Ungariei. Omul de stat maghiar l-a asigurat și pe Steege de bunele intenții ale Budapestei care nu nutrea proiecte periculoase la adresa României dar a fost penibil contrariat de unele manevre pornite de la București ce au întreținut pe românii din Transilvania într-o agitație permanentă. Contele a citat articole din „Românul“, discursurile lui Brătianu care au avut ecou favorabil până și în cabinetul liberal-moderat și conservator ce a urmat după căderea lui. Asemenea tendințe antimaghiare s-au manifestat și la Societatea „Transilvania“ din București condusă de Alexandru Papiu-Ilarian. Aceste atacuri dirijate de București erau cu atât mai periculoase cu cât atentau la unirea completă a Transilvaniei cu Ungaria care era o chestiune vitală pentru națiunea maghiară.

Transilvania cu configurația sa geografică ce oferea străinătății bulevardul abrupt al Carpaților era considerată de Andrassy ca o fortăreață naturală și inexpugnabilă a Ungariei. A renunța la ea sau a tolera aici mașinații ostile ar echivala să renunți la orice mijloc de apărare în direcțiile nord-est-sud. Contele l-a întrebat pe Steege dacă era rezonabil ca cineva să le ceară ungarilor să comită o asemenea sinucidere. Guvernul ungar nu putea — fără să-și trădeze datoria — să nu respingă prin toate mijloacele de care dispune o imixtiune egală cu o amenințare continuă la adresa națiunii maghiare, inclusiv la represalii pentru a-i împiedica pe românii din Transilvania să-și întoarcă capetele spre România sau la nevoie să recurgă chiar la anexarea Principatului.

Steege i-a spus contelei că nu este însărcinat să apere politica lui Brătianu, deși o înțelege perfect, și că el împărtășea cu compatrioții săi simpatiile pentru românii din Transilvania, aceste sentimente numindu-le naturale și firești, prezente și la unii miniștri din cabinetele postbrătienesti. Dar acești oameni de stat n-au fost de acord cu veleitățile ce i se împrumută lui Brătianu sub acest raport. Guvernul actual nu dorea să se amestece în afacerile interne ale Ungariei, iar dacă aceasta dorea să evite sincer manevrele sau sentimentele antimaghiare din România era necesar să acorde drepturi politice și să asigure o bunăstare materială românilor din Transilvania și anume una mai consistentă decât a acelora din Principat.

Agentul român l-a liniștit pe Andrassy că Societatea „Transilvania“ prezidată de Alexandru Papiu Ilarian era o asociație culturală privată care nu era deloc patronată de guvernul actual. Dimpotrivă, acesta l-a destituit pe Papiu din postul său de Procuror General al statului. Pe de altă parte, libertatea presei garantată de constituție, ca și aceea a reuniunilor, puneă adeseori guvernul în imposibilitatea de a împiedica manifestațiile antimaghiare. Acestea au fost provocate și de injuriile proferate de jurnalele austriece și de unele aspirații maghiare ostile existenței Ro-

⁵⁴ *Memorii...*, Vol. VII, p. 29—30; Vol. XII, p. 32—33.

mânii, deși ele erau izolate în ultimul caz și n-aveau nimic comun cu Guvernul Ungariei, prezidat de interlocutor. Ludovic Steege s-a străduit să-l lămurească pe conte că ar fi în avantajul ambelor părți să se menajeze și chiar să se ajute mutual decât să se combată fără încetare.

Andrássy l-a asigurat la rândul său pe agentul român că guvernul său nu căuta cearta fără motive serioase, că dorea să dispară plângerile reciproce și să se stabilească o înțelegere între cele două guverne. El însă nu putea să cadă la învoială sau să discute despre imixtiunea sau propaganda în Transilvania a României care trebuia exclusă. În rest, românii de aici se vor bucura de aceleași drepturi ca maghiarii, dar individual, nu sub titlul de naționalitate distinctă. Contele a contestat categoric dreptul României de a reclama ameliorarea sortii românilor din Transilvania, trecând-o pe seama Ungariei.

Andrássy a afirmat franc că acesta este prețul prieteniei Ungariei față de România și a susținut că ungurii vor fi mai culanți față de ea decât au fost austriecii, dacă nu vor fi provocați de București. Cu această condiție, omul de stat maghiar a promis că va sprijini anumite aspirații ale statului român și va fi fericit să-l secondeze în câteva dintre ele, ca de pildă în problema jurisdicției consulare. Andrássy, precaut, l-a avertizat pe Steege că nu promite nimic, i-a atras atenția să nu se prevaleze de cuvintele lui ca de o datorie pe care el n-o va putea plăti dacă din spirit de aventură atitudinea României va redeveni contrară Ungariei. Agentul român a primit asigurarea că Beust are aceleași sentimente față de București ca și el⁵⁵.

L. Steege i-a raportat lui D. Ghica că efectul dizolvării Camerei liberale de la București a provocat o mare ușurare în Austro-Ungaria și în Franța lui Napoleon al III-lea. Oamenii de stat din Austro-Ungaria au apreciat cel mai mult gestul deoarece multă vreme politica lui Brătianu a fost o greutate sau un coșmar pentru ei de care se întrebau și acum dacă au scăpat sau nu. Îndeosebi Ungaria a fost lovită de acest coșmar din cauză că se temeau să nu-i piardă pe românii din Transilvania și Banat incitați de Brătianu împotriva „absorției” maghiare. Franța l-a învinuit pe Brătianu din cu totul alte motive și anume că ar lucra în favoarea Rusiei și a Prusiei pentru a distruge influența ei în România foarte puternică după Războiul Crimeii. Parisul era nemulțumit că printr-o asemenea politică România nu va deveni un bulevard contra Rusiei în zonă. În caz de conflict în Orient, România se va alia cu Rusia și Prusia, lucru dovedit și de vizita colonelului Krensky la București, ceea ce a dus la chemarea misiunii militare franceze din România deoarece Parisul nu dorea să înarmeze armata lui Carol cu propriile-i arme. Politica moderată a guvernului român actual — după părerea lui Steege — va fi un gaj că dispozițiile guvernelor de la Paris și Viena vor înceta să-i mai fie contrare, mai mult, îl vor sprijini acordându-i concesiile ce i-au fost refuzate cabinetului precedent. Refuzul nu mai avea sens din momentul ce starea de bucurie tensionată anterioară nu mai exista. Steege se temea însă că guvernul actual nu va rezista partidului roșu care i-a declarat război deschis și fără menajamente fiind posibilă ralierea și a altor fracțiuni

⁵⁵ B.C.S., Fond Brătianu, L VII/1. Scrisoarea lui Steege către D. Ghica expediată din Viena la 12 februarie 1869.

în jurul lui Brătianu. În așteptarea alegerilor hotărâtoare diplomației române au cerut sprijinul marilor cabinete europene pentru rezolvarea unor probleme de politică externă a României, tocmai pentru întărirea poziției guvernului în fața ofensivei liberale. Revenirea lui Brătianu la putere ar readuce cabinetele europene la vechea stare de lucruri, la îngrijorările și „coșmarurile” din anii precedenți și la dispariția efectelor Războiului Crimeii prin anularea stipulațiilor Tratatului de la Paris din 1856. România simțea înainte de 1871 controloviturile fluctuațiilor raporturilor dintre marile puteri garante — Berlinul, Viena și Parisul pentru 1856, Petersburgul contra — era suspectată și supusă unor observații insistente și contradictorii, se apreciau toate faptele petrecute în țară de către unele sau altele dintre marile puteri în mod diferit, astfel că ceea ce plăcea unora, dis plăcea altora. Agentul român s-a convins din nou că Austro-Ungaria nu va face concesii în favoarea unui statut internațional mai solid și mai favorabil României decât dacă aceasta își va schimba conduita față de românii din Transilvania și Banat⁵⁶.

Ludovic Steege s-a prezentat în 1869 și la Împăratul-Rege Francisc Iosif I pentru a-i recomanda dorința sinceră a Principelui Carol, Suveranul lui, de a trăi în termenii cei mai „buni” cu „puternicul” vecin de la Apus și de a-și concilia astfel simpatiile. Prințul l-a însărcinat să-i spună că de la încoronarea sa a devenit român și nu avea în vedere în politica sa decât interesul român care era acela al respectării unei stricte neutralități și de a trăi în bună vecinătate cu Austro-Ungaria fapt care exclude în mod natural ideea ambițioasă ce le-a fost atribuită românilor în legătură cu Transilvania. Francisc Iosif I i-a răspuns lui Steege că este de acord ca nimic să nu tulbure relațiile între România și Austro-Ungaria, iar guvernul român actual pare să promită o asemenea evoluție și de aceea era de dorit să câștige alegerile.

Dar Steege nu crede că recepțiile la care a participat și îndulcirea formelor folosite de Cabinetul din Viena în relațiile cu România ar fi însemnat că simpatiile acestuia au fost câștigate irevocabil de București. Beust nu acceptă starea actuală a lucrurilor din România decât sub titlul unui beneficiu de inventar. Lui Beust, schimbarea atitudinii guvernului român îi convenea, dar, sau n-o interpreta ca definitivă, sau nu putea uita și ierta trecutul. Steege bănuia că Austro-Ungaria și-a modificat formal sentimentele față de România și sub influența sau sub presiunea Cabinetului Imperial din Paris. În discuțiile purtate de Steege cu alți miniștrii austrieci, aceștia au avut „bunăvoință” să-i spună că Austro-Ungariei i-au fost oferite Principatele, dar din condescendență le-a refuzat⁵⁷.

Bombardamentele de temeri, de sfaturi, de indicații și de presiuni aruncate de marile puteri garante asupra Bucureștiului până în 1869, au fost de natură să-i provoace nervozitate și liberalului-moderat, ce din realism și abilitate politică a intrat în noul guvern pentru a scoate căruța din impas, Mihail Kogălniceanu, ajuns ministru de Externe în 1869 (ca și mai târziu în cu totul altă fază a diplomației române care i-a permis să se manifeste din plin conform lui însuși și structurii sale interne). El a citit

⁵⁶ Ibidem, Scrisoarea lui Steege către Ghica expediată din Viena la 16 februarie 1869.

⁵⁷ Ibidem, Scrisoarea lui Steege către Ghica expediată din Viena la 21 februarie 1869.

cu mare atenție rapoartele agenților săi diplomatici trimiși să reprezinte Țara și Principele ei, care au confirmat propriile lui convingeri asupra situației țării. În fond marile puteri — spunea abilul și realistul Kogălniceanu — nu doreau războiul în Orient, dar nu doreau să facă nimic pentru a asigura și consolida pacea. Toată lumea se îndoia de buna credință a doi adversari, deci a Vienei, a României și a guvernului ei, dar nimeni nu dorea să facă nimic de a le pune în situația de a-și dovedi buna lor credință. România a dovedit bunele sale intenții față de puterea suzerană sau față de unele din puterile garante dar acestea n-au răspuns printr-o bunăvoință concretă și palpabilă față de nevoile și perspectivele ei. Când România s-a dus la anumite puteri pentru a-și cere recunoașterea internațională a unor aspirații legitime n-a primit decât promisiuni care mai apoi au devenit refuzuri (cazul Turciei, dar nu numai).

S-a păstrat o tăcere de neiertat asupra jurisdicției române în Imperiul otoman, care a fost valabilă până în 1867, asupra gurilor Chiliei sau a dreptului de a avea oficial consuli în străinătate, promis și acceptat de facto de Turcia, dar neproclamat de iure în acte de stat până atunci. Dar cine credea că prin asemenea manevre va păstra pacea în Orient, se înșela amarnic.

Din partea Ungariei i se zice României să fie liniștită, să se pună în relații bune cu guvernul din Pesta, ceea ce e ușor de spus. Kogălniceanu se întreabă dacă românii din Principat puteau realmente să-și închidă urechile la strigătele de disperare ale fraților din Transilvania și Banat. Dar oare puteau românii — se întreba tot Kogălniceanu — să vadă cu sânge rece suprimarea autonomiei Transilvaniei, care — după părerea lui — a fost susținută nu numai de principii români vechi, dar și pe vremea fanariților? Oare România unită și puternică putea admite sau putea aștepta ca Transilvania să devină o provincie maghiară și când ea va fi maghiarizată până în crestele Carpaților, maghiarii să coboare până la litoralul Mării Negre și astfel să și rămână acolo dacă vor? Aceste presiuni au rămas și s-au impus cu evidentă și după dizolvarea Camerei brătieniste.

Cabinete europene cer miniștrilor români actuali să devină jandarmi ai Turciei, Austriei și Ungariei. Iată exact cuvintele pe care brătienestii le aruncă în figură lui și colegilor săi de cabinet din București în toate reuniunile electorale. Unde mai pui — scria atunci amărât Kogălniceanu — că Brătianu și ajutoarele lui parcurgeau orașele Munteniei ca triumfători acuzând pe Principele Carol I de Hohenzollern-Sigmaringen și pe miniștrii săi că trădează toate interesele și aspirațiile României? În asemenea condiții va fi greu ca în viitoarele alegeri guvernul să fie puternic. Din exterior guvernul n-a obținut nimic, din interior avea totul contra lui.

În ultimii doi ani puterea absolută a aparținut lui Brătianu și în acest răstimp el a modificat legi și personal în profitul lui și al partidului său, zicea Kogălniceanu. Prefecții, judecătorii, consiliile județene și comunale, poliția și chiar armata erau brătieniste și trebuia cu această mașină „roșie“ în termeni de 6 săptămâni guvernul să administreze alegerile și să câștige o nouă Cameră conservatoare. Sarcina câștigării alegerilor era deci mai mult decât dificilă. Roșii vor avea mai multe șanse în Muntenia și mai puține în Moldova, și viceversa. Se spera în deputații moldoveni (circa 50) care împreună cu deputații munteni conservatori

minoritari și antibrătieniști vor asigura viitoarei Camere o bună majoritate. Dar pentru aceasta era necesar ca marile puteri europene să aprobe avantajele certe României pe plan internațional, pentru ca cetățenii de acasă să se convingă că buna credință, conștiința necesității de a asigura menținerea angajamentelor internaționale dovedite toate de guvernul actual a putut să obțină mai mult decât Brătianu prin alianțele sale oculte și prin eternele lui conspirații.

În acele condiții — remarca Kogălniceanu — trebuia neapărat să fie consolidată cu prioritate situația internațională a statului, deoarece dacă România era slabă în exterior, era tot atât de slabă și de vulnerabilă în interior. În concluzie, Kogălniceanu recomanda agenților săi diplomați să lupte în 1869 pentru retrocedarea gurilor Chiliei, acordarea jurisdicției consulare pentru statul român exclusiv pe teritoriul lui, dreptul său de a numi agenți diplomați în exterior cu scopul de a apăra pavilionul României și interesele ei.

Trebuia acționat la Pesta — prin intermediul Franței dacă prin România nu se putea — pentru ca Ungaria să respecte vocile și dorințele românilor din Transilvania, de rasă latină, și atunci va garanta că pentru cel puțin treizeci de ani România va împiedica orice conflict în Turcia sau în Europa. Întrebat de agenții săi dacă Principele Carol l-a văzut personal în noile împrejurări pe Brătianu, Kogălniceanu a răspuns că faptul s-a consumat la cererea lui cu câteva zile înainte. Kogălniceanu a dorit ca Principele să discute cu Brătianu deoarece, personal, era convins că de „meschin“ putea fi Brătianu când nu mai era la putere. Prințul Carol l-a văzut pe Brătianu, dar nu-l mai revedea, scria îmbufnatul și îngrijoratul Kogălniceanu, care a adăugat în plus că afirmațiile lui incitatoare din sala Slătineanu (în care a înfierat categoric Ungaria pentru politica ei față de românii din Transilvania) au servit la pronunțarea sentinței sale definitive⁵⁸. Desigur starea de spirit a lui Kogălniceanu a reflectat ambianța sau atmosfera rezultată dintr-o anumită fază a situației interne și internaționale românești care era însă sub impactul unor modificări rapide și continue iar după ce anumite greutăți au fost depășite și parametrii problemei s-au schimbat, Kogălniceanu — „brânză bună în burdof de câine“ cum a fost numit de un contemporan de-a lui — n-a avut nimic împotrivă să devină ministrul de Externe sub conducerea „meschinului“ Brătianu.

Dar și românii transilvăneni și-au exprimat de nenumărate ori solidaritatea cu România și dorința fierbinte ca ea să devină independentă și să scape de suzeranitatea otomană umilitoare și fără sens. Această opțiune a fost exprimată public mai ales după izbucnirea crizei orientale din 1875—1876 și odată cu ea românii din Transilvania au înfierat răpirile repetate de teritorii din patrimoniul pământului Principatelor, devenite România, de-a lungul timpurilor mai îndepărtate sau mai apropiate. Aceste cuceriri și jafuri teritoriale au fost efectuate fie de puterea suzerană fie de marile puteri creștine vecine. În numele tuturor românilor. Baziliu Bașiotă, judecător la Odorheiul Secuiesc a publicat o corespondență consistentă în revista „Transilvania“ intitulată *Atacuri comise*

⁵⁸ B.C.S., Fond Brătianu, L/1 (54). Scrisoarea lui M. Kogălniceanu către Ion Strat expediată din București la 26 februarie 1869.

asupra pământului românesc în care și-a exprimat indignarea față de nestinsa poftă de cucerire a unor mari imperii. El vrea să aducă la cunoștința publicului român fazele anexării Bucovinei și a altor provincii de către Austria și Rusia și consideră că toți românii trebuie să se intereseze de istoria pământului strămoșesc al României pe care o numea „patria noastră”, deși din punctul de vedere al constituției maghiare era cetățean al națiunii politice maghiare și supus al statului ungar.

Uneori teritoriile au fost luate fără lupte, fără voia românilor, care au văzut cu durere în suflet și cu lacrimi în ochi cum îi sunt vânduți frații și moșioarele lor și mai ales cu groaza că n-o să mai fie niciodată recuperați de patria lor. Răpirile teritoriale s-au făcut și sub patronajul tiraniei și perfidei Porți Otomane care deși în schimbul tributului, a fost obligată să apere integritatea Principatelor, a oferit părți din ele altor puteri care o băteau în războaie sau cu care cădea la învoială și înțelegeri. În alte cazuri anexările au fost făcute de puterea brută, străină de drept și de dreptate, și din aceste motive „ginta” română gemea sub mai multe juguri străine care de care mai grele și mai apăsătoare.

Oriunde îți aruncai privirea nu vedeai decât dorința puterilor străine de a-i stinge pe români din seria națiunilor vii. Bașiotă și-a exprimat nostalgia după timpurile lui Ștefan cel Mare și Mihai Viteazul când românii au fost puternici și i-au învins pe invadatorii trufași chiar dacă a fost vorba de Padișahi sau de Regii Ungariei și Poloniei. Bașiotă a înfierat politica externă a lui Dimitrie Cantemir care s-a apropiat de cea mai nesățioasă și avidă putere, și anume de Rusia, deși Neculce și alți mari boieri au fost împotriva alianței. Fără să dea dovadă de prea mult discernământ sau de intuiție în privința situației interne și externe a Moldovei la 1711, Bașiotă a afirmat că Principele Cantemir a pus religia pe planul I, n-a făcut distincția necesară între români și muscali, s-a bucurat că toți erau ortodocși, ceea ce demonstrează că simțul lui „național” (!) era subordonat celui confesional. Surprinzător e faptul că Bașiotă a constatat că această situație era caracteristică și în timpul său la unii români. În schimb corespondentul român a considerat înțeleaptă politica rezervată a lui Constantin Brâncoveanu față de Rusia. El a afirmat că Țarul Rusiei în înțelegere cu Cântăcuzinii și cu Mihail Racoviță ce râvnea și el la tronul Munteniei l-au înșelat pe Brâncoveanu să coboare de la Târgoviște la București unde a fost prins și apoi ucis la Constantinopol. Țarul l-a pârât la Padișah că a ținut intrigă împreună cu Austria împotriva Imperiului otoman.

Poarta, după ce i-a ucis și pe Cântăcuzinii, a trimis și în Muntenia domni fanarioți, ca și în Moldova, deoarece n-a uitat trădarea lui Cantemir și era îngrijorată de apropierea Principatelor de Austria sau de Rusia lui Petru cel Mare. Din aceste momente — afirmă Bașiotă — încep „durerile românilor cu rădicata”, deoarece au urmat repetate războaie și ocupații militare, însoțite de pierderi teritoriale însemnate. Ocupațiile militare austriece și rusești au stârnit poftele de anexare a unor teritorii de către cele două mari Imperii sau chiar ambiția de a le anexa pe amândouă în întregime deoarece „pofta vine mâncând”. O pierdere însemnată provocată de „regimul cel afurisit al fanarioților” a fost lipsa armatelor române, lucru ce a facilitat anexiunile. Pierdere Olteniei a fost de scurtă durată (1718—1739), dar totuși Austria va anexa pe seama ei Mehadia

și Orșova cu un teritoriu de 39 mile pătrate deoarece n-a fost cine să spună Austriei și Turciei că Puterea suzerană n-avea drept să cedeze ceva din teritoriul Principatelor. Rusia a început negocieri cu Austria în războiul din 1768—1774 cu scopul de a-i obține neutralitatea în războiul ei cu Turcia. Acest început a dus în scurt timp la pierderea Nordului Moldovei, cu ținuturile Cernăuților, Sucevei și Câmpulungului, cu consimțământul culpabil al Porții.

Correspondentul s-a documentat dintr-un material al profesorului Leopold Neumann din care rezultă că Turciei i s-a explicat necesitatea „vitală” ca Austria să aibe teritoriu de legătură între Transilvania și Galizia. Bașiotă a consultat materialul publicat în *„Recueil des Traités et Conventions conclus par l'Autriche avec les puissances étrangères depuis 1763 jusqu'à nos jours*, Tom I, Leipzig, 1855. Prin actul nefast semnat la 7 mai 1775 de Thugut și Yzzet-Mehmed, Moldova și mai târziu România a rămas fără unele din cele mai frumoase districte ale sale și fără un teritoriu de 100 mile pătrate. În 1776 prin acordul de la Palamutca Austria a primit teritorii suplimentare.

Bașiotă a deplâns și încorporarea Basarabiei la Rusia, în 1812, ruptă din trupul Moldovei. El a numit-o țară mândră și frumoasă, locuită de o populație vitează care era însă după 64 de ani pe punctul de a fi rusificată. Doar bătrânii își mai aduceau aminte de mărirea românilor pe când tinerii — după părerea lui Bașiotă — ar fi rusificați de tot. Aceste umiliri și jafuri comise de Rusia și Austria, cu conlucrarea turcilor ce trebuiau să răspundă pentru faptele și injuriile aruncate pe capul poporului român, au făcut ca România de atunci să fie privată de 2.000.000 de suflete și de un teritoriu însemnat. În aceste condiții Bașiotă se întreba dacă era drept ca România să-i mai plătească tribut Porții Otomane. El era de părere ca România să se folosească de greutățile prin care trecea Turcia și să declare Europei că românul nu va mai plăti turcului niciun tribut deoarece i-a vândut țara. Dacă turcii doreau să-l aibă, să vină să-l ia întrucât românii îi vor primi pe malurile Dunării ca și Mihai Viteazul pe strămoșii lor la Călugăreni. Bașiotă afirmă că cel mai competent să declare aceste cuvinte turcului era Principele Carol al României. Toți românii din Transilvania doreau să vadă răspunsul și-l așteptau cu speranță și cât de curând⁵⁹.

DUMITRU SUCIU

CONSIDÉRATIONS SUR LES RELATIONS ENTRE LA ROUMANIE ET LES RÔUMAINS DE LA TRANSYLVANIE ENTRE 1866—1876

(Résumé)

Dans cet article l'auteur a essayé d'esquisser une comparaison toute à fait général entre l'évolution politique des Principautés Roumaines et le mouvement national des Roumains de la Transylvanie dans la seconde moitié du XIX-ème siècle. Après l'échec de 1848 provoqué par l'intervention étrangère, les Roumains des Principautés

⁵⁹ „Transilvania”, IX, nr. 9 din 1 mai 1876, p. 97—100; nr. 100 din 15 mai 1876, p. 109—111.

ont réussi de battre la société et l'Etat national moderne entre 1857—1866. Le couronnement de cette oeuvre a été l'installation de la monarchie étrangère européenne héréditaire, l'adoption de la constitution de 1866; c'est à dire la réalisation intégrale des programmes nationaux votés en 1857. Les Roumains des Principautés ont institué La Petite Roumaine sur les bases et les structures des régimes monarchique parlementaire et démocratiques existant en Europe de ce temps-là et c'est ainsi qu'ils ont enregistré un succès politique notable entre 1848—1866.

Mais les Roumains qui vivaient dans la Monarchie des Habsbourg n'ont pas réussi d'obtenir le Grand Ducat des Roumains de la Transylvanie, Banat, Crişana, Maramureş, la Bukovine ni en 1849 ni dans les années suivant. Seulement les Roumains de la Transylvanie ont obtenu en 1863—1864 la reconnaissance de leur nationalité politique et de leur langue par les lois voté par la Diète de Sibiu mais elles ont été abrogé par le régime hongrois en 1867. Entre 1848 et 1867 les Roumains de la Monarchie des Habsbourg ont enregistré un regret politique certes et ont subi une aggravation de la domination étrangère soit autrichienne en Bukovine soit hongroise en Transylvanie.

Le Petite Roumanie est devenu ainsi un sorte de „Piémont“ de, toutes les Roumains asservis situé à l'Est ou à l'Ouest. Les grands empires voisins ont supposé que Bukarest a nourri les plans daco-roumains et a essayé de provoquer des insurrections dans la Transylvanie et le Banat dans le but de réaliser l'Etat de toutes les Roumains.

En tout cas les gouvernements, l'Eglise, les Universités, l'Académie Roumaine, le Prince Charles, ses ministres et ses diplomates ont entervenu pour l'amélioration de la situation politique des Roumains de la Transylvanie et du Banat non seulement en Autriche-Hongrie mais aussi en Allemagne, France, Italie, Russie etc. Les écoles roumaines orthodoxes et uniates des Roumains qui vivaient en Hongrie ont reçu des subsides et un appui morale et matériel important est arrivé aussi de Bukarest pour les journaux nationaux et pour le mouvement national de toutes les Roumains vivant en l'Autriche-Hongrie.

CASINA ROMÂNĂ DIN CLUJ

Lupta național-politică a românilor din Transilvania a luat după Revoluția din 1848-49 diferite forme, cea mai frecventă fiind mișcarea național-culturală ce urmărea în primul rând emanciparea culturală prin cultivarea limbii și literaturii române, ridicarea nivelului cultural al maselor largi, menținerea trează a conștiinței naționale în mintea și inima românilor transilvăneni.

Un rol important în această direcție l-au jucat societățile culturale care iau ființă după revoluție, iar în perioada liberalismului împânzesc întreaga Transilvanie.

Percepând rostul noilor vremi, în atmosfera de prefaceri a anilor '60, elita română a încercat să reorganizeze viața social-culturală românească prin crearea de instituții care să contribuie la ridicarea culturală a poporului. Ca urmare, în câteva decenii toate ținuturile românești sunt cuprinse în rețeaua reuniunilor cu caracter cultural, social sau filantropic.

Izvorâte din necesitatea de a se reuni sub raport social, de a contribui la progresul culturii, de a păstra și cultiva limba română, tradițiile, de a face cunoscută literatura română și nu în ultimul rând de a rezista tendințelor de deznaționalizare, societățile române de lectură sau casinele, cum se intitula, au luat ființă în aproape toate centrele mai importante din Transilvania. Cea mai veche casină română ființa încă din 1835 la Brașov. Scopul societății era „însotire, cultură și petrecanie“. Casina constituia locul de întrunire al tuturor românilor și până la înființarea „Astrei“ a fost una dintre cele mai proifice asociații din sudul Transilvaniei¹. „Perfecționarea tuturor membrilor prin lectura bună și folositoare“, „prin lățirea, înaintarea și înlesnirea gustului de lectură“ era scopul „Reuniunii române de lectură“ din Timișoara. Creată la 1 martie 1873, ea a strâns în cadrul ei cărturari, meseriași, țărani, având în program muncă culturală, socială și națională prin lectură, conferințe, șezători culturale, concerte, baluri². Același lucru îl urmărea și Casina română din Blaj care, conform statutelor, oferea membrilor „cetirea de ziare, reviste și cărți, cultură spirituală; iar prin conversație și jocuri sociale potrivite, distragere plăcută“³. Societăți similare s-au înființat la Cluj, Beiuș, Sibiu, Arad, Lugoj, Năsăud, Oravița, Abrud, Deva, Caransebeș, Reșița, Cugir, Orăștie, Șimleul Silvaniei, Roșia Montană și alte localități mai mici⁴.

¹ I. Colan, *Casina română, 1835—1935*, Brașov, 1935; M. Băltescu, M. Tanasiu, *Contribuția societăților culturale brașovene la dezvoltarea vieții spirituale și a conștiinței naționale a românilor, 1850—1880*, în *Crisia*, nr. 4, 1974.

² N. Ilieșiu, *Istoricul „Reuniunii române de lectură“ din Timișoara*, 1925, p. 5.

³ Biblioteca Academiei, filiala Cluj, fond Arhiva Istorică — Culturale, Statutele Casinei române din Blaj, mss, Blaj, 1896.

⁴ Huszár Antal, *A magyarországi románok*, Budapesta, 1907, p. 669—670. Sunt menționate 27 asemenea societăți.

Clujul secolului al XIX-lea era un remarcant centru politic și cultural al Transilvaniei. Intelectualitatea românească de aici s-a străduit printr-o serie de acțiuni organizate de-alungul anilor să înjghebeze o mișcare culturală. Așadar, în cursul anului 1860, la inițiativa câtorva fruntași români se pune în discuție întemeierea unei societăți culturale, simțindu-se tot mai mult nevoia unui loc de întrunire și a unui cadru organizat de activitate⁵. Statutele alcătuite au fost înaintate spre aprobare autorităților și în 22 martie 1861 întemeierea reuniunii culturale clujene a primit confirmarea de funcționare⁶. În 18 septembrie reprezentanți ai românilor clujeni s-au întrunit într-o conferință preliminară pentru a definitiva programul de deschidere al societății⁷, iar în 19 septembrie/1 octombrie, în prezența unui numeros public, din care un însemnat număr de studenți, precum și doamne și domnișoare a avut loc festivitatea de inaugurare a „Societății române de lectură din Cluj” sau cum i se spunea mai simplu „Casina română”.

Cuvântul de deschidere a fost rostit de protopopul Ioan Fekete-Negrutiu. Într-o frumoasă și instructivă alocuțiune, prelatul a subliniat importanța creării asociațiilor culturale. „În timpurile de față, spunea vorbitorul, nici un popor, nici-o națiune nu poate pe câmpul și în sfera literaturii profita cu rezultatul dorit dacă indivizii, elementele din care e compusă națiunea, nu-și vor unii în asociațiuni puterile sale materiale și intelectuale, pentru care numai singur asociațiunile sunt mijloacele cele mai puternice ale civilizațiunii și progresului”⁸.

La conducerea societății a fost ales un comitet format din 12 membri: președinte- protopopul gr. cat. Ioan Fekete-Negrutiu; vicepreședinte- protopopul gr. ort. V. Roșescu; casier — Dimitrie Crainic, fost inspector la Montanistică; controlor — Ioan Moldovan, funcționar; notari — Petru Nemeș și Dimitrie Porutiu; membri — Dimitrie Moga, funcționar, Aldulian și Dunca, consilieri guberniali⁹. Pe lângă înscrierea de membrii s-au făcut și importante donații în bani¹⁰.

Presa românească a salutat cu entuziasm înființarea societății, printre primele de acest gen în Transilvania¹¹. Vorbind despre acest eveniment clujean, George Barițiu consemna în „Părți alese din istoria Transilvaniei”: „... Pre când studiau acolo românii cei mai bătrâni din câți ne mai aflam în viață, trecând pe strade nu cuteziau se-și vorbească limba

⁵ Se pare că inițiatorul a fost consilierul Alexandru Lazăr. La festivitatea de inaugurare a societății i s-au adus mulțumiri pentru acest lucru (*Telegraful Român*, nr. 41, 12 octombrie 1860, p. 160).

⁶ Statutele au fost întărite de către Locotenența Transilvăneană în 22 martie 1861, cu nr. 1189. (*Korunk*, nr. 204, 1 octombrie 1861; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 68, 30 august 1861, p. 287; *Telegraful Român*, nr. 38, 21 septembrie 1861, p. 147).

⁷ *Telegraful român*, nr. 41, 12 octombrie 1860, p. 160.

⁸ *Foaie pentru minte, inimă și literatură*, nr. 44, 2 decembrie 1861, p. 338.

⁹ *Telegraful Român*, l.c.; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 78, 4 octombrie 1861, p. 329.

¹⁰ Au donat peste 100 fl. cei trei prelați: Alexandru Șt.-Șuluțiu, Andrei Șaguna, Ioan Alexi, Dimitrie Molnariu, Mihai Bohățel, consilierii guberniali Aldulian și Dunca, secretarul D. Moga, subcomitele Iosif Hossu și contele Csaki (*Concordia*, nr. 21 12/24 octombrie 1861, p. 84; *Gazeta Transilvaniei*, nr. 78, 4 octombrie 1861, p. 329).

¹¹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 70, 6 septembrie 1861, p. 296; *Concordia*, l.c.; *Telegraful Român*, nr. 38, 21 septembrie 1861, p. 147.

lor maternă în auzul altora ca să nu fie insultați... cu atât fu mai plăcută surprinderea când în 1 octombrie 1861 inteligența multă, puțină cât se aflase în Cluj și în comunele cele mai apropiate au inaugurat o societate de lectură¹².

Scopul societății așa cum prevedeau statutele era: „întărirea în cultura mai înaltă și estetică prin lectura de opuri și ziare românești scopului corespunzător”, iar ca principal mijloc de realizare a scopului se preconiza „adunarea unei biblioteci mai cu seamă de produse literaria române”¹³.

Membru al societății putea fi conform art. 3 din statute „tot insul cu cultura și purtare morală”¹⁴. Membri societății erau fondatori — cei ce plăteau o taxă de cel puțin 100 florini, onorari: cei aleși de către adunarea generală a societății și ordinari. Aceștia din urmă plăteau o taxă de 1 florin la început și o taxă anuală de 6 florini pentru localnici și 3 fl. pentru cei străini. Desigur aceste taxe s-au schimbat de-a lungul anilor.

Societatea era condusă de către un comitet din care făceau parte președintele¹⁵, 8 membri ordinari și 4 supleanți aleși de către adunarea generală. Mai târziu, în locul președintelui era ales un director, vicedirector, un casar, un controlor, un secretar și un bibliotecar¹⁶. Societatea avea și un sigiliu cu inscripția: „Sigiliul Societății române de lectură în Clusiu”.

Statutele au fost revizuite și întărite din nou de guvern la 1 martie 1867. Au apărut publicate în presa vremii¹⁷, iar în 1901 sub formă de broșură. Sediul societății era în casele parohiale „într-o chilie destul de încăpătoare” și aici va funcționa ani de zile, protopopii români oferindu-i spațiul necesar¹⁸.

În anul 1863 societatea avea 32 membri clujeni și 40 din afară, un capital de 1400 fl. și o bibliotecă formată din 100 volume¹⁹. Președintele

¹² G. Barițiu, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, Sibiu, 1891, vol. III, p. 123. G. Barițiu considera greșit că această societate se va numi mai târziu „Iulia”. Societatea studenților români din Cluj „Iulia” se va înființa abia în 1872.

¹³ *Statutele Societății române de lectură în Clusiu întărite de către Înalțul Prezidiu al c.r. Locotenienței transilvane sub datul Sibiu, 22 martie 1861*, Gherla, Tipografia Aurora, 1901, p. 3.

¹⁴ *Idem.*; Statutele din 1867 folosesc formularea: „tot omul onest și cu purtare morală” (*Telegraful Român*, nr. 38, 11/25 mai 1867, p. 151).

¹⁵ Au fost președinți sau directori ai societății de-alungul anilor, fără a putea stabili cu precizie perioada la toți: Ioan Fekete-Negrui (1861—1863) [*Telegraful Român*, nr. 41, 12 octombrie 1861, p. 160]; L. Vasile Pop (1863) [*Gazeta Transilvaniei*, nr. 4, 16 ianuarie 1863, p. 14]; Iosif Pop (1871) [*Familia*, nr. 13, 27 mart./9 apr. 1871, p. 155]; Victor Pipos (1877—79) [*Gazeta Transilvaniei*, nr. 86, 15/3 nov. 1877, p. 4]; *Telegraful Român*, nr. 151, 25 dec. 1879, p. 603]; Ioan Laslo (1891) [*Gazeta Transilvaniei*, nr. 114, 21 mai/2 iun. 1891, p. 2]; Alesiu Pop (1898—1900) [*Gazeta Transilvaniei*, nr. 20, 27 ian./8 febr. 1898, p. 3; nr. 246, 5/18 nov. 1900, p. 4]; George Ilea (1902—3) [*Răvașul*, nr. 2, 11 aprilie 1903, p. 6]; Vasile Ranta-Buticescu, (iunie 1903—5) [*Răvașul*, nr. 12, 20 iunie 1903, p. 46]; Vasile Glăjar (1905) [*Gazeta Transilvaniei*, nr. 45, 26 febr./11 mart., 1905, p. 3]; Victor Poruțiu (1910) [*Gazeta Transilvaniei*, nr. 256, 21 nov./4 dec. 1910, p. 3]; Ștefan Morar (1913) [*Românul*, nr. 23, 29 ian./11 febr. 1913, p. 7].

¹⁶ Dintre secretarii societății menționăm pe Iacob Bologa (1863), Samuel Poruțiu (1866), Aurel Isac (1877), George Ilea (1898), Ioan Scurtu (1900), Ion Vaida-Voevod (1902), Elie Dăianu (1903).

¹⁷ *Telegraful Român*, nr. 38, 11/23 mai 1867, p. 150—151.

¹⁸ Actuala stradă Prahova nr. 5.

societății era consilierul gubernial Iacob Bologa, vicepreședinte — protopopul Ioan Pamfilie, iar din comitet făceau parte Ladislau Vasile Pop, Servian Popovici și Nicolae Barbu²⁰. Adunările comitetului se țineau lunar, iar cea generală o dată pe an. În cadrul lor se pune în discuție creșterea activității societății, extinderea ei în pături mai largi, mai ales la sate, prin înființarea unor cercuri de lectură în care notarul sau dascălul să explice pentru început „cuprinsul jurnalelor“, apoi să se „consfătuiască în privința lipsurilor comunale și pentru vindecarea lor“²¹. Aceste inițiative vor fi puse în aplicare câțiva ani mai târziu prin înființarea despărțământului „Astra“ și a agenturilor sale.

Activitatea culturală propriu-zisă se înfiripează destul de timid. În 15 mai 1864 se organizează o serată urmată de dans ale cărei venituri au fost destinate ajutorării orfanilor și juriștilor lipsiți de mijloace din comitet²². Odată cu înființarea societății de lectură a elevilor români de la gimnaziul din localitate în 1866/67, viața culturală desfășurată la Casină a început să se anime. Ședințele societății se țineau aici și tot aici aveau loc seratele declamatorice și de cântări devenite așa cum sublinia Fransisc Hossu-Longin „aproape singurele distracții ale intelectualilor români de atunci din Cluj“²³. Acestea aveau loc cam la 2 săptămâni, având programul scris pe o jumătate de coală de hârtie și care constă din declamarea poeziilor și executarea de „cântece naționale însuflețitoare“. Orchestra înființată sub conducerea lui I. Bădilă și formată din Aurel Lazăr, Iosif Hossu, Eugen Bologa, Valeriu Bologa, Iuliu Filipescu, Emil Popovici-Barcianu și corul condus de V. Mica contribuiau la reușita acestor serate la care se înfățișa totdeauna un public numeros“ după cum consemna presa timpului²⁴.

Ziua de 3/15 mai 1867 a fost comemorată la Casină. Conferința închinată acestui eveniment susținută de către V. Ranta-Buticescu se încheia cu un îndemn și o chemare adresată tinerilor ce prefigura unirea de mai târziu a tuturor românilor: „Tineri, lăsați toate deoparte și arătați lumii că sunteți chiar nepoții lui Traian. Iubire fie între voi că numai așa va putea să vină timpul când românașul și-a paște calul la poalele Carpaților, îl va adăpa în Tisa și va cina în Brăila. Așa să fie...“²⁵. Deși conform statutelor în cadrul ședințelor din Casină erau interzise discuții sau manifestări cu caracter politic, Casina oferea cadrul cel mai potrivit pentru desfășurarea lor.

Adunarea generală a „Astrei“ ținută la Cluj în vara anului 1867 a constituit pentru membri societății un fericit prilej de a lua contact cu problemele vieții național politice. Întreaga adunare s-a constituit într-un viu protest împotriva instaurării dualismului ocupând prin felul cum a

¹⁹ *Gazeta Transilvaniei* nr. 4, 16 ianuarie 1863, p. 14.

²⁰ *Idem*.

²¹ *Ibidem*.

²² *Gazeta Transilvaniei*, nr. 41, 4 iunie/23 mai 1864, p. 165.

²³ Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga“, Cluj-Napoca (în continuare B.C.U.), Fond Fr. Hossu-Longin, mss. nr. 4643, *Amintiri*, Caiet IV, cap. XXV, p. 38.

²⁴ B.C.U., fond cit., mas. sertar 262, nr. 7, 8; *Familia*, nr. 15, 9/21 aprilie 1867, p. 182.

²⁵ B.C.U., fond cit., *Amintiri*, Caiet IV, p. 59.

fost organizată de localnici și prin hotărârile adoptate un loc de seamă în istoria Asociațiunii²⁶.

În următorii ani se depun eforturi în cadrul Casinei pentru îmbogățirea bibliotecii și diversificarea activităților. O susținută corespondență se poartă în anii 1869—70 între Ion Pamfilie, Ladislau Vaida, bibliotecarul Grigore Chiffa și G. Barițiu privind cărțile trimise de către acesta din urmă, ca și cele trimise de către M. Kogălniceanu prin intermediul său²⁷.

Membrii Casinei l-au primit cu multă căldură pe Matei Millo în iulie 1870, cu prilejul turneului întreprins de trupa lui la Cluj și tot cu această ocazie a fost ales membru de onoare al Societății de lectură a românilor din Cluj.

În anul următor, în Casină se organizează prelegeri publice pentru publicul român. Președintele Casinei, Iosif Pop a susținut prelegerea „Despre importanța studiului istoriei universale în genere și în specie despre foloasele studiului istoriei naționale”, iar Gavrilă Pop „Despre foloasele ce ni le dă studiul fizicii în special și în genere despre foloasele științelor naturale”²⁸. De asemenea, reprezentațiile teatrale date de junimea română în cadrul Casinei vor destina veniturile în favoarea Academiei Române²⁹, iar cele obținute în urma unui concert urmat de dans au fost donate Fondului pentru înființarea unei școli române de fete în Cluj³⁰.

Înființarea despărțământului Cluj al „Astrei” în 1870 și apoi a societății culturale a studenților din Cluj „Iulia” în 1872 a dus la amplificarea activităților din cadrul Casinei. După un deceniu de activitate numărul membrilor ei a ajuns la 80³¹.

În adunarea generală din 14 septembrie 1879 Grigore Silași a făcut un apel tuturor românilor din Cluj de a sprijini financiar Casina³². Au răspuns la apel 50 clujeni. S-a închiriat un nou local cu două încăperi³³ și s-au făcut abonamente la 12 ziare. Noul comitet avea ca președinte pe Victor Pipoș, Gavrilă Pop, ca vicepreședinte, casier pe Grigore Silași, controlor pe Vasile Roșescu, bibliotecar pe Basiliu Podoabă și notar, Petru Ungureanu. Societatea avea un capital de 800 fl. și o bibliotecă cu peste 200 volume³⁴.

În dorința de a se crea condiții cât mai bune de activitate, în anul 1891 se închiriază un nou local pentru Casină în sediul băncii Economul³⁵. Ce urmare se intensifică activitatea social-culturală. Numai în luna no-

²⁶ E. Glodariu, *Despărțământul Cluj al „Astrei” (1870—1914)* în *ActaMN*, XII, 1975, p. 373.

²⁷ B.A.R., mss. rom. 1006, f. 53, 54, 65, 77; *Transilvania*, nr. 12, 15 iunie 1870, p. 148.

²⁸ *Familia*, nr. 13, 27 martie/9 aprilie 1871, p. 155.

²⁹ *Transilvania*, nr. 5, 1 martie 1872, p. 69.

³⁰ *Gazeta Transilvaniei* (1873), nr. 4, 25/13 ianuarie, p. 2; nr. 12, 22/10 februarie, p. 2.

³¹ *Telegraful Român*, nr. 151, 25 decembrie 1879, p. 603.

³² *Idem*.

³³ Azi str. Napoca, nr. 6—8.

³⁴ *Telegraful Român*, l.c.

³⁵ *Gazeta Poporului*, nr. 22, 2/14 iunie 1891, p. 7; *Gazeta Transilvaniei* (1891), nr. 114, 21 mai/2 iunie, p. 2; nr. 146, 3/15 iulie, p. 3; Sediul Economului (azi str. Poștei nr. 1).

iembrie a aceluiași an s-au ținut două serate literar-muzicale constând din prelegeri, declamări și coruri³⁶.

Comitetul Casinei a elaborat în 5 septembrie 1891 un regulament intern de funcționare, constând din 23 articole și era semnat de Grigore Silași — vicedirector și Aurel Isac — secretar al societății³⁷. Dintre prevederi evidențiem pe cea referitoare la „civii universitari“, care începând din acest an au fost primiți ca membri ordinari având în comitet 4 reprezentanți³⁸.

Într-adevăr după desființarea societății „Iulia“ a studenților români din Cluj în anul 1884 aceștia și-au desfășurat activitatea în cadrul Casinei și a despărțământului „Astra“. Averele fostei societăți „Iulia“ (o bibliotecă și suma de 2324 fl.) a fost trecută după desființare în administrarea Casinei. În 1898 conducerea Asociațiunii solicită Casinei transferarea bunurilor fostei societăți ceea ce a stârnit multe discuții în cadrul Casinei. Directorul Casinei, Alesiu Pop în urma dezbaterilor comitetului din 22 decembrie 1898 comunică hotărârea de a nu da curs cererii Asociațiunii motivând că atât biblioteca cât și fondurile bănești sunt destinate celor 55 tineri universitari care activează în cadrul Casinei și care „țin prelegeri, concerte și se bucură de bibliotecă“³⁹. Aceași hotărâre a fost luată și de către adunarea generală întrunită în 5 februarie 1899⁴⁰.

La începutul secolului, Casina se confruntă din nou cu o criză financiară. Apelul lansat în „Gazeta Transilvaniei“ semnat de președintele Alesiu Pop și secretarul Ioan Scurtu arată că deoarece „Casina română din Cluj este singura care oferă terenul prielnic vieții sociale românești între membri clasei culte și tinerimea universitară“⁴¹ ea trebuie sprijinită de către toți românii clujeni. Apelul lansează ideea regenerării Casinei și cere inaugurarea unei activități solidare⁴². Ca urmare, în anul următor datorită contribuțiilor financiare ale lui Alex. Mocsonyi, a episcopilor Mihai Pavel și N. Popeea, a lui Ilarion Pușcariu, Iuliu Coroianu, Alexandru și Ioan Vaida, a tineretului universitar, activitatea ei se revigorează⁴³. Casina a fost mutată din vechiul local într-unul mai încăpător, s-au abonat noi ziare și reviste, s-a dotat cu un biliard⁴⁴. Activitatea culturală s-a înviorat, ținându-se mai multe dizertații dintre care s-au remarcat cele de estetică susținute de către Ion Pop Florantin⁴⁵. Se face un călduros apel la tinerii universitari pentru a susține expuneri de istorie, sociologie, științele naturii⁴⁶. Raportul comitetului Casinei consemnează în anul 1903 o bibliotecă de 268 volume și o activitate susținută desfășurată în cadrul ei⁴⁷. Comitetul nou ales în ședința din 18 iunie 1903 era condus de președintele Vasile Ranta-Buticescu, vicepreședinte — E. Dăianu, secretar —

³⁶ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 264, 29 nov./11 dec., 1891, p. 1.

³⁷ *Regulament de casă pentru Societatea de lectură română din Cluj*, Cluj, 1891, 16 p.

³⁸ *Idem*, p. 12.

³⁹ B.C.U. fond. cit., mss. s. 292/1, 1898, nr. 7, 8, 10, 39.

⁴⁰ *Idem*, nr. 3.

⁴¹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 246, 6/18 noiembrie 1900, p. 4—5.

⁴² *Idem*, p. 2.

⁴³ *Idem*, nr. 41, 21 febr./6 mart. 1902, p. 3; *Tribuna*, nr. 34, 21 febr./6 mart., 1902, p. 134; *Răvașul*, nr. 2, 11 aprilie 1903, p. 6.

⁴⁴ Localul era în str. Deak Ferencz nr. 4, azi Bul. Eroilor nr. 4. (*Răvașul*, nr. 2, 11 aprilie 1903, p. 6).

Șt. Roșianu, T. Bărăian — bibliotecar, V. Poruțiu și Șt. Morariu — membri⁴⁸.

În anul 1905 un apel călduros făcut Academiei Române de către tineret a dus la creșterea numărului volumelor din bibliotecă cu 96, iar Nicolae Iorga a dăruit trei opere ale sale⁴⁹.

Cinci ani mai târziu Casina își avea sediul în casele Petran, în apropierea universității constând din trei camere și e susținută financiar în afara membrilor de către banca Economul⁵⁰. Apelul lansat tinerilor de a contribui mai mult la „înaintarea către cultură și educație”⁵¹ se alătură răspunsului dat de către Victor Poruțiu, directorul Casinei, articolului lui Octavian Goga „Copiii nimănui” publicat în „Tribuna”. V. Poruțiu nu împărtășește părerea lui O. Goga că tinerii clujeni sunt abandonați și nimeni nu le dă o mână de ajutor. Susține că în ciuda greutăților financiare studenții sunt în contact direct cu viața culturală românească și participă la toate manifestările care au loc în cadrul Casinei, fie că au fost inițiate de Casină, fie de către despărțământul „Astra”⁵². Peste doi ani, datorită străduințelor dr. Aurel Isac sediul Casinei s-a mutat într-un nou local⁵³. La deschiderea ei, în 10 februarie 1912, I. Lupaș a conferențiat despre *Supplex Libellus Valachorum*, iar în 24 februarie tineretul a organizat o serată literară în onoarea lui I. L. Caragiale⁵⁴.

La inițiativa directorului Casinei, dr. Șt. Morariu a avut loc în 12 februarie 1913 o consfătuire a reprezentanților tuturor instituțiilor românești. A fost analizată situația vieții publice a românilor din Cluj căutându-se căile „de a se susține cu puteri unite așezămintele de cultură românească”⁵⁵. Moțiunea votată propunea „ca toți factorii societății din Cluj să-și oferească tot sprijinul material și moral acestei instituții [Casinei] spre a răspunde și mai desăvârșit menirii sale de factor social și de educațiune a tinerimei”. În acest scop se cerea ca noul comitet al Casinei să desfășoare „o sistematică lucrare culturală și literară conform spiritului Societății de lectură, pentru a cultiva preocupățiunile înălțătoare de suflet și astfel a crea o atmosferă cât mai priincioasă raporturilor sociale potrivite pentru un punct important ca și Clujul”⁵⁶. Pentru împlinirea acestor deziderate se apelează la întreg concursul material și moral al tinerimii. Moțiunea era semnată de către Dr. E. Dăianu — protopop, dr. Bașiotă — președintele despărțământului „Astra”, dr. Laurian German — directorul băncii „Vatra”; dr. Ștefan Morariu — avocat, dr. Amos Frâncu — directorul băncii „Economul”, protopopul T. Roșescu, dr. Si-

⁴⁸ *Gazeta Transilvaniei* (1902), nr. 41, 21 febr./6 mart., p. 3; nr. 45, 26 febr./11 mart., p. 3; nr. 235, 25 oct./7 nov., p. 3.

⁴⁹ *Idem.*, nr. 42, 22 febr./7 mart. 1902, p. 3.

⁴⁷ *Răvașul*, nr. 7, 16 mai 1903, p. 31.

⁴⁸ *Idem.*, nr. 13, 27 iunie 1903, p. 51.

⁴⁹ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 45, 26 febr./11 mart. 1905, p. 3.

⁵⁰ *Casina și tinerimea din Cluj*, în *Gazeta Transilvaniei*, nr. 256, 21 nov./4 dec. 1910, p. 3.

⁵¹ *Înainte! Către tinerimea română din Cluj*, în *Gazeta Transilvaniei*, nr. 272, 11/24 decembrie 1910, p. 1—2.

⁵² *Gazeta Transilvaniei*, nr. 256, 21 nov./4 dec. 1910, p. 3.

⁵³ Sediul societății era pe str. Unio nr. 13, azi str. Memorandului nr. 13.

⁵⁴ *Răvașul*, nr. 31, 9/22 februarie 1912, p. 4.

⁵⁵ *Românul*, nr. 23, 29 ian./11 febr. 1913, p. 7.

⁵⁶ *Solia Satelor*, nr. 8, 17 febr./2 mart. 1913, p. 4.

mion Nemeş — avocat, preşedintele Reuniunii Meseriaşilor, dr. Octavian Rusu — preşedintele tinerilor universitari⁵⁷.

Intr-adevăr, viaţa culturală românească cunoaşte o sensibilă revigorare. La serata din 8 nov. 1913, O. Tăslăuanu a conferenţiat cu schiop-ticonul despre pictorul N. Grigorescu, iar Horia P. Petrescu despre „Studentimea şi mişcarea teatrală”. În fiecare sâmbătă se ţineau conferinţe, iar dintre conferenţieri menţionăm pe I. Agârbiceanu, Onisifor Ghibu, Gavril Tripon⁵⁸.

Activitatea Casinei va diminua simţitor în următorii ani datorită izbucnirii războiului.

Dacă iniţial prin Casină se înţelegea o societate de lectură, treptat, pe măsura apariţiei altor societăţi culturale — „Astra” şi cele studenţeşti — ea şi-a pierdut din semnificaţia iniţială, ajungând în perioadele de regres să desemneze locul, sediul unde se întrunea elita românească şi unde se desfăşurau toate acţiunile cultural-naţionale şi politice ale românilor din Cluj. Deşi conform statutelor era interzisă activitatea politică, multe întruniri ale clubului electoral al Partidului Naţional Român aveau loc în localul Casinei. Ca urmare Casina a constituit cadrul vieţii culturale româneşti desfăşurate de către celelalte societăţi culturale şi împreună cu ele a contribuit la emanciparea culturală, precum şi la susţinerea şi dezvoltarea sentimentului naţional al românilor din oraş şi împrejurimi.

EUGENIA GLODARIU

THE ROMANIAN CASSINA IN CLUJ

(Abstract)

The work presents few important moments in Romanian Casina activity. Establishing in 1st of Octombre 1860 like „The Romanian Reading Society Cluj”, it was the headquarters of Romanian élite where all cultural, national and political activities were taken place.

Casina offered the frame of Romanian cultural life for the other cultural societies and, all together, they contributed to the cultural emancipation and to the development of the national feelings of the Romanians from Cluj and its surroundings.

⁵⁷ *Idem.*

⁵⁸ *Gazeta Transilvaniei*, nr. 234, 25 oct./7 nov. 1913, p. 3.

CONSTITUIREA ȘI EVOLUȚIA GRUPĂRILOR ÎN SÎNUL PARTIDULUI NAȚIONAL ȚĂRĂNESC

În cadrul Partidului Național Țărănesc erau două aripi principale rezultate din însăși fuziunea din 1926, anume aripa națională și aripa țărănistă. Pentru perioada 1927—1933, se poate evidenția procesul de disociere internă a partidului, finalizat într-o serie de desprinderi succesive urmate de constituirea unor noi partide țărănești. În etapa de care ne vom ocupa, deși formal Partidul Național Țărănesc apare mult mai stabil, suportând o singură sciziune mai semnificativă (aprilie 1935), el a cunoscut permanente regroupări ale cadrelor rămase în partid, regroupări determinate de atitudinile diverse adoptate în legătură cu unele evenimente politice interne și internaționale, de soluțiile divergente propuse pentru rezolvarea multiplelor probleme cu care era confruntată societatea românească: tendințele dictatoriale ale lui Carol al II-lea, ascensiunea curenților și organizațiilor de dreapta și extremă dreapta, creșterea pericolului de război. Și în problema tacticii pe care partidul trebuie s-o adopte pentru a face față acestor probleme complicate și pentru a-și recâștiga popularitatea după guvernare, opiniile frunțașilor național-țărăniști erau foarte diferite.

În încercarea de conturare pe baza acestor atitudini, a curenților de dreapta, de centru și stânga care au acționat în partid în această perioadă, pornim de la precizarea metodologică a sociologului D. Gusti: „Un partid politic nu este ceva compact și omogen. El nu este compact pentru că este o grupă în plină schimbare și primenire prin intrările de grupări noi și ieșirile de membrii vechi; *un partid politic este un proces social, și nu o stare socială* (subl. n.). Dacă un partid politic nu este o grupă compactă, el nu este nici o grupă omogenă, pentru că este alcătuită din diferite grupări și grupulețe, care pot fi concentric coordonate, pot avea forțe și centrifugale dar și centripetale, formând îndeobște o dreaptă, o stângă și un centru”¹.

Și precizăm în cazul nostru că, în perioada pe care o considerăm, delimitarea curenților din partid a fost determinată mai puțin de fuziuni sau sciziuni — deși acestea au avut un anume rol în consolidarea sau slăbirea aripilor respective — cât mai ales de evoluția internă a partidului. În acești ani Partidul Național Țărănesc se afla din nou în opoziție, cu popularitatea serios afectată în urma guvernării și acum suporta un proces amplu de reorganizare reclamat imperios de noua conducere care își relua și preocupările teoretice, fundamentând doctrina așa zisului „stat țărănesc”. Luând în considerare noile realități economice,

¹ A. Gusti — *Partidul politic. Sociologia unui sistem al partidului politic*, în *Opere*, vol. IV, Ed. Academiei RSR, Buc., 1970, p. 86.

sociale și politice, cadrele de conducere pregătesc elaborarea unui nou program politic. Cercul de studii al Partidului Național Țărănesc, înființat în februarie 1934 din inițiativa lui Ion Mihalache, avea ca sarcină principală tocmai studierea acestor probleme complexe și elaborarea unor soluții cât mai adecvate, în conformitate, evident, cu concepția generală național-țărănistă. Soluțiilor propuse cu diverse ocazii, departe de a fi unitare, erau expresia celor trei mari curente care acționau în partid și care au condus chiar la conturarea a trei programe distincte: programul de guvernare a lui Alexandru Vaida-Voevod, reprezentant al aripii de dreapta (1933), programul lui Iuliu Maniu, reprezentant al aripii de centru și programul zis „de la Câmpulung” al lui Ion Mihalache, exponent al aripii de stânga (1933). Programul adoptat în cele din urmă (mai 1935) avea ca punct de plecare direcțiile generale formulate de Ion Mihalache. Se apreciază, în general, că venirea acestuia la conducerea Partidului Național Țărănesc (noiembrie 1933) marchează începutul unei noi etape în evoluția politică și ideologică a țărănismului; într-adevăr, între noiembrie 1933 — noiembrie 1937, partidul a fost dominat de aripa de stânga și centru stânga, reluându-și în sistemul partidelor burgheze locul deținut până în 1928. Iată cum apreciază Stanciu Stoian începutul acestei noi etape: „Momentul Mihalache este marcat de venirea acestuia la șefia Partidului Național Țărănesc. Acum acesta trecea printr-o criză de popularitate. El avea acum de înfruntat nu numai rezistența liberală (...) dar și ofensiva extremei drepte, acum în plină creștere”². Evenimentul a produs aprecieri similare în epocă, a fost considerat ca un fapt cu implicații binefăcătoare pentru evoluția partidului, credință care a fost în parte confirmată în timp. De aceea, fără a fi adepții unor delimitări cronologice rigide și considerând și evoluția de ansamblu a Partidului Național Țărănesc în această perioadă, subscriem la aprecierea că anul 1933 este o dată semnificativă pentru acest partid.

Încercarea de delimitare a curentelor care au acționat în Partidul Național Țărănesc în perioada 1933—1937 este o sarcină complexă și dificilă, iar rezultatele ei nu pot fi exprimate în formulări categorice. Cercetătorii care s-au ocupat de evoluția acestei organizații politice, fac deseori referiri la existența unor curente sau aripi, procedează chiar la delimitări în cadrul unei anume aripi și includ în rândurile lor pe unii sau alții din fruntașii partidului. Notațiile sunt, însă, lapidare, criteriile pe baza cărora se fac aceste aprecieri sunt adesea inconsecvente sau nu sunt nici măcar exprimate după cum lipsește precizarea perioadei la care se referă autorul. Aceste carențe de ordin metodologic impietează asupra judecăților emise, care sunt uneori complet diferite de la un autor la altul, fără însă a fi și susținute de argumentarea necesară³. Sunt însă și lucrări ai căror autori, chiar abordând numai tangențial această problemă, fie fac precizările cronologice — absolut necesare, credem, în-

² Stanciu Stoian — *Fazele dezvoltării țărănimului în România. Atelierele grafice Socec et. Co SAR., București, 1945, p. 43.*

³ Emilia Sonea, Gavrilă Sonea, *Viața economică și politică a României 1933—1938*, Ed. științifică și enciclopedică, București, 1978, pg. 42—43, 168—173.

tr-o epocă atât de complexă — și relatează faptele pe care se bazează în aprecieri, fie evită formulări categorice, procedând la nuanțări⁴.

O constantă a acestor delimitări ale curentelor din Partidul Național Țărănesc este alegerea drept criteriu fundamental și adesea unic, a atitudinii lor față de ascensiunea fascismului; considerăm însă această metodă ca inoperantă. Considerăm că în demersul de conturare a aripilor de dreapta, centru și stânga se impune luarea în considerare și a atitudinilor frunțașilor național țărănești față de problemele economice și sociale, atitudinile și acțiunile lor în lupta pro sau contra regimului parlamentar constituțional, poziția față de rolul partidului și a tacticii acestuia, față de afirmarea teoriilor șoviniste. Dat fiind multitudinea și complexitatea problemelor care confruntau în această perioadă societatea românească și Partidul Național Țărănesc, strânsa lor interdependentă, în orice tentativă de delimitare a curentelor din partid, oricât de modestă, se impune o abordare de ansamblu a lor.

Înainte de a proceda la analiza „aripilor“ în perioada 1933—1937, reproducem o apreciere generală referitoare la Partidul Național Țărănesc, la care subscriem și care ne-a servit ca îndrumare. „Clasica trihotomie (centru, dreapta, stânga) funcționa îngrijorător. Grupul Vaida, reprezentă deschis aripa de dreapta, grupul Maniu aripa centristă, iar cel condus de Mihalache-Madgearu stânga radicală burgheză. Evident, această schemă nu epuizează complicatul tablou al luptelor intestinale din cadrul Partidului Național Țărănesc, fiecare grupare dintre cele amintite fiind, la rândul ei, rezultatul fragilei împăcări între grupuri și al orientării numai aparent unitare“⁵.

Aripa stângă a P.N.Ț. era formată mai ales din frunțașii fostului Partid Țărănesc care acuzau, încă din 1931, conducerea P.N.Ț. de a fi abdicat în practica politică de la principiile și ideologia țărănistă. În cadrul acestei aripi a început să se manifeste tot mai activ o pleiadă de tineri intelectuali cu concepții democratice, care cereau insistent conducerii partidului respectarea principiilor și promisiunilor din timpul opoziției; articole în acest sens erau publicate, în anii 1923—33, în revista „Stânga“ condusă de V. V. Stanciu. În timpul guvernărilor lui Iuliu Maniu și Vaida-Voevod, gruparea fusese menținută metodic în umbră, reafirmarea ei începând în 1933, după ce Ion Mihalache a preluat conducerea partidului. Aripa de stânga, susținută dintre cadrele de conducere de I. Mihalache și V. Madgearu, apăra valorile radicalismului burghez și se pronunța pentru schimbarea în viitor a ordinii existente prin realizarea „statului țărănesc“.

Situându-se în conflictul Vaida-Maniu de partea lui Maniu, Ion Mihalache a profitat de numirea lui Vaida-Voevod în fruntea guvernului pentru a începe atacul deschis împotriva curentelor de centru și de dreapta. Acțiunea lui nu putea fi considerată, în acest context, ca un act de indisciplină față de Iuliu Maniu. Începând cu luna aprilie 1933, liderul țărănist s-a lansat într-o acțiune de torpilare a politicii oficiale a P.N.Ț.;

⁴ G. G. Ionescu — *Pagini de istorie. Dintre cutul partidelor noastre istorice* — Biblioteca socialistă, 1945, p. 124. Z. Ornea, *Țărănismul. Studiu sociologic*, Ed. politică, București, 1969, *passim*. Stanciu Stoian, *op. cit.*, p. 44.

⁵ Z. Ornea, *Momente din istoria politică a țărănismului*, în „Anale de istorie“, Nr. 4/1968, p. 127.

această acțiune a culminat cu discursul rostit la 10 septembrie la Câmpulung cu ocazia congresului organizației județele a P.N.Ț. din Muscel și a Congresului general al Tineretului Național Țărănesc. Discursul anunța prefaceri fundamentale pentru partid atât în ce privește organizarea lui cât și doctrina. Propunându-i-se președinția P.N.Ț., în noiembrie 1933, Ion Mihalache a condiționat acceptarea preluării funcției de promisiunea fruntașilor național-țărăniști că vor accepta ideile formulate de el la Câmpulung. La 21 noiembrie 1933 Al. Vaida-Voevod a demisionat din funcția de președinte al P.N.Ț. succesiunea fiind atribuită lui Ion Mihalache. Faptul a fost urmat de declanșarea unei vaste acțiuni de reorganizare a partidului, consecință a concepției noului lider asupra rolului și tacticii partidului. Delimitarea grupării Mihalache de grupările lui Vaida și Maniu este făcută de Stanciu pornind de la deosebirile privind tactica cea mai indicată pentru partid. Vorbind despre „tactica Mihalache” autorul ezită să o plaseze alături de celelalte două, considerând-o nu doar mai bogată în elemente ci și principial deosebite; ea este tactica unui partid de program, „pusă exclusiv în slujba propriei ideologii a partidului și strâns legată de ea”⁶ și care aspiră la pregătirea instrumentelor de luptă politică. Această acțiune avea două sarcini principale: elaborarea unui nou program și reorganizarea și întărirea partidului. Pentru împlinirea acestor obiective se înființează în 1934 școli și cursuri pentru cadrele partidului, în special cele tinere, și se organizează un cerc de studii în care sub conducerea Prof. C. Rădulescu-Motru, tinerii intelectuali ai partidului se dedicau analizei problemelor societății românești și elaborării de soluții; între ei activau Petre Andrei — secretar al Cercului și secretar al secției de instrucție publică; Mihai Ralea — secretar al secției de ideologie și propagandă, Virgil Madgearu la finanțe, Ernest Ene la industrie și M. Ghelmegeanu la agricultură. Paralel se încerca readucerea în partid a celor care l-au părăsit și îndepărtarea elementelor reacționare.

În acest context, s-au inițiat tratative cu Partidul Țărănesc Dr. N. Lupu. Condițiile care au favorizat realizarea fuziunii au fost: atitudinea opozițională a lui Iuliu Maniu față de tendințele dictatoriale ale regelui, preluarea conducerii P.N.Ț. de către aripa țărănistă radicală, iminența elaborării unor noi documente programatice precum și încercarea cercurilor Palatului de a instaura un guvern prodictatorial prezidat de Al. Averescu⁷. Această opinie era formulată și în presa democratică a vremii, care saluta viitoarea fuziune: „Astăzi între programul d-sale (dr. N. Lupu, n.n.) și programul Partidului Național Țărănesc nu mai există aproape nici o deosebire. Se știe că discursul D-lui Mihalache de la Cîmpulung, acceptat ca bază a viitorului program național țărănesc de către toată conducerea partidului, ca și planul de redresare al d-lui Maniu, preconizează, în materie economică și financiară aceleași soluții de stînga pe care le susține și Dl. dr. Lupu”⁸. Orientarea celor două organizații politice spre fuziune era determinată și de considerente mai generale, decurgând din

⁶ Stanciu Stoian, *op. cit.*, p. 45.

⁷ I. Scurtu, *Intemeierea și activitatea Partidului Țărănesc dr. N. Lupu 1927—1934*, în „Revista de istorie” nr. 5/1976, p. 710.

⁸ „Adevărul”, an 48/1934/ nr. 15388, din 4 martie.

necesitatea pregătirii pentru lupta de apărare a regimului parlamentar constituțional și a democrației atacată tot mai frecvent de glasuri venind din dreapta vieții politice. În acest sens fuziunea Partidului Țărănesc cu P.N.Ț. „ar trebui să fie începutul operei de regroupare a partidelor, de fortificare a ideii de partid”⁹, pentru a contracara acțiunile lui Carol al II-lea de subminare a organizațiilor politice și de pregătire a drumului spre dictatura personală. În ce privește cazul special al P.N.Ț., fuziunea era, în concepția partizanilor ei, principalul mijloc de consolidare a aripii de stânga, determinând și plasarea întregului partid pe poziții mai ferm democratice. Rezultă cu evidentă că această fuziune depășea limitele unui act strict organizatoric, fiind expresia hotărârii P.N.Ț. de a acționa pentru prezervarea regimului parlamentar; declarația Dr. N. Lupu este, în acest sens, edificatoare: „Când vântul de dreapta care bate peste frontiere șuieră și la noi, atunci trebuie să întărim baricadele democrației”¹⁰. Chiar dacă desfășurarea ulterioară a evenimentelor a făcut ca speranțele în victoria democrației să fie numai vremelnice împlinite, revenirea la 11 martie 1934 a partidului condus de Dr. N. Lupu în cadrele vechiului partid era un eveniment salutat de toată mișcarea democratică: „Din toate punctele de vedere fuziunea despre care se vorbește ar însemna, pentru democrația națională și pentru regimul parlamentar, un fenomen îmbucurător între atâtea fapte deprimante”¹¹. Într-adevăr, actul a determinat o apreciabilă consolidare a forțelor stângii radicale care se va impune cu succes grupării de dreapta a lui Al. Vaida-Voevod, respingând teoriile sale fascizante, neutralizându-l și determinând în final excluderea lui din partid (1935). Apreciem acțiunea inițiată de gruparea lui Ion Mihalache pentru reorganizarea partidului, care acoperă întregul an 1934, ca o dovadă de realism politic și ca o probă pentru convingerile sale democratice.

Ne-am referit, nu o dată, la existența în cadrul P.N.Ț. a unui grup de tineri intelectuali care se manifestau activ pentru impunerea concepțiilor democratice și care este reprezentativ mai ales pentru convingerile promovate în general de organizațiile de tineret ale partidului. Acest grup denumit și „grupul de la Viața Românească” după revista teoretică pe care, din 1934, o conducea Mihai Ralea, reunea o serie de intelectuali de prestigiu în epocă, printre care Petre Andrei, Ernest Ene, Petre Pandrea, Stanciu Stoian, N. N. Mateescu, Gh. Zane, Octav Livezeanu, Tudor Theodorescu-Braniște, Demostene Botez, V. Jinga, Pavel Pavel, Nestor Badea, ș.a. Tineretul Național Țărănist a fost organizat în timpul primei guvernări a partidului și încă de la început a formulat critici la adresa politicii acestuia, adoptând atitudini de împotrivire. În urma acestora, la conducerea organizației de tineret a fost numit Nestor Badea, apreciat ca fiind mai disciplinat ca fostul președinte, Tudor Ionescu. În urma acestui fapt, Tudor Ionescu a părăsit chiar P.N.Ț., urmându-l, în 1932, pe Grigore Iunian, care-l va numi la 11 martie 1933 la conducerea Tineretului Țărănist Radical. Organizațiile de tineret continuă să se agite, și solicită sprijinul lui Ion Mihalache și Virgil Madgearu. Colaborarea strânsă cu cei

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ „Dreptatea”, an 48/1934, nr. 946 din 15 martie.

¹¹ „Adevărul” an 48 (1934), nr. 15388, din 4 martie.

doi lideri a început în 1933, an în care cu ocazia congresului tineretului de la Cimpulung, Ion Mihalache va rosti un discurs asupra direcțiilor de acțiune ale partidului. În 1934 Ion Mihalache a inițiat și acțiunea de reorganizare a organizațiilor de tineret accentuând asupra necesității ridicării nivelului lor de cunoștințe politice. În acest scop s-a organizat „școala de la Cimpulung” în cadrul căreia, timp de 2 săptămâni, s-a ținut un ciclu de pregătiri zilnice la care au participat reprezentanți ai organizațiilor de tineret din toată țara. S-au înființat și școli țărănești ale partidului, mai ales în județul Ilfov, în cadrul cărora se făcea și educația politică și moral cetățenească a cursanților. Prelegeri și școli de cadre s-au ținut în 1935—36 la Clubul Central și Clubul Tineretului din județul Ilfov; la 17 decembrie 1935 s-a deschis Cercul de studii al Tineretului Național Țărănesc din București. Această activitate de îndrumare a membrilor tineri ai partidului includea și publicarea unui număr de broșuri și prelegeri cu caracter politic și cetățenesc și editarea unor organe de presă ale tineretului; menționăm între acestea „Flamura Verde”, organ central al Tineretului Național Țărănesc, „Pământ Nou”, ziar al organizației județene Tutova. Cele mai active organizații de tineret erau cele din județele Ilfov, Tutova, Constanța, Vâlcea și Dolj¹².

În ce privește atitudinea adoptată de gruparea de stânga, în disputa dintre forțele pro și contra dictatoriale, poziția ei față de ascensiunea fascismului, de teoriile reactionare, aceasta, în condițiile în care în numeroase țări din Europa se instaurează regimuri de dictatură, iar în România Carol al II-lea și Camarila acționau consecvent pentru compromiterea regimului parlamentar urmărind instaurarea unui regim totalitar își afirma cu claritate opoziția față de dictatură. În septembrie 1933, Ion Mihalache afirma: „Sunt țări unde însuși Suveranul și-a asumat personal răspunderea luând *executivul* întreg în mână și câteodată însăși *legiferarea*. Considerăm, în țara noastră primejdioasă o astfel de atitudine. Suveranul trebuie și în fapt, ca și după rânduile legii, lăsat realmente fără răspunderea actelor de guvernământ, nici direct nici indirect¹³. El se pronunță, în consecință, împotriva acțiunilor regelui de subminare a autorității primului ministru și de obstrucționare deliberată a activității guvernelor, reclamând „asigurarea unei mai mari posibilități de lucru pentru guvern și a unei continuități”¹⁴. Pledând cauza parlamentarismului și a democrației, liderul național-țărănist insistă asupra oportunității existenței în continuare a partidelor politice care dau posibilitatea ca „voința națională să se manifeste liber și nefalsificând în sensul curentelor și programelor”¹⁵. Dat fiind amestecul tot mai insistent al camarilei în viața politică și rolul ei nefast pentru funcționarea normală a sistemului parlamentar constituțional, Ion Mihalache considera necesară precizarea că deși partidul va „rămâne credincios regimului monarhic constituțional, respectuos față de prerogativele regelui, ca și față de drepturile națiunii și înțelege să înconjoare Coroana cu devotament și loialitate desăvârșită”

¹² Stanciu Stoian, *op. cit.*, pp. 41—48.

¹³ I. Mihalache, *Adâncind brazda!...* Tipografia „Ion C. Văcărescu”, București, 1933, p. 45.

¹⁴ *Ibidem*, p. 46.

¹⁵ *Ibidem*.

el reclama totuși“ un contact direct și nemijlocit între acești doi factori fără interpunerea oricăror alte elemente lipsite de răspundere care ar putea tulbura funcționarea normală a mecanismului constituțional¹⁶. Cu ocazia perfectării fuziunii cu Partidul Țărănesc Dr. N. Lupu, șeful Partidului Național Țărănesc a ținut să-și reafirme opoziția față de dictatură într-un discurs intitulat „Dictatura la pândă, reprodus și în paginile ziarului „Adevărul“¹⁷. Conștient de pericolul instaurării unor guverne în afara partidelor, care s-ar supune fără proteste amestecului Coroanei în guvernare, Ion Mihalache se pronunța pentru continuarea guvernării libere, avertizând asupra pericolului reprezentat de guvernele personale și de provocare a unor crize repetate de guvern: „E necesar ca țara să-și recapete liniștea și guvernele să nu mai fie dărmate prin nu știu ce forte... N-am sfătui în nici un caz să se facă un guvern personal“¹⁸. Afirmatii de loialitate față de suveran și completate de angajamentul că partidul va lupta pentru menținerea cadrului politic existent au fost făcute de șeful P.N.Ț. și al aripii de stânga și cu ocazia votării noului program în 1935¹⁹ precum și în diversele declarații făcute presei în anii 1936—1937²⁰.

În ce privește atitudinea grupului de stânga față de afirmare teoriilor naționalist-șovine, atât în cadrul P.N.Ț. cât și în afara lui, trebuie făcută distincția necesară, între principiile promovate în scris sau în cadrul unor întruniri politice și acțiunile concrete întreprinse pentru a bara ascensiunea mișcării de dreapta. Deși gruparea a provocat excluderea grupării fascizante a lui Al. Vaida-Voevod, apărând valorile democrației radical burgheze și pledând pentru toleranță și umanitarism, se constată și unele concesii: „poziția potrivnică dreptei fasciste nu va fi cu totul intransigentă... Delimitările polemice față de fascism se mențineau, numai că în locul unei atitudini politice rectilinii se proceda prin renunțări și concesii repetate“²¹. În discuția asupra programului din 1935, opunându-se pretenției lui Vaida de a se introduce un amendament privitor la „numerus valahicus“, Ion Mihalache arăta că partidul este unanim în a-l respinge, deoarece „naționalismul constructiv cere altceva decât un „numerus clausus“²². Cu ocazia discursului rostit de președintele partidului la deschiderea Cercului de studii al P.N.Ț. din București (17 decembrie 1935) acesta își preciza o dată în plus atitudinea afirmând caracterul aberant al lui „numerus valahicus“ el se referea la consecințele nefaste pe care le-ar produce aplicarea sa; „este și o crimă morală care se înfăptuiește cu tineretul românesc, din partea acelor care îl aduc în credința că dacă e român, n-are nevoie să mai învețe, să mai muncească (...). Acest naționalism parazitar e o primejdie. Nici statul nu se poate rezema pe elemente nepregătite, nici profesiunile libere nu se vor putea dispensa de specia-

¹⁶ „Dreptatea“ an 8 (1934) nr. 2093 din 14 septembrie.

¹⁷ „Adevărul“ an 48 (1934) nr. 15395 din 13 martie.

¹⁸ „Dreptatea“ an (1934), nr. 2010 din 5 iurie.

¹⁹ „România Nouă“ an 3 (1935), nr. 26 din 6 februarie

²⁰ „Dreptatea“ an 10 (1936) nr. 2578 din 2 iunie.

²¹ Z. Ornea, *Țărănismul*... p. 78.

²² „România Nouă“ an 3 (1935) nr. 25 din 5 februarie.

liștii de fapt, nici viața economică nu se poate lăsa pe intruși oficiali, birocrați nepregătiți²³.

Cu ocazia unei conferințe ținută tot la Cercul de studii al P.N.Ț. din București, (6 februarie 1936) P. P. Suciū, exponent consecvent al stângii național-tărăniste a procedat la o analiză substanțială a principiilor naționaliste și a celor șoviniste, referindu-se la implicațiile mai largi, sociale și politice, ale acestei teorii²⁴. Autorul pornea de la constatarea generală a opoziției ireconciliabile dintre doctrinele democratice, pacifiste și pe de altă parte, doctrinele ultranaționaliste care provoacă ciocnirea inevitabilă a grupurilor naționale și conchidea cu justete că „generalizarea principiilor democratice aduce pacea pe când șovinismul excesiv provoacă războiul”²⁵. Deplasând această concluzie în planul larg al politicii internaționale, frunțașul național-tărănist avertiza asupra pericolului rezultat din faptul că „naționalismul de astăzi se întovărășește cu imperialismul puterilor mari care voiesc să înăbușească printrânsul libertatea națională a popoarelor mici”²⁶. Apreciem această afirmație, dincolo de profunzimea analizei, pentru tentativa de a provoca îndepărtarea tineretului de aceste teorii primejdioase, pentru însuși viitorul României ca stat național independent.

Deplasând discuția în câmpul vieții sociale autorul insistă asupra faptului că ultranaționalismul²⁷ ia înfățișarea reacționarismului social²⁸ și că, în consecință, el nu poate contribui la rezolvarea problemelor sociale. În soluționarea acestora P. P. Suciū respinge aplicarea lui „numerus valachicus” ca pe o „naivă și periculoasă iluzie” propunând în schimb „crearea unui fâgaș social pe care să se desfășoare din plin viața păturilor muncitoare și prin aceste măsuri de natură socială se va asigura și înflorirea vieții naționale”²⁹.

Foarte îngrijorătoare îi apar autorului consecințele politice ale afirmării teoriilor șoviniste, care sunt și antidemocratice „tăgăduind democrației orice merit și — mai mult — punând în sarcina ei toate neajunsurile și toate calamitățile”³⁰. Arătând că la români, „ideea națională” s-a împletit totdeauna cu „ideea democratică”, autorul a înfierat ca sfidătoare și aberante afirmațiile că „regimul politic și parlamentar al democrației periclitează ființa națională și că numai autoritatea claselor suprapuse o poate garanta”³¹. Susținând necesitatea evidentă pentru poporul român de a respinge „teoria mistică și nebuloasă a purității rasiale” și, implicit, discriminările etnice care ar decurge din ea, autorul invoca și faptul că România garantează drepturi egale populațiilor minoritare prin aceleași tratate internaționale care îi garantează unitatea națională; în acest con-

²³ I. Mihalache, *Tărănism și naționalism*, cuvântare rostită la deschiderea cercului de studii al Tineretului Național Tărănesc din București la 17 decembrie 1935.

²⁴ P. P. Suciū — *Tărănismul și doctrinele de import*, Partidul Național Tărănesc, Biblioteca de educație cetățânească, București, f.a.

²⁵ P. P. Suciū, *op. cit.*, p. 6.

²⁶ *Ibidem*, p. 14.

²⁷ *Ibidem*, p. 9.

²⁸ *Ibidem*, pp. 26, 29, 34.

²⁹ *Ibidem*, p. 10.

³⁰ *Ibidem*, pp. 11, 15.

text el considera că nerespectarea acestor garanții ar putea avea consecințe dintre cele mai negative pentru soarta poporului român³¹.

Referindu-se la poziția de ansamblu a național-tărănismului față de aceste probleme, el a relevat faptul că, dacă această doctrină nu abuzează de invocarea cuvântului „național“, faptul nu indică o lipsă de patriotism ci, dimpotrivă, este expresia convingerii că numai adânci reforme economice, sociale și politice pot determina înflorirea vieții naționale.

Considerând afirmațiile reproduse până aici, precum și alte materiale și acțiuni îndreptate împotriva curentelor de dreapta, se poate aprecia poziția acestei grupări și a partidului în general, în perioada președinției lui I. Mihalache, drept antifascistă, pacifistă și democratică, P.N.Ț. situându-se la stânga vieții politice burgheze.

În ce privește tactica de luptă pentru a parveni la guvernare, gruparea I. Mihalache s-a pronunțat consecvent pentru menținerea de raporturi normale cu Palatul, fiind conștientă de rolul pe care îl avea monarhia în desemnarea partidului de guvernământ. De aceea, șeful partidului, susținut și de alți colaboratori — de N. Lupu, V. Madgearu — adoptă, în general, o poziție rezervată față de conflictul Maniu — Carol. Pe măsură, însă, ce mandatul guvernării liberale se apropia de sfârșit, I. Mihalache a recurs la critica fățișă a tacticii lui Maniu, acuzându-l că, datorită acțiunilor sale izolate, a lipsit partidul de „o orientare și o disciplină unitară“³². Apreciind această situație ca intolerantă și aducătoare de prejudicii partidului, în ședințele Comitetului Central Executiv din 2—5 aprilie 1937, I. Mihalache și-a prezentat demisia, propunând ca succesor pe I. Maniu; cererea însă a fost respinsă, și, fiind reales, președinte pe încă patru ani el a condiționat acceptarea de promisiunea lui I. Maniu că va renunța la campania sa anticamarilistă, campanie care putea fi invocată ca pretext de Carol al II-lea pentru a nu chema P.N.Ț. la guvernământ³³. Cererea a fost acceptată de Maniu, deși acesta păstra convingerea intimă că tactica lui Mihalache era greșită. Carol al II-lea încerca să speculeze divergențele dintre cele două grupări, manevrând pentru izolarea grupării lui I. Maniu; pentru aceasta, ca și pentru a rupe P.N.Ț. el a promis lui I. Mihalache succesiunea la guvern în cazul că acesta va reuși să-l neutralizeze pe Maniu³⁴. O caracterizare de ansamblu a tacticii preconizate, încă din 1933, de I. Mihalache ne este oferită chiar de el însuși: „Partidul național țărănesc este un partid semi-revoluționar. Revoluționar în scopurile sale: cucerirea puterii de către clasa țărănească pentru a alcătui un stat nou rezemat pe realitățile naționale (...). Dar partidul național țărănesc este în același timp ordonat în metode: luptă în cadrul legilor și ordinii sociale pentru cucerirea puterii prin majorități parlamentare, liber alese“³⁵.

În condițiile în care pe tărâm politic și electoral intrau în competiție tot mai numeroase organizații politice predictoriale, unele chiar fasciste,

³¹ Ibidem. pp. 17, 22.

³² „Dreptatea“, an 10 (1936) nr. 2533 din 31 martie.

³³ I. Scurtu, *Acțiuni de opoziție ale unor partide și grupări politice burgheze față de tendințele dictatoriale ale regelui Carol al II-lea* (iunie 1930 — februarie 1938) în „Revista de istorie“ nr. 3 (1978), p. 408.

³⁴ F. Nedelcu, *Viața politică din România în preajma dictaturii regale*, Ed Dacia Cluj, 1973, p. 65.

³⁵ I. Mihalache, *Adâncind brazda!...*, p. 9.

începea să se afirme ideea unirii forțelor democratice pentru a bara calea acestor partide precum și pentru a stăvili tendințele lui Carol al II-lea de a instaura dictatura personală. Încă din august 1935, Petre Pandrea semnase, în ziarul „Dimineața”, un articol în care aprecia că este posibilă încheierea unui front popular bazat pe un program minimal de revendicări³⁶. În 1936, „anul fronturilor populare”³⁷, au avut loc alegeri parlamentare parțiale în județele Hunedoara, Mehedinți, Prahova și Suceava. În aceste alegeri în județele Hunedoara și Mehedinți au fost aleși candidații național-tărăniști Ghiță Pop și, respectiv, dr. M. Lupu; aceste victorii au fost posibile datorită acțiunii de front popular care a reunit toate organizațiile democratice din aceste județe, inclusiv cele comuniste. Semnificația acestui fapt depășea liniile înguste ale alegerilor parțiale, indicând calea cea mai potrivită pentru ca partidele democratice să se opună cu succes forțelor reacționare. Referindu-se la acest moment, Stanciu Stoian apreciază just că această izbândă a democrației „însemna că democrația putea spera ceva la acea oră. Pentru aceasta i-ar fi trebuit însă (Partidului Național Tărănesc — n.n.) o altă înțelegere a momentului, pe care n-a avut-o”³⁸. În cadrul P.N.T. se pronunțau pentru alianțe de front popular mai ales organizațiile de tineret. În 1937, însă, se produce o delimitare mai precisă în problema tacticii, delimitare decurgând din aprecierea ca principal pericol a dictaturii regale sau a fascismului: „toți cei care vedeau pericolul principal în Garda de Fier se hotărâsc să sprijine mai degrabă Coroana, împotriva legionarismului, decât să încurajeze acțiunea acestei forme de fascism român”³⁹. Aripa de stânga din partid, care se gândise la această soluție încă din aprilie 1937 adera astfel la tactica preconizată de gruparea centristă condusă de Armand Călinescu. Din această grupare de elemente tinere de stânga favorabilă, în împrejurările date, sprijinirii monarhiei, făceau parte: Octav Livezeanu, Pavel Pavel, Petru Pandrea, Vasile Gherasim, Aurel Buteanu, I. Raiciu și Stanciu Stoian; ei erau sprijiniți de P. Andrei, M. Ralea și dr. N. Lupu.

În noiembrie 1937, într-un moment crucial pentru destinul regimului parlamentar și al democrației, I. Mihalache, a demisionat de la președinția partidului Național Tărănesc, copleșit de insuccesul tacticii sale de a parveni la guvern prin înțelegere cu „factorul constituțional”. Succesiunea la conducerea partidului a fost preluată de I. Maniu (23 noiembrie 1937) care a și procedat imediat la schimbarea radicală a orientării tactice a Partidului Național Tărănesc⁴⁰.

„Tactica Vaida”, promovată de gruparea de dreapta pe care acesta o conducea, „era mânăta de o singură țintă, cucerirea puterii pentru a guverna, înfăptuind reforme de conjunctură, nu de program. Un oportunism ideologic și practic totodată”⁴¹. Caracteristicile acestei tactici, sesizabile încă din perioada când grupul acesta se mai afla în partid, au apărut mai evident după desprinderea lui în 1935 și constituirea în Frontul Românesc

³⁶ N. Jurca, *Mișcarea socialistă și social-democrată din România 1934—1944*, Ed. Litera, București 1978, p. 61.

³⁷ Stanciu Stoian, *op. cit.* p. 47.

³⁸ Stanciu Stoian, *op. cit.* p. 47.

³⁹ *Ibidem*, p. 52.

⁴⁰ „Dreptate” an 11 (1937) nr. 3007 din 25 noiembrie.

⁴¹ Stanciu Stoian, *op. cit.*, p. 44.

(29 martie 1935): „documentele sale programatice vor include, fără multă alegere, orice idee în vogă într-un anume moment, iar fruntașii vor folosi pentru a ajunge la putere atât agitațiile în masele rurale, uzând de formule demagogice, cât și „tactica promisiunii“, aceasta însemnând „legături și intrigi de palat cu ajutorul cărora să captezi bunăvoința factorului constituțional“⁴². O abordare similară a grupărilor politice, bazată pe considerarea programului și tacticii lor, este proprie și lui D. Gusti care distinge între „partidele cu program integral și partidele de acțiune imediată, sau (...) partidele principale și partidele oportuniste; ambele au un scop comun; cucerirea puterii politice prin luptă. Esențialul este — și aici se deosebește fundamental partidul politic de program de partidul politic oportunist — că partidul de program urmărește guvernarea ca mijloc pentru a realiza programul său, în timp ce partidul politic oportunist urmărește guvernul cu singurul scop de a guverna“⁴³. Considerând problema grupurilor din Partidul Național Țărănesc și din acest punct de vedere, deosebirea profundă dintre gruparea lui Vaida Voevod și cea a lui Mihalache apare cu claritate și ca ireconciliabilă; apoi, conflictul dintre Al. Vaida și Iuliu Maniu, ambii secondati de forțe bine delimitate în partid, se dovedește a fi, mai mult decât un conflict de personalități, o dispută cu rațiuni mai profunde, de natură principală. Opoziția pe care o făcea I. Maniu oricăror evadări din spațiul strict al legalității și constituționalismului, fie că viza mișcarea drepte fasciste sau tendințele dictatoriale ale monarhului, nu era sprijinită de grupul lui Al. Vaida. Mai mult, oportunismul acestuia, abil speculat de cercurile Palatului, a făcut ca, în fapt, disputa Vaida-Maniu să fie o dispută Maniu-dinastie. Între cei care-l susțineau pe Vaida și care vor părăsi odată cu el Partidul Național Țărănesc, menționăm pe Eduard Mirto, D. R. Ioanițescu, Voicu Nițescu, Sever Dan, C. Angelescu, Viorel Tilea, G. G. Mironescu.

Conflictul Vaida-Maniu era determinat atât de concepțiile lor politice generale, mai accentuat divergente în problema constituțională și a mișcării legionare, cât și de lupta pentru puterea în cadrul Partidului Național Țărănesc, consecvent întreținută de manevrele Palatului. În timpul guvernării lui Vaida Voevod (iunie-octombrie 1932) conflictul a devenit ireconciliabil, rezolvarea lui nemaiputându-se face decât prin eliminarea uneia dintre părți. În ianuarie 1933 I. Maniu a demisionat din funcție de prim ministru acuzând pe Carol al II-lea că-și depășește prerogativele executive stabilite prin Constituție; atitudinea lui I. Maniu a fost susținută de I. Mihalache prin demisionarea din postul de ministru de interne dar nu a primit azeziunea lui Vaida. Acesta, din rațiuni oportuniste, a acceptat succesiunea la guvern și la președinția partidului, considerând că astfel ar slăbi definitiv poziția rivalului său politic. Prin poziția predominantă ocupată de Vaida și grupul său în guvern și în cadrul partidului acesta a suportat o considerabilă alunecare spre dreapta. La 7 mai 1933 Al. Vaida Voevod a devenit președintele Partidului Național Țărănesc până în noiembrie 1933, când succesiunea a fost preluată de I. Mihalache; „șefia lui Vaida n-a însemnat ceva deosebit pentru țărănism, afară poate de părăsirea treptată a preocupărilor doctrinare de către con-

⁴² *Ibidem*.

⁴³ D. Gusti, *op. cit.*, p. 40.

ducerea partidului. Din acest punct de vedere se continuă, de altfel, linia politică a aripii ardeleni din partid. Ceea ce preocupă înainte de toate este menținerea partidului la putere prin înțelegere cu factorul constituțional⁴⁴. În timpul guvernării sale din 1933 Al. Vaida a luat măsuri represive împotriva celor care-l susțineau pe rivalul său în acțiunea de torpilare a camarilei. La 6 septembrie 1933, de exemplu, au fost excluși din partid pe motiv că „au înfrânt disciplina și au comis acte dăunătoare partidului”⁴⁵, Zaharia Boilă, Aurel Leucuția și Ilie Lazăr; sancțiunea fusese luată în urma difuzării, la 1 septembrie 1933 la Cluj, a articolului „A bătut ceasul” semnat de dr. G. Ohăbeanu — pseudonimul lui Z. Boilă —, articol care atacă în termeni virulenți camarila și acuza pe Carol de a fi inițiat, „afacerea Skoda”⁴⁶ pentru a-l compromite definitiv pe I. Maniu. În noiembrie 1933 Al. Vaida Voevod a demisionat de la președinția Partidului Național Țărănesc; de acum înainte el se orientează direct spre mișcarea legionară, abordând cu satisfacție titulatura de „naș al Gărzii de Fier” și aderând la teoriile șovine ale acesteia. În 1935, în perioada discuțiilor la programul partidului, el a formulat pretenția introducerii unui amendament referitor la „numerus valahicus”; faptul a provocat o reacție vie între cadrele partidului, care au respins cererea lui Vaida. Criza de partid a fost soluționată prin desărcinarea liderului grupării de dreapta de funcțiile sale oficiale și, în final, prin excluderea sa din partid. Victoria lui I. Maniu în acest conflict era și victoria aripii de stânga, ale cărei poziții se întăresc. Gruparea condusă de Al. Vaida a constituit partidul Frontul Românesc, organizație politică cu influență redusă în mase, folosită mai ales de rege ca grupare de manevră și presiune.

Gruparea condusă de Iuliu Maniu reprezenta curentul de centru din Partidul Național Țărănesc, cel puțin până în anul 1935; după această dată, pe de o parte prin îndepărtarea din partid a aripii de dreapta a lui Vaida Voevod și infiriparea unui nou grup centrist în jurul lui A. Călinescu, putem aprecia că grupul lui I. Maniu se plasa pe linia destul de flexibilă care desparte centrul de dreapta, înregistrând o lentă dar continuă deplasare spre dreapta. Apreciem că pentru perioada 1933—1936 gruparea aceasta nu poate fi catalogată ca fiind de dreapta, dat fiind atitudinea antifascistă și antidictatorială pe care o adoptase. În timpul în care la președinția Partidului Național Țărănesc s-a aflat I. Mihalache, reprezentanții acestei aripi nu au deținut poziții cheie în partid, menținându-se în general într-o rezervă prudentă față de schimbările petrecute în partid și dedicând o mare parte din activitatea lor combaterii grupului Vaida. Începând însă cu primăvara anului 1935 — când principalul rival al lui Maniu este îndepărtat și se adoptă nou program al partidului — adepții lui I. Maniu, acum cu posibilități mai largi de manevră, au început acțiunea de subminarea pozițiilor președintelui partidului, acuzându-l chiar că l-ar fi surghiunit pe Maniu la reședința sa de la Bădăcin și că ar fi nesocotit, în elaborarea noului program concepțiile spuse de liderul arde-

⁴⁴ Stanciu Stoian, *op. cit.*, p. 40.

⁴⁵ „Dreptatea” an. 7 (1933) nr. 1788 din 7 septembrie, „România Nouă” an. 1 (1933) nr. 1 din 7 noiembrie.

⁴⁶ Pentru „afacerea Skoda” vezi I. Constantinescu *Din însemnările unui fost reporter parlamentar*, Ed. pol. București, 1973, pp. 330, 341—348, 359—362, 367—370.

lean în programul său⁴⁷. Adepții lui I. Maniu erau recrutați în general dintre ardeleni, între care: A. Leucuția, Stan Vidrighin, Rujan Trifu, Sever Bocu, frații Lazăr și Z. Boilă, directorul ziarului clujean „Patria”; demisionat din acest post în urma conflictului cu Vaida, Z. Boilă a scos, începând cu 1933 ziarul „România Nouă”, devenit oficiosul grupării lui I. Maniu. Tactica promovată de aceștia era, consideră Stanciu Stoian, „principal foarte simplă. Alegi o poziție care poate să intrige dar care nu neliniștește pe nimeni din punctul de vedere al vieții sociale... Trebuie să fie o problemă pur politică, detașată arbitrar din complexul celorlalte probleme de ordin social și politic (...): toate relele vin de la amestecul coroanei în guvernare. Altele nu mai sunt sau sunt derivate din acesta; e aproape o diversiune pentru că se sustrage atenția și de la alte cauze care pot fi și mai importante”⁴⁸. Aplicarea acestei tactici în acțiunea cvasiindependentă a lui I. Maniu îndreptată împotriva cercurilor Palatului a provocat dispute între liderul ardelean și șeful partidului iar roadele acestei tactici falimentare, culese în 1937—1938 au fost amare atât pentru Partidul Național Țărănesc cât și pentru regimul parlamentar constituțional în ansamblu.

Opoziția consecventă pe care o făcea I. Maniu tendințelor dictatoriale ale lui Carol al II-lea și, mai ales, atacurile deosebit de virulente la adresa camarilei erau rezultatul voinței lui de a apăra mecanismul constituțional. Declarațiile lui Maniu în acest sens sunt foarte numeroase și acoperă întreagă perioadă la care ne referim. Insistând asupra ideii că statul român se bazează pe acordul dintre „voința regală” și „voința națională”, I. Maniu declara în 1933: „Vom lupta, cu toată dârzenia deci, pentru revenirea și menținerea unui constituționalism strict, cu funcționarea precisă a puterilor de stat”⁴⁹. Încercării lui Carol al II-lea de a submina autoritatea guvernului I. Maniu i-a opus, la 13 ianuarie 1933, demisia din fruntea cabinetului⁵⁰. În noiembrie 1933, în timpul crizei guvernului Al. Vaida Voevod, Maniu, din aceleași rațiuni determinate de necesitatea restabilirii autorității guvernamentale, a făcut declarații presei, arătând oportunitatea unui guvern de partid, fie el chiar al Partidului Național Liberal: „Pe noi ne interesează un singur lucru: ca guvernul care vine să adopte în privința așa numitului conflict constituțional o *atitudine demnă*. Guvernul să fie într-adevăr guvern și nu un birou de înregistrare. Iar miniștrii să fie într-adevăr șefi de resort, responsabili în fața Parlamentului, iar nu șefi de cabinet, cărora persoane din afară de mecanismul constituțional să le poruncească”⁵¹. Cu altă ocazie el s-a referit la faptul că, în perioada 7 iunie 1930 — 15 noiembrie 1933, România a avut 9 guverne și de trei ori alegeri parlamentare; această instabilitate guvernamentală, considera I. Maniu, se datora mai ales manevrelor cercurilor Palatului astfel încât, respingând aprecierea că România se manifesta o criză a parlamentului el vorbea chiar de o criză a regimului monarhic⁵². Acțiunile lui Carol al II-lea de compromitere a marilor partide politice sunt și ele

⁴⁷ Z. Ornea, *Țărănismul*... p. 79.

⁴⁸ Stanciu Stoian, *op. cit.*, p. 44.

⁴⁹ „România Nouă” an 1 (1933) nr. 1 din 7 noiembrie.

⁵⁰ „Patria” an 10 (1933) nr. 17 din 22 ianuarie.

⁵¹ „România Nouă” an 1 (1933) nr. 2 din 10 noiembrie.

⁵² „România Nouă” an 1 (1933) ediție specială din 15 noiembrie.

condamnate de gruparea centristă care declara în 1933: „Socotim partidele politice instrumente necesare ale vieții de Stat. Socotim că o tendință de slăbire și de puilverizare a partidelor deserveste implacabil interesele de Stat”⁵³. Atacurile, uneori în termeni foarte duri, îndreptate de I. Maniu împotriva cercurilor Palatului îl vizau, într-o măsură oarecare și pe suveran; de aceea, în repetate rânduri, fruntașul național țărănist a ținut să-și reafirme atașamentul față de monarhie, accentuând asupra distincției dintre ea și camarilă, tot așa cum accentua unitatea dintre democrație și monarhie care n-ar trebui să aspire vreodată la instaurarea dictaturii. Reproducem în acest sens unele din declarațiile grupării și ale liderului ei: „după cum vedem că monarhia e o necesitate în viața statului nostru, vedem și necesitatea efectivei colaborări a întregului neam la viața de stat. Credințele noastre sunt democratice. Veleitățile absolutiste, dictatoriale, care încep a se ivi nu acoperă decât o neputincioasă poftă de stăpânire. Or Neamul Românesc nu are nevoie să fie stăpânit”⁵⁴. Un apel asemănător la lupta contra dictaturii a lansat I. Maniu și în discursul rostit cu ocazia fuziunii Partidului Național Țărănesc cu Partidul Țărănesc dr. N. Lupu, discurs reproduș parțial și în ziarul democratic „Adevărul”: „Sunt și voi rămâne cu democrația și găsesc că e o erezie să se vorbească de dictatură. Trebuie să luptăm cu fanatism în contra încercărilor de a se instaura o dictatură la noi”⁵⁵. Întrerupând aici seria declarațiilor antidictatoriale ale lui I. Maniu, trebuie să evidențiem faptul că, din conservatism și miopie politică, acest om politic nu a ales calea cea mai eficientă de luptă pentru apărarea efectivă a democrației și parlamentarismului, procedând în noiembrie 1937 la semnarea unui pact de neagresiune electorală cu partidul Totul pentru Țară.

Un loc aparte în activitatea grupului manist l-a ocupat campania de o neobișnuită virulență declanșată împotriva camarilei conduse de Elena Lupescu. Declarațiile și articolele din presa vremii abundă în aprecieri, una mai mordantă decât alta, la adresa „*HIDREI care s-a încuibat în jurul Palatului*” (subl. în text)⁵⁶ pe care Maniu o voia răpusă sau, cel puțin, inofensivă în planul politicii. Motivându-și poziția net anticamarilistă, grupul manist declara: „Suntem monarhiști, convinși și loiali, dar nu slugi de lachei. Între înălțata și lumnata voință a suveranului și între voința națională întruchipată în Parlament, s-a ivit azi o altă forță: ascunsă, ocultă, egoistă și perfidă. O pecingine, care își furișează măsgoasele rădăcini în întreaga viață noastră de stat, primejdinduî strălucirea tronului, primejdinduî ideea monarhică, măcinând toată conștiința, tot sufletul, tot elanul acestui neam, Camarila. Îi aruncăm în față mânia. Ea trebuie să piară din viața țării noastre”⁵⁷. Fără a adera, deci, la principiile democratice burgheze radicale promovate de aripa de stânga din partid, gruparea manistă se situa ferm pe poziția apărării regimului parlamentar constituțional, reclamând chiar elaborarea unei noi legi electorale, renunțarea la practica guvernărilor sub regimul stării de asediu și modificarea Constituției pe principii mai larg democratice. O atitudine

⁵³ „România Nouă” an 1 (1933) nr. 1 din 7 noiembrie.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ „Adevărul” an 48 (1934), nr. 15395 din 13 martie.

⁵⁶ „România Nouă” an. I (1933) ediție specială din 15 noiembrie.

⁵⁷ „România Nouă” an 1 (1933) nr. 1 din 7 noiembrie.

în esență democratică a adoptat I. Maniu și față de teoriile fasciste promovate de grupul de dreapta al lui Al. Vaida în 1933. Cu ocazia discuției din Comitetul Central Executiv al Partidului Național Țărănesc asupra oportunității introducerii în program a lui „*numerus valahicus*” la școlile secundare și universități, fruntașul ardelean a arătat că democrația și naționalismul nu sunt antitetice, deoarece „naționalismul adevărat și durabil numai prin democrație se poate face”⁵⁸. El considera propunerea lui Vaida Voevod ca „inutilă, inoperantă și dăunătoare intereselor noastre românești”⁵⁹, contrară declarațiilor de la Alba Iulia din 1918. Discriminării pe baze etnice între elevi și studenți propuse de Vaida, I. Maniu îi opunea necesitatea sprijinirii cu burse numai a elementelor capabile, indiferent de naționalitate. Arătând că dreptul la cultură, această „mare cucerire a epocii moderne”, nu poate fi refuzat nimănui, I. Maniu aborda problema egalității în drepturi a tuturor naționalităților din România și dintr-o perspectivă istorică: „Azi, când suntem dominați, datoria noastră este să dăruim zidurile despărțitoare dintre noi și minoritari ca să nu aibă și ei sentimentul că sunt asupriți, cum l-am avut și noi și ca să se realizeze fuziunea sufletească dintre ei și noi”⁶⁰. Considerând aceste declarații precum și altele care condamnau terorismul și huliganismul grupărilor de extremă dreaptă, apreciem ca pozitivă activitatea în această problemă a grupării maniste; în plus, considerăm că frecvențele incriminări aduse lui I. Maniu de a fi colaborat cu mișcarea legionară sunt, în parte, nejustificate pentru această perioadă. Până în 1937, unele contacte stabilite între anumiți maniști și reprezentanții Gărzii de fier au fost cu totul sporadice și spontane, la baza lor având doar atitudinea anticamaralistă a celor două părți. Totuși acestea nu pot fi scuzate. O altă grupare de centru din Partidul Național Țărănesc s-a conturat începând cu a doua jumătate a anului 1935, în condițiile în care partidul, reclamând tot mai insistent succesiunea la guvern, trebuia să-și precizeze atitudinea față de factorul constituțional. Această grupare era condusă de Armand Călinescu, prezență de prestigiu în partid mai ales datorită excepționalei sale activități parlamentare⁶¹. Dintre adepții lui menționăm pe Virgil Potârcă, V. Rădulescu-Mehedinți, M. Ghelmegeanu, A. Costăchescu, Gr. Gafencu. Atitudinea consecvent antifascistă a lui A. Călinescu s-a manifestat încă din perioada guvernelor național țărănești, când ca subsecretar de stat la ministerul de interne, a inițiat măsuri de reprimare a mișcării legionare⁶². În timpul guvernării liberale el a folosit adesea tribuna Parlamentului pentru a înfiera această mișcare, acuzând guvernele respective de demență și ineficacitatea acțiunii de reprimare a organizațiilor fasciste, bănuindu-le chiar de complicitate cu acestea: „Sunt chiar unele acte ale miniștrilor, pe care opinia publică le socotește ca o profanare a

⁵⁸ „România Nouă” an 3 (1935) nr. 26 din 6 februarie.

⁵⁹ „România Nouă” an. 3 (1935) nr. 25 din 5 februarie.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ A. Călinescu *Discursuri parlamentare 1934—1937*, 2 vol. București, 1938 și *Noul regim. Cuvântări 1938—1939*, București, 1939.

⁶² A. Călinescu a fost subsecretar de stat la interne în guvernele Al. Vaida Voevod (6 iunie — 20 octombrie 1932), Iuliu Maniu (20 octombrie 1932 — 13 ianuarie 1933) și Al. Vaida Voevod (14 ianuarie — 14 noiembrie 1933) vezi D. Costescu, *Fazele ministeriale din România 1862—1836*, ed. a II-a, Tipografia ziarului „Universul”, București 1936.

memoriei șefului d-voastră (I. G. Duca, n.n.)... după câteva luni numai de la moartea lui Ion Duca, cu prilejul unei ceremonii oficiale, în fața tuturor membrilor guvernului, un șef al studențimii, Furdui, își încheie cuvântarea strigând: „Trăiască Corneliu Codreanu!“ și un detașament de oameni în uniforma Gărzii, prezentă acolo l-a aclamat. Nu v-am văzut reacționând. N-am văzut starea de asediu aplicată. Câtva timp după aceea, un student, urcat de grilajul ministerului de interne, făcea apologia mișcării anarhice. Ce sfidare vi s-a adus, domnule ministru! Nici atunci n-am văzut consiliile de război intrând în funcțiune“⁶³.

În problema constituțională gruparea lui Armand Călinescu a adoptat o atitudine de neutralitate față de conflictul I. Maniu — Carol al II-lea; această atitudine era consecința concepției greșite că voința suveranului era factorul decisiv al mecanismului constituțional și că autoritatea lui nu trebuia contestată de vreun partid politic. În condițiile în care între monarhie și mișcarea legionară s-a produs ruptura definitivă. A. Călinescu s-a orientat tot mai hotărât spre monarhie, angajându-se să o susțină în acțiunea de reprimare a Gărzii de fier. De pe această poziție promonarhică, decurgând din intuirea pericolului pe care-l reprezentau organizațiile politice de coloratură fascistă. A. Călinescu a criticat tactica adoptată de I. Maniu în timpul campaniei electorale din noiembrie 1937, desolidarizându-se complet de el. În noiembrie 1937, deci, Partidul Național Țărănesc a înregistrat o nouă dezidență: o parte a grupării centriste se desprinde de partid, unii dintre membrii ei acceptând chiar intrarea în guvernul Goga—Cuza: A. Călinescu, Virgil Potârcă, V. Rădulescu-Mehedinți și Dinu Simian. Într-o scrisoare adresată de A. Călinescu lui I. Mihalache, reprodusă în ziarul „Epoca“, el își motiva plecarea în felul următor: „N-am acceptat șefia d-sale (I. Maniu — n.n.) decât cu condiția expresă de a nu împinge partidul într-o acțiune antidinastică. Din nefericire pentru țară și pentru partid, I. Maniu a făcut altfel“⁶⁴.

Aceasta este, în linii generale, situația internă a Partidului Național Țărănesc la sfârșitul anului 1937; cu popularitatea serios diminuată în urma compromisului cu mișcarea legionară, incapabil să se impună prin alegeri la guvern și să apere democrația, pradă unor puternice frământări lăuntrice el va fi dizolvat oficial prin decretul regal de desființare a partidelor politice din 30 martie 1938. Tentativele sale, tardive, de a încheia un front democratic în perioada noiembrie 1937 — februarie 1938 eșuaseră.

MIROSLAVA OSZTOICS

⁶³ A. Călinescu, *Discurs la legea pentru prelungirea stării de asediu*, 12 martie 1936, în A. Călinescu, *Discursuri parlamentare* vol. 2, pp. 330—331.

⁶⁴ „Epoca“ (1937) nr. 2668 din 31 decembrie apud Fl. Nedelcu, *op. cit.*, p. 170.

DIE BILDUNG UND DIE ENTWICKLUNG DER GRUPPEN IN DER
NATIONALEN BAUERNPARTEI

(Zusammenfassung)

In ihrer Analyse über die Zustände innerhalb der Nationalen Bauernpartei (Partidul Național Țărănesc), geht die Verfasserin von einer methodologischen Bestimmung des Soziologen Dimitrie Gusti ab: „Eine politische Partei ist nicht ein kompaktes und einheitliches Ganze. Eine Partei ist Etwas in vollem Wechsel und Erneuerung, mit Aufnahmen von neuen Gruppen und Ausgängen von alten Mitgliedern. Eine politische Partei ist ein sozialer Vorgang und ein sozialer Stand.“

Auf Grund dieser Idee stellt die Verfasserin fest, daß es in der P.N.Ț. drei Parteigruppen gab, und zwar: ein linker Flügel unter der Führung von Ion Mihalache, Leiter der Bauernpartei aus dem Altreich bis zum Jahre 1926, als diese sich mit der Nationalpartei aus Siebenbürgen vereinigte und P.N.Ț. bildete; ein rechter Flügel geführt von Vaida-Voievod, der eigentliche Opportunist unter den politischen Führer der Partei; und eine zentral-linke Gruppe geleitet von Iuliu Maniu.

Die Tendenzen innerhalb der P.N.Ț. zwischen 1933—1937 abzugrenzen erwies sich für die Verfasserin ein komplexer, also schwieriger Versuch zu sein, da jede Fraktion und alle zusammen, je nach dem Augenblick oder nach den Ansprüchen der führenden Persönlichkeiten, zusammen- und dann wieder auseinander gingen.

Im Hintergrund des erforschten Vorgangs spielten sowohl König Carol II. und seine Kamarilla, als auch der internationale Kontext eine bedeutende Rolle.

ULTIMATUMUL SOVIETIC DIN IUNIE 1940, PROLOG AL DICTATULUI DE LA VIENA

Semnarea la 23 august 1939 a pactului Ribbentrop—Molotov a avut consecințe dintre cele mai grave asupra configurației hărții politice a Europei. Ea a grăbit declanșarea de către Germania a celui de-al doilea război mondial prin atacarea Poloniei. Profitând de situația favorabilă, Stalin a anexat o serie de teritorii poloneze. În primăvara anului 1940, trupele germane au invadat Danemarca, Norvegia, Belgia, Olanda și Luxemburg, iar la 14 iunie 1940 au ocupat Parisul. La 22 iunie 1940, Franța a capitulat.

Profitând de conjunctura externă favorabilă și la adăpostul pactului din august 1939, unitățile Armatei Roșii au intrat din ordinul lui Stalin pe teritoriul republicilor baltice, care la începutul lunii august 1940 au fost anexate.

Următoarea etapă a agresiunii sovietice era Basarabia. Ea a fost amânată deoarece trupele roșii au suferit inițial înfrângeri în Finlanda. Relevând acest lucru, ziaristul american William Shirer scria în memoriile sale că „toată lumea la Moscova, de la Stalin în jos, își închipuia că armata roșie va fi la Helsinki într-o săptămână de la începutul atacului. Erau într-atât de siguri, încât fixaseră data de 6 decembrie în vederea atacului în Basarabia, dar l-au contramandat în ultimul moment”¹.

Din primăvara anului 1940, relațiile româno-sovietice devin tot mai încordate ca urmare a tendințelor anexioniste ale părții sovietice. La 30 martie 1940, Molotov făcea o largă expunere de politică externă în fața Sovietului Suprem, conținând pasagii răuvoitoare la adresa României. Comisarul sovietic al afacerilor străine vorbește de o chestiune litigioasă, nerezolvată, aceea a Basarabiei și afirmă că nu există un pact de neagresiune sovieto-român, pactul Briand-Kellogg, pactul Litvinov nu sunt luate în considerație.

La 10 a prilie 1940, Molotov cheamă pe ministrul României la Moscova, Gheorghe Davidescu, prezentându-i o serie de pretinse incidente la frontieră, care s-au dovedit a fi imaginare. Conducătorul diplomației sovietice îl avertiza pe șeful legației noastre că „incidentele depășesc orice limită” și că „guvernul sovietic nu poate permite repetarea unor asemenea cazuri”².

Concomitent au loc pregătiri militare sovietice. Autoritățile de la Moscova au mobilizat importante forțe. Complicitatea Germaniei era

¹ William L. Shirer, *Berlin Diary, The Journal of Foreign Correspondent 1934—1941*, New York, 1941, p. 275.

² *Nazi Soviet Relations*. Department of United States, Washington, 1948, p. 155; H. Roberts, *Romania. Political problems of an agrarian state*, New-Haven, 1951, p. 209; Ghiță Ionescu, *Comunism în România 1944—1962*, London, 1964, p. 59.

evidentă. Între 23—26 iunie 1940 a avut loc un adevărat „bombardament“ epistolar între Berlin și Moscova. Autoritățile sovietice doreau o rezolvare cât mai rapidă a problemei și integral. Hitler, dacă din punct de vedere politic nu era interesat în problema Basarabiei, pe plan economic avea interese în România. Petrolul românesc era râvnit de Germania, care avea mare nevoie de combustibil pe câmpul de luptă. Berlinul nu dorea un conflict armat între România și U.R.S.S., care ar fi dus la distrugerea instalațiilor petroliere românești și de aceea se pronunța pentru rezolvarea pe cale pașnică a problemei. Mai mult, diplomații germani au insistat pe lângă autoritățile sovietice să facă concesii, cerându-le să renunțe la teritoriul Bucovinei, care nu a aparținut niciodată Rusiei sau să retrocedeze tezaurul românesc care fusese sechestrat la Moscova³. Molotov a fost deosebit de intransigent, acceptând doar anexarea părții de nord a Bucovinei. În discuțiile avute cu Schullemburg, ministrul Germaniei la Moscova, în seara zilei de 25 iunie 1940, Molotov i-a replicat: „Bucovina constituie ultima parte ce-i lipsește Ucrainei Unite și din această cauză guvernul sovietic acordă importanță soluționării acestei chestiuni concomitent cu cea a Basarabiei“⁴.

Cu acordul Germaniei guvernul sovietic trece la acțiune. La orele 22 ale zilei de 26 iunie 1940, Molotov a remis ministrului român la Moscova un ultimatum în care erau inserate afirmații ce denaturau adevărul istoric. Documentul preciza că în anul 1918, „România folosindu-se de slăbiciunile militare ale Rusiei, a desfăcut de la Uniunea Sovietică (Rusia) o parte din teritoriul ei, Basarabia“. Se afirma, totodată, că retrocedarea Moldovei dintre Prut și Nistru este legată de chestiunea „transmiterii către U.R.S.S. a acelei părți a Bucovinei a cărei populație este legată în marea sa majoritate cu Ucraina Sovietică prin comunitatea de limbă și compoziție națională“. Un astfel de act, potrivit autorităților sovietice, „ar fi cu atât mai just, cu cât transmiterea părții de nord a Bucovinei către U.R.S.S. ar putea reprezenta, este drept că numai într-o măsură neînsemnată, un mijloc de despăgubire a acelei mari pierderi care a fost pricinuită U.R.S.S. și populației Basarabiei prin dominația de 22 de ani a României în Basarabia“. Cinismul guvernanților de la Moscova nu se oprea aici. „Guvernul sovietic aștepta răspunsul guvernului român în decursul zilei de 27 iunie anul curent“⁵.

Imediat, Gh. Davidescu a informat cabinetul de la București în legătură cu nota ultimativă sovietică, precizând în telegrama expedită în 27 iunie, orele 4,30 dimineața că „argumentele inserate în notă sunt cu totul lipsite de teme“. El a subliniat că a prezentat lui Molotov drepturile noastre asupra Basarabiei, afirmând că „România nu a profitat de slăbiciunea militară a U.R.S.S., iar Unirea din 27 martie/9 aprilie 1918 a fost un act legitim al poporului român fiind exprimat în Hotărîrea Sfatului Țării“. Diplomatul român a informat apoi că, în discuția avută cu Molo-

³ Marilyn Giroux Hitchens, *Germany, Russia and Balkans. Prelude to the Nazi-Soviet Non Agresion pact*, Boulder, 1983, p. 221—223; Stelian Neagoe, *Bătălia pentru Bucovina*, Timișoara, 1992, p. 142—143.

⁴ *Pactul Molotov—Ribbentrop și consecințele lui pentru Basarabia. Culegere de documente*, Chișinău, 1991, p. 12, doc. 8.

⁵ *Universul*, an. 57, nr. 181, din 4 iulie 1940; Ioan Scurtu (coord.), *Istoria României între anii 1918—1944. Culegere de documente*, 1982, p. 408—409; Aurel Kerețki, Adrian Pricop, *Lacrima Basarabiei*, Chișinău, 1993, p. 222—223; doc. 39.

tov, a adus argumente științifice, etnice, lingvistice, demonstrând apartenența Basarabiei la patria mamă. Conducătorul diplomației sovietice de fiecare dată „nu a discutat argumentele mele, mărginindu-se a-mi declara că partea dominantă a populației este ucraineană“. El dovedea astfel o totală lipsă de receptivitate. Gh. Davidescu a protestat, de asemenea, împotriva răpirii părții de nord a Bucovinei, afirmând că acest act nu are nici un fel de justificare. Șeful legăției române din Moscova a precizat, apoi, că termenul de 24 de ore este insuficient „pentru ca guvernul român să poată lua o hotărâre într-o problemă atât de importantă pentru viitorul neamului românesc“⁶.

În răspunsul său, guvernul român a exprimat dorința de a rezolva toate neînțelegerile cu U.R.S.S. prin mijloace pașnice, fiind gata „să procedeze imediat în spiritul cel mai larg, la discutarea amicală și de comun acord a tuturor propunerilor guvernului sovietic“. Totodată sugera începerea unor tratative bilaterale pentru discutarea divergențelor apărute, solicitând Moscova „să indice locul și data pe care dorea să le fixeze în acest scop“⁷. Telegrama cifrată, care însoțea răspunsul guvernului român, adresa rugămintea înaintată de președintele Consiliului de Miniștri al României, Gh. Tătărescu, lui Gh. Davidescu, de a reaminti lui Molotov „dorința noastră de a evita un conflict armat și de a răspunde în mod cât mai înțeleghător inițiativei sovietice“⁸.

Cabinetul sovietic nu a acceptat însă dialogul, acționând de pe poziții de forță. De aceea, șeful diplomației sovietice a înaintat o nouă notă ultimativă prin care cerea o clarificare a guvernului român, care nu preciza că primește propunerea guvernului sovietic „de a restitui neîntârziat Basarabia și partea de nord a Bucovinei“. De aceea, Molotov cerea: „1) Ca în decurs de 4 zile începând de la orele 14 după ora Moscovei din 28 iunie să evacueze toată Basarabia și Bucovina de Nord. 2) În decursul zilei de 28 iunie trupele sovietice să ocupe următoarele puncte: Cernăuți, Chișinău și Cetatea Albă; 3) guvernul regal român era obligat să ia măsurile necesare pentru păstrarea în bune condiții a căilor ferate, parcului de locomotive și vagoane, poduri, depozite; 4) Se numea o comisie comună pentru rezolvarea litigiilor legate de evacuarea armatei. Răspunsul trebuia trimis până la 28 iunie ora 12“⁹.

Situația era dramatică, România era pusă în fața faptului împlinit. Termenul fixat era foarte scurt pentru a crea panică și derută. De aceea, guvernul român a luat legătura cu reprezentanții diplomației Germaniei și Italiei la București, care i-au cerut să cedeze în fața pretențiilor sovietice. La 27 iunie 1940, orele 9,00 dimineața, în prezența premierului Gh. Tătărescu, a ministrului de externe Ion Gigurtu și a ministrului Curții

⁶ Ioan Scurtu, Constantin Hlihor, *Anul 1940. Drama românilor dintre Prut și Nistru*, București, 1992, p. 146—148.

⁷ 23 august 1944. *Document 1939—1941*, vol. I, București, 1984, p. 82, doc. 52.

⁸ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (în continuare: Arh. M.A.E.), fond 71/U.R.S.S., dos. 91, 1940, f. 195. Tel. nr 38931 din 27 iunie 1940 semnată Gh. Tătărescu către Gh. Davidescu.

⁹ 23 august 1944. *Documente...*, vol. I, p. 82, doc. 56; I. Scurtu (coord.), *op. cit.*, p. 409; A. Karețki, A. Pricop, *op. cit.*, p. 225, doc. 41; *Universul*, an. 57, nr. 181, din 4 iulie 1940; I. Scurtu, C. Mocanu (coord.), *Pagini de istorie*, vol. III, *Culegere de texte*, București, 1993, p. 221—222.

Regele Ernest Urdăreanu, a avut loc o convorbire a regelui Carol al II-lea cu ministrul plenipotențiar german Fabricius. Suveranul a declarat că este decis să respingă ultimatumul sovietic și să lupte pentru Basarabia, așa după cum Finlanda a opus cu succes rezistență Uniunii Sovietice. El dorea ca guvernul german să intervină la Moscova, iar în caz de nevoie ruga să-i acorde sprijin militar. În timpul discuțiilor, un curier al legăției germane a adus o telegramă de răspuns de la Ministerul de Externe german, adresată ministrului plenipotențiar al Germaniei în România, Fabricius a comunicat imediat lui Carol al II-lea conținutul acestor știri, în care se preciza că „Germania poate doar sfătui guvernul român ca să cedeze pretențiilor sovietice”¹⁰. De altfel, din trenul său special, Ribbentrop a dat instrucțiuni la 27 iunie, orele 10.30 ca ministrul celui de-al treilea Reich la București să comunice lui Ion Gigurtu că „în interesul evitării războiului între Germania și Uniunea Sovietică nu putem decât să sfătui guvernul românesc să satisfacă cererea guvernului sovietic”¹¹. Atitudinea lui Ribbentrop dovedește cât de importantă era problema pentru Germania, mai ales că cerealele și cu deosebire petrolul românesc constituiau o atracție pentru autoritățile germane, inclusiv Hitler. Sesizând acest lucru, un contemporan al evenimentelor, fruntaș legionar, consemna în cartea sa de memorări: „Ocuparea Basarabiei de către Soviete, înainte de termenul prevăzut de Înțelegerea Ribbentrop — Molotov din 1939, răpirea și a unei părți a Bucovinei, care nu fusese deloc prevăzută în aceste negocieri, erau mai mult decât îndestulătoare pentru a provoca alarmă în sferile militare, în cele ale Partidului și în cele leale, de la Wilhelmstrasse. Germania nu putea permite sovietelor să se apropie și mai mult de bogățiile noastre petrolifere, nici să cucerească Dunărea, cum desigur aveau intenția s-o facă”¹².

În adevăr, Ultimatumul adresat de U.R.S.S. României a fost perceput de Führer ca o încălcare a înțelegerii sovieto-germane și a deplasat atenția lui Hitler de la Vest, aducând în prim plan problema Uniunii Sovietice.¹³

Îndemnuri similare de cedare veneau și de la Roma. Demersurile întreprinse de Raoul Bossy, ministrul României în Italia, nu au fost încununate de succes. El a încercat să ia legătura cu Mussolini sau Ciano, pentru a comunica hotărârea guvernului român de a rezista, întrebând, totodată, dacă cabinetul italian va interveni la Budapesta și la Sofia spre a împiedica o agresiune din acele părți contra noastră. Deplasându-se la Palazzo Chigi a luat legătura cu Anfuso care i-a declarat că „guvernul italian cunoaște situația prin ministrul Italiei la București. El mi-a citit atât telegrama lui Ghigi privitoare la audiența sa la Rege, cât și instrucțiunile care i-au fost trimise și al căror conținut este următorul: „Ministrul Italiei va comunica Regelui și guvernului român că guvernul

¹⁰ Gh. Tătărescu, *Memorii*, în *Patrimoniul*, Chișinău, I, nr. 1/1991, p. 81; I. Șișcanu, 1940. *Războiul Basarabiei*, Chișinău, 1993, p. 39.

¹¹ Florin Constantiniu, *Dictatul de la Moscova (26—28 iunie 1940) și relațiile sovieto-germane*, în *RI*, tom. 3, nr. 1—2, 1992, p. 17.

¹² Mihai Sturdza, *România și sfârșitul Europei. Amintiri din țara pierdută*, Alba Iulia — Paris, 1944, p. 184.

¹³ Vezi Walter Werlimont, *Inside Hitler's Headquarters*, New York, 1964, p. 113.

italian consideră de un interes european esențial, nu numai pentru România, dar și pentru celelalte țări, ca România să evite un conflict cu Uniunea Sovietică¹⁴.

Prin atitudinea lor conciliantă față de U.R.S.S., Germania și Italia și-au dovedit duplicitatea, acceptând pretențiile sovietice în răsărit. Seizând această poziție a celor două mari puteri fasciste față de România, cotidianul american de mare tiraj *The New-York Times* scria în acele zile că „Italia consimte la anexarea Basarabiei la Rusia, iar Germania caută să convingă România să cedeze fără luptă”¹⁵.

Cu toate acestea, la 27 iunie 1940, Regele Carol al II-lea a semnat decretul de mobilizare generală a armatei române, care prevedea la articolul 1: „Întreaga armată de uscat, aer și marină se va mobiliza”, iar la articolul 2 se preciza că: „Prima zi de mobilizare începe la ora 24 în noaptea de 28/29 iunie 1940”¹⁶. Ion Gigurtu a trimis, în aceste condiții, depeșe la Ankara, Atena, Belgrad pentru a solicita ajutor militar din partea Turciei, Greciei și Jugoslaviei, România fiind hotărâtă să reziste unui atac militar sovietic în caz de respingere a Ultimatumului. Deși guvernele aliate din Înțelegerea Balcanică erau „mișcate și îndurerate de ceea ce i se întâmpla României”, răspunsurile lor erau evazive, echivalând cu un refuz¹⁷.

În aceste condiții, situația României era tragică. De aceea, a fost convocat în data de 27 iunie orele 12.00 Consiliul de Coroană sub președinția Regelui. Primul ministru Gh. Tătărescu și ministrul de externe Ion Gigurtu au făcut expuneri asupra evenimentelor, prezentând notele ultimative sovietice. Generalul Florea Țenescu, șeful Marelui Stat Major al Armatei române a expus situația militară dificilă în care se afla România, concluzionând că, după opinia sa, trupele române nu pot rezista pe câmpul de luptă mai mult de trei luni fără ajutor.

Părerile erau însă împărțite. Unii membri ai Consiliului erau favorabili rezistenței. Astfel, academicianul Ștefan Ciobanu, fiu al Basarabiei, a citit o declarație în care reliefa că „Basarabia este o veche provincie românească, care a făcut parte integrantă din vechea Moldovă de la înființarea acesteia”. Ea a fost smulsă mișelește din trupul neamului românesc și anexată la Imperiul țarist. Autorii documentului subliniau că Unirea cu țara mamă a fost cerută încă de la începutul Revoluției din 1917 în diferite congrese ale țăranilor, studenților, învățătorilor.

Adresându-se Regelui, marele patriot basarabean avertiza că „părăsirea Basarabiei de armatele române ar fi cea mai mare crimă națională, că ea ar însemna să aruncăm Basarabia în brațele unui neam străin și al unui regim pe care nimeni în Basarabia nu-l dorește. Răspunsul ce trebuia dat sovietelor e rezistența până la sfârșit. Și în lupta ce se va da contra cotropitorilor, populația din Basarabia va fi cu armata română”.

Tot în favoarea rezistenței s-a pronunțat în cadrul Consiliului de Coroană renumitul istoric Nicolae Iorga.

¹⁴ Raoul Bossy, *Amintiri din viața diplomatică (1918—1940)*, vol. II (1938—1940), Ed. de Stelian Neagoe, București, 1993, p. 250.

¹⁵ Cf. Gh. Buzatu (ed.), *România cu și fără Antonescu*, Iași, 1991, p. 206.

¹⁶ Arhivele Statului București, fond Ministerul Propagandei Naționale, Informații (în continuare: Arh. St. București, fond M.P.N. Inf.), dos. 500, f. 86.

¹⁷ *Idem*, f. 85; Al. Cretzeanu, *The Lost Opportunity*, Londra, 1957, p. 52.

În pofida acestor luări de poziție, rezultatul votului a fost favorabil primirii ultimatumului¹⁸.

Consiliul de Coroană a adoptat această decizie având în vedere izolarea României pe plan internațional, superioritatea armatei sovietice. Comentând hotărârea luată, istoricul Florin Constantiniu consemna într-un studiu foarte recent că „situația de totală izolare politică și militară în care se afla România nu lăsa guvernului de la București altă ieșire pentru a evita un război, care prin disproporția de forțe, nu putea avea decât un deznodământ defavorabil României, decât cedarea teritoriilor revendicate de U.R.S.S.”¹⁹. Considerăm însă că o rezistență, chiar dacă era sortită eșecului ar fi avut o valoare morală deosebită, demonstrând că poporul român este decis, chiar și în condițiile cele mai vitrege, să-și apere țara cu orice sacrificii.

Mulți oameni politici care nu erau membri ai Consiliului de Coroană au solicitat rezistența armată. Șeful Partidului Național Liberal, Constantin I. C. Brătianu, a trimis în ziua de 27 iunie 1940 o scrisoare Regelui Carol al II-lea condamnând cedarea în fața presiunilor sovietice. Autorul mesajului atrăgea atenția suveranului că rușii nu se vor limita la Basarabia, ci vor solicita noi teritorii. Conducătorul liberalilor sublinia că acest act are ca efect imediat demoralizarea completă a țării și a armatei, care este gata de luptă. Semnatarul scrisorii aprecia că Germania urmărește evitarea unui război cu România, dat fiind nevoile sale de petrol și de alimente românești. Dinu Brătianu arăta, de asemenea, că există riscul bolșevizării României, dar mai ales pericolul ca maghiarii și bulgarii să-și reafirme revendicările lor. O primă cedare duce la alte cedări teritoriale²⁰. Din nefericire, „profețiile” lui C.I.C. Brătianu s-au adeverit, căci la scurtă vreme după ultimatum a urmat dictatul de la Viena. La rândul său, Onisifor Ghibu, profesor la Universitatea din Cluj, a adresat în aceeași zi o scrisoare președintelui Camerei Deputaților, Alexandru Vaida Voevod. Marele pedagog ardelean îi reproșa lui Vaida că „nu puteți prezida astăzi în Parlamentul României, actul de cedare a acestei scumpe provincii unei puteri care n-are nici un drept asupra ei. Nu trebuie să se găsească un Parlament care să legitimizeze faptul odios pe care conștiința poporului nostru îl respinge cu atâta energie, în convingerea că războiul actual nu se poate termina cu călcarea în picioare a dreptății și a omeniei”²¹. Iuliu Maniu s-a pronunțat, de asemenea, în repetate rânduri, împotriva acceptării ultimatumului sovietic din iunie 1940. Conducătorul național-tărâniștilor îl socotea pe Regele Carol al II-lea principalul vinovat de dezastrul României. El îl acuza, de asemenea, pe Gh. Tătărescu socotindu-l cel mai important susținător al regimului autoritar instaurat de Rege la începutul anului 1938. La rândul său, Gh. Tătărescu afirma într-un amplu interviu publicat în paginile ziarului *Drapelul* în 1945 că guvernul său a refuzat să azvârle țara în aventura războiului, iar un ca-

¹⁸ Arh. St. București, fond M.P.N. Inf., dos. 500, f. 85.

¹⁹ Fl. Constantiniu, *op. cit.*, p. 17.

²⁰ Arh. St. București, fond Președinția Consiliului de Miniștri, dos. 214/1944, f. 77; Mareșal Ion Antonescu, *Epistolarul Infernului*, ediție de Mihai Pelin, București, 1993, p. 22—23, doc. 1, anexa 3.

²¹ *Basarabia și basarabenii*, Ediție de Mihai Adauge și Al. Furtună, Chișinău, 1991, p. 315.

binet condus de Maniu „Nu ar fi putut întru nimic împiedica desfășurarea implacabilă a evenimentelor din 1940“. Liderul liberal era convins că șeful P.N.Ț., în cazul în care ar fi fost în fruntea guvernului, nu ar fi acceptat soluția păcii „așa cum rezultă din toate declarațiile și manifestările sale, ci soluția rezistenței armate, adică soluția războiului, care ar fi atras nimicirea vremelnică a statului român“²².

În aceste împrejurări a fost convocat al doilea Consiliu de Coroană la orele 21.00. Din cei 26 de membri, doar șase s-au pronunțat în favoarea rezistenței. La 28 iunie, Carol a făcut o remaniere guvernamentală. Conducerea Ministerului de Externe este preluată de Constantin Argetoianu, dr. Ion Simionescu devine subsecretar de stat la Ministerul Sănătății și Ocrotirii Sociale, iar Horia Sima, șeful Gărzii de Fier, până nu de mult urmărit ca dușman al statului, a fost numit subsecretar de stat la Ministerul Propagandei Naționale²³.

Hotărîrea Consiliului de Coroană l-a determinat pe noul ministru de externe să anunțe cabinetului sovietic acceptarea ultimatumului, precizând că „guvernul român pentru a evita gravele urmări pe care le-ar avea recurgerea la forță și deschiderea ostilităților în această parte a Europei, se vede silit să primească condițiile de evacuare a Basarabiei și Bucovinei de Nord din pricina ploilor și inundațiilor care au stricat căile de comunicații“²⁴. Șeful diplomației românești, pentru a grăbi acceptarea de către autoritățile sovietice a prelungirii termenelor de evacuare, a expediat în aceeași zi o telegramă cifrată lui Gh. Davidescu, solicitându-i să intervină „pe toate căile posibile pentru ca termenul de patru zile fixat pentru evacuarea Basarabiei și Bucovinei de Nord să fie prelungit până la 8 zile“. C. Argetoianu indica șefului Legației României din Moscova să motiveze această amânare prin aceea că „o evacuare într-un timp de 4 zile ar fi materialmente imposibil și ar avea drept rezultat dezordine dăunătoare tuturor“²⁵. Demn de subliniat este faptul că între guvernul român și cel sovietic nu a fost semnat nici un acord de cedare a celor două provincii românești. Autoritățile române considerau această cedare forțată ca fiind temporară. Totuși, la Conferința de Pace de la Paris din anii 1946—1947, sovieticii au invocat acest acord inexistent în practică.

Gh. Davidescu a luat imediat legătura cu Molotov, care s-a dovedit și de data aceasta intransigent, neacceptând cererea legitimă, obiectivă a autorităților române. Ministrul român la Moscova a telegrafiat imediat în aceste condiții superiorilor săi, informându-i că a fost înștiințat că „la ora 14, trupele sovietice vor începe înaintarea lor pentru a ocupa cele trei orașe menționate în notă: Cernăuți, Chișinău și Cetatea Albă. Terme-

²² Valeriu Florin Dobrinescu, *Bătălia diplomatică pentru Basarabia, 1918—1940*, Iași, 1991, p. 236—241, doc. XLIV.

²³ Arh. St. București, fondul M.P.N., Inf. dos. 500, f. 87; Andreas Hillgruber, *Hitler, Regele Carol și Mareșalul Antonescu. Relațiile germano-române 1938—1944*, Ed. de Stelian Neagoe, București, 1994, p. 108. Comentând schimbarea lui I. Gigurtu, Grigore Gafencu consemna în jurnalul său că acesta „A căzut după 27 de zile de diplomatie. Bătrânul Argetoianu îl înlocuiește cu greutatea experienței și a trupului său și cu toată ușurința gândirii sale politice“. (Gr. Gafencu, *Jurnal (iunie 1940—iulie 1942*, Ediție de I. Ardeleanu și V. Arimia, București, 1993, p. 25).

²⁴ Arh. M.A.E., Fond 71/U.R.S.S. vol. 91, 1940, f. 201.

²⁵ *Idem*, f. 246.

nul de evacuare era neschimbat²⁶. În discuția avută cu Gh. Davidescu, Molotov a justificat această poziție prin faptul că „militarii sovietici sunt hoțărâți să dea o replică dură tărăgărilor românilor“. Ei sunt nemulțumiți de răspunsul guvernului român, care „nu pare a aprecia exact situațiunea de la frontieră“. Conducătorul diplomației sovietice solicita cabinetului de la București să nu treacă la o nouă amânare. Guvernul sovietic va aștepta până în 28 iunie la amiază, după această oră trupele roșii declanșând atacul²⁶. De altfel, unități sovietice au pătruns deja în spațiul aerian și terestru românesc, la ora 3,00 în noaptea de 27/28 iunie 1940, deci înainte ca guvernul român să consimtă retragerea trupelor și administrației sale (28 iunie orele 11.00). Aceasta înseamnă, potrivit Convenției de la Londra, privind definirea agresorului, recunoscută de U.R.S.S., agresiune armată asupra statului român²⁷.

După acceptarea forțată de către autoritățile române a cedărilor teritoriale către U.R.S.S. a început calvarul zecilor de mii de militari și civili români care au vrut să scape din ghiarele bolșevicilor ruși. Dificultățile au fost enorme, deoarece timpul de evacuare a fost extrem de scurt. Totuși, autoritățile române au luat măsuri energice. În Ordinul Marelui Stat Major al Armatei române se arată: „Astăzi 28 iunie începe evacuarea Basarabiei aplicând întocmai planul Tudor“. Pentru evitarea aglomerației, a dezordinii, potrivit ordinului: „ofițerii și funcționarii vor lua numai strictul necesar, bagajele. Nu este admis mobilier (. . .). Evacuarea Chișinăului până la ora 18²⁸“.

În multe cazuri, trupele sovietice au încălcat linia de demarcație stabilită. Autoritățile de la Moscova au acaparat și Ținutul Herța, regiune care nu a fost trecută în notele ultimative trimise de guvernul sovietic. Unitățile roșii au dezarmat numeroase regimente române în retragere care aveau ordin să nu riposteze. Astfel s-a întâmplat cu Regimentul 80 Artilerie și un divizion din Regimentul 25 Artilerie, aflate în ziua de 30 iunie la 3 km de Chișinău²⁹. O coloană mecanizată sovietică a trecut frontiera cu Bucovina, înaintând 20 km în regiunea Maramureș pe Valea Izvorului Ursului în direcția Baia Borșa. „Întrucât această zonă se găsește în afara teritoriului supus evacuării — se arată într-o telegramă din 3 iulie înaintată de generalul Țenescu generalului Aldea, reprezentantul României în comisia sovieto-română de la Odessa — vă rog să interveniți pe lângă Comandamentul Roșu pentru a retrage aceste coloane din zonă. În caz contrar vom fi siliți să împiedicăm înaintarea prin orice mijloace, ceea ce ar putea da naștere unui incident serios³⁰. În aceeași zi, șeful Marelui Stat Major al armatei române telegrafia din nou generalului Aldea, aducându-i la cunoștință că „Detașamente moto-mecanizate sovietice au ata-

²⁶ *Idem*, f. 247. Tel. nr. 1641 din 28 iunie 1940 ora 2.30, semnată Gh. Davidescu către M.A.E. ale României.

²⁷ C. Hilihor, 22 iunie 1941 sau 28 iunie 1940?, în *RI, serie nouă*, tom. 3, nr. 9—10/1992, p. 1023.

²⁸ Arh. St. București, fond M.A.I., dos. 530/1940, f. 125. Conform comunicatului secției operații din Marele Stat Major, operațiunile de evacuare să se încheie la 3 iunie 1940, orele 12 (*idem*, fond M.P.N. Inf. dos. 500 f. 93).

²⁹ Arh. M.A.E., fond 71/U.R.S.S. vol. 98, 1940, f. 23—24.

³⁰ *Idem*, f. 89. Tel. nr. 6564 din 3 iulie 1940 a generalului Fl. Țenescu către generalul Aldea.

cat ieri, 2 iulie, printr-o acțiune organizată, unitățile române ce se găseau în zona Giurgiu-lești-Reni, înconjurând și dezarmând o companie de infanterie care a suferit pierderi. Unitățile noastre îndeplinesc cu strictețe dispozițiunile și nu au ripostat. Protestați și insistați ca ordinele care se dau să ajungă până la detașamentele de pe Prut³¹. Exemplele pot însă continua.

În pofida numeroaselor probe, a deselor incidente provocate de sovietici, generalul-locotenent Kozlov, reprezentantul autorităților de la Moscova în cadrul comisiei bilaterale, a declarat: „Trupele sovietice nu au luat prizonieri ofițeri și grade inferioare și nici nu au dezarmat unități din armata română³².”

O adevărată dramă au avut de înfruntat nu numai unitățile armatei române, dar și zecile de mii de refugiați civili. Numeroși refugiați au fost bătută, umiliți, înfometăți, deposeați de puținul lor avut și chiar omorîți de bandele înarmate. Astfel, notarul Constantin Constantinescu din comuna Hoffcengstal (județul Cetatea Albă) relatează că, în plasa Ivănești din același județ, „un grup înarmat a atacat cu foc cele 360 căruțe ale familiilor funcționarilor, jandarmilor, preoților, prăvălindu-le tot avutul, iar femeilor li s-au luat chiar și pantofii³³. Fărădelegi similare s-au semnalat și în județul Lăpușna. În comuna Honești, de pildă, pe clădirea bisericii era arborat steagul roșu, iar doctorul veterinar Binder și fostul primar Vasile Berdar au fost omorîți³⁴.”

Numeroși oameni politici, de cultură au protestat cu vehemență împotriva acestor maltratări și crime. La începutul lunii iulie 1940 a avut loc ședința comisiilor afacerilor străine ale Parlamentului României. După ce primul-ministru și ministrul afacerilor externe au prezentat motivele acceptării ultimatumului sovietic a luat cuvântul Ștefan Ciobanu. Vorbitorul a exprimat, în numele parlamentarilor, notabilităților vieții publice și culturale basarabene „un strigăt de revoltă împotriva noii uzurpări a Basarabiei de către Uniunea Sovietică”. Această provincie, din zorii istoriei, a fost parte integrantă a națiunii române, deoarece „la origini, ea a fost cuprinsă în limitele coloniei romane Dacia, iar în cursul secolelor a făcut parte din Moldova”. Profesorul Ciobanu a precizat, în continuare, că, profitând de slăbiciunea Turciei, Rusia a anexat în 1812 Moldova dintre Prut și Nistru. Începe acum drama acestei vechi provincii românești care va dura mai bine de un secol. Sfatul Țării, organ absolut legal al Basarabiei, a proclamat în 1918 Unirea acestei vechi provincii cu patria mamă. Vorbitorul a arătat apoi că „cei 22 de ani de viață națională în cadrul statului național român a permis realizarea unor enorme progrese pe tărâm cultural, social și economic”. El a apelat la lumea civilizată atrăgând atenția asupra „tragediei ce se petrecea din nou în această nefericită parte a pământului moldav”. În numele fraților noștri reduși la tăcere

³¹ *Idem*, f. 90, Tel. nr. 6562 din 3 iulie 1940 a generalului Fl. Țenescu către generalul Aldea; vezi și I. Șîșcanu, *op. cit.*, p. 124, anexa 4.

³² Arh. M.A.E. fond 71/U.R.S.S., vol. 98/1940, f. 27.

³³ Arh. St. București, fond M.A.I., dos. 530/1940, f. 24.

³⁴ Arh. St. Buzău, fond Poliția Buzău, dos. 15/1940, f. 144. Acțiuni similare au avut loc și în comunele Hortopolu Mare și Păpăuți din județul Orhei. (*dem*, f. 147).

„exprimăm un protest vehement împotriva violării cinice a drepturilor noastre istorice, etnice și umane cele mai sacre”³⁵.

Tot în cadrul acestei ședințe, profesorul N. Iorga prezenta un protest al oamenilor politici, semnat de un grup masiv de parlamentari, lideri ai unor partide politice desființate: Iuliu Maniu, Ion Mihalache, Mihai Popovici, N.D. Chirculescu, A. Costinescu, C. D. Dimitriu, A. C. Cuza, George I. Brătianu, G. G. Mironescu, C. I. C. Brătianu, M. Ormolu, Dr. Ciugureanu, Octavian C. Tăslăuanu, N. Polizu-Micșunești. Semnatarii protestului afirma că Moldova dintre Prut și Nistru care poartă numele Basarabiilor „continuă o viață de două ori milenară”. Documentul condamna Tratatul ruso-turc din 1812 prin care Basarabia a fost ruptă din trupul Moldovei în mod samavolnic, deoarece aceasta nu era provincie turcească. Ei atrăgeau atenția că la 1918 Basarabia s-a unit cu România pe baza dreptului de autodeterminare al popoarelor. I. Maniu, N. Iorga, I. Mihalache și ceilalți arătau că „întiturile nordice ale Bucovinei unde niciodată nu a fost o stăpânire rusească sub pretextul că astfel se capătă o despăgubire pentru acele pagube pe care le-ar fi adus Basarabiei, pe care, dimpotrivă, am ridicat-o dintr-o stare de quasi-barbarie”. Ei subliniau, în final, că ultimatumul sovietic „nu poate găsi nici un temei istoric și legal și înstrăinarea unei atât de largi părți a României unite calcă peste dreptul a trei milioane de țărani români și a unei pături de intelectuali devoțați cauzei naționale”³⁶.

La 4 iulie 1940, semnatarii de drept au înaintat președintelui Senatului un protest contra cedării Basarabiei și nordului Bucovinei. Autorii documentului afirmă că poporul român a făcut imense sacrificii pentru apărarea ființei naționale. Ei subliniau că „în momentul când armata trebuie să apere fruntariile țării a primit ordin să se retragă precipitat și să lase vrășmașului mână liberă pentru ocuparea a două provincii, părăsind în voia U.R.S.S. trei milioane de români”. Concomitent cu protestul lor, semnatarii memoriului au trimis „fraților noștri din aceste provincii salutul nostru frățesc, profunda noastră simpatie pentru suferințele lor, cu credința că în curând vor fi readuși în sânul Patriei Mume”³⁷.

Cedarea Basarabiei și Bucovinei de Nord a creat nemulțumiri în rândul armatei. Ostașii români refugiați din aceste provincii erau plini de indignare și revoltă față de tratamentul la care au fost supuși în retragere. Într-un raport al Poliției Buzău înaintat organelor superioare la 5 iulie 1940 se arată: „Printre soldații și ofițerii ce s-au retras din Basarabia și Bucovina domnește o indignare și o revoltă sufletească contra

³⁵ Arh. St. București, fond. M.P.N., Inf. dos. 500, f. 96—110, Ștefan Ciobanu, *Basarabia, populația, istoria, cultura*, Ediție de Cornel Scafeș, București — Chișinău, 1992, p. 132—135, doc. XXVI.

³⁶ Arh. St. București, fond M.P.N., Inf. dos. 500/f. 110—111; Anatol Petrencu, *Mărturii asupra unui tragic destin. Un document puțin cunoscut relativ la istoria Basarabiei, în Patrimoniul* (Chișinău), nr. 1/1990, p. 149—151; Mircea Mușat, Ion Ardeleanu, *România după Marea Unire*, vol. 2/2, 1933—1940, București, 1988, p. 1135—1137.

³⁷ Biblioteca Academiei Române, Arhiva familiei Brătianu, Cota A. 1530, f. 126; C.I.C. Brătianu, Carol II, Ion Antonescu, *Amintiri documente, corespondență*. Ediție de Ion Ardeleanu. București, 1992, p. 203. Un document identic a fost înaintat de I. Maniu, C.I.C. Brătianu, I. Mihalache, D.N. Lupu, V. Sasbu, M. Popovici, D.R. Aurel Dobrescu primului-ministru Ion Gîruntu la 20 iulie 1940 (A. Karetcki, A. Pricop, *op. cit.*, p. 233—234, doc. 46).

comuniștilor și evreilor³⁸. La rândul său, Liciniu Faina își amintea peste aproape 50 de ani, că în iunie 1940 se afla la o școală de ofițeri de rezervă. „Deodată” — notează acest martor ocular — lovitura de trăznet căzută peste capul poporului român: Ultimatumul sovietic pentru cedarea Basarabiei. Cursurile s-au întrerupt imediat și fiecare din cei 200 de elevi, ne-am pregătit micul nostru bagaj și am așteptat ordinul de trimitere la unitățile noastre, pentru a participa din prima clipă la luptele de apărare a Basarabiei. În loc de asta, stupeoare! Am primit ordin să mergem la dormitoare noastre, să ne depunem bagajul și să executăm programul de instrucție prevăzut. Basarabia a fost cedată fără luptă³⁹.

În primele zile ale lunii iunie 1940, generalul Ion Antonescu, participant activ al rezistenței, a adresat un memoriu Regelui Carol al II-lea în care a prezentat pe scurt imaginea sumbră a tragediei care se petrecea între Prut și Nistru, în Bucovina de Nord, Ținutul Herța: „În Basarabia și Bucovina se petrec scene sfâșietoare. Mari și mici unități, abandonate de șefi și surprinse fără ordin se lasă dezarmate la prima amenințare. Funcționarii, familiile lor și ale ofițerilor au fost lăsate pradă celei mai groaznice orgii“.

Materiale imense și depozite militare acumulate acolo și menținute până la ultimul moment de ordin au rămas în mâna inamicului.

Iată Maiestate, schițate din fugă, numai un capitol al tragediei și al calvarului unui neam, care este numai la început. Poporul și armata au fost dezarmate fără luptă. Demoralizarea lor este fără limită. Lipsa lor de încredere în conducători este fără limită. Ura lor în contra vinovaților, a tuturor vinovaților de ieri și de azi crește.

Consiliul de Coroană a hotărât să cedeze. Decizia a dezlănțuit haosul. Consecințele lui: anarhia și anarhizarea sunt însă numai la începutul lor⁴⁰.

Generalul Antonescu prezenta astfel starea de spirit din rândul armatei. În adevăr, pierderile umane au fost considerabile. Ele s-au cifrat la 33.232 de morți, răniți și dispăruți: ofițeri, subofițeri și trupă, iar cele în armament, muniție, bunuri, au fost incalculabile⁴¹.

În timp ce oamenii politici lucizi deplângeau soarta fraților basarabeni și bucovineni, comuniștii români în număr de sub 1000 de oameni erau singurii care s-au bucurat de această tragedie a poporului român. Era vorba de o bucurie impusă de Comintern și P.C.U.S. La cererea Moscovei, încă înainte de anexarea Basarabiei și Nordul Bucovinei, în noaptea de 27/28 iunie 1940, comuniștii basarabeni au ieșit din ilegalitate și

³⁸ Arh. St. Buzău, fond Poliția Buzău, dos. 15/1940, f. 157.

³⁹ L. Faina, *Basarabia, gânduri și istorisiri*, în *Patrimoniul*, nr. 1/1991, p. 128.

⁴⁰ *Pe marginea prăpastiei*, 21—23 ianuarie 1941, vol. I, Ed. a III-a, București, 1992, p. 57—58, anexa 2; Mircea Agapie, Jipa Rotaru, *Ion Antonescu. Cariera militară (scrisori inedite)*, București, 1993, p. 151—153, doc. 46; A. Karețki, A. Pricop, *op. cit.*, p. 235—236, doc. 48.

⁴¹ C. Hlihor, *Calvarul retragerii armatei române din Basarabia și Bucovina de Nord*, în R.I.M. nr. 1 (12), 1992, p. 14; alături de armată au avut pierderi și cei aproximativ 300.000 de români refugiați din aceste teritorii. Din Basarabia au fost evacuați 80.000 de germani, iar din Bucovina de nord alți 10.000 care au luat drumul Germaniei, (Vezi. David J. Dallin, *Soviet Russia's Foreign Policy 1939—1942* New Haven, Yale, 1947, p. 239—240; George Ciorănescu, *Basarabia. Disputed Land Between East and West*, București, 1993, p. 127.

au format *Comitetul provizoriu revoluționar din Basarabia*, în frunte cu secretarul Comitetului Regional al Partidului Comunist Român, S. D. Burlacenco⁴².

Într-un manifest lansat în data de 6 iulie 1940, conducătorii P.C.R. afirmau că: „Vestea eliberării Basarabiei de sub jugul boierilor și capitaliștilor români a produs o bucurie de nedescris în rândurile celor ce muncesc din întreaga țară“. Autorii manifestului condamnau guvernul român care au împiedicat, chipurile, plecarea basarabenilor în liberata și fericita Basarabie. Peste 660 de muncitori basarabeni, care abia așteptau să guste libertatea după atâția ani de jug sângeros, au fost măcelăriți de bandele ofițerilor. Manifestul condamnă și pe șefii social-democrați care „ascund aceste crime oribile în fața muncitorilor și împiedică orice protest în bresle împotriva acestui măcel care a întrecut până și măcelul de la Grivița din 1933“. De toate aceste lucruri este vinovat „guvernul de bandiți imperialiști, guvernul de dictatură, cea mai sângeroasă și tristă a burgheziei și moșierimii imperialiste, în frunte cu Regele Carol“⁴³.

O atitudine similară a avut și Uniunea Tineretului Comunist din România, Comitetul Central al acestei organizații a lansat un manifest dedicat „eliberării Basarabiei și Bucovinei de Nord“. Documentul exprima recunoștința „Armatei de muncitori și țărani a poporului sovietic“ care „a eliberat popoarele din Basarabia și Bucovina de sub cizma jandarmerească a capitaliștilor și moșierilor români“. Acest act, în opinia semnatarilor manifestului, trebuia „să fie semnalul luptei tineretului alături de naționalitățile asuprite, alături de întregul popor muncitor pentru eliberarea de sub jugul imperialismului român“⁴⁴.

Atitudinea comuniștilor și a U.T.C.-iștilor români dovedește nu numai o necunoaștere a realităților românești, o falsificare grosolană a acesteia, dar și atașamentul lor deplin, necondiționat față de Comintern și dispozițiile primite de la Moscova. Ei au făcut prin poziția exprimată mari deservicii poporului român, situându-se în tabăra agresorului sovietic și, prin urmare, trădând interesele naționale. Despre „fericirea“ care îi aștepta în Basarabia sovietică pe români vorbesc documentele vremii: arestări, schingiuri, asasinate, deportări. După unele date, în perioada 28 iunie 1940 — 22 iunie 1941 au fost deportate în regiunile de nord ale U.R.S.S., în Siberia, dar și în Asia Centrală, un număr de aproximativ 150.000 de persoane, din rândul cărora puțini s-au mai întors după câțiva ani în locurile de baștină⁴⁵.

⁴² Nicolas Dima, *Basarabia and Bukovina. The Soviet et Romanian Teritorial Dispute*, New York, 1982, p. 31; Mihai Bruhis, *România și Basarabia 1812—1918—1924—1940*, ed. II, Chișinău, 1992, p. 301.

⁴³ Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România*, ed. II-a, București, 1990, p. 537—538. Aceeași poziție întâlnim și în Raportul secretariatului C.C. al P.C.R. din 10 martie 1941 (vezi I. Scurtu, D. Almaș, A. Goșu, I. Pavelescu, Gh. I. Ioniță, *Istoria Basarabiei. De la începuturi până în 1994*, București, 1994, p. 293—294).

⁴⁴ Ion Constantin, *Comunismul în Basarabia în perioada dintre cele două războaie mondiale*, în Gh. Buzatu (ed.), *Românii în arhive americane*, Iași, 1992, p. 181.

⁴⁵ N. Dima, *op. cit.*, p. 44; vezi detalii: *Basarabia 1940. Documentarul Basarabiei într-un an de răstăprie*, Chișinău, 1991, p. 189—210, Ștefan Tudor, *Satana pe pământ (mărturii despre anii de foamete și deportări)*, Chișinău, 1992, p. 17—28, 32—33 ș.a.

Cedarea Basarabiei și Nordului Bucovinei a fost primită în mod diferit pe plan internațional. Germania și Italia, după cum am precizat și anterior, au făcut presiuni asupra guvernului român pentru a-l determina să accepte ultimatumul sovietic. Nemții erau interesați de bogățiile României, în special cerealele și petrolul. Semnificative în acest sens sunt afirmațiile făcute de Hermann Neubacher, însărcinat special cu probleme economice la legația Germană din România, care a precizat în mod clar la 29 iunie 1940 poziția țării sale. Îngrijorarea autorităților germane era evidentă. Diplomatul german sublinia că „Atâta timp cât Rusia respectă termenii acestui acord (Pactul Ribbentrop-Molotov) nu vom face nimic. Dacă Rusia, însă, amenință interesele noastre economice aici (în România, n.n.), vom acționa repede. Rușii sunt foarte aproape de terenurile noastre petrolifere, doar 30—50 minute. Trebuie să stabilim aici un cuib pentru vulturii noștri (...) Rusia a făcut o mare greșeală. Hitler este ofensat și el nu uită niciodată”⁴⁶. Deocamdată însă, Hitler a decis să sporească prezența militară germană în Europa de Est, transferând aici importante forțe militare: 15 divizii de infanterie, 6 divizii blindate și 3 motorizate. Comentând aceste concentrări de trupe, Philipp W. Fabry nota că: „pentru prima dată de la încheierea Pactului de la Moscova, Hitler ajunge să ia măsuri militare de precauție”⁴⁷.

Germania și Italia au profitat de situația internațională favorabilă lor și, mai ales, de izolarea aproape completă a României, care nu putea conta pe ajutorul Angliei sau Statelor Unite. Franța fusese deja ingenunchiată. Recunoscând conjunctura defavorabilă poporului român, deputatul turc Abidin Daver scria în editorialul *Icdam* că „România n-a putut acționa în felul Finlandei. Luând armele, Finlanda se biza pe ajutorul Societății Națiunilor, pe sprijinul Angliei, Franței, Americii și statelor scandinave. Nici un ajutor însă nu i-a venit. După o rezistență eroică a trebuit să accepte a negocia cu Rusia „dându-i” mai mult decât ea ceruse la început. România se află însă într-o situație mult mai grea decât a Finlandei. Nu numai că era izolată, dar era înconjurată de țări ostile, iar înțelegerea Balcanică n-ar fi intervenit pentru Basarabia și Bucovina. Turcia a declarat în mod public că nu va lua parte la nici un fel de acțiune armată contra Rusiei Sovietice, iar în ceea ce privește țările garante — Anglia, Franța — România nu se putea bizui pe ele în actualele împrejurări”⁴⁸.

Presa engleză a avut o atitudine diferențiată. O parte a fost defavorabilă României, iar alta nu acorda prea mare importanță acestui eveniment. Ziare ca *New Chronicle*, *Daily Herald* sau *Times* apreciau că noua acțiune sovietică „ar putea să nu fie îndreptată împotriva Angliei, ci va fi dezastruoasă pentru Germania și Italia”. Aceste informații sunt furnizate de ministrul României la Londra, Viorel V. Tilea, la 29 iunie 1940. Diplomatul român arăta, totodată, că o serie de oameni politici britanici, precum Winston Churchill sau lordul Halifax au manifestat simpatie

⁴⁶ Marilyn Giroux, Hitchens, *op. cit.*, p. 256.

⁴⁷ Ph. W. Fabry, *Il Pato Hitler — Stalin, 1939—1941*, Milano, 1965 p. 351.

⁴⁸ I. Scurtu, C. Hlihor, *Complot împotriva României, 1939—1941*, București, 1994, p. 20.

pentru cauza noastră⁴⁹. Principalele publicații engleze avertizau însă că Ungaria profită de conjunctura favorabilă și a masat trupe la frontiera României, iar „Bulgaria așteaptă în liniște rezultatul evenimentelor în curs, urmărind realizarea pretențiilor sale teritoriale pe cale pașnică”⁵⁰.

Încă din 27 iunie 1940, guvernul ungar a înaintat un memorandum Departamentului politic german. În document se arăta că până atunci Cabinetul de la Budapesta nu a organizat presiuni împotriva autorităților de la București „pentru a menține pacea în această parte a Europei”. Cu toate acestea, se subliniază, în continuare, „Ungaria dorește, sau mai degrabă intenționează să realizeze îndeplinirea revendicărilor ei justificative cu privire la România, în mod exclusiv cu ajutorul unor posibile înțelegeri cu Puterile Axei sau cu consimțământul celor două mari puteri”⁵¹. În aceeași zi, ambasadorul Bulgariei la Berlin, P. Draganov, a înaintat un memorandum aceluiași Departament german. Autoritățile de la Berlin au indicat ca: „Bulgaria să nu profite de actuala criză pentru a-și satisface propriile revendicări”. Se indica o soluție pașnică a problemei. Departamentul politic german sublinia că Draganov a cerut asigurări în sensul că Germania să recunoască justetea revendicărilor bulgare asupra Dobrogei și să promită satisfacerea lor atunci când va sosi momentul⁵².

Ungaria și Bulgaria profitau de situația grea în care se afla România. Prin acceptarea ultimatumului sovietic de către guvernul român se crea un precedent periculos. Cabinetele de la Budapesta și Sofia vor solicita nu peste multă vreme teritoriile românești.

Germania și Italia au avut, deci, rolul de complici, dând mână liberă Uniunii Sovietice. Întreaga presă hitleristă, potrivit unui contemporan al evenimentelor, „aprobă gestul Sovietelor ca pe un drept istoric al Rusiei, ceea ce înseamnă că în clauzele pactului germano-sovietic a existat un acord în ce privește răpirea Basarabiei de Nord”⁵³.

România s-a aflat în iunie—iulie 1940 la o cotitură a istoriei sale. Cedarea fără luptă a Basarabiei, Nordului Bucovinei și a Ținutului Herța a avut în vedere raportul de forțe în favoarea U.R.S.S. Totuși, considerăm că o rezistență, fie ea scurtă, ar fi avut o valoare de simbol, deoarece ar fi demonstrat unitatea și coeziunea întregului popor român. Din păcate, societatea românească era divizată, partidele politice erau scoase în afara legii, iar Carol al II-lea instaurase un regim autoritar.

Cedarea Basarabiei și Nordului Bucovinei a fost, de fapt, primul pas, deoarece ei i-au urmat și alte rupturi teritoriale: smulgerea din trupul țării a nord-vestului Transilvaniei prin Dictatul de la Viena din 30 au-

⁴⁹ Cf. Valeriu Florin Dobrinescu, Ion Pătroi, *Anglia și România între anii 1939—1947*, București, 1992, p. 50—51; V. Fl. Dobrinescu, *Emigrația română în lumea anglo-saxonă, 1939—1945*, Iași, 1993, p. 59—60.

⁵⁰ Arh. St. București, fond M.P.N., Presă externă, dos. 1081, f. 112—119.

⁵¹ Ion Țurcanu, *Tragică metamorfoză*, în vol. *Basarabia 1940—(..)* p. 46—47.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ Nichifor Crainic, *Zile albe, zile negre. Memorii*, vol. I, Ediție de Nedec Lemnaru, București, 1991, p. 314.

gust 1940, iar la 7 septembrie, același an, Cadrilaterul cu județele Caliacra și Silistra erau cedate Bulgariei⁵⁴.

Opinia publică din România, mulți oameni politici s-au pronunțat împotriva satisfacerii pretențiilor Uniunii Sovietice, considerând această poziție ca un act de lașitate. De asemenea, în rândurile armatei domnea hotărârea de a rezista.

După pierderea Basarabiei, Nordului Bucovinei și Ținutului Herța, ca urmare a notelor ultimative sovietice din 26—27 iunie 1940, România a fost nevoită să-și reorienteze politica sa externă către Germania și Italia. Ea, deși nu a avut nici un rol în declanșarea celui de-al doilea război mondial, a fost victima celor două puteri totalitare — Germania nazistă și Uniunea Sovietică stalinistă.

Țările vecine iredentiste au profitat de această primă cedare făcută de România, convinse că ea va fi nevoită să fie de acord și cu alte rup-turi din trupul ei. Acceptarea ultimatumului sovietic din iunie 1940 a constituit astfel prologul Dictatului de la Viena din august 1940.

CONSTANTIN I. STAN

L'ULTIMATUM SOVIÉTIQUE (JUIN 1940) — PROLOGUE DU DIKTAT DE VIENNE

(Résumé)

La suspicion et la tension survenues dans les relations soviéto-allemandes à la fin juin 1940, au sujet de l'ultimatum soviétique adressé à Roumanie, semblent résulter de l'interprétation erronée des intentions de chaque partie. Le 3e article du protocole additionnel avait été pris à Moscou à la lettre: le Reich déclarait son désintéret politique total pour la Bessarabie. Il est vrai que J. von Ribbentrop avait souligné les intérêts économiques de l'Allemagne dans cette zone.

Les déclarations répétées d'Hitler concernant le manque des intérêts politiques du Reich à l'égard de l'Europe de sud sont entrées toutefois en contradiction avec, le grand intérêt pour le pétrole et les produits agricoles de la Roumanie. Hitler n'avait pas expliqué nettement à son partenaire soviétique la modalité par laquelle il avait intention de maintenir le contrôle sur l'espace roumain, et lui assurer la sécurité politique.

En revendiquant la Bucovine, Staline ne considérait pas qu'il violait le protocole additionnel secret.

L'encouragement des revendications hongroises et bulgares était destiné à consolider l'influence de l'U.R.S.S. en zone.

L'ultimatum soviétique (juin 1940) constitue le prologue du diktat de Vienne (30 août 1940).

⁵⁴ În iunie 1940, 44.442 km.p. care era suprafața Basarabiei cu o populație de 3.190.000 locuitori și 522.000 km.p. din Nordul Bucovinei cu o populație de 596.000 locuitori au intrat în componența U.R.S.S. La 30 august prin Dictatul de la Viena România a cedat Ungariei horthyste N.V. Transilvaniei, cu 42.350 km.p. și o populație de 2.609.000 locuitori, iar la 7 septembrie 1940 Cadrilaterul cu 7.726 km.p. cu o populație de 425.000 de locuitori revinea Bulgariei. România pierde 99.738 km.p. și o populație de 6.821.000 oameni (Cf. M. Mușat, 1940, *Drama României Mari*, București, 1992, p. 215).

MISCELLANEA

CONTRIBUȚII ARHEOLOGICE LA ISTORIA MEDIEVALĂ A ORAȘULUI ZLATNA (SEC. XVI—XVII)

În toamna anului 1985, cu ocazia executării unor lucrări de regularizare a albiei râului Ampoi și de amenajare a terasamentului liniei ferate cu ecartament normal, în partea de sud-vest a orașului Zlatna (jud. Alba), în aval de zona denumită „Coasta oprită“, în fosta grădină a cetății Elena Țibea din str. Mihai Viteazul nr. 5 a fost observat la —70 cm față de actualul nivel de călcare un strat de arsură cu urme de locuire aparținând unei așezări medievale.

Din păcate, informațiile acestea cu privire la evoluția în timp și spațiu a așezării sunt succinte și trunchiate, cunoscând că suprafața cu urme de locuire nu s-a păstrat *in situ*. Răvășirea stratului cu urme de locuire și materiale arheologice, realizată de către utilajele terasiere, a produs o puternică fărâmițare a acestuia. O bună parte din acest material a fost transportat în altă zonă și tasat mecanic, ceea ce a făcut imposibilă efectuarea unor observații stratigrafice, precum și o corectă evaluare statistică a materialelor de interes arheologic.

Pe noul mal al râului Ampoi, peste zona unde au fost sesizate urmele de locuire, s-a amenajat o platformă de pământ înaltă de +4,00 m față de actualul nivel de călcare, pe care a fost amplasată linia ferată cu ecartament normal, precum și noua gară CFR Zlatna împreună cu anele sale.

Impuse de situația prezentată și de ritmul alert în care se executau lucrările de construcții, cercetările noastre au avut mai mult un caracter de salvare a unei părți din materialul arheologic fărâmițat și împrăștiat la suprafață.

În zona amintită au fost identificate o locuință de tip semibordei și urmele unor locuințe de suprafață, precum și ale unui atelier de fierărie (?); toate — distruse la vremea lor de către un incendiu puternic, al cărui efect, coroborat cu distrugerile recente, face imposibilă descifrarea unor detalii privind numărul, dimensiunile și arhitectura construcțiilor de suprafață.

Taluzul din partea dreaptă a terasamentului liniei ferate, care este și malul stâng al noii albie a râului Ampoi, a secționat oblic, pe axul lung, partea subterană a unui semibordei. Acest aspect ne-a facilitat identificarea unor detalii, s-a putut cerceta forma arhitecturală a unor componente (pl. I/a) precum și o parte din conținutul lui. Stratigrafia semibordeiului (pl. I/b) se prezintă astfel: sub un strat de argilă cu pietriș aluvionar (1) de culoare roșie-gălbui, gros de 0,70 m, se află humusul medieval gros de 0,10 m (2) urmat de solul viu, reprezentat de o argilă compactă de culoare roșie castanie (4). De la nivelul superior al humusului medieval, prin stratul de argilă, a fost săpată groapa semi-

bordeiului (3), de formă relativ rectangulară având dimensiunile laturilor de $3,20 \times 2,35$ m, iar adâncimea de 0,60 m. Peste podea, care nu a suferit vreo amenajare deosebită, groapa semibordeiului a fost umplută cu un amestec gros de 0,10 m bogat în cenușă și câteva materiale arheologice, peste care se suprapune un al doilea strat de umplutură în grosime de cca 0,50 m, format din chirpici amestecat cu cenușă și cărbune. Acest material de umplutură a rezultat din arderea pereților și acoperișului semibordeiului. Orientarea modestei locuințe este cu axul lung pe direcția est-vest. Accesul în semibordei se efectua printr-un gârliciu în pantă, amplasat pe latura scurtă din partea de vest (pl. I/a). În colțul drept, în partea de sud-est (pl. I/a) a fost surprinsă o vatră de bolovani de râu — *pietrar* — așezată pe un soclu de pământ cruțat cu o grosime de 0,10 m (pl. I/d).

Stâlpii de susținere a pereților și acoperișului aveau diametrul de 0,10—0,13 cm și au fost dispuși în cele patru colțuri ale bordeiului, iar unul marca intrarea. Fragmentele de chirpici cu urme de nuiiele ne indică o structură lemnoasă ușoară, realizată dintr-o împletitură de nuiiele, lipitură de argilă în amestec cu pleavă sau paie tocate (?) și un acoperiș din paie sau trestie, probabil în două ape (în umplutura din semibordei nu au fost surprinse cuie utilizate la executarea acoperișului din șită).

Materialul arheologic recoltat din groapa semibordeiului este destul de modest și se compune din câteva fragmente de ceramică uzuală într-o stare avansată de fragmentare și neîntregibile, două ace de os, dintre care unul cu urechile rupte (pl. II/1—2), și un buton de capăt de mâner de pumnal reprezentând un cap de vultur, tot din os (pl. II/3), iar în jurul vetrei-*pietrar*, în stratul de cenușă, au fost surprinse diferite fragmente de oase menajere parțial calcinate (porcine, ovine și pasăre).

În materialul ceramic surprins a fost identificat un fragment provenit din zona de trecere de la umăr la gâtul unui vas, a cărui formă și dimensiuni nu le putem preciza, purtând un decor din incizii orizontale, vălurite, executate într-o manieră specifică secolului al XIV-lea (pl. III/1). De asemenea, au mai fost surprinse câteva fragmente provenite de la oale-borcan, decorate pe buze, pe latura exterioară, cu alveole având diferite mărimi (pl. III/2). Alveolele au fost realizate cu ajutorul degetelor sau cu o spatulă (?), sub forma unor impresiuni alăturate sau mai distanțate. Acest gen de ornament a mai fost semnalat în siturile medievale de la Suceava¹ și la Hlinca-Iași², încadrate cronologic pe la mijlocul secolului al XV-lea; asemenea ornamente au fost asemănate cu o „ghirlandă“. Aceste vase sunt de dimensiuni mici, diametrul gurii variind între 0,11 m și 0,15 m, iar diametrul pântecului poate să fie mai mare sau egal cu diametrul gurii; ele aparțin categoriei de ceramică fără toartă — *oala-borcan*.

În zona locuințelor de suprafață, stratul gros de lipitură de argilă purtând urme de incendiu și cărbuni de diferite dimensiuni ne permite să afirmăm că locuințele au avut pereții din lemn (loazbe) acoperiți pe ambele fețe cu lipitură de argilă. De la suprafața terenului răvășit a fost

¹ E. Busuioc, în *SCIV*, 17, 1961, 2, p. 303.

² S. Cheptea, în *Cercetări arheologice*, București, I, 1970, pl. 81, fig. 5, 7.

recoltat un material ceramic puternic fragmentat, câteva obiecte de metal și os, precum și un număr de cinci monede de argint și bronz. La o distanță de cca 2 m, în amonte, a fost surprinsă o grămadă de zgură și cenușă, caracteristice unor activități pentru prelucrarea metalelor; foarte probabil a fost un atelier de fierărie (?).

Fragmentele de ceramică recoltate provin de la două grupe distincte: *ceramică uzuală nesmălțuită* și *ceramică de sobă*.

Cantitativ predomină ceramica uzuală nesmălțuită, cu forme de vase de uz gospodăresc (pl. III/2—7) și cu un repertoriu destul de bogat, dar puternic fragmentat. A fost modelată la roata rapidă, din pastă de bună calitate, omogenă și densă, degresantul utilizat este un nisip fin. Pereții vaselor sunt subțiri, grosimea lor variază între 0,3—0,5 cm. Buzele vaselor sunt profilate în genul caracteristic sec. XV—XVII (pl. IV/1—25). Arderea este oxidantă, culoarea roșie-brunie, uneori cu urme de ardere secundară și fum. Ca forme de vase din această categorie, au fost surprinse fragmente care provin de la *capace* (pl. III/1, 5); *urcior* (pl. III/4); *opaiț* (pl. III/6) și *oale* de diferite dimensiuni (pl. III/7). Ornamentația este simplă, din linii drepte orizontale, în valuri sau benzi, executate în general cu o vopsea albă, aplicată în zona umărului (pl. III/7)³.

Ceramica de sobă a fost surprinsă în cantitate mică și o stare avansată de fragmentare, provenită fiind de la *oale-cahlă* (pl. III/8). A fost modelată dintr-o pastă fină și densă având pe fața interioară diferite ornamente incizate, purtând o peliculă de vopsea roșie caracteristică acestui gen de ceramică. Prezența acestor fragmente de *oală-cahlă* ne relevă gradul de urbanizare a localității. Literatura veche, respectiv relațiile călătorilor străini care au trecut sau au staționat mai multă vreme pe aceste meleaguri în sec. XVI—XVII vorbesc despre statutul urban al așezării, respectiv despre orașul Zlatna⁴.

Obiectele din metal, descoperite la suprafață în număr mic, au fost realizate din argint sau fier (puternic oxidat); ele sunt: un *cercel* din sârmă de argint (pl. II/4); un *cuțit* cu mâner din os (pl. V/3); un *pinten* cu tije, lipsește steluța (pl. V/2); o *scăriță* de șa (pl. V/3); diferite *cuie* (pl. V/4—6).

Au mai fost descoperite, pe o suprafață mică, nu departe una de alta, un număr de cinci *monede* (pl. VI/1—5)⁵, una din bronz și patru din argint, aparținând unei perioade de timp cuprinse între sfârșitul secolului al XV-lea și a treia decadă a secolului al XVII-lea, acoperind deci

³ E. Busuioc, *op. cit.*, p. 303, fig. 1/4; T. Martinovici, în *Materiale*, 14, 1957, p. 368.

⁴ Bibliografie selectivă: A. Decei, *Giovanadrea, Gromo, compendio di tutto il regno posseduto dal re Giovanni Transilvano ed di tutti le cose notabili d'esso regno* (sec. XVI), în *Apulum*, II, 1943—1945, p. 176; M. Holban și colab., *Călători străini despre țările române*, vol. II, București, 1970, p. 345; P. I. Cernovodeanu, *Călătoria lui Pierre Lescapier în Transilvania*, în *Studii și materiale de istorie medie*, București, IV, 1960, p. 433—463; M. Holban și colab., *op. cit.*, vol. III, București, 1971, p. 186—196; Martin Opitz, *Zlatna, cumpăna dorului*, București, 1981, p. 6, 12—13.

⁵ Identificarea monedelor a fost efectuată de către muzeograf Viorica Suciu de la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, căreia îi aducem și pe această cale sincerele noastre mulțumiri.

o perioadă de timp de cca. 125 ani; nu avem certitudinea că nu fac parte dintr-un tezaur răvășit, putând exista încă în teren, la data descoperirii, dovezi numismatice anterioare sau posterioare celor surprinse de către noi. Acest aspect ne îndeamnă la multă prudență privind unele considerațiuni de ordin cronologic. În ce privește apartenența presupusului tezaur, el pare a fi al unui modest negustor, sau mai degrabă al unui meseriaș, foarte probabil al unui fierar. Data îngropării tezaurului nu o putem preciza, datorită lipsei informațiilor privind acest lucru. Cele cinci monede sunt:

1. Denar de argint de la Vladislav II, 1490—1516, KB (pl. VI/1);
2. Denar de argint de la Ferdinand I, emis în 1545, KB (pl. VI/2);
3. Denar de bronz de la Ferdinand I, emis în 1545, KB, starea de conservare precară (pl. VI/3);
4. Denar de argint de la Ferdinand I, emis în 1551, KB (pl. VI/4);
5. Groș de argint de la Gabriel Bethlen, emis în 1625, NB (pl. VI/5).

În perioada de timp care urmează după baterea monetei din 1625 și ajungerea ei la Zlatna, așezarea a fost distrusă de către un incendiu puternic, sursa acestuia putând să fie, foarte probabil, atelierul de fierărie, dacă nu cumva este rezultatul luptelor care au bântuit Transilvania în acea perioadă, respectiv după moartea lui Gabriel Bethlen și abdicarea Caterinei de Brandenburg⁶.

Dar să nu uităm circulația incomparabil mai lungă a monetelor din metal prețios — aur și argint — în sensul că ele pot să apară în complexe arheologice care au funcționat mai târziu decât perioada când au fost emise⁷. Acest aspect ne face să nu putem exclude ipoteza unei posibile provocări a incendiului de către tătarii care în anul 1658 au devastat și incendiat întreg Ardealul. În același an, în zilele de 5—6 septembrie⁸, orașul Alba Iulia (Bălgradul) a fost trecut prin foc și sabie de către tătari, după cum relatează și cronicarul Miron Costin; așa că și orașul Zlatna, situat doar la 35 km departe de Alba Iulia, fără cetate și garnizoană, a putut ușor să cadă pradă năvălitorilor.

În finalul notei noastre, considerăm deosebit de relevantă coroborarea informațiilor pe care ni le oferă modestele materiale arheologice prezentate cu deosebit de valoroasele amănunte oferite de către călătorii străini care au vizitat sau au trecut prin orașul Zlatna în secolele XV — XVII⁹. Aceste rapoarte sau note de călătorie ne relevă statutul de oraș liber al Zlatnei, etnicul locuitorilor — dominant români —, starea socio-economică, precum și îndeletnicirile cotidiene.

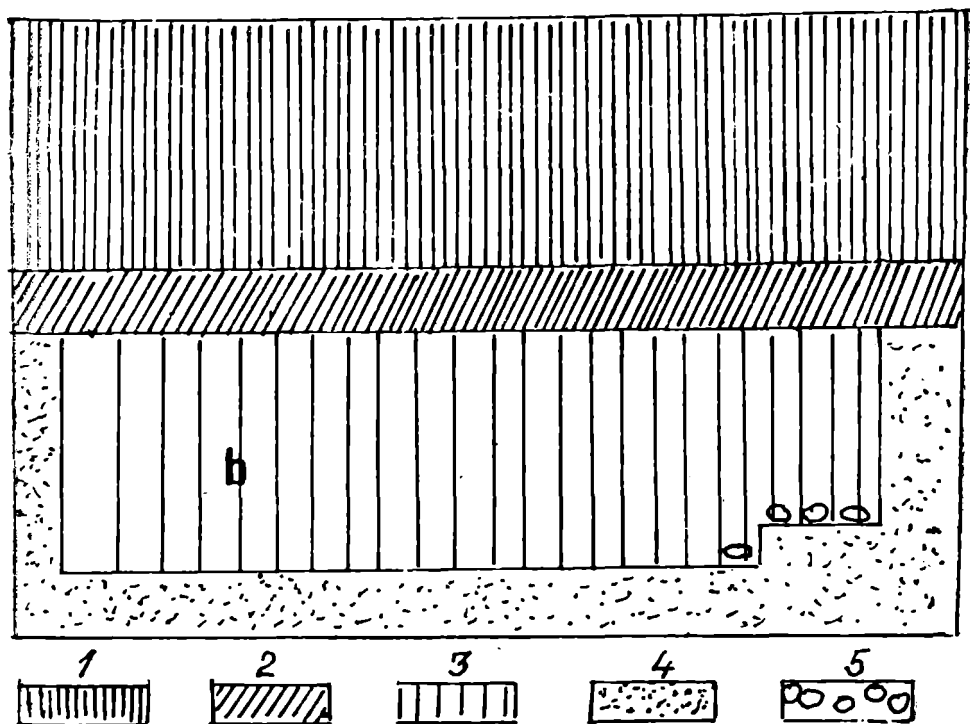
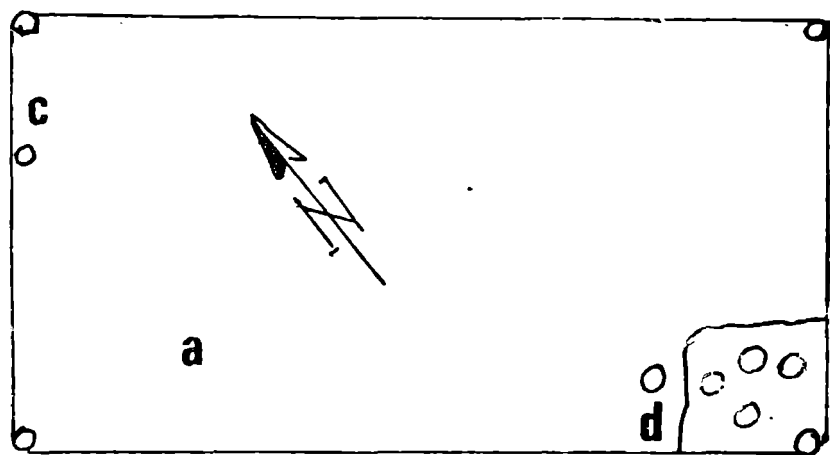
IOAN T. LIPOVAN

⁶ E. Chirilă și colab., *Tezaurul monetar de la Sălăjeni, sec. XVII*, în volumul *Tezaure monetare din nordul Transilvaniei sec. XVI—XVII*, Zalău, 1970, p. 40.

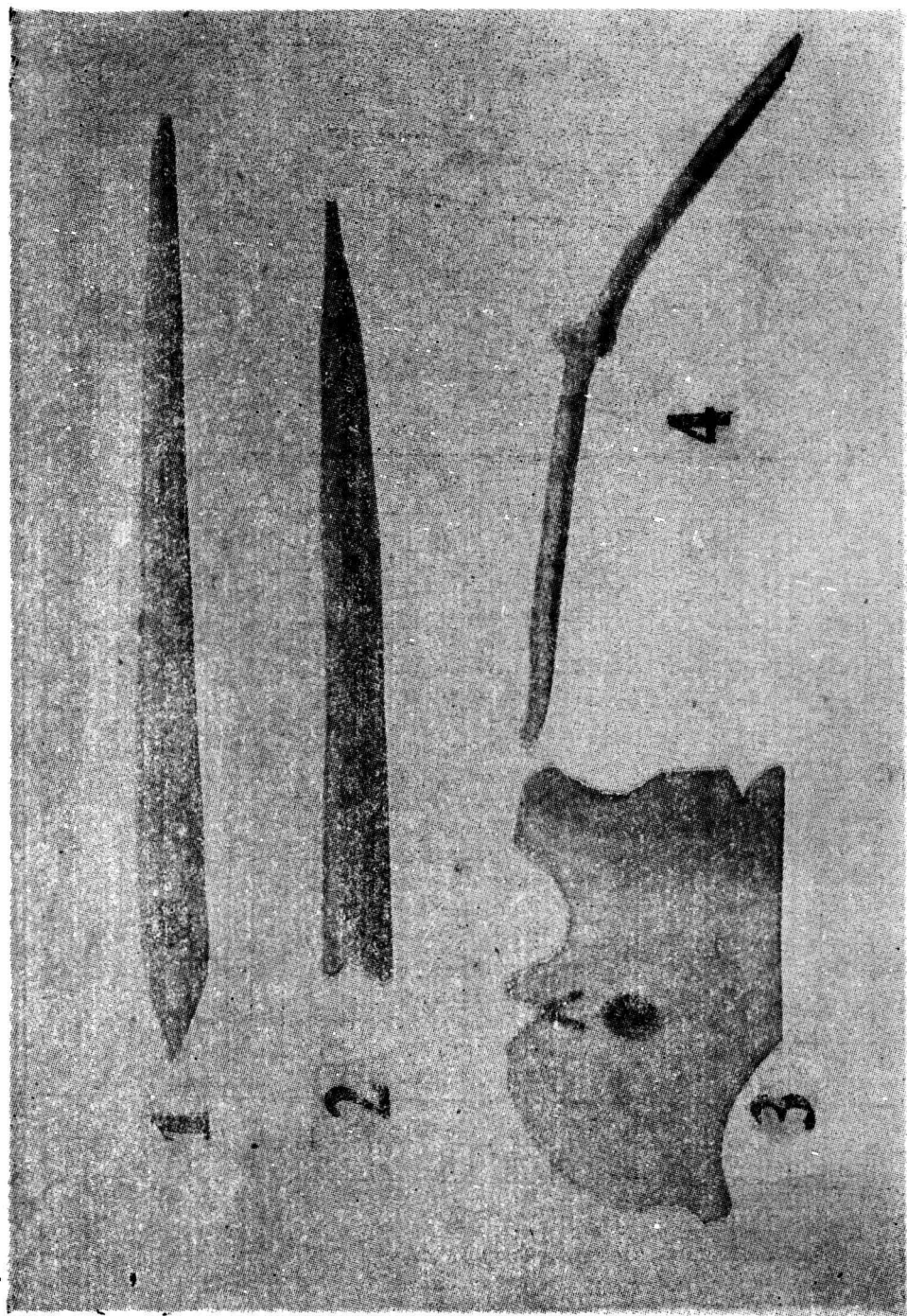
⁷ Vezi în acest sens P. Diaconu, în *SCIVA*, 35, 1980, 1, p. 70.

⁸ Miron Costin, *Letopisețul Țării Moldovei*, București, 1956, p. 250—251.

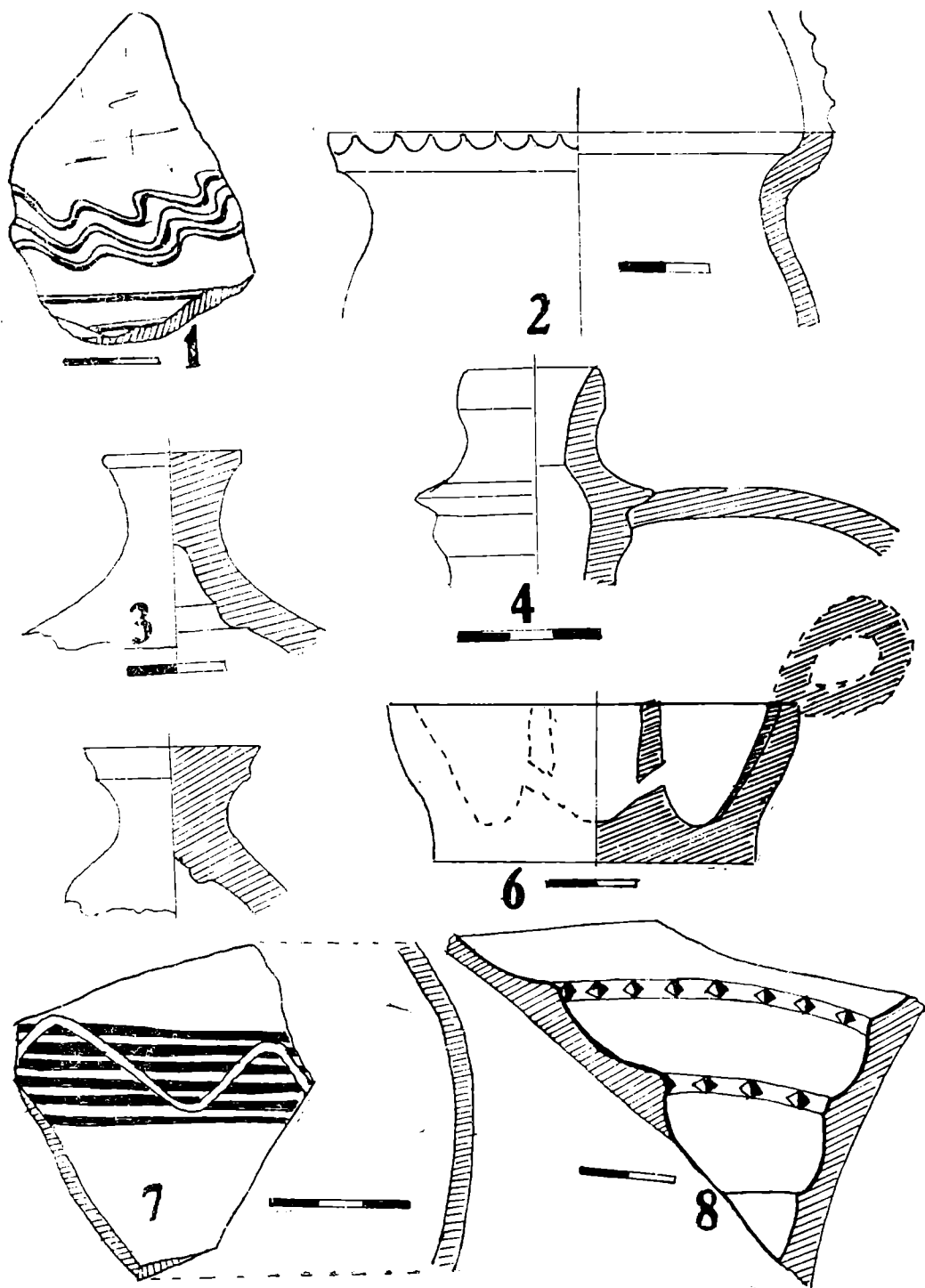
⁹ Vezi nota 4.

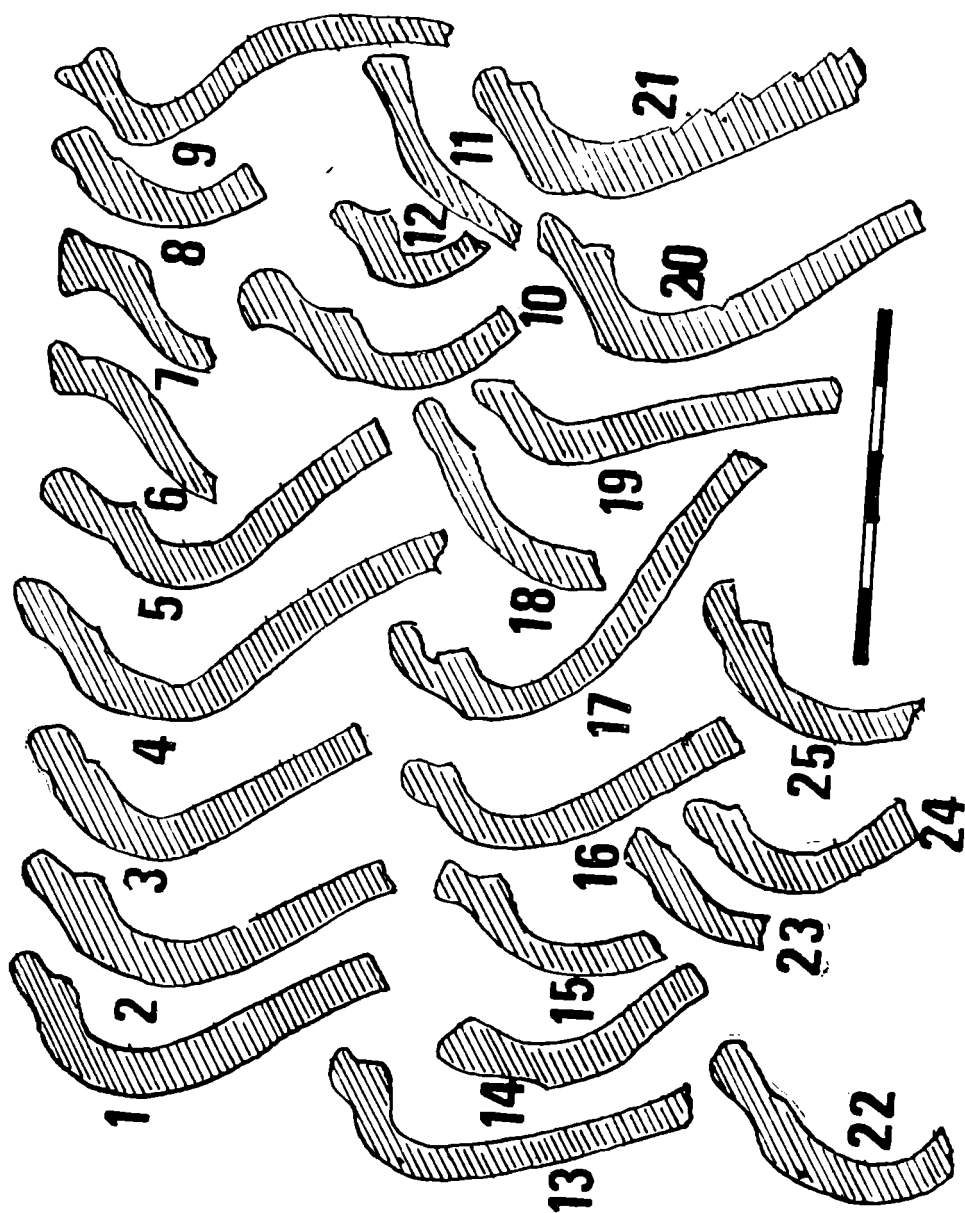
Planșa I. Planul și profilul semibordeiului; argilă cu pietriș aluvionar (1); humus medieval (2); groapa semibordeiului (3); sol viu — argilă compactă (4); resturi de vatră — pietrar — (5).

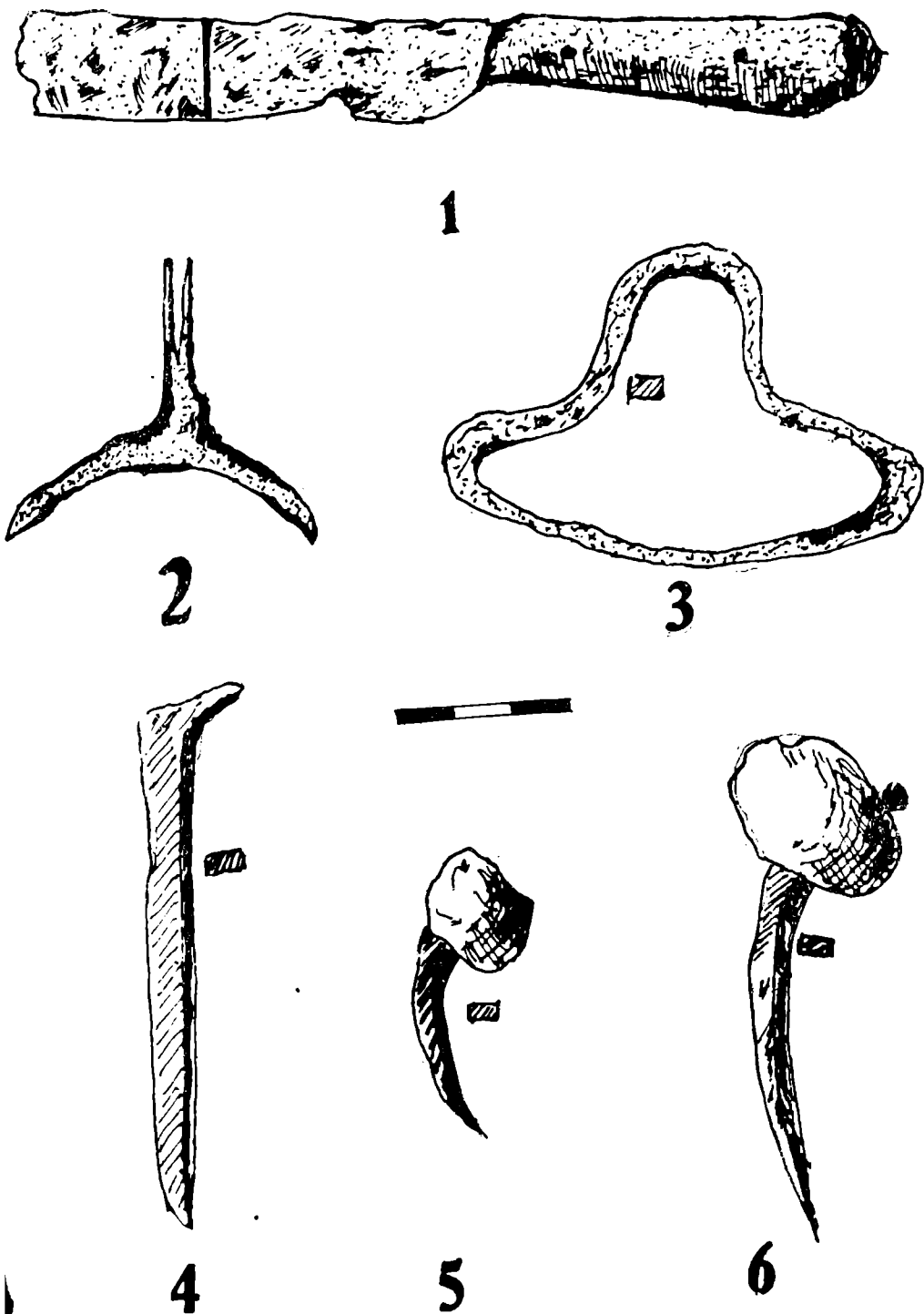
Planșa II. Obiecte din os și metal; ace de cusut din os (1-2); buton din os — cap de mâner pumnal (3); cireel de argint deslăcut (4)

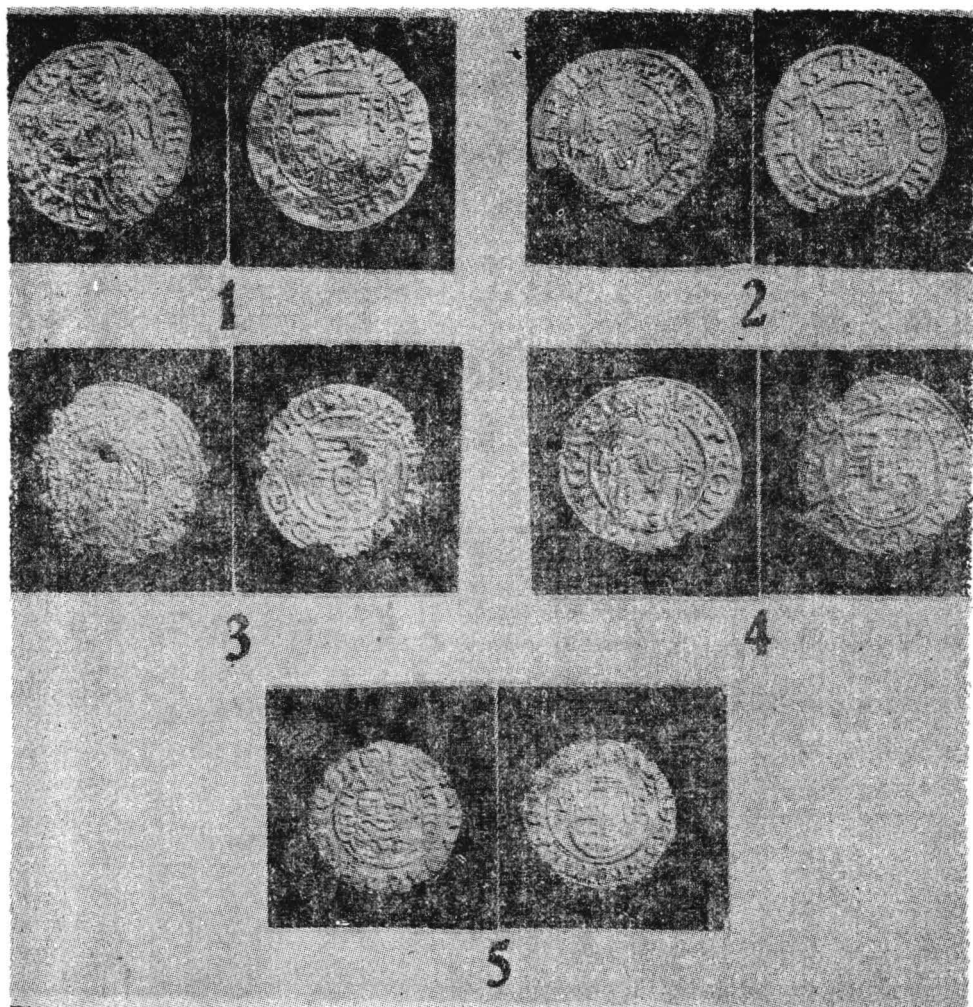
Planșa III. Fragmente de obiecte din ceramică aparținând sec. XV–XVII.

Planşa IV. Profile ceramice din sec. XV—XVII.

Planșa V. Obiecte din metal: cuțit din fier cu mâner de os (1); pînten cu tije — lipsește rozeta (2); scărișă de șa (3); cuie de fier (4—6).

Planşa VI. Monede medievale sec. XV—XVII.

CONTRIBUTIONS ARCHÉOLOGIQUES À L'HISTOIRE MÉDIÉVALE
DE LA VILLE DE ZLATNA (16e—17e SIÈCLES)

(Résumé)

Pendant l'année 1985, à l'occasion de l'exécution de certains travaux éditiciaires dans la ville de Zlatna (département d'Alba), on a surpris des vestiges d'habitat médiéval datant des XVI—XVIIe siècles. On a identifié les traces d'une demi-hutte, de quelques habitations (?) et d'un atelier métallurgique — une forge. De la zone saccagée par les outillages effectuant le terrassement furent récupérés quelques matériaux archéologiques très fragmentaires: poterie quotidienne, quelques pièces en os et en métal, ainsi que cinq monnaies en argent et bronze. Ces dernières proviennent, très probablement, d'un trésor s'échelonnant sur la durée d'environ un siècle.

CATEDRALA SFÂNTA TREIME DIN BLAJ LA 1751

În ultima zi a lunii august a anului 1736, Ioan Inochentie Micu Klein obține de la împăratul Carol al VI-lea schimbarea domeniilor episcopoești de la Sâmbăta de Jos și Gherla cu domeniul Blajului¹. În primăvara anului următor, în luna mai, episcopul Inochentie intră în posesia importantului domeniu², mica așezare de pe Târnavă devenind astfel reședință episcopală, ce urma să adăpostească nu numai instituții eclesiastice, dar și școli și însemnate instituții culturale românești, ajungând în timp o notorie citadelă a culturii naționale.

Abia intrase în stăpânirea domeniului de la Blaj, tânărul și înflăcăratul vlădică elaborează planuri pentru înălțarea unei monumentale catedrale cu hramul Sfânta Treime, patroana vechii mitropolii ardelen. La 26 mai 1737, episcopul Inochentie Micu semnează contractul cu pictorul Ștefan de la Ocnele Mari pentru realizarea iconostasului viitoarei catedrale³, ceea ce atestă că proiectul edificiului era deja în lucru. Dacă pentru iconostas episcopul optase pentru unul dintre pictorii cei mai de seamă ai Țării Românești, în privința catedralei alegerea sa țintise pe însuși arhitectul curții imperiale, Johannes Martinelli, cu care Inochentie Micu tratase probabil încă în timpul îndelungatelor sale șederi la Viena în anii 1734—1735⁴, contractul încheiat la 30 martie 1738 stipulând edificarea mănăstirii, reședinței și bisericii episcopale pentru suma de 61.000 florini⁵.

În momentul încheierii contractului, probabil era finalizat și proiectul bisericii catedrale și a clădirilor mănăstirii, la Hofkammerarchiv⁶ din Viena păstrându-se planurile semnate de „Johannes Martinelli Hofbaumeister“ (Johannes Martinelli constructor al curții imperiale), date în anul 1738⁷.

Planurile realizate de Johannes Martinelli înfățișează biserica catedrală, înconjurată spre Nord, Est și Sud de edificiul mănăstirii, ambele formând un complex de clădiri destul de modest ca amploare, cu un

¹ Gheorghe Șincai, *Hronica românilor*, III, București, 1969, p. 355—358.

² Augustin Bunea, *Episcopul Ioan Inocențiu Klein*, Blaj, 1900, p. 15.

³ Marius Porumb, *Ștefan Zugravul de la Ocnele Mari*, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 401—404.

⁴ Augustin Bunea, *Istorie scurtă a Bisericei române unite cu Roma*, în *Sematism*, Blaj, 1900, p. 25.

⁵ Augustin Bunea, *Episcopul Ioan Inocențiu Klein*, Blaj, 1900, p. 17.

⁶ *Hofkammerarchiv Wien*, Siebenbürgen, r., Nr. 43, fol. 445—449/5, 4; Karten und Pläne in Hofkammerarchiv, 335/1—5; cf. Hans Diplich, *Die Domkirche in Temeswar*, Verlag des Südostdeutschen Kulturwerkes, München, 1972, p. 80.

⁷ Grigore Ionescu, *Istoria arhitecturii în România*, II, București, 1965, p. 246, consideră catedrala din Blaj „construită între anii 1738—1765 după planurile arhitectului vienez Anton Eckhardt Martinelli“. Numele arhitectului apare greșit și la Virgil Vătășianu, în *Istoria Artelor Plastice în România*, II, București, 1970, p. 180, care menționează pe Anton Erhard Martinelli (1684—1747).

decor mult prea simplu pentru o catedrală episcopală catolică și pentru epoca în care barocul luase o amploare deosebită. Fațada vestică a catedralei a fost concepută cu o singură intrare, marcată de un portic, flancat de două absidiole pentru statui, o cornișă puternică, peste care era prevăzută construirea unui singur turn cu orologiu.

S-ar putea presupune că proiectul propus de Johannes Martinelli nu a fost înfăptuit în întregime, având în vedere aspectul total diferit al actualei fațade vestice. De altfel, istoriografia românească de artă, neavând la îndemână proiectul elaborat în 1738 de Johannes Martinelli, a presupus că inițial fațada catedralei a fost concepută cu două turnuri, dar acestea au fost construite abia în 1837. *Istoria arhitecturii în România*, de Grigore Ionescu, apărută în 1965, *Arta în Transilvania de la începutul secolului al XVII-lea până în primele decenii ale secolului al XIX-lea*, de Virgil Vătășianu, în *Istoria Artelor Plastice în România* (1970), sau *Arta românească*, de Vasile Drăguț, editată în 1982, sunt doar câteva lucrări de sinteză ale unor iluștri autori ce au împărtășit această ipoteză⁸.

Restructurarea fațadei vestice a catedralei s-a produs în anul 1837, edificiul câștigând în amploare și monumentalitate. Eruditul istoric Augustin Bunea, un excelent cunoscător al istoriei Blajului, scria în 1900 că episcopul Ioan Lemeni „mări, străformă și înfrumusețe în 1837 catedrala Sântei Treimi din Blaș, lungindu-i naia (= nava) cu mai bine de cinci stângini, adăugându-i două turnuri foarte frumoase, o balustradă spațioasă spre piață, două coruri, două sacristii și o absidă în altar, unde este așezat tronul arhieresc”⁹. Amplificarea Catedralei Sfânta Treime din 1837, care i-a conferit edificiului aspectul actual, este menționată și de inscripția pusă pe fațada de vest.

Conservarea planurilor semnate de Johannes Martinelli la Hofkammerarchiv din Viena este o certă mărturie a proiectului inițiat de episcopul Inochentie Micu Klein, dar care nu știm în ce măsură s-a realizat întocmai. Inscripția de pe frontonul catedralei menționează că în 1749 edificiul era finalizat¹⁰.

Din păcate nu s-au păstrat imagini ale catedralei dinainte de 1837. Singura reprezentare grafică a catedralei blăjene este xilogravura lui Vlaicu, tipărită în *Ceaslovul* din 1751 și reluată în *Strastnicul* din 1753, ca și ulterior în alte tipărituri blăjene¹¹, dar imaginea era pusă sub semnul întrebării în privința autenticității. Un exemplu semnificativ în acest sens este părerea cărturarului Ioan Micu Moldovan, care îi scrie lui Ioan Bianu în 1899, în legătură cu reprezentarea catedralei din Blaj în gravura lui Vlaicu. „Mănăstirea de aici niciodată n-a avut forma arătată în chip. Cupola și-a avut-o de la început. Chipul nu știe de ea. Intra-

⁸ Grigore Ionescu, *op. cit.*, p. 246; *Istoria Artelor Plastice în România*, II, p. 180; Vasile Drăguț, *Arta românească. Preistorie, Antichitate, Ev mediu, Renaștere, Baroc*, București, 1982, p. 445.

⁹ Augustin Bunea, *Istorie scurtă a Bisericii române unite cu Roma*, în *Sematism*, Blaj, 1900, p. 12.

¹⁰ Augustin Bunea, *Episcopul Ioan Inocențiu Klein*, Blaj, 1900, p. 25.

¹¹ Cornel Tatai-Baltă, *Le Baroque dans la gravure sur bois de Blaj*, în *Ars Transsilvaniae*, II, 1992, p. 80, menționează următoarele tipărituri în care figurează imaginea catedralei blăjene realizată de Vlaicu: *Ceaslov*, 1751; *Strastnic*, 1753; *Ceaslov*, 1753; *Invățătură creștinească*, 1755; *Invățătură creștinească*, 1756; *Molitvenic*, 1757; *Catavasier*, 1824.

rea și cele 2 turnuri din front sunt de la 1837. Ce intrare a fost mai înainte nu știu, dară e învederat că cea din chip nu a putut fi, pentru că situația nu suferă¹².

Studiind îndeaproape opera lui Vlaicu, Cornel Tatai-Baltă, analizând reprezentarea catedralei „care era deopotrivă și biserica mănăstirii Sfânta Treime“, presupune că aceasta ar corespunde realității, având în vedere „corespondența, e adevărat doar în liniile componente generale, în xilogravura anonimă din cartea *Votiva apprecatio*, tipărită la Blaj în anul 1760, ce reprezintă în registrul inferior o panoramă naivă a Blajului¹³. Cei doi gravori prezintă în mod similar elevația catedralei blăjene.

O simplă comparație a gravurii lui Vlaicu cu proiectul semnat de Johannes Martinelli în 1738 este convingătoare în privința autenticității sale. Construcția catedralei, care începuse deja în 1741, piatra fundamentală fiind pusă sub păstorirea lui Ioan Inochentie Micu Klein, era terminată în 1749¹⁴, dar din păcate marele ctitor nu o va mai vedea niciodată, fiind în exilul său la Roma. Vlaicu și-a conceput gravura, inspirându-se din realitate, neuitând nici un detaliu, acestea fiind reproduse adesea cu stângăcie și fără respectarea proporțiilor sau a perspectivei, dar întocmai, fapt confirmat de desenele lui Martinelli¹⁵.

Exactitatea desenului imaginii catedralei este confirmată și de reproducerea gravurii, mereu în timp, ultima tipărire datând din anul 1824¹⁶.

Timp de aproape un secol Catedrala Sfânta Treime din Blaj a avut înfățișarea pe care o cunoaștem acum din desenele lui Johannes Martinelli și din gravura lui Vlaicu Tipograful, ceea ce pentru viitoarele studii comparative ar putea constitui o importantă modificare de date referitoare la iradierea și evoluția stilului baroc în arhitectura românească transilvăneană.

MARIUS PORUMB

LA CATHÉDRALE DE LA SAINTE-TRINITÉ DE BLAJ EN 1751

(Résumé)

Monument d'importance majeure, la cathédrale de Blaj est connue comme l'un des principaux édifices religieux transylvains de style baroque. L'historiographie de l'art a supposé que son aspect actuel, à la façade comportant deux

¹² *Scrisori către Ioan Bianu*, II, Ediție și note de Marieta Croicu și Petre Croicu, București, 1975, p. 303; cf. Cornel Tatai-Baltă, *Xilogravurile lui Vlaicu de la Blaj (1751—1752)*, în *ActaMN*, XX, 1983, p. 826.

¹³ În *Votiva apprecatio*, Blaj, 1760, este redată fațada vestică a catedralei și piața, iar în partea dreaptă apare vechiul castel de la Blaj, devenit reședință episcopală. Vezi reproducerea la Cornel Tatai-Baltă, *op. cit.*, fig. 13.

¹⁴ Augustin Bunea, *op. cit.*, p. 24, 25.

¹⁵ Hans Diplich, *op. cit.*, fig. 65.

¹⁶ Cornel Tatai-Baltă, *Le Baroque dans la gravure sur bois de Blaj*, fig. 65.

clochers, avait été conçue ainsi dès le projet initial, mais qu'elle n'a été réalisée qu'en 1837.

Le projet de la cathédrale, dû à „Johannes Martinelli Hofbaumeister“ datant de 1738 et conservé à la Hofkammerarchiv de Vienne, présente la façade ouest de l'édifice qui comporte une seule entrée et un portique surmonté d'un clocher à horloge. La seule représentation graphique de la cathédrale avant 1800 connue jusqu'à présent est la sylogravure de Vlaicu, de 1751, de la véridicité de laquelle on doutait. Mais en la comparant aux dessins de Martinelli, on constate que la gravure de 1751 confirme la réalisation de l'édifice à cette date-là conformément au projet viennois, Vlaicu Tipograful s'avérant un observateur attentif des détails architecturaux. Il nous a donc transmis une authentique image-document.

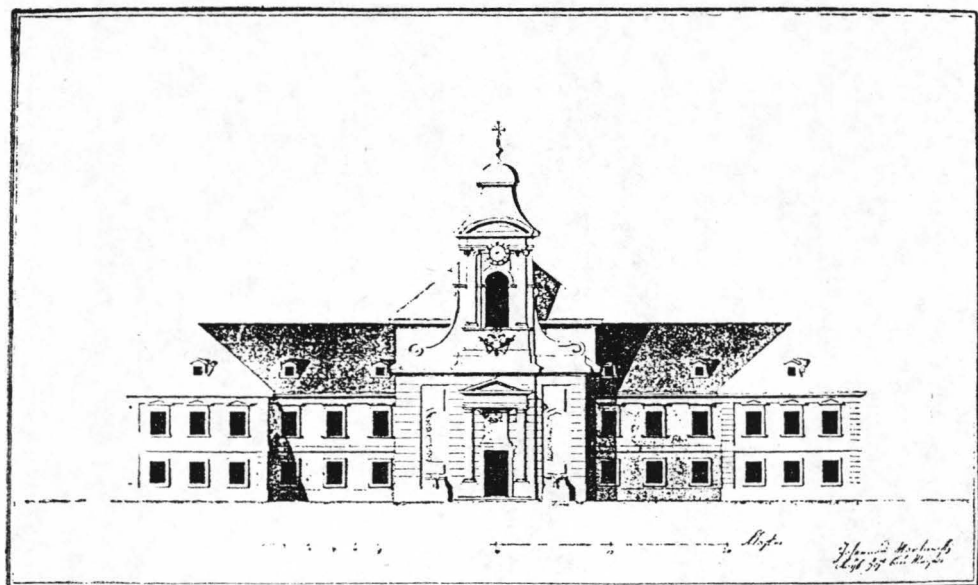

Fig. 1. Johannes Martinelli, Proiectul Catedralei și mănăstirii din Blaj, 1738 (după Hans Diplich, *Die Domkirche in Temeswar*, München, 1972).

Fig. 2. Vlaicu Tipografur, Sfânta mănăstire de la Blaj, 1751, (după Ceaslov, Blaj, 1751).

SEMNIFICAȚIA ISTORICO-ETNOGRAFICĂ A UNOR RECENTE DESCOPERIRI

Este binecunoscut faptul că în ultimii ani în viața satelor, ca și în restul societății românești, au intervenit profunde și semnificative transformări¹. Acest proces, care a devenit ireversibil încă din perioada interbelică, după cel de al doilea război mondial, în contextul transformărilor generale ce s-au petrecut în țară, a luat proporții catastrofale. Instaurarea regimului comunist, prin cel puțin două procedee fundamentale ale acestui sistem, și anume Legea naționalizării principalelor mijloace de producție și măsurile abuzive de colectivizare forțată a agriculturii, a avut consecințe nebănuite și imposibil de evaluat. Măsurile amintite au afectat în cel mai înalt grad nu numai un mare număr de oameni cărora le-au modificat destinul, dar au afectat profund și ireversibil întreg mecanismul tradițional al vieții rurale. În consecință, patrimoniul cultural al satelor a suferit degradări și pierderi irecuperabile. De asemenea, măsurile luate de noile autorități, de deportare a populației săsești apte de muncă în URSS, au avut consecințe imposibil de evaluat în actualul stadiu al cercetărilor. Au fost afectate cu acel prilej nu numai comunitățile locale, ci și patrimoniul istoric și etnografic al zonelor respective.

În perspectiva acestor considerații vom încerca, în cele ce urmează, să descifrăm semnificația istorico-etnografică a trei obiective patrimoniale care au supraviețuit până în zilele noastre în ciuda adversităților care au afectat soarta oamenilor și comunităților locale.

La începutul anilor '80 în cercurile științifice de specialitate se considera că transformările determinate de colectivizarea agriculturii au atins în cel mai înalt grad patrimoniul cultural și de arhitectură al satelor țării, cele mai afectate fiind localitățile situate în apropierea marilor centre urbane. Acestea au acționat ca un magnet asupra populației rurale care și-a pierdut rostul și sensul existenței la țară după desființarea proprietății private asupra pământului. Or, acești oameni atrași de oraș au

¹ Patrimoniul etnografic, mărturisea prof. Romulus Vuia în anul 1928, prezintă interes nu numai pentru „imaginea de azi a poporului nostru ci și a vieții sale din trecut”. Pentru cunoașterea acestui patrimoniu, prof. Vuia a întocmit un plan de cercetare — salvere sistematică a celor mai însemnate zone etnografice ale Transilvaniei și Banatului. „Acțiunea aceasta nu poate suferi nici o amânare deoarece în fiecare zi vom fi mai săraci cu o măturie prețioasă ce va dispărea iremediabil... Nici o jertfă a generațiilor viitoare nu va putea repara marea vină a generațiilor de azi de a fi lăsat să piară văzând cu ochii comorile civilizației noastre populare” (Romulus Vuia, *Muzeul etnografic al Ardealului*, București, 1928, p. 4.) Cf. Lucia Apolzan, *Carpații — tezaur de istorie*, București, 1977, p. 181, care se referă la același subiect: „Cercetările etnografice erau o necesitate în Munții Apuseni deoarece realitățile economice, sociale și culturale în continuă evoluție mai păstrau la acea dată aspecte de mare vechime; așa cum era de prevăzut încă de atunci, astăzi au dispărut” (subl. n.)

neglijat și în final au abandonat vechile cerințe ale vieții comunitare pe măsură ce fenomenul navetismului a cuprins un număr tot mai mare de oameni. Se considera că în aceste circumstanțe nu vom mai găsi nimic semnificativ din punct de vedere al patrimoniului cultural în acele sate, că odată cu obiectele au dispărut și martorii susceptibili de a ne oferi informațiile de teren adecvate. Într-adevăr, marile mase de navetiști care se îndreptau spre orașe îndreptăteau cel puțin în parte asemenea concluzii: satele se înnoiau de la un capăt la altul al țării, nemairămânând loc pentru conservarea formelor și martorilor vieții tradiționale. Cu toate acestea, cercetările noastre întreprinse în anii 1976, 1985 și 1989 în zona fostelor sate săsești din ținutul Bistriței, precum și la Lita, jud. Cluj, ne-au furnizat adevărate surprize științifice. În cele ce urmează vom încerca să determinăm semnificația istorică și etnografică a acestor descoperiri.

Satul Lita, jud. Cluj, se află situat într-o mică depresiune laterală șoselei Cluj — Luna de Sus — Băișoara. Este atestat documentar pentru prima oară în anul 1324 în legătură cu cetatea voievodală din apropiere², căreia localnicii îi spun cetatea Săcelului. În anul 1461 locuitorii din Lita plăteau *quingagesima ovium*³, acea dare specifică românilor din Transilvania, iar în secolul XVII așezarea este amintită în repetate rânduri în legătură cu satele învecinate Săcel și Filea de Sus, care se aflau în acea vreme sub stăpânirea orașului Cluj⁴. Conform tradiției locale, locuitorii satului și o parte a hotarului au fost sub stăpânirea „grofului de la Săvădisla“, față de care au fost datori să îndeplinească sarcinile iobăgești cunoscute⁵. O parte a hotarului constituia alodiul feudal, iar restul era împărțit în 44 „moșii“, sesii iobăgești, pentru care sătenii au fost datori să efectueze 3 zile de lucru pe săptămână. După desființarea iobăgiei, apreciată de informator ca având loc în anul 1848, aceste moșii au trecut în proprietatea „foștilor iobagi“. În primii ani ai secolului nostru, sătenii din Lita au răscumpărat „de la grof“ o pășune și un fânaș situate în „Poderei“, respectiv în „Doștină“, întregindu-se astfel hotarul satului. În 1910 în sat se aflau 113 case și 672 locuitori, iar hotarul cuprindea 1540 iug. cadastrale⁶. La data cercetării noastre în sat locuiau doar 420 de oameni din care peste 120 aveau 60 de ani sau chiar mai mult. Depopularea satelor și îmbătrânirea populației era un fenomen general la acea dată în satele de la poalele Munților Apuseni. La Vălișoara, bunăoară, sat învecinat cu Lita, acest proces era și mai accentuat. Micul sat era locuit în majoritate de vârstnici, dintre care cel mai tânăr locuitor din sat avea 60 de ani. Ceilalți erau navetiști sau sezonieri, prezenți în comună în funcție de lucrările agricole și în vacanțele copiilor.

² Coriolan Suciu, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, [București], (f.a.), vol. I, p. 360.

³ *Ibidem*.

⁴ David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în sec. XVI*, vol. II, București, 1968, p. 697 — 717.

⁵ Inf. Ilea Ioan, 72 de ani, Lita, nr. 119, își amintește numele ultimilor doi stăpâni ai satului: „groful din Săvădisla Teleki András“, și „baronul din Vlaha Jósika Aladár“ despre care știe că-și împărțeau satul, fără să poată oferi alte amănunte.

⁶ Lucia Apolzan, *op. cit.*, p. 353, tabelul I.

Lita este un sat tipic de vale cu casele înșirate de-a lungul văii și al unei ulițe înguste. Odinioară era înconjurat de păduri mari de fag și stejar. Tradiția locală mai păstrează amintirea acestor păduri seculare din lemnul cărora a fost construită biserica veche și în jurul căreia s-a dezvoltat satul. Cu timpul pădurile au dispărut, astfel încât așezarea are astăzi un caracter predominant agricol⁷.

La capătul din jos al satului curge Valea Hășdății, un pârau firav care adeseori seacă în perioadele de secetă, iar primăvara după topirea zăpezilor curge năvalnic provocând grave inundații. Este același pârau care străbate satele Crăiești, Petrești și a tăiat în stâncă vestitele chei ale Turzii. Pe această vale, deși avea un debit mic și instabil, la sfârșitul sec. al XVIII-lea au fost construite două mori. Conform tradiției, cele două instalații au fost construite de un localnic, Oltean Gheorghe, vestit meșter constructor, autor și al altor obiective, ca biserica de lemn a satului și poarta de cimitir din Hășdate, jud. Cluj.

În anul 1948, odată cu instaurarea regimului „democrat popular“, cele două mori au fost naționalizate. Noile autorități le-au abandonat, în schimb fostul lor proprietar a fost declarat chiabur și dus la Canal. În anul 1970, „moara din Sus“ a fost distrusă de o viitură și s-a pierdut pentru totdeauna. Cealaltă construcție, abandonată și ea, a devenit obiectul cercetării noastre la mijlocul anilor '80. Evident, în cei peste 30 de ani cât a fost părăsită atât moara, cât și casa care o adăpostea au suferit importante distrugerii. Scocul de aducțiune a apei s-a colmatat și s-a înierbat în așa măsură, încât astăzi nu se mai distinge locul pe unde curgea odată apa. Roata hidraulică și grindeiul (axul care transmitea mișcarea la „roata cu măsele“) cât și „crângul“ — care transmitea mișcarea la piatra alergătoare —, au dispărut pentru totdeauna. Doar în interior, în casa morii s-au păstrat elementele esențiale: coșul morii și cele două pietre, „stratul“ cu „urșii“, precum și „fruntarul“ — o grindă masivă împodobită cu creștături dispuse în registre, precum și o inscripție cu caractere chirilice. Parțial descifrată, inscripția pare a fi redactată în două etape: „...ION“, „1795“, și apoi „Această moară oau făcut Oltean G“.

Decorul crestat, realizat cu mare finețe, cuprinde motivul funiei răsu-cite, care delimitează un cadru larg împodobit cu arcade semicirculare ce se întretaie. Este un motiv decorativ puțin obișnuit, utilizat însă de același meșter și în decorul bisericii de lemn aflate în Crăiești, cât și în decorul porții de cimitir din Hășdate. Pare a fi preluat de la poarta de cimitir din Lita, construită în 1709 de un alt membru al acestei familii de constructori, Oltean Simion. Surprinde în această inscripție și apelativul ION, care nu pare a avea legătură cu anul consemnat mai jos, 1795, și nici cu restul inscripției din care aflăm numele meșterului (sau al proprietarului) morii. Surprinde de asemenea prezența în decorul fruntarului a unui chip hidos dispus deasupra orificiului de evacuare a făinii: ochi minusculi, nas și sprâncene puternic conturate, mustăți prelungi în arc de cerc care formează împreună cu arcada sprâncenelor o elipsă. Să fie oare imaginea soarelui antropomorfizat? Este posibil, tot așa

⁷ Pentru alte considerații privind satele de la poalele Munților Apuseni vezi Lucia Apolzan, *op. cit.*, p. 189.

cum ambele elemente pot să aibă un caracter apotropaic, de apărare a instalației în fața spiritelor negative⁸.

Tradiția locală confirmă vechimea morii. Ea datează „de pe vremea iobagilor“, când pentru dreptul ei de folosire sătenii trebuiau să „plătească grofului din Săvădisla 25 de pui pe an“. Conform aceleiași tradiții în condiții ce nu pot fi deocamdată elucidate, moara a fost „zălog la grofu“ până la plata unui teren situat în apropiere. Se pare că abia în anii primului război mondial instalația a putut fi răscumpărată, iar de atunci a fost în proprietatea familiei Oltean, care a deținut-o neîntrerupt și cu bune rezultate până în anul 1948, când a fost naționalizată. Astfel, prin toate aceste date, istoria morii din Lita se leagă nemijlocit de istoria satului, viața locuitorilor și evoluția economiei locale. Veniturile însemnate obținute prin exploatarea instalației, sesizabile în nivelul de prosperitate al gospodăriei fostului ei proprietar, reflectă relansarea economică a satelor după desființarea iobăgiei și pătrunderea relațiilor capitaliste în agricultură. Reflectă de asemenea caracterul predominant agrar-cerealier al satelor din zonă. Cu toate că în fiecare sat de la poalele Munților Apuseni existau una, două sau chiar mai multe mori hidraulice⁹, buna funcționare a instalației, seriozitatea și profesionalismul molarului i-au asigurat o clientelă statornică și un prestigiu care s-a transmis în zonă până astăzi.

Cercetarea etnografică legată de moara de la Lita ne-a prilejuit și o altă constatare: din punct de vedere constructiv ea nu se deosebește de alte instalații, tipul ei fiind integrat celui de moară cu admisie superioară, surprinde însă faptul că un pârau atât de mic cum este în valea Hășdății a putut pune în funcțiune un asemenea mecanism și cu atât de bune rezultate¹⁰. Explicația oferită de informatori are în vedere atât finețea execuției mecanismelor, cât și ingeniozitatea transmisiei, care are un raport optim între numărul de măsele al roții și crâng (42 la 8), fapt ce permitea o mișcare rapidă a pietrii alergătoare „fără să ardă fărina“¹¹. Se pare, de asemenea, că a existat și o bună corelare între

⁸ În vechile credințe se considera că moara, ca și alte instalații tehnice complexe, „au fost făcute de dracul“. Bunul Dumnezeu însă, recunoscând valoarea (utilitatea) lor pentru oameni, l-a izgonit pe năstrușnicul inventator din „măiestria“ sa. Acesta însă nu s-a resemnat niciodată și de atunci încearcă mereu să-și recupereze invenția. Pentru a face față unor asemenea tentative, oamenii au găsit potrivit să așeze moara sub semnul crucii, de care dracul fuge întotdeauna, sau al unor elemente din vechi credințe cum sunt funia răsucită și soarele antropomorfizat. Chipul hidos închipuit pe fruntar pare a ne aminti de chipul Gorgonei (?). Rostul particulei ION rămâne de asemenea de clarificat, îndeosebi și pentru motivul că nu este singular. O asemenea inscripție asociată cu chipul crucii apare pe fruntarul morii din Josenii Bărgăului, jud. Bistrița-Năsăud, datată 1819, fără o legătură aparentă cu proprietarul morii.

⁹ În 1948 pe micul pârau al Zăgrii, jud. Bistrița-Năsăud, existau 7 mori și 13 pive de pănură, iar pe Valea Ierii la Băișoara, jud. Cluj, au funcționat până la colectivizarea agriculturii un număr de 12 mori (!) — „și toate aveau de lucru“, ne spune unul din informatori — și un număr dublu de pive de pănură. În anul 1985 mai funcționau cu intermitență doar două mori.

¹⁰ Informatorul nostru ne spune că moara funcționa îndeosebi „noaptea, când apa-i mai grea“ (!).

¹¹ Informatorii noștri sunt unanimi în a aprecia această performanță: „o moară era cu atât mai bună, cu cât făina ce se aduna în ladă venea rece“. Dimpotrivă morile de astăzi „pripesc fărina, o ard, îi schimbă gustul, de aceea, repede se-năcrește“.

debitul de apă scăzut și diametrul neobișnuit de mare al roții hidraulice (de peste 3 m). Toate aceste elemente tehnice care au asigurat buna funcționare și rentabilitatea instalației, vechimea atestată, informațiile istorice relevante, și nu în ultimul rând decorul geometric și motivele desfășurate — care sugerează vechi credințe —, înscriu moara de la Lita între monumentele de arhitectură și de tehnică populară reprezentative pentru epoca istorică și viața comunităților din zona în care a fost circumscrisă¹².

Cercetările întreprinse la Lita ne-au condus la descoperirea unui alt obiectiv de mare vechime și multiple semnificații pentru istoria și cultura locală, și anume poarta de cimitir din anul 1709.

Dacă moara de apă studiată anterior se află la capătul din jos al satului, amplasarea ei fiind determinată de posibilitatea amenajării unei căderi de apă, în schimb poarta de cimitir a fost construită în mijlocul satului, acolo unde s-a aflat și biserica veche și cimitirul, fiind legată nemijlocit de evoluția internă și viața comunității locale.

Potrivit tradiției, biserica de lemn a fost construită de Oltean Gheorghe, același meșter care a construit și morile amintite. Spre deosebire de acestea, poarta este mult mai veche. Ea datează din 1709, ceea ce presupune că anterior a existat, posibil în același loc, o altă biserică despre care nu avem nici o informație. În perioada interbelică biserica de lemn a fost cedată locuitorilor din Crăiești, iar poarta de cimitir a fost abandonată după ce locuitorii satului au deschis o nouă cale de acces, mai lesnicioasă, spre cimitir. Numai întâmplarea a făcut ca această construcție, de o așa mare vechime, să reziste până astăzi.

Din punct de vedere constructiv, poarta se compune din patru tălpi așezate pe o temelie joasă de piatră de carieră. Pe aceste tălpi, la colțuri, au fost fixați „în muc” patru stâlpi cu înălțimea de aprox. 2 m, care susțin un acoperiș piramidal. Pe același cadru de tălpi se înalță și usciorii care formează cadrul propriu-zis al porții. Ei sunt ciopliți din lemn de stejar și au 34 cm lățime și 12 cm grosime. În partea de sus ei sunt uniți de un al treilea uscior („pragul de sus”) și de două contrafișe cioplite care formează o arcadă semicirculară. Toate îmbinările sunt consolidate cu cuie de lemn, iar ușa care permitea accesul în cimitir a fost confecționată din scândură groasă de brad „cusută” cu cuie de fier. Balamalele și închizătoarea au fost confecționate de asemenea din fier lucrat manual.

Stâlpii centrali prezintă un remarcabil decor. Motivele geometrice sunt puternic conturate; ele sunt dispuse în registre: „rozeta mare”, „dinți de lup”, „funia răsucită”. Motivul funiei înconjoară cadrul porții. Pe usciorul din dreapta este conturat „pomul vieții”, element simbolic ce subliniază cu limpezime destinația construcției¹³. „Pragul de sus” păstrează o frumoasă inscripție în românește redactată cu caractere chirilice, adânc încrustate: „Această poartă o au făcut Oltean Simion, 1709, meșat (luna) Aprelie, 3 zile”.

¹² Instalația a fost achiziționată în anul 1985 și de atunci zace depozitată în condiții improprii într-o șură din Secția în aer liber a Muzeului Etnografic, fără șansa de a putea fi vreodată reconstruită și dată în circuitul de vizitare.

¹³ Pretutindeni cimitirul a fost socotit o „casă a morților”, iar pentru protejarea lui, pentru a asigura odihna veșnică celor decedați, a fost înconjurat cu gard; accesul se făcea printr-o poartă ce trebuia închisă întotdeauna cu mare grijă. Pomul vieții prezent în decorul porților de cimitir simboliza viața veșnică

Dacă din punct de vedere constructiv poarta de cimitir prezentată nu se deosebește de alte construcții de acest gen întâlnite pe teren¹⁴, forma și motivele ornamentale fiind de asemenea identice, în schimb prin datarea ei, anul 1709, poarta de cimitir din Lita constituie cea mai veche construcție românească din lemn, *datată*, descoperită până în prezent pe teritoriul județului Cluj și posibil din întreaga Transilvanie¹⁵.

Vechimea mare a construcției, decorul realizat cu finețe, caracterul specific al construcției au impus achiziționarea și reconstrucția acestui important obiectiv patrimonial în Secția în aer liber a Muzeului etnografic al Transilvaniei din Cluj.

După război, satele săsești din Transilvania au avut un destin aparte, tragic. În toiu iernii anului 1945 populația validă a satelor săsești a fost deportată în URSS la ordinul Moscovei. Peste 70.000 de etnici germani au fost ridicați în miez de noapte după o practică binecunoscută și expediți la muncă în URSS. Potrivit aprecierilor contemporane, deportarea etnicilor germani a constituit „o mare pierdere pentru potențialul uman și economic al țării”¹⁶. Viața satelor săsești atât de bogate anterior s-a dezorganizat. Se apreciază că un mare număr dintre cei deportați au pierit în lagărele de muncă, iar dintre cei care s-au întors acasă mulți și-au găsit gospodăriile în bună parte ruinate, iar inventarul agricol risipit. Totodată, terenurile agricole au fost cuprinse în acele Gospodării agricole colective, iar pășunile, care anterior au asigurat hrana pentru un mare număr de animale, s-au degradat, au fost transformate în pășuni pentru oi sau au fost plantate cu pomi fructiferi. Viața comunitară atât de bine organizată anterior în satele săsești, care a asigurat cadrul economic prosper, s-a dezintegrat. În consecință, au fost abandonate majoritatea construcțiilor obștești vitale în oricare comunitate: mori, pive, vâltori, fântâni. Însemnate degradări au suferit bisericile și casele parohiale. Este probabil că nu vom ști niciodată măsura și proporțiile acestui dezastru patrimonial. Dintre obiectivele distruse și pierdute pentru totdeauna pot să amintesc marile mori din Jelna, jud. Bistrița-Năsăud (care aveau patru pietre), cele din Satul Nou (datate 1804), biserica din Jelna, ale cărei bolți s-au prăbușit etc.

a sufletelor celor decedați, dar motivul funiei răsucite — care se întâlnește în decorul majorității bisericilor de lemn, precum și la multe biserici de zid atât în Moldova cât și în Țara Românească, avea același rol protector. În cazul multor biserici de zid sau de lemn funia răsucită înconjoară biserica, dar la ușa de intrare, în biserică numărul elementelor de decor se multiplică, deoarece spiritele rele sunt mai active în asemenea locuri.

¹⁴ Porți asemănătoare am întâlnit la Hășdate, jud. Cluj, datată 1803, la Ocoșel, Alba, Dragu, jud. Sălaj, Șieu, jud. Bistrița-Năsăud, Surdești, jud. Maramureș.

¹⁵ Amintim că cea mai veche casă românească datată descoperită pe teritoriul Transilvaniei a fost achiziționată de autorul acestui studiu și datează din anul 1725 și provine din satul Cămărzana, jud. Satu Mare. A fost achiziționată și transferată în secția în aer liber a Muzeului etnografic împreună cu celelalte unități gospodărești, dar încă nu a fost dată în circuitul de vizitare.

¹⁶ Dinu C. Giurescu, *Deportarea etnicilor germani din România*, în *Arhiva, Supliment de istorie*, an IV, nr. 1 (33), 27 ianuarie 1995, p. 2.

Dintre construcțiile obștești care au supraviețuit până astăzi, dar sunt în pragul dispariției, se numără fântânile sărate. În cursul cercetărilor noastre în zona săsească a Bistriței am depistat câteva asemenea construcții având o vechime considerabilă.

Este îndeobște cunoscut că sarea a constituit dintotdeauna un element indispensabil pentru hrana oamenilor și animalelor. În trecut sarea a fost exploatată fie în ocne — iar în Transilvania medievală au existat cinci asemenea ocne —, fie sub formă de slatină furnizată de fântânile sărate. Informațiile istorico-etnografice atestă existența ambelor forme de exploatare¹⁷. Cu toate că resursele de sare ale Transilvaniei erau îndestulătoare, din mai multe motive acest produs a fost scump în tot cursul evului mediu, sarea fiind procurată cu mare greutate de către țăranii iobagi¹⁸. În acest caz, pentru un mare număr de sate transilvănene soluția procurării ei a fost exploatarea fântânilor sărate¹⁹, acolo unde existau resurse de acest gen. Modul de construcție al acestor fântâni, reglementările severe privind exploatarea lor, paza înarmată sunt argumente care reflectă convingător importanța sării pentru comunitatea sătească pe de o parte și importanța fântânilor sărate în cadrul economiei locale pe de altă parte. În satul Livezile, jud. Bistrița-Năsăud, au existat două fântâni sărate, ambele aflate „sub lacăt”. Cheia se afla la un om din sat

¹⁷ Pentru bogăția în sare a Transilvaniei, modul de exploatare și comercializare a sării, regimul de muncă, calitatea produsului, prețuri etc. a se vedea: Hans Dernschwam, *Raport privind exploatarea salinelor din Transilvania la 1528*, în *Călători străini despre țările române*, București, 1968, vol. I, p. 257—289; Francesco Massaro, *idem*, p. 167; Sebastian Münzer, *Cosmografia*, *Despre rodnicia Transilvaniei*, *idem*, p. 505; Nicolae Olahus, *Ungaria*, cap. XIX, *idem*, p. 499 relatează că sarea din Transilvania o „folosesc nu numai ungurii, ci și bosniacii și sârbii”, cu precizarea că datorită existenței din abundență a acestui produs nu se obține sare prin evaporare „cu toate că sunt și în Transilvania lângă Cojocna pârâie sărate ce curg la vale din munți de a căror apă se folosesc țăranii ca să dea gust mâncării, dovadă că această sare (slatină) este excelentă”. Pentru alte informații: Evlia Celebi, *Carte de călătorii*, în *Călători străini despre țările române*, vol. VI, p. 548; Paul de Alep, *idem*, p. 187 — 188; etc. Pentru date privind tehnica obținerii sării prin evaporare din slatina scoasă din fântânile sărate a se vedea Tudor Pamfile, *Industria casnică la români*, București, 1910, p. 397.

¹⁸ Liviu Botezan, *Posesiuni obștești ale iobagilor din Transilvania în perioada 1785 — 1820 (I)*, în *AIIA*, XVIII, 1975, p. 154, 155.

¹⁹ Iobagii din Ștefănești, jud. Mureș la 1820 afirmă că deși exista în hotarul lor posibilitatea deschiderii mai multor fântâni sărate, „nu puteau exploata și utiliza aceste facilități ale hotarului lor din cauza opoziției nobililor și a secuilor liberi”; cf. Botezan, *op. cit.*, p. 155. În schimb, la Căianul Mic, jud. Bistrița-Năsăud, se pare că „iobagii și nemeșii” din partea locului au ajuns la un „consens” în folosirea cu drepturi egale a „știubalăului de slatină” din sat. „Era singurul bun natural de la care iobagii nu au fost înlăturați și la care aveau drept egal cu al nemeșilor”, apreciază Gh. Pop Reteganul în studiul său *Căianul Mic*, în vol. 60 de *sate românești*, București, 1942, p. 28. „Fântâna de sare se afla sub pază permanentă, iar slatina se distribuia »cu măsura«, în raport cu numărul membrilor unei gospodării și a capetelor de vite.”

Pentru date privind răspândirea fântânilor sărate în ținutul Gurghiului, modul de exploatare, a se vedea: Teodor Chindea, Nicolae Lateș, *Monografia Gurghiului*, Târgu Mureș, 1971, p. 82.

Pentru aprecieri privind foloasele, „hazna” fântânilor sărate și implicit importanța lor pentru comunitățile rurale, vezi Ștefan Meteș, *Viața agrară, economică a românilor din Transilvania și Ungaria*, București, 1921, p. 14 și 128, cuprinzând declarațiile locuitorilor din satele Berghin și Mihalt, din jud. Alba, consemnate în cadrul descripției czirákylene din 1819.

însărcinat de comunitate atât cu paza slatinei, cât și cu distribuția acesteia: „se stătea la rând ca la moară“, ne spune inf. Koales Toma, unul dintre ultimii sași care mai trăiau în sat la data efectuării cercetării. Ambele fântâni au fost părăsite în anii de după război și au dispărut, încât astăzi, după mărturia aceluiași informator, „nu se mai cunoaște nici locul unde au fost“²⁰. Construcții de acest gen au supraviețuit la Târbuiu, la Mintiu (datată 1852), la Caila și Cepari, toate în jud. Bistrița-Năsăud. Fântâna sărată depistată la Bistrița-Bărgăului, datată 1858, este în bună parte ruinată. Dintre toate aceste obiective, ne-am oprit asupra fântânii sărate de la Cepari, deoarece pare a fi cea mai veche. Astfel, fântâna de la Cepari a fost construită pe un teren situat la capătul satului într-un loc ce pare a fi saturat de sare. Ea are două părți distincte: fântâna propriu-zisă în care se aduna slatina, și casa fântânii.

Fântâna consta dintr-un puț adânc de aproximativ 3 m, căptușit cu blâni groase de lemn de stejar în care se aduna slatina. Deasupra solului se aflau ghizdurile înalte de aproape 1 m, care aveau o ramă (gardină) lată de peste 60 cm și lungă de 1,60 m. Lodbele masive de stejar care compun această ramă erau îmbinate în coadă de rândunică, iar solidarizarea îmbinărilor s-a făcut cu cuie de lemn. De jur-împrejurul fântânii se afla o podină de scânduri groase de stejar, interiorul fiind menținut în bună stare de curățenie.

Casa fântânii este o construcție masivă în plan pătrat (cu latura de 4,30 m) ridicată pe un postament de piatră de râu. Pereții se compun din bârne masive de lemn de stejar având lățimea de 30 — 60 cm și grosimea de 20 cm, încheiate la capete în cheatori simple. Pe trei dintre laturile construcției, la înălțimea de aprox. 1 m, au fost practicate mici deschizături de formă dreptunghiulară ce au fost tăiate în grosimea unei bârne. Aceste ferestruici având doar 10 cm înălțime au servit cu siguranță ca răsuflători pentru aerisirea și luminarea interiorului. Pe cea de a patra latură a construcției se află ușa de acces la fântână, scundă, îngustă, confectionată și ea din lodbe masive de lemn de stejar consolidate cu traverse de fier. Două balamale din fier și o traversă mobilă ce se închidea cu un lacăt întregiau sistemul de închidere al fântânii. În interior încăperea era tăvănită cu bârne la fel de masive ca cele din pereți, încât doi oameni nu le-ar putea clinti din loc. Acoperișul piramidal, în patru ape, a fost învelit cu draniță bătută „grițărește“.

Întregul ansamblu, fântâna și construcția care o adăpostește, impresionează prin masivitate și tehnica de lucru: tâlpile, bârnele din pereți și tavan, rama din compunerea ghizdurilor au fost cioplite numai din secure, fără utilizarea fierăstrăului. De asemenea, ferestruicile practicate în grosimea unei bârne, sistemul arhaic al îmbinărilor în cheatori simple, mult ieșite în afară, tăiate numai din secure, sunt suficiente elemente care ne determină să apreciem fântâna sărată de la Cepari ca pe o adevărată relicvă etnografică.

Tradiția locală nu păstrează amintirea epocii în care a fost ea construită, de altfel în sat la data cercetării noastre nu se mai afla nici un locuitor etnic german (sas). Se știe doar că unul din locuitorii satului

²⁰ Inf. Koales Toma, 65 de ani (în 1989), Livezile, jud. Bistrița-Năsăud, nr. casei 548, unul din ultimii sași care mai locuiau în sat la acea dată.

învecinat, Mintiu, a fost împușcat mortal de către paznicul fântânii de la Cepari pentru că a încercat să pătrundă la fântână după slatină. Or, acest eveniment pare să fi avut loc anterior anului 1852, când locuitorii din Mintiu și-au construit ei înșiși o slatină pentru satisfacerea nevoilor proprii. Exemplul arătat nu este singular. Preotul Ștefan Buzilă, în cunoscuta sa monografie a comunei Poiana, jud. Bistrița-Năsăud, amintește un caz similar petrecut în anul 1801, când un locuitor din Poiana a fost împușcat mortal de către paznicul fântânii sărate de la Slătinița²¹. În contextul revoltei locuitorilor din districtul năsăudean de la mijlocul secolului al XVIII-lea, au fost implicați adesea și paznicii fântânilor de sare din satele săsești²².

Desigur, astăzi fântânile sărate nu-și mai au locul în cadrul economiei locale, dar pentru rolul pe care l-au avut în viața satelor până aproape de zilele noastre, pentru salvarea celor mai reprezentative construcții de acest gen este necesară fie conservarea „in situ”, fie achiziționarea și reconstrucția unui asemenea obiectiv într-unul din muzeele cu expunere în aer liber din țară.

DUMITRU IRIMIEȘ

THE HISTORICAL IMPORTANCE OF SOME RECENT ETNOGRAPHICAL DISCOVERIES

(Abstract)

In the process of the profound economical and social transformations which took place in the last 50 years the author observes the historical — etnographical importance of same patrimonial objectives that survived until now. As a result of the etnographical researches at the last 20 years in the territory of Cluj district in a little village called Leta there were discovered two patrimonial objectives which are of the greatest interest: a water mill from the year 1795 and a churchyard gate from 1709. Both were neglected by the local communities although they represent the oldest constructions made of wood in the territory of the county of Cluj. In the final part of his work the author analyzes the importance of the salt fountains which can be found in same rural communities and villages of the county of Bistrița where there were found such kinds of constructions of a very old age. There are mentioned the salt fountains in Livezile and Cepari villages in Bistrița, the latest being considered a real „etnographical relic”.

²¹ Ștefan Buzilă, *Monografia comunei Poiana — Siniosif, Bistrița*, 1911, p. 11.

²² Virgil Șotropa, *Revolta districtului grăniceresc năsăudean (1755 — 1762)*, în *Arhiva Someșană*, nr. 22, 1937.

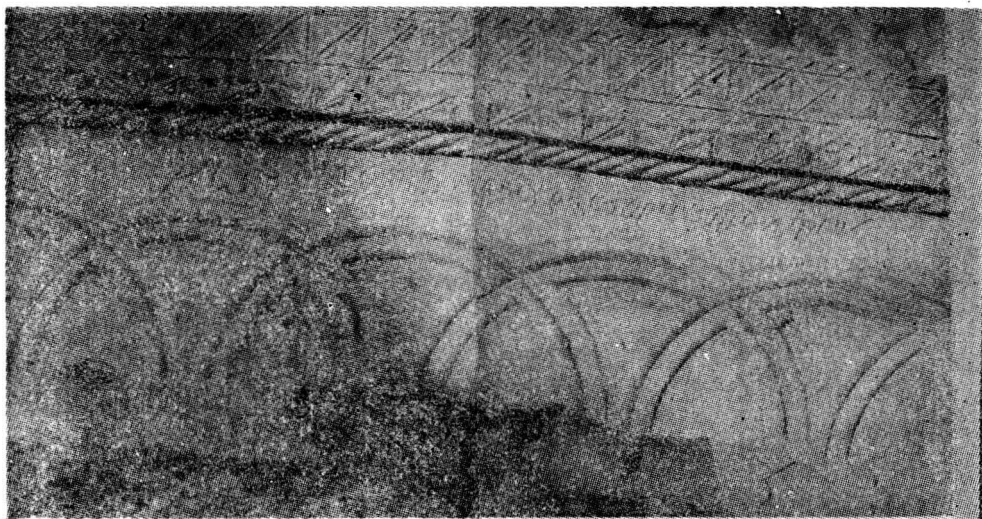

Fig. 1. „Fruntarul” morii din Lita, jud. Cluj, detaliu — inscripția și anul construcției — 1795.

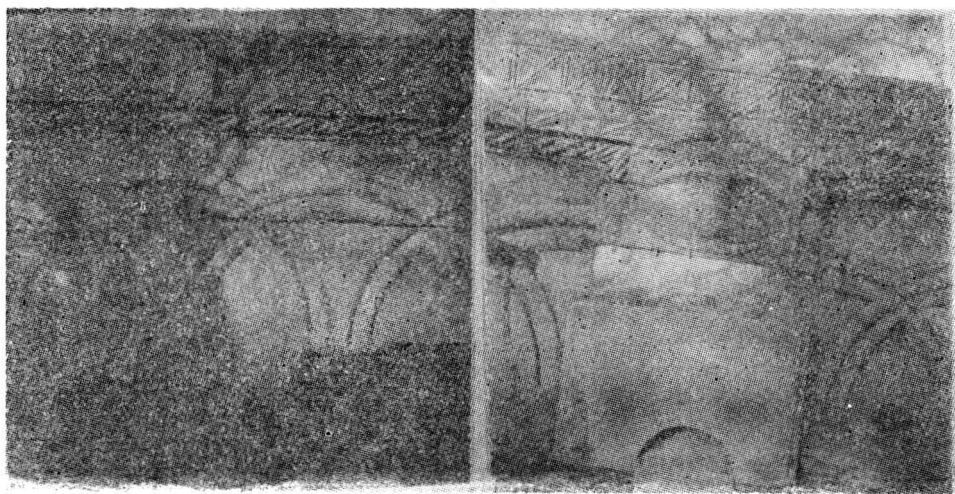

Fig. 2. „Fruntarul” morii din Lita, jud. Cluj, detaliu ornamental.

Fig. 3. Poarta de la biserica din Șurdești, jud. Maramureș.

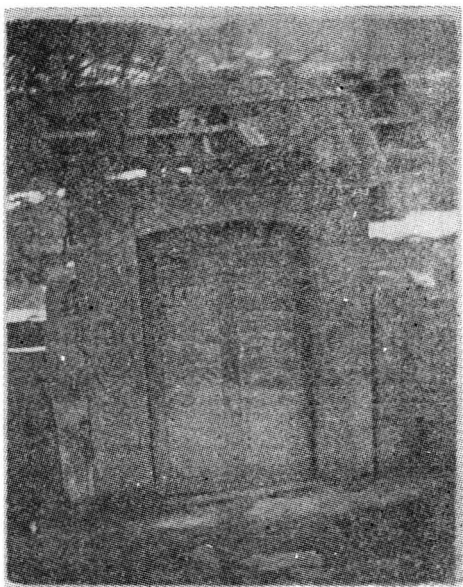

Fig. 4. Poarta, din 1905, Dragu, jud. Sălaj (astăzi dispărută).

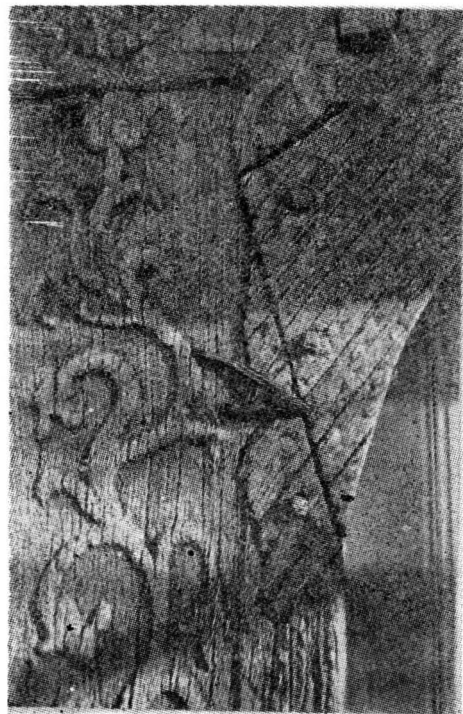

Fig. 5. Poarta de cimetir din Hășdate, jud. Cluj, detaliu ornamental. (1803)

Fig. 6. Roata hidraulică a morii din Satul Nou, jud. Bistrița-Năsăud (în ruină)

Fig. 7. Fântâna sărată de la Cepari, jud. Bistrița-Năsăud, vedere de ansamblu din 1989; construcția se afla în plin proces de degradare.

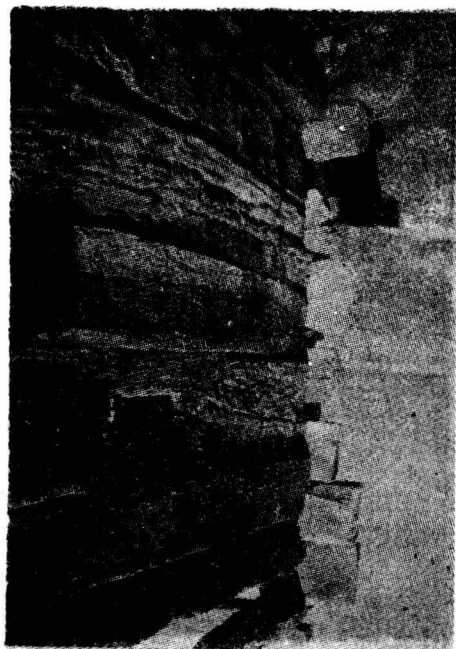

Fig. 8. Fântâna sărată de la Cepari, detaliu ferăstruică tăiată în grosimea unei bărne

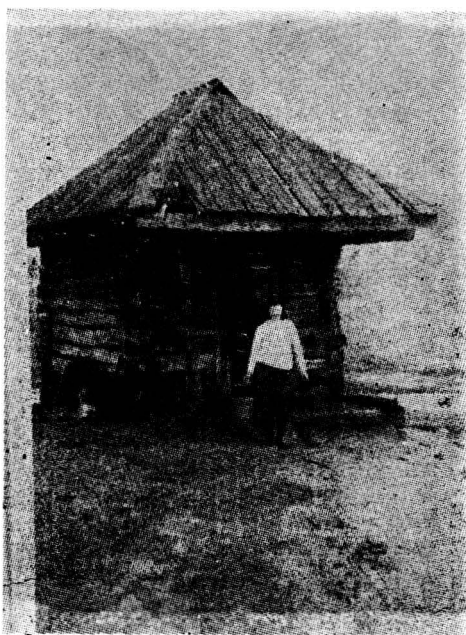

Fig. 9. Fântâna sărată („slatina”) de la Mintiu, jud. Bistrița-Năsăud.

Fig. 10. „Slatina” ruinată de la Bistrița-Bărgăului, jud. Bistrița-Năsăud.

Fig. 11. „Slatina” de la Mintiu, detaliu—
— ceterna folosită pentru umplerea „va-
selor” cu slatină.

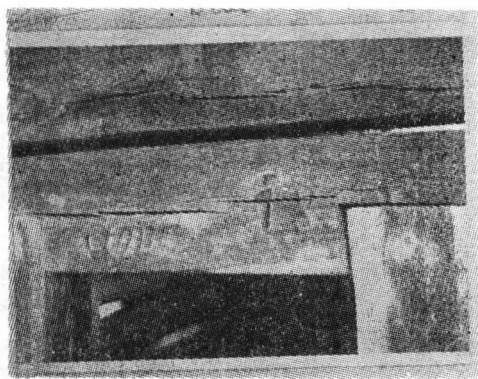

Fig. 12. „Slatina” de la Mintiu, detaliu:
„anul 1852”.

Fig. 13. Fântâna sărată de la Tărbuiu, jud.
Bistrița-Năsăud, abandonată și pe cale de
degradare.

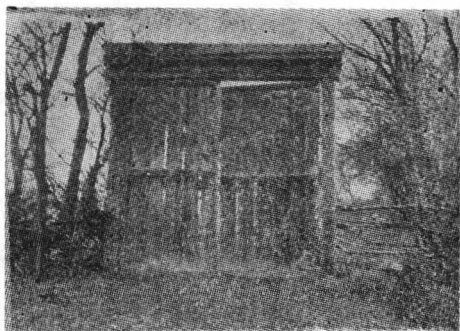

Fig. 14. Poartă de cimitir, datată 1835,
din Satul Nou, jud. Bistrița-Năsăud.

CARTEA ROMÂNEASCĂ VECHIE LA VIENA

În anul 1991 istoricul Virgil Cândea a dat la lumină primul volum al unei enciclopedii cu caracter aparte: aceea a mărturiilor românești peste hotare¹. Departate de a fi doar o carte folositoare, lucrarea reputatului erudit român are virtuțile unui instrument de lucru de valoare și necesitatea *Bibliografiei românești vechi*. Pe viitor, odată cu apariția și a celorlalte volume, orice descoperire a unei „mărturii” românești în străinătate va trebui să se raporteze la cuprinsul ei: fie pentru a verifica ineditul descoperirii, fie pentru a completa repertoriul pozițiilor semnalate. *Bibliografia românească veche* a creat o disciplină și o clasă de cercetători, aceea a „contribuționiștilor la B.R.V.”, care au produs o întreagă literatură adiacentă, încununată de cartea Danielei Poenaru, *Contribuții la bibliografia românească veche*². Tot astfel trebuie să ne închipuim soarta viitoare a enciclopediei *Mărturii românești peste hotare*: ca pe o albie care va capta noile revelații ale cercetătorilor români aflați pe drumurile lumii. Și pentru că acum călătoriile științifice sunt frecvente, tinzând spre ceea ce pentru alte națiuni este un fenomen normal și ritmic, este de așteptat ca numărul semnalărilor noi să crească în aceeași măsură. Conștient de acest fapt, autorul enciclopediei își consideră opera o lucrare deschisă și perfectibilă. „Cercetătorilor de azi și de mâine — zice — ea le va sugera căutarea sau semnalarea altor piese culturale românești din străinătate. Contribuțiile lor sunt așteptate și binevenite”³.

Semnalările de față se voiesc niște simple contribuții la *Mărturiile românești peste hotare*, cele dintâi care își reclamă în mod expres soriginea din marea lucrare românească. Ele au fost recoltate recent, cu ocazia unei cercetări la Österreichische Nationalbibliothek din Viena, între 3—17 octombrie 1994. Este un răstimp scurt, în plus destinat altui obiectiv decât urmărirea cărții românești vechi în marea bibliotecă vieneză. Titlurile notate mi-au căzut sub ochi pe parcursul incursiunii în impresionantul Nominalkatalog 1501—1929, a doua secțiune de carte a bibliotecii, după aceea a manuscriselor și încunabulelor. Cele mai multe titluri au fost confruntate prin consultarea cărților la sala de lectură. Ceea ce trebuie reținut însă este faptul că repertoriul de mai jos se află departe de a reflecta situația cărții românești vechi la Österreichische Nationalbibliothek⁴ și că acțiunea ar trebui continuată, printr-o urmărire sistematică.

¹ Virgil Cândea, *Mărturii românești peste hotare. Mică enciclopedie de creații românești și de izvoare despre români în colecții din străinătate*, I, Albania-Grecia, București, 1991.

² Târgoviște, 1973.

³ Virgil Cândea, *op. cit.*, *Introducere*, p. XIX.

⁴ Abreviată. Ö. Nb. Cifra care urmează acestei abrevieri este cota de depozit a cărții (Signatur).

În secolele cărții vechi românești și după aceea, Viena a fost un mare centru și focar cultural european, care a interesat și influențat cultura premodernă a românilor. Din cele 274 cărți românești tipărite în Imperiu între 1730—1830, de pildă, la Viena s-au tipărit 54, orașul ocupând astfel locul al doilea, după Blaj⁵. Viena prezintă sub acest raport un interes aparte, prin faptul că la tiparnița de aici⁶ s-au întâlnit autori români din toate ținuturile etnice, așa cum după 1800 se vor întâlni la Tipografia Universității din Buda. La Viena a apărut prima tipăritură cu ortografie latino-românească, *Cartea de rogaciuni* a lui Samuil Micu, în 1779, și tot aici, un an mai târziu, cartea-manifest a Școlii Ardelene, *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*. Österreichische Nationalbibliothek este întemeiată pe structura veche a bibliotecii imperiale, care la sfârșitul secolului trecut deținea 500.000 de cărți și 20.000 de manuscrise. Eferescenta vieții culturale din Commonwealth-ul habsburgic este firesc să se regăsească aici, odată în plus prin faptul că un număr de împărați austrieci din secolele XVIII—XIX au susținut în mod programatic dezvoltarea culturii pe verticală, spre masele populare. Cele mai numeroase titluri de carte românească veche întâlnite în bibliotecă sunt, într-adevăr, din perioada Aufklärung-ului, după cum limpede se poate vedea din lista lor, care urmează în *Anexă*.

Eșantionul titlurilor consemnate îngăduie câteva observații de ordin general. Prima ar fi aceea că nu se observă o prevalență în bibliotecă a cărților apărute la Viena. Oficinerile tipografice sunt de pe întreg teritoriul populat sau influențat de români. Se reflectă, în mic, răspândirea tipografică existentă în repertoriul B.R.V., performanță care ne dă o idee despre bogăția de carte românească veche, care trebuie să existe în acel mare depozit european. O a doua observație se poate formula prin aceea că aceste cărți românești urmează curba valorică a „literaturii“ noastre din epocă. Cei mai bine reprezentați autori sunt Dimitrie Cantemir, Petru Maior, Samuil Micu, Nicolae Alexandru Mavrocordat și Vasile Pop. Cu toții au fost celebriți ale vremii lor, iar primii trei au rămas ca atare. Cărțile religioase fundamentale ale vremii sunt prezente chiar și în acest eșantion fortuit: *Biblia de la București* (1688), *Biblia de la Blaj* (1795), *Mineiul* lui Chesarie și Filaret (1805) etc. O surpriză este prezența scriitorului aromân Mihail G. Boiagi cu trei lucrări, între care vestita *Gramatică macedoromână* din 1813. Originar dintr-o zonă de interes „iliric“, Boiagi se simțea în mediul său la Viena, alături de ampla dizidență antiturcească, pe care o reprezentau cu strălucire grecii. Cu numele lui Mihail G. Boiagi se impune a treia observație, cea mai importantă sub raport științific: Österreichische Nationalbibliothek deține cărți vechi care nu figurează în B.R.V., unele chiar în nici o sursă documentară românească. Sunt, ca atare, total inedite bibliografiei noastre, semn al faptului că nici opera lui Bianu-Hodoș nu este încă închisă, la aproape un secol de existență. Aceste semnalări sunt așadar contribuții totodată la *Bibliografia românească veche* și la *Mărturii românești peste hotare*.

⁵ Vezi Ioan Chindriș, *Originile Școlii Ardelene*, în *Revista de istorie și teorie literară*, XXXIV, 1986, nr. 4, p. 23.

⁶ Numită „a lui Iosif de Kurzbök“, în fapt o tipografie oficioasă pe care Maria Tereza a întemeiat-o la 1777, prin § 66 al Regulamentului națiunii ilirice, pe seama „iliricilor“ și a celorlalte națiuni orientale din Imperiu.

În această situație se află lucrarea de debut a lui Boiagi, cârticica de învățături morale *Umnaja nastavleniija ili npravoucitelnaia pravila*, tradusă din grecește în sârbește și apărută la Buda în 1808. Nimeni nu i-a semnalat existența până acum. După singura definiție logică, aceea că o carte scrisă de un român aparține culturii românești, indiferent de conținutul ei, de limba și de locul tipăririi⁷, noul titlu este de domeniul bibliografiei noastre vechi. Este motivul pentru care i-am acordat o descriere mai amplă, practic exactă, a titlului, în transcriere latină standard (este tipărită cu chirilice). O altă surpriză este descoperirea unei scrieri a lui Petru Movilă, până acum nesemnaltă în vreo lucrare cu caracter bibliografic. Este ediția germană a scrierii sale fundamentale, *Liber symbolicus Russorum oder der grössere Catechismus der Russen* (Frankfurt, 1727). Scrierea, redactată în latinește⁸, a fost tipărită în românește la 1691, apoi retipărită în alte 18 ediții, între care cea mai celebră este aceea patronată de Alexandru Ioan Cuza⁹ iar de interes pentru Ardeal cea a lui Șaguna¹⁰. Ediția germană, apropiată de data și circumstanțele internaționale ale redactării, numește opera, cu simplitate precisă, „marele catechism rusec”. Europei nu-i era străină imixtiunea rusească în eliminarea lui Chiril Lukaris, tocmai prin Petru Movilă¹¹, și nici esența fundamentalistă, de tip moscovit, în care luneca pe termen nelimitat ortodoxia europeană, după debilizarea istorică a grecilor. Nu figurează în B.R.V., nici la Daniela Poenaru, un *Euhologhion adecă molitvenic* în 4°, tipărit la Buzău în 1795. Din lipsa timpului n-am putut controla „pe viu”, la sală, această carte, dar fișa de catalog pare fermă, fără obișnuitele ezitări prezente în cazul unor cărți. Teza de doctorat a lui Alexandru Theodori, *Dissertatio inauguratis de valetudine literatorum* (8°, Viena, 1826), unică în literatura noastră medicală, prin cuprins, lipsește și ea din bibliografiile noastre majore, dar există în marea bibliografie ungară a lui Petrik Géza¹² și în bibliografia medicală românească¹³. Ambele sunt cunoscute de cercetători, așadar lucrarea lui Theodori este o noutate doar în raport strict cu B.R.V.

La sfârșitul listei de cărți românești vechi propriu-zise, am adăugat câteva titluri de după 1830. Acestea nu se mai raportează la B.R.V., ci la *Bibliografia românească modernă*¹⁴, lucrare recentă și încă neterminată. Ea este din start o operă relativ modestă, cu toate că foarte binevenită. În plus, fenomenul „contribuțiilor la...” nu a început încă, sau este deosebit de firav. Așadar aici am găsit multe tipăriri necunoscute auto-

⁷ Ioan Chindriș, *Imbogățirea Bibliografiei românești vechi. (Sugestii exemplificate)* în *Satu Mare. Studii și cercetări*, VII—VIII 1986—1987, p. 260—289.

⁸ *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, București, 1979, p. 591.

⁹ *Mărturisirea ortodoxă a Apostoliceștii și Catholiceștii Biserici a Răsăritului, alcătuită de mitropolitul Petru Movilă*, 8°, Mănăstirea Neamțu, 1864, 320 p. Tradusă de Filaret Scriban.

¹⁰ *Mărturisirea ortodoxă a Unei, Sfintei, Soborniceștii și Apostoleștii Biserici, întocmită de Petru Movilă*, 8°, Sibiu, 1855, 199 p.

¹¹ A. Pichler, *Der Patriarch Cyrill Lukaris und seine Zeit*, München, 1862.

¹² *Magyarország bibliographiája, 1712—1860*, I—IV, Budapesta, 1888—1892 (abreviat PETRIK). Vezi III, p. 630.

¹³ Gheorghe Crăiniceanu, *Literatura medicală românească*, București, 1907 (abreviat CRĂINICEANU 1907).

¹⁴ Vol. I—II, București, 1984—1989.

rilor B.R.M. Se pare că punctul vulnerabil al B.R.M. este limitarea sau cvasilimitarea la fondul de carte al Bibliotecii Academiei Române. În acest fel, au rămas pe dinafară multe, prea multe cărți moderne, dintre care pe unele le-am întâlnit întâmplător tocmai la Viena. Iată câteva scrieri care lipsesc din B.R.M., iar în lipsa altor lucrări de gen, din sfera bibliografică românească: o ediție fără an (dar după 1830) a cărții lui Ioan Barac, *Istoria preafrumosului Arghir și a preafrumoasei Elena*; interesanta carte a lui Alexandru Bujor, *Descrițiunea globului terestru*, apărută la Graz în 1874, într-o editură românească de acolo (autorii B.R.M. nu au văzut exemplare); o *Carte de citire* tipărită la Viena în 1861; catehismul pentru militari, tipărit la Blaj în 1840; culegerea de patente imperiale publicate în Transilvania după înăbușirea Revoluției de la 1848 (Sibiu, 1849); un *Euhologhion* tipărit la Buda în 1833; manualul de istorie ardeleană după care se învăța la Blaj în a doua jumătate a secolului al XIX-lea: *Historia Transilvaniae ab antiquissimo tempore usque ad annum 1571* a lui Gavril Pop (Laslo), Blaj, 1853); cuvântările episcopului de Oradea, Iosif Pop-Szilágyi, cu ocazia înscăunării sale (Oradea, 1863) și altele. Cunoscută — la noi — carte a lui Ioan Maiorescu, *Itinerar în Istria și vocabular istriano-român* (Iași, 1874) se bucură în Austria de regimul special al cărților cu indicativul „Rarum!”. Însă cea mai interesantă fișe de catalog din această perioadă este aceea cu conținutul: „Socinenija Kantemira. Izd. Alexandra Smiridina. Sanktpetersburg 1847“. N-am putut verifica această carte la sală. În ritmul de maximum 5 titluri pe zi, câte poate servi Österreichische Nationalbibliothek la enormul număr de cititori, și acestea solicitate cu o zi înainte, nu am avut timp nici pentru toate cărțile propriu-zis vechi, respectiv anterioare anului 1830. Pentru că, repet, nu acesta a fost obiectivul cercetării de la Viena. Constat însă că o asemenea piesă a bibliografia contemprană este necunoscută la noi. Poate că această semnalare de mână a doua va atrage atenția specialiștilor doritori să o consulte.

În sfârșit, fuga printre fișe mi-a scos în cale și trei cărți străine care interesează istoria românilor. Prima este broșura lui Adam Friedrich Geisler, *Horja und Klotska*, tipărită „la Alaba Iulia și Sibiu“ în 1785. Este cunoscută la noi, a fost publicată de Alexandru Papiu Ilarian în 1864¹⁵ și există în bibliotecile românești. Și mai cunoscută este scrierea lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazul, tipărită la Görlitz în 1599, traducere a unui original al logofătului Teodosie Rudeanu¹⁶. La Österreichische Nationalbibliothek ea există în două exemplare, sub aceeași cotă. Este în schimb cu totul ignorată la noi o tipăritură din 1655, scoasă la Viena în format 12°, care conține teza de doctorat susținută la 24 august în acel an, de călugărul cistercian Vitalie Mayeritsch, în reședința cistercienilor din Campoliliorum, o suburbie a Vienei. Președintele comisiei de doctorat este iezuitul Gabriel Ivul, originar din Banat, românul care a

¹⁵ *Tezaur de monumente istorice pentru România, III*, p. 297—340. Identificarea autorului anonim, la Michael Auner, *Zur Geschichte des rumänischen Bauernaufstandes in Siebenbürgen*, Sibiu, [1935].

¹⁶ Scrierea lui Baltasar Walther a publicat-o tot Papiu Ilarian, în tom. I al *Tezaurului*, 1862, p. 1—74. Cf. și Dan Simonescu, *Cronica lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile interne românești*, în *SMIM*, III, 1959, p. 7—100.

urcat cel mai sus în ierarhia Companiei lui Isus. Dovada prestigiului său este tocmai ipostaza în care îl surprinde titlul acestei cărți, pe care vechile bibliografii iezuite o cunosc foarte bine¹⁷, așa cum cunosc și alte teze de doctorat tipărite sub președinția sa de comisie.

Prezența cărții românești în marea bibliotecă vieneză, a cărții vechi în mod aparte, este o temă de sociologie culturală, în nota proverbului latinesc: „Habent sua fata libelli“. Această soartă este acum de domeniul cercetării istorice, cu atât mai mult cu cât vechea noastră carte nu este deloc bogată, ci dimpotrivă, aflându-se exact în situația timbrelor: cu cât mai rare, cu atât mai prețioase.

IOAN CHINDRIȘ

A N E X Ă

Aaron Teodor, *Scurtă apendice la Istoria lui Petru Maior*, 8°, Buda, 1822. B.R.V., III, p. 565—568, nr. 1355. (Ö. Nb., 56.308—B).

Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură, folio, București, 1688. B.R.V., I, p. 281—291, nr. 86. (Ö. Nb., 2.P.4).

Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură, folio, Blaj, 1795. B.R.V., II, p. 380—382, nr. 595. (Ö. Nb., 2 ex., 4.N.6 și 213.334—D).

Barac, Ioan, *Istoria preafrumosului Arghir și a prefrumoasei Elena*, 8°, Brașov (ed. 2-a), 1805. POENARU, p. 102. (Ö. Nb., 215.646—A).

Boiagi, Mihail G., *Umnaja nastavlenija / ili / npravoucitelnaja / pravila / v polzu / slaveno serbske deačice / s grečeskago / na / prostiji slavenoserbskij jazyk / prevedena / Michailom Bojaci / ritoriki slušatelem / v / peštanskoj gimnazii. / V Budimja / pismen Kral. Vseučišča Vengerskago / 1808*, 8° mic, 63 p., tipar chirilic. Inedită pentru bibliografia românească până acum. (Ö. Nb., 72. Bb. 364).

Boiagi, Mihail G., *Gramatica macedo-română*, 8° Viena, 1813. B.R.V., III, p. 72—76, nr. 822. (Ö. Nb., 98.235—B).

Boiagi, Mihail G., *Kurzgefasste Neugriechische Sprachlehre*, 8°, Viena, 1823. B.R.V., III, p. 431, nr. 1195. (Ö. Nb., 98.410—B).

Bucoavnă pentru învățătura pruncilor, 12°, Brașov, 1826. B.R.V., III, p. 484, nr. 1267. (Ö. Nb., + 38.D.16).

Cantemir, Dimitrie, *Histoire de l'Empire Othoman*, 4°. I—II, Paris, 1743. B.R.V., II, p. 66—70, nr. 231. (Ö. Nb., 253. 172—A. Fid. (=39—43)).

Cantemir, Dimitrie, *Geschichte des osmanischen Reichs*, 4°, Hamburg, 1745. B.R.V., II, p. 84, nr. 238. (Ö. Nb., 64.E. 19).

Cantemir, Dimitrie, *Historisch-geograpisch- und politische Beschreibung der Moldau*, 8°, Frankfurt și Leipzig, 1771. B.R.V., II, p. 196—197, nr. 375. (Ö. Nb., 62.Y.53).

Cantemir, Dimitrie, *Scrisoarea Moldovei*, Măn. Neamțu, 1825. B.R.V., III, p. 454—458. (Ö. Nb., 485.923—B).

Darvar, Dimitrie, *Mai înainte gătire spre cunoștința lui Dumnezeu*, în românește de Eufrosin Poteca, 8°, Buda, 1818. B.R.V., III, p. 218—220, nr. 977. (Ö. Nb., 55.889—C).

Diaconovici-Loga, Constantin, *Ortografia sau dreapta scriere*, 8° mic, Buda, 1818. B.R.V., III, p. 221, nr. 978. (Ö. Nb., + 38.L. 126).

Diaconovici-Loga, Constantin, *Chiemare la tipărirea cărților românești și versuri*, 16°, Buda, 1821. B.R.V., III, p. 376—380, nr. 1119. (Ö. Nb., 78. Cc. 302).

Euhologhion adecă molitvenic, 4°, Iași, 1764. B.R.V., II, p. 162, nr. 338. (Ö. Nb., 485. 933—B).

¹⁷ Augustin & Alois de Backer, *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus* V. Liège, 1859, p. 338—339; Carlos Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, IV, Bruxelles și Paris, 1893, p. 695.

- Euhologhion adecă molitvenic*, 4°, Buzău, 1795. Nu figurează în B.R.V. și POE-NARU. (Ö. Nb. 22. F. 32).
- Sfânta și Dumnezeiasca Evanghelie*, folio, Snagov, 1697. B.R.V., I, p. 343—344, nr. 103. (Ö. Nb., 22. C. 11).
- Sfânta și Dumnezeiasca Evanghelie*, folio, Buda, 1812. B.R.V., III, p. 56, nr. 807. (Ö. Nb., 2. D. 12).
- Floarea adevărului pentru pacea și dragostea de obște*, 8° mic, Blaj (ed. 2-a), 1816. B.R.V., III, p. 144—146, nr. 906. (Ö. Nb., + 35. Q. 3).
- Învățătură foarte folositoare pentru facerea răvașelor sau scrisoarelor*, 8° mic, Sibiu, 1805. B.R.V., II, p. 445, nr. 661. (Ö. Nb., 33. H. 107).
- Lesicon românesc-latinesc-unguresc*, 8°, Buda, 1825. B.R.V., III, p. 460—464, nr. 1240. (Ö. Nb., 2 ex., 52. E. 19 și 392. 205—B).
- Maior, Petru, *Didahii adecă învățături pentru creșterea fiilor*, 4°, Buda, 1809. B.R.V., III, p. 10—12, nr. 766. (Ö. Nb., 58. C. 23).
- Maior, Petru, *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți*, 4°, Buda, 1809. B.R.V., III, p. 6—10, nr. 765. (Ö. Nb., 58. C. 27).
- Maior, Petru, *Predicile sau învățături la toate duminicile*, 4°, I—III, Buda, 1810—1811. B.R.V., III, p. 22—25, nr. 779. (Ö. Nb., 58. C. 26).
- Maior, Petru, *Istoria pentru începutul românilor în Dachia*, 4°, Buda, 1812. B.R.V., III, p. 57—61, nr. 809. (Ö. Nb., 31. Aa. 110).
- Maior, Petru, *Animadversiones in recensionem Historiae de origine Valachorum in Dacia*, 8° mic, Buda, 1814. B.R.V., III, p. 105—106, nr. 854. (Ö. Nb., 77. L. 33).
- Mavrocordat, Nicolae Alexandru, *Istoria iera itoi ta iudaica*, 16°, [București], 1716. B.R.V., I, p. 509—512, nr. 176. (Ö. Nb., 47. C. 45).
- Mavrocordat, Nicolae Alexandru, *Peri ton kathikonton...*, 4° mic, București, 1719. B.R.V., II, p. 1—2, nr. 178. (Ö. Nb., 26. N. 70).
- Mavrocordat, Nicolae Alexandru, *Peri kathikonton biblos...*, 4° mic, Leipzig, 1722. B.R.V., II, p. 19—20, nr. 181. (Ö. Nb., 47. D. 1).
- Micu, Samuil, *Teologia moralicească sau bogoslovia*, 4°, I—II, Blaj, 1796. B.R.V., II, p. 385—386, nr. 600. (Ö. Nb., 58. C. 24).
- Micu, Samuil, *Acatist sau carte cu multe rugăciuni pentru evlavia fieștecărui creștin*, 12°, Sibiu, 1801. B.R.V., II, p. 425—429, nr. 633. (Ö. Nb., 213. 076—A).
- Micu, Samuil și Gheorghe Șincai, *Elementa linguae Daco-Romanae sive Valachicae*, folio, Viena, 1780. B.R.V., II, p. 251—253, nr. 430. (Ö. Nb., 73. X. 92+).
- Mineiul*, 4°, I—XII, Buzău, 1698. B.R.V., I, p. 365—369, nr. 111. (Ö. Nb., 22. B. 16).
- Mineiul a lunii septembrie*, folio, I—XII, Buda, 1805. B.R.V., II, p. 456—461. (Ö. Nb., 2 ex., 2. B. 9 și 4. C. 6).
- Molitvenic izvodit din slavonie pre limba românească*, 4° mic, Alba Iulia, 1689. B.R.V., I, p. 291—296, nr. 87. (Ö. Nb., 20. Cc. 171).
- Molitvenic*, 4°, Râmnic, 1768. B.R.V., II, p. 182—184, nr. 358. (Ö. Nb., 485. 991—B).
- Molitvenic bogat*, 4°, București, 1819. B.R.V., III, p. 306—308. (Ö. Nb., 80. D. 3).
- Molnar Piuaru, Ioan, *Duetsch-Valachische Sprachlehre*, 8°, Viena, 1788. B.R.V., II, p. 524—526, nr. 521. (Ö. Nb., 38. H. 21).
- Molnar Piuaru, Ioan, *Economia stupilor*, 8° mic, Viena, 1785. B.R.V., II, p. 307—309, nr. 493. (Ö. Nb., 78. Z. 51).
- Movilă, Petru, *Liber symbolicus Russorum oder der grössere Catechismus der Russen*, Frankfurt, 1727. Nu figurează în sursele bibliografice românești. (Ö. Nb. 47. Gg. 58).
- Murgu, Eftimie, *Widerlegung der Abhandlung...*, 8°, Pesta, 1830. B.R.V., III, p. 693—698, nr. 1490. (Ö. Nb., +44. J. 55).
- Pop, Vasile, *Elegia de laudibus medicinae*, 16°, Viena, 1713. B.R.V., IV, p. 136, nr. 370. (Ö. Nb., 70. W. 34).
- Pop, Vasile, *Elegia... Caesari Augusto Francisco primo...*, 4°, Viena, 1819. B.R.V., IV, p. 139, nr. 383. (Ö. Nb., 229. 376—B).
- Pop, Vasile, *Dissertatio inauguralis historico-medica de funeribus plebeis Daco-Romanorum*, 4°, Viena, 1817. B.R.V., III, p. 188, nr. 943. (Ö. Nb., 134. 375—B).
- Pravilă de obște asupra faptelor rele și a pedepsirii lor*, 8°, Viena, 1788. B.R.V., II, p. 326—327, nr. 522. (Ö. Nb., 742. 713—B).
- Psaltirea prorocului și împăratului David*, 8° mic, București, 1735. B.R.V. IV, p. 238, nr. 211. (Ö. Nb., 749. 405—B).

- Psaltirea prorocului și împărat David*, 4°, Iași, 1794. B.R.V., II, p. 371—373, nr. 582. (Ö. Nb., 2 ex., 22. F. 31 și 486. 003—B).
- Alegere de toată Psaltirea*, 12°, Sibiu, 1796. B.R.V., II, p. 384. (Ö. Nb., 33. C. 10).
- Psaltirea fericitului proroc și împărat David*, 8°, Brașov, 1820, B.R.V., III, p. 339—342, nr. 1082. (Ö. Nb. 38. K. 56).
- Psaltirea prorocului și împăratului David*, 4°, Sibiu, 1826, B.R.V., III, p. 518. (Ö. Nb., 2 ex. + 38. H. 135 și 85. 954—B).
- Șincai, Gheorghe, *Epistola... ad... Joannem de Lipszky*, 8° mic, Buda, 1804. B.R.V., II, p. 451—452. (Ö. Nb., 249. 622—B).
- Șincai, Gheorghe, *Elementa linguae Daco-Romanæ sive Valachicæ*, 8°, Buda, 1805. B.R.V., p. 464—466, nr. 687. (Ö. Nb., 77. Ee. 5).
- Tannoli, Silvius, *Pocmation de Secunde Legione Valachica*, 8° mic, Oradea (ed. 3 a), 1830. B.R.V., III, p. 706—707, nr. 1496. (Ö. Nb., 69. W. 85).
- Theodori, Alexandru, *Dissertatio inauguralis medica de valetudine literatorum*, 8°, Viena, 1826. PETRIK, III, 630 și CRAINICEANU 1907, p. 30. (Ö. Nb., 144. 851—B).
- Thomici, Ioan, *Cultura albinelor sau învățătura despre ținerea stupilor în magafinuri*, 8° mic, Buda, 1822. B.R.V., III, p. 429, nr. 1191. (Ö. Nb., 78. Cc. 298).
- Thomici, Ioan, *Scurte învățături pentru creșterea și buna purtare a tinerimei română*, 16°, Buda, 1827. B.R.V., III, p. 554—556, nr. 1326. (Ö. Nb., + 38. D. 51).
- Vaida, Ladislau, *Az erdélyi polgári magános törvények historiája*, 8°, Cluj, 1830. B.R.V., III, p. 711, nr. 1501. (Ö. Nb., 215. 364—B).
- Vaida, Ladislau, *Az erdélyi polgári magános törvényekkel való esmeretségek 3 könyve*, I—III, Cluj, 1830. B.R.V., III, p. 711, nr. 1502. (Ö. Nb., 55. 589—B).
- Vaida, Ladislau, *Synopsis historiae juris Transsilvanicæ*, 8°, Cluj, 1830. B.R.V., III, p. 710, nr. 1500. (Ö. Nb., 2 ex., 213. 169—B și 79. Ee. 462).
- Voltaire, *Tragedia lui Orest*, în românește de Alexandru Beldiman, 4°, Buda, 1820. B.R.V., III, p. 347—348, nr. 1086. (Ö. Nb., 78. Cc. 241).

Cărți ulterioare anului 1830

- Aron, Florian, Petrache Poenaru și George Hill, *Vocabulaire français-valaque... Vocabulariu franțezo-românesc...*, I—II, București, 1840—1841, B.R.M. I, p. 5. (Ö. Nb., 65. 850—B, numai vol. I).
- Aron, Teodor, *Catihetică practică*, Buda, 1843. B.R.M., I, p. 5, nr. 66. (Ö. Nb., 78. Cc. 119).
- Barac, Ioan, *Risipirea cea de pre urmă a Ierusalimului*, Sibiu, 1843. B.R.M. I, p. 260, nr. 4894. (Ö. Nb., 28. 168—A).
- Barac, Ioan, *Istoria preafrumosului Arghir și a preafrumoasei Elena*, Brașov, f.a. (Ö. Nb., 215. 646—A).
- Bariț, George, *Dicționarul unguresc-românesc*, Brașov, 1869. B.R.M., I, p. 269, nr. 5064. (Ö. Nb., 65. 829—B).
- Bariț, George și Gavril Munteanu, *Deutsch-romänischen Wörterbuch*, I—II, Brașov, 1853—1854. B.R.B., I, p. 270, nr. 5080. (Ö. Nb., 47. 325—B).
- Bariț, George și Ioan Rațiu, *Majestätsgesuch*, Viena, 1857, B.R.M., I, p. 271, nr. 5083. (Ö. Nb., 71. 074—B).
- Bariț, Octav, *Gramatica limbei maghiare*, Cluj, 1866. B.R.M., I, p. 271, nr. 5087. (Ö. Nb., 98.419—B).
- Bariț, Octav, *Gramatica limbei maghiare*, Cluj (ed. 2-a), 1869, B.R.M., I, p. 271, nr. 5088. (Ö. Nb., 98. 330—A).
- Bariț, Octav, *Dictionariu portativ maghiar-român... Magyar-román zsebszótár*, Cluj, 1870. B.R.M., I, p. 271, nr. 5085. (Ö. Nb., 121. 658—A).
- Biblia*, I—II, Sibiu, 1856—1858 („Biblia lui Șaguna”), B.R.M., I, p. 359, nr. 6605. (Ö. Nb., 33. 554—D).
- Bucoavă sau abecedariu*, Blaj, 1838. B.R.M., I, p. 485, nr. 8784. (Ö. Nb., 78. K. 56).
- Bujor, Alexandru, *Resbelul franco-teutonic din 1870—1871*, I—II, Graz, 1872. B.R.M., I, p. 495—496, nr. 8967. (Ö. Nb., 111. 343—C).
- Bujor, Alexandru, *Descrițiunea globului terestru*, Graz, 1874. B.R.M., îl descrie fără a fi văzut exemplar. (Ö. Nb., 196. 104—B).
- Cantemir, Dimitrie, *Hronicul romano-moldo-vlahilor*, I—II, Iași, 1835—1836. B.R.M., I, p. 554, nr. 9963. (Ö. Nb., 485. 974—B).

- Cantemir, Dimitrie, *Sočineniĭa Kantemira*. Izd. Alexandra Smirdina, Sankt-Petersburg, 1847. Necunoscută surselor bibliografice românești. (Ö. Nb., 28. 233—A).
- Cantemir, Dimitrie, *Operele principelui Demetriu Cantemir*, I—VIII, București, 1872—1901. B.R.M., I, p. 554—555, nr. 9964—9969. (Ö. Nb., 170. 186—C).
- Carte de citire*, Viena, 1861. Nu este menționată în B.R.M., (Ö. Nb., 192. 012—B. Adl).
- Carte de rugăciuni, catehismul pre scurt și datorile cele de căpetenie ale statului milităresc*, Blaj, 1840. Nu este menționată în B.R.M., (Ö. Nb., 214.920—A).
- Cartea psalmilor*, București, 1868. B.R.M., I, p. 592, nr. 10729. (Ö. Nb., 120. 705—B).
- Catehismul cel mare sau învățătură creștinească*, Blaj, 1836. B.R.M., I, p. 607, nr. 11033. (Ö. Nb., 78.K.58).
- Cipariu, Timotei, *Elemente de limba română după dialecte și monumente vechi*, Blaj, 1854. B.R.M., I, p. 707, nr. 12769. (Ö. Nb., 98. 248—B).
- Cipariu, Timotei, *Știința Sfintei Scripturi*, Blaj, 1854. B.R.M., I, p. 708, nr. 12785. (Ö. Nb., 145—A).
- Cipariu, Timotei, *Acte și fragmente latine românești*, Blaj, 1855. B.R.M., I, p. 706, nr. 12753. (Ö. Nb., 7956—B).
- Cipariu, Timotei, *Compendiu de gramatica limbei române*, Blaj, 1855. B.R.M., I, p. 706, nr. 12754. (Ö. Nb., 98. 240—B).
- Cipariu, Timotei, *Purtarea de bună cuviință între oameni*, Sibiu (ed. 2-a) 1863. B.R.M., I, 708, nr. 12756. (Ö. Nb., 165. 366—A).
- Cipariu, Timotei, *Compendiu de gramatica limbei române*. Sibiu (ed. 4-a), 1865. B.R.M., I, p. 706, nr. 12757. (Ö. Nb., 98. 279—B).
- Culege de preanaltele patente împărătești ce auieșit pentru Transilvania*, [cu titlu maghiar paralel], Sibiu, 1849. Necunoscută surselor bibliografice românești. (Ö. Nb., 217. 547—D).
- Diaconovici-Loga, Constantin, *Viața Domnului Nostru Iisus Hristos*, Buda 1831. B.R.M., II, p. 82, nr. 17509. (Ö. Nb., 78. Cc. 271).
- Diaconovici-Loga, Constantin, *Epistolarium românesc pentru facerea a tot felul de scrisori*, Buda, 1841. B.R.M. II, p. 82, nr. 17508. (Ö. Nb., 78. Bb. 132).
- Euhologhion adecă molitvenic*, Buda, 1833. Nu este menționată în B.R.M. (Ö. Nb., 78. Cc. 199).
- Euhologhiou adecă molitvenic bogat*, Sibiu, 1833, B.R.M., II, p. 373, nr. 20727. (Ö. Nb., 21. Cc. 305).
- Maiorescu, Ioan, *Itinerar în Istria și vocabularul istriano-roman*, Iași, 1874. B.R.M., III, p. 159, nr. 33803. (Ö. Nb., 67. 581—B, cu precizarea: „Rarum!“).
- Molitvenic spre întrebuințarea prootimei parohiale*, Sibiu, 1853, B.R.M., III, p. 643, nr. 39102. (Ö. Nb., 138—B).
- Noul Testament al Domnului și Mântuitorului nostru Iisus Hristos*, Smirna (ed. 2-a), 1846. B.R.M., III, p. 649, nr. 42112. (Ö. Nb., 29. 443—B).
- O mie și una de nopți. Istorie arabicești sau Halima*, traducere de Ioan Barac, I—VII, Brașov, 1836—1838. B.R.M., II, p. 574, nr. 25728. (Ö. Nb., 78. M. 51).
- Papiu Ilarian, Alexandru, *Istoria românilor din Dacia Superioară*, I—II, Viena, 1851—1852. B.R.M., III, p. 745, nr. 43646—43647. (Ö. Nb., 7246—B).
- Polizu, Gheorghe A., *Vocabular româno-german... Romanisch-deutsches Wörterbuch*, colab. cu George Bariț, Brașov, 1857. B.R.M., III, p. 904—905, nr. 46262. (Ö. Nb., 47. 326—B).
- Pop, Andrei Liviu, *Anleitung zur Erlernung der romanischen Sprache*, Tübingen, 1852. B.R.M., III, p. 915, nr. 46465. (Ö. Nb., 746. Cc. 612).
- Pop (Laslo), Gavril, *Historia Transilvaniae ab antiquissimo tempore usque ad annum 1571*, Blaj, 1853. Nu există în B.R.M. (Ö. Nb., 64.762—B. 1853).
- Psaltirea sau cartea psalmilor*, Blaj, 1835. B.R.M., III, p. 1088, nr. 49, 453. (Ö. Nb., 768. Bb. 514).
- Sbiera, Ioan G., Aron Pumnul, *Voci asupra vieții și însemnătății lui, Cernăuți*, 1889. B.R.M., III, p. 1093. (Ö. Nb., 103. 066—C).
- Schematismus venerabilis cleri Graeci-Ritus Catholicorum dioeceseos Fogarasiensis in Transilvania pro anno 1835*, Blaj, 1835. (Ö. Nb., 245. 550—B).
- Schematismus venerabilis cleri diocesis Magno-Varadinensis Graecia — Ritus catholicorum*, anii 1835—1841, 1843, 1845, 1847, 1854, 1857, 1861, 1864. (Ö. Nb., 182. 696—A—B).
- Pop-Szilágyi, Iosif, *Enchiridion juris ecclesiae orientalis catholicae*, Oradea, 1862, B.R.M., III, p. 937, nr. 46927. (Ö. Nb., 146. 236—B).

Pop-Szilágyi, Iosif, *Sermo occasione canonicae suae in sedem episcopalem introductionis die 17 mai 1863 ad clerum dioecesanum habitus*, Oradea, 1863. Necunoscută surselor bibliografice românești. (Ö. Nb., 75. 541—C).

Șincai, Gheorghe, *Hronica românilor*, I—III, Iași, 1853—1854. (Ö. Nb., 526. 241—C).

Tempea, Iosif, *Stilistica limbei române*, Sibiu, 1876, (Ö. Nb., 146. 474—B).

..

Tipărituri străine de interes pentru români

Geissler, Adam Frierich, *Horja und Klotzschka Oberhaupt und Rathgeber der Auführer in Siebenbürgen*, 8° mic, 71 pag. + planșe, Alba Iulia și Sibiu, 1785. (Ö. Hb., 8501—A).

Philosophia quam autoritate et consensu magnifici D. rectoris, nec non reverendiss. admodum reverendorum, magnificorum, nobilium, et clariss. viro- rum, spectabilis D. decani, caeterorumque DD. doctorum incltyae facultatis philosophicae, in antiquissime et celeberrima Universitate Viennensi pro suprema philosophiae laurea consequenda, anno 1655 mense Augusto die 24 publice propugnabit Reu. ac Relig. Fr. Vitalis Mayeritsch, in Campoliliorum Sacr. Ord. Cist. professor. Praeside R. P. GABRIELE IVUL, Soc. Jesu, philosophiae doctore, ejusdemq. professore ordinario, nec non p.t. seniore consistoriali, 12° Viena, [1655]. Necunoscută surselor bibliografice românești. (Ö. Nb., 71. Aa. 18).

Walther, Balthasar, *Brevis et vera descriptio rerum ab illustr. ampliss. et fortiss. militiae contra patriae suae reiq. pub. christianae hostes, duce ac dn. Ion Michaelle, Moldaviae Transalpiniae sive Walachiae palatino gestarum*, 4°, Gör- litz, 1599. (Ö. Nb., 64. F. 43, două ex.).

THE ROMANIAN OLD BOOK IN VIENNA

(Abstract)

The Romanian cultural historiography confers a considerable importance to the inventory process of books appeared till 1830. This is considered the time of Romanian old books, which are extremely valuable because of their rarity. It was created a separate discipline dedicated only to this book inventory, title by title and copy by copy. In Romania old book signals appear out frequently in all the libraries and churches of the country. Doctor's degrees are written on such repertories. The situation of the copies from the country is almost up to date. It is specific of the Romanian cultural history.

The author of the present article is the first Romanian who conveys this systematic preoccupation beyond Romania's boundries. In the article it is mentioned the presence of some Romanian old books at Österreichische Nationalbibliothek from Vienna, identified after a preliminary research, which will amplify in the future. On this occasion it was identified a sufficiently big number of old Romanian books in Vienna. Some of them are novelties, term which defines in Romania the books whose titles and description are not to be found in the bibliographic repertories. The most important such discovery is a school book written in the Serbian language by a Romanian from Macedonia, Mihail G. Boiagi, printed in Buda at 1808: *Umnaja nastavelnija ili npravoucitelnaja pravila*. It was also discovered a German edition (Frankfurt, 1727) of the great catechism for Eastern Orthodox composed in the XVII-th century by the Romanian Petru Movila: *Liber symbolicus Russorum oder der grössere Catechismus der Russen*. The research will continue in Vienna and Budapest. All these title inventories and copies contribute to the enrichment of cultural-historic discipline which is devoted to neative creation from the book sphere.

IGNATIE DARABANT — ILUMINISM ȘI PRAGMATISM

Predispoziții în perspectiva acțiunii de încadrare a românilor în viața politică a principatului transilvan sub jurisdicție habsburgică preced activitatea episcopului român unit de Oradea, dar meritul său este că a reușit popularizarea mișcării politice naționale din Transilvania și Partium într-un moment când presiunea restauratoare a nobilimii maghiare se crampona de vechile întocmiri politice, sociale și confesionale. Corelarea justificării religioase cu ascendența demersurilor politice prin intruziunea în politica transilvană este evidentă și în spiritul acestei evidențe se înscrie Ignatie Darabant pe linia mai veche deschisă de Inochentie Micu. Temeiurile acțiunii episcopului român de Oradea se leagă și de atmosfera relativ propice unei astfel de întreprinderi, a unei aerisiri politice în spațiul Partiumului. Elocvent e faptul apartenenței comitatului Bihor, cadrul de existență administrativ și politic al eparhiei Oradei, unui alt spațiu decizional, unde practicile social-politice nu erau exercitate cu coerciția și lipsa de înțelegere specifice Transilvaniei, iar acțiunea lui Darabant se împărtășește de suflul timpului consecvent naționalist și liberal la nivel elitar, complinită cu efectele Contrareforme. Comandamentele o impuneau și Darabant, deși nu în mod direct vizat, ca unul ce simțise anterior carierei eparhiale limitele politice ale Transilvaniei, avea obligația morală a implicării și datorită identității etnice și prilejului de excepție de a fi ales în fruntea unei eparhii. Se impunea corelarea dintre profesarea naționalismului și acțiunea de difuzare a culturii în spiritul Luminilor. „Iluminismul a avut o contribuție importantă la cristalizarea unui nou tip de solidaritate sub semnul naționalismului”¹. Afirmarea solidarității naționale între 1770—1790 a fost legată de un lent și continuu proces cultural având ca finalitate înmulțirea intelectualității române și sporirea beneficiarilor produselor culturale.

Profesarea politicii de către Darabant se circumscrie unei opțiuni naționale, el nepunându-și problema unei departajări a intereselor susținute pe criterii confesionale, acțiunea fiind prestată în interesul românimii transilvane, neputându-se exclude ipoteza eventualității unei necesare răsplate, convertită în sporirea numărului de credincioși uniți recrutați dintre ortodocși. „Este promovată un iluminism pragmatic subordonat ideii de emancipare politică stimulând evoluția spre modern și fundamentând orientarea românilor din interiorul arcului carpatic spre comunitatea general națională”².

Capacitatea de o epocă dinamică, mișcarea politică românească în albia căreia evoluează Ignatie Darabant încearcă să valorifice în ordine

¹ Pompiliu Teodor, *Cristalizarea și afirmarea națiunii române. Iluminism și națiune*, în *Națiunea română*, București, 1984, p. 306.

² *Ibidem*.

socială sau intelectuală consecințele reformismului în avantajul națiunii române³. Deși ambianța confesională rămăsese singurul cadru de manifestare admis constituțional, se distinge o evoluție de la ecleziastic la laic în domeniul culturii naționale, apanaj al elitelor noastre, nu lipsit însă de înjoncțiuni cu caracter restrictiv.

Beneficiar în plan politic a trei epoci distincte: preiozefinismul, ioze-finismul propriu-zis și postiozefinismul cu presiunea restauratoare, Ignatie Darabant, în acord cu intelectualitatea epocii, se sustrage de la manifestările politice deschise, integrându-se cadrului deschis de curentul reformator. Circumscrișă unei adevărate întemeieri de practică combatantă în spirit reformist cu câștiguri mici pe termen lung, activitatea lui Ignatie îl recomandă ca un pion reprezentativ în planul de sensibilizare al monarhiei austriece în pricina românilor.

Mișcarea politică românească din Transilvania se desfășoară în cursul secolului al XVIII-lea în forma unor etape succesive ce reiau pozițiile câștigate în fazele precedente, ducându-le mai departe și îmbogățindu-le cu noi elemente ce marchează progresele înregistrate pe linia evoluției spre națiunea modernă.

Ignatie Darabant se remarcă într-o etapă decisivă pentru destinul populației din Ardeal: etapa *Supplexului*. Spirit ce tutelează de la înălțimea autorității sale întreaga desfășurare în jurul acestui act fundamental, Darabant, prin *Supplex*, își dezvăluie personalitatea sa cu temerile și iluziile sale, cu crisparea și entuziasmul rece al unui antrenat jucător politic pe scena transilvană. Moderația actului și disputele din jurul lui de fapt se datorează înclinăm să credem unei exersate abilități diplomatice, atentă atât la disponibilitățile Vienei cât și la presupusa reacție maghiară.

Memoriul sintetizează programul de revendicări și sistemul argumentativ pe liniile trasate încă de Inochentie Micu, dar punând în valoare și rezultatele dobândite între timp de cercetarea istorică și filologică a Școlii Ardelene, aducând în concordanță acest program cu mișcarea liberală de idei generată de Revoluția franceză⁴. *Supplexul* a fost precipitat de acțiunea lui Iosif al II-lea de „Revocatio Ordinationum” din 28 martie 1790 prin care și-a retras toate ordinele cu caracter liberal cu excepția celor referitoare la toleranța religioasă, ușurarea soartei iobagilor și probleme ale administrației. Ulterior Leopold al II-lea va confirma prin decretul din 14 martie 1790 drepturile, privilegiile și imunitățile națiunilor recepte din Transilvania.

Artizanal acțiunii a fost vicarul unit al Năsăudului Ioan Para, ce era permanent obstrucționat de episcopul Bob în acțiunile lui de ușurare a asprimii politicii de restituții. La 17 octombrie 1790 Para cerea de la Bob permisiunea de a călători la Viena, cauza fiind „multele mizerii ale preoțimii din vicariatul său”. Răspunsul lui Bob a fost negativ, consecință a atitudinii sale inconstante vizavi de revendicările cu caracter național ce i-ar fi putut amenința confortul tronului episcopal. Ca réper în situația trecerii peste interdicția ierarhică Para îl avea pe Darabant,

³ Ladislau Gyémánt, *Mișcarea națională a românilor din Transilvania 1790—1848*, București, 1986, p. 48.

⁴ *Idem*, p. 43.

căruia îi scrie în 23 oct. același an că nu crede că Bob să-i poată împiedica de la „lupta nobilă ce o duceau“. La deschiderea Dietei transilvane Ioan Para și Petru Maior compun și iscălesc o petiție către Leopold al II-lea, un exemplar al ei fiind semnat și de ofițeri ai celor două regimente de graniță românești. Ambele exemplare au fost trimise lui Darabant la Oradea pentru a le înainta curții de la Viena⁵. „Oradea Mare devenise prin spiritul luminat al arhierilor, centrul spre care gravitau toți fruntașii vieții publice românești“⁶.

Corolar al acestei deja direcții de acțiune în politica românilor uniți din Transilvania este *Supplex Libellus Valachorum* al cărui autor ar fi Iosif Meheși, secretar la cancelaria aulică de la Viena. *Supplexul* a fost trimis curții imperiale prin poșta din Buda de Darabant. Aron Pop, conștientizând ecoul documentului, dar și solidarizarea ce era necesară în argumentarea necesității și utilității acestui gen de solicitare, scria la 11 mai 1791 lui Darabant „nu lipsește alta nimic fără numai buna învoire și înțelegere să fie între Măriile sale Vlădiciei din Ardeal și între neam și așa nădăjduim că vom dobândi dreptatea cea pierdută și dorită“⁷.

Nu mai insistăm asupra consecințelor acțiunii din jurul *Supplex*-ului, temeinic cunoscute de istoriografie. Vom evidenția doar că actul și acțiunea întreprinsă în jurul lui oferă o platformă de luptă unei intelectualități ce beneficiase de deschiderile oferite de unirea cu Roma. Artizani sunt toți acei intelectuali de formație catolică ce poartă în ei în spiritul lor urme adânci ale unui trecut de loc idilic cu consecințe nefaste pentru mediul etnic căruia aparțineau. Toți aceștia proiectează în fruntea acțiunii lor pe Ignatie Darabant, care în cazul acesta este racordul între acțiunea fermentativă din interior și cea diplomatic-speculativă din exterior, nereducându-se doar la atât pentru că poziția lui incumbă responsabilități multiple și care nu s-au soldat cu repercusiuni ce să vizeze erodarea staturii politice a ierarhului orădean. Înclinăm să credem că episcopul Darabant, departe de a-și risca poziția, a acționat ca o contrapondere față de ofensiva maghiară atât în spațiul diecezei sale cât și prin prelungire în spațiul diecezei transilvane, dacă nu cu avizul Vienei, cel puțin cu lipsa unor măsuri punitive sau a unor amenințări ca în cazul lui Ioan Bob. În continuare Darabant va fi purtătorul de cuvânt al întregii opțiuni românești transilvane. Astfel, în iunie 1791 Darabant înaintază la Viena în numele întregii națiuni o petiție cerând ca la cele două posturi de consilieri ce vor deveni vacante la cancelaria aulică să fie numiți doi români. Petiția pleda pentru aceste numiri susținând că națiunea română nu a fost exclusă de la oficiile publice niciodată dar că s-au pus piedici pentru a nu putea ajunge români. Cerându-se atribuire celor două posturi românilor se pretinde dreptatea și binele țării, pentru că cine suportă sarcinile publice trebuie să se bucure și de beneficii și favoruri. Pe lângă argumentele raționaliste specifice epocii se aduc și altele de ordin pragmatic, specificându-se că multe chestiuni ce țin de cancelaria aulică reclamă cunoașterea limbii române și a canoanelor bisericii ortodoxe. Petiția e semnată „universa natio in magno

⁵ David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, 1984, p. 44 sqq.

⁶ Mircea Tomuş, *Gheorghe Șincai, viața și opera*, București, 1965, p. 182.

⁷ David Prodan, *op. cit.*

principatu Transylvaniae⁸. Cancelaria aulică va răspunde evaziv, considerându-se probabil că nu era cazul să se deschidă o serie de divergențe pe o problemă mai puțin esențială.

Apelurile rezidenților vienezi de naționalitate română care se străduiau să dea o fațadă de legalitate efervescenței românești au ca destinatar tot pe ierarhul orădean; cancelistul Aron Pop scria din Viena lui Ignatie la 8 iunie 1791 rugându-l să-i cheme pe cei doi ierarhi transilvani, unit și ortodox — Bob și Adamovici — în capitală, lucru repetat de Iosif Meheși într-o scrisoare din 26 august⁹.

În condițiile în care războaiele cu Franța dominau preocupările curții vieneze, iar grănicerii români se comportau elocvent în luptele de la Piave, Areda, Rivoli din octombrie-noiembrie 1796 ca și la cele din Tirol în primăvara lui 1797 atrăgând evidențierea în ordinele de zi ale comandantului armatei imperiale, se crează un curent de opinie ce susținea exploatarea acestui moment propice pentru obținerea unor certitudini în ce privește statutul politic al românilor. Din partea ofițerilor și soldaților români din Tirol este adresat un apel lui Ignatie Darabant, ca uzându-se de momentul prielnic în care meritele românilor pe câmpul de luptă erau recunoscute elogios de generali austrieci și „când toată Europa îi pleacă spre răsuflare” să se acționeze la curte „pentru răsuflarea neamului nostru”. Actul adresat lui Darabant purta alături de semnătura capelanului militar Ioan Nemeș și pe cea a căpitanului Petru Meheși, fratele consilierului aulic¹⁰. Apelul adresat lui Darabant în numele „tuturor românilor militari” dovedea că acea elită militară prezentă între semnatarii *Supplexului* era constantă în opțiunile ei, iar alegerea lui Darabant ne conduce la întărirea ipotezei că episcopul este deuseul util și benefic al doleanțelor și revendicărilor reprezentativității românești ardeleni.

Menținându-se ideea de realizare a unui cadru instituțional unitar prin susținerea propriei individualități confesionale, fruntașii români revin după eșecul *Supplexului* la calea preconizată de I. Micu și G. Maior, căutând să transforme unirea religioasă în mijlocul potrivit pentru promovarea inițiativelor proprii în condițiile unei convergențe cu intențiile aulice și romano-catolice privind extinderea greco-catolicismului. Pivotal acțiunii va fi dieceza română unită de Oradea, care prin titularul ei va purta tratative cu vicarul Ioan Popovici, din 1801, propunându-se aderarea acestui ierarh împreună cu clerul și populația ortodoxă din Transilvania la unirea religioasă. Similare demersuri se înregistrează și în spațiul sud-crișan, în părțile bănățene, unde la 1801 Pavel Kenge-lac făcuse oferte episcopului orădean pentru unirea bisericilor greco-catolică și ortodoxă¹¹.

Acesta este nivelul de sus, acțiunea fățișă pe care a desfășurat-o în plan politic ierarhul orădean datorită și rangului social ce-l avea, însă prestația a fost desfășurată pe o arie mai largă, continuându-se tentativa anterioară de creare a unei infrastructuri puternice în ritm lent,

⁸ Zenovie Păclișanu, *Luptele politice ale românilor ardeleni din anii 1790—1792*, în *AARMSI*, seria a III-a, tom. I, București, 1923, p. 131—133.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Idem*, p. 122.

¹¹ *Idem*, p. 177.

care să ducă la elevarea unui segment solid și persuasiv din populația românească, capabil să poarte în condiții noi disputele pentru statuarea unui rang politic și social pentru români. Munca aceasta este direcționată în sensul certificării unui învățământ de calitate pe baze naționale. „Încă de la începuturile sale mișcarea națională românească din Transilvania înscrie ca obiectiv de primă importanță a programului politic și cultural pe care-l formulează înființarea școalelor proprii de toate gradele drept o condiție indispensabilă a înfăptuirii năzuințelor de emancipare. Crearea școlilor românești de grad mai înalt urma să asigure înțărirea păturii intelectuale a mișcării, în timp ce învățământul sătesc era destinat a realiza baza culturală a ridicării maselor largi românești la lupta în spiritul conștiinței identității proprii pentru obiectivele emancipării naționale și sociale”¹². Germinate în perioada tereziană, măsurile de organizare și promovare a învățământului românesc sunt potențate în deceniul marcat de reformele iozefine. Solicitate în a opina pe marginea acestor tentative, personalitățile de vârf ale elitei românești Ignatie Darabant, Ioan Piuariu Molnar se pronunță pentru extinderea în Transilvania a reglementărilor adoptate în celelalte părți ale imperiului, fondându-se școli cu sprijinul statului exclusiv pentru români. Lui Vasile Bolca, episcopatul greco-catolic al Oradei îi apare „de la început ca direcționar al sufletului neamului românesc, pentru câștigarea celor viitoare și ca un conducător și apărător din contra pericolului slav de la nord și sud, stăvilă contra expansiunii ungurești în Ardeal”¹³.

Când Maria Tereza acceptase înființarea episcopiei greco-catolice de Oradea, impusese ca până va avea dieceza seminar propriu conform normelor tridentine, putea să-și instruiască preoții în seminarul Sfânta Barbara din Viena, în seminarul diecezei romano-catolice din Oradea sau în seminarul central al clerului Ungariei din Buda. Această dispoziție o va reitera și Iosif al II-lea, care printr-un decret din 16 februarie 1775 dispune susținerea a 6 elevi români ai eparhiei la seminarul vienez, iar din 1200 florini susținerea altor 6 persoane la fiecare din seminariile amintite anterior¹⁴. Era un prim pas care însă marca dependența pe care noul corp instituțional trebuia să o mențină față de instituțiile centrale. La 1784 Iosif al II-lea în spiritul politicii ce-i poartă numele, de eradicare a intruziunilor bisericii romano-catolice și laicizare a statului, suspendă seminariile diecezane, în locul lor înființând 10 seminarii generale la Viena, Innsbruck, Graz, Olmütz, Freiburg, Lemberg, unul pentru romano-catolici, altul pentru greco-catolici, pentru Ungaria unul la Bratislava și altul la Agria, iar pentru Croația unul la Zagreb. Idealul educației în aceste seminarii era morala generală și filantropia, tinerii urmând a fi învățați în „spirit austriac”¹⁵. După moartea lui Iosif succesorul său sistează sistemul seminarial și restituie dreptul diecezelor de a-și crea seminarii, ocazie prielnică pe care Ignatie Darabant nu o scapă, revendicând un seminar pentru circumscripția sa eclesială. Cu

¹² *Idem*, p. 181.

¹³ Vasile Bolca, *Școala normală română unită din Oradea 1786—1934*, Oradea, 1934, p. 20.

¹⁴ *Idem*, pag. 17.

¹⁵ Petru Tămăian, *Istoria seminarului și a educației clerului diecezei române unite de Oradea Mare*, Oradea, 1930, p. 5.

data de 30 ianuarie 1792 Consiliul Locotenențial Regal din Buda dă un decret comunicat și lui Darabant la 21 februarie, în care se preciză: „datorită faptului că poporul român e foarte înstrăinat de la primirea culturii și e necesar ca clericii să primească o educație bună și corespunzătoare, acest institut fiind considerat pe de o parte seminar, pe de altă școală preparandială normală din care să iasă învățători buni și folositori, împlinirea înființării unui asemenea seminar fiind sporirea religiei catolice și cultivarea nației române pentru binele obștească”. „Majestatea sa dorește ca tinerii să fie întreținuți cu tot zelul și însuflețirea în principiile adevărate curate și genuine ale religiei greco-catolice și ale moralei curat creștine, să învețe ritul și ceremoniile și cântul bisericii greco-catolice [...] Primirea tinerilor să se facă din județele eparhiei și mai ales din părinți săraci cu familii mari care nu au mijloace necesare pentru a-și crește copiii”¹⁶. Acestea erau dispozițiile decretului. În majoritate dispozițiile se conformau recomandărilor deja clasice ale conciliului de la Trent. Ignatie se va conforma decretului luând toate măsurile utile pentru deschiderea seminarului, dar prevalându-se de aceleași prevederi ale conciliului de la Trent care stipula existența unui seminar în fiecare dieceză catolică va năzui la obținerea unui seminar independent de cel romano-catolic. Subordonarea seminarului greco-catolic față de cel romano-catolic fusese o măsură care avea ca efect imposibilitatea desfășurării unei activități coerent naționale pe care credem că o doreau forurile greco-catolice orădene încurajând un melanj de practici doar cu finalitate confesională.

Darabant va lansa atacul și printr-o circulară din 11 decembrie același an, trimisă către membrii capitlului, susține importanța seminarilor diecezane, din care cauză și pe capitularii săi îi îndeamnă să solicite de la curte un seminar propriu în care clericii români greco-catolici să fie educați departajați de cei romano-catolici. În anul 1793/1794 s-au primit în seminar 26 de elevi, din care 24 cu bursă și 2 care își plăteau taxele. Un accent pronunțat se punea la înscrierea în seminar și apoi la toată cariera seminarială pe asumarea naționalității, „ut juvenes zelo nationali animati sunt”, impunându-se deprinderea limbii române și utilizării corecte a acesteia în scris¹⁷.

În ședința consistoriului din 3 octombrie 1795 la care ia parte Darabant ca președinte, Paul Bereghi, S. Vulcan, Iosif Silaghi, Ioan Radnoth și Ioan Corneli, se ia decizia ca în rândul celor care plătesc taxe să fie admiși tineri ortodocși, acțiune, se pare, premeditată cu o intenție clară: sporirea contiguității de tineri intelectuali și de la aceștia difuzarea în progresie geometrică a coerenței doctrinare pe care o capătă românismul practicat în ambianța diezecei orădene¹⁸. În ședința consistorială din 1 octombrie 1798 s-a statornicit principiul atragerii pe viitor a tinerilor din zonele de unde nu se primiseră încă, iar peste un an datorită faptului că seminaristi români în perioada frecventării cursurilor de teologie la seminarul romano-catolic nu dispuneau de profesori de scris, citit, cântul și tipicul bisericii răsăritene, s-a hotărât acordarea unei

¹⁶ Ioan Georgescu, *Istoria seminarului din Oradea*, București, 1923, p. 22.

¹⁷ Iacob Radu, *Istoria diezezei române unite a Orăzii Mari scrisă cu prilejul aniversării a 150 de ani de la înființare*, Oradea, 1930, p. 82.

¹⁸ Petru Tămăian, *op. cit.*, p. 10.

indemnizații de 15 florini fiecărui elev la încheierea studiilor unui an școlar pentru a călători în vacanțe spre a-și însuși de la preoți practica liturgică¹⁹.

Aspirațiile lui Darabant la deschiderea unui seminar propriu nu s-a finalizat în sensul dorit de el. Opțiunea sa va fi în aceste condiții detașarea completă a clerului românesc de clerul altor naționalități. Orientarea pe care o va imprima va fi pentru un cler catolic românesc îmbrățișând formula clasică a greco-catolicismului așa cum fusese ea receptată la începutul secolului, ferindu-se de orice alte variante hibride de confesionalism de nuanță catolică, care în același timp însemnau și cochetarea cu o altă matrice culturală puternică cu prestigiu ce putea altera filonul încă firav al identității culturale naționale. Atitudinea lui Darabant a determinat plângeri din partea lui Simion Maghiar, director al școlilor naționale, care într-o întâmpinare făcută inspectoratului districtual Werner îi comunică faptul că episcopul, vizitând școala de normă, a examinat pe clerici din noțiunile predate și a interzis „să se învețe, în școala sa altă limbă afară de limba română”²⁰.

Nicolae Albu îl desenează pe Ignatie Darabant ca fiind „cel ce a dat fizionomie occidentală instituțiilor românești, consacrand acel seminar teologico-pedagogic pe lângă care funcționa și o școală primară în care făceau practică elevii institutului”²¹.

Toate strădaniile lui Darabant pe tărâmul fundamentării unui învățământ românesc nu pot fi despărțite de lupta purtată în cancelariile vremii, de confruntarea cu adversitățile fâțișe sau tenebroase, interesate sau dezinteresate. Eficiența activității lui Darabant coroborată cu ambianța emulativă pe care o oferea Oradea au deschis pârtie ordonării detaliilor ce i-au scăpat episcopului, amplificării lor, conturând un adevărat „Risorgimento” elitar sub urmașul său Samuil Vulcan. Ceea ce Inochentie Micu a realizat în spațiul transilvan, a început, neajungând la desăvârșire, Ignatie Darabant pentru zona de vest. Primul era un entuziast ce a plătit cu exilul, Darabant a fost un pragmatic, un lucid, o reprezentare a echilibrului necesar într-o epocă efervescentă.

ȘERBAN TURCUȘ

IGNATIE DARABANT — AUFKLÄRUNG UND PRAGMATISMUS

(Zusammenfassung)

Das Studium bezieht sich auf der Aufblühungszeitspanne vom Ende des XVIII-en Jahrhunderts, a's einmal, mit der nachjosephinischen Periode, die Versuche der rumänischen Elite, zur Erhebung des rumänischen Elements, im politischen

¹⁹ *Idem*, p. 84.

²⁰ Vasile Bolca, *op. cit.*, p. 25.

²¹ Nicolae Albu, *Istoria învățământului românesc din Transilvania, Sibiu, 1944*, p. 217.

Systems Siebenbürgens, sich vermehrten. Einer der verfasser dieses Prozess war der vereinigte Bischof von Grosswardein, Ignatie Darabant, dessen entscheidenden Beitrag zur Erarbeitung des Aktes *Supplex Libellus Valachorum*, die auffallende Diplomatie mit welcher der kirchlichen Elite gelungen ist, die konfessionalen Instanze für die Erhaltung von politischen und sozial-kulturellen Vorteile zu verwenden, beweist. Die Persönlichkeit Ignatie Darabants befindet sich im ersten Plan der Gründungsbemühungen eines exklusiv rumänischen Lehramts, Grundlage der Vergrößerung des intellektuellen Ansehens der Rumänen aus Siebenbürgen und Voraussetzung der Förderung des politisch-sozialen Emanzipierungsprozesses.

PROTOCOALELE DE INTABULARE ALE ORAȘULUI CLUJ (1781—1867)

Introducerea cu valabilitate generală a instituției cărții funciare, prin care s-a asigurat evidența fondului funciar, a drepturilor reale (tabulare) și a unor drepturi personale, fapte sau raporturi juridice în legătură cu imobilele a fost condiționată de existența unor situații sociale, politice și economice create în Transilvania abia după revoluția de la 1848/1849.

Evidența proprietăților imobiliare a fost realizată în diferite feluri încă înainte de introducerea cărții funciare, fiind reclamată de apărarea dreptului de proprietate. Datorită însă caracteristicilor relațiilor feudale, fărâmițării reglementărilor juridice, aceasta n-a putut fi introdusă în mod unitar. Reamintim aci procedeele medievale menite să întipărească în memoria posesorilor și mai ales a viitorilor posesori și interesați limitele câte unei moșii, ale unor sesii, pământuri etc. — deci ale unor imobile delimitate. Se vedeau și rememorau periodic semnele de hotar stabilite, iar viitorii beneficiari sau interesați — după cum rezultă din documentele vremii — au fost duși la fața locului și expuși la unele impresii puternice, spre a nu uita locul și hotarul, respectiv semnele de hotar. (A fost frecventă în această privință aducerea copiilor, adolescenților la fața locului, unde li s-a aplicat o bătaie zdravănă, spre a ține minte, a localiza evenimentul și, în consecință, a întipări locul unde s-a produs acesta.) Apar de timpuriu și consemnările scrise în privința limitelor câte unei unități funciare. Să ne gândim numai la scrisorile de donații în care se delimitează imobilul sau imobilele care constituie dania, dar mai ales la scrisorile de punere în stăpânire și de hotărnicii, care se făceau în mod obligatoriu în urma citării vecinilor, a megieșilor, parcurgându-se întregul perimetru al imobilului, cu indicarea fiecărei părți de hotar și a fiecărui semn de hotar în parte. Din secolul al XIV-lea aceste documente sunt frecvente. Delimitarea imobilelor se făcea și în conscripțiile urbariale sau conscripții de alt tip, de pildă cele de împărțire a succesiunii, în care, pentru a fixa limitele imobilului, se folosesc denumiri de hotare, de locuri, râuri, dealuri, mori, drumuri, poteci, vecini etc. Dar și procedura judecătorească prevedea în mod obligatoriu ca în cazul proceselor imobiliare să se determine locul exact al imobilului, prin denumirea vecinilor din toate părțile. Am amintit aceste câteva genuri de documente și proceduri doar pentru a scoate în evidență caracterul lor comun în ceea ce privește rolul pe care l-au avut, și anume cel de a delimita imobilul față de vecini, megieși, în vederea apărării dreptului de proprietate al titularului. Dar constituie tot o caracteristică a acestor documente care consemnează delimitări faptul că ele nu se încadrează într-o evidență generală a imobilelor de pe un anumit teritoriu, întocmită după criterii comune, ci, după cum s-a văzut, aceste

delimitări, stabiliri de perimetru sunt raportate strict la vecini și privesc strict pe proprietar (eventual posesor beneficiar) și pot fi întocmite în diferite feluri, după diferite criterii. Ca urmare, dovada proprietății sau a vreunui alt titlu de drept privind imobilul se făcea pe căi diferite de către cei interesați, fără să fi existat o instituție care ar fi putut servi ca loc de informare publică în privința drepturilor menționate sau de înregistrare obligatorie a modificărilor intervenite. Deci în timpul existenței relațiilor feudale nu putem vorbi de un sistem unitar de evidență și nici de o publicitate a delimitărilor de imobile, a calității de proprietar a acestor imobile, a sarcinilor care le grevează, caracteristica cărților funciare de mai târziu.

Introducerea unui sistem unic de evidență funciară — ceea ce putea fi realizată doar de puterea centrală — nu a fost posibilă în orânduirea feudală existentă în Transilvania. Fondul funciar fiind deținut într-o proporție covârșitoare de nobilime, aceasta s-a opus din răspuțeri că proprietățile nobiliare să fie cuprinse în vreo evidență a puterii centrale, invocând imunitatea nobiliară în ceea ce privește proprietățile funciare stăpânite, precum și scutirea de impozite a nobilimii, ca urmare, lipsa unui temei ca imobilele să fie luate în evidență. Acest argument din urmă, pe lângă cele juridice la care se făcea apel, a constituit și un motiv serios din punct de vedere financiar ca statul să nu întreprindă realizarea cadastrului funciar, căci operațiunile complexe reclamate de aceasta ar fi fost justificate din punct de vedere al bugetului statului numai dacă în cele din urmă cadastrul funciar ar fi putut servi ca bază a impozitului funciar (agricol).

Ceea ce a frânat de asemenea în mare măsură interesul pentru introducerea evidenței cadastrale și ca urmare a cărții funciare, a fost existența dreptului strămoșiei (*ius aviticitatis*), potrivit căruia bunurile imobiliare nobiliare moștenite de la înaintași (așa-zise strămoșești) nu puteau fi înstrăinate. Datorită acestui fapt, creditul raportat la proprietatea funciară — care reprezenta în acest timp cea mai mare parte a averii propriu-zise — a fost aproape exclus, iar circuitul liber al acestei proprietăți a fost imobilizat. (A constituit o consecință a acestei situații faptul — așa după cum e atestat de documentele vremii — că forma de circulație a proprietăților funciare nobiliare era cea a zălogirilor și tot la zălogiri s-a redus toată activitatea de credit, limitată din pricina lipsei de circulație liberă și a cămătăriei creditorilor.)

Această situație din urmă nu a influențat proprietatea imobiliară orășenească — aci înstrăinările fiind limitate de obicei doar de dreptul de preemțiune — și nici de comunitățile libere, care reprezentau însă doar o cătine mai redusă față de întregul fond funciar. Așa se explică de ce în aceste comunități circulația liberă a imobilelor a reclamat încă înainte de generalizarea cărților funciare o evidență a circuitului imobiliar și a creditelor garantate prin imobile și a fost posibilă introducerea — limitată pentru unele teritorii — a unor forme a cărților funciare sau a protocoalelor de intabulare. Astfel putem aminti protocoalele de vânzări și cumpărări respectiv schimburi de imobile păstrate la Bistrița încă din anul 1735¹ și diferitele protocoale de intabulare din orașe și comunități

¹ Ioan Dordea, *Primăria orașului Bistrița. = Indrumător în Arhivele Statului județului Cluj*, vol. II, București, 1985, p. 273.

libere, cum ar fi și cele din Cluj, începând cu anul 1781, de care ne vom ocupa mai detaliat². (Nu lipsesc însă pentru anumite tranzacții nici registrele de intabulare ale comitatelor, cum e cazul celor păstrate pentru comitatul Cluj tot la Arhivele Statului.)

Protocoalele de intabulări suplinesc doar în parte cărțile funciare, dar totuși reprezentau un pas înainte în domeniul publicității circulației imobilelor și mai cu seamă al posibilității controlului stării lor de grevare, a urmăririi creditului. Acestea din urmă constituiau condiții esențiale în viața de credit. Fără posibilitatea controlului — a publicității — calității de proprietar și mai cu seamă a stării de grevare a imobilului, creditorul nu avea nici o garanție în privința redobândirii capitalului împrumutat și a dobânzilor aferente.

În vederea încurajării vieții de credit — limitat de altfel din cauza condițiilor amintite impuse de relațiile feudale — s-a căutat deci un mod de publicitate a calității de proprietar și a stării de grevare a imobilului, ajungându-se la soluția introducerii protocoalelor de intabulare. Prima măsură a puterii centrale în acest sens a fost decretul aulic din 18 martie 1769, prin care s-a dispus în general înregistrarea în protocoale și intabularea datoriilor. Acest decret a fost difuzat de circulara Guberniului din 6 aprilie 1769³. Un al doilea decret aulic, cu nr. 11465 din 23 noiembrie 1771, a revenit asupra acestei probleme, cerând să se raporteze cum a fost aplicat decretul anterior. Aceste dispoziții au pus bazele obiceiului de mai târziu, potrivit căruia casele (casieriile) publice n-au acordat credite decât în funcție de valoarea imobilului care garanta împrumutul. Astfel imobilul trebuia să valoreze de două ori mai mult decât valoarea capitalului împrumutat, iar plății împrumutului nu i s-a dat curs decât numai după ce împrumutul a fost intabulat. Procedul a fost urmat apoi și de creditorii particulari⁴.

Potrivit părerii contemporane, scopul intabulării a fost ca să ofere garanția creditorului în privința averii debitorului, ca imobilul grevat să nu poată fi înstrăinat și nici sechestrat pentru alte datorii, fără să nu se transmită împreună cu imobilul și datoriile care îl grevează.

În orașul Cluj protocoalele de intabulare au fost introduse în anul 1781 și au fost conduse până în anul 1867. În acest răstimp au fost constituite 13 volume, notate cu litere începând de la A. Într-un volum sunt trecute contractele pe mai mulți ani. Contractele transcrise în protocoale spre evidență și cunoștință se refereau la scrisori de obligație, înțelegeri cu privire la împrumuturi, zalogiri, arendări, închirieri, vânzări-cumpărări, sechestrări etc. care erau garantate cu imobile din Cluj. Contractele sau scrisorile de obligație au fost transcrise în întregime în protocoale, imobilele fiind localizate în acestea după sistemul cunoscut în toată perioada feudalismului și prin indicarea străzii și a vecinilor sau a hotărului și a vecinului. Orientarea în protocoale a fost înlesnită prin indicele alfabetic de la sfârșitul volumului. Inițial au fost înșirați

² Kiss András, *Cartea funciară. Arhiva constituită și prelucrarea ei* (în manuscris), p. 1.

³ Arhivele Statului Cluj — Fond Comisia mixtă pentru studierea creditului a secției legislative și a secției camerale și a economiei naționale din cadrul Dietei Transilvaniei, nr. 1, p. 71.

⁴ Ibidem.

în ordine alfabetică atât debitorii separat cât și creditorii separat, în dreptul fiecăruia fiind trecută valoarea contractului și paginile din protocol pe care se găsea textul acestuia. Mai târziu în indicele alfabetic au fost trecuți în ordine alfabetică doar debitorii, în dreptul fiecăruia fiind menționat însă și creditorul respectiv, suma care făcea obiectul contractului și paginile din protocol pe care a fost transcris contractul. În cazul lichidării datoriei sau încetării contractului textul a fost barat prin liniuțe în formă de X, la fel și numele din indicele alfabetic.

Textele înscrise în protocol, după cum am amintit, au fost variate. Erau scrisori de obligație pentru datorii, contracte de împrumut, contracte de vânzare-cumpărare de imobile, dar întâlnim și contracte de zalogiri potrivit cărora creditorul se mută în casa debitorului pe mai mulți ani, condiționând restituirea datoriei după scurgerea termenului prevăzut în contract, ori tranzacții între părți înainte de a se ajunge la execuție silită, precum și conscripții de bunuri cu prilejul preluării administrației unei posesiuni, cum a fost de pildă în cazul posesiunii fiscale din Cluj-Mănăstur⁵. Varietatea cazurilor poate fi însă redată doar după o sistematizare a scrisorilor de obligație și contracte, analiza lor și prezentarea diferitelor aspecte pe care le au. Până la executarea acestor cercetări ne mărginim la constatarea că protocoalele de intabulare ale orașului Cluj reprezintă un izvor însemnat în privința circulației imobilelor din oraș, a vieții de credit, a mobilității capitalurilor, a existenței creditorilor, a condițiilor în care se încheiau aceste înțelegeri etc.⁶

Textul scrisorilor de obligație și al contractelor transcrise e în limbile latină, maghiară, germană și câteodată armeană.⁷

KISS ANDRÁS

LES PROTOCOLES D'INTABULATION DE LA VILLE DE CLUJ (1781—1867)

(Résumé)

Après avoir passé en revue les systèmes d'évidence foncière et immobilière de Transylvanie, du moyen-âge jusqu'à la deuxième moitié du XVIIIe siècle, l'auteur aborde les instruments d'évidence de la circulation immobilière et des emprunts garantis par l'immeubles ou d'autres rapports juridiques conclus en ce matière. Ces instruments, nommés protocoles d'intabulation, furent commencés en Transylvanie en 1769; à Cluj ils furent introduits en 1781. Leur introduction fut exigée par l'intensification de la circulation immobilière et — dans les limites montrées en cet article — de la vie de crédit, basée sur l'assurance

⁵ Idem, p. 71—72.

⁶ De exemplu diferite tranzacții ale antreprenorului clujean Gaetano Biasini originar din Milano le-am putut urmări în protocoalele amintite. Vezi Kiss András, *Források és értelmezések*. Bukarest, 1994, p. 128—139, 359—365.

⁷ Arhivele Statului Cluj — Fond Primăria municipiului Cluj, Protocoalele de intabulare (1781—1867). — Vezi [Kiss Andrei], *Primăria municipiului Cluj-Napoca. = Îndrumător în Arhivele Statului județul Cluj*, vol. II, București, 1985, p. 135.

du crédit par les immeubles (l'hypothèque), la sûreté de ces opérations étant conditionnée par l'assurance de la publicité de la situation des immeubles. Comme suite, dans ces protocoles ont été transcrits d'entières lettres d'obligeance, d'ententes concernant l'emprunt, la gage, l'arrende, les louages, l'achat et la vente, d'actes de séquestration. Les protocoles d'intabulation ont servi à l'évidence et à l'assurance de la publicité dans la situation des immeubles jusqu'à l'introduction des livres fonciers, qui assuraient à la fin d'une manière organisée l'évidence du fonds foncier, des droits réels (tabulaires) et de certains droits personnelles, de faits ou de rapports juridiques concernant les immeubles.

On présente succinctement les informations qu'on peut obtenir par la recherche de ces protocoles, qui sont de sources valeureuses de la vie économique. On donne d'informations pour la recherche par l'utilisation des indices contemporains qui font partie des protocoles.

MEDALIA MÉMORIAL DE ST. HÉLÈNE DIN COLECȚIA FRANCISC ROESER

În lunile aprilie—mai 1994 Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca a găzduit o amplă expoziție intitulată *Medalii și decorații (sec. XVIII—XX). Colecții și colecționari*¹. Printre piesele expuse am remarcat medalia *Mémorial de ST. Hélène* aparținând D-lui Francisc Roeser din Cluj-Napoca. Datorită faptului că în ultimii doi ani preocupările noastre s-au axat pe studiul medaliilor napoleoniene sau referitoare la epoca napoleoniană², am cerut permisiunea D-lui Roeser de a studia și publica medalia mai sus amintită³. Demersul a fost întreprins din următoarele rațiuni: o astfel de medalie lipsește din colecția noastră; considerăm că studiul ei vine să completeze informațiile și cunoștințele furnizate de colecția noastră privind medalistica dedicată lui Napoleon Bonaparte (15 august 1769—5 mai 1821) și epocii sale; în sfârșit, această medalie, făcând parte dintr-o colecție particulară, poate fi înstrăinată de posesorul ei din diferite motive, pierzându-i-se urma și convingerea noastră este că atunci când avem prilejul de a studia și pune în circulație științifică o piesă deosebită, așa cum este medalia în discuție, este de datoria noastră să o facem pentru a-i semnala existența într-o colecție din țară, chiar dacă este o colecție particulară.

Colecția de medalii și plachete a D-lui Francisc Roeser cuprinde peste 800 de piese, rod al unei pasiuni de peste un sfert de secol. Este de remarcat nu numai numărul impresionant de piese, ci mai ales raritatea lor⁴. De asemenea, piesele văzute cu prilejul expoziției noastre comune din acest an ne-au convins că această colecție este bine îngrijită, medaliile fiind într-o excelentă stare de conservare.

Medalia *Mémorial de ST. Hélène* este medalia dedicată ultimului eveniment important din lunga și agitata epopee napoleoniană.

¹ Pe lângă medaliile și decorațiile din colecțiile MNIT, au fost expuse piese din colecțiile particulare aparținând d-lor V. Chioreanu, I. Grecul, L. Gozariu și Fr. Roeser. Sponsorii expoziției au fost Institutul de Cercetări și Proiectări Miniere Cluj-Napoca, S.C. Salto SRL și Arta Culinară. Mulțumim și pe această cale atât colecționarilor particulari, cât și sponsorilor pentru contribuția pe care și-au adus-o la reușita acestei manifestări culturale deosebite.

² Este vorba de studierea medaliilor napoleoniene din colecția Esterházy, care aparține Cabinetului Numismatic al MNIT. În prezent se lucrează la *Catalogul medaliilor napoleoniene din Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei*, lucrare care sperăm să apară în 1996.

³ Cererea a fost acceptată cu promptitudine de Dl. Francisc Roeser, căruia îi mulțumim pentru amabilitatea cu care ne-a pus la dispoziție piesa și informațiile pe care i le-am cerut.

⁴ Putem remarca dintre piesele colecției seria de medalii dedicate președinților Franței (Republica a Treia): Marie-François Sadi Carnot (1887—1894); Jean Paul Pierre Casimir-Périer (1894—1895); François Félix Faure (1895—1899); Emile Loubet (1899—1906).

Tragedia de la Waterloo (16—18 iunie 1815) a pus capăt celei mai strălucite cariere militare, politice, diplomatice și administrative pe care a cunoscut-o Franța și Europa în sec. XIX. Micul corsican, general la 24 de ani, prim-consul (1799—1804) și împărat (1804—1814; 1815), s-a văzut nevoit să abdice pentru a doua oară la 22 iunie 1815, inițial în favoarea fiului său Napoleon al II-lea, dar de fapt în favoarea lui Ludovic al XVIII-lea de Bourbon (aprilie 1814 — martie 1815; iulie 1815—1824).

Planul fostului împărat de a se stabili în SUA este împiedicat de engelzi cu complicitatea trădătorului Fouché, ministru al Poliției în vremea lui Napoleon și în perioada Restaurației. Azilul politic cerut de Napoleon în Anglia este refuzat de cabinetul britanic, care, în înțelegere cu celelalte puteri învingătoare (Rusia, Austria, Prusia), hotărăște exilarea fostului împărat în insula Sf. Elena. Insula aleasă ca închisoare în aer liber este situată în Atlanticul de Sud, izolată și suficient de depărtată de orice coastă continentală pentru ca aventura din 1815⁵ să nu se mai repete.

Napoleon ajunge la destinație la 15 octombrie 1815 și își va petrece ultimii șase ani din viață pe această stâncă inospitalieră, cu un climat inadecvat sănătății sale deja șubrede, bine păzit, înconjurat de un anturaj englez aproape ostil în care puținii însoțitori francezi pe care a avut dreptul să-i ia nu puteau să-l facă să uite tratamentul degradant la care era supus și care nu se deosebea prea mult de cel al unui deținut de drept comun.

Cei șase ani petrecuți în Sf. Elena au fost folosiți de fostul stăpân al Europei pentru a face Franței un ultim serviciu: asistat de contele Las Cases până în decembrie 1816, când acesta a fost expulzat de autoritățile engleze la Capul Bunei Speranțe (sub pretext că întreținea legături cu Europa), și de mareșalul Bertrand, fostul împărat a lăsat posterității memoriile sale care încercau să explice succesele și eșecul său final⁶. Măcinat de boala incurabilă⁷ care era agravată de clima neprietnică, suferind de lipsuri materiale și mai ales fără o asistență medicală competentă, Napoleon închide ochii la 5 mai 1821. Autoritățile engleze refuză să îndeplinească ultima dorință a defunctului: înhumarea rămășițelor sale pământești în Franța. Ca urmare, mareșalul Bertrand, care-l însoțise pe împărat în exil împreună cu întreaga sa familie, îi îndeplinește ultima poruncă. Prevăzând că englezii se vor opune repatrierii rămășițelor sale pământești, Napoleon îi arătase mareșalului locul unde să fie îngropat: o vale de unde se vede marea, lângă un izvor

⁵ În urma eforturilor conjugate ale Angliei, Rusiei, Austriei și Prusiei, Napoleon a fost înfrânt în aprilie 1814, fiind nevoit să abdice și să accepte exilul în insula Elba. În februarie 1815 el a evadat din insulă, revenind în Franța pentru celebrele 100 de zile, încheiate cu înfrângerea de la Waterloo.

⁶ Las Cases, *Memorial din Sfânta-Elena*, București, 1975, vol. I—III; Napoleon, *Memorii*, București, 1981, vol. I—II.

⁷ Versiunea oficială a guvernului englez privind moartea lui Napoleon era cancer la stomac, dar autopsia a fost făcută în condiții necorespunzătoare, n-a existat posibilitatea efectuării unor analize de laborator, iar doctorii care au făcut autopsia se găseau sub imperiul ordinelor stricte venite de la Londra. Guvernul englez încerca să se pună la adăpost de eventualele acuzații privind tratamentul necorespunzător la care a fost supus prizonierul.

din care împăratul obișnuia să bea apă, în apropierea unui pâlă de sălcii plângătoare. La 10 mai 1821 mica suită care-l însoțise pe Sf. Elena, precum și garnizoana engleză și guvernatorul Hudson Lowe îl duc pe împărat pe ultimul său drum. Pentru că Lowe nu admisesese ca pe placa mormântului să apară inscripția *Napoleon, născut 1769, mort 1821*, ci dorea să se scrie *Napoleon Bonaparte*, placa a rămas timp de 19 ani fără nici o inscripție.

Tratamentul la care a fost supus în timpul detenției din Sf. Elena, boala care se agrava în fiecare an, demiterea medicilor englezi care l-au îngrijit și ștergerea lor din cadrul marinei militare engleze, precum și puținele vești alarmante ajunse în Europa despre starea sănătății prizonierului din Sf. Elena i-au făcut pe mulți să tragă concluzia că Napoleon nu ar fi murit de moarte naturală, ci ar fi fost otrăvit lent cu arsenic. Enigma nu a fost dezlegată nici de cercetările mai recente făcute prin iradierea cu un flux de neutroni a unei meșe de păr considerată ca aparținând lui Napoleon⁸. Oricum, moartea suspectă a fostului împărat a reușit să lase o pată pe obrazul Angliei, cu atât mai mult cu cât Napoleon avea în 1821 doar 52 de ani.

Revenirea Bourbonilor pe tronul Franței, regimul Restaurației care, chiar dacă nu a readus feudalismul absolutist de dinainte de 1789 a tulburat ordinea stabilită de Napoleon, dar mai ales imaginea celui care, chiar prin mijloace autoritare, a făcut ca Franța să fie aproape 20 de ani prima țară a Europei, au creat legende și o stare de spirit prin care Napoleon nu a fost uitat. La aceasta au contribuit și lucrările memorialistice ale celor care l-au însoțit în exil. În 1821, la scurt timp după moartea eroului, mareșalul Bertrand a publicat *Caietele din Sf. Elena*; în 1822 unul din doctorii care l-au îngrijit în exil, O'Meara, a publicat la Londra *Napoleon în exil*; în același an, Montholon începe publicarea lucrării *Memorii pentru a servi la istoria Franței sub Napoleon*, iar în 1823 apare prima ediție *Memorial din Sfânta Elena* sub semnătura lui Las Cases.

Anii scurși după 1821 au fost marcați de numeroase încercări de repatriere a rămășițelor pământești ale fostului împărat făcute de familie și în primul rând de Letiția Bonaparte, mama sa. Repetatele cereri adresate regilor Angliei⁹ au rămas fără răspuns. Napoleon era un dușman de temut și după moarte.

După revoluția din iulie 1830 și venirea pe tronul Franței a regelui Ludovic-Filip (1830—1848), *spiritul bonapartist* care anima o bună parte a opiniei publice franceze este folosit în scopuri politice. Covârșitoarea personalitate a fostului împărat a făcut ca durerile lungilor ani de războaie purtate de el să se estompeze, iar vocile care cereau readucerea în patrie a rămășițelor sale să fie tot mai numeroase. În 1833 statuia împăratului este repusă în vârful coloanei Vendôme, înălțată cu bronzul tunurilor dușmane capturate în campania din 1805 înclinată cu victoria de la Austelitz. Arcul de triumf din Place Étoile, început de Napoleon și pe sub care nu a avut ocazia să treacă niciodată, a fost terminat și inaugurat în 1836. Profitând de această stare de spi-

⁸ Paul Ștefănescu, *Drama otrăvirilor*, București, 1981, p. 284—293.

⁹ George IV (1820—1830) și William IV (1830—1837).

rit, Ludovic-Filip se lasă convins de Thiers¹⁰ că demersurile pentru aducerea corpului lui Napoleon în Franța ar contribui la consolidarea regimului instaurat în iulie 1830. La rândul său, Anglia nu mai poate refuza cererea oficială a Franței fără a-și atrage oprobriul public, sperând totodată ca revenirea lui Napoleon în țară să clatine regimul monarhic francez.

La 12 mai 1840, ministrul de interne Charles Rémusat anunță hotărîrea de repatriere a corpului lui Napoleon. Anunțul a stârnit entuziasm, dar și critici din partea celor care considerau că Napoleon rămâne primejdios chiar dacă se află într-un sarcofag de abanos.

După îndelungate discuții, Consiliul de Miniștri sub președinția lui L.A. Thiers a ales ca loc de veci pentru Napoleon *Domul Invalizilor*.

S-a hotărît ca rămășițele pământești să fie repatriate de fregata *Belle Poule* aparținând prințului de Joinville¹¹ însoțită de coverta *La Favorite*. Pentru operațiune a fost alocat un milion de franci aur. Misiunea care avea sarcina să-l readucă pe Napoleon în patrie era condusă de contele Filip de Rohan-Chabot, diplomat de carieră. Din delegație mai făceau parte apropiații lui Napoleon care supraviețuiseră până în 1840. Fostul mareșal al Curții Bertrand cu familia (fiul său Arthur se născuse în Sf. Elena); contele Las Cases, autorul *Memorialului* avea în 1840 74 de ani, era bolnav și orb, astfel că, neputând suporta rigorile și emoțiile unei astfel de călătorii, a cerut să fie reprezentat de fiul său, Emmanuel de Las Cases, deputat și consilier de stat; au mai luat parte Marchand și generalul de divizie Gourgaud, precum și servitorii personali ai împăratului: Ali (Saint-Denis), majordomul Pierrou, valetul personal Novernaz și vizitiul Archambault. Delegația era completată de preotul Coquereau și doi copii de cor, precum și de lăcătușul Leroux.

Mica expediție pleacă spre Sf. Elena la 7 iulie 1840 din portul Toulon, port a cărui eliberare din mâna englezilor îi adusese lui Napoleon la 22 decembrie 1793 gradul de general. La 8 octombrie 1840 cele două ambarcațiuni ajung la destinație.

După moarea prizonierului, autoritățile engleze contruiseră un cavou solid înconjurat de un grilaj de fier, care, în timpul vieții lui Napoleon, fusese adus din Anglia și împrejmuise reședința de la Longwood. În jurul cavoului mai existau mușcatele plantate de doamna Bertrand în 1821 și sălciile plângătoare care împodobeau valea denumită *Cupa de punci*, în punctul numit mai târziu *Geranium Valley*.

Corpul a fost deshumat în noaptea de 14 octombrie în prezența micii delegații franceze și a lordului Middlemore, guvernatorul englez al insulei. Spre surprinderea și emoția tuturor, cele trei sicrie (de plumb, lemn și tablă), precum și trupul neînsuflețit se găseau într-o excelentă

¹⁰ Thiers, Adolphe (1797—1877), om de stat și istoric francez. A scris, printre altele: *Histoire de la Révolution française* (1824—1827) și *Histoire du Consulat et de l'Empire* (1845—1862). A contribuit la instaurarea monarhiei din iulie (1830), a fost ministru în 1832, președintele Consiliului în 1836 și 1840. A fost numit șef al puterii executive, apoi președinte al Republicii de către Adunarea Națională în 1871, fiind atașat ideii de eliberare a teritoriului național de sub ocupație prusacă. Răsturnat de la putere de coaliția partidelor monarhiste și conseratoare (24 mai 1873), a fost ales senator de Belfort, apoi deputat de Paris.

¹¹ François Joinville, duce de Orléans (1818—1900), al treilea fiu al regelui Ludovic-Filip, născut la Neuilly.

stare de conservare. Inventarul sicriului¹² era intact. După formalitățile de identificare, cele trei sicrie originale au fost închise și așezate în sicriul de abanos adus special din Franța. Sarcofagul a fost imbarcat pe *Belle Poule* cu onoruri militare date de garnizoana engleză din insulă. La 30 noiembrie 1840 fregata intră în portul francez Cherbourg. Pe un car monumental lung și înalt de 10 m și lat de 5 m, împodobit cu 14 statui simbolizând tot atâtea victorii din campaniile napoleoniene, cu un monument funerar acoperit cu un voal brodat cu albine de aur, Napoleon străbate drumul de la Cherbourg la Paris, mai întâi pe Sena până la Neuilly, apoi pe uscat. Precedat și urmat de corpuri de armată și de veterani care supraviețuiseră, trecând pe sub arcul de triumf din Place Étoile, cortegiul funerar se îndreaptă acompaniat de salve de artilerie spre Domul Invalizilor. Din familia sa mai trăiau Joseph (mort în 1844), Lucien (mort în 1840), Louis, tatăl lui Napoleon, III (mort 1846) și Jérôme care, în 1847, a devenit guvernatorul Domului Invalizilor. La 15 decembrie 1840 Napoleon I, împăratul francezilor, a fost primit de guvernatorul Domului și de regele Ludovic Filip. După serviciul divin, sicriul a fost așezat în rotunda Domului Invalizilor, unde împăratul își doarme somnul de veci alături de unii dintre bravii săi camarazi de armă¹³.

Medalia *Mémorial de St. Hélène*, dedicată translatarea corpului lui Napoleon din Sf. Elena la Paris, are următoarele caracteristici:

D=40,8 mm; G=33,60 g; cupru argintat; f. bine conservată;

Av.: A. BOVY.; NAPOLEON EMPEREUR; Bust stânga Napoleon în uniformă de general; (pl. I/1)^{13a};

Rv.: circular; MÉMORIAL DE ST. HÉLÈNE 5 MAI MDCCCXXI. PARIS 15 DEC. MDCCCXL; în câmp: valea în care se găsea mormântul, între sălcii. Cavoul este înconjurat de un grilaj întrerupt de poarta de intrare, unde se găsește un soldat de gardă¹⁴.

Medalia este semnată numai pe avers de modelatorul și gravorul elvețian A. Bovy (14 dec. 1795 — 18 sept. 1877), care a lucrat pentru Franța, Elveția și Polonia. Fiul unui mic meseriaș, a dat dovadă de îndemânare din copilărie, devenind un gravor talentat. La 27 de ani câștigă un concurs al Societății de Arte din Geneva pentru gravură de medalii, cu un bust al Venerei de Medici. Studiază doi ani la Paris cu maestrul elvețian Jean Pradier, stabilindu-se în 1830, în capitala Fran-

¹² În sicriul de tablă fuseseră depuse în 1821 următoarele obiecte: două vase conținând inima și stomacul defunctului, o vază de argint cu stema imperială, un tacâm și o farfurie de argint și 13 napoleoni, dintre care 12 de aur 1 de argint.

¹³ Datele privind translatarea corpului lui Napoleon din Sf. Elena la Domul Invalizilor au fost luate din A. Castellet, *Napoleon*, București, 1970, p. 698—818.

^{13a} Din motive tipografice ilustrația este trecută la articolul „Alte medalii napoleoniene”;

¹⁴ O medalie cu aceste caracteristici este publicată de Victor Tourneur, *Catalogue des monnaies et des médailles napoléoniennes*, Bruxelles, 1921, p. 62 nr. 478.

tei, unde lucrează în timpul domniei lui Ludovic-Filip și Napoleon III. Ultimii ani de viață îi petrece în Elveția.

Dintre lucrările medalistice semnate A. Bovy putem aminti: marea medalie a lui Calvin (1834), marea medalie pentru Franz Liszt (1840)¹⁵ și medalionul lui Ludovic-Filip (1843). Pentru activitatea sa artistică a fost decorat cu Legiunea de Onoare, distincție instituită de Napoleon Bonaparte la 19 mai 1802. Opera lui Bovy ilustrează evenimente importante din viața politică, economică și culturală a Franței de la mijlocul sec. XIX¹⁶.

În acest context se înscrie și medalia *Mémorial de St. Hélène*, pe care a executat-o, probabil, la comanda regelui Ludovic-Filip sau a comitetului care a coordonat translatarea corpului lui Napoleon în Franța. Fidelitatea portretului împăratului de pe avers demonstrează că Bovy a cunoscut bine medalistica și tehnica gravurilor din perioada napoleonică, pentru că portretul său este foarte asemănător cu portretul nesemnat de pe *Medalia pentru regenta împărătesei și campania de apărare a imperiului*, datată 23—25 ianuarie 1814¹⁷.

În ceea ce privește imaginea de pe revers, putem presupune fie că Bovy s-a inspirat din literatura memorialistică apărută după 1821, fie că a fost în contact cu persoane din anturajul împăratului care l-au însoțit pe Sf. Elena. Indiferent care i-a fost sursa de inspirație, imaginea de pe revers redă aproape în detaliu imaginea văii în care se găsea cavoul, degajând o atmosferă de liniște, solitudine și parcă de așteptare.

Deși în acest moment, datorită carenței surselor bibliografice, ne lipsesc o serie de informații legate de persoana care a inspirat emiterea acestei medalii, putem afirma cu certitudine că scopul în care a fost ea concepută și executată a fost nu numai cinstirea memoriei împăratului și a evenimentului revenirii sale definitive în Franța, ci și de a aminti francezilor că timp de un sfert de secol eroul lor a avut de înfruntat un dușman implacabil: singurătatea.

LIVIA CALIAN

¹⁵ În colecția Cabinetului Numismatic al MNIT se găsește un medalon de bronz cu D=109,3 mm, reprezenându-l pe Franz Liszt și semnat A. BOVY. F. 1840, inventariat la N 55.342.

¹⁶ U. Thieme, F. Becker, *Allgemeines Lexicon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Leipzig, IV, 1910, p. 483.

¹⁷ Medalia se găsește în colecția Esterházy a MNIT, inventariată la N 16230 și va fi inclusă în *Catalogul medaliilor napoleoniene*. Deosebirea între cele două medalii este poziția bustului: cea din 1814 are bust dreapta, cea din 1840 are bust stânga.

LA MÉDAILLE „MÉMORIAL DE ST. HÉLÈNE“ DE LA COLLECTION
FRANCISC RÖSER

(Résumé)

Le présent article rend publique une pièce numismatique remarquable: la médaille frappée pour marquer la translation du corps de Napoléon du caveau de St. Hélène au Dome des Invalides à Paris (15 déc. 1840). On discute les raisons pour lesquelles on a décidé de publier cette pièce, appartenant au collectionneur privé Francisc Roeser de Cluj-Napoca. Ensuite on rappelle toute l'histoire des débats concernant la translation et de l'opération-même, accomplie de 12 mai jusqu'au 15 décembre 1840. Enfin, on fait la description de la médaille et on présente la personnalité du maître graveur (A. Bovy).

TRICOLORUL ȘI CROMATICA PORTULUI POPULAR ROMÂNESC

În anul 1938 Aurel Metzulescu a publicat o lucrare despre ciucurele de la steagul lui Tudor Vladimirescu socotit a fi „prima manifestare a tricolorului românesc“.

Negând posibilitatea îmbinării întâmplătoare a celor trei culori, Metzulescu invocă cromatica portului și a textilelor populare ca o sursă din care Tudor s-ar fi putut inspira. „De altfel, pe acel timp, și încă chiar mai dinainte, flăcăii români, pe tot întinsul românismului, purtau în special la bete aceste culori împletite și care ca tradiție reprezentau culorile naționale. De asemenea, și în fote, zâvelci și țesăturile femeiești găsim la bază tot aceste culori“¹.

Tot portul popular i-a inspirat și pe pașoptiștii ardeleni care au gândit la Sibiu „flamura cea mare tricoloră a națiunii române pe care sta inscripțiunea aurie: »Virtutea română reînviată«. Ea avea culorile „vânăt [albastru — nn.], roșu, alb, fețe luate după îmbrăcământul poporului român“².

În timpul dualismului austro-ungar purtarea în orice fel și în orice împrejurare a culorilor roșu, galben, albastru, era sancționată prin lege. Ignorând-o sau cel mai adesea înfruntând-o, românii își revendicau dreptul de a le purta pe temeiul vechimii celor trei culori care simbolizau Transilvania, patrie a noastră dintotdeauna, și al integrării lor în modul nostru secular de viață. Pledând această cauză, George Bariț nota în 1882: „În portul străvechi al poporului român trecut prin toate generațiile, pe câmpul alb, culorile predominante sunt albastru, roșu, galben în amestecuri și în nuanțe de o varietate nemărginită“. Aceste culori se găsesc „... pe catrințe, brățare, mâneci, pieptare, sumane [țundre, zeche], dulame, cojoace, ciucuri, găietane, șerpare (curele), desagi, căițe [bonete, șepcuțe — nn.] și mulțime de alte părți de veșminte“³.

Protestând împotriva interdicțiilor care îngreădeau purtarea culorilor naționale, a prigoanei dezlănțuite împotriva celor ce cutezau totuși a le purta, autorii Replicii afirmă: „Culorile naționale s-au identificat cu portul românesc în decursul timpului. *Ele s-au purtat cu sute de ani înainte ca podoabă la sărbători precum azi se poartă zilnic*“⁴.

¹ Aurel Metzulescu, *Ciucurele steagului domnului Tudor Vladimirescu*, în *Buletinul Uniunea ofițerilor de rezervă*, an. XV, nr. 1—2, ianuarie—februarie 1938, p. 36.

² Alexandru Papiu Ilarian, *Istoria românilor din Dacia superioară*, II, Viena, 1852, p. 221.

³ George Bariț, *Colorile heraldice ale Transilvaniei*, în *Observatoriul*, an V, 1882, nr. 59 din 28/9 august, p. 234.

⁴ * * * *Chestiunea română în Transilvania și Ungaria*. Replica junimei academice române din Transilvania și Ungaria la Răspunsul dat de junimea academică maghiară Memoriului studenților universitari din România. Sibiu, 1892, p. 86.

Cele trei culori pe care poporul nostru le-a purtat din moși în stră-moși — zice Iosif Sterca Șuluțiu — erau „culori de predilecțiune în Dacia traiană“, iar femeile române le-au preluat continuând să le folosească nu numai pe îmbrăcăminte și făcând din ele „eminamente culori naționale“⁵.

Cum se vede, începând de la Papiu-Ilarian există numeroase referiri la relația dintre cromatica portului, a textilelor populare și simbolul nostru național care afirmă sau sugerează posibilitatea cultivării prin port a unui fond cromatic moștenit devenit prin uz istoric îndelungat „al nostru“.

Care este temeiul faptic al acestor afirmații?

După 1848, moment de generalizare a tricolorului, costumul popular și textilele populare au promovat cu perseverență tricromia roșu-galben-albastru, continuând o tradiție ridicată acum la rang de simbol și exprimând ideea de unitate națională, de aspirație spre eliberare și independență. Legătura postpașoptistă este de domeniul evidenței și se constituie ca un exemplu suprem de aderență în masă la o operă națională de excepție. Amploarea și diversitatea formelor de manifestare a fenomenului, frumusețea unor episoade ale acestei încheștări pentru afirmare națională ar merita o tratare specială.

Problema care ne interesează acum este dacă se poate construi o temelie documentară pentru susținerea afirmațiilor formulate de Papiu, Bariț, Șuluțiu, Metzulescu (și alții nepomeniți), dacă se poate demonstra existența în port a celor trei culori înainte de 1848, existența unei disponibilități afective a poporului nostru pentru culorile fundamentale, ridicate la rang de simbol când istoria ne-a impus legitimarea ca individualitate.

Vom alcătui demonstrația în manieră retro, mergând până la intersecția cu necunoscutul și probabilul asupra cărora vom proiecta ceea ce parțialul ne-a îngăduit să înțelegem despre totalitate. Pe tot acest parcurs vom acorda prioritate faptelor.

Participant la adunarea de la Blaj din 3—5 mai 1848, Jakab Elek scria într-o carte apărută la Leipzig în 1851: „Măreț era spectacolul ce se desfășura în fața noastră [...]“. Din mulțime se distingea „... câte o statură voinică, frumoasă, câte un corp ca bradul, purtând o cămașă otova [uniform, neted, egal, drept, care nu are talie marcată fără formă, monoton — nn.] sau de pânză fină și albă, lungă până la genunchi, fără guler și fără basma, brodată cu arnici sau cu mătase de culoare roșie sau albastră, încinsă la mijloc cu o simplă curea sau cu un chimir brodat frumos“⁶.

Cu câțiva ani înainte de revoluție, Auguste de Gerando a întreprins o călătorie în diferite zone ale Transilvaniei, adunându-și apoi impresiile, cunoștințele și părerile de o exemplară cumpătare într-o carte ce avea să apară la Paris în 1845. Portul femeilor din Țara Hațegului este prezentat astfel: „În jurul capului ele își înfășoară o năframă albă legată neglijent a cărei capete cad pe spate. Cămașa brodată este înche-

⁵ Iosif Sterca-Șuluțiu, *Tricolorul Românesc*, în *Transilvania*, nr. X, sept. 1901, p. 295—305.

⁶ Victor Chereșteșiu, *Adunarea Națională de la Blaj*, București, 1966, p. 438.

iată la piept. Ciucuri lungi împodobesc capătul de jos al catrinței multicolore și o flutură. Talia le este cuprinsă într-un *surtuc alb strâns cu o cingătoare albastră sau roșie*⁷.

În anul 1804 apare la Londra albumul lui Bertrand de Moleville cu 50 de gravuri colorate, creații ale pictorului și gravorului William Ellis. Câteva planșe înfățișează țărani din Bucovina, Moldova, Maramureș și Transilvania. Țărâncile din jurul Sibiului pun „gust și căutare” în găteala părului — zice autorul. Găteala „... este un soi de tocă neagră sau albă pe care ele își aranjează cu artă o basma albă, brodată cu un firicel roșu, care cade pe umeri lăsând liber gâtul, fața și fruntea; ele înoadă de câteva ori această basma în jurul capului. Îmbrăcămintea lor constă într-o *cămașă mare brodată cu roșu sau albastru în jurul gâtului și ale cărei manșete sunt brodate cu un chenar de aceeași culoare*...⁸.

Numeroși străini aflați în trecere sau în misiune aici la răscrucea dintre veacurile XVIII—XIX (Ludovic von Stürmer, Wilkinson Salaberry, Frederick Murerard, Karaczay etc.) au remarcat faptul că *portul țăranilor „seamănă absolut cu al strămoșilor lor, așa cum sunt înfățișați pe Columna lui Traian*“, că în îmbrăcămintea lor se poate recunoaște încă toga romană și sandalele de la curtea lui August, confirmând astfel originea etnică daco-romană a sintezei românești. Costumul le-a plăcut îndeosebi pentru ornamentația și cromatica lui la care nu renunță nici cei mai nevoiași⁹.

Lucrarea lui Fr. Grisellini apărută la Viena în 1780 are în anexă câteva gravuri executate de sculptorul C. Schütz, care înfățișează, alături de alte tipuri sociale, și țărani bănățeni.

Românii — spune învățatul călător venețian — „urmași ai renumitului popor ce mănua la fel plugul și sabia“, sunt „cei mai numeroși“ aici. Ei își învelesc iarna picioarele „... într-un fel de stofe de lână care sunt *vărgate cu negru, roșu sau albastru*...“ Îmbrăcămintea femeilor e simplă și elegantă. „Deasupra unei lungi cămăși care ajunge până la glezne, ele atârnă, fără a avea o altă haină pe deasupra, înainte și înapoi, *două bucăți de stofă de lână (catrințe) în diferite fazoane, totdeauna însă în culoare roșie, albastră sau galbenă*, având o tivitură lată cusută cu fire de lână multicolore. Un brâu lat de lână, asemenea în diferite culori, îl au înfășurat împrejurul corpului...¹⁰.

O serie de cromolitografii executate de Lanzedelly (1774—1832) după acuarelele sibiianului Franz Nauhauser înfățișând „O nuntă în

⁷ De Gerando despre români (IX), în *Vatra*, an. XII, nr. 10 din 20 oct. 1982, p. 2.

⁸ Daniela Aurelia Ligor — Alexandru Ligor, *Portul țăranilor de la noi în câteva lucrări ale artiștilor străini tipărite în anii 1666, 1801 și 1826*, în *RevMuzMon*, nr. 3/1979, p. 52.

⁹ Nicolae Iorga, *Istoria românilor prin călători*, vol. I, București, 1981, p. 406—410, 457, 470; Andrei Cornea, *De la portulan la vederea turistică*, București, 1977.

¹⁰ Daniela Aurelia Ligor — Alexandru Ligor, *Țărani de pe meleagurile românești în creațiile artistice străine sec. al XIV-lea — primele două decenii ale secolului al XIX-lea. Valorificarea acestor opere de către muzeele din România*, în *RevMuzMon*, nr. 3/1978, p. 71—73.

Țara Românească“ la începutul secolului al XIX-lea, „Târg la Sibiu“, la sfârșitul sec. al XVIII-lea, un „Târg din Transilvania“ la începutul sec. al XVIII-lea dovedesc prezența *culorilor roșu—galben—albastru—alb, mai ales în portul femeiesc, pe catrințe și ii*¹¹.

Deși mai rare, știrile nu lipsesc nici pentru veacul al XVII-lea. În 1666 Johannes Tröster publică la Nürnberg lucrarea „Das Alt und Neue Teutschs Dacia...“ în ale cărei anexe există două ilustrații referitoare la portul popular românesc. Cămașa de mireasă, de evidentă croială tradițională, caracteristică portului de pe ambele versante ale Carpaților Meridionali, este decorată cu cusături de lână roșie. *Bicromia alb—roșu este confirmată și de Albumul de la Graz*, lucrat în același secol. Gulerul și alți câmăși înfățișată în acest album sunt împodobite cu motive geometrice cusute cu ață roșie¹².

Călătorii străini aici pomeniți au evidențiat vechimea portului nostru și preferința pentru culorile roșu și albastru, cărora li se adaugă albul și negrul țesăturilor (culori impuse de natura materialului — în, cânepă, lână) și mai rar galbenul.

Cercetările etnografilor noștri bazate pe o temeinică cunoaștere a terenului au confirmat această realitate. În toate cele 88 de zone etnografice actuale portul popular este, în structura lui, dacic. Opregul, spre pildă, este o piesă iliro-tracă, iar brăul, piesa și cuvântul care o denumește, de origine dacică¹³.

În ceea ce privește culoarea, roșul, albastrul (vânăt, mohorât, năbrâsc), albul, negrul, alături de galben cunosc o mare răspândire în întregul spațiu românesc. Friza ștergarului de Năsăud cu motive fitomorfe și avimorfe este realizată în combinații de alb, galben, albastru, roșu pe fond roșu sau negru. Fota de Bran era decorată cu vârgi discrete de galben, negru, albastru, pe fond roșu. Culorile de bază ale costumului în sec. al XVIII-lea au fost negru, albastru, roșu și fir de aur (galben)¹⁴.

Dificultăți de informare care în timp vor putea fi biruite ne privează de argumente pentru vremea de dincolo de pragul veacului al XVII-lea. Nutrim însă convingerea că persistența acestor culori în limbajul cromatic al artei noastre populare pe o durată de secole este dovada unei preferințe devenite tradițională și reprezentativă, iar ritmul lent de evoluție al formelor de artă populară în evul mediu îndreptățește afirmația — valabilă de altfel și pentru alte fenomene și procese sociale — că manifestările constatate pot fi caracteristice pentru o lungă perioadă istorică.

¹¹ *Magazin istoric*, an, I, nr. 6, sept. 1967; an, VIII, nr. 7, iulie 1974; an, X, nr. 4, aprilie 1976.

¹² Nicolae Dunăre, *Influențe reciproce în portul și textilele populare pe ambele versante ale Carpaților meridionali*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1959—1961*, 1962, p. 177—201.

¹³ Maria Bocșe, *Contribuții la studiul opregului bănățean*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1968—1970*, 1971, p. 258; I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, București, 1967, p. 201, 202, 203, 204, 244.

¹⁴ Paul Petrescu — Georgeta Stoica, *Arta populară românească*. București, 1981, p. 58, 66, 67, 68, 97; Georgeta Stoica — Olivia Moraru, *Zona etnografică Bran*. București, 1981, p. 82.

Pe de altă parte, dacă aceste culori nu ar fi intrat în conștiința neamului ca fiind „ale lui“ înainte de 1848, e greu de crezut că doar din rațiuni politice câteva milioane de oameni ar fi abandonat subit un gust de milenară formație pentru a adopta culorile simbolului național în port și textile. De altfel, după 1848 putem distinge două atitudini privind modul de folosire a elementului cromatic: un comportament protestatar care se manifestă prin etalarea tricolorului ca piesă separată de port (cocarde, ciucuri, brâne, bete, panglici etc.) în special în activități publice și în zone intens angajate în lupta de emancipare națională și o conduită neostentativă tradițională care cultivă diurn culorile strămoșești în port și textile destinate spațiilor intime ale existenței unde apartenența la un program politic nu mai avea nevoie de acte declarative.

Cum s-a văzut, portul popular, unul din cele mai vechi documente ale statorniciei noastre, prin care ne-am individualizat față de alții, a promovat timp de multe veacuri culori ce vor deveni, prin steagul național, simbolice.

Pentru demonstrația noastră are puțină importanță dacă ele apar separat, împreună sau în combinații cu altele. Important este că ele sunt „sinteza gustului nostru național și prin urmare, cea mai potrivită atribuțiune în culori a individualității noastre naționale“¹⁵. Important este că, așa cum spunea Metzulescu, „culorile naționale de astăzi nu sunt decât o plămădeală din sufletul poporului nostru“.

AUGUSTIN PADUREAN

(Résumé)

A l'occasion de la Grande Assemblée Nationale de Blaj, du mois de mai 1848, l'aspiration des Roumains transylvains vers l'identité nationale a été soutenue avec des arguments héraldiques aussi.

Réunis à Sibiu, les dirigeants de la révolution ont décidé de confectionner un drapeau — nommé ensuite „de la nation roumaine“ — ayant les couleurs rouge-blanc-bleu et la devise „Vertu Romain Ressuscité“. Le choix de ces couleurs a été justifié par le fait qu'elles étaient caractéristiques pour le costume populaire roumain.

La vérité, alors seulement affirmée, est démontrée par cet ouvrage qui, mettant en valeur des estampes, des albums, des lithographies, des descriptions de voyage — dus surtout à d'auteurs étrangers — prouve que, pendant des siècles, c'étaient les couleurs préférées des Roumains, les trois couleurs, rouge-blanc-bleu, devenant, par usage prolongé, spécifiques à notre nation.

Une préférence esthétique cultivée dès plusieurs siècles est devenue ainsi dans un moment nécessaire le symbole de notre identité nationale.

¹⁵ *GazTrans*, 1899, nr. 186 din 24 august/5 sept., p. 3.

IMAGINEA UNIFICĂRII GERMANE ÎN PRESA ROMÂNEASCĂ DIN TRANSILVANIA: 1848—1871

S-ar putea crede, la prima vedere, că între magnifica Confederație a celor 38 de state germane din ajunul unificării lor și lumea modestă a românilor din Transilvania, abia eliberată de povara unei lungi discriminări politice, abia smulsă din rețeaua dependențelor feudale, au existat prea puține conexiuni istorice pentru ca imaginea uneia despre cealaltă să prezinte o relevanță majoră. Există, e drept, idealul comun al unificării statale dar între colosul confederativ german și populația majoritară a celei mai estice provincii austriece se intrerupea nu numai situarea geografică la o extremitate și alta a Europei ci și configurațiile statale existente, discrepanțele social-economice, diferențele numărului, contrastele culturale, deosebirile de limbă, religie, tradiție, origine etc.

Cu toate acestea imaginea românească a unificării germane, așa cum apare ea în presa vremii, este de o surprinzătoare adâncime și bogăție. Ea încorporează în sine nu numai valențele unui model stimulativ ci și neașteptate incidente imediate, directe și indirecte. Modelul german era cu atât mai important cu cât societatea românească transilvăneană, aceea lume patriarhală de țărani și preoți despre care vorbește Iorga, străbătea la mijlocul veacului trecut etapa unei puternice regenerări naționale, de natură să încurajeze cele mai mari speranțe de viitor. La rândul lui impactul imediat al unificării germane s-a tradus de o parte prin efectele sale asupra situației interne din Imperiul Habsburgic, atât în timpul tratatelor dualiste din 1866 cât și a celor trialiste din 1870, cu implicații directe asupra românilor din Transilvania, iar pe de altă parte prin consecințele sale asupra statului român vecin. Și unele și altele și-au găsit o foarte bogată reflectare în presă, asupra căreia se oprește această comunicare.

Imaginea pe care o oferă ziarele românești din Transilvania despre Confederația germană la mijlocul secolului trecut este una admirativă. Cu stereotipurile obișnuite care caracterizează mentalul colectiv, Germania este văzută ca marea patrie a filozofilor, poetilor și muzicienilor, lumea universităților, școlilor, bibliotecilor și reuniunilor de tot felul, țara meșteșugarilor, industriilor și comerțului, țara Zollverein-ului și căilor ferate, tărâmul binecuvântat de Dumnezeu al culturii, literaturii, artei, întruparea bunăstării și fericirii, încarnarea ideală a muncii, cinstei și ordinii. Cu deosebire însă școlile și cele 20 de universități ale sale erau foarte apreciate. Când, în 1855, August Treboniu Laurian începe să organizeze sistemul școlar din Moldova, el întreprinde o lungă călătorie la Dresden — Florența Germaniei, — Leipzig, Halle, Magdeburg, Berlin, Hamburg, Hannover, Göttingen, Kassel, Frankfurt, Darmstadt, Heidelberg și Karlsruhe de unde trimite *Foi*

pentru minte, inimă și literatură entuziaste corespondențe.¹ Cu trei ani mai înainte Barițiu făcuse același lucru atunci când negustorii români brașoveni puseseră pe picioare fabrica de hârtie de la Zărnești.²

Admirația față de realizările geniului german ar putea crea impresia unei adevărate germanomanii dacă nu ar surveni diferențierile care se fac între nordul protestant, teutonic și rigid și sudul catolic, deschis și expansiv „Cu cât merge omul mai spre miazăzi, scrie Laurian, cu atât se arată mai frumoasă fața Germaniei”³ Nu lipsesc, de asemenea, accentele critice pe care le suscită militarismul prusac — „tot prusia-nul este soldat”⁴ — înclinația germanilor „de a se cufunda în teorii”⁵, spiritul exagerat al obedienței ierarhice.

Acesta este fundalul general pe care se detașează imaginea propriu-zisă a unificării germane, așa cum o conturează în fața noastră marii publiciști români ai epocii: George Barițiu, Iacob Mureșan, Alexandru Roman. Privită în ansamblul ei, ea ne apare incompletă și fragmentată în unele momente ale devenirii sale, contradictorie în altele și întotdeauna mai mult sau mai puțin voalată față de realitatea vieții. Decarece Transilvania era, până în 1867, o provincie a Austriei, parte și apoi obstacol al unificării în jurul Prusiei, nu ne putem aștepta ca publicistica românească să abordeze altfel această chestiune decât prin prisma intereselor austriece. Această perspectivă deformatoare nu trebuie atribuită, în 1866 de pildă, numai rigorile cenzurii, numai loialismului dinastic, ci și interesului direct al românilor de a obține favorurile Curții Vieneze, într-un moment atât de dificil pentru ea. În 1870—71, când Austria era neutră, compasiunea față de Franța căzută la pământ este cea care alterează simpatia firească pentru cauza comună a unității naționale.

Prima etapă a unificării Germaniei, marea tentativă de la Frankfurt din 1848—49, etapa în care Austria și Prusia nu ajung la o confruntare militară, este receptată de românii transilvăneni atât prin mediația presei străine cât și în mod direct din relatările unui emisar venit din București în orașul de pe Main, brașoveanul Ioan Maioreșcu. După ce *Gazeta Transilvaniei* salută cu un entuziasm, estompat parcă de propria sa intensitate, izbucnirea a ceea ce ea numea „minunata revoluție”⁶ „grandioasele evenimente de la München și Berlin, aruncătoare de umbră peste toate revoluțiile Franței și ale Poloniei”⁷, interesul ei se focalizează constant asupra dezbaterilor parlamentare de la Frankfurt. Rând pe rând vedem cum alături de vechea dietă federalistă din 1815, care „... apăra numai interesele caselor domnitoare iar nu pe ale nației”⁸, se constituie noua Adunare Națională Constituantă, cum se delimitează în cadrul ei orientarea monarhistă majoritară și cea republicană, cum se articulează simpatiile și alianțele spre cei doi

¹ Foaie pentru minte, inimă și literatură, 1855, nr. 24—42 (În continuare: Foaie...) *Gazeta Transilvaniei*, 1855, nr. 44 din 4. VI; nr. 45 din 8. VI.

² Foaie..., 1853, nr. 5 din 4. II.

³ *Idem*, 1855, nr. 32—33 din 10. VIII.

⁴ *Gazeta Transilvaniei*, XI (1848), nr. 98 din 2. XII.

⁵ *Idem*, XIV, (1851), nr. 70 din 30. VIII.

⁶ *Idem*, XI, (1848), nr. 21 din 11. III.

⁷ *Idem*, XI, (1848), nr. 24 din 22. III.

⁸ *Idem*, XI, (1848), nr. 29 din 8. IV.

poli ai germanismului, Austria și Prusia, cum începe elaborarea constituției imperiale. „Germania cu fapta sa, scrie Barițiu la începutul lui aprilie 1848, îndeamnă pe toate națiile ca ele să se adune, să se constituie și rotunjească după limba și originea lor, după miezuinele firești trase de râuri mari, de munți și de mări iar nu după capriciul tracatelor despotice, care cu acea faptă luară ultima lovitură de moarte“⁹.

Pentru toamna anului 1848, Maiorescu trimite relatări foarte interesante privind repercursiunile înfrângerii revoluției de la Viena și Berlin asupra procesului unificării. La început se întrevădea posibilitatea unei noi izbucniri „toată Germania, scrie el, fierbe ca un vulcan“, dar pe măsură ce forțele conservatoare câștigă teren tonul corespondențelor se schimbă. „Reacționarii, citim în una din scrisorile sale, nu învață nimic nou, nu uită nimic vechi, nu iartă nimic, nu merită nici încredere nici cruțare.“¹⁰ Deziluzionează deopotrivă eșecul tentativelor consiliului ministerial de la Frankfurt de a se impune în fața Austriei și Prusiei, reculul „partidei democratice“ din Adunarea Națională, prelungirea fără sfârșit a dezbaterilor sale asupra constituției, balansul incert al statelor între Austria și Prusia. Nu scapă observației lui Maiorescu nici influența distructivă a concentrărilor de trupe rusești la granițele Prusiei. El scrie: „Măcar de ar căpăta de lucru acolo, precum și este speranță, pentru că republicanismul amenință toate tronurile, prin urmare și pe al Rusiei“¹¹.

Încetarea apariției *Gasetei*, în martie 1849, sustrage din ansamblul imaginii eforturilor de unificare momente importante ale desfășurării lor: adoptarea constituției, alegerea ca împărat a regelui Prusiei, celebrul refuz al acestuia, contramăsurile austriece, dizolvarea Adunării Naționale în iunie 1849.

Când *Gaseta* își reîncepe apariția în decembrie, conflictul diplomatic prusaco-austriac, complicat acum și de veleitățile Bavariei, era în plină desfășurare. El prilejuiește lui Barițiu o foarte pătrunzătoare analiză a avantajelor și dezavantajelor, politice, economice, sociale, culturale, diplomatice a celor 3 puteri, așa numita triadă germană, analiza care nu trece sub tăcere „fatala împrejurare“ că opoziția Vienei față de orientările liberale ale Germaniei apăsă cel mai greu asupra șanselor sale.¹² Ceea ce nu a împiedicat totuși Austria ca, prin tratatul de Olmütz, din noiembrie 1850, să-și restabilească, așa cum se știe, supremația în Bund. „O noapte tristă și posomorâtă, căsunătoare de grijă și durere se pare a se fi lăsat peste Germania“, scria *Gaseta* în august 1851.¹³ Locul marilor evenimente politice, perorează ziarul, este luat de călătoriile prinților, de balurile curților, de manevrele militare, de arestările politice iar, când și când, de câte o mascaradă parlamentară.

Reizbucnirea și finalizarea, după 15 ani, în 1866 a conflictului pentru hegemonie dintre Austria și Prusia, a găsit pe românii din Nordul Carpaților, într-un moment extrem de dificil al evoluției lor politice.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Gaseta Transilvaniei*, XI (1848) nr. 98 din 2. XII.

¹¹ *Idem*, XI (1848) nr. 50 din 21. VI.

¹² *Idem*, XII (1849) nr. 22 din 15. II.

¹³ *Idem*, XIV (1851); nr. 66 din 16. VIII.

Era momentul în care autonomia statală a Transilvaniei — cadru indispensabil al validării politice a numărului lor, premiză importantă a viitorului — era amenințată mortal. În pas cu negocierile dualiste dintre Viena și Pesta, dieta democratică de la Sibiu fusese prorogată, majoritatea dietei nobiliare de la Cluj, din 1865 reafirmase valabilitatea legii pașoptiste a uniunii, reprezentanții Transilvaniei erau prezenți în dieta de încoronare de la Pesta. În cercurile românești mai existau, cu toate acestea, speranțe că Habsburgii, după lecția din 1849, când independența Ungariei a putut fi proclamată abia după căderea Transilvaniei, vor păstra marii cetăți naturale transilvănene, cheia strategică a Imperiului spre răsărit, o oarecare autonomie, că uniunea nu va fi o fuziune. Izbucnirea războiului întărește aceste speranțe: poate că totuși, argumentează ziarele, într-un moment de răscruce ca acesta credința și sprijinul tuturor celorlalte popoare va trage mai mult în balanță decât presiunea unei singure națiuni. Proclamarea Landsturm-ului în Austria propriu-zisă a întărit nădejdlile într-o schimbare a cursului dualist al politicii interne.

Acest calcul, mai mult decât loialismul monarhic tradițional, explică puseul adevizării românești față de puterea habsburgică din vara anului 1866, prin prisma căreia presa privește războiul cu Prusia. Străbatem lunile în care ziarele par să se ia la întrecere în a îndulci știrile dramatice despre înaintarea, înainte și după Königsgrätz, a trupelor prusace, ajunse la porțile Vienei, intrate chiar în Ungaria cu apologiile victoriilor austriece din Nordul Italiei, cu textele lungi ale actelor oficiale și adreselor de fidelitate, cu ofertele de ajutoare materiale și ofertele de voluntari. Primii sunt capii bisericilor, mitropolitul greco-catolic de la Blaj, episcopii de la Oradea, Lugoj și Gherla, mitropolitul ortodox de la Sibiu, episcopii de la Arad și Caransebeș, care expediază la Viena declarații de adeviziune și emit circulare, citite oamenilor din altarele tuturor bisericilor.¹⁴ Le urmează mișcările oficialităților române ale Năsăudului și Făgărașului, purtând semnăturile și ștampilele juriilor, notarilor, preoților tuturor satelor, pentru ca, la 18 iulie 1866¹⁵, George Barițiu și Ioan Rațiu să propună, în scris, guvernatorului Crenneville, constituirea a patru batalioane de voluntari români pentru războiul împotriva Prusiei.¹⁶ Nu pot fi omise desigur apelurile ziarelor „Prefecții, tribunii, centurionii și decurionii din 1848, scrie *Gazeta*, nu vor rămâne îndărăpt în timpuri atât de periculoase”¹⁷.

Ar fi greșit însă să se creadă că această pornire războinică era singulară. Aceleași lucruri le fac autoritățile maghiare, politice și bisericesti, în comitate, scaune și orașe, autoritățile scaunelor, magistratelor și primăriilor săsești. Cu singura deosebire că acțiunile maghiare de acest gen sunt primele și, de departe cele mai puternice și că sașii, cu adeviziuni firești spre ambii beligeranți, resimțeau extrem de dureros acest război civil al lumii germane, războiul dintre *Mutterland* și *Heimatland*.

¹⁴ Arh. St. Budapesta, D-228, 1866—780.

¹⁵ *Idem*, D-228, 1866—697.

¹⁶ Arh. St. Cluj, F. G. Barițiu, nr. 41—42.

¹⁷ *Gazeta Transilvaniei*, XXIX (1866) nr. 51 din 14/2. VII.

În această atmosferă începe să se vorbească chiar despre o ridicare generală a poporului, despre un Landsturm comun al românilor, maghiarilor și sașilor. Dacă se va ajunge acolo, îndeamnă redacția *Gasetei*, să nu se pornească fără anumite garanții politice din partea puterii, să nu se înceapă nimic înainte de a fi convocat Comitetul național din 1861, să se manifeste mai multă prudență decât în 1848, deoarece „... nimeni n-ar mai afla plăcere a îndopa tunurile cuiva cu lăncieri întru nimic deprinși la arme”¹⁸. Din Brașov glasul puternic al lui Barițiu, reamintind discret marea dezamăgire de după revoluție și trauma anului 1865, sfătuiește pe conaționalii săi să nu se încreadă decât în Dumnezeu, în forțele proprii și în timp.

Într-adevăr războiul era departe de a face să dispară tensiunea adâncă care exista între forțele politice interne privind soarta viitoare a Transilvaniei. Emulația dintre etniile ei pentru a exploata momentul critic sărind care mai de care în ajutorul Vienei nu face decât să o pună mai clar în lumină. I se adaugă, ca întotdeauna în politică, arma diversivării. Stărnesc astfel un foarte mare ecou știrile, deloc inofensive, pe care le colportează ziarele maghiare privind o iminentă intrare în Transilvania a armatei României, în frunte cu domnitorul Carol. În starea în care se găsea atunci Transilvania, practic lipsită de orice fel de armată, ar fi fost destule câteva regimente, spun mărturiile contemporane, pentru ocuparea întregului ei teritoriu.¹⁹ În aceste împrejurări multe familii nobiliare se retrag în orașe. La Cluj, în iulie sunt atacate și jefuite mai multe case românești în plină zi,²⁰ iar guvernatorul Crenneville consideră de datoria sa să convoace în fața sa pe cei doi mitropoliți români pentru consultări.²¹

În replică, ziarele românești, evocând statutul de neutralitate adoptat de Carol și prezența armatei turcești la Dunăre, se grăbesc să detalieze constituirea corpului de armată maghiar al generalului Klapka în tabăra prusacă, proclamația lui Kossuth din Italia, apartenența națională a marelui învins de la Königsgrätz, generalul Benedek etc. etc.

Contrar însă așteptărilor existente, marea înfrângere suferită de Austria, a doua după 1848, a grăbit negocierile dualiste, finalizate în februarie 1867, împrăștiind și ultimele rezistențe ale Habsburgilor în privința Transilvaniei.

Și iată-ne acum în 1870, în toiul războiului franco-prusac, ultima etapă a unificării germane și în același timp etapa finală a unificării italiene. Dacă cauza Italiei a suscitat o adeziune imediată și totală a publicisticii românești, simpatia firească a acesteia față de cauza tot atât de mare și tot atât de dreaptă, a unificării Germaniei, a fost umbrată de rezerve. Este salutăată cu entuziasm orientarea germană de respectare a individualităților istorice — „Germanismul este federalismul, adică libertatea”, scrie Alexandru Roman în *Federațiunea*²² — dar în același timp hegemonia Prusiei inspiră temeri. Se fac astfel au-

¹⁸ *Idem*, XXIX (1866) nr. 54 din 25/13. VII.

¹⁹ Jancsó Benedek, *A román irredentista mozgalmak története* (Istoria mișcărilor irredentiste românești), Budapest, 1920, 66.

²⁰ *Gazeta Transilvaniei* XXIX (1866), nr. 57 din 4. VIII/23. VII.

²¹ *Idem*, XXIX (1866) nr. 56 din 1. VIII/2. VII.

²² *Federațiunea*, III (1870) nr. 5 din 23/11. XII, p. 503.

zite critici la adresa „militarismului, despotismului și feudalismului prusac“ ca și la adresa vederilor antiparlamentare ale lui Bismarck. Nu vom asista oare, întreabă ziarele, la o „prusificare“ a nobilei și cultei Germaniei, nu va urma o „eră prusacă“ care va înlocui dreptul popoarelor cu „politica sângelui și ferului“ promovată de cancelarul din Berlin²³, nu se va permanentiza o alianță prusaco-rusă, de natură să deschidă porțile Europei în fața „torentului căzăcesc“²⁴.

Direct legate de problematica unificării, raporturile dintre Germania pe cale de constituire și Austro-Ungaria, stârnesc și ele comentarii, pe cât de aprinse pe atât de contradictorii. Se fac speculații pe de o parte despre o posibilă extindere a Austriei la Dunărea de Jos fie ca preț al neutralității sale în perioada de dinaintea începerii ostilităților, fie ca recompensă a alianței sale după terminarea acestora, tot astfel cum se vorbea despre o eventuală continuare a războiului din 1866, despre o dezmembrare a Austro-Ungariei. Poziția strategică a României în coastele monarhiei dualiste și „Cheia Dunării“, prezența pe tronul de la București a principelui Carol de Hohenzollern, dificultățile prin care el trece în această perioadă, încurajează colportajia publicistică în favoarea sau în defavoarea statului român.

Survine, în al doilea rând, simpatia față de Franța lui Napoleon al III-lea, spre care se îndreptau și speranțele cehilor și polonezilor din Austro-Ungaria și apoi spre Franța republicană care reia marea tradiție a anului 1789. Influența opiniei publice pro-franceze de peste Carpați și cu deosebire a ziarului *Românul* al lui C. A. Rosetti, întărește această orientare. Înțelegem astfel de ce nu numai în presă ci și într-un memoriu înaintat împăratului Francisc Iosif în numele românilor se condamnă anexarea Alsaciei și Lorenei, fără consultarea populației lor,²⁵ dece *Reuniunea română de cântări din Brașov* dă un concert pentru ajutorarea orfanilor de război germani dar și francezi,²⁶ dece la Blaj se formează o societate pentru colectarea de ajutoare în favoarea Franței.²⁷

În sfârșit, unificarea Germaniei are din nou reverberații asupra problemei Transilvaniei. În această perioadă de început a dualismului era destul de răspândită convingerea că regimul instaurat în 1867 va avea o viață scurtă și că izbucnirea războiului îi va da lovitura de grație. Prăbușirea sa părea cu atât mai apropiată cu cât, într-adevăr, conflictul franco-prusac a fost acela care a declanșat marile eforturi politice ale cehilor pentru instaurarea unui regim trialist. Sunt urmărite cu o foarte mare emoție în cercurile românești demersurile lui Rieger și Palacky la Praga, Viena, Paris, refuzul dietei Boemiei de a-și trimite reprezentanții în parlamentul central, dizolvarea acesteia. Sunt publicate integral memoriile ale mișcării naționale cehă, se preiau articole din presa ei. Reuniunea femeilor române oferă redactorului ziarului „Reform“ din Praga, Franz Schuselka, darul simbolic al unei pe-

²³ *Idem*, III (1870) nr. 129 din 25/13. XII, p. 503.

²⁴ *Idem*, III (1870) nr. 119 din 30/18. XI, p. 464.

²⁵ Arh.St.Cluj, F. V. Roman, dos. II/29, p. 54.

²⁶ *Gazeta Transilvaniei*, XXXIII (1870) nr. 98 din 28/16. XII.

²⁷ *Idem*, XXXIII (1870) nr. 42 din 15/3. VI; *Idem*, XXXIII (1870). nr. 89 din 26/14. XI.

nițe de aur.²⁸ În acest context se discuta foarte serios dacă încoronarea lui Francisc Iosif cu coroana Sfântului Venceslav și re acordarea autonomiei Boemiei de către Austria, nu va obliga Ungaria să procedeze la fel cu Transilvania. Chestiunea acesteia — argumentează într-un glas presa românească — nu era mai puțin la ordinea zilei, câtă vreme uniunea s-a făcut fără acordul majorității populației, câtă vreme reprezentanții acesteia boicotau parlamentul de la Pesta, câtă vreme drepturile legitime ale naționalităților erau sistematic încălcate.

Deși nici în 1870—71 unificarea Germaniei nu a avut asupra român timer transilvăneni consecințele benefice imediate pe care le scontau ei, efectele de perspectivă ale modelului german, intens explorate și exploatate în toate desfășurările sale, rămâne foarte important. Imaginea de presă a acestui model, pe care am încercat să o reconstituim, a vorbit celor din trecut și ne vorbește nouă celor de azi despre voința unei mari națiuni și a unui mare om de stat, despre imperativul fructificării tuturor oportunităților care apar în viața unei națiuni, despre responsabilitățile care apasă asupra celor ce își asumă conducerea destinelor unei comunități naționale, despre dreptul imprescriptibil de judecată a istoriei asupra faptelor lor.

SIMION RETEGAN

BILD DER VEREINIGUNG DEUTSCHLAND IN DAS DER SIEBEN BÜRGISCH — RUMANISCHEN PRESSE

(Zusammenfassung)

Der Aufsatz belebt das Bild der deutschen Vereinigung, so wie diese in zwei siebenbürgischen rumänischen Zeitschriften „Gazeta de Transilvania“ und „Foaie pentru minte, inima și literatura“, die wichtigsten rumänischen Periodika der Zeitspenne, gegen Mitte des vergangenen Jahrhunderts erschien. Die bedeutendsten Ereignisse des Vereinigungsvorgangs werden chronologisch widerspiegelt: die Einrichtung und Aktivität des Frankfurter Parlaments in den Jahren 1848—1849, der Krieg gegen Österreich von 1866, und der Krieg mit Frankreich von 1870—1871.

Der Verfasser stellt sich insbesondere die Analyse der direkten und indirekten, der positiven oder negativen Nachwirkungen dieser Ereignisse auf den politischen Zuständen bei den Siebenbürger Rumänen vor. Österreichs Niederlage in Jahre 1866 beschleunigte die Beendung der Verhandlungen für die Doppelmonarchie; gleichfalls bewickte der preußisch-französische Krieg auch den Kampf der slawischen Völker und der Rumänen für die Einsetzung des Foederalismus im Habsburger Kaiserreich.

CORRESPONDENȚA MOLDOVEANULUI GRIGORE CREȚU CU IOAN MICU MOLDOVAN ÎNTRE ANII 1870—1876

La Filiala Arhivelor Statului din Cluj-Napoca, în fondul Blaj, arhiva personală Ioan Micu Moldovan, se păstrează un număr de 18 scrisori provenite de la profesorul Grigore Crețu (1848—1919). Originar din Târgu Neamț, Grigore Crețu a funcționat în anii tinereții ca profesor de română și latină mai întâi la Seminarul din Roman, apoi la cel din Huși, iar din ultimii ani ai secolului al XIX-lea până la pensionare la Liceul „Matei Basarab” din București. Din cele 18 scrisori publicăm primele 16 care datează din perioada când a predat la Seminarul din Huși, celelalte două fiind expediate mai târziu din București. Toate i-au fost adresate profesorului blăjean Ioan Micu Moldovan, cel mai apropiat discipol și colaborator al filologului Timotei Cipariu. Între Grigore Crețu și Ioan Micu Moldovan s-a stabilit o caldă prietenie cu prilejul unei călătorii de studii a celui dintâi la Blaj. După cum el însuși mărturisește, în cele patru luni, cât a stat în orașelul de la împreunarea celor două Târnave, s-a atașat și de alte cadre didactice blăjene, pe care le amintește în corespondența sa. O deosebită stimă și considerație i-a păstrat toată viața savantului Timotei Cipariu.

Correspondența merită să fie pusă în circulație deoarece reflectă aspecte mai puțin cunoscute ale intenselor relații dintre centrul cultural transilvănean al Blajului și cel moldovean al Hușilor, mijlocite de Grigore Crețu și de Ioan Micu Moldovan. Intensificarea acestor relații a fost favorizată de faptul că atât la Blaj cât și la Huși funcționau importante tipografii patronate de diecezele episcopale în care se editau manuale și cărți cu conținut bisericesc sau științific. De altfel în corespondența lui Grigore Crețu ponderea principală o deține schimbul de manuale și cărți de uz bisericesc sau științific dintre cele două centre culturale. Încă din prima scrisoare, dar și din celelalte care-i urmează, reiese că profesorul din Huși trimitea școlilor blăjene cu precădere manuale, atlase și hărți cu caracter didactic. Dacă atlasele și hărțile se referă la Dacia, adică la întreg teritoriul locuit de români, în schimb în seria manualelor expediate la Blaj figurează: *Aritmetica* și *Geometria* de Melicu, *Chimia* de Poni, *Istoria universală veche, medie și modernă* de Mandinescu, *Limba română* de Baronzi, *Sintaxa latină* de Circu, *Gramatica limbii elene* de Burlă, un *Abecedar* de Petrini și un altul de Adrian, o *Geografie* și o *Carte de lectură* cărora nu li se indică autorii. Autorii altor manuale serveau seminariile teologice. De asemenea se mai adăugau și cărți de uz bisericesc. În plus, profesorul din Huși a mai oferit colegilor din Blaj și unele publicații cu conținut științific printre care merită să fie menționate *Cronica Romanului* și *Cronica Hușilor* de Melchisedec, *Retorica* de Gusti, *Istoria bisericii române* de I. D. Petrescu.

În scrisorile lui, Grigore Crețu a solicitat și el blăjenilor următoarele manuale: *Gramatica limbii române* și cea latină de Cipariu, *Gramatica română* editată de Bălășescu în 1848, *Gramatica română* a profesorului brașovean Gavril Munteanu, *Limba maternă* de Ilarion Pușcariu, *Istoria Ardealului* și *Geografia Ardealului* de Ioan Micu Moldovan, *Istoria Transilvaniei* de I. Rusu, *Abecedariul* lui Solomon de la Blaj și cel al lui I. Pop de la Gherla, *Legendariul* și *Metodul* de Ștefan Pop etc. Se adăugau și în acest caz manuale pentru seminariile teologice și o serie de cărți de uz religios. În acest sens sunt amintite unele din scrierile lui Șaguna și Popea de la Sibiu, precum și ale lui Ioan Papiu de la Gherla. În solicitările profesorului hușian un loc important ocupă însă lucrările cu caracter filologic. Între ele un loc aparte au operele și studiile lui Cipariu: primul volum al *Gramaticii limbii române* premiat de Societatea Academică, *Principia de limbă și de scriptură*, *Elemente de poetică, metrică și versificațiune*, *Acte și fragmente*, *Crestomația sau Analecte literare*, *Cuvânt la deschiderea Asociațiunii*, *De re litteraria valachorum*, *De latinitate linguae valachicae*, *De nomine valachorum gentile*.

Înșușirea lucrărilor lui Cipariu demonstrează că Grigore Crețu avea el însuși preocupări filologice. Aceste preocupări explică de ce el îi cere prietenului său de la Blaj să-i trimită toate numerele apărute din „Arhivă pentru filologie și istorie“. Pe aceeași linie îl roagă pe Ioan Micu Moldovan ca fie el, fie Cipariu să-și dea părerea într-o revistă asupra cuvintelor cărora Hașdeu le atribuia în *Istoria critică a românilor* o origine traco-dacică. Prețuirea pe care o manifesta față de erudiția lui Cipariu l-a determinat pe Grigore Crețu să-l îndemne să răspundă la critica făcută gramaticii sale, premiate de Academie, de către profesorul ieșean Burlă. Interesul lui Grigore Crețu față de problemele filologice se poate deduce și din informația pe care i-o furnizează într-una din scrisori lui Ioan Micu Moldovan despre traducerea lucrării fundamentale a romanistului Diez de către doi francezi.

Preocupările filologice ale profesorului hușian s-au manifestat și cu ocazia vizitării mănăstirilor din Bucovina și a bisericilor din sudul Basarabiei unde a copiat inscripții și a cercetat manuscrise vechi. La Voroneț, de exemplu, a descoperit manuscrisul unui *Apostol* care conținea fenomenul lingvistic al rotacismului, constând din transformarea lui *n* intervocalic în *r* (cuvântul *mână*, de exemplu, apare scris *mără*).

Într-o scrisoare el se plânge lui Ioan Micu Moldovan că i-a împrumutat manuscrisul profesorului Sbiera de la Cernăuți, dar acesta refuză să i-l restituie. De aceea îl ruga să-i dea detalii asupra procedeelelor juridice din Austria, fiindcă voia să-l dea în judecată pe Sbiera. Până la urmă Sbiera a publicat un studiu despre manuscris cu titlul: *Codicele voronețian*. Grigore Crețu a scris o critică în legătură cu studiul lui Sbiera care a apărut la București în anul 1886.

Din corespondență rezultă că pe profesorul hușian îl interesau și *Dizertațiunea despre tipografiile românești* a lui Vasile Pop, *Istoria bisericii românilor* de Petru Maior, *Noaptele carpatine* a lui I. C. Drăgescu etc. În scrisorile sale Grigore Crețu i-a solicitat lui Ioan Micu Moldovan cărți nu numai pentru sine, ci și pentru alți intelectuali moldoveni. Astfel, a intermediat principalele opere cu caracter filologic ale lui Cipariu, pentru

învățatul episcop Melchisedec de la Ismail din sudul Basarabiei, precum și pentru arhiereul ieșean Filaret Scriban. La rândul său, Ioan Micu Moldovan a mijlocit pentru Grigore Crețu, după cum s-a văzut, procurarea unora din lucrările episcopului Șaguna și protosinghelului Popea de la Sibiu, precum și ale canonicului Ioan Papiu de la Gherla.

Grigore Crețu a intermediat, de asemenea, trimiterea de la Blaj a unor cărți, ziare și reviste pentru Societatea de lectură care s-a înființat la Huși. Pentru ea îl ruga pe Ioan Micu Moldovan să încerce a-i procura gratuit: „Arhivul“ lui Cipariu, „Economul“ și „Agronomul“ scoase de Ștefan Pop, precum și o revistă pedagogică redactată de Popescu. În acest sens preciza că asociația hușiană primea gratuit din Transilvania: „Federațiunea“ și „Sionul“, nu însă și „Albina“. De aceea voia să știe ce deosebire există între „Albina“ și Federațiunea“ ca program și orientare.

În sfârșit, corespondența prezintă importanță fiindcă întregeste informațiile despre Adunarea românilor de la Putna din 1871. Scrisorile relevă că, în majoritatea lor, manualele, cărțile cu caracter științific ori bisericesc, gazetele și revistele cerute de Grigore Crețu pentru el, Melchisedec sau pentru Societatea de lectură din Huși, i-au fost furnizate de Ioan Micu Moldovan în schimbul unor produse culturale similare, dar mai ales contra cost, pe bani. În cazul unor opere devenite rare, ce nu i-au putut fi procurate, s-a recurs fie la copierea lor cu ajutorul unor elevi sau studenți, fie la împrumuturi pe timp limitat. Astfel s-a procedat cu *Dizertația despre tipografiile românești* a lui V. Pop și cu *Istoria bisericii românilor* a lui Petru Maior. Referitor la ultima, profesorul hușian îi adresa colegului său blăjean îndemnul de a o retipări integral, inclusiv partea rămasă în manuscris, însoțit de ample note explicative. Într-una din ultimele sale scrisori expediate din Huși îi mărturisea lui Ioan Micu Moldovan că intenționa să scrie un studiu despre opera lui Petru Maior.

Scrisorile, referindu-se aproape toate la oferte sau la cereri de cărți și manuale, cuprind și calcule privind prețurile acestora, precum și informații asupra achitării valorii lor.

În concluzie, corespondența lui Grigore Crețu reliefează aspecte mai puțin cunoscute ale intenselor legături dintre unul din cele mai importante centre culturale ale românilor transilvăneni și unul similar din Moldova pe parcursul deceniului opt al veacului al XIX-lea. Aceste legături se înscriu în vasta arie a contactelor culturale dintre românii de pe cele două versante ale Carpaților din a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Ele demonstrează intensificarea acestor contacte sub influența stimulativă a efervescentei politice prilejuite de unirea din 1859, de reformele lui Cuza și de atmosfera pregătitoare a războiului de independență din 1877—1878. Coroborate cu reacția românilor transilvăneni față de încheierea compromisului dualist austro-ungar din 1867, strădaniile depuse de intelectualii vremii pentru amplificarea legăturilor culturale cu frații de la est și sud de Carpați aveau menirea de a-și aduce contribuția la pregătirea spiritelor pentru unirea cea mare din toamna anului 1918.

ANEXE

Profesorul Grigore Crețu către Ioan Micu Moldovan*

I.

1870, sept. 17 tot Iași

Dulcele meu,

După ce alaltăieri, 15/9, ți-am trimis din Istoria lui Pütz¹

- 1) vol. prim (nu nou), prețuit în 1 fl[orin] 50 [creițari] și
- 2) vol. secund prețuind 1 fl. 50, mă grăbesc cu plăcere a-ți trimite și următoarele, ce le cred necesare pe la Blașiu:
- 3) vol. I, Pütz (nou e 2 fl. 35 [creițari] la libr. 1 fl. 50
- 4) vol. II, Pütz, tot vechiu prețuit 1 fl
- 5) Un atlas rom[ân] cu harta Daciei 2 fl.
- 6) O chimie de Poni² 2 fl. 50
- 7) Istoria vechea de I. Mandinescu³ 2 fl.
- *8 Aritmetica de Melicu⁴ 1 fl. 45
- *9 Geometria de Melicu 1 fl. 65
- 10) Geografia 0,33 fl.
- 11) Beserica adevărată 0,85 fl.
- 12) Știința și cultura preutului rom[ân] 0,45 fl.
- **13) Abecedaria 0,30 fl.
- 14) Istoria beseric[ească] (p.d. Rațiu)⁵ 0,75 fl.
- **15) Carte de lectură 0,30 fl.
- **16) O chartă a Daciei (e în Aritm.) 0,50 fl.

17) Un tablou de terminațiunile flexionarie (e în Chimia). Aceste toate costă 18 fl. 30 cr., după prețul cu care le-am putut căpăta. Trei cărți am trimis din cele mai vechi, fiindcă le-am găsit mai eftine la un legătoriu, dară și acestea legate sunt ca noi. Pentru Cronica Hușilor 3, 50, te rog a mai aștepta până ce vor ajunge în Huși, căci aici nu e. Dlui Rațiu aici nu i-am găsit Retorica de Gusti⁶.

* În legătură cu viața și activitatea lui Ioan Micu Moldovan vezi: Ioana Botezan, *Ioan Micu Moldovan și Academia Română*, în *Marisia*, Tîrgu-Mureș, VII, 1977, p. 197—209; Ioana Botezan și Maria Roșca-Rosen, *Correspondența dintre Ioan Micu Moldovan și Simion Mihali (I—II)*, în *Marisia*, VIII și IX, Tîrgu Mureș, 1978 și 1979; Ioana Botezan, *Fondul de documente Ioan Micu Moldovan*. În *Rev.Arh.*, 1977 nr. 2; Ioana Botezan, *Contribuția lui Ioan Micu Moldovan la dezvoltarea învățământului românesc din Transilvania în perioada 1860—1914*, în *Sargetia*, Deva, X/1973, p. 251—261 ș.a.

¹ Pütz, Wilhelm, profesor superior la Gimnaziul catolic din Köln. În fondurile Bibliotecii Filialei din Cluj a Academiei se află, în biblioteca rămasă de la T. Cipariu, manualul lui W. Pütz intitulat: *Grundriss der Geographie und Geschichte der Alten, Mittlern Und Neuern Zeit für die Obern Klassen Höherer Lehranstalten*, ediția a VI-a, Coblenz, 1851 (Cota: B. 11836, coligat 3 vol.).

² Poni, Petru (1841—1925), om de știință și politician român, membru al Academiei Române, autor de manuale școlare: *Chimie* (1887), *Elemente de fizică* (1874 și 1891).

³ Mandinescu, Ioan (1833—1868), profesor de istorie la Seminarul de la Socola, autorul *Istoriei universale* în 3 volume.

⁴ Melik, Ioan (1840 — ?), profesor de matematică la Universitatea din Iași. În 1888 publică: *Geometria și Curs practic de geometrie elementară*.

⁵ Rațiu, Ioan (1828—1902). Om politic din Transilvania. Unul din întemeietorii Partidului Național din Transilvania. Memorandist.

⁶ Gusti, Dimitrie (1818—1887), scriitor și om politic român; profesor în Iași și autor de cărți didactice: *Geografia* (1842), *Retorica* (1852) ș.a.

Cărțile cu o cruce nu cred să rămână la dta, căci profesori[i] de științe au mare ură pre ele. Cele cu 2 cruci se pot trece la d. Solomon⁷, cu care am vorbit. Și dacă adunăm la suma precedentă 75 cr., ce i-am dat la poștă pentru cele 2 volume de istorie pe cari vi le-am trimis mai înainte, atunci se cuvine ca eu să mă achit mai de toată datoria ce o am în Blașiu: 9,55 la dv. și 12 la tipografie și așa să rămân datoriu numai cu 2 fl.; dară Cronica Hușilor va costa mai mult.

Vă rog a-mi trimite sau cel puțin a mă îndrepta unde și cum să găsesc Archi-vul, căci în seara de plecare am uitat amândoi.

Nu mă îndoesc că ai căpătat 2 portrete de la d. Masim⁸, unul ca să se trimită dnei Emilia Rațiu⁹ și altul să se trimită dlui I. M. Moldovanu în Blașiu. Și pe lângă toate acestea-ți mulțiam anticipande de răfuea ce vei face cu tipografia, luând și adevărînția mea de acolo și despre salutările frățești ce vei arăta din parte-mi și la ceilalți.

O strângere de mână de la

Gr. Crețiu

[Pe verso însemnări de mână lui I. M. Moldovan privind prețul cărților].

Original. Document nr. 10258 la Arhivele Statului Cluj-Napoca, fondul Blaj, arhiva personală Ioan Micu Moldovan. (În continuare prescurtat: doc. nr., fond citat).

II.

1870, 30/9 stil nou, Huși

Dulcele meu,

Mă simt datoriu a cere scuze pentru prea lunga așteptare ce v-am cauzat cu trimiterea Cronicei Hușilor; crede, rogu-te, că n-a fost altceva decât neîncetata ocupare cu examinarea școlarilor. Nu mă îndoesc că ați primit un pac de cărți, în valoare de vro 20 fr., pe lângă cele 2 cărți ce vi le trimiseseam mai dinainte. În scrisoarea aceea trebuie să declar că am făcut o eroare în calcul și anume, în loc de a pune datoria mea către tipografia archi[diecezană] cu 13 fl. am pus numai 12 și așa rămăsesem datoriu în Blașiu nu cu 2, ci cu 3 fl., pe cari-i solvesc cu 7 lei n[oi] în hârtie de a Cronicei Hușilor. Cu această ocaziune rectorul Seminarului de aici trimite o carte a sa pentru bibliot[eca] gim[naziului] și vă mulțumește pentru aile dv. Despre cărți religioase ca: Introducerea în sântele cărți, Teologia pastorală, Teologia dogmatică, Catehism dogmatic, Introducerea în teologie de Melchisedec¹⁰, Omiletica, Teol[ogia] morală de Scriban¹¹ și Ermeneutica de Dionisie¹² se pot căpăta de la Seminarul Socola din Iași cu prețuri cam de 2 fr[anci] fiecare.

Retorica de Gusti, pentru d. Rațiu, nici până acum, cu părere de rău, n-am găsit, dară de cele bisericesti de Dionisie se găsesc și la Filtsch¹³, precum și Teologia morală și Omiletica menționate mai sus.

⁷ Solomon, Petru (1842—1891), pedagog român din Transilvania, profesor la Școala normală din Blaj (1867) și apoi la Institutul pedagogic din Blaj (1880—1891), autor de manuale școlare: *Abecedar*, *Computul mental cu cifre ș.a.*

⁸ Massim, Ioan C. (1825—1877), profesor, membru al Academiei Române. Împreună cu A. T. Laurian a redactat *Dicționarul și glosarul limbii române*.

⁹ Rațiu, Emilia, soția memorandistului Ioan Rațiu.

¹⁰ Ștefănescu Melchisedec, (1822—1892), cleric erudit, episcop de Roman, profesor la Seminarul din Huși și Iași, ministru în timpul lui Cuza (1860), membru al Academiei Române.

¹¹ Scriban, Filaret (1811—1873), cleric, profesor și scriitor român, a militat pentru Unirea Principatelor, autor de lucrări cu caracter bisericesc.

¹² Romano, Dionisie (1806—1873), episcop de Buzău originar din Săliștea Sibiu-lui, profesor, a publicat mai multe lucrări cu caracter bisericesc, a tradus din franceză (*Châteaubriand*).

¹³ Filtsch, Samuel, librar și editor din Sibiu.

Vă atrag atențiunea asupra numelui găsit la Alba Iulia, ce se află la dn. Belgianu. Cât despre mine, ași dori să posed Archivul, despre care v-am scris și în precedenta epistolă și de îndată ce-l voi primi [il] voi achita în bani cu zimți. Domnului Solomon ași voi să-i trimit un Abecedariu de Petrini și o colecțiune de fabule de același, dară ambele nu-mi sunt la îndemână, cum și un Abeced[ar] de Adrian, cu câte un portret național la fiecare literă.

Iară de cele din București, cari le-a editat Eliade etc. acum, se poate căpăta mai lesne de la librării de acolo.

Și finind, nu preget a vă spune plăcerea ce am și voi avea ori de câte ori ași putea să vă îndatorez cu cele specificate.

O strângere de mână frățească.

Gr. Crețiu

P.S. 1870, 10/10 st. n. . Huși. Homø proponit Deus disponit. Pe când credeam că aceste rânduri să fie la dta, mă trezii numaidecât cu pacul înapoi de la poșta Iași cu noțiția: că cărți și tipărituri neîmpachetate nu se pot trimite afară din țară nefranțate. În urma acestora deci sum silit să le împachetez și cu acestea fericire! o dată se trimit *bibliotecei gimnaziale* Retorica de Gusti, pe care am găsit-o și pe care o caută d. Rațiu. Știu că de la bibliotecă o poate folosi oricare profesoriu. Și cerând scuze că v-am întârziat și mai amintindu-vă de Archivu vă salut sincer.

Idem

P.S.S. Cât pe ce eram să uit a-ți însemna că la București e eșit o carte: Metro-poliile țării sau Istoria bisericei române, nu știu de cine (poate de Melchisedec) și la Iași este acum o prescurtare de aceeași istorie de F. Scriban.

[Marginal I. M. Moldovan face multiple însemnări și socoteli bănești privind schimbul de publicații dintre cele două centre de cultură: Blaj și Huși].

Original. Doc. nr. 10259, fond citat.

III.

1870, dec. 21, Huși

Domnul meu!

O bucurie surprinzătoare mi-a cauzat primirea Archivului și a Noptilor carpatine¹⁴. Dară, fiindcă mai întâi am primit scrisoarea dta, trebuia să-ți spun impresiunea ce mi-a produs aceasta. Pe la finea primei pagine dta zici: „Rogu-te să nu pregeți cumva a te așeza față de oglinda, când cetești această scrisoare și întinzând mâna pre dinapoi a prinde tipul [chipul] și a mi-l tramite spre recunoaștere”; și la început: „Mult mi-ar plăcea să vădii cu ce față faci când cetești șirelele acestea”. Aceste șire cetite numai singure mi-au îngălbenit fața și mi-au încrețit părul, crezând că ai fi vrut să-mi zici că ce feliu de om sum de nu mi-am îndeplinit îngăgiamentul de a vă trimite cărți pentru cărți. Mai glos însă, văzând că le-ai primit, m-am liniștit. Acuma, deși în acel timp n-aveam la îndemână oglinda, totuși am plăcerea a te înștiința că și atunci și în prezent fața mi-a fost și mi-e veselă și sum sănătos.

Despre Ițicani, scrisă de d. Offenheim Itzcany, pentru că drumul de fier e al său pe 99 ani, vei ști că e un sat lângă Suceava, unde e și gara căii ferate ce dă îndată în România și ca să meargă pre la Bistrița și Oșiorhei trebuia să treacă prin Ițicani. Iară dacă a vizitat și gara Cracau și eu zic că rău a făcut.

Nu știu pacul dt. plătitu-a fost ori ba, eu însă am mai plătit numai 1 leu, 50 bani, se vede că pentru vamă sau pentru altceva.

Mulțiamindu-vă pentru numerele 1—38 ai Archivului și p[entru] 2 Nopti carpatine, vă trimit cei 15 fl. 21 cr. Restul de la 1 nap[oleon] și 3 #¹⁵ [il] veți opri: o parte pentru abonament pe anul venitoriu la Archivu, care doresc să-mi vină separat fiecare nr., iar de cealaltă sumă [il]mi veți procura 2 gramateci mari și mai multe mici de-ale dlui Cipariu. Te-ași mai ruga p[entru] Programa gimnaziului din

¹⁴ *Noptile carpatine sau Istoria martirilor libertății*, Pesta, 1867, de Ioachim C. Drăgescu (1844—1915), poet și scriitor român din Transilvania.

¹⁵ Galbeni.

nul curent, dacă a apărut, cum și pentru vro 10—15 cataloage ale cărților tipografiei. Vă trimit un abecedariu ilustrat (ca și abec[edarul] și lectura din rândul trecut), mai mult pentru formă, decât pentru metodă, în care privesc noi cești de dincoace suntem tot cam pe gios, fiindcă se apucă de asemenea lucruri tot oameni nechia-mați ca Petrini etc. Cu astă ocaziune primiți și începutul din Retorica de Gusti, pe care l-ași fi scris și mai înainte de [a] mă aștepta poșta. Un exemplariu din alăturatul valțiu [de] Sevasti e la dispozițiunea acelora ce știu cânta din pian, vioară sau flaut și care și-l pot prescrie în 1—2 ore. La ocaziune să mă înștiințezi dacă pre acolo aveți vrun exemplariu din poeziile populare culese prin toate păr-țile Daciei de V. Alecsandri, 1866.

Nu de mult a eșit de sub presă: Metropoliile țării sau Ist. bisericeii române de I. D. Petrescu, prof. la Semin[arul] Argeșiu, se găsește la Ioanid etc., 1 l[eu], 50 b[ani]. Cuprinde 130 pagine cu următoarele materii: 1) Creștinismul în Dacia; 2) Clemente; 3) Biser[ica] primitivă a Moldovei; 4) Metropolia Sucevei; 5) M[itro-polia] Argeșului; 6) M[itropolia] Sirmului; 7) M[itropolia] Albei Iulie; 8) Trei sanți ierarhi; 9) Cronologia acestor mitropolii. Aceasta, știind că te ocupi cu ase-menia cărți, ți-o și trimit, pentru care mi-ți adăuga vro 1—2 gramatici de a dlui Cipariu.

Pe aici cam e frica de rus. Prin țară circulă o suplică către adunare pentru a se face niște legi: p[entru] responsabilitatea ministerială, simplificarea sistemului financiar etc.

Fratele dlui Solomon din Blașiu e aici la farmacie și se află sănătos.

Abecedariul, un exemplariu din valțiu și cărțile de joc alăturate vei binevoi a le trimite prin poșta dlu I. Rațiu la Turda, celelalte d. Nicula [la] Abrud.

În fine, aducându-ți aminte de mine când vei avea ocaziune a te întâlni cu acei domni ce ai avut bunătațe a mi-i recomanda spune-le, rogu-te, că-mi aduc adesea aminte de dlor. Și sperând că te voi vedea la Făgărașiu, te strâng frățeste de mână.

Gr. Crețu

P.S. Pot spune dlui Micu¹⁶ că îndemnul dsale ne-a fost de bun augur: azi avem 70 # strânși pentru cabinetul de fizică, ce sperăm să-l înființăm și din cari 60 i-am și trimis mecanicului Rohrberk din Viena. Nu cumva ai găsit cărțile d-tale în urmă-mi Istoria bisericească de prepozitul Rațiu, care a avut bunătațe, știi, să-mi prezenteze un exemplariu?

Despre moartea m[ult] stim[atului] canonic ne-am înștiințat cu mahnire.

[Marginal, pe prima filă, I. M. Moldovan notează: „exped. 27/I, 1871/”. V. și epistola următoare].

Original. Doc. nr. 10260, fond citat.

IV.

1871, ian. 15'/27, Huși

Domnule Moldovanu,

Precum vezi, scrisoarea alăturată era scrisă de mult, însă niște mici împre-giurări (imprumutarea valsurilor la unii și la alții), m-au împiedecat de a o es-pedia. Contând pe bunătațe ce te caracterizează, sper că mă vei ierta de întâr-ziere. Si cărțile și paralele le-am plătit [...]¹⁷.

Mă aștept la o critică a Croniceii Hușilor și ale altor opere de pre la noi. Asta produce mult bine. Dacă ai la îndemână vrun abecedariu de-ale lui Po-pescu¹⁸ din Sabiniu, aruncă-l, rogu-te, în pachet indicând și prețul său.

[Gr. Crețu]

[Pe verso însemnări de mână lui I.M. Moldovan despre cărțile trimise la Huși].
Original. Doc. nr. 10261, fond citat.

¹⁶ Micu, Alexandru (1830 — după 1900), profesor de fizică în Blaj, vicar foraneu în Făgăraș, canonic în Blaj, autor de manuale școlare, filantrop român.

¹⁷ Indescifrabil.

¹⁸ Popescu, Ioan (1832—1892), pedagog român din Transilvania, membru co-res-pondent al Academiei Române.

V.

1871, fevr. 26/10, Huși

Domnul meu!

Aceste șire au de scop a te înștiința că în 27/1 stil nou ți-am expediat o serisoare cu 55 lei noi înlăuntru și un pachet cu cărți în val[oare] de 8 lei noi, cari nu știu de le-ai căpătat, fiindcă eu n-am primit nici o știință. De aceea dacă n-ai primit nimica până la cetirea astor linie înștiințază-mă, te rog, pentru ca să pot face pașii cuveniți la administr[ăția] poștală. Iară de ai primit, nu mă îndoiesc că mă vor asigura despre aceasta prin primirea Archivului pre anul curent, număr câtră număr a celor 2 gramatici mari și 8 mici de Cipariu, ce vi le-am cerut. Totodată, vă poftesc a-mi mai trimite 5 exemplare din Panteon și Archivu pre cei 4 ani repauzați, al căror prețiu sper să-l căpătați mai curând decât în trecut.

D[omnul] Gr. Crisoscole, profesor în Vaslui, pentru care comisionez Archivul, voește să prezinte gimnaziului din Blășiu o chartă a Daciei, de răsposatul litograf A. Parteni, chartă foarte detaliată și mai mare decât statul unui om. Nu știu însă de nu vor opri-o la graniță. Cred că asta nu se află prin Blășiu, fiindcă nu de mult a apărut.

La ocaziune mă veți înștiința dacă au apărut a 2,3 etc. fascicolă din tom. II Revelațiunea divină și dacă au apărut veți binevoi a scrie dlui Pop să le tramită Seminarului după promisiune. Dară Liturgia pre note de I. Șierban, canonic în Gherla, eșită de sub presă, dar jurnalul și abecedariul dlui I. Pop¹⁹, tot din Gherla?

Pacurile destinate p[entru] Turda și Abrud nu mă îndoesc că le vei fi expedit.

Va apare în curând și tomul II din Istoria universală de Mandinescu. Cum vi se pare cartea?

Salutări. Salutându-te frățiește, te strâng de mână

Gr. Crețiu

Original. Doc. nr. 10262, fond citat.

VI.

1871, sept. 26/7, Huși

Fiindcă am întârziat cu trimiterea banilor atât de mult, ar trebui să încep a-ți înșira cauzele ce m-au împiedecat și să cer scuze mari și multe. Însă, pentru că te cunosc că ești așa de bun că ai să mă ierți și fără înșirarea aceloră, urmez cu altele mai ales că și poșta va pleca preste 1/2 oră.

Nu vă eram datoriu cu 21 florini p[entru] 1 Arch[ivu] + 5 Pant[eon] + Ist[oria] bes[ericească], cari socotindu-i pre atunci câte 2 lei, 10 b[ani] dau 44 l[ei] și 10 b[ani], din cari scoțând suma de 23 l[ei] n[oi] (?) ce mi-aduc aminte că ți-am transmis în 2 volumi, nu 4 din Ist[oria] l[ui] Mandinescu a 4, l[ei], 2 Istoria bes[ericească] a Rom[anului] de Scriban, a 2 l[ei], 50 și un proces al lui Climent a 2 l[ei], mai consideră și transportul poștal de 1 l[eu] 50, rămân din datoria veche 19 l[ei] și 60 b[ani]. Îți trimit acum banii pentru a-mi tramite:

1) mie un exempl. compl. din Archivu = 12 fl., cari socotindu-se acum galbenul cite 5,55—60 napol[eon] = 9,35—40 și prin urmare florinul câte 2 l[ei] 12 b[ani] dau suma de 50 l[ei] și 88 bani și aceștia adunați avem 19 l[ei], 60 b[ani], avem 70 l[ei] 48 b[ani], cari se acoper cu 6 galbeni ce-i trimit. Trimit și un

¹⁹ Este vorba de Ioan Papiu (1833 — [după 1900]), prepozit și scriitor român din Transilvania, profesor și director al Gimnaziului din Năsăud (1865), profesor, director și inspector școlar la Gherla, autor de manuale școlare.

exempl. Învățătorul copiilor, à 90 b[ani] pentru dl. Solomon în locul căruia ași dori să capăt câte un exempl. de Geografia și Istoria Ardealului de I. M. Moldovan. Învățătorul, ca și Istoria sacră le veți primi cu transportul plătit de aici.

Dacă impregiurările te iartă să mai tramiți cărți pre așteptare, eu te-aș ruga să expediezi sub adresa părintelui Filaret Scriban în Iași (prin arhiepiscopul Iosif Bobulescu)²⁰:

1) Archivu compl[et] — 12 fl.;

2) Un exempl. Acte și fragmente, de Cipariu = 1,30 fl.;

3) Acte sinodali de I. M. Moldovan = 1,10 fl.;

4) Ist[oria] bes[ericească] de Rațiu (a cărei prețiu catalogul [îl] arată 1 fl.), cari în total fac 15 fl., 48 cr., ce-i veți primi directe, ori prin mine. I-ați mai putea tramite câte ceva, de vei crede că nu are, căci sanția sa vrea să facă un apendice la manualul său de Ist[oria] bes[ericească] rom[ână]. Pentru aceasta te-ai putea informa de are sau nu vruna carte, observând puțin notele din manualul său. Voi să vă întreb cum vi s-a părut cartea sa?

Mult ne pare rău că n-au mai apărut și alte numere din Archivu și mult mi-ar părea bine să răspundă d. Cipariu lui Burlă²¹ cel cu art[icolul] critic din Convorbiri. Atunci cred că s-ar face mai multă lumină. D-lui nu prepară oare și sintaxa pentru concurs la Academie? Cred că nu te va supăra prea mult a face să vadă biletul sau scrisoarea mea dl. G. Pop din Clușiu, pentru că ași voi să ne tramită după promisiune și a doua broșură din Ist[oria] rev[elației] div[ine] pentru bibliotecă. Vei face bine să-mi spui dacă broșura lui V[asilie] Pop despre tipografiile rom[ânești] e toată reprodușă în Leptur[arul] Pumnului²² și dacă nu, să mi-o tramiți pentru vro lună și 1/2 p[entru] a-mi decopia ce-mi lipsește. Ba, vei adauge, rogu-te, și vro 1—2 din Programele gimn[aziului] ce cuprind disertațiuni sau părți dintr-însele, cari nu se află în Archivu, nici în Anuariul ce mi l-ai tramis, nici în Analecte, tot numai p[entru] vro, 1,1/2 — mult 2 luni.

Cartea lui Bălășescu²³: Gram[atica] rom[ână] din 1848 și care-mi spuneai că se află în biblioteca Semin[ariului], nu știu cum ași face să o capăt pentru vro câteva luni spre a-mi decopia partea ce nu se află în gramatecele lui tipărite în București pre la 1850 și mai cu samă disertațiunile și compozițiunile ce zice el că le-a tratat acolo mai pre larg. De crezi dta că nu s-ar putea decopia acelea în Blășiu, atât din gramatică, cât și din anualele gimn. și cât și din cartea lui Pop, eu ți-aș tramite costul pentru acel școlariu, ce m-ar îndatori. Anuariu nou p[entru] gimn. n-aveți? Dară Papiu din Gherla n-a mai scos ziarul său? Aud că Marienescu²⁴ publică în Albina niște explicațiuni asupra poveștilor populare, e adevărat?

Nici până azi n-am putut căpăta Ist[oria] Transilv[aniei] de Rusu²⁵ (nu cea mică), nici Organul pedagogic de Popescu și m-am adresat atât lui Popescu, cât și la librăriile din Sabiniu și Cernăuți și nu se află. Nu știu vrun mijloc de câștigarea lor? Mult dorida chartă geografică nu știu de v-a tramis-o dl. G. Crisosculea, eu însă i-l oi mai aminti. Din Ist[oria] univ[ersală] tom II — evul modern — a lui I. Mandinescu, au eșit din tipariu mai multe coale și sper că va apare nu preste

²⁰ Bobulescu, Iosif (1818—1890), episcop de Râmnic, profesor și inspector la Seminarul din Iași, a publicat studii de istorie bisericească.

²¹ Burlă, Vasile (1840—1905), filolog român, profesor de limba greacă la Liceul din Iași, a colaborat la „Convorbiri literare” criticând Gramatica lui Cipariu și articole polemice contra lui Hașdeu. A scos și manuale școlare: Gramatica, după Curtius, Iași, 1895.

²² Pumnul, Aron (1818—1866), profesor și filolog român din Transilvania stabilit la Cernăuți. A publicat pentru școlile românești secundare Lepturariu românesc în 4 tomuri; a colaborat la ziarul lui Cipariu „Organul luminării”.

²³ Bălășescu, Nicolae (Nifon) (1835—?), profesor și revoluționar din Transilvania. Dintre lucrările sale: Gramatica română (1850) și Dicționar latin-român (1847).

²⁴ Marienescu, Atanasie Marian M. (1830—1914), scriitor român din Banat, membru al Academiei Române. Folclorist, a cules și publicat poezii și basme populare: Balade, Colinde ș.a.

²⁵ Rusu, Ioan V. (1826—[după 1900]), profesor timp de 30 de ani la Gimnaziul român din Sibiu și secretar II al Așteii; autor de manuale școlare: Istoria veche după Pütz, Blaj, 1854, Compendiu de istoria Transilvaniei, Sibiu, 1864 ș.a.

mult. Cum vi se pare ist op? din a lui Pütz de Meșotă?²⁶, tom III nici nu s-a tramis de prelucrătoriu la tipografie. Istoria sacră se tramite bibliotecii Semin[aru-lui] din Blașiu din partea autorului. De ce autori era Archeologia ce mi-ai arătat-o, unde era tipărită și cât costa? De va fi de Reich, englezul, să știi că e trad[usă] în franceză.

Mi se pare că atunci am uitat a te întreba despre comentatorii cei mai exacti și mai extinși ai autorilor latini. Însemnează-mi, te rog, de ai timp, măcar acei ce au comentat pre Cornelius Nepos, Salustius, pre Cezar și pre Quintus Curtius. Oare nu te supăr prea mult de te voi întreba de prețiu și de librărie, sau mai bine de-ți voi cere un catalog? Și fiindcă-i vorba de catalog, nu vei uita, cred, a adăuge și dintr-ale tipografiei din Blașiu vro 20, căci pre celelalte le-am petrecut. Când mi-ai tramis fundațiunea lui Șiuuluțiu²⁷, mi-ai însemnat că nu știi de mă va interesa, dar cum să nu mă intereseze ceea ce e spre progresul națiunii?

Vara asta am fost pre la Neamț, locul natal, și pre la mănăstirile din giuru-i, de pre unde mi-am cules mai multe date istorice și mai ales inscripțiuni, apoi pre la Galați, Ismail și Bolgrad, unde am avut ocaziune a petrece mai multe zile cu episcopul Melchisedec, cel mai învățat dintre episcopii și mitropoliții noștri. Sănția sa se ocupă acum cu compunerea cronicei episc[opiei] de Roman. În urmă am fost la Putna. Mult mi-ar fi părut bine să te văd acolo! Transilvanii au fost puțini, dară bine reprezentați prin rectorul Seminariului din Viena [Grigore Silași], prin Mureșianu²⁸ etc. A fost frumos! Ce trebuie însă să-ți spun e că episc[opol] Hacman²⁹, ce era în Viena, n-a dat permisiune arhierilor Scriban — pre care-l cunoștea — și Bobulescu spre a servi și aceasta a supărat pre toți. A[u] fost oprite câteva toasturi din partea căpitanului de district. Și înainte de a se face serbarea, nemții și jidanii intimidau pre români că vin turcii și au să-i taie. În urmă, am vizitat episcopia veche din Rădăuți, monestirea Sucevița, apoi bisericele vechi din satele Arbore și Volovețiu, monastirile Solca, Voronețiu (unde zic oamenii că clopotele sună „Ștefan vodă”, „Ștefan vodă”), Moldovița, Sântu Ilie, Suceava și Cernăuți, de pre unde mi-am luat informațiuni și inscripțiuni despre trecutul nostru. În astă călătorie mi-am căpătat câteva cărți vechi religioase, tipărite și manuscri[p]te. Între altele și unul care schimbă prea adesea pre *n* în *r*; în loc de spunerea, zice spurerea, în loc de mâna, zice mări etc. Aceasta e un Apostol manuscript de la Voronețiu, acolo unde e îngropat Daniel Sichastrul³⁰, ce a îndemnat pre Ștefan să facă biserici, de are să învingă.

Poșta va să plece îndată și eu trebuie să finesc, rugându-te să mă ierți că m-am grăbit în compunerea iste epistole și să-mi însemeni, de voi fi greșit ceva în socoteala noastră, căci mi-am uitat anume ce ți-am tramis mai înainte.

Salutări pre la colegi și strângere de mână din partea lui

Gr. Crețiu

Original. Doc. nr. 10263, fond citat.

VII.

1872, iunie 14/26, Huși

Domnule Moldovanu!

Am primit Archivul și cărțile trimise pentru dl. F. Scriban, căruia i le-am și expediat. Am primit, asemenea, și scrisoarea dtale și Actele sinod[ale], tom II sub ✠ (adeca: sub cruce). Mulțiamesc! Cu d. Crisocolea voi mai vorbi despre hartă. Nici

²⁶ Meșotă, Ioan (1837—1878), profesor și director la Gimnaziul român din Brașov.

²⁷ Șuluțiu-Sterca, Alexandru de Cărpiniș (1794—1867), primul mitropolit român de Alba Iulia și Făgăraș al românilor din Transilvania uniți cu biserica Romei. A scris mai multe opere până azi inedite; a luptat pentru drepturile românilor din Transilvania, a lăsat o mare fundație pentru văduvele de preoți, pentru studenți, pentru înființarea unei universități românești în Transilvania.

²⁸ Mureșianu, Aurel (1847—1909), publicist român, a contribuit la înființarea Societății „România jună” din Viena, ca jurist a apărut pe memorandiști (1894), la procesul de la Cluj, fiind condamnat la 6 săptămâni închisoare; a participat la serbările de la Putna, 1871.

²⁹ Hacman, Eugeniu (1793—1873), episcopul Bucovinei.

³⁰ Daniil Sichastrul, a trăit în sec. XIV în Munții Moldovei. La sfatul lui a zidit Ștefan cel Mare mănăstirea Voroneț.

eu, nici dlui n-am primit nr. 39 [din Archivu]. Cu d. Burlă am vorbit ca să finească odată critica aceea și dlui mi-a spus că va continua-o în o broșură ce nu o va scoate până la toamnă, căci acum e ocupat cu însurăciunea ce vrea să contracteze cu dșioara poetă Matilda Cugler³¹.

Asupra observ[ăției] d[ile] că prea se afundă prin sanscrită, mi-a răspuns că toți filologii adevărați și de renume european asta înțeleg prin sistemul etimologic, iară nu cât mergeți dv., adică numai până la latină și rareori până la olină. Trebuie să-ți mărturisesc că sunt mulți care așteaptă răspunsul din Blașiu, ca să se aleagă odată că cine e mai tare, că cine are dreptate.

Mult [î]mi pare rău că Archivu nu poate continua regulat, după cum o doresc toți.

Părintele episcop Melchisedec, după ce a finit Cronica Romanului și a episcopiei de asem[enea], acum se ocupă cu aceea a mitropoliei și a mănăstirielor, pe unde acum face o călătorie pentru documente. Prea sfinția [sa] mi-a spus că nu înțeleg pentru ce a fost silit să aștepte atât de mult numerele apărute din Archivu, ce le așteaptă cu atâta nepaciență și pre cari le-a plătit. Vă rog dară să faceți a i se expeda oricum ar fi. Nici mie nu mi-a sosit. Mai departe, sfinția sa m-a poftit să-i comisionez următoarele opere din Blașiu, pentru cari mi-a și dat banii, dară pre cari vi-i voi tramite odată cu cei de la păr[intele] Scriban, ce nu i-am primit și cu restul ce vă dătesc. Cu litere străbune:

- 1) Psaltirea în 8° — 0,84 cr[ei]țari],
 - 2) Orologiu velin 8° — 2,40 [florini],
 - 3) Octoih velin 8° — 0,36 [florini],
 - 4) Pentecostar velin — 0,36 „
 - 5) Eucologiu velin — 3 „
 - 6) Istoria revel[ățiunii] divine, tom I (de ați avea și broșurile apărute, n-ar fi rău) — 2,60 florini,
 - 7) Istoria beseric[escă] de Rațiu — 1 fl.,
 - 8) Poetica de Cipariu, broșur. — 1,03 fl.,
 - 9) Cuvânt de deschid[erea] Asoc[iațiunii] tr[ansilvane] de d. Cip[ariu] — 0,40 fl.,
 - 10) Principia de l[imbă] și scr[iptură] — 2 fl.,
 - 11) Liturg[h]ia pre ch[er]f[ă]ție] vel[ină] — 3 fl.,
 - 12) Acte sinod[ale] ale dt[ale], p. I și II — 1,80 fl.
- [Total] 18 fl., 79 cr.

Mai adaugă pentru mine 2 fl., de cari să-mi tramiți Principiile de limbă și scr[iptură] sub + de se poate. Vă dătesc dară din nou 20 fl. și 79 cr. De vă este prin putință veți lăsa ceva rabat. Toate cărțile, afară de ultima (Pr[incipia]), le veți tramite la Ismail. La ocaziunea de a-mi scrie, înseamnă-mi ce diferenția e între ziarele Albina și Federațiunea. La Societatea de lectură, ce am format-o de curând, noi primim numai Federațiunea, Sionul românesc (ce opiniune are acesta prin Blașiu?) și Transilvania. Nu știu de aveți Lipovenismul de păr[intele] Melchisedec și de ați voi să-l aveți, costă 5 l[ei] noi.

Din dizert[ățiunea] publicată de d. Cipariu, în Archivu, nu e decât cea de latinitatea limbei rom[âne], de care obiect spun cu multă durere că dlui n-a finit în Archivu și nu știu când va fini. Iară din progr[amul] cu dizert[ățiunea] nu mi-ai dat decât pre ace[le]a din 58 (?) cu De re liter[aria] val[ahorum]. Prin urmare pre celelalte: De nomine gentile, De fundarea gimnaziului etc. aștept ori tipărit, ori scris. De costul scrisului încă mă voi achita.

O românească strângere de mână

Gr. Crețiu

[P.S.] A apărut, nu de mult, Limba română și tradițiunile ei, de G. Baronzii. Galați, 5 l[ei] n[oi]. Cuprinde, afară de unele bucăți ce tratează despre orig[in]ea cuv[inte]lor rom[ânești] și de diferitele terminațiuni ale aceloră și mai multe serii de cuvinte și fraze de diverse origini, de diverse dialecte și aplicațiuni.

Original. Doc. nr. 10264, fond citat.

³¹ Cugler-Poni, Matilda (1851—oct. 1931), poetă lirică română, publică poezii în „Convorbiri literare” apreciate de Titu Maiorescu.

VIII.

Huși, 1872, aug. 16/28

Domnul meu!

Mai intai de toate cred că o să-ți fie surprinzătoare și plăcută știrea că eu sum însurat. Nunta s-a făcut în 2 iulie st. v. și era să vă tramit de atunci un bilet invitoriu, însă niște împregiurări îngreunătoare m-au] oprit de a înștiința măcar pre vreunul din cunoscuții și amicii ce nu erau în Huși. Soția mea e fiica protopopului de aici, Nicolae Popescu, fostul meu profesor și nepoată de soră a episcopului Melchisedec. Cum vezi, ar fi trebuit ca luna trecută și asta curentă să fiu bucuros și așa-zicând fericit. Cu toate acestea, moartea, care nu cruță pre nime, ne-a secerat socrul, cu care trăiam la un loc. Ist eveniment avu loc după 3 săptămâni de la celebrarea căsătoriei și era consecința unei vechi și îndelungate boale de mai și splină. Noi cești ce rămânem, fiindcă trebuie să trăim, avem datoria a fi curagioși și a susține luptele vieții.

Am primit și eu și d. Chrisoscoalea nr. 39 din Archivu. Mulți ani! Dsale i-am mai amintit de chârta în cestiune. Dlui tipărește o cârtică de științele naturale p[entru] clas[ele] normale în tipografia de aici, unde s-au mai tipărit și cântecele populare de N. Caranfil³², Regulele munților de I. Mârza și acum o carte de predică de archim[andritul] Inocentie Moisiu. D. N. Caranfil știa că v-a expediat una din brosiurile sale. D. Burlă, căruia mi-ați promis a-i răspunde, mi-a promis și dlui că va publica critica sa întreagă în astă toamnă, fiindcă până atunci a fost ocupat cu însurăciunea (a luat pe dșoara poetă Matilda Culger, ce-și publică poeziile în Convorbiri) și acum e ocupat cu imprimarea unei gramatici grece. La aserțiunea dtale că se prea afundă în filologia indiană, mi-a replicat că oare ce înțeleg astăzi cei mai renumiți filologi europeni prin sistemul etimologic, decât urcarea cercetărilor limbistice până la cele mai vechi origini?

În o scrisoare anterioară [i]mi ziceai că-mi mai trimiți spre pedeapsă, în bani, al 2-lea exempl[ar] din actele Conferinței de la Alba Iulia, fiindcă eu nu ți-am comunicat de am primit pre primul. E adevărat că eu am primit un atare cu adresa către mine, dară înlăuntru avea alta și anume: Dlui M. Mihalescu³³, la Craiova. Nu face nimic. Din progr[amul] cu dizertațiuni de-ale dlui Cipariu, mi-ai tramis prea aceea cu: De re litt. val., iară De latin[itate] lingv[ae] val[achicae] e în Archivu, cred, mai pre larg. Prin urmare, eu am nevoe de celelalte, precum: De nomine gentile val[ahorum], de Ce[i] trei santi etc., cari [i]mi spuneai că numai prin scris mi le-ai putea procura. Dezert[atiunea] de tipografiile românești], de V. Pop, n-ați căpătat-o?

Aici am format o societ[ate] de lectură, unde primim 24 ziare, din cari 3 din Austria (Transilvania, Federațiunea și Sionul român), iară 5 franceze. Ce deosebire [i]mi poți face între Albina și Federațiunea? Ce mai face d. Cipariu, dară dnii colegi ai dt[ale] sunt voioși și sănătoși? Mi-aduc aminte de multa cordialitate cu care m-au primit frații din Blașiu și jelesc că nu voi mai putea veni cine știe până când, iară dlor li-i mai greu a veni pre la noi. La urmă o c[h]jestiune cam de pungă, E adevărat că eu [i]ți sum datoriu cu o sumă de bani, însă, precum m-ai așteptat și ai fost secur altă dată, nu mă îndoesc că și acum mă vei mai aștepta și-mi vei tramite cele ce ți le-am cerut. Sum silit a te face să mă aștepti, pre de o parte fiindcă voi să-mi mai tramiti și transportul de cărți cerute, ca să știu cât am să dau în total și să-ți tramit odată toți banii, căci [i]mi vine și mie greu altfelui. Iară pre de altă fiindcă chiar acum, în urma nunții și a înmormântării, a cărei spese deocamdată tot eu trebuia să le fac, sum cam subțire de bani. Vă comunic cele ce urmează pentru că nu sum secur de ați primit, sunt acum cam 2 luni, o epistolă a mea, prin care te rugam ca să-mi tramiti la adresa mea: 1) Archivul (pre al meu l-am trecut d-lui Burlă) și 2) Principiile de limbă și de scriptură. Iară la aceea a părintelui

³² Caranfil, N.A. (? —1882), culegător de folclor, a fost institutor în Huși. A scos *Cântecele populare de pe valea Prutului*, Huși, 1872.

³³ Mihali-Mihalescu, Simion, profesor de științe naturale și autor de manuale școlare. În 1853 pleacă de la Blaj și se stabilește, ca profesor, la Craiova; animator cultural.

Melchisedec, episcop[ul] Dunării de Gios în Ismail, pre lângă 1 Archivu, al cărui prețiu ți-l tramiseseam rândul trecut, de care-ți scrisesem de am și pre cari-l aștepta cu mare nepatență și următoarele opere cu litere străbune:

1) Psaltire in 8	= 0,84
2) Orologiu velin	= 2,40
3) Octoich velin	= 0,36
4) Pentecostar	= 0,36
5) Euchologiu velin	= 3,00
6) Istoria reve[lațiunii] div[ine] tom I	= 2,60
7) Istoria beseric[escă] de B[azil] Rațiu	= 1,00
8) Elemente de poetică..., de T. Cipariu, broșat	= 1,3
9) Principia de l[imbă] și scr[iptură]	= 2,00
10) Cuvînt de deschid[ere] a Asoc[iațiunii]	= 0,40
11) Liturg[h]ia, velină	= 3,00
12) Acte sinod[ale] de Moldovanu, I—II	= 1,80

În totul = 18 fl. 79.

Aceste cărți, cum și Archivul, vă rog a face să se tramită cât mai curând la Ismail, căci n-ași voi să întârziu cu anii pre un eminent ca pre sântia sa, și mai ales când mi-a plătit. În caz când ar fi cauze de orice natură cari v-ar opri de a-mi satisface asemenea cerere, vă rog înștiințați-mă ca să regulez altfel. Nu vă supărați. La caz când se poate căpăta oarecare rabat, mă vei scădea la socoteală. De la păr[intele] archiereu F. Scriban încă n-am primit datoria.

Și vă strâng mâna românește.

Gr. Crețiu

Original. Doc. nr. 10265, fond citat.

IX.

Huși, 28 martie st.v. 1873

Domnule Moldovanu!

Nu v-am scris de vro 8—9 luni. Știu că vă voi fi supărat foarte mult întărziind cu trimiterea banilor ce-ți datoresc. Mai știu însă că ai binevoit a crede împregiurărilor grele prin care am trecut și de care încă n-am scăpat. Pre lângă moartea soarelui, de care v-am amintit, la noi în casă toți 4 copii soacrei au suferit de anghină difterică, boală de care copiii din întreaga țară pătimesc de 3 ani și de care și unul dintre ai noștri a murit. Se adauge la greutățile mele și micșorarea salariilor tuturor profesorilor seminariului de la 1 ian. 1873 cu 25%, ceea ce vrea să zică că din vro 20 # ce primiam anul trecut, acum mi se dă numai 15 galbeni (circa). Cu toate acestea și cu toate că acum, înaintea paștilor, sunt multe cheltuele, totuși m-am gândit să fac toate chipurile spre a mă mai ușura din datoria ce am către dta. De aceea, odată cu aceasta vă expediez 2 napoleoni în aur și 6 florini hârtie. Napoleonul am văzut prin ziare și la telegraf că are cursul de 8 fl. și 73 1/2, de unde nu cred că se va mai scădea, căci e destul de scăzut. Dară să-l pui 8,70 și atunci rezultă că vă trimit: 23 fl., 40 cr., carii scăzuți din 41 fl., 18 cr., datoria mea, mai am a vă răspunde suma de 17 fl., 78 cr., pentru care vă rog prea mult a mă mai aștepta.

Cărțile și ziarul, de care amintiți în diferite epistole ale dv. le-am primit și nu mă îndoiesc că și d. ep[iscop] din Ismail le-a primit.

Dacă nu mă înșel v-am scris că pre[a] s[finția] s[a] scosese la lumină Lipo-venismul, 5 lei n[oi], iară acum adaug că a mai scos un Euchologiu tot cu litere latine, prețul nu-l știu.

Știri de pre aici pot a vă comunica câteva. P[ărintele] archiereu F. Scriban a răpăusat în Iași în 23 a curenteii și se vor înmormânta la beserica sa din Burdujeni, iară avuta-i bibliotecă s-a donat Seminarului Socola. Consiliul județean al districtului Iași a fixat un premiu de vro 1500 lei noi pentru o bună carte de lectură pentru școalele primare rurale și urbane. S-a ales o comisiune care să elaboreze programul materiilor unei atârni cărți. Ea se compune din dnii Iacob Negruzzi, redactoru[1] Convorbirilor; St. Vârgolici — prof. de latină la un liceu privat; I. Dârzeu, institutoriu primariu; G. Reșcanu — prof. [de] istorie — Socola.

De voi căpăta programul, cred că tramit la Blașiu. Dnii Solomon și St. Pop³⁴ nu vor sta mult pre gânduri și vor concura. Sustin aceasta fiindcă la noi numai cu asemenea chestiuni nu s-au deprins oamenii a se ocupa serios, adeca tocmai cu cărțile de primă necesitate și astă neglijență provine din lipsa școalelor pedagogice și din lipsa oamenilor speciali în pedagogie.

Că d. I. Circa din București a scos de sub presă Sintaxa latină după sistemul lui P. Schultz, vei fi știind din vrân ziaru. De nu, atunci vei afla că ea costă 5 lei noi; se poate căpăta de la Socec și că e cu ortografia sa proprie (en = in, gayina = găina etc.).

Cei de la Convorbiri s-au apucat să scarmene pe Hajdeu cu Ist[oria] sa critică a românilor din s[ecolul] XIV, iară Tocilescu³⁵, discipul lui Hajdeu, critică pre Pann³⁶ de la Convorbiri. Așa că de va răspunde acesta lui Tocilescu, atunci va face critica istoriei critice a dlui Hajdeu.

Cărțile: Legendariul și Metodul de d. St. Pop, ca și Abecedariul dlui Solomon etc., dacă nu mă interesează pre mine chiar direct, totuși te rog a mi le expedia tustrele, fiindcă are nevoie de dânsule d. I. Semaca, institutoriu primariu de aici. Dlui are necesitate de Scriptologia dlui B. Petri, și de i-o poți tramite odată cu cele amintite mai sus, l-ai și mai îndatori mult.

Agronomul, revista ce era să apară în opidul dv. nu știu de a apărut, căci poate să-i găsesc vrân abonat. Odată cu cele pentru d. Semaca ai putea adauge pentru mine și partea din Șiematism, ce nu mi-ai tramis-o astă vară. D[omnul] Barițiu zice că acolo sunt înșirate comunele cu numele lor românești. Asta pre mine mă interesează mult și de-mi vei scrie vrodată, să-mi însemni dacă cunoști vro operă unde ar fi puse în șir toate comunele române de preste Carpați cu numele lor național.

La Archivul prea stimatului d. Cipariu împregiurările nu ar permite mie de a plăti un napoleon, dară mă voi sili a mi-l căpăta în urma fiecărui an. Aici în Huși nu știu de v-ași putea promite mai mult de 1 abonat. Greu cred că se vor prenumera chiar 200 abonați, când se pune condițiunea ca numai după aceea va apare. Afirm aceasta, căci unii-și zic: „mă voi abona după ce va apare”. Dizertațiunile din diversele programe ale gimn[aziului] blășian cred că o să se poată copia mai ușor în aceste ferii³⁷ de paști. Dta mi-ai tramis progr[amul] din 1858, unde e dizertația: De re litter. valach[orum], iară dizert[ati]a „De latinitate linguae valachicae”, nu mă îndoiesc că e mult mai dezvoltată în Archivu. Prin urmare, am nevoie numai de: 1) Cuvântarea ținută în 30 ian. 1855 în memoria înființării Gimnaz[iului], Blașiu (4 pag.); 2) De nomine valachorum gentili, 1857 (7 pag.) și 3) „Horatiana, o notiția scurtă” (4 pag.).

Intre știri uitasem a adauge că aici în Huși s-a format o societate de lectură care primește mai multe ziare, atât de dincoace, cât și de dincolo de Carpați. Nu știu de nu fac o cerere prea mare dacă propun dlui Cipariu să tramită din Archivul, ce are scop a-l scoate, câte un număr gratis și acestei societăți, iară prețul transportului nu mă îndoiesc, societatea-l va solvi. Dta, la timpul său, dacă crezi posibil propune, dacă nu, lasă lucrul până la alte împregiurări. Dacă cumva vei fi știind că d. Cipariu va să publice în anul prim al Archivului vro una din cele 3 dizertațiuni, regulează, rogu-te, ca aceea să nu se mai copieze.

³⁴ Pop, Ștefan (1845—1890), profesor în Blaj, iar din 1882 profesor la Seminarul central și la Școala agronomică de la Herăstrău (București), autor de manuale școlare și redactor al revistei blăjene „Economul”.

³⁵ Tocilescu, Grigore G. (1850—1909), istoric și folclorist român, membru al Academiei Române (1890).

³⁶ Panu, George (1848—1910), memorialist, ziarist și critic literar român din Iași.

³⁷ Vacanță.

Nu de mult aici în Huși a apărut *Oratoriul* sau carte de predică la duminicile și sărbătorile de preste an și alte ocaziuni, prețitul 5 lei noi, de archimandritul Inocentie Moisiu, acum prof. de religiune în Roman. Voi vedea dacă voi putea face ceva pre lângă fratele autorului să trimită gratis vrun exemplariu la Blașiu. După toate acestea, nu-mi rămâne decât a exprima aici dulcea amintire despre toți colegii dtale, în special de d. canonic T. Cîpariu, pre carii la ocaziunea felicitărilor ce ai să le adresezi de santele sărbători, adresează-le de aceste felicitări și din partea subsemnatului. Între profesorii din Blașiu ce am onoarea și plăcere de a-i felicita, te rog să te numeri și dta și să primești o strângere de mână tot așa de căduroasă ca cele din trecut de la amicul și stimătorul dta

Gr. Crețu

P.S. Poșta a plecat cu cei 23 fl. 40 cr., iar epistola-mi fiind cam lungă, cred că vei primi cu două zile în urmă. D[omnul] V. Burlă a tipărit prima fasciculă din gramatica sa elenă, după Curtius.

Original. Doc. nr. 10266, fond citat.

X.

Huși (România per Iași), 1873, sept. 27/3

Domnule Moldovanu!

Cu poșta de azi îți expedez: : 1 napoleon = 9 fl., 1 galben = 5 fl., 43 cr.; 3 fl. chartia = 3; 40 cr. nemțești = 0,40; 1 leu românesc = cam 45 cr. [Total]: = 18 fl., 28 cr.

După scrisoarea d[ta]le din 22/I, 1873 eu îți datoriam 41 fl., 18 cr., din cari scăzând 23 fl., 40 cr., ce ți-am expediat în 28 marte trecut = 17 fl., 78 cr. ași mai fi avut de răspuns, la cari adăugând suma cărților ce mi-ai tramis în urmă: 2 fl., 83 = 20 fl., 81 cr., din cari scăzând suma, deci îți tramit 18—28; 2—33 rest, iară Lipovenismul cu transportul său costă 2 fl., 40. Prin urmare, dacă cumva socoteala mea nu va fi prea greșită sau încărcată, atunci m-am achitat de dta și în tot cazul nu sunt departe a mă achita.

Câteva rugăciuni din nou:

De apare încă Economul, au vezi de nu se va putea tramite Societății de lectură de aici gratis. Din tipografiile românești de Pop încă am nevoie. Istoria Transilvaniei (compendiu), încă n-am căpătat. Mi se pare că Societatea de lectură a Gimnaziului din Blașiu (ori a Seminarului), mi se pare că are mai multe; de s-ar putea ași face un schimb, dându-le un Lipovenism sau altă operă de pre aici de același prețiu.

Am fost și eu la expozițiune la începutul lui septembrie. Burlă a scos partea I a Gramaticii elene după Curtius, costiă 3 lei noi. Dlui mi-a spus că o să răspundă dlui Cipariu printr-o broșură, însă mai domol.

Mulțumesc pentru delicatetiă ce ai arătat cătră mine astăzi așteptându-mă până acum.

Salutări colegilor. O amicală strângere de mână de la

Gr. Crețu

Original. Doc. nr. 10267, fond citat.

XI.

Huși, 1874, marte 2/14

Dorite domnule Moldovanu,

Când v-am trimis în 21/3 sept. cei 18 fl. cr., voiam să finesc odata cu vechia-mi datorie. Ci, după cum mi-ai scris în 26/II, Lipovenismul nu l-ai primit nici după două luni. Mă mir cum de s-a pierdut, că l-am tramis odată cu pro-

gramele împrumutate de dta spre a le copia; încal[t]e, acestea căpătat-le-ai? Eu le-am tramis recomandate. Sunt dară pus în necesitate a-ți procura un al doilea exemplariu din Lipovenism, dacă n-ai primit nici până acum pre cel de-ntâiu sau de nu ți l-ai procurat prin alții. Se vede însă că nu numai eu sunt în pierdere, că, și dumneata. Asta înseamnă că Spicuirea³⁸ ce m-ai tramis în 11 crt. sub fașe nu mi-a sosit. O veste îmbucurătoare: părintele Melchisedec a tipărit tom. 1 din Chronica Romanului de la 1392—1714, 352 pag., 4 lei noi. Dacă ar fi pre acolo amatori pentru această cronică, cât și pentru a Hușilor (7 lei n.), eu v-ași putea procura oricâte exemplarie. Însemn aici titlurile câtorva capete de opera cea mai nouă: 1) Vechimea Romanului și cetățile sale; 2) Romanul, administrațiunea, locuitorii, comerțul și datele din vechime. Aici se arată că armenii au venit mai întâi în Moldova la 1395, iară nu pre timpul lui Alex. cel Bun; 3) Bisericele vechi ale Romanului; 4) Inceputurile ierarhiei beseric. în Moldova; 5) Archiepiscopia Ochridei; 6) Conflictul Moldovei cu patriarhia. Aici combate opiniunea dlui Hajdeu despre numirea Ugrovlachia ce se dă (și se întrebuințează și azi) Țării Românești. Prea sântia sa zice că mai întâi i s-a dat de patriarhia din Bizanțiu, pentru că era mai aproape de Țara Ungurească, pre când Moldove-i zicea Ruso-Vlachia și Mauro-Vlachia, fiind mai aproape de Rusia și de Marea Neagră; 7) Docum mitrop. Georgie de autocefalia bes. Moldov[ei]; 8) Vechia bes[erice] a episcop[iei] de Roman; 9) Mitropolia sau episcopia de Roman; 10) De la pag. 111 urmează viețile a 32 episcopi, cu o mulțime de documente slavone și române. Cartea conține și două gravure: Episcopia de Roman și felonului sântului Chrisostom. Tot aici găsește mai multe ocazii spre a răspunde la critica ce altă dată i-a făcut d. Hajdeu și combate mai multe din ideile d[omniei] sale.

D[omnul] Burlă a ținut o conferință publică în Iași, în care susține că limba rom[ână] s-a născut din latina poporană, că apoi s-a îmbogățit cu cuvinte străine de la popoarele vecine, că purismul școalei academice din București face două rele: 1) sărăcește limba și 2) desparte pre popor de cei culți.

Francezii s-au apucat a traduce pre Diez³⁹. Pân-acum a eșit tom. I^u (12 fr[anci] la librăria Frank, Paris), al doilea și al 3-lea preste 2 ani. Traducătorii A. Brachet și Gaston Paris vor adauge al 4-lea volum, în care vor arăta erorile lui Diez și alte observațiuni necesare, apoi istoria limbilor romanice și a filologiei romanice.

Pop Florentin a pus sub presă o Estetică, prețuî 3 franci; are de scop a-i adauge și figure. Nu știi dacă d. Cipariu nu se va prezenta la concursul pentru sintaxa română: 1000 lei n[oi]. Gras premiu! Dară de mult promisul Dictionariu al cuvintelor vechi române până la 1700 când oare-l va depune la Academie, ca să poată vedea lumina. [I]ți vei fi aducând și dta aminte că d. Cipariu în Archivu susține că mai nu sunt cuvinte dacice după cari să ne putem forma o idee chiar de caracterul acelei limbe și de numărul cuvintelor românești, ce ar fi de origine dacică. De-ți va fi cu putință, întreabă pre d. Cipariu și comunică-mi la timp opiniunea dsale asupra următoarelor vorbe și expresiuni pre cari d. Hajdeu în Ist[oria] sa critică a românilor le sustine a fi dacice: 1) Lărnă; 2) jilu, jiltiu, Jiu, jaleșiu; 3) ortoman; 4) Dunăre; 5) bardia; 6) mire; 7) codru; 8) mal; 9) brad; 10) gâde; 11) ghiuju; 12) ciocărlie; 13) șiopărlă; 14) ciomag; 15) post- punerea articolului definitiv; 16) finala u; 17) formarea viitor[ului] cu ideea voiu; 18) formarea numerelelor 11—19 cu întrepunerea lui supra; 19) bordeiu; 20) borta; 21) burghiu; 22) burtucă sau burtusin; 23) puru-plantă; 24) tiundră; 25) rămfu-plantă; 26) argea; 27) cocioabă; 28) samcea; 29) stejar; 30) tot dacice ori agatârșice consideră apele Motrul, Lotrul și localitățile finite în dia: Cislădia, Crocacia, Amaradia etc. de cari zicea mai sus de Sabiu nu sunt niciunul.

Epistola alăturată dă-o, te rog, dlui Pop și stăruie să-mi tramită cartoafale și fasolele etc., ce cer. Bani-i voi tramite, dinpreună cu un abon[ament]. Nu știi dacă de la nr. 18 an. tr. până la 1 ian. au edat vrun număr?

Căpătat-ai pentru mine vrun exemplariu din de mult dorita Dizertațiune de tipografiele române de V. Pop, 1837? De nu și de nici nu crezi că vei căpăta,

³⁸ Este vorba de lucrarea lui I. M. Moldovan: *Spicuire în istoria bisericească a românilor*, Blaj, 1873.

³⁹ Diez, Friedrich Cristian (1794—1876), părintele filologiei romanice; a arătat că toate limbile romanice sunt surori, egal îndreptățite și dezvoltate din limba rustică a romanilor. A fost membru onorific al Academiei Române.

tramite-mi exemplariul dtale pentru a-l copia, Salutări frățești și fierbinți străngeri de mână binevoește a primi atât dta, cât și colegii de la

Gr. Crețiu și de la amicul de 4 luni
Paul Gr. Crețiu

Original, Doc. nr. 10268, fond citat.

XII.

Huși, 1874, apr. 28 st. v.

Dorite domnule Moldovanu,

Știu bine că numai multele dtale ocupațiuni te-au împiedecat a-mi răspunde la ultima epistolă. [I]ți mulțumesc de bunătatea ce ai avut a da dlui Șt. Pop scrisoarea mea. Dlu mi-a transmis și cartofi[i] și răspuns și cei 6 numeri din *Economul* pre 74. Așteptam răspunsul dtale, ca să știu de mai vrei să-ți trimit *Lipovenismul*, ori de l-ai primit pre cel știut pierdut și dacă-ți place a avea pre lângă *Chronica Hușilor* și pre a *Romanului*. Cu această ocaziune te mai rog a-mi procura următoarele: 1) *Dicționarul opurilor lui Cezare etc.* de Glodariu, 180; 2) 5 exemplare: *Întâia carte de lectură și învățătură* de I. Popescu, Sabiu, à 25 cr., 1.25; 3) 1 *Contra lui Eliade biblicist*, 0.50. (Ce opțiune aveți de asta?); 4) 1 *Enchiridion de canoane*, de Șaguna...; 5) 1 *Teologia morală*, (Sabiu), 1.50; 6) 2 exempl. *Teologia pastorală* (Sabiu), câte 1 fl. = 2; 7) 2 exempl. *Etica creștină* nu de mult apărută în Blășiu de Blășianu — 6 fl.; 8) 1 *Orologiu velin* — 2.40; *Liturghia*, velină — 3; 10) 1 *Predicele asupra cel[or] m[ai]* răspândite vicii de Papiu Cele de sub primele 6 numere de le poți găsi în Blășiu le vei putea, desecur, comanda primele două de la Filtch și celelalte 4 de la tipografia archidiec[ezană] din Sabiu. Deși te-am supărat rău cu banii anul trecut, [i]ți promit însă că acum nu voi întârzia. Ba, încă am să-ți trimit odată și niște bani pentru d. Șt. Pop; 3 lei, 30 bani pe cartofi și abonamentul pre anul ce curge pentru d. P. Semaca. Comunică-i, rogu-te, că d. Străulescu, care primia *Economul* sub adresa mea, nu mi-a promis că se va mai abona. De vei ține să-mi trimiți *Spicuirile dtale*, atunci cred că m-ai folosi mai mult de *Critica*, având și răspunsul dlui Popea⁴⁰ la critica dtale din Archivu.

Mă rog informează-mă dacă *Lectionarul dtale* cuprindea exerciții: 1) din română în latină; 2) de acelea ce se refer la sintaxă. Căpătat-ai gramaticile de Burlă (greacă) și de Circa (latină?). Odată cu cărțile de mai sus, de nu-mi poți procura un exemplariu tipărit, tramite-mi, măcar, pentru o copie ce-mi trebuie, exemplariul dtale din *Tipografiile românești* de V. Pop. De *Compendiul de Istoria Transilv[aniei]* de V. Rusu, autorul mi-a scris că are de scop a-l retipări, ci nu știu de a început ori nu. Vei binevoi, sper, a-mi comunica la ocaziune în scurt măterile cele mai principale cuprinse în *Ist. bisericii românilor* de P. Maior⁴¹, bunăoară cum v-am comunicat eu despre *Chronica Romanului*; că eu n-am încă ocaziunea a răsfoi măcar o asemenea carte.

La timpul oportun, de-ți vei aduce aminte de subsemnatul, binevoește a comunica excel. sale dlui mitropolit⁴² și d. Cipariu respectuoase sărutări de mână, iară colegilor dtale, carii mă cunosc, câte o strângere românească de mână și dlui Moldovanu, salutări amicești

Gr. Crețiu

P.S. Am uitat a aminti că unele cărți, cum [e] cea de la nr. 1, ași dori să le capăt cât mai curând și să faci bine a plăti transportul acolo.

Original. Doc. nr. 10269, fond citat.

⁴⁰ Popea, Nicolae (1826—1908), episcop ortodox în Caransebeș, secretar al lui Șaguna, profesor la Seminarul din Sibiu, membru onorific al Academiei Române.

⁴¹ Maior, Petru (1762—1821), scriitor român din Transilvania, unul din întemeietorii Școlii ardelenene.

⁴² Vancea, Ioan, (1820—1892).

XIII.

Huși, 1874, sept. 11

Dorite domnule Moldovanu,

Vei fi poate supărat pre mine că, deși ți-am promis a mă achita de dta cu-rând, totuși întârzii așa de mult. În epistola d-tale din 16/6 [i]mi promiți că „al doilea exemplariu din Etica de Rațiu va merge cu ocaziunea proximă”; iară în pacul și scrisoarea proximă (27/6) numai Etica n-am găsit. Crezând că vei să mi-o trameți în urmă, după ce vei fi primit cele 3: Predicatoria, Lipovenismul și Chronica Romanului (pre cari vi le-am expedit în două date diferite, pentru că nu găsiam nicăiuria pre cea din urmă), am mai întârziat cu banii. Acum nu de mult, venind împregiurarea de a mai comisiona prin dta niște cărți (nu de joc), mi-am propus a mă achita odată de toate.

Zilele trecute, având trebuință în Iași, m-am întâlnit cu Burlă și mi-a spus că critica contra gram[aticii] d. Cipariu o întrerupsese fiindcă mai mulți de la Junimea-l convinsese că era prea aspră, voia să zică că pre unele locuri se atingea de persoana venerabile, ca la locul cu „2—3 paie etc.”⁴³. Mi-a propus însă să-l provoc cu vro întrebare prin ziare, căci dlui e dispus a o continua. Mi-a promis că-ți va transmite o etimologie greacă după Curtius.

[I]ți mulțimesc atât [pentru] oste[nea]la ce' ai avut bunătate a-ți da, însemnându-mi materia ce conține Ist[oria] bes. de Maior, cât și de observațiunile ce faci asupra dacismelor dlui Hașdeu. Și eu cred că cestiunea e prea grea și că mai trebuie mult studiu până a se afla adevărul complet. Dară tocmai pentru aceasta mi se pare că n-ai dreptate când zici: „ași putea cita și altele, dacă nu așa cunoaște cât e de supărătoare critica”. Interesea științei e mai presus de supărarea a oricăți indivizi; de aceea eu cred că de ai ceva de obiectat la aserțiunile dlui Hașdeu, vei face foarte bine a-i cere *socoata* publică. Am înțeles că și Burlă va să-i ceară o atare. Eu observ că chiar critica noțiului Panu a făcut pre însuși ingeniosul H[ășdeu] a-și schimba opiniunea cu Amlașiu „bănățian” al ds.

Mai mulți profesori din Iași, între cari voi cita pre Lambrior⁴⁴ și Panu, deși se țin de școala Maiorescu, m-au însărcinat a-ți spune complimentele lor pentru serioasele critice ce ai făcut (chiar și dlui Maiorescu) în Archivu și separat.

Dlui Șt. Pop, rogu-te, arată-i că n-am uitat de cei 3 franci 30 centime ce-l datoresc, că dl. Semaca dorește încă a primi Economul, ce nu l-a primit de mult, că e vro lună de când au venit 2 numere fără vro adresă anumită, pentru care poșta le-a înapoiat, că odată cu banii d-t[ale] i voi tramite și pre ai d-sale. Nu știu dacă s-ar putea împacheta la un loc cu cărțile și niște semințe de fasole, mazăre și alte legume, ce dl. Pop ar fi având mai alese. În asemenea caz, rogu-te ie în comptul meu asemenea semințe (cartofi nu) de la dl. Pop ca de 4 lei noi și mă vei îndatora mult.

E vro lună aproape de când scrisei dlui Papiu în Gherla, ca să binevoiască a chărăzi bibliotecii Semin[arului] de aici ambele volume din predicale d-sale]. Dlui mi-a răspuns că va tramite atât aici, cât și la celelalte seminarii din România, numai transportul să nu-l privească pre dsa. Așteptând cărțile să vină, eu nu i-am mai răspuns că transportul se va plăti aici. Fă bine a conveni să-mi trameți d-ta p[entru] b[ibliotecă] odată cu cărțile de mai gios și Predicele (2 vol.) de Papiu ce le ai, iară dlui nu mă îndoesc că în locul lor [i]ți va tramite pre cele ce erau destinate pentru Huși. Transportul de la Gherla până în satul lui Blașiu scrie-l în comptul subsemnatului, ba și scrisoarea către dl. P[apiu].

În epistola ce sper că voi căpăta de la d-ta, ai bunătate a-mi însemna cele mai bine comentate (fie notele germane, fie latine) edițiuni complete din Tit Liviu și Cicerone, nu mai puțin librăria și prețul. Un catalog mai nou, de va fi, de cărțile aflătoare la tipografia arh[iepiscopiei] încă așa dori.

⁴³ Vezi și documentul din 1858 apărut în *ActaMN XXX/1984*, p. 603—627, publicat de Ioana și Liviu Botezan, intitulat: *O dispută între Cipariu și bucovinenii pumnști*.

⁴⁴ Lambrior, Alexandru (1846—1883), profesor și filolog român din Iași. A publicat cercetări asupra limbii române, precum și o *Carte de cetire cu texte vechi* (1882) după *Crestomația* lui Cipariu.

Înainte de [a] începe lista cărților ce voi să cumpăr, înseamnă aici o carte ce
 așa voi s-o scriu: Ist[oria] bes[ericii] rom[âne] de Petru Maior; procură-mi pentru
 câteva lune o atare carte tipărită, sau măcar un manuscris *corect*: fără îndoială că
 nu se va pierde și va fi restituită la timpul defapt în aceeași stare. Se înțelege că
 recunoștința-mi nu va fi de tot mică;

- 1) 2 exemplare Gramatica [de] Cipariu (etimol., prem[iată] de Academie);
- 2) 2 ex. Spicuire de I. Moldovanu,
- 3) 2 „ Acte și fragmente [de] Cipariu, broș[ată],
- 4) 2 „ Ist. bes[ericească] de Baz. Rațiu, broșate,
- 5) 2 „ Crestomația [de] Cipariu, broș[ate],
- 6) 1 „ Elem[ente] de limba rom[ână], Cipariu, broșate,
- 7) 3 „ Elemente de poetică, Cipariu, broș[ate],
- 8) 2 „ Cuvânt la desch[iderea] Asoc[iațiunii], Cipariu,
- 9) 3 „ Ist[oria] Ardeal[ului], Moldovan, broș[ate],
- 10) 2 „ Geografia Ardealului, Moldovan⁴⁵,
- 11) 2 „ Principia [de] limbă și script[ură], Cipariu (de se va putea ar fi mai
bine broșiată),
- 12) 2 „ Acte sinodale, tom I și II de Moldovan,
- 13) 1 „ Etica creștină de Rațiu, al căror preț nu-l mai înseamnă fiindcă
sper că, de-ți va fi posibil, mi le vei căpăta ca pentru dta, cu oarecare scăzământ.
Ceea ce așa mai dori este ca să mi se expedieze toate odată, căci în rândul trecut am
plătit binisor.

Stimatilor dtale colegi la ocaziune comunică-le, rogu-te, cele de cuviință. Iară
 dta nu refuza a primi și de astă dată o amicească strângere de mână de la stimă-
 toriul dtale coleg

Gr. Grețu

Original. Doc. nr. 10270, fond citat.

XIV.

Huși, 1874, dec. 28/9 ian

Prea dorite domnule Moldovanu,

Scrisoarea dtale din 28/10 începe astfel: „Conversarea cu dta [i]mi căsună
 deosebită plăcere“, ceea ce afirm eu cu mai mare drept despre conversarea cu dta.
 [I]ți foarte mulțiamesc de serviciul ce ai binevoit a-mi face, procurându-mi atâtea
 cărți. Deși nu prea am bani, totuși grăbesc a mă achita, pentru ca să nu te fac să
 aștepți cu anii.

Din 27/6 [i]ți eram datoriu cu 23 fl., 62 cr.,

Din 28/10 [i]ți eram datoriu cu 25 fl., 70 cr., vasăzică în total 49 fl., 32 cr.
 După cererea domniei tale ți-am expediat: 1 Chronica Romanului p. I = 4 lei noi;
 3 exempl. Predicatoriu de Moisiu à 6 [lei] = 18 [lei] n[oi]; 1 exempl. Lipovenismul =
 5 [lei] n[oi]; preste tot = 27 lei noi. Cest din urmă negăsindu-l nou, fiindcă aici nu
 e librărie, am fost silit a-l cumpăra cum l-am găsit, adică cetit și cu prețiu primi-
 tiv. Cu poșta de azi v-am expediat 4 1/2 napoleoni, cari adunați cu suma de mai
 sus fac 117 lei noi. Și fiindcă de mult n-am văziut napoleonii să aibă valoare mai
 mică decât câte 8 fl., 90, din contra mai mare, cred că dv. [i]ți vei putea schimba
 cu 8,85; prin urmare, dacă nu mă înșel, v-am tramis 51 florini 77 cr. Din aceștia
 subtrăgând 1 fl., 47, ce-i datoresc dlui Șt. Pop, anume 3 lei n[oi], 33 bani, vă rămân
 50 fl., 30 cr., din cari scotând 49,32 rezultă 98 crețari mai mult la dta, pe cari te
 rog a-i păstra până la a doua scrisoare, prin care am să te mai supăr cu câte ceva,
 între altele cu un Archivu etc. Sper că mă vei achita de dl. Pop.

Dlui Papiu din Gherla exprimă-i, la ocaziune, mulțiamiri din Huși și totodată,

⁴⁵ Peste acest titlu este tăiat în text.

că până ce nu vor apărea cărțile ce editează, nu-i pot face abonați, carii s-au spăriat de ceea ce au pățit cu Amvonul⁴⁶ (an. II) al dlui Papfiu⁴⁷.

Mulțimesc de informațiunile de prin Blăși, despre T. Liviu și de manuscris a Istoriei bes. de Petru Maior. Eu te sfătuiesc să o editezi, având în vedere avântul istoric ce a început de câțiva ani; dară eu-s de părere ca să-i adaugi numeroase note, în cari să se arate pre de o parte tot ce autorul ar fi putut pune neexact, iară pre de alta diferitele descoperiri făcute în acest câmp de pre la 1810. Desecur, va să publici și partea needită. De nu-mi descopereai ideea dta de a o republica, eu până acum poate o decopiam, ci așa, m-am tot lăsat în speranța că mă vei su[r]prinde cu un anunțiu că ai și pus-o sub tipariu.

Panteonul și Baladele cu Colindele de Marienescu le-am căpătat, doară alții de le vor voi.

Burlă mi-a spus că de-l voi provoca printr-un ziariu, va continua critica sa; de aceea și eu chiar eri am tramis „Curierului” din Iași următoarele linii: „Dlul Burlă, prof. la liceu. Vă rog dle a continua critica începută în „Convorbiri literare” an. V, asupra gramaticii dlui Cipariu sau a arăta cauza întreruperii”. De-ți va pica 1 ex. din Gram[atica] rom[ână] de Munteanu⁴⁸, partea I, rezerv-o pentru sub-semnatul. Din partea I Cronica Romanului se mai găsesc la mine 2 ex., aiurea nu cred. Partea a II[-a] va să apară zilele acestea și nu mă îndoiesc că ai să-mi ceri măcar una.

Seminariile inferioare de la noi au să se reforme: în loc de 4 și de 7 vor fi [de] 5 și 8 clase; au să se adauge și științe. Se înființează, după noua lege propusă în Camera de d. Maiorescu o facultate teologică în Iași, asemenea o înaltă școală poli-tehnică, dară se suprimă facult[atea] de litere de același și se îmbunătățește cea din capitală.

În vara an[ului] 1871 călătorind prin Bucovina am găsit la o beserică un Apos-tol manuscript, cu o limbă cu totul deosebită (mără în loc de mână etc.). L-am cumpărat. Apoi, ducându-mă la d. Sbiera⁴⁹, pe care-l cunoșteam bine și-l îndato-rasem altă dată, dsa m-a rugat să i-l împrumut pe 2 săptămâni și mi-l va tramite. Însă cu toate scrisorile mele către dsa și către alții, nu mai vrea să mi-l tramită. [I]s decis a-i intenta un proces, decât n-am nici o idee de suma și timpul ce m-ar costa după legile austriace. De cumva-mi poți da oarecare informații, m-ai îndă-tora mult.

Salutări la colegi și o călduroasă strângere de mână dlui Ioan Moldovanu, pe care-l și felicit de ziua numelui

Gr. Crețiu

Original. Doc. nr. 10272, fond citat.

XV.

Huși, 1875, martiu, 16/28

Dorite dle Moldovanu,

Știu că dorești cu impaciință și partea a II-a din Chronica Romanului; de aceea mă grăbesc și eu a v-o tramite proaspătă. Ea costă 3 lei. Partea I știu că costa 4, ci astăzi cu greu v-ași putea procura mai mult de 1 exemplariu. În dec. trecut v-am tramis 90 franci, prin cari mă achitai de datoria către dta. Nu mă îndoiesc că i-ați primit. Salutare

Gr. Crețiu

Original. Doc. nr. 10273, fond citat.

⁴⁶ Corect „Amvonul”, foaie oratorică și bisericească scoasă de Papfiu Iustin la Oradea.

⁴⁷ Papfiu, Iustin (1841—1882), profesor, scriitor și protopop român în Oradea. În 1868 scoate la Budapesta revista bisericească „Amvonul”, pe care o mută apoi la Oradea.

⁴⁸ Munteanu, Gavril (1812—1869), primul profesor al unui liceu român din Brașov (1850), al cărui director i-a fost până la moarte; membru al Academiei Române de la înființarea ei (1867), autor de manuale școlare și publicist.

⁴⁹ Sbiera, Ioan G. (1836—1916), folclorist și istoric român, profesor de limba română la Universitatea din Cernăuți din 1881, membru al Academiei Române (1867).

Huși, 1876, ianuarie, 18/30

Dorite domnule Moldovănuțiu,

Dacă nu mă înșiel, mai rămăsese la data din trecut vro 98 cruceri + 3 lei noi, costul p. a II-a din] *Chronica Romanului*, vasăzică circa (nu cel din București) 2 fl., 30 cr. Mi-am pus în gând să te scap de datorie, rugându-te adeca să-mi trimiți:

- 1 *Geografia Ardealului* — Moldovanu = 0,30
- 1 *Discurs*, Cipariu = 0,40
- 1 *Metod*, Poo (legat) = 0,54
- 1 *Legendar* II, Pop = 0,36
- 1 *Limba maternă*, Ilarion Pușcariu⁵⁰, Sabiu, 1875 = 0,40
- 1 *Etica creștină*, Rațiu, de va fi nouă = 0,30. Total 3,30.

Pentru cartea dlui Pușcariu, de nu se găsește în Blașiu, rogu-te scrie o carte poștală chiar a doua zi la tipografia archidiecezană în Sabiu. Permite-mi a crede că nu le voi primi tocmai târziu. Din *Istoria bisericeii românilor*, de P. Maior, am prescris partea scrisă de dta, de cealaltă parte mi-ai dat a înțielege că nu te interesea așa mult, deoarece ai un exemplariu tipărit; de aceea nici eu n-am mai scris-o, crezând că vei conveni a mi-o trece mie. Unul din motivele ce m-a făcut să n-o mai prescriu, a fost și propusul dtale de a retipări opera binemeritatului protopop.

D[omnul] Burlă nu știu ce va mai face cu critica dsale. L-am întâlnit astă toamnă, [i]mi spunea uneori că n-o mai continuă, căci a trecut prea mult timp, alteori că o are gata, ci n-are bani ca s-o tipărească separat, după cum ar voi.

D[omnul] Frollo⁵¹, prof. italian din București, a scos „O nouă încercare de simplificare a problemului ortografic”, (5 lei). Dlui combate pre toți ortografiștii noștri, se bazează pre autorii cei mai noi și mai de renume în această materie și propune un nou mod de scriere.

Episcopul de Huși a tradus din francește și a publicat o însemnată operă a abatelui Guetée. Expunerea dogmelor bisericeii răsăritului în comparațiune cu ale bes. apusene etc., 2 franci. D[omnul] D. Gusti și-a retipărit *Retorica* sa înavuțită cu citațiuni din autorii mai noi; cartea costă la Iași 4 lei 50 bani. [I]mi place a crede că această nouă edițiune s-a scos și după îndemnul subsemnatului.

Răpirea Bucovinei, introducere de Cogălniceanu, documentele extrase [de] Hurmuzachi din biblioteca de la Viena și traduse de Slavici, cred că ai cetit-o; de nu, atunci vei ști că costă numai 75 bani în București. D[omnul] Chrisoscoala din Vaslui a scos o *Istorie a românilor*, 1 leu nou.

Dară pre la dvoastră ce mai vești aveți? Pre cine aveți directoriu, poate ești bun de fericit?! În asemenea caz știu că nu vei avea timp să-mi răspunzi nici măcar ca până acuma.

Dl. Cipariu e sănătos? Tare mi-a părut bine când am aflat că dsa va să încredințeze în vara viitoare Societății Academice *Dicționarul de cuvinte vechi* (sec. XVI, XVII).

⁵⁰ Pușcariu, Ilarion (1842—1922), scriitor și teolog român din Transilvania, autor de manuale școlare. A publicat *Documente pentru limbă și istorie* (2 volume, în 1866 și 1889)

⁵¹ Frollo, Giovanni, L. (1832—1899), filolog și doctor în drept de origine italiană. Vine în România ca profesor particular și apoi public în Brăila, iar din 1878 este profesor de limbi neolatine la Universitatea din București. Printre lucrările sale: *O nouă încercare de soluționare a problemei ortografice* (1875). *Utilitatea studiilor în România* (1878).

Oare cu sintaxa nu va să concure? Pre la noi miroase a fum de pulbere. Să-lutări dlor colegi ai dtale. O românească strângere de mână de la cel ce-ți dorește tot bine.

Gr. Crețiu

P.S. De ți-a cădea vro descriere a Transilvaniei de Bieltz⁵², să nu mă dai uitării.

Original. Doc. nr. 10274, fond citat.

LA CORRESPONDANCE DU MOLDAVIEN GRIGORE CREȚU AVEC IOAN MICU MOLDOVAN PERDANT LES ANNÉES 1870—1876

(Résumé)

Les seize lettres que le professeur Grigore Crețu a adressées à Ioan Micu Moldovan mettent à jour certains aspects moins connus des rapports étroits qui existaient entre la ville de Blaj, l'un des plus importants centres de la culture roumaine en Transylvanie et la ville de Huși, un centre pas moins important de Moldavie, durant l'huitième décennie du XIXe siècle. Les rapports qui nous intéressent se rangent dans l'aire vaste des contacts culturels que les Roumains des deux versants des Carpates avaient depuis la seconde moitié du XIXe siècle. Ils témoignent de l'intensification de ces contacts sous l'influence stimulative de l'effervescence politique du temps de l'Union de 1859, des réformes de Cuza et de l'atmosphère qui préparait la guerre pour l'indépendance de 1877—1878. Les efforts des intellectuels de l'époque pour intensifier les rapports culturels avec leurs frères habitant à l'Est et au Sud des Carpates avaient, si l'on les corrobore à la réaction des Roumains de Transylvanie au moment où l'on a conclu le compromis dualiste autrichien-hongrois de 1867, un rôle bien important: celui de contribuer à la préparation des esprits en vue de la grande Union de l'automne du 1918.

⁵² Bieltz, Eduard Albert (1827 — [după] 1898), s-a dedicat studiilor etnografice și naturale cu privire la Ardeal. A scris *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens*; *Fauna der Wirbeltiere Siebenbürgens*.

VIZIUNEA LUI A. D. XENOPOL
ASUPRA PERIODIZĂRII ISTORIEI ROMÂNIEI

„Un popor e cu atât mai mare cu
cât își înfinge mai adânc rădăcinile
în sufletul umanității“.

Născut către jumătatea secolului al XIX-lea și activând într-o epocă în care, unitatea Principatelor fiind înfăptuită, ținta principală a societății românești era consolidarea ei pe cale diplomatică, economică și culturală, ca fază preparatorie pentru realizarea unirii depline, A.D. Xenopol a fost constrâns să se manifeste în domenii multiple. Enciclopedismul era un dat al timpului, o formulă, care convenea marilor spirite, atunci când genurile nu erau strict diferențiate, iar nevoile culturale ale societății românești reclamau intervenția personalităților de marcă în cele mai diferite domenii, încercându-se scurtarea perioadei în care să se realizeze deplina integrare în cultura de avanscenă a continentului și a lumii. Făcându-se remarcant la ședințele „Junimii“ prin cultura pe care o dovedea la vârsta fragedă a adolescenței, prin capacitatea intelectuală și hărnicia pusă în slujba susținerii ideilor sale, Xenopol a primit o bursă de studii din partea „societății“, susținut fiind cu pasiune de Titu Maiorescu, putând astfel să rămână pentru ani, 1867—1871, la Berlin. Aici a făcut studii de filozofie, istorie și drept, studiind cu somnătățile care onorau aceste discipline. Dintre istorici, i-a audiat pe Leopold von Ranke, vestitul medievist, pe iluștrii maeștri ai istoriei antice Theodor Mommsen, titularul Catedrei de istorie română și Ernst Curtius, deținătorul Catedrei de istorie greacă. Dreptul roman l-a studiat sub îndrumarea celebrului romanist A. Rudorff, distingându-se prin excelențele sale cunoștințe de limbă latină primite la Iași. A studiat apoi opera lui Georg Gervinus istoric și literat german, care publicase cu câteva decenii în urmă o lucrare despre „Principiile istoriei“. Lecturile sale sunt de o vastitate impresionantă, asupra unor lucrări, întocmind dări de seamă pentru *Convorbiri literare*, iar operele lui Fr. Guizot — *L' Histoire de la civilisation en France* și *L' Histoire de la civilisation en Europe*; Volney, *Ruines ou méditations sur les révolutions des empires*; H. T. Buckle, *History of Civilization in England*; W. E. Hartpole Lecky, *History of Rationali*; W. Draper, *Geschichte der geistigen Entwicklung Europas*¹ îl conduc, stimulat probabil și de prelegerile lui Eugen Dühring², la elaborarea unui amplu studiu comparativ asupra *Istoriilor civilizațiunii*, cu care își va trece, la Giessen, doctoratul în filosofie.

¹ Al. Zub, *La conception historique d'A. D. Xenopol*, în *RRH*, VII, 1970, nr. 4, p. 728.

² Idem, *Introducere la A. D. Xenopol. Bibliografie*, Buc., 1973, p. 7.

Deși pasionat pentru studiul istoriei și al filosofiei, la reîntoarcerea în țară a acceptat să fie numit procuror la Tribunalul din Iași, cum dorea tatăl său, iar în 1876 a fost avansat prim-procuror, post din care va demisiona peste 2 ani pentru a intra în Partidul Liberal moderat condus de M. Kogălniceanu, profesând de aici înainte avocatura³. În 1883 I. C. Brătianu, președintele Consiliului de Miniștri, s-a interesat de Xenopol, care se făcuse remarcat prin lucrările anterioare, numindu-l profesor de istoria românilor la Universitatea din Iași⁴. În următorii trei ani ai activității universitare (1884—1887), A. D. Xenopol a putut prezenta pentru prima dată într-o universitate românească un curs complet al istoriei românilor⁵, în care se schița trecutul poporului român din timpurile antice până la mijlocul secolului al XIX-lea. Pe baza cursului, istoricul ieșean a putut elabora monumentală sa sinteză *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, publicând primul volum al lucrării în 1888. Această apariție a stârnit un mare interes, Xenopol fiind elogiat de specialiști, iar Academia Română l-a ales membru corespondent și i-a premiat volumul. Până în 1893 au apărut, câte unul în fiecare an, și celelalte cinci volume ale vastei opere. Tot în 1893 Xenopol a fost ales membru al Academiei Române în locul rămas vacant prin moartea, cu doi ani înainte, a lui M. Kogălniceanu.

Continuând *Istoria românilor din Dacia Traiană*, Xenopol a publicat în 1903 la Iași, în două volume, lucrarea *Domnia lui Cuza Vodă*, în care prezenta istoria României între anii 1859—1866. Încercând o aplicare mai precisă a teoriei sale asupra seriilor istorice, Xenopol a elaborat o nouă lucrare: *Istoria partidelor politice în România*, din care au apărut în anii 1910 și 1911 cele două părți ale volumului întâi: *De la origini până la 1866*. Restul lucrării, care trebuia să aducă subiectul la zi, n-a mai fost alcătuit, din cauza îmbolnăvirii grave a istoricului.

Ultima lucrare a lui A. D. Xenopol, apărută în 1915, când boala îl împiedica să-și mai continue opera, a fost monografia dedicată unuia din cei mai apropiați miniștri ai lui Cuza, intitulată: *Nicolae Kretzulescu, viața și faptele lui, 1812—1900*. A. D. Xenopol s-a stins din viață în 1920, nu înainte de a fi asistat la înfăptuirea năzuințelor seculare ale poporului român, unitatea de stat.

Am amintit principalele momente ale biografiei învățatului cu scopul de a puncta cele mai importante date ale devenirii concepției sale despre istorie, concepție care se aplică și modelului de periodizare ales de Xenopol pentru istoria noastră.

În lucrarea *Cultura națională* (1868), apărută în mai multe numere ale *Convorbirilor literare*⁶, Xenopol stabilește principiul conform căruia dezvoltarea culturii ia pentru fiecare popor forme particulare. Tânărul istoric respinge ideea unei civilizații comune întregii omeniri, înecând granițele. „Cosmopolitismul, scrie el, nu este pentru noi, cel puțin acum

³ V. Maciu, *Activitatea istoriografică a lui A. D. Xenopol*, în vol. A. D. Xenopol. *Studii privitoare la viața și opera sa*, Buc., 1972, p. 13.

⁴ *Idem*, p. 14.

⁵ *Idem*, p. 15.

⁶ A. D. Xenopol, *Cultura națională*, în *Convorbiri literare*, II, 1968, Nr. 10: 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, apud, Al. Zub, *Bibliografie*, p. 190.

când legătura interioară ce trebuie să ne unească este încă atât de confuză, atât de necunoscută⁷. Pentru a-și explica formele proprii pe care le ia orice cultură națională, Xenopol face apel la categoriile de bază ale psihologiei herbartiene. Viața sufletească a popoarelor, ca și a indivizilor, așa cum ea se răsfrânge în cultura lor, este constituită din „complexul de noțiuni ce acel popor, în cercul hotărât lui de natură, va fi adunat în sufletul său”⁸. Teoreticianul avea în vedere limba, dreptul, moravurile, literatura, tradițiile și artele frumoase. Influențat de istorismul lui Savigny⁹, filosoful român pune un accent deosebit pe cultivarea și dezvoltarea limbii, ca element definitoriu al particularismului național. Problemele dezbătute în studiul asupra *Culturii naționale* erau la ordinea zilei și în cercurile științifice din Berlin. Astfel, încă din 1859 M. Lazarus și H. Steinthal, dezvoltând problemele filosofiei hegeliene a istoriei, de la care preluaseră conceptul spiritului național (*des Volksgeist*), interpretat în cadrul psihologiei lui Herbart, începuseră să publice revista *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*¹⁰. Prin cercetările lor, Lazarus și Steinthal devin creatorii unor noi ramuri a psihologiei, menită să înlocuiască vechea filosofie a istoriei, „psihologia popoarelor”. Influența acestor demersuri filosofice din orașul studenției sale s-a concretizat în studiul asupra *Istoriilor civilizațiunii*, 1869, lucrare în care Xenopol analizează cele mai cunoscute contribuții din domeniul istoriei civilizațiilor, partea cea mai întinsă a studiului ocupând-o analiza lucrării lui Buckle *Istoria civilizației în Anglia* (1837—1862). Istoricul englez reprezenta un exemplu al pătrunderii metodelor științelor naturale în studiul istoriei, viața poporului englez și marile lui cuceriri în cultură fiind explicate prin împrejurările lor naturale de viață, prin mediul și producția economică. Respingând aceste supoziții, Xenopol crede că adevărata bază a istoriei științifice este psihologia popoarelor, aprofundarea cunoașterii sufletului lor¹¹. Remarcăm aici o evidentă influență herderiană și romantică. Această orientare spre spiritualismul istoric pune la baza, de pe atunci, separării dintre științele naturale și cele istorice. Argumentele formulate acum împotriva pozitivismului, asemănătoare cu acelea invocate în același timp de economistul și filosoful Dühring, vor fi reluate în *Principes fondamentaux de l'histoire* (1890).

Filosofia istoriei concepută de Xenopol, deși expusă în volum, după apariția lucrării istorice capitale a savantului *Istoria Românilor din Dacia Traiană* (1888—1893), a fost prezentă în modul de a concepe istoria și de a o scrie. Făcând distincția principală între structura teoretică a științelor naturii și structura teoretică a științelor istorice, Xenopol se apropie în concepția sa de filosofii germani ai istoriei, Windelband și Rickert. El își construiește concepția despre istorie, având ca bază epistemologică cunoașterea de tip „copie”, singura în concepția lui capabilă să redea adecvat și netransformat existența reală. Cunoașterea este, după

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Ibidem*.

⁹ Al. Zub, *Introducere la A. D. Xenopol. Bibliografie*, Buc., 1973, p. 9.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Șerban Cioculescu, Vladimir Streinu, Tudor Vianu, *Istoria literaturii române moderne*, Buc., Ediția a II-a, 1971, p. 207.

Xenopol, o copie a realității, știința fiind o reproducere intelectuală a universului, „Reflexul universului în spiritul nostru”¹².

În concepția lui Xenopol, *spațiul și timpul* nu sunt forme apriorice ale sensibilității, așa cum susținea Kant, căci dacă ar fi așa, istoria ar deveni o imensă fantasmagorie, ci sunt forme reale, obiective, prin care se manifestă realitatea însăși. Faptele din univers se împart în două categorii: în „fapte de repetiție” și în „fapte de succesiune”. Faptele de repetiție sunt, în concepția lui Xenopol, acele forme spațiale și temporale asupra cărora forțele naturale modificatoare nu exercită o acțiune esențială. Faptele de succesiune sunt fenomenele care se succed, care suferă schimbări, devin altele prin influența diferitelor forțe exercitate în timp asupra lor. La cele dintâi, spiritul omenesc urmărește comunul, similarul, identicul, iar la celelalte particularul, distinctul, unicul. „Succesiunea nu poate fi niciodată uniformă, iar uniformitatea nu poate constitui niciodată o succesiune”¹³.

Clasificarea făcută științelor de Xenopol, urmărind principiul succesiunii și al repetiției, se prezintă astfel:

I. Științe teoretice
(fenomene de repetiție)	a) ale materiei: fizica, chimia
astronomia, biologia,
fiziologia
	b) ale spiritului: matematica, psihologia, logica, dreptul, sociologia
II. Științele istorice
(fenomene succesive)	a) ale materiei: geologia, paleontologia etc.
	b) ale spiritului: istoria cu toate
științele auxiliare cu
toate ramificațiile

Faptele de repetiție pot fi întotdeauna subsumate legilor cauzale, ceea ce nu se poate afirma despre fenomenele de succesiune, a căror cauzalitate poate fi determinată doar temporal, și atunci numai în anumite cazuri, față de fenomenele de repetiție la care cauza este concomitentă cu efectul. Deasemenea, cunoașterea cauzelor care determină fenomenele de repetiție face posibilă multiplicarea lor experimentală, la infinit, pe când devenirea cauzală doar „presupusă” a fenomenelor de succesiune nu oferă posibilitatea istoricului, pentru că despre el este vorba, a refacerii experimentale a lor. Științele istorice cercetând particularul, individualul, unicul, nu vor urmări, consideră Xenopol, stabilirea de legi, aceasta fiind o imposibilitate, căci individualul se transformă în timp. Factorul logic fundamental în științele istorice este, după Xenopol, noțiunea de *serie*. Istoricul, făcând distincția dintre *lege* și *serie*, consideră că legea exprimă „fenomenul generalizat”, ilustrând raporturi constante și universale, ceea ce au fenomenele comun și necesar, nesupus acțiunii timpului, pe când seria are ca obiect faptele individuale

¹² A. D. Xenopol, *La théorie de l'histoire*. Deuxième édition des „Principes fondamentaux de l'histoire”, Paris, Ernest Leroux, 1908, p. 35, apud *Istoria filosofiei moderne*, vol. V, Buc., 1941, p. 330.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ *Istoria filosofiei moderne*, vol. V, Buc., 1941, p. 333.

ce se înlanțuie succesiv în timp. O serie are un început, un mers progresiv ori regresiv și își primește numele de la ultimul ei inel. Legea subsumează fenomenele anulându-le particularitatea pe când scria le înglobează menținându-le individualitatea.

Acțiunile istorice sunt determinate, presupune Xenopol, pe de o parte de factori constanți și pe de altă parte de factori variabili, incidentali. Din prima categorie fac parte rasa, caracterul național și continuitatea intelectuală, factori care derivă unul din altul. Rasa, ca organism psihologic, condiționează unitar manifestările spirituale ale poporului pe care-l reprezintă. Caracterul național este lupta pe care rasa o duce cu împrejurările externe, rămânând memorabilă expresia „fondul rasei în marș sub presiunea evenimentelor”¹⁵. Prin continuitatea intelectuală Xenopol înțelege continuitatea spirituală a unui popor, tendința lui de a păstra legăturile cu trecutul, explică conservatorismul în modul de a fi al diferitelor națiuni.

Fortele valabile, incidentale, care acționează în istorie, ar fi: mediul intelectual, instinctul de conservare, individualitatea, hazardul.

Prin formularea principiilor fundamentale ale istoriei și prin schițarea unei logici a succesiunii, Xenopol apare ca un deschizător de drum, *La théorie de l'histoire* fiind, cum s-a spus „una dintre cele mai temeinice opere pe care le posedă filosofia istoriei”¹⁶.

Această concepție asupra istoriei a călăuzit eforturile istoriografice ale lui Xenopol, mai puțin evident în prima fază a activității sale, ani în care a fost elaborată prima sinteză modernă asupra istoriei poporului român, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, dar reliefându-se cu deosebită acuitate în perioada elaborării *Domniei lui Cuza Vodă* și a *Istoriei partidelor politice în România*.

„Istoria unui timp se clădește întotdeauna cu materialul adunat până atunci. Dacă ar fi să așteptăm ca tot materialul istoric al unui popor să fie descoperit, n-am mai ajunge niciodată să expunem cursul vieții sale... Fiecare timp oglindește în lucrările istorice ce le înfățișează, *cunoștința de atunci* [subl. ns.] a poporului asupra trecutului său. Fiecare timp este deci în drept să aibă istoria lui, începând chiar de la acela al copilăriei unui neam când dânsul nu a ieșit încă din fazele poveștilor”¹⁷, a scris Xenopol în prefața primei ediții a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*, motivându-și inițiativa de a purcede la scrierea istoriei neamului în acel moment, când mulți istorici considerau încă inoportună o inițiativă de o astfel de anvergură. Referindu-se la metoda utilizată, istoricul scria: „Lucrarea ce o înfățișez națiunii mele este un sistem întreg, care caută să-și dea seama de succesiunea tuturor împrejurărilor prin care dânsa a trecut. Sistemul însă nu este impus de o concepție aprioristică a faptelor istorice, ci este un rezultat firesc al înlănțuirii lor”¹⁸.

Cele șase volume prezintă istoria românilor periodizată în patru etape: „Am împărțit întregul curs al vieții poporului nostru în patru

¹⁵ A. D. Xenopol, *La théorie de l'histoire*, p. 184, apud *Istoria filosofiei moderne*, vol. V, Buc., 1941, p. 335.

¹⁶ N. Bagdasar, *Filosofia contemporană a istoriei*, Buc., 1930, p. 165.

¹⁷ A. D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, vol. I, Iași, 1888, p. 7.

¹⁸ *Idem*, p. 9.

perioade, care însă nu se potrivesc cu cele ale istoriei generale a popoarelor apusene. Istoria antică, medie, modernă și contemporană se regăsesc și la români, însă într-un alt înțeles și oprindu-se aiurea decât aceleași perioade ale istoriei apusene¹⁹. Dar să vedem cum periodiza Xenopol istoria universală în cele câteva manuale pe care le-a elaborat pentru această disciplină²⁰. Elementele considerate ca determinând diferitele perioade sunt alese exclusiv din istoria Europei, influența lui Ranke fiind evidentă în argumentarea acestui europocentrism. Istoria țărilor care „au stat izolate de istoria universală”²¹, care au rămas „până la timpurile moderne în afară de orice atingere cu popoarele culturale”²², este omisă, întrucât, nu au nici o înrăurire asupra istoriei lumii²³. Astfel, punctul de trecere de la perioada antică la cea medievală ar fi constituit de marea invazie a hunilor, datorită importanțelor consecințe asupra Europei. „Veacul de mijloc divizat la rândul său în patru epoci, *Năvălirea* (375—568), *Feudalismul* (sec. VI—1100), *Cruciadele* (cca. 1100—1300), *Slăbirea feudalismului și a bisericii* (1278—1492) — ar avea drept punct final descoperirea Americii”. Xenopol respinge ideea ca anul 1453 să fie considerat începutul epocii moderne, întrucât căderea Constantinopolului este „o întâmplare mai mult răsăriteană”²⁴. Pentru perioada modernă se propun inițial²⁵ trei epoci: 1. *Intemeierea absolutismului* (1492—1648); 2. *Trezirea intelectuală* (1648—1789); 3. *Revoluția* (1789—1871). Mai târziu însă²⁶ anul 1789 este considerat ca sfârșit al epocii moderne și început al epocii contemporane. Din această prezentare se poate observa că periodizarea lui Xenopol nu este subordonată unui criteriu unic, apelându-se la factorii diferiți, de natură politică, economică, culturală și geografică, cu condiția să aibă o importanță continentală. Atrage atenția, pentru perioada mai apropiată, rolul atribuit revoluțiilor ca momente de răscruce în istorie. Asupra Revoluției Franceze, asupra însemnătății mondiale a acesteia, revenind în numeroase rânduri.

Xenopol insistă în mod repetat asupra decăderii pe care a marcat-o prima parte a evului mediu, în comparație cu lumea greco-latină din antichitate, fapt explicabil dacă se are în vedere importanța pe care istoricul o acordă culturii și civilizației, concepție care va domina sistemul de periodizare. Totuși, nu ajunge la concluzia că perioada medievală a constituit, în totalitatea sa, o epocă de regres, o ruptură în dezvoltarea firească a omenirii.

Istoria poporului român este urmărită de Xenopol în cadrul celor patru epoci pe care el le distinge și le definește în „Precuvântarea” la

¹⁹ *Idem*, p. 10.

²⁰ V. Cristian, *Istoria universală în opera lui A. D. Xenopol*, în vol. A. D. Xenopol. *Studii privitoare la viața și opera sa*, Buc., 1972, p. 99—112.

²¹ A. D. Xenopol, *Cronologia rațională a istoriei universale prelucrată cu privire la examenul de bacalaureat*, Iași, 1871, p. 5, apud V. Cristian, *op. cit.*, p. 103.

²² *Idem*, *Istoria universală*, I, *Partea veche*, Iași, 1881, p. 9, apud V. Cristian, *op. cit.*, p. 103.

²³ *Idem*, *Cronologia rațională...*, ediția a II-a, Iași, 1878, p. 6, apud V. Cristian, *op. cit.*, p. 103.

²⁴ *Idem*, *Noțiuni de istorie universală*, vol. I—III, Iași, 1909, vol. II, p. 100, apud V. Cristian, *op. cit.*, p. 103.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Idem*, p. 106.

primul volum al primei ediții a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană*. „Istoria veche a poporului român — scrie istoricul — începe la primele cunoștințe ce le avem asupra țărilor noastre, și la primele neamuri ce le-au locuit, spre a se opri la descălecarea principatelor în secolul al XIII-lea. Ea cuprinde tot acel complex de împrejurări care contribuie la *făurirea naționalității românești* [subl. ns.]. Din această perioadă nașterea română ieși cu caracterul ei propriu, ca element deosebit în sânul popoarelor înconjurătoare, a căror înrăurire o suferise. În această primă perioadă ce cuprinde deci marile fapte al formării naționalității românești²⁷. Pentru definirea epocii vechi a istoriei noastre Xenopol folosește criteriul „*organic*“, — după expresia lui Ioan Lupaș — încercând să surprindă, în principal, procesul de etnogeneză a românilor. În ediția a doua a lucrării care a început să apară din 1913, Xenopol a modificat data la care sfârșea epoca veche, coborând-o din secolul XIII, până în secolul al IX-lea „la începutul vieții de stat a românilor din Transilvania²⁸“.

Istoricul se referă la primele formațiuni prestatale românești consemnate în Ardeal. În cele șase volume ale sintezei, istoria poporului român este prezentată global, fără deosebire de provincii, metodă de inspirație pașoptistă. Mergând pe firul preocupărilor anterioare, Xenopol a combătut în primul volum al lucrării, și nu numai în acesta, teoriile imigraționiste cu privire la originea românilor.

După istoria veche în cadrul căreia s-a petrecut procesul de formare și de individualizare a poporului român, Xenopol tratează istoria medie, modernă și contemporană, sesizând întinderea mult mai mică a acestor trei epoci luate împreună, față de extensiunea temporală a primei perioade. De aceea următoarele trei epoci le definește global: „În partea a doua a istoriei poporului nostru... se deosebesc însă trei răstimpuri caracteristice, care constituiesc în viața lui [a poporului român] tot atâtea perioade deosebite. Elementul deosebit al acestor perioade nu poate fi însă luat din faptele politice care nu cuprind ceva caracteristic de la secol la secol... Dacă căutăm însă la *viața culturală* [subl. ns.], care tocmai pare a lipsi din țările române, găsim curând o deosebire radicală între momentele ei, care constituie tot atâtea perioade deosebite în istoria acestei vieți²⁹. Deci criteriul cultural a fost ales de Xenopol pentru periodizarea acestei a doua secțiuni a istoriei naționale. „De la originea statelor Muntenia și Moldova, ele trăiesc sub înrăurirea *Slavonismului* [subl. aut.] până către jumătatea veacului al XVII-lea, la domnia lui Matei Basarab și Vasile Lupu, când predominarea slavonă este subplantată de aceea a *Grecismului*, care îi ia locul și se menține ca o putere covârșitoare până către începutul secolului în care trăim. Atunci revoluția grecească pune capăt acestei înrăuriri străine și poporul românesc ajunge în sfârșit, după lungi zbuciumări, să intre în matca proprie a dezvoltării sale, aceea românească. Începe de la 1821 perioada *Românismului* în care trăim astăzi. Așadar istoria Românilor se poate

²⁷ Idem, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, Iași, vol. I, 1888, p. 10.

²⁸ Idem, *Istoria Românilor din Dacia Traiană*, ediția a II-a, Buc., vol. I, 1913, p. 16.

²⁹ Idem, *Istoria Românilor*, Iași, vol. I, 1888, p. 10—11.

împărți rațional, după momentele însemnate ale dezvoltării sale, în patru perioade:

I. Istoria veche, de la origine până la 1290: *formarea naționalității românești*.

II. Istoria medie, de la descălecarea până la Mateiu Basarab și Vasile Lupu, 1290—1655; epoca *Slavonismului*.

III. Istoria modernă, de la Mateiu Basarab și Vasile Lupu până la revoluția grecească, 1653—1821: *influența Grecească*.

IV. Istoria contemporană, de la revoluția grecească din 1821 până în zilele noastre: *epoca Românsimului*³⁰.

În această schemă de periodizare este sesizabilă influența concepției profesate de *Kulturgeschichte*, dar, considerăm noi, criteriul cultural acționează doar parțial în această periodizare, definind istoria medie, subintitulată „epoca Slavonismului” și istoria modernă aflată sub incidența influenței grecești. Atunci când a caracterizat istoria contemporană drept „epoca Românsimului”, Xenopol a avut în vedere elementul național, lupta de emancipare a națiunii, și doar în subsidiar victoria limbii române în cultură. Deci, în parte, obiecțiile istoricilor I. Ursu și Ioan Lupaș nu sunt întemeiate. Este adevărat că definirea acestei ultime perioade a istoriei naționale este oarecum echivocă la Xenopol, dar se poate deduce că istoricul a avut în vedere marile victorii în plan național repurtate în secolul XIX, perioadă care a însemnat afirmarea națiunii române în cadrul concertului european al națiunilor. Xenopol a conceput sinteza lui în anii 1883—1888, când, nu trebuie uitat, în fața națiunii și a culturii sale se punea problema câștigării unui loc recunoscut și apreciat în ierarhia valorilor europene. Pe Titu Maiorescu l-a preocupat această situație, a dirijat efortul de integrare valorică, transmitând și emulilor săi, Xenopol, Eminescu, Slavici, I. Bogdan, P. P. Negulescu aceste preocupări.

Fiind o primă încercare sistematică de periodizare a istoriei românilor, cuprinsă într-o lucrare de mare prestigiu și de mare audiență științifică, concepția lui Xenopol a fost analizată de istoricii cu preocupări similare. Astfel Dimitrie Onciul, în *Epocile istorice române și împărțirea ei*³¹ — 1906, analizând periodizarea susținută de Xenopol, obiectează că:

1. Influența slavonă era anterioară perioadei la care o circumscrie Xenopol. Istoricul ieșean se pare că a fost receptiv la argument și în ediția a II-a a *Istoriei Românilor din Dacia Traiană* a fixat începutul „epocii Slavonismului” în secolul al IX-lea „care corespunde mai bine cu începutul înrăuririi slavone, de cum corespundea descălecarea Munteniei și Moldovei”³².

2. D. Onciul consideră influența grecească ca fiind destul de palidă, de inconsistentă, chiar în secolul al XVII-lea, când se înregistrează primele tentative de introducere a limbii române în biserică și cancelaria de stat. Tot în acest secol își desfășoară activitatea oameni de cultură de

³⁰ *Idem*, p. 11.

³¹ D. Onciul, *Epocile istoriei române și împărțirea ei*. Buc., 1906, p. 8—10.

³² A. D. Xenopol, *Istoria Românilor* ..., Iași, vol. I, 1888, p. 16.

talia unui Miron Costin sau Dimitrie Cantemir, fervenți promotori ai culturii române, susținători ai originii romane a poporului român.

3. Influența grecească este limitată la Principate, neputând constitui un criteriu de periodizare a istoriei românilor din Ardeal. În concluzie Onciul afirmă că „nu după influențe culturale străine se pot determina perioadele în istoria unui popor cu civilizație proprie, ci după epocile mari ale dezvoltării sale în manifestarea sa ca națiune”³³.

Istoricul Ioan Ursu, în *Concepția istorică. Caracterizarea și împărțirea istoriei românilor. Două lecții* — 1924, scrie că „oricât de important ar fi un factor și în orice măsură ar fi contribuit la dezvoltarea istorică a poporului nostru, totuși el singur nu poate constitui un criteriu hotărâtor pentru împărțirea istoriei Românilor, din simplul motiv că evenimentele istorice nu sunt produsul unui singur factor, ci al unui complex de factori și împrejurări... De aceea împărțirea făcută de regretatul Xenopol, care a luat ca bază factorul cultural, este unilaterală și fără temei”³⁴. Iată care sunt obiecțiile lui I. Ursu:

1. „Limba slavonă n-a fost decât o haină exterioară, căci n-a fost vorbită în popor, ci întrebuințată numai ca limbă de cult și pentru scrișul documentelor în cancelaria domnească. Ea a avut desigur o influență carecarea asupra poporului nostru, dar n-a oprit dezvoltarea limbii românești, pe care o vorbea poporul și n-a alterat sufletul latin al acestuia”³⁵.

2. „Tocmai în această perioadă a „înăruririi grecești” s-a introdus în mod definitiv limba românească în biserică, iar cronicarii și cărturarii au scris în limba poporului, ... tocmai în această perioadă de „înărurire grecească” s-a propagat în limba românească ideea originii romane a unității Românilor... Înărurirea grecească a fost ca și cea slavonă, o simplă haină exterioară care n-a alterat sufletul națiunii”³⁶.

Ioan Lupaș, ocupându-se de periodizarea concepută de Xenopol, a făcut, în lucrarea *Epocile principale în istoria Românilor* — 1928, cea mai completă analiză a ei. Observațiile sale pot fi sistematizate astfel:³⁷

1. Inconsecvența criteriilor folosite în periodizarea istoriei naționale; un criteriu operând în prima epocă — criteriul organic — alt criteriu fiind folosit pentru definirea următoarelor trei epoci, caracterizate în funcție de influențele culturale pe care le-au receptat.

2. Influența slavonă, ca și cea grecească, au fost anterioare epocilor în care le încadrează Xenopol.

3. Influența slavonă și cea grecească au avut un slab ecou în Transilvania, covârșitoare fiind până în secolele XVI—XVII influența latină, iar după aceea înregistrându-se ofensiva limbilor naționale în cultura transilvană.

4. Epoca românismului nu poate fi considerată ca începând în anul 1821, încercările de a folosi limba română în cultură și administrație fiind mult anterioare acestei date.

³³ D. Onciul, *op. cit.*, p. 10.

³⁴ I. Ursu, *Concepția istorică. Caracterizarea și împărțirea istoriei românilor. Două lecții*, Buc., 1924, p. 24—25.

³⁵ *Idem*, p. 25—26.

³⁶ *Idem*, p. 26—27.

³⁷ I. Lupaș, *Epocile principale în istoria românilor*, Ediția a II-a, Cluj, 1928, p. 8—10.

5. Criteriul de periodizare bazat pe limbile de cultură — folosit de Xenopol — este inoperant în relevarea spiritualității maselor, care au fost și au rămas întotdeauna în afara acestor influențe, fiind purtătoarele limbii române, singura folosită în popor. Toate creațiile lui spirituale au îmbrăcat limba română.

Din analiza concepției lui Xenopol asupra periodizării istoriei românilor reiese inconsecvența în folosirea criteriilor de periodizare a diferitelor epoci, reflectându-se totodată unilateralitatea principiului cultural de a defini global o epocă. Această opinie a noastră nu exprimă o apreciere negativă, ci ilustrează limitele unei perioade din istoriografia românească, abordată prin intermediul problematicii periodizării.

În încheiere, vom aminti cuvintele pe care Nicolae Iorga le-a rostit în 1920, la funeraliile lui A. D. Xenopol: „Știința istorică va ști să arate cât de mare a fost rolul aceluia care, venit într-un moment când studiile de trecut se opreau la cercetarea migăloasă a unor amănunte înfățișate fără interpretare și când cugetarea asupra lor pornea fără metodă pe verzile plaiuri înflorite ale genialității romantice, a știut să introducă în orânduirea și tălmăcirea acelor lucruri din trecut, care condiționează așa de mult prezentul, metoda științifică obișnuită în alte domenii, mai puțin deschise ipotezei”³⁸.

MARIUS COMȘA — DANIELA COMȘA

LA VISION DE A. D. XENOPOL SUR LA PÉRIODISATION DE L'HISTOIRE DE LA ROUMANIE

(Résumé)

En partant de la conception du particularisme national, l'historien A. D. Xenopol a élaboré — parmi d'autres — une périodisation particulière de l'histoire de la Roumanie. Il distingue les suivantes intervalles dans l'histoire du peuple roumain:

1. l'époque ancienne, durant dès la parution des premières informations historiques jusqu'au 13e siècle (c'est-à-dire, la naissance de la nation roumaine).

2. d'après le critère culturel: l'histoire du moyen-âge, de l'époque moderne et contemporaine, en se divisant dans:

- a) le slavonisme
- b) le grécisme
- c) le roumanisme (dès 1821).

On présente aussi les opinions critiques (D. Onciul, I. Ursu, I. Lupas).

³⁸ N. Iorga, *Oameni care au fost*, vol. II, Buc., 1967, p. 175.

DIN ACTIVITATEA ORGANIZATORICĂ ȘI DE PRESĂ A PARTIDULUI NAȚIONAL ROMÂN (1911)

Conflictul cunoscut dintre tinerii „oțeliți” grupați în jurul ziarului „Tribuna” din Arad și conducerea Partidului Național Român din Transilvania și Ungaria a luat forme mai deschise după anul 1909, el accentuându-se mai ales după insuccesul din ultimele alegeri parlamentare în cadrul monarhiei austro-ungare, care au avut loc în luna iunie 1910. Critica tinerilor „oțeliți” a fost îndreptată împotriva inactivității Comitetului central și a slabei organizări a Partidului Național Român; împotriva activității parlamentarilor români de la Budapesta; contra frunțașilor politici români ce continuau să-și lege aspirațiile politice de Viena și propovăduiau întoarcerea la pasivismul parlamentar; împotriva celor care au pactizat cu guvernarea, trădând interesele naționale¹.

Riposta Comitetului central nu va întârzia să apară, și la 19—20 decembrie 1910 are loc la Budapesta consfătuirea acestuia, împreună cu alți frunțași politici români (în total 43 de participanți), care vor lua în discuție poziția lor față de „Tribuna” și tinerii „oțeliți”, enunțând că acest ziar ce încălca disciplina de partid nu mai putea fi considerat ca organ al partidului².

Cu acest prilej s-a luat hotărîrea sistării ziarului „Lupta”³ și la propunerea avocatului dr. Ioan Suciu s-a aprobat întemeierea unui nou organ de presă al Partidului Național Român ce va apare la 1/14 ianuarie 1911 la Arad sub numele de „Românul”, „ca o armă de legitimă apărare a disciplinei, a organizației și a însăși existenței Partidului Național Român”, cum îl caracteriza dr. Alexandru Vaida-Voevod⁴. „Românul” va fi condus de un Comitet de redacție compus din T. Mihali, V. Lucațiu, Al. Vaida-Voevod, A. Vlad, Șt. Cicio-Pop, I. Suciu, V. Goldiș, I. Mar-

¹ R. Ciorogariu, *Spre prăpastie*, Arad, 1911; Al. Vaida-Voevod, *Mangra, Tisza și Tribuna*, Brașov, 1911; L. Boia, *Contribuții privind mișcarea națională a românilor din Transilvania în anii 1910—1914*, în *Studii*, 1972, nr. 4, p. 789—792; N. Roșuț, *Activitatea politică a deputaților arădeni între anii 1905—1918*, în *Ziridava*, IX (1978), p. 219—270; V. Netea, *Spre unitatea statală a poporului român*, București, 1979, p. 501—502; L. Maior, *Mișcarea națională românească din Transilvania 1900—1914*, Cluj-Napoca, 1986, p. 162—167.

² Al. Vaida-Voevod, *op. cit.*, p. 82—92; R. Ciorogariu, *op. cit.*; L. Boia, *op. cit.*; L. Maior, *op. cit.*, p. 167—168.

³ Cotidianul „Lupta” organ al Partidului Național Român, a apărut la Budapesta între anii 1906—1910, încetându-și apariția la 1/14 decembrie 1910 (G. Baiculescu, G. Răduică, N. Onofrei, *Publicațiile periodice românești*, t. II, București, 1969, p. 386; S. Stanca, *O gazetă românească în Budapesta*, în *Repere sibieni. Studii și referate*, vol. III, Sibiu, 1982, p. 357).

⁴ Al. Vaida-Voevod, *op. cit.*, p. 92.

sieu, C. Iancu, R. Veliciu, A. Lazăr și V. Moldovan și avându-l ca director pe Vasile Goldiș⁵.

Din această perioadă de frământări, căutări și reorganizări ale presei de partid, publicăm în anexă trei documente-circulară din prima jumătate a anului 1911, provenite „de la Biroul central al Partidului Național Român” ce-și avea sediul la Budapesta⁶. Ele sunt adresate membrilor Comitetului central (în cazul nostru avocatului dr. Romul Boilă din Târnăveni, președintele Comitetului comitatens Târnava Mică al Partidului Național Român). Prin ele se solicita dezvoltarea celei mai intense propagande de răspândire și realizare de abonamente la ziarele proprii ale partidului, care să pătrundă în fiecare casă de intelectuali români și în fiecare comună în interesul consolidării și dezvoltării Partidului Național Român, pentru asigurarea solidarității mișcării naționale⁷.

Documentele-circulară sunt redactate și semnate de dr. Ioan Suciș (1862—1939), avocat, om politic român, publicist, fost membru al Comitetului central al Partidului Național Român și deputat în parlamentul ungar. El va organiza de fapt administrația ziarului „Românul”, procurând fonduri pentru cumpărarea tipografiei și contribuind cu ceilalți fruntași politici la înființarea în 16 septembrie 1911, la Arad, a Institutului tipografic „Concordia”, ce va finanța și edita ziarele partidului și alte tipărituri⁸.

„Conducător interimar al Biroului central”, cum se declara el însuși, dr. Ioan Suciș, adept al activismului politic și parlamentar, se va impune pregnant în activitatea organizatorică a Partidului Național Român, militând încă din anii 1907—1908 pentru reorganizarea lui de sus în jos, proiect pe care nu și l-a putut duce la îndeplinire⁹.

Documentele-circulară atestă că dr. Ioan Suciș, deși s-a retras oficial din Comitetul central la Conferința Partidului Național Român din 5 aprilie 1910¹⁰, nu va abandona activitatea politică și nici proiectele de organizare a partidului, el rămânând în continuare organizatorul și omul

⁵ R. Ciorogariu, *op. cit.*, p. 41—42; L. Boia, *op. cit.*; L. Emandi, V. Suciș, *Dr. Ioan Suciș — luptător pentru unire, în Ziridava*, III—IV (1974), p. 125—132; V. Popeangă, N. Roșuț, „Românul” din Arad în lupta pentru desăvârșirea statului național român, în *Ziridava*, III—IV (1974), p. 162—176; V. Cațavei, *Dr. Ioan Suciș — luptător pentru libertate națională și socială (1862—1939)*, în *Ziridava*, X (1973), p. 637; G. Baiculescu, G. Răduică, N. Onofrei, *op. cit.*, p. 585—586.

⁶ Acest fapt se pare că produce o contradicție cu ce afirma istoriografia perioadei care consemnează că reședința sau centrul organizatoric al conducerii Partidului Național Român a fost decretat la 19—20 ianuarie 1908 orașul Arad, când s-a ales un Birou central sau o conducere operativă formată din Nicolae Oncu, Ioan Suciș, Vasile Goldiș și Ștefan Cicio-Pop (*Roman R. Ciorogariu (1852—1936). Studii și documente*, Oradea, 1981, p. 254).

⁷ Muz. Ist. Trans., nr. inv. M. 1108, M. 1113, M. 1457.

⁸ L. Emandi, V. Suciș *op. cit.*; R. Ciorogariu, *Spre prăpastie*, Arad, 1911, p. 43—44; Gh. Șora, *George Pop de Băsești în corespondență cu arădanii*, în *Acta MP*, XII (1988), p. 439—442.

⁹ V. Cațavei, *op. cit.*, p. 636; N. Roșuț, *Contribuții arădene la dezvoltarea gândirii social-politice din Transilvania în preajma Unirii*, în *Studii privind istoria Aradului*, București, 1980, p. 195—198; D. Bogdan, *Onisifor Ghibu și Vasile Goldiș despre Dr. Ioan Suciș*, în *Ziridava*, XIV (1982), p. 353—357; Anexa III.

¹⁰ Al. Vaida-Voevod, *op. cit.*, p. 38—39; N. Roșuț, *Activitatea politică a deputaților arădeni între anii 1905—1918*, în *Ziridava*, IX (1978) p. 250.

de acțiune, cerând frunțașilor politici din comitate să ducă la bun sfârșit orice „întreprindere inițiată de Comitet”¹¹.

Biroul Comitetului central al partidului, prin dr. Ioan Suci, se credea îndreptățit, ba chiar pretindea de la fiecare frunțaș politic român din comitate o activitate întetită, cooperantă, pentru executarea tuturor comandamentelor transmise, ceea ce putea „promova cu succes marile interese ale partidului”¹². Doctorul Ioan Suci le va solicita, de altfel, acțiuni de organizare a partidului în comitate prin ținerea unor consfătuiri intime care să stabilească din nou lista membrilor comitetelor comitatense și cercuale, a secretarilor cu date informative personale, pentru strângerea de fonduri bănești etc.¹³.

Doctorul Ioan Suci transmite și alte informații cu referire la ziarul budapestan „Poporul român”, intrat definitiv în proprietatea partidului la 1 ianuarie 1911¹⁴, având redacția și administrația în localul Biroului central din capitala ungară (str. Rákóczi nr. 17, et. IV, apart. 14), sub îngrijirea lui Vasile Lucaciu¹⁵. Se analizează și se prezintă membrilor Comitetului central situația financiară, paginația, tirajul și șansele de supraviețuire a acestui ziar, pe care unii frunțași politici îl doreau încorporat în paginile „Românului” din Arad. Cert este că, în cele din urmă, „Poporul român”, *organ poporal al Partidului Național Român*, va fi transferat la Arad, unde se va tipări independent până în 1914 în tipografia „Concordia”, începând din 31 iulie/13 august 1911¹⁶.

Convocatoarele pentru ședințele Comitetului central din cursul anului 1911, ce au avut loc la 15 iunie, 8 octombrie și 11 decembrie st.n., stau mărturie a preocupărilor conducerii Partidului Național Român pentru cunoașterea și analiza periodică a situației celor două ziare, „Românul” și „Poporul român”¹⁷. Partidul înțelegea rolul politic și cultural de mare importanță al presei, pentru cimentarea conștiinței naționale și ce trebuia să impulsioneze lupta națională a românilor transilvăneni într-o perioadă de adânci prefaceri.

NICOLAE CORDOȘ

¹¹ Anexa II.

¹² Ibidem.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Acest ziar, avându-l ca redactor responsabil și proprietar-editor pe Dimitrie Birăuțiu, a apărut la 20 septembrie/3 octombrie 1901, el devenind de la 2/14 mai 1905 *organ poporal al Partidului Național Român* (N. Hodoș, Al. Sadi Ionescu, *Publicațiunile periodice românești*, t. I, București, 1913, p. 500; S. Stanca, *op. cit.*, p. 349).

¹⁵ De altfel, „Poporul român” din 24 decembrie 1910/6 ianuarie 1911 îi anunța ca primi-colaboratori ai acestui ziar pe Vasile Lucaciu și Ioan Suci; Anexa I.

¹⁶ G. Baicuțescu, G. Răduică, N. Onofrei, *op. cit.*, p. 478–179, 585–586; S. Stanca, *op. cit.*, p. 361; Anexa III.

¹⁷ Muz. Inst. Trans., nr. inv. M. 1114, M. 1158, M. 1177.

I

De la Biroul central al Partidului Național¹⁸

Budapesta 24 ian. 1911
VIII. Rákóczi-ut 17.IV.14

Stimate Domnule avocat!¹⁹

Anunțăm apariția în Arad (Batthyány utca 2) a ziarului „Românul”, nou înființatul organ de publicitate al partidului nostru național și Vă rugăm să ne stai în ajutor, dezvoltând cea mai intensivă propagandă în interes de-a răspândi cât mai impunător acest ziar propriu al partidului nostru.

Totodată anunțăm, că de la anul nou încoace și foaia poporală „Poporul român” apare în regia proprie a partidului, stând sub îngrijirea dlui dr. Vasiliu Lucaciu și având Redacția și administrația sa în Budapesta, Rákóczi ut 17.IV.14, în localitățile acestui Birou central.

Este o cerință de interes vital pentru Partidul Național Român, ca foile proprii ale partidului să pătrundă în fiecare casă de intelectual român și cel puțin cu 5—10 numeri poporali, în fiecare comună locuită de români, pentru că numai astfel o să fie dată posibilitatea de-a putea zădărnici noi orice tendințe separatiste, îndreptate conștient ori inconștient spre distrugerea solidarității noastre.

Aceasta nu înseamnă slăbirea și suprimarea foilor naționale locale, dimpotrivă, până ce ele nu calcă receruta disciplină de partid, li se cuvine tot sprijinul moral și material.

Încât pentru „Românul”, și „Poporul român” contăm prin valorosul dale sprijin²⁰ la cel puțin 10 abonamente la nr. cotidiani și la câte 25—15 abonamente la foile resp. nr. săptămânali.

Cu stimă,

Dr. I. Suci

II

DE LA BIROUL CENTRAL AL PARTIDULUI NAȚIONAL ROMÂN²¹

Budapesta,²²
VIII. Rákóczi-ut 17.IV.14.

Prea stimabile Domnule!²³

Ne luăm voia a Vă trimite alăturat o consemnare a abonenților de până acuma la „Românul”.

Din această consemnare Vă puteți convinge, că un număr mare a intelectualilor români din comitatul dvoastră n-a abonat încă „Românul”, organul autorizat al Partidului Național Român.

Nu încape îndoială, că primul pas spre înfăptuirea unei consolidări a partidului nostru este, ca organul oficios al partidului să între în cel puțin câte un număr cotidian și barem în câte 2—3 numere săptămânale, dimpreună cu „Po-

¹⁸ Idem, nr. inv. M. 1108.

¹⁹ Textul este scris de mână cu cerneală și multiplicat.

²⁰ Doctorul Romul Boilă va sprijini această solicitare, anunțând la 17 aprilie 1911 în comitatul Târnava Mică apariția celor două ziare autorizate ale partidului (Muz. Ist. Trans., nr. inv. M. 1126).

²¹ Muz. Ist. Trans., nr. inv. M. 1113.

²² Antet tipărit în Tipografia diecezană din Arad.

²³ Textul este scris de mână cu cerneală și multiplicat.

porul român", în fiecare comună din patrie în care sunt români. Trebuie să insistăm cu toate silințele noastre pentru a ajunge la acest stadiu începător al unei propagande conștiente în interesul dezvoltării partidului nostru național român.

Biroul central al partidului național se crede îndreptățit a aștepta, ba chiar a pretinde de la fiecare fruntaș român o activitate înțetită în acest interes de partid. Este ușor de înțeles, că acest birou și peste tot, întregul Comitet național numai prin cooperarea fruntașilor din comitate, pe lângă executarea fără ezitări și îndolență a cercetării adresate către fruntașii din singuraticile comitate — pot promova cu succes marile interese ale partidului.

Ne adresăm mult stimat dvoastră nu pentru ca să Vă facem în parte responsabil pentru izbitoră nepăsare, ce se dă pe față din partea inteligenței române. Chiar dimpotrivă: ne adresăm către dvoastră și prin dvoastră către toți fruntașii de inimă din comitatul dvoastră în convingerea, că sunteți pe deplin de acord cu noi asupra trebuinței imperative, de-a se pune odată capăt nepăsării și îndolenței generale, care face ca orice plan salutar, orice întreprindere inițiată de comitet să nu poată fi dusă la îndeplinire, după cum se recere.

În acest interes Te rugăm să ai bunătatea a convoca fără întârziere o consfătuire intimă a fruntașilor noștri din comitat și a insista, ca din acea consfătuire să se ia măsuri corespunzătoare în următoarele direcții:

I. Să se stăverească [stabilească], din nou lista membrilor Comitetului central comitatens al partidului pe lângă designarea unui ori mai multor secretari. Nu putem să accentuăm îndestul marea însemnătate a acestui oficiu onorific din comitetele centrale comitatense. Secretarul are să fie mâna dreaptă a președintelui, om cunoscător excelent a tuturor referințelor din comitat, om stabil, mănuiitor al condeiului, sârguincios și de inițiativă. Având în vedere lucrările de organizare a partidului, secretarul trebuie să fie un bărbat, care se poate angaja și la alte lucrări scripturistice, nu numai la concipiare [redactare] de procese verbale ale sedințelor. Și dacă ar fi de lipsă, comitetul să-și angajeze o forță acomodată de secretar chiar și pe lângă o rebonificare materială. Pentru că până ce nu o să avem în fiecare comitat un secretar parat de lucru mai înțetit, în zadar expediază acest birou toate lucrările sale către Comitetul central comitatens, nu-i cine să lucre.

În lista revăzută a membrilor Comitetului central comitatens să fie expus la fiecare membru *ocupația* (starea, oficiul), numirea românească și cea ungurească a comunei în care locuiește (la cei din orașe și strada și nrul casei) și poșta ultimă.

II. Tot așa să se stăverească din nou și listele comitetelor cercuale, cu mult pond pe designarea secretarului ori secretarilor cercuali și cu expunerea promptă a adresei fiecărui membru.

Toate aceste liste din nou stăverite sunt a se trimite la acest Birou central până la 1 aprilie n.a.c. dimpreună cu o parie a procesului verbal luat din consfătuirea convocândă.

III. Să se ia măsuri pentru adunarea din oferte de la fruntași a sumei de contribuire la speșele partidului, care vi s-a cerut și pentru administrarea banilor pe adresa dlui dr. Iustin Marșieu²⁴, avocat în Arad.

IV. Să se ia măsuri de propagandă înțetită spre răspândirea organelor de publicitate „Românul” și „Poporul român” foile proprii ale partidului nostru. Trebuie, ca aceste organe ale partidului să pătrundă în fiecare comună românească, sau cu locuitori români și trebuie ca onoratul Comitet central să vrea și să știe eserția [exercita] trebuincioasă presie morală asupra tuturor acelor intelectuali români, care după starea lor materială ar putea abona foaia partidului. Iar încât în vreo comună românească nu s-ar afla nici o persoană, care să vrea să poată procura organul ziaristic al partidului, onoratul Comitet central are să se îngrijească, ca în acea comună măcar din bani colectați să se aboneze foaia partidului pe seama unor ori mai multor persoane potrivite pentru propaganda partidului.

Nu cerem lucruri imposibile. Tot ce Vă cerem este cu puțință pe lângă o insistare continuă și energioasă. Poate fi activitatea în această direcție migăloasă.

²⁴ Iustin Marșieu (1878—1955), avocat, discipol devotat al lui Vasile Goldiș (vezi Gh. Șora, *Vasile Goldiș militant pentru desăvârșirea idealului național. 1 Decembrie 1918*, Timișoara, 1980, p. 234).

neplăcută și incopciată cu multă trudă și capacitări, în rezultatele sale însă ne va duce cu un pas mare înainte spre țintă.

Vă rugăm încă odată să aveți bunătatea a împlini rugarea noastră.

Cu deosebită stimă pentru Biroul central:

Budapesta 15 martie n. 1911

Dr. Ioan Suciu

P.S. Observăm, că este un lucru curios, ca nici chiar membrii din comitetele centrale și cercurile să nu se simțească moralmente datori a se abona ei înșiși la foile proprii ale partidului lor. Nu-i destul atât, că le citesc eventual în casină; trebuie să știe resimți fiecare datorința sa de-a jertfi el cei puțin aceea sumă minimă, cât face prețul de abonament al foilor.

III

Ca informație a membrilor Comitetului executiv.

Budapesta 30 aprilie n. 1911²⁵

Iubite Amice!²⁶

În afacerea foi populare a partidului „Poporul român” din Budapesta, care, după felul de aministrare și redactare practizat din ianuar încoaci, pretindea jertfe enorme pe conta cassei partidului, subsemnatul conducător interimar al Biroului central am luat [măsuri] provizorie până ce se va întruni Comitetul național, ca să decidă definitiv în chestie, următoarele măsuri:

Nu am putut lua asupra-mi răspunderea morală pentru sistarea acestei foi populare ori contopirea ei cu numărul popular al „Românului” prevenind chiar și subtitlul „forței majore”, a zilei, hotărîrii comitetului, pentru că: sum convins, că ar produce multe nedumeriri și mare resens sistarea neașteptată, ca din senin, a acestei foi a partidului, pentru care în multe părți fruntași și țărani s-au expus mult, din interesul de a o scoate biruitoare din concurența perfidă, ce ni-o face dl. Birăuț²⁷, care se obligase pe vreme prin contract, a nu scoate foaia populară românească din tipografia sa până are partidul foaia „Poporul român” în Budapesta; m-a convins, că este modru, pe lângă economizare bună și pe lângă o reducere posibilă a speselor, de-a susține foaia „Poporul român, barem pentru deocamdată, în Budapesta și fără ca să se reaceară o jertfă mai considerabilă din partea cassei partidului. Și adică am intrat în pertractări cu tipografia fraților slovaci²⁸ și decisi și noi din parte-ne a reduce numerele foi de la exagerata es-tensie de 12 pagini, la 8 pagini, am exoperat următoarele prețuri: de la fiecare număr a 8 pagini prima mie de exemplare 112 K., continuativa mie exempl. câte 20 K.

Așadar în 3200 exempl. cât se recer de prezinte tiparul și expediția foi ne-ar costa de număr, inclusiv mărci poștale câte 220 K. la lună, cu 4 numere socotind 880 K. Cuartirul și lefile personalului de redacție și administrație le-am redus la suma de 460 coroane, toate laolaltă, așa că summa-sumarum avem să ieșim la cale din un buget lunar de 1340 K. față cu bugetele lunare de 3500—4000 K. de până acuma.

Computul venitelor sperative ne promite, deși nu egal pe fiecare lună, dar după calculele medic, din abonamente lunar câte 800 cor. și din inserate câte 180—250 coroane. Astfel, că deja pentru luna mai deficitul este redus de la 3000

²⁵ Muz. Ist. Trans., nr. inv. M. 1457.

²⁶ Textul este scris de mână cu cerneală și multiplicat.

²⁷ După preluarea „Poporului român” de către Partidul Național Român, Dimitrie Birăuțiu scoate la Budapesta între 6/19 martie și 11/24 decembrie 1911 „Foaia poporului român” (vezi G. Baiculescu, G. Răduică, N. Onofrei, *op. cit.*, p. 259).

²⁸ „Poporul român” în ultima perioadă budapestană, de la 24 decembrie 1910/6 ianuarie 1911 și până la 31 iulie/13 august 1911, a fost tipărit în Tipografia slovacilor (vezi G. Baiculescu, G. Răduică, N. Onofrei, *op. cit.*, p. 478—479; S. Stanca, *op. cit.*, p. 361).

cor. la cifra de 4—5 sute coroane, care deficit cu sporirea abonenților și înmulțirea inuseratelor în 3—4 luni poate să dispară cu desăvârșire, firește pe lângă strictă economizare.

Stăteam în fața alternativei, ca ori să sistez foaia „Poporul român” din Buda-
pesta, încorporând-o în numărul poporal al „Românului” din Arad, chiar și
înainte de a putea conveni și decide comitetul, pentru că deficitul acestei foi
devenise nesuportabil, ori să aflu alt expedient de tranziție, făcând o nouă și
ultimă încercare, sub conducerea indirectă a Biroului central, care până în timpul
mai recent nu avusese amestec în afacerile administraționale și redacționale ale
„Pop. rom.” — spre susținerea și așezarea pe baze reale a acestui organ poporal
al nostru.

Și eu, măcar că în vederea jertfelor enorme, ce le pretindea de luni încoace
foaia „Pop. rom.” eram de părerea fraților Mihali, Maniu, Goldiș, Vlad, Vaida și
a altor amici din comitet, cu care conferasem asupra acestei afaceri, că adică să
încorporăm foaia „Pop. rom.” în numărul poporal al „Românului” din Arad, în
ultimul moment totuși m-am simțit obligat să abstau de la acest propus, afară
de motivele mai sus înșirate și din următoarele considerente:

Încorporarea foi „Pop. rom.” în ziarul „Românul” crea mari inconveniențe
în urma faptului, că aproape 800 dintre abonații acestei foi sunt totodată deja și
abonații „Românului” de zi. Acelora nu le puteam trimite numărul poporal al
„Românului” în 2 exempl. și încât au solvit abonamentul înainte, trebuia să-i
rebonificăm, având tot atâtea scăzăminte de abonenți.

Pierdem și dreptul la taxe considerabile de inserate publicate în „Pop. român”
a căror serie obligată nu o puteam îndeplini.

Toate aceste motive și considerente, îndată ce mi-a succes a exopera și o
colosală reducere a trebuințelor, m-au îndemnat să susțin status--quo până va
conveni și decide onor. comitet.

Cu salutări sincere, al Tău sincer amic

Suciu

ASPECTS OF THE ORGANISATORIAL AND PRESS ACTIVITY OF THE ROMANIAN NATIONAL PARTY (1911)

(Abstract)

The study presents in appendix three documents, circular letters from the
first half of the year 1911, issued by the Central bureau of the Romanian National
Party from Transylvania and Hungary. They were adressed to the membres
of central committee in the districts and promoted development and organisatorical
activities that were meant to ensure the fermity of the party and of the entire
national movement.

The political elite understood the important cultural and political role played
by the press in strenghtening national consciousness. The press impulsed the strug-
gle of Transylvanian Romanians. Thus the elite developed an intense propaganda
for spreading and subscriptions to the party's newspapers „Românul” (The Roma-
nian) and „Poporul român” (The Romanian People).

RECLAMA ÎN PAGINILE REVISTEI „PLAIURI SĂCELENE“
(1934 — 1940)

MOTTO:

Un avion, fără benzină, e pierdut. Un comerciant fără reclamă, la fel. *Săceleni, faceți reclamă în revista noastră.*“ (V, nr. 10—12/octombrie-decembrie 1938, p. 239)

Incursiunea într-un mediu românesc semiurban interbelic, cum este cazul de față, apare la o primă luare de contact extrem de hazardată. Cei mai mulți dintre cititori se vor întreba extrem de firesc: „Ce surprize ne poate rezerva un conglomerat de 7 sate unite prin forța de coeziune a tradiției mocănești, aici, în imediata vecinătate a Brașovului“? În mod firesc, dacă ne raportăm la structura oarecum clasicizantă a arealului urban, nu putem să ne așteptăm la o situație deosebită — clișeul mental ce ne urmărește cu obstinație îndemnându-ne să considerăm că practicarea domeniului „reclamei“ nu poate fi decât apanajul unui mediu de elită, cum era cel al Brașovului. Dacă luăm însă în considerare și posibilele surprize — ce se concretizează de cele mai multe ori printr-o încercare frenetică de depășire a condiției primordiale — totul devine inteligibil...

O excelentă introducere în subiectul nostru ne prilejuiește articolul *Realități sufletești la Săcele*¹, semnat de profesorul universitar Victor Jinga, originar din zona amintită. Realizând un adevărat tur de forță, ce denotă o familiarizare adecvată a profesorului Academiei Comerciale clujene cu realitățile locale, lucrarea amintită fixează coordonatele dezvoltării interbelice săcelene: „Astăzi (1938) (n.a.) suntem, la Săcele, în plin proces de proletarizare completat — de 10—15 ani — cu un aflux de Români veniți aci din feluritele părți ale Țării întregite... Industriile Brașovului vor atrage tot mai mult tineret spre ele. O parte din acesta va trebui să se așeze continuu la Săcele, orașul neoferindu-le condițiuni de trai satisfăcătoare. Prin spor de lefuri și civilizație, bunul trai va reapare în satele noastre“². Ca urmare a acestei stări de fapte, înregistrăm existența unei mici industrii locale — dublată de ecourile unei formule compozite, specifice unui teritoriu „tranzitoriu“, cum este cel semiurban săcelean, ce combină sectorul economic propriu-zis cu cel al desfacerii produselor. Din prima categorie enunțată fac parte țesătoria mecanică „Săceleana“ și fabrica de filatură Iuliu Antoni din Satulung, din cea de a doua societatea cooperativă bancară și economică „Săceleana“. Caracterul puțin diferențiat — specific organizării în fază incipientă — este

¹ „Plaiuri Săcelene“, V, nr. 10—12/octombrie—decembrie 1938, p. 209—214.

² *Idem*, p. 212—213.

concentrat în faptul că produsele amintitelor stabilimente sunt comercializate prin rețeaua de desfacere locală, ce nu a atins încă stadiul specializării³. Mai mult decât atât, proprietarul filaturii din Satulung se dovedește a fi adeptul principiului comercial „la prima mână”⁴.

Textul enunțurilor adăpostite de paginile revistei săcelene nu depășește — în acest prim sector de activitate — dimensiunile și pretențiile unei informări corecte și concrete. În această economie de mijloace putem detecta manifestarea unui pragmatism rural autentic. Situația se modifică sensibil atunci când pătrundem în sectorul „localurilor”. În genere, magazinele de coloniale și de consum mixt continuă linia de evoluție a micilor industrii⁵. Lucrurile evoluează după alte coordonate în teritoriul desfacerii băuturilor alcoolice și al petrecerii timpului liber. Pornind de la formula de intitulare, evoluând pe parcursul argumentelor aduse pentru a pune în dificultate „concurența” și până la concluzii, avem de a face cu o certă racordare la exemplele urbane ale domeniului. Astfel, Iuliu Szabó accentuează asupra destinației culturale pe care o are „Salonul” restaurantului său din Satulung. Maniera de punere în pagină — „Primul Restaurant și Salon de spectacole”⁶ — are darul de a crea confuzie și a impune respect. Prețurile populare pe care le propune și prestigiul de primă sală de spectacole a zonei vor asigura succesul reuniunilor comemorative pe care le propune cu prioritate. Spre deosebire de el, „concurența” din Satulung pedalează asupra calității produselor puse la dispoziția clientului. Cărciuma „La Manole” îmbină — într-un mod ingenios — puterea de convingere a imaginii fotografice a stabilimentului cu o listă amănunțită de produse, dublate de un „serviciu prompt și prețuri convenabile”⁷. Restaurantul și Salonul Gheorghe G. Medianu, deși competiționează și în domeniul cultural, este inclinat să fructifice calitățile propriu-zise ale stabilimentului. Proaspăt renovat — de reținut utilizarea incitantă a „noului” — localul este cel mai plăcut pentru acțiuni comemorative deoarece — urmează logic motivația — se păstrează tradiția bucătăriei săcelene (nu oarecare, ci „de primul rang”) și se servesc vinuri alese „din cele mai vechi și renumite podgorii ale țării”⁸.

Sectorul meseriașilor este disputat cu ardoare de către frizeri și brutari. Dacă prima ipostază este comună pentru domeniul de referință,

³ Prima țesătorie mecanică „Săceleana” își desfășura produsele la magazinul de manufactură și croitorie (!) M. Bencze din Cernatu; Societatea cooperativă bancară și economică „Săceleana” cu sediul în Cernatu își desfășura produsele prin intermediul magazinului de consum din Satulung — Casa Răduleanu nr. 1295 — și din Baciu — str. Iuliu Maniu nr. 151 a.

⁴ Fabrica de filatură, tricotaje, postavuri și vopsitorie de lână pură Iuliu Antoni, cu sediul în Satulung, str. Regele Ferdinand nr. 85, își desfășura marfa „exclusiv numai la fabrica din Satulung”, cf. *idem*, III, nr. 11—12/noiembrie—decembrie 1936, p. 136.

⁵ Majoritatea lor sunt doar indicate cu adresă. O excepție fericită avem în următorul caz: „Cumpărați numai de la firma „La Leu” Fondat 1911. Ioan Dobroș Cernatu-Piață Băcănie, Coloniale, Manufactură, Ferărie, Sticlărie — Prețuri solide.”, *idem*, II, nr. 4—5/aprilie—mai 1935, p. 58.

⁶ *Idem*, III, nr. 11—12/noiembrie—decembrie 1936, p. 173.

⁷ „Vizitați Cărciuma și Restaurantul la Manole Satulung Bere Azuga Vinuri alese de Dealul Mare Diferite Beuturi spirtoase Mâncări calde și reci Serviciu prompt Prețuri convenabile”, *ibidem*.

⁸ *Idem*, V, nr. 3—4/martie—aprilie 1938, p. 73.

cea de a doua se constituie într-o extrem de plăcută surpriză. Din ferircire, urmașii lui Figaro nu-și dispută același teren de luptă — stabilimentele lor funcționând în Satulung și în Cernatu. Diferențe evidente apar în modul de concepere a textului și pe traiectul de revenire din pagina tipărită. Frecvența mai mare o înregistrează Ioan Balázs din Cernatu, care-și dirijează „asaltul“ asupra consumatorului într-un discurs suficient de clasic. Ritmarea este coerentă și, se pare, eficientă: primul timp = denumirea prăvăliei; timpul doi = tipul de serviciu deosebit ce se asigură; timpul trei = costul evident la îndemâna tuturor buzunarelor; timpul patru = „găselnița“ cu aranjarea miresei⁹. Lipsa de imaginație decurge și din simplul fapt că nu-și modifică absolut de loc textul în două intervenții succesive, iar o a treia „ieșire la rampă“ este extrem de redusă ca importanță și mesaj¹⁰. Indiscutabil că discursul „concurentului“ din Satulung ne pune în situația de a admite influențele mediului urban asupra acestuia. În primul rând, denotația stabilimentului este mult mai „consistentă“, acesta având și un nume individual!... Impresionează prezența constantă a termenului de „modern“ în construcția textului, termen ce are menirea de a câștiga sufragiile unor posibili clienți indecși. Valențele ofertei sunt conjugate cu deosebită atenție într-un crescendo energic: serviciu prompt și antiseptic — prețuri convenabile — abonamente lunare — orice fel de coafuri moderne¹¹. Mai mult decât atât, ingeniosul patron are ideea să se fotografieze împreună cu angajații săi în fața stabilimentului din Satulung! Iar imaginea vine să completeze de minune textul reclamei...

Sectorul de panificație local pare să fie dominat cu autoritate de brutarul Ioan Poenaru din Turcheș. Din reclamele sale reiese, cu necesitate, că pâinea Poenaru este „cea mai curată, igienică și gustoasă din Săcele“¹². Mai mult decât atât, printre produsele ce-i fac faima atelierului se numără și renumita „Pâine de Brașov“, care se desface „la toate prăvăliile din Săcele, Dârste, Noua și Brașov“¹³. Cu alte cuvinte, ne găsim în prezența unui veritabil profesionist al zonei. Dar, stupoare! În reclama brutăriei sistematice cu electrică și aburi Ioan Szöts din Cernatu vom depista o construcție semantică cvasiidentică cu cea anteriori-

⁹ „Saionu! de Coafură Ioan Balázs Cernatu — Jud. Brașov. Se execută ondulațiuni permanente cu electricitate și cu aburi. Mai execută și vopsiri de păr cu garanție și responsabilitate. Se găsesc mirese. — Prețuri reduse.“. *idem*, V, nr. 10—12/octombrie—decembrie 1938, p. 247.

¹⁰ „Frizeria Ioan Balázs Cernatu complet renovată execută ondulațiuni permanente cu *Prețuri reduse!*“, *idem*, II, nr. 4—5/aprilie—mai 1935 p. 57.

¹¹ „Iviziți Salonul de frizerie, coafură și manicule *Isvorul* proprietar Ioan Burcoiu Satulung Șoseaua Regele Ferdinand no. 830. Instalațiuni moderne cu serviciu prompt și antiseptic. Prețuri convenabile! Se fac și abonamente lunare. Se execută orice fel de coafuri Moderne“, *idem*, II, nr. 10/12 octombrie—decembrie 1935, p. 169.

¹² *Idem*, IV, nr. 11—12/noiembrie—decembrie, 1937, p. 213.

¹³ „Săceleni consumați numai Pâinea Poenaru Brutăria și franzelăria Ioan Poenaru Turcheș Strada Bucur Bunesco no. 682 (jud. Brașov) Vă oferă *pâinea* cea mai curată, igienică și gustoasă din Săcele. Produce: cornuri, pesmeți, jimble, franzele și renumita „Pâine de Brașov“. De vânzare: la toate prăvăliile din Săcele, Dârste, Noua și Brașov. Poenaru e fabricată numai din făină fină și din grâne alese“, *idem*, II, nr. 10—12/octombrie—decembrie 1935, p. 122.

oară¹⁴. Chiar dacă nu facem apel la versurile de extract populist — care se pare că aveau multă trecere în epocă — pe care le întâlnim la brutarul din Turcheș¹⁵, textul „competitorului“ din Cernatu ne poate aduce clarificări interesante privitoare la mentalitatea raportului producător-beneficiar în mediul provincial interbelic. Nu exista conceptul dreptului de autor. O formulă de adresă care a avut succes putea fi utilizată și de altcineva, prin simpla introducere a modificărilor minime de rigoare. Important era, în fond, simplul anunț în sine și nu punerea în pagină deosebită. Profitând de caracterul evident tradiționalist al societății locale, se miza pe ceea ce lumea știa și deja aprecia în suficientă măsură, fără a se da un credit prea mare inovației. Așa cum vom vedea ceva mai încolo, săcelenii vroiau să-și prezerve obiceiurile — limita superioară a încadrării administrative la care aspirau fiind aceea a stațiunii climaterice¹⁶. Pentru a încheia excursul nostru referitor la micii meseriași din zonă, trebuie să mai amintim cofetăria Árpád Zöldi din Cernatu¹⁷ și atelierul Foto „Sport“ G. Gördi din Cernatu — „Singurul atelier fotografic modern din Săcele“¹⁸.

La scurt timp după debutul revistei „Plaiuri Săcelene“, se înregistrau și primele luări de poziție referitoare la viitorul previzibil al complexului celor 7 sate. Campania de presă este condusă cu deosebită insistență de către unul dintre cei mai dotați intelectuali ai zonei, l-am numit aici pe Victor Tudoran — redactorul principal al publicației menționate. Într-un prim articol, intitulat „Săcelele, stațiune climaterică“¹⁹, rândurile semnate de Tudoran se constituiau în forma unei veritabile prezenții de prospect turistic: „... Ținând seama că majoritatea caselor sunt construite din piatră, cu încăperi mari, străzile și locuințele prevăzute cu lumină electrică, poziția Săcelor poate fi considerată ca una dintre cele mai pitorești din tot județul Brașov, cu climă plăcută și împrejurimi minunate pentru excursiuni, cu pădurea de brad aproape și cu traiul relativ ieftin, *este foarte ușoară, accentuăm, transformarea Săcelor într-o stațiune climaterică model*. . . Săcelele sunt deservite de două stațiuni de cale ferată — Dârste-Săcele și Brașov-Săcele — care se bucură de 50%²⁰

¹⁴ „Brutăria Sistematică cu Electrică și cu Aburi Ioan Szöts Cernatu — Jud. Brașov Vă oferă Pâinea cea mai curată, igienică și gustoasă din Săcele. Produce: cornuri, pesmeți, jimble și franzele. De vânzare: la toate prăvăliile din Săcele. Dârste și Brașov. Pâinea Szöts e fabricată numai din făină fină și din grâne alese“, *idem*, V, nr. 10—12/octombrie—decembrie 1938, p. 190.

¹⁵ „Când faceți economie, / Și vreți să-ndulciți amar, / Consumați cu bucurie / Numai pâinea „Poienaru“, *idem*, IV, nr. 11—12/noiembrie—decembrie 1937, p. 213.

¹⁶ Discuția debutează în primăvara anului 1934 și poate fi considerată încheiată odată cu inserarea reclamelor privind stațiunile climaterice săcelene Sătulung, Cernatu, Turcheș și Baci din primăvara anului 1938 respectiv Zizin, în primăvara anului 1939.

¹⁷ „Vizitați Cofetăria Árpád Zöldi Cernatu—Săcele. Zilnic se găsesc prăjituri proaspete. Se primesc comenzi speciale pentru nunți, botezuri, etc., cu preț redus“, *idem*, II, nr. 4—5/aprilie—mai 1935, p. 57.

¹⁸ „Foto Sport“ G. Gördi Cernatu Jud. Brașov Șoseaua Regele Ferdinand 362. Singurul atelier fotografic modern din Săcele. Execută: legitimații, nunți și fotografii artistice. Specialist în fotografii de copii“, *idem*, VII, nr. 4—5/aprilie—mai 1940, p. 86.

¹⁹ *Idem*, I, nr. 3/martie 1934, p. 1—2.

reducere, atât în sezonul de vară, cât și în cel de iarnă...²⁰. Nici nu e de mirare că, în atari condiții, Tudoran a pus bazele unui grup turistic local intitulat „Acțiunea Săceleană”²¹. Un alt articol semnat de același neobosit inițiator cultural îmbină, într-o manieră agreabilă, propaganda teoretică²² cu aspectul practic al domeniului vizualizat prin intermediul unei invitații deschise adresate cititorilor revistei. Ceea ce surprinde este faptul că textul — destul de anodin: „Vizitați colțul pitoresc al Săcelilor” — beneficiază de un tratament deprins din frecventarea marilor periodice ale timpului, fiind tradus în limbile franceză și germană! Perepetiile legate de impunerea zonei ca stațiune climaterică în conștiința contemporanilor ajung să se materializeze printr-o reclamă coerentă de abia pe durata anului 1938. Interesante sunt diferențele de prezentare comasată pe care le întâlnim în cazul celor cinci stațiuni climaterice săcelele. Astfel: *Satulung* este „Un minunat loc de odihnă și refacere”, *Cernatu* — „Un loc pitoresc de refacere și desfătare”; într-un mod

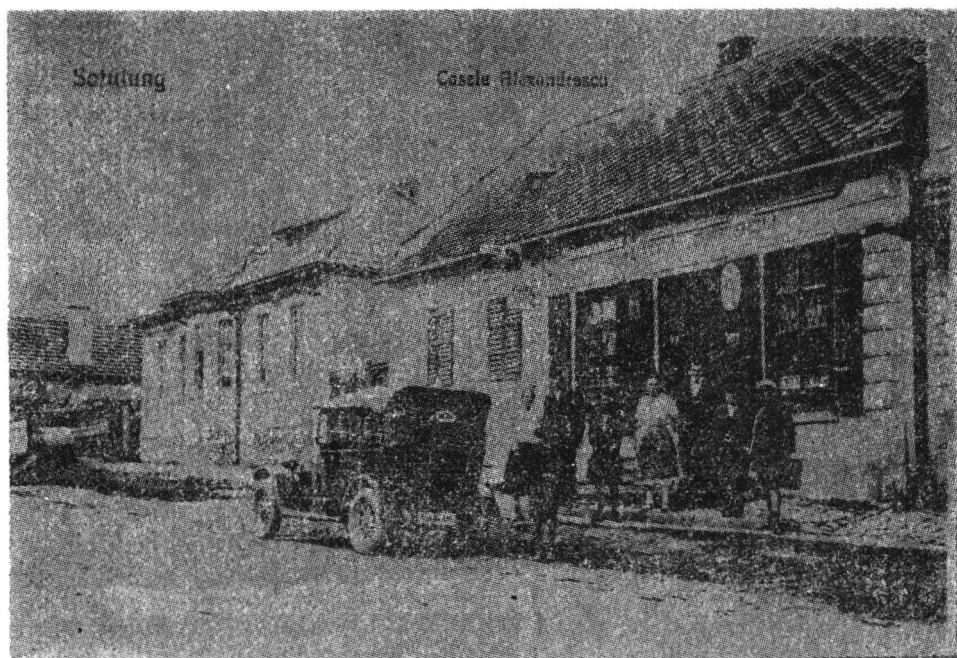

Fig. 1

²⁰ *Ibidem*, p. 2.

²¹ Creat în vara anului 1937 și avându-i în prim-plan pe Victor Tudoran și Ion Păltănea.

²² Spicuim din articolul „Propagandă pentru Săcele”: „...Ținând seama de numărul mare de săceleni ce au populat diferitele orașe și regiuni ale României, și presupunând că fiecare, în cercul prietenilor, ar îndemna pe cei ce pleacă în sejur la munte, să vie pentru o lună sau chiar numai să viziteze Săcelele, ar însemna ca populația românească săceleană să aibă beneficii însemnate, permițându-i-se astfel și pe mai departe, o existență pe plaiurile strămoșești”, *idem*, I, nr. 6/iunie 1934, p. 4.

Fig. 2

cvasisimilare este prezentat *Turcheșul*²³; *Baciu* este „O simpatică stațiune climaterică de odihnă” iar *Zizinul*, o localitate intrată în circuit abia în anul 1939, „cea mai simpatică stațiune climaterică și balneară din Săcelele”²⁴.

În calitatea sa de redactor-șef al publicației, Victor Tudoran se dovedește interesat de reclama proprie a publicației. Evolutiv, putem distinge trei momente importante, cărora le corespund tot atâtea maniere interpretative. Primul se plasează, oarecum firesc, la începuturile apariției publicației și este conceput ca un memento dedicat cititorului: „După ce o veți citi, păstrați revista în casa voastră. Oricând o veți găsi, vă va face plăcere, fiindcă vă reamintește locuri scumpe vouă sau părinților voștri”²⁵. Un al doilea segment l-ar reprezenta captarea benevolenței abonaților, adresarea evoluând de la „blândețea” programatică a primei tentative de apropiere, prin numeroasele somații de efectuare a plăților și până la încheierea spectaculoasă și favorabilă²⁶. O a treia formulă este pusă în pagină, de către același Tudoran, cu ocazia numărului special

²³ „Loc pitoresc de refacere, odihnă și desfătare”, *idem*, V, nr. 5/mai 1938 p. 101.

²⁴ *Idem*, VI, nr. 4—5/aprilie—mai 1939, p. 48.

²⁵ *Idem*, I, nr. 1/ianuarie 1934, p. 3.

²⁶ „Abonează-te la *Plaiuri Săcelele*. Nu spune: „Sunt cu inima alături de voi”. Vino alături de noi cu fapte, scrie, achită-ți abonamentul și răspândește revistă, căci numai astfel vom putea ridica Săcelele la locul ce le dă dreptul istoria lor bogată și trecutul lor măreț. Dacă primești în mod regulat revista, de ce nu trimiți abonamentul?”, *idem*, I, nr. 11/noiembrie 1934, p. 5. La finele anului 1939, Tudoran amintea pe parcursul unei „cronici mărunte” faptul că săcelelii Ioan D. Gologan (Ploiești), Al. Stanciu (Ianca, Brăila) și ing. Horia

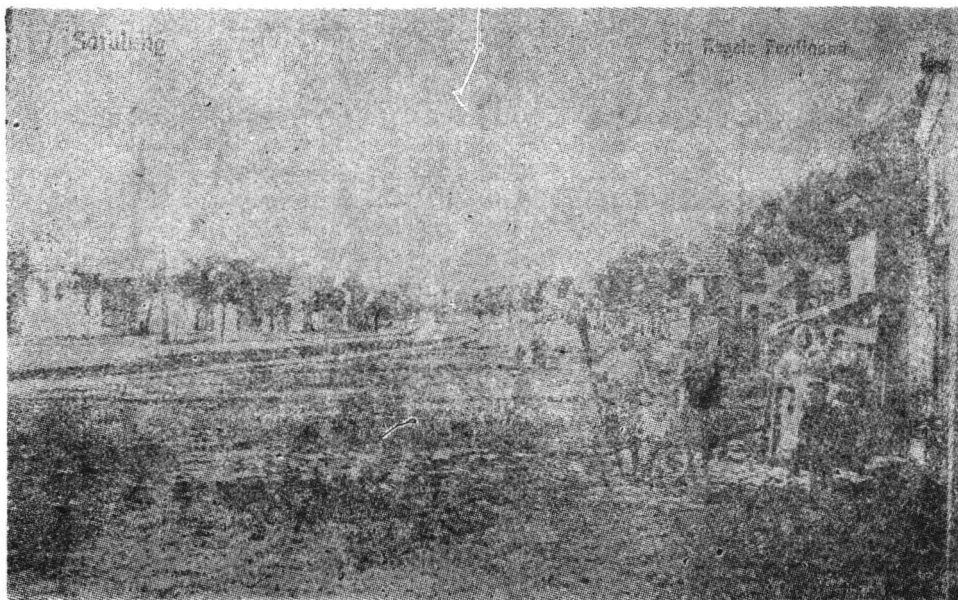

Fig. 3

comemorativ din octombrie-decembrie 1938. Vorbind despre evoluția și răspândirea revistei²⁷, autorul articolului își susține afirmațiile prin intermediul unor hărți care figurează „expansiunea” ei în țară și peste hotare. Impresionanta listă de orașe și țări este completată de un text dens, din care răzbate mândria și mulțumirea realizatorilor publicației pentru dimensiunile efortului lor: „... Când ne mai gândim că «Plaiuri Săcelene» este o revistă modestă de sat, care are ca scop principal un regionalism strict săcelean, realizările trebuiesc găsite și mai uimitoare. Nu credem că suntem întrecuți de vreo altă revistă din țară. Secretul acestor realizări? E simplu! *Stăruința!* Ne-am obișnuit a stăruii cu încăpățănare în ceea ce facem, pentru a putea realiza maximum posibil”²⁸. Profesiunea de credință, la care ne face părtași, atinge teritoriul autointerviului care nu distonează în prezența realizărilor concrete. . .

O reclamă aparte, extrem de incitant concepută, se realizează pentru cinematograful MODERN din Cernatu — menit să asigure completarea culturii vizuale specifice a localnicilor²⁹. Urmărind conținutul programului

Manole (Gara Valea Uzului, jud. Bacău) achitaseră deja abonamentul pe anii 1940—1941, fapt ce-l îndreptățește să proclame cu deplin temei: „... Credem, pe bună dreptate, că suntem prima revistă din țară ce are mândria să aibă asemenea abonați, cari încrezători în steaua „Plaiurilor Săcelene”, să trimită înainte abonamentul pe doi ani”, *idem*, VI, nr. 11—12/noiembrie—decembrie 1939, p. 174.

²⁷ Despre „Plaiuri Săcelene”, *idem*, V, nr. 10—12/octombrie—decembrie 1938, p. 245—247.

²⁸ *Ibidem*, p. 246.

²⁹ „Cinema Modern Cernatu No. 403 Brașov Cele mai noi, interesante și bine realizate filme, cu cei mai mari artiști ai ecranului, le puteți vedea numai la cinematograful „Modern” din Cernatu, *idem*, I, nr. 11/noiembrie 1934, p. 14. În programul sfârșitului de an 1934 au figurat: „Stan și Bran în serviciul Patriei”;

filmelor rulate la finele anului 1934, trebuie să recunoaştem racordarea zonei la nivelul urban al domeniului de referinţă. Vecinătatea Braşovului pare să fi fost şi din acest punct de vedere benefică.

Nu putem încheia acest prim tronson de informaţii privitoare la evoluţia reclamei în mediul săcelean interbelic fără a aminti sectorul literar. Acelaşi Victor Tudoran conduce „ostilităţile“, fie că este vorba de dramaturgie sau de beletristică propriu-zisă. În primul caz, ne reţine atenţia prezentarea revistei „*Săcelele în Halat şi Papuci*“ de către ansamblul teatral de amatori „Plaiuri Săcelene“³⁰. Modul incisiv de evidenţiere a calităţilor producţiei, prin enumerarea momentelor de vârf, ne face să ne gândim la „oferta“ de profil din Capitală — pe care realizatorul grupajului amintit dovedeşte că o cunoaşte extrem de bine. Editura „Plaiuri Săcelene“, care dublează efortul cultural al revistei, publică pe durata deceniului al patrulea o serie de lucrări datorate unor localnici, fie că este vorba de istorie, memorialistică sau literatură. Dacă, spre exemplu, volumul de epigrame *Spini în miniatură* de Nicolae G. Moisiu — care se bucură de o primire excelentă, dovadă şi cele două ediţii consecutive ale lui — are o prezentare oarecum liniară³¹, nu acelaşi lucru se poate afirma şi despre romanul „*Nina*“ de Victor Tudoran. Deşi ne găsim în prezenţa unei lucrări care n-a văzut lumina tiparului până în momentul sistării revistei, modul în care este „gândită“ apariţia lui este demn de a fi semnalat. Număr de număr — începând din octombrie 1939 şi până în iulie 1940 — apar scurte notiţe referitoare la roman. De la simpla pomenire a acestuia, chiar dacă încadrată într-un chenar spre a concentra atenţia lectorului, şi până la specificarea unor amănunte de detaliu — cum ar fi de exemplu: regiunile unde se desfăşoară acţiunea acestuia, numele protagoniştilor lui sau titlul unor capitole — totul este pus în slujba suscitării interesului publicului. Maniera sincopată de punere în pagină prezintă evidente similitudini cu improvizaţia din jazz-ul care cucerise definitiv simpatia tineretului intelectual local³².

*

„*Cuceritorul*“ cu Willy Fritsch; „*Hotel Atlantic*“ cu Anny Ondra; „*Scandal la Budapesta*“ cu Franciska Gaál; „*Regele Junglei*“ cu Buster Grable; „*Nu sunt inger*“ cu Mae West (având specificaţia expresă „numai pentru adulţi“) şi „*Dunărea Albastră*“ cu Gustav Fröhlich.

³⁰ „Ansamblul teatral „Plaiuri Săcelene“ va prezenta în curând „*Săcelele în Halat şi Papuci*“ revistă în 2 acte şi 8 tablouri de Victor Tudoran şi Ion Păltănea. Se vor lansa ultimele creaţiuni muzicale originale: *Nu râde Nina* — tango; *Pe uliţa mică* — tango; *Vino pe pod în Cernatu* — fox; *Țigăncușe din Gârciu* — cântec popular. Montare — Fast — Decoruri“, *idem*, V, nr. 10—12/octombrie—decembrie 1938, p. 27.

³¹ „Editura Plaiuri Săcelene Colecția Stihuri. Cereți la toate librăriile din țară volumul de epigrame „*Spini în miniatură*“ de Nicolae G. Moisiu, închinat memoriei maestrului Cincinat Pavelescu, cu ocazia împlinirii unui an de la moarte“, *idem*, II nr. 10—12/octombrie—decembrie 1935, p. 168.

³² În cadrul Asociației muzicale „Săceleana“ funcționa un jazz dirijat de Florin Până — unul dintre intelectualii de frunte ai domeniului pe plan local — alături de care a mai concertat, cu diverse ocazii, jazzul Regimentului 89 Infanterie din Braşov. La cealaltă extremitate a gustului public se situau tarafurile locale conduse de Constantin Gândac, Niță Oglindă şi Ferry.

MOTTO: „Doriți o reclamă frumoasă și eficace? Faceți-o în revista noastră“ (V, nr. 10—12 octombrie—decembrie 1938, p. 198); „O reclamă inteligentă face mai mult decât orice“ (*idem*, p. 262)

În cele două părți care vor urma, avem plăcerea să supunem atenției o perspectivă intermediată asupra a ceea ce a însemnat — pe durata anilor interbelici — reclama în presa românească. Rezultanta acestui proces decriptiv va poseda — pe de o parte — toate avantajele ce decurg dintr-o proiecție sui-generis a imaginii celuiilalt, iar — pe de altă parte — va demonstra existența și persistența unor solidarități umane pe traiectul sat-orăș.

Cum se prezintă reclama referitoare la mediul urban în revista săceleană? Iată o întrebare la care vom încerca să răspundem pe durata celor două părți amintite ale investigației noastre. Dintr-o „statistică“ a frecvenței prezentațiilor comerciale, industriale și culturale ale epocii decurge — oarecum firesc — prevalența orașului învecinat, respectiv a Brașovului. Lui îi urmează, într-o ordine ce ține efectiv seama de cantitatea informației, orașele București, Ploiești, Buzău, Bușteni și Timișoara(!). Majoritatea textelor se referă la rețeaua de localuri și de magazine. Pentru a cuprinde, într-o analiză coerentă, întreg spectrul „ofertei“ importante pentru localnici ne vom referi, în acest segment, doar la sectorul industrial și la cel comercial de magazin, urmând ca restaurantele să facă obiectul separat al unei proxime intervenții.

Fabrica de țesături și tricotațe de lână Ioan Fulga și Fiul din Buzău³³ beneficiază de o prezentare extinsă — ce surprinde vechimea stabilimentului, organizarea secțiilor de producție și serviciile suplimentare asigurate. Pe durata textului revine — ca un leitmotiv — adjectivul „*țărănești*“ pentru a sublinia posibila compatibilitate dintre cele două medii umane esențiale. Iar fiindcă suntem într-o perioadă de avânt teoretic și practic al producției autohtone apare, insinuant, apelul final al informării: „Muncă Românească, Produse Românești“. O altă fabrică de tricotațe — legătura e lesne de stabilit având în vedere sursa de materii prime a zonei săcelene și debușeul posibililor cumpărători —, de această dată din Ploiești, își prezintă oferta — fapt notabil — în același număr al revistei (!). Suntem puși, cu alte cuvinte, în fața unei situații de concurență deschisă, directă: același domeniu — alt concurent. Fabrica de tricotațe „*Regina*“ Gh. Moțoiu promite o reducere de 50% pentru săceleni³⁴, situație care nu se mai repetă un an și jumătate mai târziu — atunci când patronul întreprinderii pare mult mai interesat de calitatea produselor sale și nu de preț³⁵. Ar fi fost păcat să lipsească din această „ofertă“ Capitala! Într-adevăr, ea este prezentă prin intermediul firmei „*Victoria*“³⁶ — tot fabrică de tricotațe — ale cărei propuneri nu sunt cu nimic superioare exemplorilor anterioare.

³³ *Idem*, IV, nr. 4—5 aprilie—mai 1937, p. 64.

³⁴ *Ibidem*, p. 89.

³⁵ *Idem*, V, nr. 10—12 octombrie—decembrie 1938, p. 257.

³⁶ Sprijiniți Industria Românească „*Victoria*“ Fabrică Română de Tricotațe V. I. Petcu, V. I. Stoienescu și Co Fondată 1912, produce veste și vestoane bărbătești de bumbac, combinate și de lână (C.E.C. poștal 1870) București Str. Teodor D. Speranția 168“, *Ibidem*, p. 208.

Obsesia firmelor românești rămâne valabilă chiar și atunci când este vorba de o companie de autobuze din Brașov care are concesiunea liniei de comunicație cu satele săcelene. Firma Dumitru Voina³⁷, căci despre ea este vorba, pare suficient de puternică pentru a rezista oricărei concurențe în acest colț de țară.

Sectorul comercial este, categoric, cu mult mai animat și beneficiază de texte și pretexte infinit superioare. Un început extrem de promițător se manifestă în domeniul radiofonic și al produselor electrice. La finele primului an de apariție al revistei se plasează reclama pentru aparatele de radio R.C.A. și Atwater Kent al reprezentanței acestora pentru județul Brașov — serviciu asigurat de firma Ioan I. Mircan din Brașov³⁸. Specializarea pe un sector relativ nou de producție tehnică al epocii reprezintă un veritabil atribut al succesului în afaceri. Acest fapt rezultă — cu suficientă claritate — și din modul de concepere a reclamei: înșiruirea calităților produselor, urmată de valoarea cea mai bună a domeniului — în cazul nostru formula „Toate lungimile de undă”³⁹ — și de „lovitura de grație” înveșmântată în posibilitatea de achiziționare prin plata unor rate lunare. Aceeași firmă revine — în primăvara anului 1936 — cu prezentarea extrem de incisivă a aparatului american de radio Zenith⁴⁰. Întreaga construcție este menită să ofere maximum de informații în minimum de cuvinte încărcate de valențele competitive ale comparativului de superioritate și ale superlativului. Principiul eficienței transatlantice reiese și din precizia sublinierilor, a informațiilor competente — privitoare la tipul tehnic, preț și posibilități de achiziționare — și a parantezei funcționale, ce impune respect marelui public ignorant în teritoriul comunicațiilor prin sistem radiofonic. Pentru a-și demonstra „deschiderea” comercială, proprietarul magazinului se adresează — în egală măsură — celor doritori să achiziționeze lămpi electrice⁴¹. Pentru un mediu semiurban bransat la rețeaua națională de înaltă tensiune nu mai reprezintă un lux imposibil folosirea lustrelor și a becurilor — deci standardul de viață era net superior zonei rurale propriu-zise —, ci o necesitate de care un negustor întreprinzător poate și știe profita. În atare condiții, „oferta” bine lucrată a lui Ioan I. Mircan găsește un teritoriu apt s-o recepteze.

Reclama librăriei „Națională” din Ploiești⁴² este exemplară prin datele concrete ale raportului mesaj-conținut, de aceea ne vom permite

³⁷ *Idem*, I, nr. 9—10/septembrie—octombrie 1934, p. 13.

³⁸ „Noile aparate: R.C.A. și Atwater Kent sunt o minune ca tehnică, construcție și selectivitate. Toate lungimile de undă (14—2000 m) în 6—8 rate lunare, de vânzare numai la reprezentanța exclusivă pentru județul Brașov Ioan I. Mircan Brașov Strada Voevodul Mihai No 23”, *idem*, I, nr. 12/decembrie 1934, p. 27.

³⁹ Care cucerește prin ambiguitatea și potențele latente conținute.

⁴⁰ „Au sosit Nouile Aparaturile Americane de radio Zenith cu 4 lămpi 9.800 lei cel mai senzational aparat, care a pătruns în univers. Recepționează toate gamele de undă (14—2100 m). Triplu filtraj. De vânzare în 6—10 rate lunare numai la reprezentanța exclusivă pentru județul Brașov Ioan I. Mircan str. Voevodul Mihai No. 23 Brașov”, *idem*, III, nr. 3—4/martie—aprilie 1936, p. 36.

⁴¹ „Cumpărați lustre și orice fel de lămpi electrice marca Luminator, căci sunt toate cromate și lucrate din alamă și bronz curat în rate mici săptămânale numai la Ioan I. Mircan Brașov Strada Voevodul Mihai No 23, *idem*, I, nr. 12/decembrie 1934, p. 27.

⁴² *Idem*, II, nr. 4—5/aprilie—mai 1935, p. 39.

să o comentăm în extenso. Primul tronson informativ se referă la situația în spațiu a stabilimentului: „Librăria »Națională« Nicu și Lică Mărculescu Pasajul Cooperativa Ploiești“. Urmează — atent concentrate în trei propoziții — enumerarea „secțiilor“ componente ale acestei veritabile întreprinderi, modelul organizatoric fiind adaptat după cerințele Capitalei — cu care provincia s-a „concurat“ permanent: „Librărie, Papetărie, Raion special cu jucării pentru copii. Tipografie, Legătorie de cărți și cartonaje. Fabrică de ștampile și încadrări de tablouri“. Finalul — conceput tot pe trei linii de evoluție — cuprinde referiri exprese la calitatea produselor oferite spre consum și, mai ales, la prețurile avantajoase — domeniu deosebit de „sensibil“ și în acea epocă, apt să atragă atenția clienților: „Execută prompt orice comenzi, cu prețurile cele mai avantajoase. Vinde mai ieftin ca oriunde. Deviza magazinului: *Vânzare multă cu câștig puțin*“. În același număr al revistei (!), librăria *Cartea Românească* din Brașov încearcă să facă față onorabil propunerii tentante ce vine din Ploiești. Interesul proprietarului stabilimentului pentru formă și conținut nu mai este același, textul derulându-se pe ideea „noutății“ beletristice — atât autohtone, cât și franțuzești⁴³. Reclama librăriei brașovene surprinde o realitate permanentă a timpului — anume aceea a racordării României la piața europeană a cărții. În finalul construcției sale, aflăm și mobilul expres al punerii în pagină: derularea *Săptămânii Cărții*, o tradițională bucurie anuală pentru toți iubitorii cuvântului scris.

Cu reclamele realizate de comerciantul Gheorghe Olaru din Ploiești pătrundem în sectorul propriu-zis al magazinelor de specialitate. În 1935, amintitul proprietar ploieștean se adresează direct săceleților — etalând avantajele oferite cu ocazia sărbătorilor de Paști: mare asortiment de articole de Băcănie și Coloniale, serviciu prompt, posibilitatea comenzilor prin telefon cu expediere la domiciliu și... prețuri convenabile⁴⁴. Având în vedere momentul anual pe care încearcă să-l fructifice, ne surprinde — parțial (trebuie să nu ignorăm legile nescrise ale concurenței) — revenirea sa pe piața locală, după un interval de 3 ani, cu un enunț cvasiidentific⁴⁵. Explicația ar putea rezida în timpul deja scurs, în mediul căruia i se adresează și — nu în ultimă instanță — în valoarea probată a discursului explicitiv care îmbină, într-o proporție rezonabilă, informația efectivă și teritoriul laudativ inerent domeniului de referință.

Sectorul de încălțăminte este disputat de ofertele depozitului D. Moșciornă din Brașov, respectiv de Magazinul de lux Victor I. Ghia din Capitală. În primul caz, asistăm la o veritabilă „dezlănțuire“ de adjective asezonate cu obsedantul adverb exclusiv *numai*. În plus, proprietarul depozitului iese pe piață într-un moment extrem de propice: acela al începutului sezonului de toamnă — spre bucuria, în egală măsură, a părinților și a numerosului tineret școlar. Reclama are o savoare deosebită, ce

⁴³ *Ibidem*, p. 8: „Vizitați Librăria *Cartea Românească* Brașov Târgu' Florilor No. 17 Dragomir Nedelcovici. În permanentă asortată cu toate noutățile literare române și franceze. Efectuează urgent orice comandă de cărți străine. Alegeți și rețineți din timp, cărți pentru *Săptămâna Cărții*.“

⁴⁴ *Ibidem*, p. 40.

⁴⁵ „Cumpărați numai de la Magazinul Gh. Olaru Piața Unirii Ploiești Mare asortiment cu articole de Băcănie. Coloniale Delicatese Se primesc comenzi prin telefon cu expediere la domiciliu. Serviciu prompt. Calitate superioară. Prețuri Convenabile“, *idem*, V, nr. 10—12/octombrie—decembrie 1938, p. 234.

se cere degustată pe îndelete și integral: „Pentru sezonul școlar! și Pentru sezonul de Toamnă! la Depozitul D. Mociornița Brașov Strada Voievodul Mihai Nr. 14 (fost Vămii) *Găsiți* Încălțăminte cea mai Trainică — Elegantă — și Ieftină Numai din material curat! Numai execuție Solidă! Numai prețuri de fabrică ieftine și absolut fixe. Mare asortiment de ghiozdane și serviete pentru școlari⁴⁶„. Introdusă în același context, replica comerciantului bucureștean — deși beneficiază de apelul direct la consumatorul săcelean și de o poziție excelentă în inima Capitalei, vis-à-vis de Atheneul Român — pare săracă⁴⁷. Omul simplu, econom, preferă unei „aventuri“ bucureștene (să nu uităm că magazinul lui Ghia este de „lux“) o deplasare rapidă și convenabilă la Brașov. . .

O manieră mixtă, care include calitățile verificate ale enumerației avantajelor de achiziție cu cele ale versificației ușor puerile, este pusă în pagină de proprietarul unui magazin de manufactură, mărunțișuri și hăinărie (! ! !) din Bușteni. Intervenția laudativă aproape agresivă se cuplează cu o simplificare adresativă ce frizează infantilismul, proprietarul stabilimentului punând — probabil — semnul egalității între mediul semiurban de extract rural și clișeu mental al lipsei de cultură ce trebuie să-l caracterizeze. Ceea se rezultă — așa cum vom vedea — este un veritabil kitsch în domeniul publicitar: „*Bun, ieftin, elegnat găsiți* numai la magazinul Gheorghe Feticu Manufactură, Mărunțișuri și Hăinărie. Bușteni Bulevardul Carol I No 87. Calitățile cele mai fine, prețuri reduse Să nu spuneți că-s șiret / Eu vă spun al meu secret; / Și mămica și tăticu / Cumpără la *Gh. Feticu*!“ Vizitați și vă veți convinge⁴⁸.

Doi frați originari din Săcele — comercianții Bucur și Nicolae Bunescu⁴⁹ — sunt prezenți cu reclame pe care le putem considera sub nivelul dimensiunilor activității pe care o desfășoară. Bucur Bunescu, asociat la prestigioasa firmă bucureșteană „*Popp și Bunescu*“, fondată în anul 1900, include un text elaborat — nota bene — în limbile română și franceză⁵⁰! Vă veți gândi probabil: „La ce bun o reclamă în franceză într-un mediu semiurban?“ Răspunsul nu este atât de complicat, de vreme ce se preia un formular standard al firmei amintite — modalitate destul de răspândită în presa timpului la nivel provincial. Nicolae Bunescu acționează la un nivel ceva mai apropiat de pretențiile locale — este doar proprietarul marelui magazin de manufactură „*La Crucea Albă*“ din Buzău. Dacă într-o primă intervenție — apărută în 1938, o dată cu cea a fratelui său — pedalează insistent pe sortimentul oferit de stabilimentul pe care-l conduce⁵¹, în cea din 1940 este mai „sensibil“ la da-

⁴⁶ *Idem*, II, nr. 8—9/august—septembrie 1935, p. 114.

⁴⁷ *Idem*, III, nr. 11—12/noiembrie—decembrie 1936, p. 180.

⁴⁸ *Idem*, V, nr. 5/mai 1938, p. 79.

⁴⁹ Bucur Bunescu este cel care a subvenționat renovarea bisericii „*Nașterea Sf. Ioan Botezătorul*“ din Turcheș (1935), iar Nicolae Bunescu a făcut același lucru pentru biserica „*Sf. Nicolae*“ din Băciu (1936).

⁵⁰ *Idem*, V, nr. 10—12/octombrie—decembrie 1938, p. 215.

⁵¹ „Vizitați Marele Magazin „*La Crucea Albă*“ Nicolae Bunescu Buzău — Str. Cuza Vodă No 33. Asortat complet cu toate mărfurile de sezon ca: Stofe de damă, Mantouri, Demi-Paltoane... Raion special în stofe bărbătești... Covăare linoleum, articole pentru nunți și botezuri. *Prețurile cele mai ieftine*“, *Ibidem*, p. 234.

tele tehnice ale acestuia⁵². În același oraș își desfășoară activitatea doi foști elevi ai „maestrului“ Nicolae Bunesco — este vorba de Alexe Barbu și Ion Codreanu. Aceștia s-au lansat în afaceri pe același culoar de sorginte manufacturieră, punând bazele unui stabiliment denumit „*La Moara de Aur*“. Foarte activi în paginile revistei „Plaiuri Săcelele“ pe durata semestrului doi al anului 1938, amintii comercianți nu ies cu nimic în evidență ca autori de inserturi publicitare⁵³. Un alt magazin buzoian de manufactură — acela creștin „*La Crucea de Aur*“, proprietari Ioan Ciupală și Matei Dragomir — ne îmbie cu produsele lui. Din parcurgerea textului prezentației, de la finele anului 1938, ne rețin atenția două aspecte: primul este acela al reclamei „în avans“, pentru sezonul de primăvară, iar al doilea — cu mult mai important — este legat de costurile scăzute ale mărfurilor⁵⁴.

Magazinul de fierărie „*Aurel Barbu și Ion Căciulă*“ din Brașov beneficiază de o introducere sui-generis pe „piața“ săceleană. Într-un articol semnat de Victor Ion Critu — un colaborator constant al revistei — și intitulat „*Semne bune*“⁵⁵, se pornește de la paradigma practicării cu plăcere a meseiei: „...nu-i rușine să fi [sic!] comerciant, chiar dacă ai școală destulă...“ Îndemnul acesta la perfecționare continuă este exemplificat tocmai prin modelul celor doi comercianți deja menționați. Alături de datele absolut necesare privind plasarea stabilimentului în geografia orașului, textul adaugă explicit: „având în depozit toate articolele din această branșă (fierărie, *n.a.*) cu prețurile cele mai ieftine“. Într-o revenire, plasată la finele anului 1939, se cere imperios săceleșilor să-și facă aprovizionarea numai de la magazinul citat⁵⁶. Apelul la bunele sentimente ale localnicilor este conținut și în reclama pe care și-o face Nicolae Munteanu din București — reprezentantul general și exclusiv pentru România al renumitelor strofe „*Staymunt*“⁵⁷. Sper că realizați ce tentație deosebită însemna pentru patriarhalul săcelean achiziționarea unui asemenea produs de lux, dacă adăugăm că vânzarea se făcea și în rate!

Revenim, în finalul analizei sectorului comercial, la mediul urban brașovean, pentru a vă reține atenția asupra ofertei magazinului de coloniale și delicate de primul rang „*La Puiul de Aur*“. Dincolo de mania denominației împrumutate din arsenalul localurilor — poate din pri-

⁵² „*Vizitați Marele Magazin Românesc Nicolae Bunesco — casă proprie fondată în anul 1907, „La Crucea Albă“ Medalia Grand Prix 1930 Manufactură — Galanterie — Bumbace și Mărunțișuri En Gros — En Detail Buzău Str. Cuza Vodă No 33, idem, VII, nr. 1—2/ianuarie—februarie 1940, p. 15.*

⁵³ *Idem*, V, nr. 7—8/iulie—august 1938, p. 153 și nr. 10—12/octombrie—decembrie 1938, p. 233.

⁵⁴ „Cumpărați numai de la Magazinul Creștin „*La Crucea de Aur*“ Asortiment special pentru sezonul de primăvară: mătăsuri, dantele, velur. Prețurile noastre cinstite desfid orice concurență. Vă rugăm a ne vizita spre convingere Ioan Ciupală și Matei Dragomir Buzău“, *idem*, V, nr. 10—12/octombrie—decembrie 1938, p. 257.

⁵⁵ *Idem*, V, nr. 7—8/iulie—august 1938, p. 152—153.

⁵⁶ *Idem*, VI, nr. 11—12/noiembrie—decembrie 1939, p. 172.

⁵⁷ „Săceleșii cumpărați numai renumitele stoffe „*Staymunt*“ Exclusive Reprezentant General pentru întreaga Românie *Nicolae I. Munteanu Stradela Sft. Nicolae Șelari No 9 Etaj III București Vânzare și în rate*“, *idem*, IV, nr. 4—5/aprilie—mai 1937, p. 63.

cina ușurinței de reținere a unei titulaturi ce se încetățenea rapid — trebuie să subliniem dinamismul persuadării: „Toată lumea cumpără numai de la Magazinul „La Puiul de Aur“ Ioan Prosan Str. I. G. Duca No 2 Brașov Coloniale și Delicatese de primul rang. Calitatea mărfurilor noastre este neîntrecută. Serviciu prompt Mărfuri proaspete Prețuri de concurență⁵⁸”.

Sectorul cultural este dominat de oferta Capitalei. Chiar dacă este vorba doar de texte ale unor prezentatii tip, semnalăm penetrarea viguroasă pe piața provincială — legată evident, în cazul de față, de proximitatea Brașovului. Editura „Intelect“ se autodefineste în vara anului 1937⁵⁹. Ei îi succede Institutul de documentare „Tot“, organizat după modelul institutelor similare din Occident și America⁶⁰. În fine, urmașul acestuia, intitulat „Serviciul Gazetelor⁶¹“, își face cunoscută existența în cuprinsul numărului special din octombrie-decembrie 1938. Publicațiile periodice sunt mult mai bine diseminate în teritoriu. Astfel, Capitala este reprezentată de revista „Rânduiala“ — Arhivă de gând și faptă românească — cu o apariție trimestrială⁶². Clujul intră în atenția factorilor culturali locali prin intermediul „Observatorului Social-Economic⁶³“, o revistă trimestrială de anchete și studii social-economice, condusă de prof. G. Moroianu⁶⁴. Din Brașovul învecinat este recomandat — cu o deosebită căldură — spre lecturare ziarul „Ardealul“, aflat sub directoratul omului de înaltă cultură care a fost G. I. Gologan⁶⁵.

*

⁵⁸ *Idem*, V, nr. 3—4/martie—aprilie 1938, p. 71.

⁵⁹ „Autori, traducători! Editura „Intelect“ din București, B-dul Elisabeta 69 editează: în cele mai avantajoase condițiuni posibile, scrierile Dvs. Lansează talentele românești pe tot cuprinsul țării noastre“, *idem*, IV, nr. 7—8/iulie—august 1937, p. 137.

⁶⁰ *Idem*, V, nr. 5/mai 1938, p. 100.

⁶¹ „Asupra Dvs... a lucrărilor Dvs. și a preocupărilor Dvs. se publică adesea în cele 120.000 ziare și reviste din lumea întreagă articole și notițe care vă sunt absolut necesare. Dacă doriți să aveți aceste articole și notițe prețioase, ca și instituțiile din străinătate și din capitala țării noastre, adresați-vă și Dvs. agenției „Serviciul Gazetelor“... care vă dă cu plăcere orice lămurire suplimentară și vă face — la cerere — și probe gratuite“, *idem*, V, nr. 10—12/octombrie—decembrie 1938, p. 247.

⁶² *Idem*, II, nr. 4—5/aprilie—mai 1935, p. 58.

⁶³ „Observatorul Social-Economic“ Revista trimestrială de anchete și studii social-economice, care apare de cinci ani la Cluj, sub conducerea D-lui Prof. G. Moroianu, fost Rector al Academiei de Înalte Studii Comerciale și Industriale din Cluj și cu colaborarea mai multor distinși profesori de la aceeași Academie, precum și a altor personalități române și streine...“, *idem*, III nr. 8—9/august—septembrie 1936, p. 107.

⁶⁴ Originar din zona săceleană, profesorul univ. dr. G. Moroianu a militat pentru crearea unui muzeu al Săcelelor, a colaborat constant în paginile revistei „Plaiuri Săcelene“ și a publicat — sub auspiciile editurii cu același nume — volumul „Chipuri din Săcele“ (1939).

⁶⁵ Ales la 27 noiembrie 1938 ca președinte al secțiunii Țara Bârsei — Ținutul Bucegi — a breslei ziariștilor locali. Cu acest prilej, semnatarul notei din revista „Plaiuri Săcelene“ scria cu neprefăcută mândrie: „Remarcăm cu sinceră bucurie, că din întreg numărul de 15 membri ai breslei, avem 6 membri care sunt colaboratori ai revistei noastre, iar din ei 5 sunt de origine săceleană“, *idem*, V nr. 10—12/octombrie—decembrie 1938, p. 259. Fără a avea siguranța deplină,

MOTTO:

„Reclama cere munca și priceperea unui specialist, de aceea reclamele apărute în revista noastră sunt bine întocmite“ (V, nr. 10—12/octombrie-decembrie 1938, p. 258)

Spiritul comercial al întreprinzătorilor originari din Săcele reiese, cu pregnanță, atunci când este vorba de reclama de localuri. Marea majoritate a acestora s-au fixat în Brașovul învecinat, de unde lansează apeluri consistente și continue către locurile lor de origine. Ca și în cazul proprietarilor de magazine, această apelație constituie o veritabilă „armă“ prin care se poate depăși, cu eficacitate, apatia relativă a consumatorilor. Să nu ne înđoim însă că restaurantele și bodegile vor duce vreodată lipsă de clienți...

„Debutul“ ofertei pieței brașovene se produce la finele celui de-al doilea an de apariție a revistei — deci după o perioadă necesară „tatonării“ terenului. Reclama se face compact, toate cele 6 mari firme urbane regăsindu-se pe durata aceluiași număr al „Plaiurilor Săcelele“. Din start, avem astfel posibilitatea de a realiza o analiză comparată a textelor, care — fără nici o excepție (de unde și nota lor comună) — fac trimitere directă sau indirectă la bunele sentimente ale săcelenilor. Primul stabiliment care intră în „con competiție“ este cel al lui Ioan Moșoiu. Berăria și restaurantul Luther⁶⁶ se găsesc plasate în vadul comercial al Brașovului, respectiv în Piața Libertății la no. 12. Proprietarul este interesat, în primul rând, să demonstreze soliditatea propunerilor sale. Pe aceleași coordonate se plasează și oferta săcelenilor Ciupală și Ardeleanu⁶⁷. Proprietarii ai restaurantului și berăriei Azuga, situate în aceeași Piață a Libertății, ei se dovedesc extrem de activi în timp — ajungând să posede patru stabilimente în Brașov. Ceea ce devine emblematic pentru modul de construcție al reclamei cuplului amintit este trimiterea, obligatorie, la celelalte proprietăți pe care le au în domeniu — o posibilă marcă a autorității și profesionalismului în această branșă. Chiar dacă prevalează accentul asupra calității și diversității serviciilor oferite, propunerile altor doi proprietari din Brașov — i-am numit aici pe Gogu Moșloc și pe Nicu Cătănoiu — beneficiază de un spor de noutate în ceea ce privește pasajul introductiv. Astfel, persuasiunea pe care o induce Moșloc conjugă, extrem de abil, apelația la bunele sentimente ale săcelenilor cu utilizarea adverbului de exclusivitate *numai*: „De câte ori veniți la Brașov vizitați numai Restaurantul Ștefan cel Mare „La Gogu“

avansăm ipoteza obârșiei sale săcelele. Un posibil frate al acestuia — avocatul I. G. V. Gologan — a îndeplinit atribuțiile de primar și președinte al Căminului Cultural din satul Cernatu în anul 1939. În fine, o altă probabilă rudă — N.G.V. Gologan — a funcționat ca prim-secretar al Camerei de Comerț și Industrie din Brașov în anii '30.

⁶⁶ „Săceleni când veniți la Brașov vizitați Berăria și Restaurantul Luther Restaurantul Ioan Moșoiu Piața Libertății no. 12 Bucătărie excelentă Bufet asortat Grătar special Vinuri din toate podgoriile țării Bere Specială Luther“, *idem*, II, nr. 10—12/octombrie-decembrie 1935, p. 119.

⁶⁷ „Vizitați Restaurantul și Berăria Azuga sub conducerea săcelenilor Ciupală și Ardeleanu Brașov Piața Libertății Bucătărie Românească Serviciu prompt Aceiași conducere are și concesiunea Restaurantului Gării Brașov“, *Ibidem*, p. 121.

subt conducerea săceleanului Gogu Moșloc, Strada Regina Maria no. 67⁶⁸. Fără a lăsa să transpară măcar predilecția anume pentru săceleni, Nicu Cătănoiu mizează pe efectele tranșante ale adverbului: „Numai la Restaurantul, Berăria și Bodega „*La Ursu*“ vis-à-vis de Prefectura județului Brașov Nicu Cătănoiu veți fi bine servit⁶⁹. În acest caz, am putea bănui că denumirea localului are certe trimiteri la un nume de poreclă — modalitate apelativă frecvent uzitată în lumea rurală.

Proprietarul restaurantului „*Transilvania*“ este adeptul folosirii percutante a superlativului, într-o evidentă încercare de erijare în postura, extrem de onorantă, de creator al unui mediu intim propice elitei locale: „*Cel mai elegant și plăcut local pentru petreceri, banchete și serate care aduce bună dispoziție este Restaurantul „Transilvania“ — Promenadă — Bulevardul Ferdinand no. 13 Brașov Restaurator Moise Popa Bodegă și Berărie*“⁷⁰. Mai mult decât asigurarea unei prestații pline de rafinament, pe restaurator îl interesează să-și asigure participarea unor categorii sociale cât mai diversificate — de unde anexarea formelor populare de localuri conținute în termenii bodegă și berărie. În reclama pe care o face celui de-al doilea restaurant pe care-l posedă în Brașov, cuplul Ciupală și Ardeleanu insistă pe trei elemente foarte clare: apelul la săceleni, calitatea serviciului oferit și trimiterea — cu certe calități mnemotehnice — la virtuțile probate de localul Azuga⁷¹.

Anul 1936 este dominat de aceeași modalitate de paginare, ce apelează la benevolența săcelenilor aflați în trecere prin orașul Brașov. Prima „mutare“ se produce imediat după sărbătorile de iarnă și aparține neobositului cuplu de comercianți, anterior menționat. De data aceasta suntem puși în fața unei situații cvasiinedite: extinderea activității prospere a celor doi prin alăturarea la etajul vechiului stabiliment a unei berării cu posibilități deosebite pentru clasa simplilor lucrători și slujbași de stat. Mai mult decât atât, reclama este concentrată spre posibilitățile de distracție pe care le asigură o formație de profesioniști⁷².

Celelalte oferte ale anului sunt concentrate — și poate că nu întâmplător — la finele acestuia, în directă legătură cu sărbătorile de iarnă. Săceleanul Ioan Beșchea, proprietarul restaurantului și bodegii „*Carpați*“.

⁶⁸ În continuare, textul insistă pe căi deja bătătorite: „... Mâncări calde și reci Serviciu prompt Prețuri convenabile! Vinuri vechi și noi de: *Dealul Mare, Odobesti, Valea Călugărească, Țuică de Văleni*. *Ibidem*, p. 124.

⁶⁹ Și în acest caz urmează înșirarea produselor oferite spre consum: „... Bere specială Azuga Șampanie Mott Vinuri Monopol Nectar Moscătel nature extra Dry Bufet Asortat Serviciu Prompt Mâncări calde și reci!“ *Ibidem*, p. 125. În paranteză fie spus, monotonia ofertelor cvasisimilare începe să fie agasantă...

⁷⁰ Nici aici nu scăpăm de „presiunea“ dovezilor: „... Renumita bere Azuga Bucătărie românească Vinuri vechi și noi din cele mai renumite podgorii ale țării Serviciu Prompt“, *Ibidem*, p. 126.

⁷¹ *Ibidem*, p. 170.

⁷² „*Vizitați noul local de la etaj amenajat special pentru restaurant și dans al Berăriei Azuga (deasupra vechiului local) tot sub conducerea săcelenilor Ciupală și Ardeleanu Brașov Piața Libertății Orchestră clasică și jazz de primul rang. Dans în fiecare seară până la ora 6 dimineată. Cel mai bun local pentru: Bancheturi, Nunți, Baluri, mese comune, reuniuni, etc. Aceiași conducere are și concesiunea Restaurantului Gării, Brașov*“, *idem*, III, nr. 1 ianuarie 1936, p. 14. Trebuie să recunoaștem, parcurgând acest anunț, că generația bunicilor noștri știa să se distreze, nu glumă!

merge pe o structură „clasică“, deja verificată, de prezentare⁷³. La fel procedează și celălalt nou venit în clubul marilor proprietari ce-și fac reclamă în revista săceleană, este vorba de Ioan Pană⁷⁴. Proprietarul Moise Popa realizează o restructurare completă a localului, pe care și-l transferă într-un alt spațiu, respectiv a apelației. Fără a renunța la orgoliul superlativului, se arată acum cu mult mai interesat de aspectul formal al calității oferite⁷⁵ — situație ce se datorează, indubitabil, nevoii de recuperare a unei clientele orientate, în absența sa, spre numeroșii „concurenți“. În replică, Gogu Moșloc⁷⁶ și Ioan Moșoiu⁷⁷ se limitează la intervenții ce reamintesc numai adresele și, subsidiar, renumele dobândit de stabilimentele lor.

Indiscutabil că Ciupală și Ardeleanu sunt cei mai activi, mai plini de „idei“, dintre proprietarii de localuri care-și fac reclamă în paginile revistei săcelene. Nu numai că-și deschid un nou local la finele anului 1937 — semn al succesului în afaceri — dar introduc o nouă formulă de invocație a atenției consumatorului: aceea versificată! Textul este savuros, de aceea ne permitem să-l reproducem în cele ce urmează: „Vizitați cel mai elegant Restaurant-Bar Palermo (fost pivnița Eszterházy) Str. Hirscher nr. 1. De vreți să vă meargă bine, / Întreg anul care vine / Faceți doar odat, măcar, / Un chef la „Palermo-Bar“! Cu începere de la 1 Decembrie 1937, debutează în fiecare seară (!) trupa Nababu Orchestra de tango-Jazz-Band Boroș. Ciupală și Ardeleanu proprietari“⁷⁸. În replică, Nicu Cătănoiu — proprietarul berăriei, bodegii și restaurantului „La Ursu“ — rămâne credincios punerii în pagină realizate și în urmă cu doi ani de zile⁷⁹.

În primăvara anului 1938, oarecum previzibil, aflăm că tandemul plin de succes al săcelenilor Ciupală și Ardeleanu și-a deschis un al patrulea(!) stabiliment: bodega și restaurantul „Promenadă“. În acest

⁷³ „Vizitați de câte ori veniți la Brașov numai Restaurantul și Bodega „CARPATI“ sub conducerea săceleanului Ioan Beșchea Strada Regina Maria No. 17. Mâncări calde și reci Serviciu prompt Prețuri convenabile Muzică de radio în permanență Vinuri vechi și noi de: Dealul Mare și Târnave Țuică de Văleni“, *idem*, nr. 11—12/noiembrie-decembrie 1936, p. 135. În fond, reclamele nu pedaleau degeaba pe aspectele financiare, de servit clienții și asupra calității produselor, deoarece în mediul rural — căruia i se adresau prin intermediul revistei săcelene — acestea erau virtuțile de căpătâi ale domeniului respectiv.

⁷⁴ „Săceleni când veniți la Brașov consumați numai la Bodega Ioan Pană Strada Regele Carol II No. 59 Bodegă și Delicatese veți fi bine serviți Gustări Reci Bere Specială Azuga Vinuri Alese din cele mai renumite podgorii ale țării Țuică de Văleni“, *Ibidem*, p. 137.

⁷⁵ „S-a redeschis în fostul local Szekély și Reti, noul Restaurant, Bodegă și Berărie „Transilvania“ str. Voevodul Mihai colț cu Bul. Ferdinand Brașov Restaurator Moise Popa Renovat complet după cele mai moderne cerințe Renumita Bere Azuga Bucătărie românească Vinuri vechi și noi din cele mai renumite podgorii Săla cea veche este special amenajată pentru: petreceri banchete, nunți și serate Serviciu Prompt cel mai elegant și plăcut local care aduce bună dispoziție“, *ibidem*, p. 172.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 177.

⁷⁷ *Ibidem*, p. 178.

⁷⁸ *Idem*, IV, nr. 11—12/noiembrie-decembrie 1937, p. 183.

⁷⁹ „Numai la Berăria, Bodegă și Restaurantul La „Ursu“ vis-à-vis de Prefectura Județului Brașov Nicu Cătănoiu Veți fi elegant și bine serviți Șampanie Mott Bere specială Azuga Vinuri monopol nectar Muscătel nature extra Dry Bufet Asortat Serviciu Prompt Mâncări calde și reci“, *Ibidem*, p. 186.

caz, construcția încearcă să concilieze aspectu informativ — cu accent pe calitatea serviciului și a produselor asigurate — cu cel distractiv, al versurilor de extract popular: „... De vreți să vă cadă bine, / Ascultați-mă pe mine, / Mâncați fără multă sfadă / La „Bodega Promenadă“! / De cumva v-ați îmbătat! / E tramvaiu-alăturat, / Și te duce măi făr-tate / Până-n cele „șapte sate“!⁸⁰ O variantă extrem de puțin modificată a acestei intervenții versificate — în sensul că termenul de tramvai este înlocuit cu cel de mașini⁸¹ — apare la finele aceluiași an. Berăria și Restaurantul *Luther revine* în centrul atenției, tot în primăvara lui 1938, având o specificație clară pentru nivelul înalt al prestigiului social căruia îi este rezervat: „Singurul local de întâlnire al elitei brașovene“⁸². Pe o linie de conduită asemănătoare — a cărei continuitate am remarcat-o la timpul cuvenit — se plasează oferta restaurantului *Transilvania* „... Cel mai select local al lumii elegante!“⁸³

Anii finalului de deceniu patru sunt mult mai puțin generoși în ceea ce privește domeniul de referință. Probabil că presentimentul războiului și apoi declanșarea acestuia vor juca un rol însemnat în conturarea acestei stări de fapt. Anunțul făcut de Gogu Moșloc în primăvara anului 1939 este lipsit de orice virtuți inventive, reducându-se la o simplă semnalare a existenței și continuității sale⁸⁴. Un an mai târziu, iarăși alături — ca și în 1935 — se regăsesc firmele *Luther* și *Transilvania*, în calitatea lor de localuri de lux, ale căror patroni sunt implicați în mișcarea politică a vremii. Cei doi proprietari — Ioan Moșoiu și Moise Popa, ambii ajunși deputați ai ținutului Bucegi pentru Comerț și Industrie, apar fotografiați în uniforma de gală a Frontului Renașterii Naționale⁸⁵. În acest caz particular, prestigiul localurilor este sporit prin prestanța politică a proprietarilor acestora — situație tipică pentru funcționarea unui regim totalitar.

Așa cum am putut constata, domeniul este controlat cu autoritate de ofertele venite din imediata vecinătate — lucru perfect de înțeles având în vedere situația de subordonare economică, dar și legăturile puternice ale foștilor săceleni — ajunși acum prosperi comercianți în Brașov — cu iocul lor de baștină. În ciuda acestui veritabil „zid“ protector, înregistrăm alte două propuneri venite din alte zone geografice ale țării: una, mai apropiată, de pe valea Prahovei — cealaltă, mult mai îndepărtată, din capitala Banatului. În primul caz, avem un exemplu tipic al mixturii între comerțul de magazin și cel de local ce a funcționat în România interbelică, mai ales în micile orașe. În același local de clădire din Bușteni se adăpostesc: la etaj, hotelul „*Caraiman*“, la parter, într-un „menaj“ indulgent, un *restaurant* (cu anexele lui deja „clasice“ ale bodegii și berăriei), respectiv un *magazin de manufactură* (cu anexele lui inedite — mărunțișuri și mobilă!)⁸⁶. Săcelenii ce ajung, din întâmplare sau cu treburi, la Timișoara, nu trebuie să dispere, fiindcă restaurantul gării de acolo este deținut de un consătean de-al lor — un viguros reprezentant

⁸⁰ *Idem*, V, nr. 3—4/martie-aprilie 1938, p. 43.

⁸¹ *Idem*, nr. 10—12/octombrie-decembrie 1938, p. 191.

⁸² *Idem*, nr. 3—4/martie-aprilie 1938, p. 71.

⁸³ *Idem*, nr. 10—12/octombrie-decembrie 1938, p. 261.

⁸⁴ *Idem*, VI, nr. 4—5/aprilie-mai 1939, p. 64.

⁸⁵ *Idem*, VII, nr. 4—5/aprilie-mai 1940, p. 51 și 53.

⁸⁶ *Idem*, V, nr. 5/mai 1938, p. 80.

ai familiei Ciupală. Dovadă — în egală măsură — a răspândirii elementului săcelean pe cuprinsul țării, ca și a spiritului comercial ce-l animă, reclama stabilimentului din Timișoara are o frumusețe aparte, ce trebuie reținută: „Dacă mergeți la, sau treceți prin Timișoara vizitați Restaurantul Gării „Domnița Elena” Timișoara. Proprietar și conducător săceleanul Manole Ciupală. Bucătărie română și germană. Serviciu prompt!”⁸⁷

Imediata vecinătate a Brașovului și-a lăsat amprenta asupra sectorului comercial săcelean nu numai în domeniul reclamei de stabiliment, ci și în aceea a prezentării unor produse specifice industriei urbane. Din acest ultim domeniu, produsul cel mai mult mediatizat a fost crema de ghetе *Schmoll-pasta*. Explicațiile sunt multiple și vom încerca să le descifrăm în rândurile următoare. Contează, în primul rând, calitatea verificată a produsului — ce provine de la una dintre cele mai mari fabrici de profil din țară. În al doilea rând, responsabili pieței de desfacere din Brașov dovedesc un spirit practic de invidiat, deoarece mediul rural — prevalent în economia demografică a României interbelice — asigură un plasament sigur și permanent al produsului. În al treilea rând, așa cum rezultă dintr-o informație inserată în același număr al revistei, prezența reclamei poate fi interpretată și ca un posibil răspuns al localnicilor pentru opera de „sponzorizare” culturală⁸⁸ pe care o practică fabrica „Schmoll Pasta” S.A. Nu în ultimă instanță, prezența repetată a reclamei produsului⁸⁹ poate fi decriptată ca o posibilă „invitație” orientativă a forței de muncă tinere din zonă spre o ramură industrială de randament și cu un viitor asigurat. Paginarea textului — cules cu tipuri de literă diferite și cu supraimprimare —, construcția și fluența acestuia, ne certifică că ne aflăm în prezența unor profesioniști ai domeniului dintr-un serviciu de marketing autentic: „Cu cât mai mare, cu atât mai ieftină! Chimistul fabricii Schmoll spune: Cine cumpără Cutia zero, pe acela îl costă lustruitul unei perechi de ghetе — 60 de bani; Cine cumpără Cutia Nr. 3 — 42 de bani; Iar cine cumpără Cutia Nr. 5 — numai 32 de bani”. În acest moment intervine graficianul care imaginează un dialog între stăpână și tână servitoare, căreia i se adresează imperativ: „Mario!” De acum încolo vom cumpăra numai *Schmoll No. 3* căci aceasta este cea mai potrivită pentru gospodăria noastră de 6 persoane”. În finalul demonstrației intervine, din nou, comentariul specialistului firmei — transformat în postura de povestitor — ce concludionează decisiv: „Schmoll-Pasta nu se usucă niciodată”⁹⁰. Ultimul argument este de natură să-i convingă și pe cei mai neîncredători dintre virtualii clienți.

*

⁸⁷ *Idem*, II, nr. 10—12/octombrie-decembrie 1935, p. 123.

⁸⁸ În data de 18 februarie 1939 are loc, la Satulung, tradiționalul Bal al plăcintelor. Cu această ocazie se prezintă revista „*Balamuc Săcelean*”, de Victor Tudoran și Ioan Păltânea, montarea punând în mișcare un ansamblu de aproape 50 de persoane! Acțiunea n-ar fi avut loc fără sprijinul generos al unor firme brașovene, din rândul cărora se detașează tocmai fabrica „Schmoll Pasta” S.A. *Idem*, VI, nr. 1—2/ianuarie-februarie 1939, p. 19—20.

⁸⁹ În afara reclamei principale, vezi „interventii” în nr. 4—5/aprilie-mai 1939, p. 47 și nr. 4—5/aprilie-mai 1940, p. 83.

⁹⁰ *Idem*, VI, nr. 1—2/ianuarie-februarie 1939, p. 22.

Suntem absolut siguri că demonstrația noastră a avut darul să releve potențele multidisciplinarității informative pe care o poate aduce sectorul publicitar la mai buna cunoaștere a evoluției societății omenești moderne. Dacă ne-am ales drept martor un mediu puțin semnificativ, la prima vedere, pentru scopul nostru — am crezut de cuviință că este necesar să procedăm sistematic în deciptarea „mesajului” dialogului interuman conținut în adresația publicitară. Cu alte cuvinte, plecând dintr-un mediu marginal — dar plasat temporal într-un segment extrem de benefic pentru destinul țării noastre — să deschidem „apetitul” pentru acest gen de investigație. Firește, puși în gardă, putem acum să visăm la „aurul” ce trebuie decantat pentru mediul urban propriu-zis, ca să nu mai vorbim de situația ce poate fi întrevăzută pentru București...

Cantitate și calitate, ofertă și contra-ofertă, invenție și repetiție, iată câteva dintre constantele domeniului ce se pot decela și în cazul particular al mediului semiurban săcelean. De la propria viață de comunitate, ce ne este prezentată nu fără o detectabilă nuanță de orgoliu, până la reflectarea „imaginii” terenului urban — fie că este aici vorba de Brașov, București, ori de alte centre ale țării — avem de-a face cu o transcriere, la dimensiuni locale, a eforturilor și realizărilor perioadei interbelice. Și, pe această cale, devenim „martorii” unei creșteri fără precedent în istoria României. Datoria noastră este s-o redescoperim și s-o reorchestrăm, printr-o adaptare inteligentă la noile condiții de azi.

CORNEL CRĂCIUN

LA RÉCLAME DANS LES PAGES DE LA REVUE „PLAIURI SACELENE”
(1934—1940)

(Résumé)

Si nous avons choisi comme témoin un milieu moins significatif — au premier abord — pour notre but, nous avons trouvé bon qu'il est nécessaire de procéder systématiquement pour le déchiffrement du „message” du dialogue inter-humain contenu dans le domaine publicitaire. En d'autres termes, partant d'un milieu marginal — mais situé dans une période extrêmement bénéfique pour le destin de notre pays — que nous ouvrons „l'appétit” pour ce genre d'investigation.

Quantité et qualité, offre et contre-offre, invention et répétition, voilà quelques constantes du domaine qui peut être décelé dans le cas particulier du milieu mi-urbain de Săcele (tout près de Brașov). Par l'entremise de la réclame nous pénétrons dans le fond de la vie communautaire locale, aussi bien que nous avons accès à „l'image” du territoire urbain qui collabore avec cela. Encore une fois, nous sommes mis dans la situation privilégiée d'évaluer, d'une manière inédite, les efforts et les réalisations de la période d'entre-deux-guerres en Roumanie.

NECESITATEA RECONCILIERII CU TRECUTUL ȘI A BUNEI CONVIEȚUIRI ÎN JUDEȚELE COVASNA ȘI HARGHITA

Reconcilierea româno-maghiară, deziderat istoric al cărui realism este ilustrat de experiența altor țări, presupune, printre altele, și normalizarea climatului de conviețuire din județele Covasna și Harghita.

Deși rămân în continuare de clarificat și soluționat o serie de aspecte ale relațiilor interetnice în această zonă din inima României, în care populația de naționalitate română are o pondere mai mică față de populația română de naționalitate maghiară, sunt tot mai mulți cei care au ajuns la concluzia că singura alternativă posibilă și necesară o reprezintă buna conviețuire.

Pentru a putea asista la normalizarea raporturilor interetnice este nevoie, și aici, de voința ambelor părți, urmată de eliminarea suspiciunilor și neîncrederii, și de întronarea respectului reciproc probat prin fapte.

Și în acest caz, conviețuirea se poate construi numai pe adevăr. Indiferent cât de dureroase ar fi unele momente ale istoriei comune, ele trebuie cunoscute, pentru ca așa ceva să nu se mai repete niciodată. Aceasta cu atât mai mult cu cât la împlinirea a 55 de ani de la „mutilarea teritorială și sufletească a neamului românesc” încă nu este cunoscută în întregime drama românilor din Sud-Estul Transilvaniei. Multe suferințe, umiliri și nedreptăți trăite atunci de populația românească sunt consemnate în documente de arhivă nevalorificate, și în amintirea bătrânilor al căror număr se împuținează tot mai mult¹.

Deosebit de grav este faptul că s-a strecurat și menținut în sufletul oamenilor sentimentul de nesiguranță, teama unei posibile repetări a acestor dramatice momente.

Problematica înlăturării consecințelor perioadei ocupației horthysto-fasciste a fost considerată în toți acești ani o temă „delicată, gingașă”, și ca atare a fost ocolită cu bună știință, lăsându-se ca timpul să vindece o parte a dureroaselor răni produse atunci românilor, dar mai ales românismului. Pentru că în acei ani de tristă amintire s-a atentat nu numai la viața și avutul românilor ca persoane fizice, ci însăși la statutul, la condiția de cetățean român de naționalitate română trăitor în satele cu populație românească împuținată de vitregiile vremii și la instituțiile fundamentale care le asigurau păstrarea identității culturale, religioase și naționale specifice — biserica și școala².

¹ I. N. Ciolan, *Transilvania ultima prigoană maghiară*, Editura Europa, Roma, 1980.

² Memoriul asupra stării populației românești din județul Covasna trimis puterii de stat de către Liga cultural-creștină „Andrei Șaguna” din Sf. Gheorghe, în I. Lăcătușu *Identitate și cultură la românii din secuime*, Editura Carpatică, Cluj-Napoca, 1995, p. 68—77.

Lipsiți de aceste instituții și de sprijinul fraților întru limbă și credință, trăind cu amintirea a ceea ce au îndurat în anii 1940—1944, românii trecuți cu forța la alte confesiuni nu au mai revenit la matcă, găsindu-și liniștea în sânul noilor biserici și al culturii care i-a adoptat.

Trăind într-un climat în care toleranța, acceptarea pluralismului etnic și confesional rămân încă deziderate, majoritatea acestor cetățeni nu-și mai declină apartenența la biserica și cultura română, amintindu-și cu nostalgie de perioada interbelică când aveau sentimentul că trăiesc realmente în România.

Necunoașterea adevărului despre întreaga dimensiune a dramelor ce au avut loc în acei patru ani care au durat „cât patru secole” — cum obișnuia să spună mitropolitul Nicolae Colan, a condus la o percepție denaturată și chiar la încercări de a găsi justificări pentru unele atrocități și samavolnicii săvârșite atunci de horthyști împotriva românilor,

După revoluția din decembrie 1989, nu de puține ori, în presa de limba maghiară din zonă, au apărut materiale despre perioada 1940—1944 în care drama populației românești a fost eludată în întregime.

Parohiile ortodoxe desființate în toamna anului 1940, prin trecerea forțată a credincioșilor la alte confesiuni, nu și-au recăpătat încă fostele lor terenuri și proprietăți. Ruinele bisericilor ortodoxe din Herculan și Doboșeni se află și astăzi în situația în care se aflau acum 55 de ani.

Atât la nivel județean, cât și la nivel local, nu există preocupare și interes pentru cunoașterea istoriei reale a acestor meleaguri, pentru punerea în evidență și racordarea la circuitul turistic a numeroaselor vestigii dacice și romane și a tuturor urmelor culturii și spiritualității românești din zonă.

Nu sunt cuprinse pe lista monumentelor istorice, biserici românești reprezentative pentru secolele XVIII și XIX, case parohiale, școli confesionale, cămine culturale parohiale, cimitire și locurile fostelor biserici ortodoxe, bisericile românești construite în perioada interbelică, reprezentative pentru arhitectura acelei vremi, aflate în prezent în localități unde, în prezent, comunitățile românești sunt serios diminuate numeric și fără posibilități de întreținere, conservare și restaurare a sfintelor lăcașuri³.

Trecându-se sub tăcere intensul proces de maghiarizare a unor întregi comunități românești din județele Covasna și Harghita, fenomen social-istoric desfășurat pe parcursul mai multor secole, atât pe cale pașnică, prin căsătorii mixte, cât și pe cale violentă, prin treceri forțate la confesiuni de limbă maghiară, se prezintă cu insistență consecințele „industrializării forțate” și pe această bază „românizarea județelor secuiești”.

Se încearcă a se extinde ideea după care există o diferență esențială între românii ardeleni și cei din celelalte provincii românești, considerați „venetici” pe aceste meleaguri și cauza tuturor răutăților.

Mijloacele de comunicare în masă de expresie maghiară din județele Covasna și Harghita, nu mai prezintă aproape nimic din ceea ce apropie cele două etnii. Asistăm la o surprinzătoare „amnezie” în ceea ce privește reliefarea legăturilor secuilor cu românii de peste Carpați și în

³ I. Lăcătușu, M. Sfârlea, *Album privind patrimoniul cultural-religios de pe cuprinsul Episcopiei ortodoxe a Covasnei și Harghitei*, mss.

general despre interferențele dintre cultura, tradițiile, obiceiurile românilor și secuilor.

Deși, conform sondajelor de opinie, UDMR-ul nu reprezintă interesele și aspirațiile întregii populații de etnie maghiară din România, această formațiune politică constituită pe criterii etnice, deține monopolul emisiunilor în limba maghiară de televiziune, radio și aproape în totalitate pe cel al presei scrise.

Opinia publică internă și internațională este informată sistematic despre acțiunile „naționaliștilor” români. Dar, cu câteva excepții, nu se cunoaște nimic despre activitatea naționaliștilor români de naționalitate maghiară, mulți dintre ei ajunși în conducerea unor instituții județene și locale, deveniți lideri de opinie cu răspunderi deosebite în adoptarea unor decizii ce privesc conviețuirea în zonă.

Consiliile locale din localitățile cu populație majoritară de etnie maghiară, care prin componența etnică a consilierilor sunt adevărate „mașini de vot”, nu manifestă interese pentru soluționarea problemelor referitoare la păstrarea identității culturale și religioase a românilor din aceste localități.

Dacă nu se întreprind măsuri hotărâte de stopare a deznaționalizării populației românești din comunitățile împuținate de vitregiile vremii din județele Covasna și Harghita, în următorii ani vom asista la dispariția, prin asimilare, a altor zeci de astfel de comunități. Edificatoare sunt, în acest sens, mutațiile care au avut loc în structura pe naționalități a populației din unele localități ale celor două județe, în ultimele două secole. (Anexa nr. 1).

În multe cazuri, acționând pentru promovarea culturii și valorilor proprii, reprezentanții populației de etnie maghiară nu țin seama de trebuințele, aspirațiile, valorile, simbolurile populației românești din județele Covasna și Harghita.

Câteva exemple sunt edificatoare în acest sens:

— Muzeele județene din cele două județe s-au autoproclamat muzee secuiești, fără a fi soluționată problema înființării unor muzee de stat care să prezinte istoria, cultura, civilizația și spiritualitatea românilor din zonă⁴;

— Decizia Prefecturii județului Covasna de a înființa secții în limba română în școlile generale din județ unde există copii de naționalitate română, a fost răstălmăcită, bănuită de scopuri ascunse, primită cu proteste și neaplicată în multe localități din județ;

— La instalarea primului episcop ortodox al Eparhiei Covasnei și Harghitei — Prea Sfinția Sa Ioan Selejan — în 25 septembrie 1994 — în Miercurea Ciuc au fost difuzate manifeste ale organizației locale UDMR în care se reproșa Bisericii ortodoxe faptul că „nu a cerut cu smerenie” aprobarea „autoguvernării locale” pentru înființarea Episcopiei⁵;

— Pentru a acorda unei școli din Sf. Gheorghe denumirea „Nicolae Colan” — personalitate marcantă a culturii și spiritualității românești,

⁴ I. Lăcătușu, *Momente din istoria Muzeului din Sf. Gheorghe — Pledoarie pentru necesitatea adaptării la cerințele vremii*, în „Revista muzeeilor”, 1994, nr. 4, p. 33—35.

⁵ I. Traian, *Episcopia ortodoxă a Covasnei și Harghitei*, în „Curierul românesc”, 1994 nr. 10, p. 5.

fost mitropolit al Ardealului, ministru al învățământului și cultelor, membru al Academiei Române, născut în localitatea Araci, județul Covasna, Liga cultural-creștină „Andrei Șaguna a făcut numeroase demersuri, timp de un an de zile. Deoarece Comisia de denumiri a Inspectoratului Școlar Județean nu a sprijinit inițiativa, a fost nevoie, în final, de aprobarea Ministerului Învățământului⁶;

— Instituțiile județene de cultură, Biblioteca județeană, Centrul de creație populară, muzeele nu acordă atenția cuvenită promovării culturii, tradițiilor populației românești din zonă;

— În presa județeană de limbă maghiară apar în continuare materiale care tratează problematica referitoare la românii din județ, cu aroganță, infatuare și lipsă de obiectivitate. Nu s-a găsit încă modalitatea prin care cele mai „reprezentative“ din aceste materiale sau o sinteză a lor să fie adusă la cunoștința populației românești care nu cunoaște limba maghiară, pentru o mai bună înțelegere a modului cum este concepută conviețuirea de către unii intelectuali de naționalitate maghiară;

— Aproape că nu este localitate din Arcul Carpatic care să nu fie înfrățită cu 1—2—3— localități din Ungaria sau din zone locuite de etnici maghiari din Ucraina, Slovacia și Iugoslavia, ceea ce nu este un lucru rău. Este cel puțin surprinzătoare absența raporturilor de înfrățire și cu localități cu populație românească din țările respective.

Pentru eliminarea neîncrederii, suspiciunilor și prejudecăților, pentru o mai bună cunoaștere și înțelegere reciprocă, ar fi deosebit de benefică o acțiune care ar permite statornicirea unor raporturi de înfrățire și colaborare permanentă pe linie economică, culturală, de învățământ, confesională, administrativă și a raporturilor umane a localităților din județele Covasna și Harghita cu localități din toate județele României.

La peste cinci ani de la revoluția din decembrie 1989, nu s-a găsit încă cadrul organizatoric adecvat discutării de către reprezentanți autorizați ai celor două etnii a problemelor de fond care vizează buna conviețuire — cu luciditate și realism, fără încrâncenare și fără patimă.

Nu am învățat încă să dialogăm, să ne respectăm reciproc, chiar și atunci când părerile noastre sunt diferite. Asistăm la o optică foarte curioasă după care reprezentanții populației de etnie maghiară din județele Covasna și Harghita care militează pentru promovarea intereselor și valorilor specifice sunt apreciați și respectați, fiindu-le trecute cu vederea anumite aspecte ale comportamentului lor sau apartenența la structurile vechiului regim, pentru aceleași eforturi, unii reprezentanți ai populației românești din zonă sunt taxați și etichetați ca „naționaliști, șovini, nostalgici și criptocomuniști, venetici care nu și-au găsit căminul și rostul în noua societate“.

Prin tehnici rafinate de manipulare a opiniei publice, de multe ori, cei care îndrăznesc să-și expună public părerea în problemele majore ce vizează raporturile interetnice și a căror poziție nu este conformă cu „linia oficială locală“, sunt prezentați ca neprieteni ai populației de naționalitate maghiară.

În locul unor opinii sincere exprimate cu demnitate și franchețe,

⁶ I. Solomon, *Zilele Nicolae Colan* — ediția a II-a, în „Cuvântul nou“, nr. 1245 din 22 noiembrie 1991.

sunt preferate punctele de vedere „comode“, „neutre“ care de cele mai multe ori sunt conjuncturale și nesincere. Din acest punct de vedere s-a făcut un pas înapoi față de înaintași. Iată ce spunea profesorul Levai Ludovik din Odorhei în articolul „Problema minorităților“ din săptămânalul „Secuimea“ nr. 71 din 9 septembrie 1932: „Nu stimez pe acel român care nu jertfește orice pentru cultura, pentru viața națiunii sale, sau pentru limba, arta sau viitorul ei... Aceasta și pretind însă și de la conducătorii intelectuali ai României față de noi. Să ne iubească, să ne stimeze pentru că apărăm și ținem la națiunea noastră“⁷.

O cercetare atentă a sistemului de relații și raporturi interpersonale, a contextului și climatului socio-politic din județele Covasna și Harghita ar depista existența unui sistem suis-generis de recompense și sancțiuni aplicat populației românești după aprecierea „este cu noi“ sau „împotriva noastră“.

În comparație cu populația de naționalitate maghiară din județele Covasna și Harghita care dispune de structuri proprii consolidate, un sistem eficace de asociații și fundații culturale, consistent sponsorizate din exteriorul țării, și de unul informațional modern, populația de naționalitate română din cele două județe nu dispune de aceste avantaje.

Nu există structură organizatorică care să permită cunoașterea problemelor cu care se confruntă comunitățile românești în diversitatea lor, și coordonarea eforturilor pentru soluționarea unitară a problemelor specifice zonei.

Înainte de 1 decembrie 1918, viața comunităților românești din satele aflate în Curbura interioară a Carpaților se concentra în jurul unor instituții fundamentale precum: biserica strămoșească, școala confesională, cercurile culturale ASTRA, iar la nivel zonal băncile românești și Partidul Național Român și a Sinoadelor Arhiepiscopilor din Sibiu și Blaj. În perioadă interbelică la acestea se adaugă și organele administrației locale.

Astăzi, în multe localități cu populație mixtă, niciuna din instituțiile enumerate nu mai există sau se află în imposibilitatea de a-și îndeplini funcțiunile, ca să nu mai vorbim de lipsa de reprezentare în consiliile locale și în aparatul funcționăresc al acestora.

Nu se poate vorbi deci de o autentică reconciliere până când toleranța concretizată în acceptarea din convingere a pluralismului etnic, cultural, și confesional nu vor deveni realități cotidiene în fiecare localitate din această parte a țării.

Reconcilierea ca bază a unei conviețuiri normale de lungă durată nu poate avea loc fără o legislație, structuri și instituții care să permită românilor — indiferent de numărul lor din fiecare localitate — să se manifeste nestingherit ca român în propria țară și să-și mențină și să-și afirme identitatea culturală și religioasă specifică.

Reconciliere este de neconceput în absența unei atitudini de maximă receptivitate din partea organelor și instituțiilor județene și locale față de trebuințele și aspirațiile românilor. Reconcilierea presupune cu necesitate prezența în conducerea județului, localităților și instituțiilor publice

⁷ P. Cotfas, *Aspecte din activitatea revizionist-hortystă* oglindită în presa din județul Harghita, în *Lupta pentru apărarea status-Quo-veni și independența*, mss., p. 103.

a unor oameni integri, echilibrați, democrați autentici și înlăturarea prin voința opiniei publice a celor șovini și extremiști.

Reconcilierea și buna conviețuire nu este posibilă fără curajul de a lua atitudine împotriva unor situații, acte și fapte ale concetățenilor noștri care pot leza interesele, simbolurile și demnitatea celeilalte etnii, fără curajul de a opri „isteriile colective” de genul celei din primăvara anului 1990 de la Baraolt când românii din oraș, pentru faptul că și-au declinat apartenența la organizația culturală „Vatra Românească”, au fost urcați pe platforma unui camion, jigniți, înjosiți și umiliți, sub privirile aprobatoare sau cel puțin de complicitate ale unui oraș întreg⁸.

Reconcilierea și buna conviețuire se vor manifesta plenar atunci când fiecare cetățean din zonă va avea curajul să-și exprime public opiniile și convingerile chiar și atunci când acestea nu sunt în concordanță cu doctrina unui partid sau a altuia.

Astăzi suntem în situația descrisă de Cseh István în publicația bilingvă „Ținutul Secuiesc” din Odorheiul Secuiesc în nr. 2 din februarie 1932 „Nevoia de a trăi mai departe împreună ne poruncește o înțelegere mai dreaptă a lucrurilor... Aceasta o dorim cu toții, fără excepție, dar nu cutezăm să vorbim despre dorința noastră pentru că *unii ne-ar considera renegați sau vânzători de neam*”⁹.

De necesitatea reconcilierii și a bunei conviețuiri trebuie să fie convinși tot mai mulți cetățeni. Formarea de convingeri profunde pe această problematică, schimbarea unor prejudecăți și șabloane preluate de la înaintași, constituie un proces dificil care nu poate avea loc în afara influenței societății civile și a mijloacelor de comunicare în masă. Ori, prin mesajul transmis și finalitatea urmărită de unele publicații și emisiuni radio-tv. locale și centrale și din afara țării care după o recentă declarație fac parte dintr-un „program întocmit pe 500 de ani” — numai convingeri și comportamente favorabile reconcilierii și bunei conviețuiri nu se vor forma în conștiința publicului receptor.

Și nu în ultimul rând, reconcilierea și buna conviețuire presupun luarea măsurilor care să conducă la eliminarea urmărilor Diktatului de la Viena în toate localitățile județelor Covasna și Harghita în domeniile cele mai afectate — biserica strămoșească, învățământul și cultura în limba română.

Un semn concret că ceva s-a schimbat în atitudinea față de cele petrecute în perioada 1940—1944 l-ar constitui scuzele cerute în mod public de către reprezentanții populației de etnie maghiară, populației românești din cele două județe pentru suferințele îndurate acum 55 de ani, așa cum au făcut-o în ultima perioadă reprezentanții altor popoare care au pricinuit suferința foștilor inamici din cel de-al doilea război mondial.

Procedând în acest fel, ne vom dovedi nouă și urmașilor noștri că avem puterea și înțelepciunea necesară să proiectăm așa cum se cuvine viitorul comun, pe care cu toții ni-l dorim mai bun, într-un areal caracterizat prin pluralism cultural și confesional.

⁸ Z. Dragoș, *Mărturii tragice — Harghita, Covasna, Tg. Mureș, decembrie 1989 — martie 1990*, Editura Rai, București, 1995.

⁹ P. Cotfas, *op. cit.*, p. 95.

Înțelepciunea înaintașilor ne arată că prea multe lucruri comune ne leagă; prea mulți strămoși comuni își dorm somnul de veci în cimitirele noastre, prea apropiați suntem ca să nu putem trăi în liniște și pace. Ceea ce ne apropie este infinit mai mult decât ceea ce ne desparte. Avem șansa ca generația noastră să-și aducă contribuția la aplanarea unui diferend ce durează de o mie de ani și să înfăptuiască reconcilierea istorică dintre români și maghiari. Nu trebuie să o ratăm¹⁰.

IOAN LĂCĂTUȘU

ANEXA

SITUAȚIE STATISTICĂ

privind numărul de locuitori de naționalitate română din unele localități din județul Covasna și Harghita, drastic diminuat în timp ca efect al maghiarizării

Nr. crt.	Localitatea ¹	Județul	Nivel maxim demografic		Locuitori români conform recensământ 1992
			Nr. locuitori români	Anul	
0	1	2	3	4	5
1	Micfalău	Covasna	1418	1903	23
2	Bicfalău	"	1151	1910	18
3	Bixad	"	684	1910	11
4	Ghelința	"	600	1750	58
5	Ozun	"	588	1905	266
6	Dobolii de Jos	"	528	1890	192
7	Lisnău	"	495	1868	8
8	Cernatul de Jos și Sus	"	457	1868	43
9	Chichiș	"	425	1868	125
10	Lemnăia	"	300	1750	14
11	Virghiș	"	295	1750	35
12	Bățanii Mari	"	263	1910	69
13	Aita Seacă	"	260	1910	47
14	Turia	"	250	1835	18
15	Valea Zălanului	"	240	1868	6
16	Arcuș	"	225	1760	26
17	Aita Medie	"	222	1868	83
18	Sânzieni	"	200	1750	4
19	Ilieni	"	185	1760	17
20	Aita Mare	"	170	1760	76
21	Căpeni	"	170	1760	22
22	Poian	"	160	1760	1
23	Comolău	"	147	1890	17
24	Măgheruș	"	133	1868	0
25	Chilieni	"	125	1760	25
26	Zălan	"	105	1760	2
27	Casinul Nou	Harghita	1111	1871	8
28	Frumoasa	"	644	1910	12
29	Valea Strimbă	"	602	1910	16
30	Plăieșii de Jos și Sus	"	588	1868	101
31	Ditrău	"	556	1910	14
32	Teleac	"	546	1910	0

¹⁰ I. I. Eșanu „Românii și secuii” de Ion I. Russu, în „Cuvântul nou”, nr. 462 din 25 septembrie 1991, p. 1.

0	1	2	3	4	5
33	Joseni	„	472	1910	42
34	Săcel	„	444	1903	106
35	Merești	„	414	1868	1
36	Satu Nou	„	400	1750	1
37	Vidacut	„	400	1750	198
38	Ciuc-Singeargiu	„	380	1930	13
39	Iacobeni	„	376	1910	66
40	Mihăileni	„	355	1910	6
41	Porumbenii Mari	„	322	1868	11
42	Sindominic	„	318	1910	20
43	Mujna	„	300	1750	2
44	Bodogaia	„	300	1750	8
45	Imper	„	251	1910	104
46	Dănești	„	226	1920	12
47	Bențid	„	202	1835	2
48	Eliseni	„	190	1805	6
49	Mugeni	„	174	1930	15
50	Ocland	„	143	1930	8
51	Cozmeni	„	137	1920	5
52	Ciumani	„	123	1920	18
53	Mărtiniș	„	133	1835	7
54	Ciceu	„	100	1871	40

THE NECESSITY OF RECONCILIATION WITH THE PAST AND BETTER INTER ETHNIC LIVING TOGETHER IN COVASNA AND HARGHITA COUNTIES.

(Abstract)

The paper pleads for reconciliation with the past and ensuring a normality climate in the inter-ethnic relationship in localities from south-east of Transylvania, as the only one alternative, necessarily and constructive. The material presents some present aspects of keeping the national, cultural and religious identity for the Romanians living in Covasna and Harghita counties.

There are presented arguments in knowing the real history of the zone favour. It's necessary to stop the tendency of separating, of creating autonomy on ethnic criteria. The paper pleads for finding an optimum frame and adequate modalities that will allow maintaining and sustaining the specific identity, into an environment characterised by tolerance, ethnic and confessional pluralism.

PATRIMONIU

MUZEOLOGIE

CONSERVARE—RESTAURARE

ISTORICUL CETĂȚII DE LA COLȚEȘTI (JUD. ALBA)

Castelologia¹, ramură mai tânără a științei istorice, a fost îmbogățită cu relativ puține contribuții² în comparație cu numărul mare de fortificații aflate pe teritoriul țării. Studiul de față vine în întâmpinarea acestei situații, încercându-se prin el prezentarea unei cetăți tipice pentru fortificațiile nobiliare din Transilvania. Cetatea de la Colțești poate servi ca model în cercetarea altor cetăți nobiliare atât prin fazele de construcție cât și prin elementele sale constitutive. Ea a fost timp de aproape trei secole centrul rezidențial al familiei Thorotzkay, pentru ca apoi din secolul al XVII-lea să fie treptat abandonată și folosită doar în cazuri de conflicte armate.

Familia Thorotzkay. Origine și proprietăți. Potrivit unui document din 1321, familia Thorotzkay făcea parte din neamul Ákos: *Chelleo vaivoda* (vicevaivoda — n.n.), *filio Chellei de Torozkou de genere Akus*³. Domeniul ereditar al acestui neam se afla în comitatul Solnocul Mijlociu cu centrul la Acâș (jud. Satu Mare). Aici există încă monumentală biserică (Ákosmonostora) a lor, construită în stil romanic dezvoltat, pe la mijlocul secolului al XII-lea⁴. Spre sfârșitul aceluiași secol are loc desprinderea succesivă din neam a următoarelor familii: Bebek, Micsk, Pocsai, Erne, Almosdi Csire și Thorotzkay⁵. Familia Thorotzkay se va așeza în sudul comitatului Turda și astfel va reprezenta ramura cea mai estică a neamului Ákos. Data luării în stăpânire a noii proprietăți nu se poate stabili cu exactitate. Ea a putut să aibă loc atât premergător invaziei mongole din 1241—1242, cât și după ea. Certă este prezența familiei în zonă anterior așezării în vecinătate a secuilor din Kézd⁶, asupra căreia vom reveni.

Proprietățile ereditare ale familiei se restrângeau la un teritoriu între Arieș și Mureș, marcat de Muntele Trascăului (vezi harta). Miezul domeniului îl constituiau cu siguranță satele Rimetea (Torockó) și Colțești (Torockószentgyörgy). Formarea Rimetei, care a dat și numele familiei, se leagă de mineritul de fier. Datorită acestui meșteșug există o întreagă

¹ Pentru utilizarea termenului vezi Adrian Andrei Rusu, *Cetăți din voievodatul Transilvaniei* (sec. XI—XIV), Cluj-Napoca, 1987, teză de doctorat.

² Adrian Andrei Rusu, *Archäologische Ausgrabungen in siebenbürgischen mittelalterlichen Burgen* (1955—1989), Bibliographie, în *Castrum Bene*, 2/1990.

³ *DIR*, veac XIV, II, doc. 34.

⁴ Entz Géza, *Erdély építészete a 11—13. században*, Kolozsvár, 1994, p. 28—29.

⁵ Karácsonyi János, *Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*, I, Budapest, 1900, p. 100, 107; Sándor Imre, *Magyar nemzetségek Erdélyben*, în *Erd. Múz.*, XXXIII—XXXIV (1916—17), p. 191—192.

⁶ Jakó Zsigmond, *Az Aranyos mente múltjából*, în *Művelődés*, 24/1971, nr. 6, p. 7—9.

tradiție care consideră așezarea ca liberă⁷. Însă mineritul de fier nu era considerat drept regal, iar documentele mai târzii, din secolul al XV-lea, specifică clar apartenența așezării, împreună cu minele și cușnițele sale, de domeniul familiei Thorotzkay⁸.

Datele despre restul proprietăților sunt răzlețe și destul de târzii. Astfel, pentru sfârșitul secolului al XIII-lea, avem referiri numai la cetatea de la Rimetea și la Grebenișul de Câmpie. Cetatea de la Rimetea a fost prima fortificație aflată în mâna familiei. Azi dispărută, singura descriere și planul ei au fost publicate de Orbán Balázs⁹. Era o cetate de refugiu aflată la 1120 m altitudine, pe Piatra Secuiului din hotarul estic al satului. Compusă dintr-un turn rotund flancat din două părți de ziduri care încoronau marginea promontoriului, cetatea bara înaintarea spre punctul numit Vârful Cetății (Várhegy). La sfârșitul secolului al XIII-lea, ea va fi abandonată pe seama secuilor din Kézdi, în favoarea celei de la Colțești, nou construită. Documentele din secolele XIV—XV întregesc imaginea acestui domeniu, în care mai intrau următoarele sate: Izvoarele, Vălișoara, Sălciua de Sus și de Jos, Poșaga, Lunca, Vidolm, Buru (vezi harta). Aceste așezări sunt mai târzii, fiind create, în parte, în urma unor colonizări din secolul al XIV-lea¹⁰.

Ștefan al V-lea, rege asociat (1257—1270) și apoi rege al Ungariei (1270—1272), a permis secuilor din Kézdi¹¹ să se așeze pe un teritoriu din comitatul Turda, delimitat de Arieș și Mureș, în vecinătatea domeniului Thorotzkay (vezi harta). Această donație va fi întărită și de succesorii lui Ștefan al V-lea, Ladislau Cumanul în 1289¹² și Andrei al III-lea în 1291¹³. Astfel se va încheia un nou scaun secuiesc pomenit pentru prima dată abia în 1464¹⁴. Serviciile aduse de către secui erau pe măsura donației regale: în 1280 sau 1282 îl ajutau pe regele Ladislau Cumanul să înăbușe o răscoală a cumanilor lângă lacul Hód (comitatul Cenad), iar în 1285 îi înfrângeau pe tătarii aflați în retragere prin Transilvania, sub cetatea de la Rimetea, eliberând mai mult de o mie de prizonieri¹⁵. În mod precis, familia Thorotzkay a profitat de avantajele vecinătății cu secuii, astfel că în 1291¹⁶ Achileus Thorotzkay își va dona cetatea ereditară de la Rimetea, păstrându-și dreptul de stăpânire, spre folosință comună cu ei, câtă vreme vor rămâne lângă Arieș. Familia nu locuia în mod constant în cetate. Acest fapt este demonstrat nu numai de tipul cetății (de refugiu), ci și de o precizare a documentului din 1291, conform căreia secuii puteau folosi cetatea „în orice vreme, și de război, și de

⁷ În secolul XVIII s-a falsificat un document în acest sens, având data 1291. Pentru critica documentului vezi Jakó Zsigmond, *A torockói legenda születése és kritikája*, în *Írás könyv, értelmiség*, Bukarest, 1977, p. 62—80.

⁸ Jakó Zsigmond — Valentiny Antal, *A torockószentgyörgyi Thorotzkay család levéltára*, Kolozsvár, 1944, doc. 35.

⁹ Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása*, V, Pest, 1871, p. 185—193.

¹⁰ Jakó — Valentiny, *op. cit.*, p. 5.

¹¹ Pentru originea acestor secui vezi: *Korai magyar történeti lexikon* (9—14. század), s.v. Kézdi-szék, p. 349.

¹² *DIR*, veac XIII, II, doc. 354.

¹³ *DIR*, veac XIII, II, doc. 404.

¹⁴ *Székely Oklevéltár*, I, doc. CLXVII.

¹⁵ ... *ultra quam mille homines de miserabili et enormi captivitate eorundem Tartarorum liberarunt* ..., *Székely Oklevéltár*, I, p. 21.

¹⁶ *DIR*, veac XIII, II, doc. 366. Györffy György, *Századok*, 1983, p. 1103.

pace¹⁷. Cetatea servea ca refugiu și pentru iobagii familiei Thorotzkay. Un document dat în același an (1291) de Andrei al III-lea arată dubla folosire a cetății: *predictis Syculis... dedimus et contulimus... Turuskou castrum scilicet commune cum provincialibus... sine tamen preiudicio alieni iuris*¹⁸.

După darea în folosință comună a cetății de la Rimetea, familia Thorotzkay își va construi la sfârșitul secolului al XIII-lea sau începutul celui următor o cetate la Colțești, abandonând prima fortificație.

Istoriografia cetății. Cetatea de la Colțești are o bibliografie destul de bogată, însă până în prezent nu s-a scris despre ea nici un studiu aprofundat. Primul care, în secolul trecut, a tratat istoria cetății a fost Kővári László, în cartea sa despre monumentele arhitectonice din Transilvania¹⁹. Purtător al viziunii istoriografice romantice, interpretarea dată de Kővári se bazează pe multe informații greșite. Aparținător aceleiași istoriografii, Orbán Balázs a făcut prima descriere amănunțită a cetății²⁰. Meritul său este că a încercat stabilirea etapelor de construcție, iar multe din observațiile sale sunt valabile și astăzi. Planul cetății publicat de el (fig. 2) a fost reluat în mai toate studiile ulterioare, deși, după cum se poate observa în planul alăturat, există destule neconcordanțe cu realitatea. Imaginea cetății imprimată istoriografiei de Orbán Balázs va fi trecută prin rigorile științei istorice de către Kelemen Lajos și Entz Géza²¹. Acesta din urmă a adunat și documentele referitoare la cetate. În istoriografia românească Gh. Anghel a fost singurul care a tratat istoria cetății²². Sub aspectul etapelor de construcție el a făcut o nouă interpretare a acestora. O cronologie asemănătoare a adoptat într-un studiu mai recent și Bujdosó Győző²³, fără ca acesta să se refere la rezultatele la care a ajuns Gh. Anghel.

Descriere și date istorice. Satul Colțești se află la circa 20 km nord-vest de orașul Aiud, pe valea unui afluent al Arieșului numit „Havas“, în Munții Trascăului. Cetatea a fost construită pe un promontoriu la cca. 500 m altitudine, în hotarul vestic al satului.

Construcția cetății de la Colțești a fost favorizată în principal de două elemente conjuncturale: pierderea ori abandonarea cetății de la Rimetea, și ascensiunea comitelui Achileus Thorotzkay, care în 1291 a dat cetatea sa de la Rimetea în folosință comună secuilor. Între 1303—1308 el a ocupat funcția de vicevoievod al Transilvaniei²⁴. Noua rezidență nobiliară prin așezarea și construcția sa reflectă noile exigențe ale reprezentativității elitare.

¹⁷ ...in dictum Castrum Toroczko, tanquam in proprium et haereditarium suum Castrum omni tempore et hora, guerrarum scilicet et pacis, cum omnibus bonis suis liberam habeant intrandi facultatem..., Székely Oklevéltár, III, doc. 408.

¹⁸ Székely Oklevéltár, I, doc. XX.

¹⁹ Kővári László, Erdély régiségei és történelmi emlékei, Pest, 1852, p. 210—211.

²⁰ Orbán Balázs, op. cit., p. 231—236.

²¹ Kelemen Lajos, Torockószentgyörgy és emlékei, în Művészettörténeti tanulmányok, II, Bukarest, 1982, p. 197—200; Entz Géza, op. cit., p. 34, 188—189.

²² Gheorghe Anghel, Fortificații medievale de piatră din secolele XIII—XIV, Cluj-Napoca, 1986, p. 102—106.

²³ Bujdosó Győző, Periodizációs és rekonstrukciós kísérlet Torockószentgyörgy (Colțești, România) várához, în Műemlékvédelem, XXXVIII (1994), nr. 2, p. 101—108.

²⁴ Karácsonyi János, op. cit., p. 107.

Cetatea, sub înfățișarea sa actuală, poartă amprenta unor reconstrucții succesive din intervalul secolelor XIII—XIV (fig. 2). Astăzi se mai păstrează turnul de locuință nordic (B), din care pornesc două ziduri paralele împărțite conform planului lui Orbán Balázs în trei încăperi (1,2,3) și o curte interioară (I). Curtea este flancată dinspre sud de o stâncă. Aceasta delimitează cealaltă jumătate a cetății compusă din: un turn distrus în mare parte (A) aflat pe vârful stâncii și un palat cu cinci încăperi (M, J, K două, L) închis de un bastion (P). Palatul are două curți succesive spre vest (II, III).

În decursul secolului al XIV-lea, din familia Thorotzkay s-au desprins mai multe ramuri, iar ca urmare, și cetatea a trecut prin primele reamenajări. În 1366 familia primea de la rege Ludovic de Anjou dreptul paloșului²⁵. Prima mențiune documentară a cetății datează abia din 1459²⁶, când proprietarul de atunci al cetății, Achileus Thorotzkay, a ținut în captivitate în cetatea sa un iobag din Aiud. În prima jumătate a secolului al XV-lea cetatea a fost extinsă, adăugându-i-se un palat terminat abia în veacul următor. Pentru această perioadă deținem documente care vorbesc despre stăpâniri parțiale asupra cetății din sânul aceleiași familii. Astfel Thorotzkay Elek deținea „turnul construit înaintea cetății”²⁷, iar Thorotzkay Anna dispunea deasemenea de o parte din ea²⁸. Evident că stăpânirile parțiale de la sfârșitul secolului al XV-lea reflectau realități mai timpurii.

Participarea unor membri ai familiei Thorotzkay la răzvrătirea nobilimii din Transilvania împotriva regelui Matia (1467) a dus la confiscarea unei părți din cetate, ca urmare a stăpânirilor parțiale sus-amintite și a domeniilor aferente. În cazul cetății este vorba despre pierderea părții de est (adică a palatului) nou construite. Acum apar primii castelani ca reprezentanți ai regelui sau ai voievodului Transilvaniei²⁹. Primul proprietar numit de rege a fost voievodul Csupor Miklós³⁰. El a deținut bunurile primite până la moartea sa (1473), deși a pierdut procesul cu Thorotzkay László și Zsigmond în fața noului voievod al Transilvaniei, Magyar Balázs. După moartea primului proprietar, cetatea a reîntreat în stăpânirea regelui și a primit doi castelani, Huszár Jankó și Lukács³¹. În februarie 1474 regele Matia porunca prepozitului Dominic, administratorul veniturilor regale din Transilvania, să retrocedeze vechilor proprietari bunurile confiscate și date lui Csupor Miklós³². Cu ocazia dietei din Buda (iunie 1475), regele a semnat confirmarea oficială pentru retrocedarea cetății familiei Thorotzkay³³. Totuși, ea a intrat în stăpânirea altor proprietari străini: Deesi Péter, Pongrácz János, voievodul Transilvaniei și ulterior fiul său, Pongrácz Mátyás. Față de acest

²⁵ Jakó — Valentiny, *op. cit.*, doc. 9.

²⁶ Entz Géza, *op. cit.*, p. 188.

²⁷ Jakó — Valentiny, *op. cit.*, doc. 45.

²⁸ *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei* (1289—1556), red. Jakó Zsigmond, II, Budapest, 1990, doc. 2942.

²⁹ Entz Géza, *op. cit.*, p. 189.

³⁰ Jakó — Valentiny, *op. cit.*, doc. 33, 36, 37, 45 și *A kolozsmonostori konvent...*, I, doc. 1960.

³¹ Jakó — Valentiny, *op. cit.*, doc. 39.

³² *Idem*, doc. 37.

³³ *Idem*, doc. 40.

ultim proprietar, Thorotzkay László și Zsigmond au câștigat din nou procesul în fața voievodului Szentgyörgyi Péter³⁴. Actul din septembrie 1510 amintește de un nou proces câștigat împotriva fiului lui Ioan Corvinul, Cristofor³⁵, după care familia Thorotzkay a redobândit în întregime cetatea și celelalte bunuri confiscate.

Primele secole de funcționare. În privința fazelor de construcție se conturează două probleme care se cer rezolvate: în primul rând, care dintre cele două turnuri ale cetății a fost construit mai devreme, în alt rând care sunt etapele de construcție a palatului.

Prima problemă pare să rămână fără rezolvare pentru totdeauna. Când Achileus Thorotzkay a început construcția cetății la sfârșitul secolului al XIII-lea sau la începutul secolului următor, el a ridicat un turn locuință (donjon). Gh. Anghel și Bujdosó Gy. indică pentru această fază turnul A (fig. 2), argumentul lor principal fiind poziția sa superioară față de celălalt turn. Turnul A s-a dărâmat în 1867—68, astfel că astăzi se păstrează doar un singur colț al său. Orbán Balázs, care a apucat să-l mai vadă în întregime, în afara mărimii sale nu ne dă altă descriere. După părerea noastră, poziția mai înaltă a turnului A nu reprezintă în sine un argument suficient pentru a-l socoti mai timpuriu. Turnul B a putut exista și de sine stătător, fiind întărit dinspre părțile accesibile de val și șanț de pământ³⁶. Documentele din 1492 și 1499³⁷ vorbesc despre „turnul construit înaintea cetății“ (adică turnul B) în sensul poziției sale, dar nu se amintește de el ca despre o nouă construcție, lucru accentuat în cazul palatului, în documentele din aceeași perioadă. Turnul B, de altfel, prezintă multe analogii cu donjoanele secolelor XIII—XIV din Transilvania³⁸.

Donjonul B este construit direct pe o stâncă compactă, analog cu donjoanele de la Mălăiești și Turia, cu ziduri din piatră de carieră, în tehnica *opus incertum*. Are un plan aproximativ patrulater și înălțimea de circa 20 m. În comparație cu alte donjoane din Transilvania, sub aspectul mărimii, aparține categoriei celor mai înalte construcții (donjonul de la Ciacova are înălțimea de 23,7 m). Grosimea zidului, la baza sa, este de 3 m. Interiorul donjonului a fost compartimentat în cinci nivele (parter + patru etaje) prin planșee din bârne distanțate. În cazul podelei ultimului etaj bârnele au fost așezate strâns una lângă cealaltă. Delimitarea parterului prezintă anumite greutatea, datorită umplerii sale în timp. Pe baza descrierii lui Orbán Balázs, parterul se afla sub etajul cu intrare și era boltit. Această situație se aseamănă cu cea a donjoanelor din Ciacova și Turia. Diferența de nivel însă între intrare și stânca pe care s-a construit cetatea este de 7 m. Probabil în acest spațiu avem de-a face cu două nivele. Amenajarea unei cisterne la parter o putem doar pre-

³⁴ *Idem*, doc. 45.

³⁵ *Idem*, doc. 48.

³⁶ Orbán Balázs a trecut urmele șanțului de pământ în planul publicat de el (vezi fig. 2).

³⁷ Entz Géza, *op. cit.*, p. 189; Jakó — Valentiny, *op. cit.*, doc. 45.

³⁸ Adrian Andrei Rusu, *Donjoane din Transilvania*, în AMN, XVII (1980), p. 177—197.

supune, aceasta nefiind un fenomen întâlnit în Transilvania³⁹. Intrarea se află la etajul doi al donjonului, pe latura de sud, la aproximativ 7 m de nivelul inițial de călcare. Era o intrare cu închidere în arc plat, evazată în grosimea zidului, cu lățimea dinspre exterior de 1,20 m, dinspre interior de 1,50 m și înălțimea de 2,30 m. Capătul de bârne încastrate în zidărie, două în partea dreaptă și una în partea stângă, serveau probabil la fixarea ușii exterioare. Pragul intrării și suprafața de călcare a acesteia erau amenajate din bârne care se sprijineau peste alte trei bârne transversal prinse în zid. Dinspre interior se poate observa urma cofrajului lăsată în mortar. Pe latura de est, în partea superioară a etajului, se află o fereastră de tragere bine păstrată. Acest nivel era amenajat pentru corpul de pază și împreună cu nivelele inferioare, era folosit ca depozit. La etajul trei se urca pe o scară amenajată în grosimea zidului (analog cu Ciacova și Viscri), care pornește dinspre stânga intrării. Scara descrie o semispirală și are ieșirea pe latura vestică a etajului trei. Înălțimea sa este de circa doi metri și lățimea de un metru. Treptele, azi pierdute, erau din piatră. În partea superioară a galeriei scării se mai păstrează urma grinzilor de la cofraj. Etajul trei are două deschideri pe latura de est, grav afectate. Acest nivel servea probabil drept locuință familiei proprietare. La etajul următor se urca pe o scară de lemn. Etajul patru reprezintă ultimul nivel al donjonului. În colțul sud-estic al încăperii se păstrează urmele unui șemineu, practicat parțial în grosimea zidului (urme de șemineu s-au păstrat la Bologa și Câlnic). Pe latura de nord și sud a încăperii se află două deschideri de asemenea grav afectate. De la acest nivel se putea ieși pe platforma galeriei de strajă care înconjură coranamentul donjonului. Urmele grinzilor care susțineau această galerie se păstrează în mare parte și astăzi. S-ar putea ca aceste grinzi să susțină direct acoperișul piramidal, fără existența vreunei galerii de strajă.

Indiferent care dintre cele două turnuri a fost construit mai devreme, este sigură existența lor simultană cu zidul EEE la sfârșitul secolului al XIV-lea. Zidul amintit bara accesul dinspre vest la cetate, adică latura cea mai vulnerabilă a ei. Era un zid-scut care lega turnul B cu stânca dinspre sud. Este de remarcat că turnul B nu are nici o deschidere spre vest. Tehnica realizării, piatra și mortarul folosit indică ridicarea acestui zid cu puțin timp după construcția donjonului B. Scopul cu care a fost ridicat îl indică și mărimea sa: 7 m înălțime și 2,30 m grosime. Cele două rânduri paralele ale urmelor de bârne care se află de-a lungul zidului provin de la schela sa de construcție.

În secolul al XV-lea, o serie de cetăți au trecut prin transformări semnificative. Principalul rezultat al acestora a fost ridicarea unor palate⁴⁰. Cetatea de la Colțești deasemenea se va extinde spre sud-est cu un asemenea palat. Într-o primă fază s-a construit aripa care include încăperile J, K, L la care au delimitat ulterior o curte (II). Din această curte au separat camera M. Închiderea sudică a palatului este indicată de

³⁹ Gh. Anghel, referindu-se la descrierea lui Orbán Balázs, vorbește despre existența unei cisterne în cetate. Orbán Balázs însă amintește doar de boltirea nivelului și umplerea sa, motiv pentru care nici nu putea să vadă cisterna de la parter.

⁴⁰ Problema palatelor a fost recent dezbătută de Kubinyi András, *Palota-terem. Terminológiai kérdések*, în *Castrum Bene*, 2/1990, p. 55—64.

pietrele ecarisate folosite la întărirea colțului acestuia (fig. 6). Foarte probabil, documentele amintite mai sus, din anii 1470 și 1473, s-au referit la acest palat: *parte orientali ubi novum edificium esset constructum*⁴¹. Dacă privim planul cetății din fig. 3, putem identifica ușor indicația documentară. Anul 1470 reprezintă termenul *ante quem* al construcției palatului, după care cetatea a fost confiscată.

Secolele XVI—XVIII. În urma unor lungi procese, familia Thorotzkay a reușit să redobândească cetatea după 1510. În timpul răscoalei conduse de Gheorghe Doja, ea a fost ocupată și arsă în urma trădării țăranilor din cetate⁴². Cu această ocazie au ars în parte și documentele familiei. Pe baza unor fragmente de documente și sigilii, văzute de însuși Ludovic al II-lea, regele Ungariei, acesta va acorda un nou act de donație lui Thorotzkay Ferenc și fiilor săi⁴³. Totuși, documentele păstrate în arhiva familiei nu prezintă nici un fel de urmă de arsură, ceea ce ar duce la concluzia că familia s-a folosit doar de pretextul răscoalei pentru a-și vedea reconfirmate stăpânirile.

Probabil în urma distrugerilor din timpul răscoalei, familia Thorotzkay va efectua ultimele construcții și adăugiri, conferindu-i cetății imaginea de astăzi. Delimitarea celor trei camere în continuarea donjonului nordic (1, 2, 3), extinderea palatului spre sud cu un bastion (este termenul folosit de Orbán Balázs pentru încăperea P) și delimitarea unei noi curți (III), toate au fost rezultatul construcțiilor din secolul al XVI-lea. Aceste concluzii se pot trage pe baza analogiei zidăriei. În final, printr-un zid (R) au fost întărite cele două intrări în cetate. Astăzi acest zid nu se mai păstrează.

Epoca Renașterii impunea frecvent utilizarea unor construcții rezidențiale mai confortabile decât vechile cetăți. Despre prima curie nobiliară, construită la Coltești, ne vorbește un act din aprilie 1489, prin care Bogáth László își cedează curia văduvei fostului voievod al Transilvaniei, Pongrácz János și fiului acestuia, Mátyás⁴⁴. După moartea lui Thorotzkay Ferenc (după 1523), din familie s-au desprins succesiv trei ramuri. Prima care s-a mutat în sat a fost cea unitariană. Curia lor, construită pe la mijlocul secolului al XVI-lea, se afla pe locul actualului canton silvic. Această ramură va fi urmată de cea catolică. Curia acesteia se află în fața bisericii reformate și este în prezent în proprietatea familiei Rudnyánszky. Ramura reformată și-a construit un adevărat palat în spatele bisericii reformate. Acesta a fost distrus în prima jumătate a acestui secol. Ultimele două construcții au fost realizate la începutul secolului al XVII-lea⁴⁵.

Pe măsura mutării familiei în sat, cetatea va fi abandonată. În deceniul opt al secolului al XVI-lea cetatea era încă folosită. Thorotzkay Mátyás a tras din cetate asupra curiei fratelui său, aflată pe locul cantonului silvic⁴⁶. Capela cetății pare să fi fost folosită sau măcar întreținută continuu. Soția lui Thorotzkay István, Kapi Borbála, a dăruit

⁴¹ Entz Géza, *op. cit.*, p. 189 (1470); Jakó — Valentiny, *op. cit.*, doc. 35.

⁴² Jakó — Valentiny, *op. cit.*, doc. 49.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ *A kolozsmonostori konvent...*, II, doc. 2695.

⁴⁵ Kelemen Lajos, *op. cit.*, p. 199—202.

⁴⁶ *Idem*, p. 200.

capelei cetății de la Colțești un clopot care a fost folosit până la cucerirea și distrugerea cetății de către baronul Tiege⁴⁷.

Ocuparea cetății în timpul răscoalei lui Francisc Rákóczi al II-lea de către baronul Karl Tiege, comandantul oștilor austriece, marchează sfârșitul folosirii sale. Este greu de stabilit cu exactitate anul în care a avut loc evenimentul. O placă comemorativă de sub amvonul actualei biserici unitariene amintește de distrugeri „germane“ în 1703: „Post tristem ac memorabilem combustionem per germanos factam anno MDCCIII...“⁴⁸. Probabil în acest an sau cel următor a avut loc ocuparea și distrugerea cetății⁴⁹.

Deși supusă acțiunii destructive a omului și naturii, cetatea de la Colțești mai posedă multe din elementele ei constitutive. În perspectivă, imaginea ei poate fi schimbată doar prin cercetări arheologice și o restaurare.

RADU LUPESCU

DIE GESCHICHTE DER BURG VON COLȚEȘTI (KR. ALBA)

(Zusammenfassung)

Die Burg von Colțești ist ein typisches Beispiel der adligen Burgen in Siebenbürgen. Länger als drei Jahrhunderte wohnte hier die Familie Thorotzkay. Dann wurde die Burg vom 17. Jahrhundert verlassen.

Mitte des 13. Jahrhunderts hatte die Familie Thorotzkay in Rimetea — Colțești—Gegend seßhaft gemacht. Am Anfang hatten sie eine Schutzburg in Seklerstein neben dem Dorf Rimetea gehabt. Nachdem, im Jahre 1291 diese Burg für den benachbarten Seklern überlassen worden war, erbauten sie sich eine neue Burg in Colțești.

Die erste Periode des Bauens der Burg vollzog sich im 14. Jahrhundert. In dieser Zeit existierten schon die beide Wohntürme. Anfang des 15. Jahrhunderts fortsetzte die Familie den Aufbau und der Flügel des Palastes wurde angefertigt.

Im Jahre 1467 nahm die Familie Thorotzkay an dem Komplot gegen dem König Matthias teil, und verloren sie die Burg und eines Teils ihrer Güter. Die Burg wurde auf dem Befehl des Königs in den Besitz des siebenbürgische Woiwoden geraten der einen Burgvogt für die Verwaltung der Burg stellte. Nach langen Prozess bekam die Familie Thorotzkay ihre Güter zurück und während des 16. Jahrhunderts wurde der Aufbau der Burg zu Ende geführt.

Unter dem von Rákóczi Ferenc geführten Freiheitskrieg, griffen die Österreicher die Burg mit Kanonen an. Demzufolge verließ die Familie die Burg, die seither allmählich zugrunde geht.

⁴⁷ Orbán Balázs, *op. cit.*, p. 227, nota 3.

⁴⁸ Keresztény Magvető, XXIX (1894), p. 30.

⁴⁹ Orbán Balázs, *op. cit.*, p. 227—230.

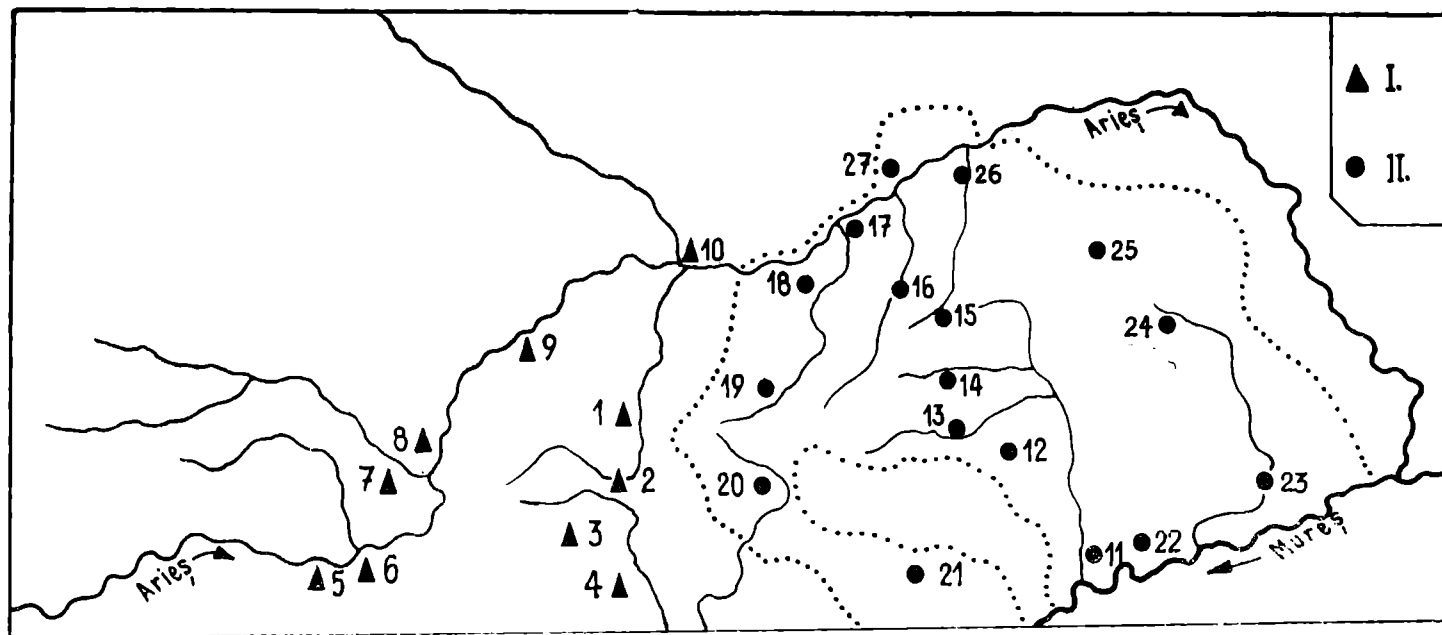

Fig. 1. Harta scaunului Ariș.

I. Satele aparținătoare domeniului Thorotzkay: 1. Rimetea, 2. Colțești, 3. Izvoarele, 4. Vălișoara, 5. Sălciua de Sus, 6. Sălciua de Jos, 7. Poșaga, 8. Lunca, 9. Vidolm, 10. Buru.

II. Satele din scaunul Ariș: 11. Unirea, 12. Dumbrava, 13. Măhăceni, 14. Stejeriș, 15. Bădeni, 16. Plăiești, 17. Cornești, 18. Moldovenești, 19. Pietroasa, 20. Poieni, 21. Ormeniș, 22. Războieni, 23. Lunca Mureșului, 24. Călărași, 25. Bogata, 26. Mihai Viteazu, 27. Cheia.

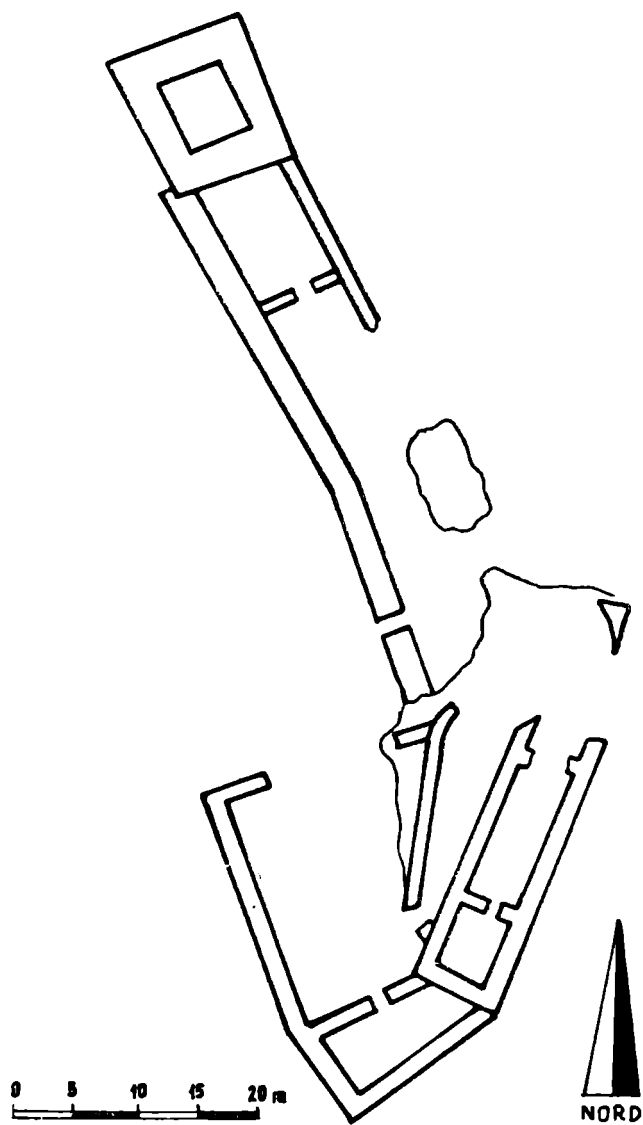

Fig. 3. Planul cetății de la Coltești. Situația actuală.

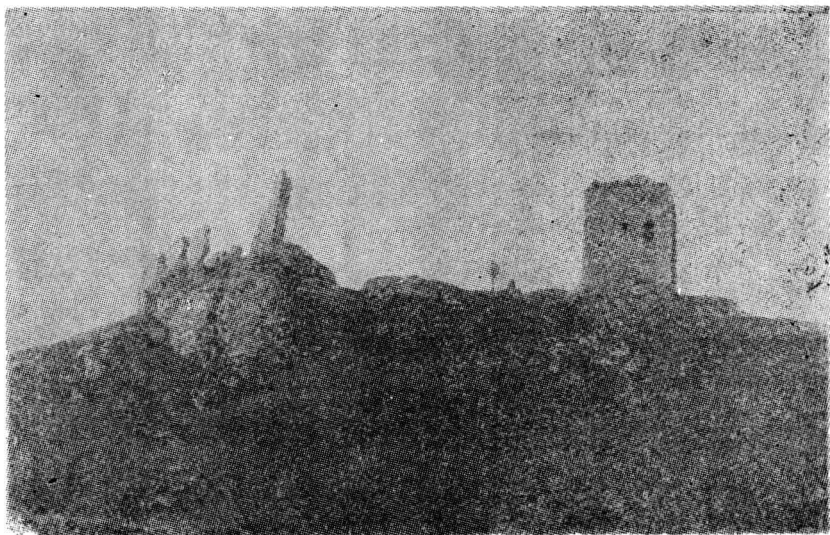

Fig. 4. Vedere dinspre nord-vest asupra cetății.

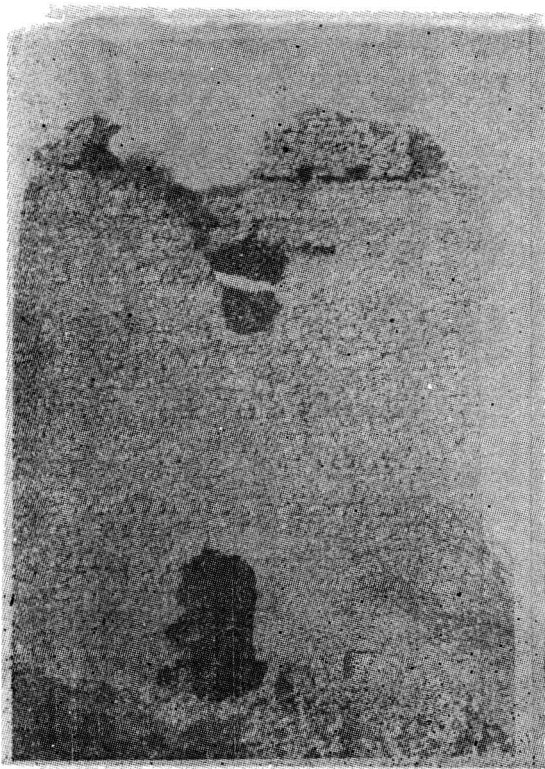

Fig. 5. Donjonul vechi (nordic) al cetății.

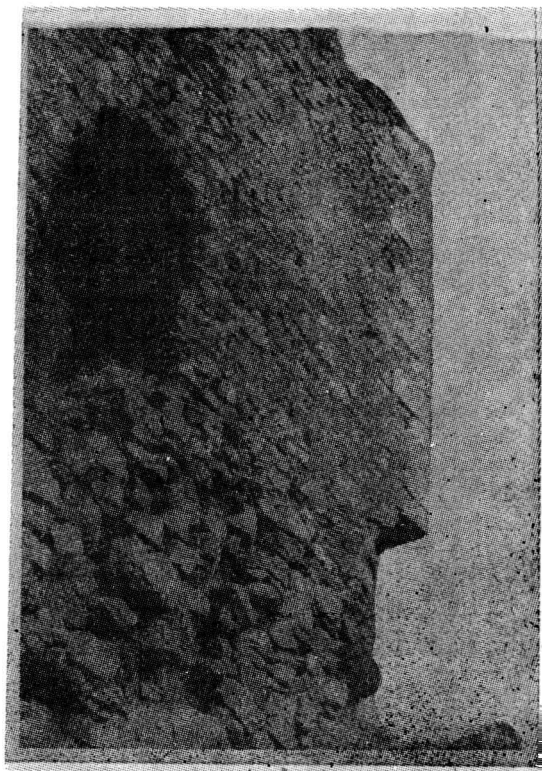

Fig. 6. Închiderea palatului.

TEZAURUL MONETAR DIN CETATEA ORĂȘTIE (sec. XV)

Cercetările arheologice întreprinse în interiorul cetății de la Orăștie în campania anului 1993 au scos la iveală un mic tezaur monetar, obiect al prezentului studiu¹. Descoperirea s-a făcut în secțiunea numită de noi S 17, de $15,60 \times 2$ m și trasată direcționat E—V, pe interiorul laturii de est a curții, în dreptul unui turn exterior semicircular și în continuarea sistemului de secțiuni paralele S 7, S 10, S 12, S 15, destinate cercetării și dezvelirii integrale a unei capele rotonde. În ultimul carou al acestei secțiuni, la cca. 0,50 m de zidul de incintă și la o adâncime de —1,85 m, au apărut monedele răsfirate pe o suprafață de cca. 1 m^2 , într-un nivel de refacere a fortificației. Prin urmare, nu a fost posibilă nici surprinderea unui context arheologic clar al depunerii acestor monede în groapă, nici stabilirea unor elemente legate de eventualul recipient (vas sau pungă) în care ele vor fi fost puse. Cel mai probabil avem de-a face cu o cantitate de monede deranjată cu prilejul unor lucrări de consolidare a cetății ulterioare secolului al XV-lea, când se construiește un zid de sprijin între curtină și mantaua rotondei. În acest caz, monedele descoperite de noi sunt fie partea neobservată a unui tezaur mai mare găsit de către constructorii zidului de consolidare, fie un mic tezaur nesesizat de aceștia și împrăștiat în cursul lucrărilor.

Cauzele ce l-au determinat pe posesorul acestor monede să le ascundă în apropierea zidului de apărare pot fi multiple, determinate fiind fie de motive personale, fie de acțiuni politico-militare generatoare de nesiguranță, evenimente de care orașul Orăștie nu a fost scutit în acea perioadă.

Tezaurul monetar, constând dintr-un număr de 28 de piese (denari), conține în exclusivitate emisiuni ale regelui Vladislav I al Ungariei (1440—1444), 26 din ele (nrele 1—8, 10—27) fiind din argint, iar 2 (nrele 9 și 28) din cupru. Iată lista monedelor:

1. CNH II 148; W — O.
2. Idem; W[?] — O.
- 3—8. Idem; W — h.
9. Idem; W — h (AE).
10. Idem; W — h[?].
11. Idem; W — B.
12. Idem; W — B[?].
13. Idem; W — S.

¹ Informația arheologică din acest material se referă doar la descoperirea monetară, cercetările pe șantierul din Orăștie fiind încă în curs de desfășurare. Un studiu unitar referitor la cercetările întreprinse în acest sit în 1991 prin colectivul Z. K. Pinter, A. Cosma și începând din 1992 prin colectivul Z. K. Pinter, Gh. Petrov va fi publicat după încheierea săpăturilor arheologice.

- 14—15. Idem; W — [?].
16. CNH II 147; B — O.
- 17—18. CNH II 148; B — P.
19. Idem; B — [?].
20. Idem; H — O.
21. Idem; I — O.
22. Idem; I — O[?].
23. Idem; I — [?].
24. Idem; P — .
25. Idem; [?] — B[?].
26. Idem; [?] — +.
27. Idem; sigla neclară.
28. Idem; sigla neclară (AE).

ZENO K. PINTER — GHEORGHE PETROV — FRANCISC PAP

LE TRÉSOR MONÉTAIRE DE LA FORTERESSE DE ORĂȘTIE (15e s.).

(Résumé)

La campagne de fouilles archéologiques de 1993 de l'intérieur de la forteresse de Orăștie a mis au jour un trésor monétaire qui contient 28 deniers, émissions du roi d'Hongrie Vladislav I (1440—1444).

ȚESĂTURI DE ARTĂ ÎN COLECȚIA DE TEXTILE
A MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI
(SECOLELE XVII—XVIII)

II³²

Părți integrante ale creației artistice, țesăturile de artă se încadrează în curentele stilistice ale epocilor în care au fost realizate, materializând caracteristicile acestora în forme specifice domeniului³³.

Țesăturile de artă din secolul al XVII-lea se disting printr-o compoziție decorativă simetrică, clară, cu desen plat și stilizat, cu elemente constitutive robuste. Tipurile lor compoziționale se subordonează acestor cerințe. Este preluat din arta textilă gotică decorul format din medalioane sau câmpuri ovale, dispuse în șiruri orizontale — bineînțeles, reformulat potrivit gustului renașcentist. De aici derivă și mult agreata compoziție a coloanelor compuse din motive de dimensiuni mari, libere sau legate între ele. Tipul compozițional care concordă însă cel mai bine cu caracteristicile stilistice ale renașterii este cel bazat pe lujere meandrice masive, cu traseu ascendent. Acesta are mai multe variante de bază: lujere paralele sau cu arcuiri în sens opus, desenând câmpuri ovale și lujerul format din vrejuri în spirală care se succed pe verticală. Apar și motive dispersate, de dimensiuni mai reduse, mai cu seamă din momentul separării țesăturilor destinate vestimentației de cele folosite pentru ornamentarea pereților (tapetele)³⁴. În motivistică predomină elementele vegetale. Rodia, creată de țesătorii venețieni de catifea în secolul al XV-lea din lotusul chinezesc, prin transformarea atât a miezului cordiform cât și a corolei de frunze, își păstrează frecvența mare și în secolul al XVII-lea, dăinuind și în cel următor³⁵. Sub imperiul noului gust însă, alături de forma clasică a rodiei, apar și variantele ei noi, născute din reconsiderarea acestui motiv: floarea-palmetă și floarea de acant³⁶. Un alt motiv de bază este rozeta, cu o gamă largă

³² Partea I a apărut în *ActaMN*, 31, II Istorie, 1994, p. 357—362.

³³ Limbajul stilistic al textilelor de artă este expresia preceptelor de stil dintr-o epocă istorică dată, în interpretări determinate de tehnicile și materialele utilizate în această ramură a artei decorative.

³⁴ Iparműv, p. 491, 493; Falke, p. 44—46; Flemming, p. XXIX, XXXI; Heinz, p. 5, 7; B. Brunner-Littmann — R. Hahn, *Motiv und Ornament*, Chur, 1988 (în continuare: Brunner-Hahn), p. 23, 24.

³⁵ Iparműv, p. 488; Falke, p. 40—41; Flemming, p. XXVI; R. Reichelt, *Das Granatapfelmotiv in der Textilkunst*, Berlin, 1956 (în continuare: Reichelt), p. 9; A.M. Cipăianu, *On a Medieval Embroidery belonging to the History Museum of Transilvania*, în *ActaMN*, XV, 1978 [în continuare: Cipăianu (1978)], p. 372; nota nr. 26; p. 374, nota nr. 27; Brunner-Hahn, p. 35.

³⁶ Floarea de acant de fapt nu este o floare în sensul propriu al cuvântului, și nicidecum nu este floarea acantului. Ea a apărut în procesul de recompunere a rodiei. În esență, floarea de acant se constituie dintr-un caliciu format din frunze rotunjite sau ascuțite, cu contur neted, lobat sau zimțat din care se înalță un

de variante de la floarea de măcieș până la rozetele ample, cu multe petale și/sau cu mai multe registre de petale. Pe țesăturile din secolul al XVII-lea, sunt prezenți și helianții, lalelele, garoafele, zambilele, conurile de pin, precum și feluritele frunze, palmete sau semipalmete³⁷.

Compoziția decorativă a țesăturilor de artă din secolul al XVIII-lea este dinamică, simetrică în ansamblu dar liberă în interiorul acestei simetrii, cu forme redată plastic, dând impresie de spațiu și, totodată, apropiate de modelele din natură. Tipul compozițional predominant al ornamenticii baroce este vrejul ascendent, ondulat, tratat într-o mare varietate de moduri. Dintre acestea amintim: vrejuri ondulate paralele, dispuse vertical sau oblic; sistem dublu de vrejuri paralele (dublura urcând în mișcări mai line); vrejuri arcuite în sens opus. Alăturarea vrejurilor în curburile opuse crează spații ovale-romboidale care pot rămâne deschise sau, prin legarea curbilor apropiate, se pot închide. O soluție frecventă este închiderea acestor câmpuri doar în partea lor superioară. În ultimul sfert al secolului al XVIII-lea traseul ondulatoriu este sugerat prin așezarea în linie serpuitoare a unor grupuri de motive, nelegate între ele sau doar cu o legătură simbolică. De aici vor lua naștere motivele dispersate, caracteristice stilului următor. Și pe țesăturile de artă din secolul al XVIII-lea întâlnim cartușe sau medalioane formând coloane, dar și acestea poartă amprente din dinamismul baroc: contururi volutate, foliaj intern involburat, umplerea interiorului cu dantelărie stilizată etc. Toate acestea fac aproape de neobservat ordonarea în cartușe. Compozițiile țesăturilor baroce oglindesc fazele evolutive ale stilului. La început apare o structură care dizolvă orice simetrie — întreaga suprafață este încărcată cu motive în mișcare tumultuoasă, fondul nici nu este vizibil. Urmează apoi o limpezire, o descongestionare a compoziției, când motivele se detașează de fundal. În ultimul sfert al secolului al XVIII-lea se naște un dinamism mai potolit, concretizat în suprafețe delimitate de dungi paralele, prevestind compozițiile mai severe, tipice stilului următor³⁸.

Ornamentica vegetală își menține preponderența și în arta textilă barocă. Sunt prezente motivele decorative cunoscute de pe țesăturile renascentiste, dar în interpretări noi, apropiate de natură, impuse de canoanele noului stil. Drept exemplu servesc trandafirul și laleaua, redată în forme și culori naturale, care iau locul rozetei renascentiste, respectiv al lalelei „orientale”, ambele cu desen plat și stilizat³⁹. În motivația barocă sunt integrate și elemente vegetale noi, cum este ananasul⁴⁰. Repertoriul ornamental al textilelor baroce se amplifică și cu mo-

miez alungit. Ambele componente — caliciul și miezul — oferă posibilități aproape nelimitate de variațiuni. Vezi: Falke, p. 43; Flemming, p. XXIX; Cipăianu (1978), p. 376; nota nr. 33.

³⁷ Iparműv, p. 491; Falke, p. 43—44; Flemming, p. XXIX.

³⁸ Iparműv, p. 494—495; Falke, p. 45—47; Flemming, p. XXXI—XXXII; Heinz, p. 14, 20; *Régiségek könyve*, Budapeșt, 1983 (în continuare: *Régiségek*) p. 305—306; Brunner-Hahn, p. 33.

³⁹ Cipăianu (1978), p. 378; nota nr. 38; Brunner-Hahn, p. 36, 41; Boros-Szőke, nota nr. 17.

⁴⁰ Ananasul este înrudit cu rodia, floarea de scaiet, conul de pin, cunoscute din ornamentica renascentistă. El apare însă și într-o formă care amintește mai degrabă de floarea-palmetă atât de agreată de baroc. În ambele ipostaze, ananasul este purtătorul caracteristicilor stilistice baroce. Vezi: Heiden, p. 20—21.

tive nevegetale: panglici, funde, dantelărie, cornuri ale abundenței, scoici baroce, elemente arhitectonice, piese de mobilier, instrumente muzicale, peisaje, motive zoomorfe și exotice⁴¹.

Țesăturile renașcentiste și baroce alese de noi pentru exemplificarea limbajului decorativ al artei textilelor din secolele XVII—XVIII sunt damascuri, catifele și lampasuri⁴².

Damascul este o țesătură de tip „legătură liberă” (derivată din „legătura de satin”) în care firele de urzeală și de băteală sunt legate doar în punctele reclamate de model și de asigurarea rezistenței materialului. Urzeala și băteala sunt de aceeași culoare, sensul legăturii însă diferă, rezultând o alternanță de suprafețe lucioase și mate. Fondul este satin de băteală (mat), decorul este satin de urzeală (lucios), ceea ce face ca acesta să se detașeze clar de fond. Contururile în trepte ale motivelor ornamentale, determinate de tehnica de țesătură, accentuează și mai mult plasticitatea lor⁴³.

Catifelele sunt țesături de tip „legături cu sistem multiplu de fire”, cu mai multe variante: catifea de urzeală⁴⁴, catifea de băteală⁴⁵, combinațiile lor⁴⁶, catifea-decor⁴⁷, catifea de brocart și brocart de catifea⁴⁸.

Lampasurile sunt țesături de tip „legătură policromă”, bazat pe fire de băteală cu cromatică diferită față de urzeală. Acestea pot traversa

⁴¹ Heiden, p. 434—435; Iparmüv, p. 493—494; Falke, p. 46—47; Flemming, p. XXI—XXXII; Régiségek, p. 305—306; Brunner-Hahn, p. 41.

⁴² Bibliografia țesăturilor de artă este foarte vastă, cu referiri ample sau mai succinte la tipurile de țesături, determinate de tehnicile și materialele utilizate. Asemenea informații găsim în mai toate lucrările de specialitate care se ocupă de arta textilelor, dar sunt numeroase și acele studii care sunt consacrate în întregime tipurilor de țesături. Enciclopediile, lexicoanele, dicționarele explicative cuprind și ele titluri mai scurte sau mai lungi, legate de această problematică. În afara operelor citate în Partea I a prezentului articol, mai amintim: G. Migeon, *Les arts du tissu*, Paris, 1929; H. Hennezel, *Pour comprendre les tissus d'art*, Paris, 1930; C.E. Arseven, *Les arts décoratifs turcs*, Istanbul, 1952; E. Grabner, *Die Weberei*, Leipzig, 1953; A. Santangelo, *Tessuti d'arte italiani del XII-o al XVIII-o secolo*, Milano, 1959; V. Birrell, *The Textile Arts*, New York, 1959; M. Leloir, *Dictionnaire du costume et ses accessoires, des armes et des étoffes des origines à nos jours*, Vanves, 1961; P. Thorton, *Baroque and Rococo Silks*, London, 1965; P. Ryall, *Le tissage à la main*, Strasbourg, 1975 sau *Meyer's Kleines Lexikon*, Leipzig, 1933—1936 (în continuare: Meyer's); *Encyclopedia Britannica*, Chicago, 1972; *La grande encyclopédie*, Paris, f.a. și altele.

⁴³ Iparmüv, p. 472, 473; Régiségek, p. 295. În bibliografia mai veche damascul apare și sub denumirea improprie de „brocart de mătase”.

⁴⁴ Catifea buclată sau netunsă (velours épinglé sau frisé): firele de băteală sunt trase deasupra fondului, formând mici bucle care acoperă întreaga suprafață. Vezi: Iparmüv, p. 473; A. Meyer's, vol. I, p. 256; vol. III, p. 1968; History, p. 430; Nicolescu, p. 38, 41.

⁴⁵ Catifea tunsă (velours coupé): buclele firelor de băteală sunt despicate. Din această categorie fac parte velurul și plușul. Vezi supra, nota nr. 44.

⁴⁶ a) Catifea-broderie (velours-broderie): se alătură cele două tipuri de catifele de mai sus, una dând fondul, cealaltă desenând decorul.

b) Catifea stratificată (velours ciselé): buclele netăiate sau tunse au înălțimi diferite. Vezi: Nicolescu, p. 41.

⁴⁷ Pe un fond țesut cu „legătură de pânză” motivele sunt realizate fie cu catifea buclată fie cu catifea tunsă, părțile flaușate neacoperind toată suprafața țesăturii, lăsând să se vadă porțiuni mari din fondul neted.

⁴⁸ Combinarea suprafețelor de catifea cu cele ornamentate prin lansaj sau broșaj. Dacă predomină catifeaua, vorbim de catifea de brocart, dacă precum-pănesc părțile lansate sau broșate, vorbim de brocart de catifea.

toată lățimea materialului (lansaj) sau se mișcă doar în limitele motifelor decorative (broșaj), lampasurile broșate fiind ceea ce numim în mod curent brocarturi⁴⁹. Tipul de „legătură policromă” oferă un teren aproape nelimitat în alegerea celor mai diferite soluții pentru a obține efecte artistice și estetice deosebite. Fondul lampasurilor poate fi o țesătură de tip „legătură de pânză” (tafta, rips, moiré)⁵⁰, de tip „legătură cu alesături”, de tip „legătură de atlas (satin)”⁵¹ sau damasc. Adesea fondul — cu excepția celui de damasc — este îmbogățit cu sârmă sau fir de argint aurit, precedeu prin care se încearcă imitarea broderiilor⁵². Acesta devine frecvent mai cu seamă de la mijlocul secolului al XVIII-lea, la început servind la accentuarea fastului țesăturilor, mai apoi însă la obținerea plasticității decorului: motivele broșate cu fire de mătase sau cu fire metalice de factură diferită față de cele din fond se reliefează, prind înălțime, dând impresie de spațiu. Elementele decorative ale lampasurilor pot fi broșate cu fire de mătase mono- sau policrome, cu fire metalice sau cu ambele feluri de fire. De altfel, tehnica broșajului deschide cale largă desfășurării din plin a fanteziei și inventivității țesătorilor. De exemplu, dublarea broșeurilor metalice cu contur de damasc, care constituie un fel de desen-suport, prin jocul de lumini și umbre astfel obținut, dă efect de spațiu, de adâncime. De asemenea, din alăturarea diferitelor tipuri de fire metalice în executarea aceluiași motiv rezultă un desen suplimentar în interiorul acestuia, o ieșire în relief a anumitor porțiuni, în final — o redare plastică⁵³.

Succintul nostru catalog va concretiza deci considerațiile făcute cu privire la repertoriul ornamental (tipuri compoziționale și motive decorative), precum și la materialele și tehnicile textilelor de artă din secolele XVII—XVIII. Cele 39 de țesături prezentate nu s-au păstrat în metraj, ci în formă de veșminte laice și odăjdii. Deoarece ne-am propus analiza unor *țesături de artă* renascentiste și baroce și nu un studiu al costumului laic sau religios, ne vom referi doar foarte pe scurt la piesele de vestimentație confecționate din ele⁵⁴.

⁴⁹ Heiden, p. 101, 315; Iparműv, p. 474; Meyer's, vol. I, p. 315; vol. II, p. 1330; History, p. 429; Nicolescu, p. 59; Régisègek, p. 295.

⁵⁰ Heiden, p. 87, 88, 433; Iparműv, p. 469—471; Meyer's, vol. I, p. 256; vol. III, p. 1910; History, p. 429; Régisègek, p. 295. Moiré-ul se obține prin calandrea unei țesături cu o structură de 3 fire de urzeală, 2 fire de băteală, rezultând efectul specific „în ape”.

⁵¹ Pentru tipurile de legături amintite vezi: Heiden, p. 87; Iparműv, p. 471—473; Meyer's, vol. I, p. 256, 407, 511; History, p. 430; Régisègek, p. 295.

⁵² Materialul metalic este tras pe lângă firele de pe fața țesăturii, după ce fondul a fost țesut (deci nu trece și pe dos). La broderii îmbogățirea fondului se realizează cu paiete sau cu fire metalice de brodat, cusute cu punct de broderie culcat și fixat. Vezi: Heinz, p. 8; A.M. Cipăianu, *Materiale și tehnici utilizate la broderiile transilvănene din secolele XVII—XVIII*, în *ActaMN*, XXI, 1984 [în continuare: Cipăianu (1984)], p. 743.

⁵³ Heinz, p. 7, 13.

⁵⁴ Toate piesele provin din colecția fostului Muzeu Ardelean, înregistrate în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Transilvaniei în anii 1974—1976. Dintre ele un număr de 24 a fost descoperit în anul 1911, cu ocazia renovării bisericii reformate din str. M. Kogălniceanu, Cluj-Napoca, în criptele acesteia. Materialul criptelor a fost restaurat în anii 1940—1941, cele mai multe piese fiind degradate, unele chiar fragmentare. Deci, dimensiunile indicate sunt cele de după restaurare. De asemenea, în cursul restaurării întăriturile, căptușelile, galoanele, găitănăria, șnururile distruse sau foarte degradate au fost înlocuite, deci vom aminti doar

SECOLUL AL XVII-LEA

1. Damasc de mătase:

Planșa 1

Atelier italian sau spaniol.

Sfârșitul secolului al XVI-lea — începutul secolului al XVII-lea. Damasc de mătase cafeniu, cu medalioane ovale de dimensiuni mari ($D = 45/50$ cm), dispuse în șiruri orizontale. Motivul central al medalioanelor este o rodie dinamizată așezată în „vază italiană”⁵⁵. Ancadramentul medalioanelor este întrerupt alternativ de mici rodii închise și rodii-palmete. Pe verticală, medalioanele sunt legate de elemente în formă de coroană cu 5 fleuroane; pe orizontală, între medalioanele învecinate se arcuiesc lujere masive cu rodii închise și rodii-palmete. *Analogii*: Flemming, fig. 93; 104/2.

Este materialul unei rochii (fustă și corsaj, asamblate)*.

Dimensiuni: $L = 125-150$ cm (fustă „en queue”); $LA = 25$ cm (la umeri); 280 cm (la tiv). Corsajul și tivul fustei sunt decorate cu galon de catifea — broderie maro închis ($LA = 2$ cm)⁵⁶.

Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (în continuare: MNIT), nr. inv. F. 19065.

2. Damasc de mătase:

Atelier italian sau spaniol.

Sfârșitul secolului al XVI-lea — începutul secolului al XVII-lea.

Damasc de mătase maro închis, cu medalioane ovale mari ($D = 13,5/31$ cm), identice cu cele de la cat. 1, dispuse în șiruri orizontale. Pe verticală, medalioanele sunt separate de câte o rodie cu 5 felii, înconjurată de două perechi de semipalmete lobate. Din acestea pornesc lujere masive cu rodii dinamizate, semipalmete și palmete, umplând spațiile goale din stânga și dreapta medalioanelor.

Analogii: Flemming, fig. 93; 104/2.

materialele auxiliare originale. Aceste precizări sunt valabile pentru toate cele 24 de obiecte în cauză, le vom marca cu*, pentru a evita încărcarea catalogului cu repetări.

⁵⁵ Motiv născut din îmbinarea unor elemente preluate din arhitectura renescentistă și din ornamentica florală, foarte frecvent pe țesăturile italiene și spaniole începând din secolul al XVI-lea, Vezi: Falke, p. 43; Flemming, p. XXIX; A.M. Cipăianu, *Tipurile compoziționale ale broderiilor din colecția Muzeului județean de istorie, Cluj*, în *ActaMN*, XXII—XXIII, 1985—1986 [în continuare: Cipăianu (1985/86)], p. 698; nota nr. 9; Boroș-Szôke, nota nr. 19.

⁵⁶ Corsajele rochiilor din secolele XVII—XVIII sunt ornamentate cu 1—2 rânduri de galoane sau dantele metalice în jurul decolteului și al răscoiturii pentru brațe. Liniile mediane longitudinale pe fața și pe spatele corsajelor sunt marcate de aceleași materiale auxiliare, așezate în 2—6 rânduri.

Este materialul unei fuste*.

Dimensiuni: L = 101 cm; LA = 320 cm. Tivul fusteii este decorat cu trei rânduri de galoane de mătase maro închis (LA = 1,5 cm).

MNIT, inv. nr. F. 19067.

3. *Damasc de mătase:*

Atelier italian.

Începutul secolului al XVII-lea.

Damasc de mătase cafeniu, cu câmpuri circulare, ordonate orizontal, în poziții glisate unele față de altele, decorate cu câte o compoziție de rodie (motivul central), crini francezi și lalele cu 3 petale. Câmpurile circulare sunt încadrate de vrejuri cu cârcei și frunzulițe, întrerupte de rodii mici cu 3 felii și compoziții de lalele.

Analogii: Zeminová, cat. 3

Este materialul fusteii Susanei Bornemissza, decedată în 1673*.

Dimensiuni: L = 86 cm; LA = 360 cm. Tivul fusteii este bordat de un galon nedecorat, din fir de argint aurit (LA = 0,5 cm).

MNIT, inv. nr. F. 18682.

4. *Brocart:*

Planșa II

Atelier italian.

Începutul secolului al XVII-lea.

Fond de rips de mătase cafeniu; broșuri de tip „decorat”⁵⁷ cu fir de argint aurit; cu motive de dimensiuni mari, nelegate între ele, ordonate în coloane reluate identic pe întreaga suprafață a materialului. Motivele se constituie din trei elemente, dispuse pe registre verticale: a) o pereche de palmete cu mici flori de acant; b) elementul principal (I = 30 cm; LA = 22 cm) — o compoziție de rodie cu mai multe registre, însoțită de crengi de salcâm întretăiate de semipalmete puternic arcuite; c) o floare-palmetă. Între două coloane învecinate alternează câte o rodie dinamizată și o floare-palmetă, de asemenea nelegate între ele.

Analogii: Flemming, fig. 105/1—2; 137/3; 147/2.

Este materialul fusteii Sofiei Dániel, decedată în 1682*.

Dimensiuni: L = 94 cm; LA = 355 cm. Tivul fusteii este subliniat cu un galon nedecorat (LA = 1 cm), surmontat de o dantelă (LA = 9 cm), ambele din fir de argint aurit.

MNIT, inv. nr. F. 18604.

⁵⁷ O tehnică de broșaj care imită punctul de broderie plat decorat: firul metalic nu formează o suprafață compactă, ci, în limitele motivului, fondul alternează cu porțiuni broșate în dungi paralele (drepte, oblice, zigzagate), în romburi sau dreptunghiuri, în buline etc.

5. Catifea-decor:

Planșa III, fig. 1; planșa IV

Atelier italian.

Începutul secolului al XVII-lea.

Catifea-decor vișinie la origini (acum decolorată în brun-roșcat), cu coloane paralele formate prin repetarea unui motiv de tip „tulpină”⁵⁸, de dimensiuni mari ($I = 38$ cm; $LA = 31$ cm). Atât elementul principal, purtat de lujerul central, cât și cele de pe ramificațiile „tulpinei” sunt rodii, reprezentând 7—8 variante ale acesteia, însoțite de cârcei și semipalmete zimțate, puternic arcuite.

Analogii: Flemming, fig. 108/2; 131/1.

Este materialul dolmanului guvernatorului Transilvaniei, Gheorghe Bánffy, decedat în 1708*.

Dimensiuni: $L = 90$ cm; L mâneci = 48—58 cm; $LA = 55$ cm (la umeri); 250 cm (la tiv). Croi tipic de dolman⁵⁹; închideri (fața și mânecile) cu nasturi de găitanărie din fir de argint aurit; căptușeală de satin cafeniu. MNIT, inv. nr. F. 18556.

Notă: Din același material au fost confecționate și două fețe de pernă, aflate tot în sicriul lui Gheorghe Bánffy.

Dimensiuni: $L = 26$ cm; $LA = 17$ cm.

MNIT, inv. nr. F. 18548 — F. 18549.

6. Brocart:

Planșa V

Atelier italian sau spaniol.

Începutul secolului al XVII-lea.

Fond de muselină verde; broșeuri cu fir neted și frisé de argint aurit⁶⁰; cu vrejuri ondulate ascendente, purtând flori-palmetă, flori de acant și semipalmete lobate, arcuite.

Analogii: Falke, fig. 483; Flemming, fig. 119; 133/1; 147/2.

Este materialul unei rochițe (fustă și corsaj, asamblate)*.

Dimensiuni: $L = 39$ cm; $LA = 12$ cm (la umeri); 100 cm (la tiv). Corsajul⁶¹ și tivul fusteii sunt decorate cu o dantelă ($LA = 1,5$ cm) din fir

⁵⁸ „Tulpina” este unul dintre tipurile compoziționale de bază ale ornamenticii textilelor — broderii și țesături — renascentiste: un lujer central rigid, purtând elementul decorativ principal, cu două sau mai multe ramificații dispuse simetric în stânga și în dreapta acestuia, desenate parcă cu compasul. Vezi: Cipăianu (1985/86), p. 697—698; notele nr. 3—5.

⁵⁹ Fața stângă, mult petrecută peste cea dreaptă, este tăiată oblic de la talie în jos; pe părți dolmanul se amplifică, tot de la talie în jos, în „evantai”. Mânecile sunt prelungite în față, acoperind dosul mâinilor până la rădăcina degetelor. Spre sfârșitul secolului al XVII-lea mânecile pierd această prelungire, terminându-se fie în manșete late, fie în tiv simplu bordat cu galon sau dantelă din fir metalic.

⁶⁰ Combinarea celor două variante de fir metalic — friséul pentru miezuri, firul neted pentru părțile laterale ale motivelor — conferă acestora o remarcabilă plasticitate, efectele estetice fiind mărite și prin folosirea broșului de tip „decorat” (vezi *supra*, nota nr. 57).

⁶¹ Vezi *supra*, nota nr. 56.

de argint aurit. Pe corsaj s-au păstrat 6 perechi de găici metalice (pentru închiderea cu șnur).
MNIT, nv. nr. F. 18557.

7. Brocart:

Planșa III, fig. 2

Atelier italian.

Începutul secolului al XVII-lea.

Fond de mătase cafenie; broșuri cu fir neted și frisé de argint aurit⁶²; probabil cu vrej ondulat ascendent⁶³, purtând mai multe variante de flori de acant.

Analogii: Flemming, fig. 133/1; 146/1; 147/2.

Este materialul unui corsaj*.

Dimensiuni: L = 18—34 cm; LA = 53 cm. Corsajul⁶⁴ este decorat cu o dantelă (LA = 2 cm) din fir de argint aurit.

MNIT, inv. nr. F. 18456.

8. Brocart:

Planșa VI

Atelier turcesc sau italian (de inspirație orientală).

Începutul secolului al XVII-lea.

Fond de mătase cafenie; broșuri cu fir cafeniu de mătase, slab tors și cu fir de argint aurit⁶⁵; cu vrejuri ascendente rigid arcuite, întrerupte de două variante de flori-palmetă, însoțite de lalele „orientale”⁶⁶, mici rozete cu două registre de petale, rodii închise și frunze ascuțite.

Analogii: Dreger, *Die Ausstellung von Meisterwerken Muhammedanischer Kunst*, München, 1910 (în continuare: Dreger), vol. III, pl. CCXVI; I. Errera, *Catalogue d'étoffes anciennes et modernes*, Bruxelles, 1927 (în continuare: Errera), cat. 270, p. 244; cat. 271A, p. 245; cat. 272, p. 245—246; Flemming, fig. 279/1; 318/1; 139.

⁶² Brosaj asemănător cu cel de la cat. 6 (vezi *supra*, nota nr. 60), doar că aici și fondul este îmbogățit cu un broșaj de tip „decorat”: mici cerceulețe așezate rar.

⁶³ Dimensiunile reduse ale piesei au permis doar o deducție (pe baza poziției motivelor) cu privire la tipul compozițional.

⁶⁴ Vezi *supra*, nota nr. 56.

⁶⁵ Contururile și desenul interior ale motivelor broșate cu fir pufos de mătase contrastează frumos cu suprafețele metalice, creând un joc de lumini și umbre de mare efect.

⁶⁶ Unul dintre motivele de bază ale textilelor orientale, dar foarte frecvent și pe țesăturile italiene și spaniole, începând din secolul al XVI-lea. Laleaua „orientală” cu liră simplă (cu trei petale) este o floare stilizată care redă esența lalelei. De la mijlocul secolului al XVII-lea apare laleaua „orientală” cu liră multiplicată (cu patru, cinci sau mai multe petale). Motivul va dăinui și în secolul următor, paralel cu varianta „occidentală” a lalelei. Vezi: Cipăianu (1978), p. 377—378; notele nr. 37—38, 40.

Este materialul unei mantii*.

Dimensiuni: L = 130 cm; LA = 61 cm (la umeri); 230 cm (la tiv).

Mantia este fragmentară, îi lipsesc mânecile.

MNIT, inv. nr. F. 19091.

9. Brocart:

Atelier italian.

Începutul secolului al XVII-lea.

Fond de damasc cafeniu; broșeuri cu fir de argint aurit; cu lujere ondulate ascendente, formate din vrejuri în spirală, purtând variante de flori de acant, rozete mici cu patru petale și lălele „orientale”, însoțite de frunze și palmete.

Analogii: Errera, cat. 348, p. 297—298; cat. 350, p. 299; Flemming, fig. 105/1; 119; 147/2.

Este materialul unui dolman de copil*.

Dimensiuni: L = 62 cm; L mâneci = 16,5 cm; LA = 32 cm (la umeri);

70 cm (la tiv). Croi tipic de dolman⁶⁷, bordat de jur-împrejur, inclusiv la despicătura buzunarelor, cu o dantelă simplă (picou) din fir de argint aurit; închidere cu nasturi de găitanărie din fir de argint aurit.

MNIT, inv. nr. F. 18577.

10. Brocart:

Planșa VII

Atelier italian sau spaniol.

Prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Fond de mătase cafenie, îmbogățit cu frisé de argint aurit; broșeuri cu fir cafeniu de mătase, slab tors și fir neted de argint aurit; cu vrejuri în spirală în succesiune verticală, sugerând un lujer ondulat ascendent. Alternează două tipuri de vrejuri în spirală, ambele având drept motiv principal câte o variantă de floare-palmetă, însoțită fie de rozete cu multe petale, de factură orientală și flori de clopoței, fie de rodii cu multe felii, flori de măr de factură orientală și mici pere, alături de frunze arcuite.

Analogii: Falke, fig. 483; Errera, cat. 229, p. 212; Flemming, fig. 138; 145; Reichelt, p. 94; 95, fig. 45; Nicolescu, cat. 38, p. 202—203; pl. LXI—LXII; Heinz, cat. 2, p. 26; pl. color I.

Este materialul unui dolman*.

Dimensiuni: L = 92 cm; L mâneci = 59 cm; LA = 39 cm (la umeri); 200 cm (la tiv). Croi tipic de dolman⁶⁸; închidere cu nasturi de găitană-

⁶⁷ Vezi *supra*, nota nr. 59. Aici mânecile nu sunt prelungite, se termină în tiv simplu subliniat de un picou din fir de argint aurit.

⁶⁸ Vezi *supra*, nota nr. 59. Aici însă talia este lungită, astfel dolmanul este mai ajustat pe corp ca în celelalte cazuri.

rie din fir de argint aurit, pe toată lungimea feței; nasturi identici pe manșetele late și pe clapele buzunarelor.

MNIT, inv. nr. F. 19089.

Notă: Din același material au fost confecționate și două fețe de pernă, aflate lângă dolman.

Dimensiuni: L = 29 cm; LA = 16—23 cm.

MNIT, inv. nr. F. 19086 — F. 19087.

11. Catifea-decor:

Atelier italian sau spaniol.

Prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Catifea-decor cafenie; cu lujerele ondulate ascendente constituite din vrejuri în spirală, purtând flori-palmetă.

Analogii: Flemming, fig. 145; Heinz, cat. 5, p. 27—28; fig. 4.

Este materialul unui dolman de copil*.

Dimensiuni: L = 60 cm; L mâneci = 13 cm; LA = 28 cm (la umeri); 75 cm (la tiv). Croi identic cu dolmanul de copil cat. 96⁹; tivit de jur-împrejur, inclusiv la despicătura buzunarelor cu un fileu brodat (LA = 3 cm) din fir de argint aurit; închidere cu găitanărie din fir de argint aurit.

MNIT, inv. nr. F. 18572.

12. Brocart:

Planșa VIII

Atelier italian sau spaniol.

Prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Fond de mătase vișinie, îmbogățit cu fir de argint aurit; broșeuri cu fir vișiniu de mătase, slab tors și cu fir de argint aurit; cu lujere ondulate ascendente, desenate de vrejuri în spirală, purtând flori-palmetă, flori de acant și semipalmete.

Analogii: Nicolescu, cat. 53, p. 215; pl. CLXXXVII a—b; CLXXXVIII a—b; Heinz, cat. 5, p. 27—28; fig. 4.

Este materialul unei rochițe (fustă și corsaj, asamblate)*.

Dimensiuni: L = 70 cm; LA = 12 cm (la umeri); 190 cm (la tiv). Corsajul⁷⁰ și tivul fustei sunt ornamentate cu un galon nedecorat (LA = 1 cm) din fir de argint aurit.

MNIT, inv. nr. F. 18611.

13. Brocart:

Planșa IX, fig. 1—2

Atelier italian.

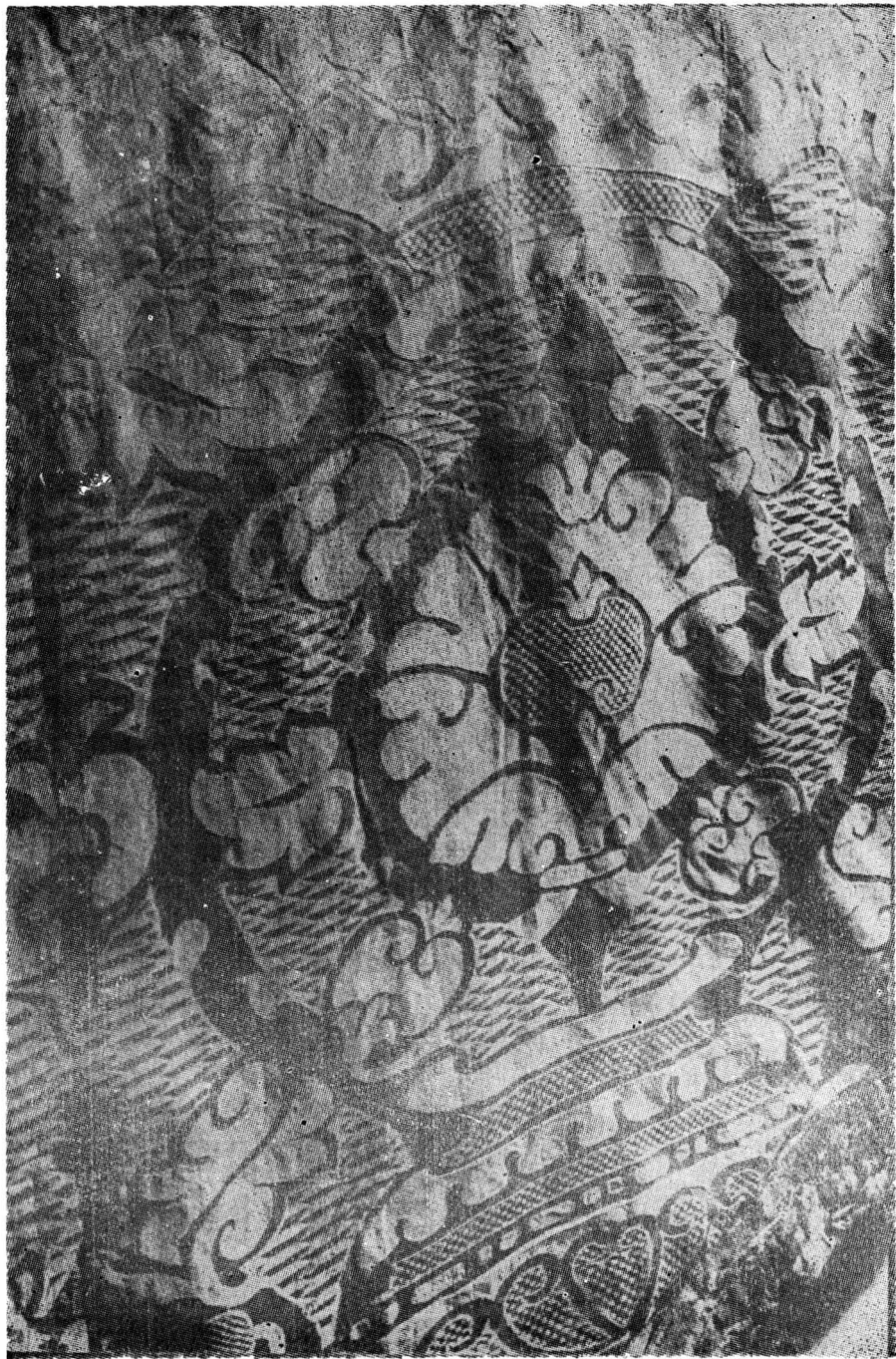
Aproximativ 1660 — 1680.

Fond de mătase verde, îmbogățit cu sârmă de argint aurit; broșeuri cu fir neted și frisé de argint aurit⁷¹; cu lujere masive cu traseu ondulat, as-

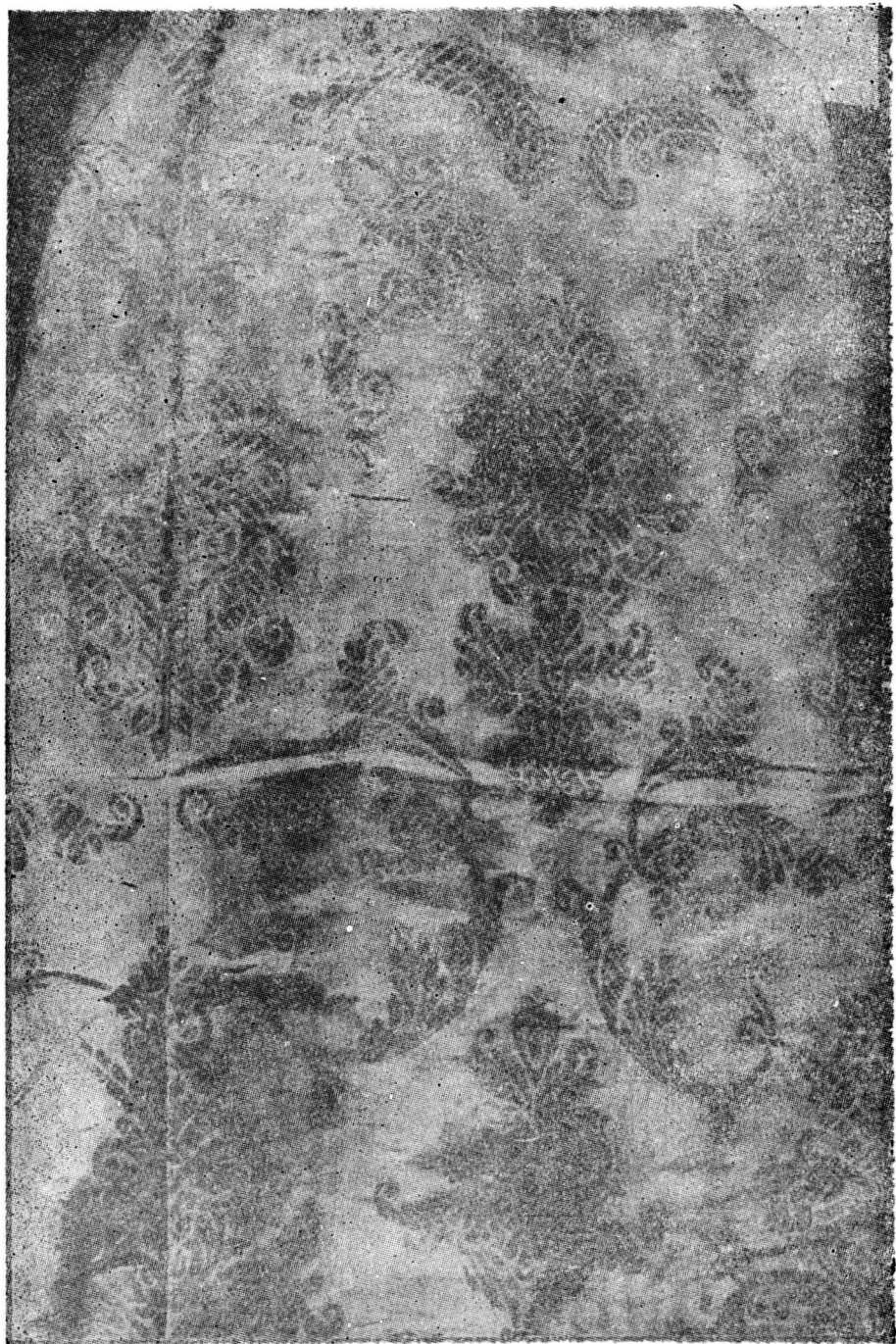
⁶⁹ Vezi *supra*, notele nr. 59, 67.

⁷⁰ Vezi *supra*, nota nr. 56.

⁷¹ Vezi *supra*, cat. 6 și nota nr. 60.

Planşa 1: damasc de mătase; MNIT, inv. nr. F. 19035 (rochiu) — cat. 1

Planşa II: bocart; MNIT, inv. nr. P. 18604 (fustă) — cat. 4

1.

2.

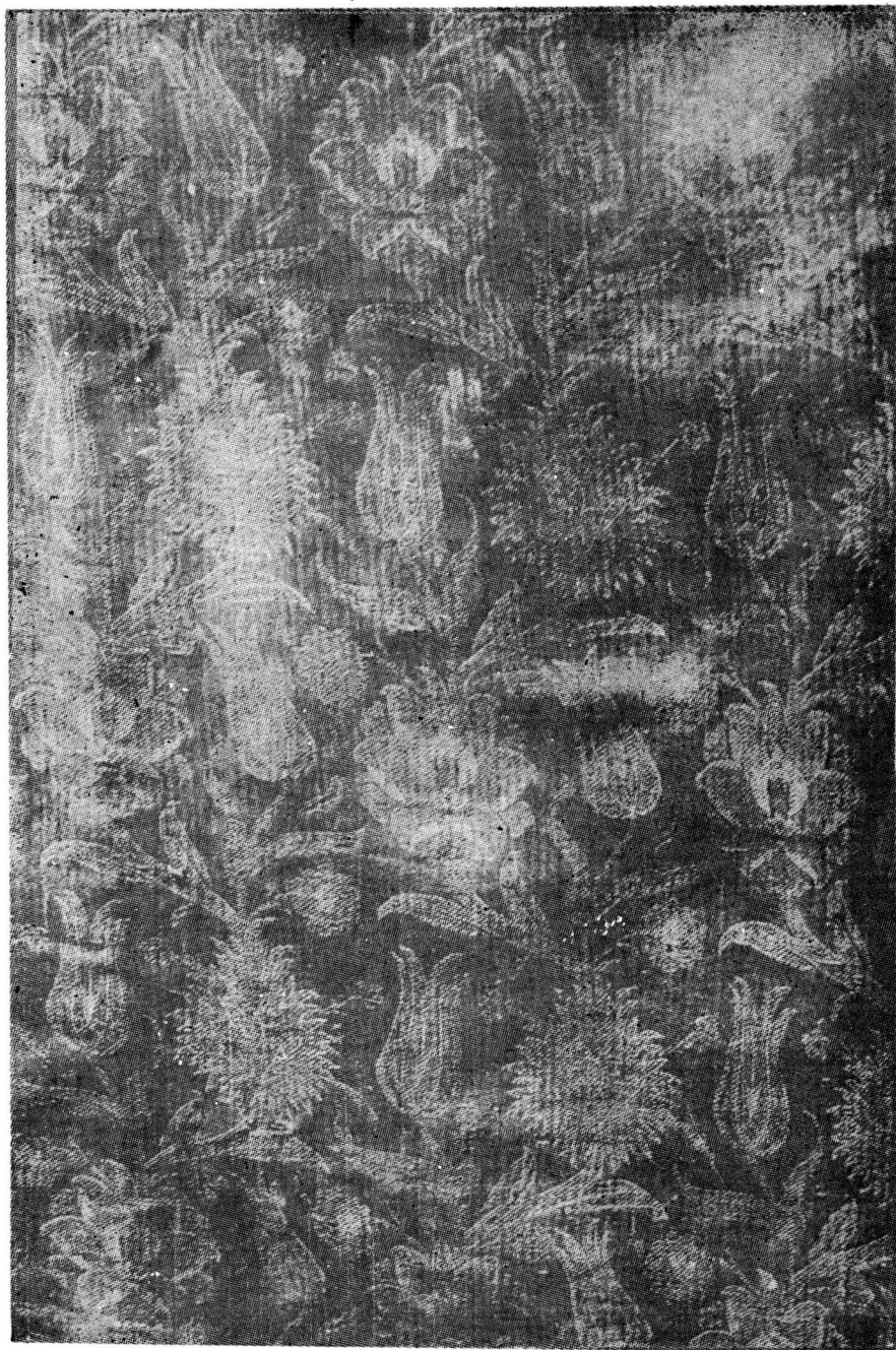
Planşa III: — fig. 1: dolman; inv. nr. F. 18556 — cat. 5; — fig. 2: brocart; MNIT, inv. nr. F. 18456 (coisaj) — cat. 7

Planșa IV: catifea-deșor; MNIT, inv. nr. F. 18556 (detaliu dolman) — cat. 5

Planșa V; brocart; MNIT, inv. nr. F. 18557 (rochiță) — cat. 6

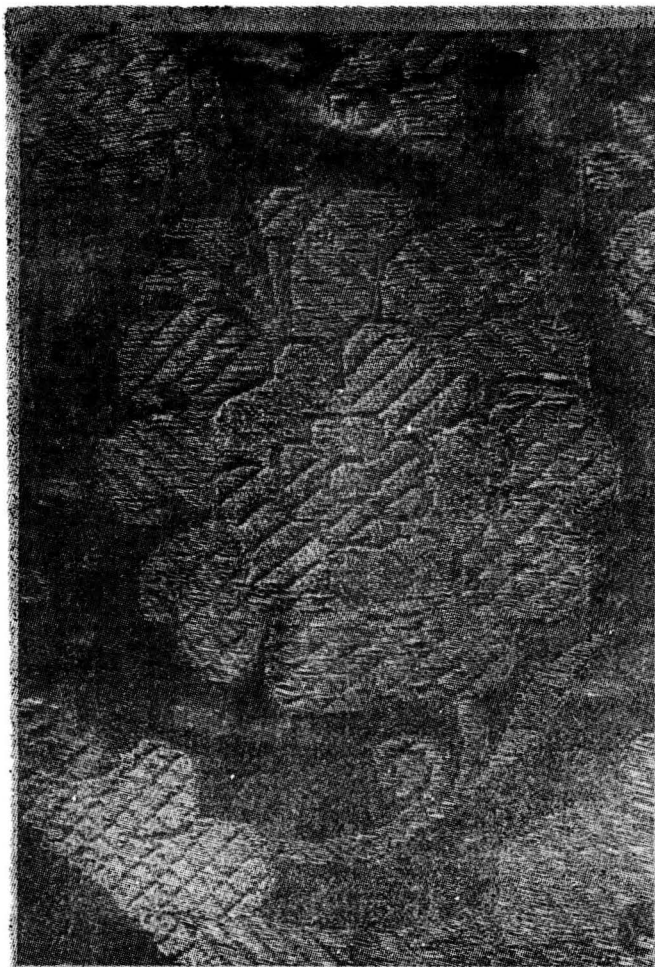
Planşa VI: brocart; MNIT, inv. nr. F. 19091 (mantie) — cat. 8

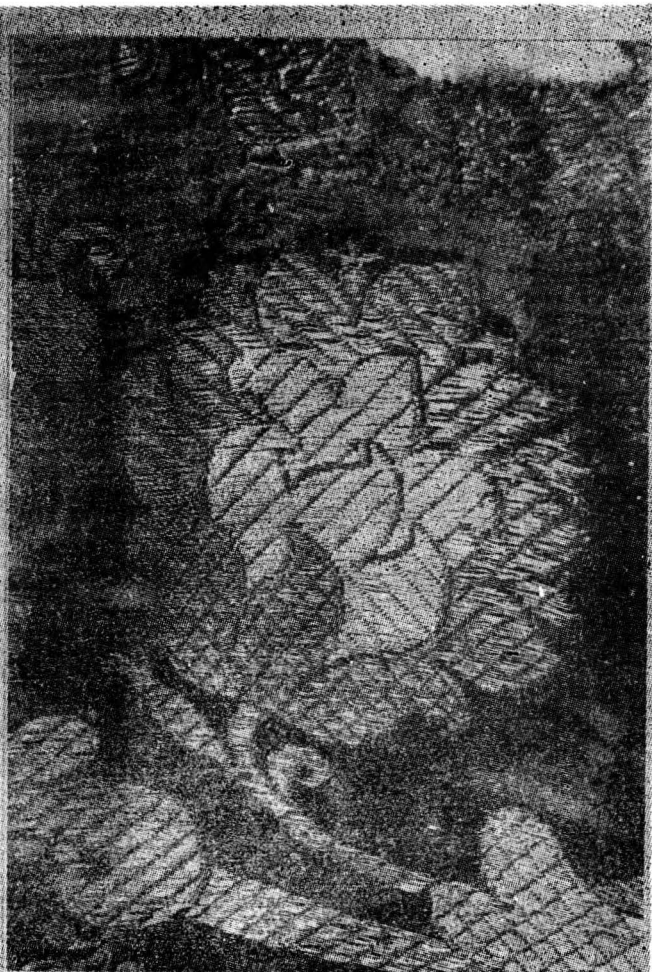
Planşa VII: brocart; MNIT, inv. nr. F. 19089 (dolman) — cat. 10

Planşa VIII: brocart; MNIT, inv. nr. F. 18611 (rochiță) — cat. 12

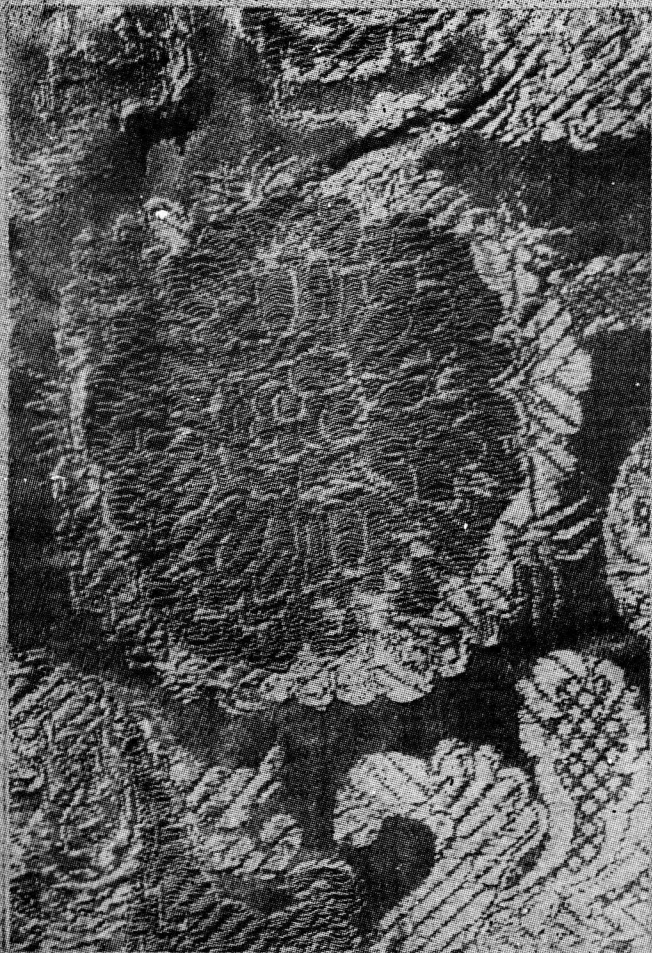

1

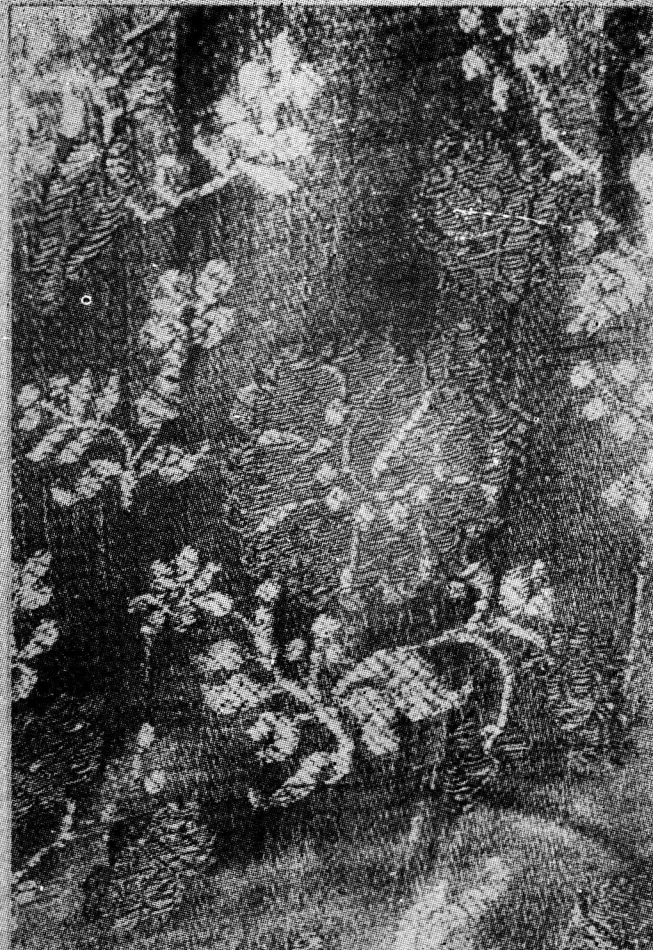

2

Planșa IX; — fig. 1—2: detalii brocart; MNIT, inv. nv. F. 18402 (fustă) — cat. 13

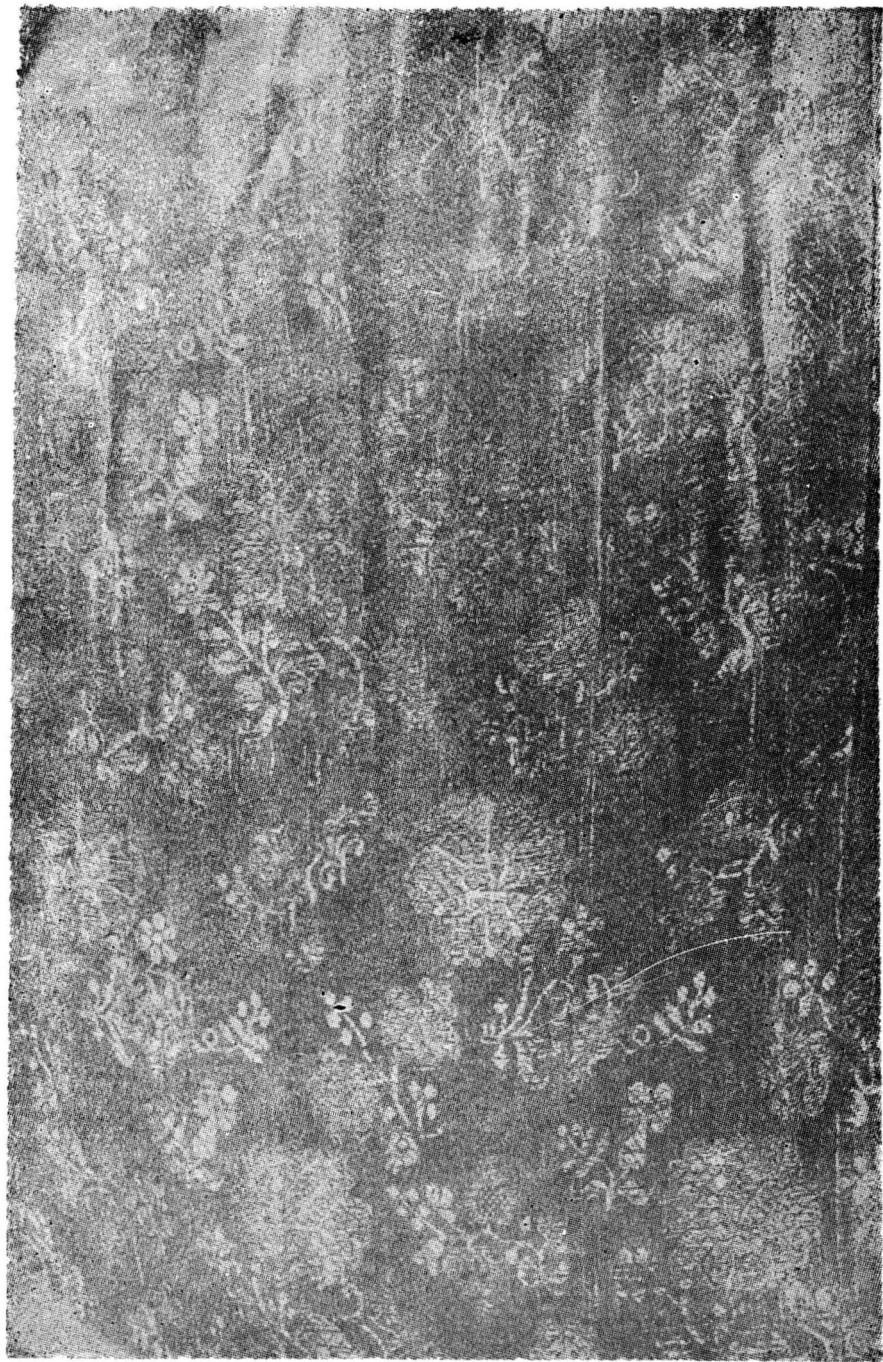

1

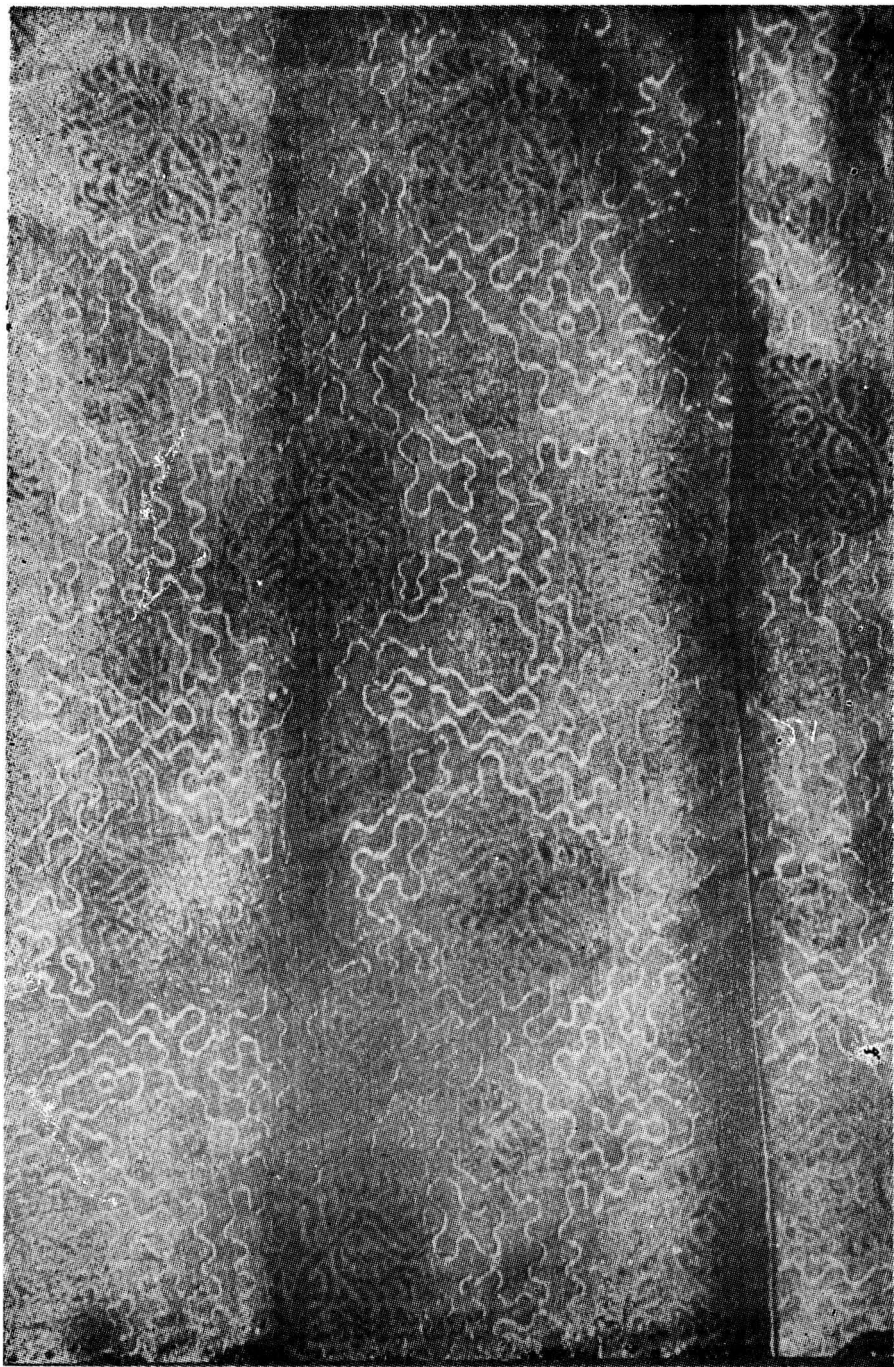

2

Planșa X: — fig. 1: detaliu brocart; MNIT, inv. nr. F. 18684 (fustă) — cat. 16; — fig. 2: detaliu brocart — cat. 17 (planșa XI)

Planșa XI: brocart; MNIT, inv. nr. P. 18480 (fustă) — cat. 17

Plasa XII: brocart; MNIT, inv. nr. F. 18432 (fustă) — cat. 18

cendent, purtând rozete cu mai multe registre de petale și flori-palmetă, însoțite de mici flori de acant și semipalmete lobate.

Analogii: Zeminová, cat. 15.

Este materialul unei fuste*.

Dimensiuni: L = 102 cm; LA = 320 cm. Tivul fusteii este bordat cu un galon nedecorat (LA = 1 cm) din fir de argint aurit, surmontat de un fileu brodat (LA = 18 cm) din fir neted și frisé de argint aurit.

MNIT, inv. nr. F. 18402.

14. Brocart:

Atelier italian.

Aproximativ 1660 — 1680.

Fond de mătase vișinie, îmbogățit cu sârmă de argint aurit; broșuri cu fir neted și frisé de argint aurit⁷²; cu lujere robuste, ondulate, ascendente, purtând flori-palmetă și flori de acant, însoțite de perechi de flori de măr, lalele „orientale” și semipalmete lobate, puternic arcuite.

Analogii: Heinz, cat. 5, p. 27—28; fig. 4; cat. 8, p. 29; fig. 5; Zeminová, cat. 15.

Este materialul unei fuste*.

Dimensiuni: L = 88—95 cm; LA = 305 cm. Tivul fusteii este ornamentat cu un galon nedecorat (LA = 1 cm) din fir de argint aurit, dublat de un fileu brodat (LA = 13 cm) din fir neted și frisé de argint aurit.

MNIT, inv. nr. F. 18457.

15. Brocart:

Atelier italian.

Aproximativ 1670 — 1680.

Fond de rips de mătase cafenie; broșuri cu sârmă de argint aurit; cu vrejuri ascendente, arcuite în sensuri opuse, desenând spații ovale închise de rozete cu opt petale, respectiv compoziții de lalea. Vrejurile poartă flori-palmetă, flori de acant, rodii dinamizate și palmete lobate.

Analogii: Flemming, fig. 141/2; 149; Heinz, cat. 8, pag. 29; fig. 5.

Este materialul unui dolman de copil*.

Dimensiuni: L = 50 cm; L mâneci = 21,5 cm; LA = 29 cm (la umeri); 150 cm (la tiv). Croi și decor identic cu dolmanul de copil cat. 973; din sistemul de închidere s-au păstrat doar găicile din împletitură de fir de argint aurit.

MNIT, inv. nr. F. 19053.

⁷² Vezi *supra*, nota nr. 71.

⁷³ Vezi *supra*, notele nr. 59, 67.

16. Brocart:

Planşa X, fig. 1

Atelier italian.

A doua jumătate a secolului al XVII-lea.

Fond de damasc de mătase cafeniu⁷⁴; broșeuri cu fir cafeniu de mătase, slab tors și cu fir de argint aurit; cu lujere ascendente larg arcuite, purtând rozete cu multe registre de petale, panseluțe, rozete cu registru dublu de petale, lalele cu cinci petale, palmete și compoziții de frunze.

Analogii: Errera, cat. 320A, p. 277–278; Flemming, fig. 148.

Este materialul fustei soției lui Gheorghe Bánffy, guvernatorul Transilvaniei, decedată în 1706*.

Dimensiuni: L = 103 cm; LA = 380 cm. Tivul fustei este bordat cu un galon nedecorat (LA = 0,5 cm), surmontat de un fileu brodat (LA = 15,5 cm), ambele din fir de argint aurit.

MNIT, inv. nr. F. 18684.

17. Brocart:

Planşa X, fig. 2; planşa XI

Atelier italian sau francez.

Sfârșitul secolului al XVII-lea.

Fond de mătase maro; broșeuri cu fir colorat (beige și maro închis) de mătase, slab tors și cu fir de argint aurit; cu șiruri de „buchete”⁷⁵, urcând în linie șerpuitoare, sugerând un lujer ondulat. Pe toată lățimea țesăturii alternează două tipuri de șiruri:

A) — 1) „buchete” mai mari, având ca element decorativ principal o floare de acant, iar pe ramificații mici rozete cu șase petale și flori de acant mărunte — 2) „buchete” mai mici, purtând rozete cu cinci petale cordiforme și flori de acant

B) — 1) „buchete” mai mari, având ca floare principală o rozetă cu registru dublu de petale zimțate; cu rozete mici cu șase petale și rodii cu trei felii pe ramificații — 2) „buchete” identice cu cele de la A.2. Spațiile goale dintre „buchete” sunt umplute alternativ cu crenguțe purtând rodii dinamizate, respectiv crenguțe cu perechi de flori de măr.

Analogii: Flemming, fig. 141/2; 146/1; 149; 162/1.

Este materialul fustei Agnetei Szentgyörgyi de Toroczkó, decedată în 1773*.

Dimensiuni: L = 100–104 cm; LA = 350 cm. Tivul fustei este subliniat cu o pasmanterie (LA = 1 cm) din fir de argint aurit, dublat de un fileu (LA = 3 cm) din fir de argint aurit brodat cu fir maro de mătase, slab tors și fir de argint aurit.

MNIT, inv. nr. F. 18480.

⁷⁴ Suprafețele damascate sunt de tip „decorat” în buline. Vezi *supra*, nota nr. 57.

⁷⁵ Tipul compozițional numit „buchet”, născut din dinamizarea lujerului central și a ramificațiilor „tulpinei”, se întâlnește frecvent pe țesăturile italiene și mai cu seamă pe cele orientale începând din secolul al XV-lea. Vezi: Cipăianu (1985/86), p. 699; nota nr. 22.

18. Brocart:

Planșa XII

Atelier francez sau italian.

Sfârșitul secolului al XVII-lea.

Fond de rips de mătase vișiniu; broșeuri cu fir vișiniu de mătase, slab tors și fir de argint aurit; cu „buchete“ mici, purtând flori-palmetă, alternate cu fire de crini de pădure, sugerând vag o linie ondulată (distanțele între motive sunt mari). Porțiunile dintre cele două motive aminate sunt broșate cu o linie meandrică foarte întortocheată, dând impresie de moiré.

Analogii: Iparműv, p. 491, fig. 271; p. 492; Errera, cat. 289A, p. 259; cat. 314, p. 274.

Este materialul unei fuste*.

Dimensiuni: L = 100 cm; LA = 350 cm. Tivul fusteii este decorat cu un fileu brodat (LA = 7 cm) din fir de argint aurit.

MNIT, inv. nr. F. 18432.

19. Catifea „Skutari“:

Skutari (Üsküdar), Turcia.

Secolele XVI—XVII.

Fond de catifea cafenie; broșeuri cu fir de argint aurit. Decor specific așa-numitelor cuverturi de Skutari: un medalion central, stelat (I = 60 cm; LA = 40 cm), așezat într-un chenar (LA = 10 cm), ornamentat prin alternanța rozetelor cu opt petale cu cartușe orientale conținând conuri de brad; latura inferioară și superioară se închide cu o bordură (LA = 10 cm) din medalioane cu conuri de pin.

Analogii: Flemming, fig. 277/1—2; Reichelt, p. 25, fig. 4b.

Este materialul unei cuverturi*.

Dimensiuni: L = 103 cm; LA = 60 cm.

MNIT, inv. nr. F. 19051.

Notă: În patrimoniul secției de istorie medie a MNIT se află și perechea ei (inv. nr. F. 19050), într-o stare avansată de degradare, din care cauză nici nu s-a încercat restaurarea piesei.

ANA MARIA SZŐKE

PICTURA TRIBUNEI BISERICII EV. DIN RUȘI (JUD. SIBIU)

Biserica ev. din Ruși (Reussen, jud. Sibiu) își datorează aspectul actual refacerilor de la 1782¹. Vechiul lăcaș de cult protejat odinioară de o incintă de fortificație de zid din care azi se mai păstrează doar turnul porții, a suferit importante degradări în urma unor masive alunecări de teren din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. De altfel și azi această zonă a localității aflată la sud-est de dealul Sub Vii și la est de cimitirul comunității ev. săsești este vizibil amenințată de frământările și glisarea solului colinei pe care s-a reconstruit în urmă cu mai bine de 200 de ani biserica.

Distrugeri serioase vor fi înregistrat și vechile piese de mobilier liturgic. Din vechiul inventar de obiecte nu s-a mai păstrat nimic sau aproape nimic, fapt marcat și de noul aranjament din interiorul lăcașului. Există însă două excepții reprezentate de altarul bisericii datat în 1641, care s-a păstrat intact, refacerile lui fiind făcute înainte de dezastru, la 1750 și, la aproape o sută de ani după aceasta, în 1870² și amvonul executat în anul 1764³.

Tribuna din lemn a bisericii ev. din Ruși ridicată pe coloane din același material sprijinite pe baze prismatice are o dispoziție spațială desfășurată în forma literei U, fiind montată de-a lungul pereților de miazăzi, de apus și de miazănoapte ai navei. Parapetul acestor tribune a

¹ Informații bibliografice privind localitatea la Hermann Hienz, *Bücherkunde zur Volks- und Heimatforschung der Siebenbürger Sachsen*, 5, München, 1960, p. 402—403; *Reiseführer Siebenbürgen*. Wort und Welt Verlag, Thaur bei Innsbruck. Schriften der Siebenbürgisch-sächsischen Stiftung, 2, 1993, p. 296.

² Altarul cu două trepte, mensa de zidărie și arhitectura superioară din lemn în trei registre, prezintă următoarele inscripții: „1641/ HOC ALTARE DEUS DEUS HOC TUTELARE SACELLUM/ SERVIAT UT LAUDI SEMPER UTRUMQUE TUAE“ „O; Gott die Kirch und den Altar behüt alzeit all Gefahr. darin dein Wort und Sacrament dir zu Ehren bleib biß bis End' 1750/ 1870“. Altarul este împodobit cu picturi în ulei pe suport din lemn reprezentând *Răstignirea*, *Punerea în mormânt* și *Învierea Domnului*, flancată de statuile Ap. Petru și Ap. Pavel (Victor Roth în *Siebenbürgische Altäre*, Strassburg, 1916, p. 205, consemnează laconic doar anul 1641, fără altă prezentare).

³ Amvonul de zidărie cu baldachinul din lemn încoronat de statuia unui înger sau probabil a Arh. Mihail, lipsit aici de atributele consacrate (balanța și spada) este o lucrare din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (1764), refăcută în anul 1874. Pe parapetul amvonului se citește inscripția: „Gerechtigkeit erhöht ein Volk/ aber die Sünde/ ist der Leute/ Verderben Ehre/ Sei Gott/ in der/ Höhe“. Două dintre sfșnicele în stil *empire* decorate cu reliefuri ce imaginează scene din viața cazonă a timpului sau trei dintre momentele mai importante ale existenței (Botezul, Cununia și Ultima împărtășanie) au fost dăruite în 1847 și 1874 de Georg Welther. Cristelnița din lemn a fost dăruită de Petrus Hihn, Organist, în anul 1865. Cea mai veche piesă o reprezintă clopotul mic al turnului porții decorat cu o scenă în relief plat (*Lupta lui Hercule cu leul din Nemea*) și inscripția: *Mit Gottes Hilfe goss mich Antony Vten in Hermannstadt. A. D. 1643*.

fost decorat cu 25 de panouri ce ilustrează cicluri iconografice care imaginează teme din Vechiul și din Noul Testament. Panourile încadrate de rame profilate, aurite, au dimensiunile variabile: lucrările de pe parapetul tribunelor laterale măsoară 107/73 cm, panoul de mijloc al tribunei apusene (a orgii) 107/163 cm iar cele șase panouri care-l încadrează, 107/83 cm. Cu excepția a cinci dintre lucrări în care secvențele compoziționale reprezintă personajele șezând, în celelalte douăzeci de panouri figurile au fost redată în picioare. Cu excepția îngerilor și a lui Adam care apar sub forma unor personaje lipsite de aureolă, apostolii și prooroci poartă nimburi și simbolurile consacrate de tradiție într-o iconografie utilizată până la banalizare de artiștii diferitelor epoci artistice.

Ciclul nartiv-pictural debutează pe latura sudică a tribunei prin figura unui *Înger purtător de filacteră*, a cărui chip este însuflețit de o bucurie nedisimulată. Personajul redat frontal este înveșmântat într-o tunică prinsă la mijloc cu un brâu cu capetele înodate. O costumație identică o poartă și ceilalți îngeri care împodobesc alte panouri ale tribunei. Pe filactera purtată de îngerul laturii de sud este trecută o inscripție parțial lizibilă:

Von des ersten Adams harten hallen... der andere Adam... (?)
Textul trebuie conexat de reprezentarea panoului următor ce imaginează pe Adam, o figură aproape nudă la care doar mijlocul este acoperit de pagнус alb. Corpul destul de bine proporționat este surprins în mișcare, cu mâna stângă oprită într-un gest explicativ, retoric, și cu dreapta sprijinită pe sapă. Fundalul compozițional este îmbogățit de siluetele schematice-decorative ale chiparoșilor. Scena inspirată din Vechiul Testament (*Facerea*, 3,23) reprezintă tema: *Adam lucrează ogorul*.

Al treilea panou reprezintă pe *Ap. Iacob cel Tânăr (Minor)*, un personaj cu barbă, surprins într-o poziție statică, frontală, care îmbracă o tunică lungă de culoare albastruie închisă în dreptul pieptului prin nasturi mărunți. Peste umeri poartă o mantie cenușie. Iacob Minor este acela care după Învierea Domnului a fost ales de către apostoli episcop al Ierusalimului, iar ca amintire a patimilor sale poartă în mâna dreaptă măciuca, simbol al suplicului său. Îi urmează *Ap. Toma pescarul* din Galileea, redat într-o poză convențională, cu lancea în mâna dreaptă și cu mâna stângă sprijinită în șold, manieră tipică portretelor de aparat din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea. Chipul scăldat de lumină este însuflețit de o stare sufletească ce exprimă optimismul. Tunica pe care o îmbracă este albă iar mantia de culoare verde.

Al cincilea panou este consacrat celui de al doilea înger purtător de filacteră pe care poate fi citită inscripția:

Die gnaden (?) Menchen Gottes

La dreapta îngerului vedem figura unui pelerin înveșmântat cu tunică și mantie neagră, ce ține în mâna stângă o carte iar mâna dreaptă și-o sprijină pe toiagul cu măciulie și plosca cu apă. Identificăm în aceste accesorii simbolurile *Ap. Iacob cel Bătrân (Maior)*, fiul lui Zebedeu și fratele *Ap. Ioan*, misionar în Spania, țară în care a rămas până la sfârșitul vieții fiind înhumat în orașul al cărui scaun episcopal va fi cu-

noscut sub genericul „*ad sanctum Jacobum apostolum*“, expresie abreviată în timp prin intermediul limbajului popular spaniol sub forma *Giacomo postela*, de unde toponimul *Compostela*, ce reprezintă în istoria creștinismului unul dintre locurile cele mai celebre de pelerinaj.

Șirul figurativ continuă cu imaginea Ap. Andrei, personaj mai vârstnic, care apare cu brațul stâng sprijinit de crucea în formă de X (*crux decussata*) pe care a fost martirizat și ucis din ordinul proconsulului Egeeu la Patras. În dreapta Ap. Andrei a fost plasat Ap. Petru, fratele său, îmbrăcat într-o tunică maronie și o mantie verde. În mâna stângă acesta poartă o carte iar cu dreapta ridică cheile, simbol al imperiului ceresc, dar și al acelei *Cathedra Petri*, universală.

Ultimul panou de pe latura de sud a tribunei ne face cunoscută o scenă ceva mai elaborată în care este imaginat regele și profetul Solomon aducând jertfă în „*Casa Domnului*“, legendarul lăcaș construit de meșterul Hiram, aici redus la un interior împodobit cu o draperie, cu altarul prismatic decorat cu capete de heruvimi din mijlocul căruia se înalță fumul de tămâie, și o măsuță scundă, ovală, pe care se află coroana regală. În partea dreaptă a compoziției, Solomon apare îmbrăcat în tunică lungă cu cheotori. Profetul este surprins aici într-o atitudine de devoțiune mistică. La fel de elaborate sunt și picturile de pe parapetul apusean, cel al tribunii orgii: Ev. Marcu așezat pe un scaun cu spătarul înalt, frumos sculptat, întoarce capul spre privitor. La dreapta, în plan secund, apare leul, simbolul consacrat. O schemă compozițională și mai elaborată o dezvăluie pictura panoului alăturat. Încăperea în care și-a găsit adăpost Ev. Luca este decorată cu două frânturi de draperii. Prin fereastra în arc semicircular deschisă în peretele din fundal se conturează un fragment de peisaj iar pe tija prinsă în partea superioară a glafului ferestrei s-a fixat o pasăre cu penajul colorat (papagal?). Ev. Luca este reprezentat în semiprofil, așezat în fața mesei pe un mic taburet, cu perna rotundă festonată la margini. În partea stângă a tabloului, jos, vedem simbolul consacrat, boul, aici subproportionat. Culoarele surdinizate contribuie și ele la crearea unei atmosfere misterioase, mistice.

Pe panoul dispus pieziș în parapetul tribunei orgii ce formează în acest loc un mic rezalit, a fost imaginată figura lui Iisus Hristos, împărat ceresc, cu însemnul puterii cerești dar și pământești: globul cruciger. Chipul lui Iisus este bine conturat, închegat din trăsături armonioase ce exprimă bucuria dar și o nedisimulată ferveare religioasă, întărit de altfel și prin gestică.

Cel mai mare dintre panourile pictate, dispus frontal în tribuna orgii, reprezintă nu numai o alegorie a *Bunei-înțelegeri*, a *Armoniei*, *Unității* și a *Dreptății* dintr-o comuniune rurală, ci și un simbol, o dovadă a rezultatelor pozitive ce decurg din punerea în practică a acestor deziderate: prosperitatea și progresul economic și social al acestei comunități.

Schema compozițională aduce în prim plan două personaje în veșminte compuse din tunici și dolmane ce coboară mai jos de genunchi și încheiate prin cheotori (găitane), tipice celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea. Mijlocul corpului este strâns în brâie late împodobite cu fir din argint iar în picioare poartă cisme cu carâmbul înalt. Cu

o mână aceștia sprijină cununa elipsoidală din frunze de laur, ce cuprinde în câmpul ei stema alcătuită din trei frunze unite și dispuse după forma unui triunghi isoscel flancat de două stele, cu câmpul străpuns de o spadă și având drept „cimer“ o coroană. În cealaltă mână, personajele, poartă, fiecare dintre ele un snop de grâu (dreapta) și o tijă de viță de vie, simboluri ale principalelor culturi rurale.

Bărbații au chipurile încadrate de bărbii mari, înspicate. Câteva detalii fizionomice îi individualizează însă. În partea superioară a compoziției, deasupra cununii din frunze de laur, se desfășoară o filacteră cu inscripția:

Eintracht und Gerechtigkeit

Cele două personaje au fost plasate într-un peisaj colinar, cu perspectiva spre liziera unei păduri, a unor livezi dar și spre dealurile cu vii din fundal. În partea stângă a cununii de laur, în planul secund, se conturează silueta unei biserici fortificate, dominată de turnul prismatic cu colțurile marcate cu piatră de talie și încoronat de un coif pe vârful căruia apare imaginea cocoșului, aici simbol al noii Ordin a lui Iisus și a acelor *Liberalitas* și *Sapientia Divina*. Latura sudică a monumentului reprezentat dezvăluie o parte din vechiul zid de incintă în spatele căruia se ridică nava și sanctuarul decroșat al bisericii, cu ferestrele alungite în arc frânt, tipice unei biserici gotice. Ar putea fi aceasta o imagine reală a vechii biserici ev. din Ruși de dinainte de refacerea ei din deceniul opt al secolului al XVIII-lea?

Pictura în ansamblul ei reprezintă o reușită elaborare datorată unui atelier ce mai lucra potrivit manierei stilistice a barocului târziu în mediul rural transilvănean, cu prelungiri până în primele două decenii ale secolului al XIX-lea, dar în care mesajul epocii moderne se lasă simțit. Cât de puțin schimbat este aspectul formal al acestui tablou, cu scheme și modele utilizate aproape pe parcursul unui veac, poate fi dovedit prin analogarea cu lucrări elaborate încă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Astfel, același tip de veșminte ar putea fi găsite la personajele ce populează fresca atribuită lui Johann Ignatz Haas (?) realizată în anul 1735 pentru turnul (Zwingerul) măcelarilor (*Fleischerzwinger*) din Brașov și în epitaful preotului Michael Klein (1721) din biserica ev. din Dealu Frumos (Schönberg, jud. Sibiu)⁴.

Deoarece *dreptatea* sub semnul căreia se dezvoltă viața de zi cu zi a unei comunități nu poate progresa în afara, în lipsa legilor și a credinței, creatorii ciclului iconografic al picturilor din Biserica ev. din Ruși, nu au omis ca în panoul următor să reprezinte un simbol al acestora prin tema: *Slava lui Moise*. Din punct de vedere iconografic aici a fost imaginată coborârea lui Moise de pe Muntele Sinai cu tablele legii și cu chipul său inundat de o lumină misterioasă. Aici, fața lui este aco-

⁴ Luise Treiber-Netolietzka, *Die Kronstädter Trachten um 1700, Zeugen der bestehenden Klassenunterschiede*, în FVL, 2, București, 1959, pp. 143—152; Nicolae Sabău, *Bemerkungen über die Siebenbürgische Porträtistik aus der Ersten Hälfte des 18. Jh. In Bezug auf eine Arbeit des Hermannstädter Malers Andreas Hermann*, în RRH, XXVII, București, 1990, p. 57—68.

perită cu o mahramă pe care, potrivit legendei și-a pus-o după convorbirea cu Aaron și cu fiii lui Israel și înainte de intrarea și prezentarea lui înaintea Domnului (*Exodul/Eșirea*, 34). Îmbrăcat într-un costum preotesc prins la mijloc cu un *cingulum*, cu mantia amplă ce-i stă nefiresc pe umeri, Moise printr-un gest didactic-moralizator arată spre tablele legii pe care le ține cu mâna sa dreaptă și le sprijină pe altarul din vecinătatea stângă. Peisajul din fundal este învăluit parcă în ceață, obturând planurile secunde ale compoziției.

Tot pe parapetul tribunei apusene sunt reprezentați evangheliștii Matei și Ioan, imaginați în momentele redactării cărților sfinte. Ei sunt așezați lângă niște mese cu forme tipice mobilierului din secolul al XVIII-lea. Și aici încăperile sunt împodobite cu bogate draperii iar pereții din fundal prevăzuți cu ferestre rectangulare cu mai multe ochiuri. Întâlnim și în cazul de față o fizionomie tipică repertoriului baroc, preferată de pictorii epocii și folosită pe o scară geografică foarte largă. Identități formale evidente găsim între figura Ev. Matei de la Ruși și efigia lui Echieril din fresca bisericii parohiale din Torna-Thurna (Cehia).

O precizare suplimentară trebuie făcută în legătură cu obiectele ce decorează încăperea: pe masa de lucru a lui Ioan — un fel de *Lese-pult* sau Tetrapod — sunt rânduie cărți și o clepsidră, iar pe perete, la dreapta ferestrei, a fost prinsă o oglindă cu rama elipsoidală decorată cu rocailleuri. Simbolurile tradiționale însoțesc figurile celor doi evangheliști.

Ciclul tematic continuă pe parapetul tribunei nordice prin figura regelui David, profet și poet, autorul unor Psalmi de o magnifică inspirație, dacă ar fi să pomenim aici doar „*Cântarea Cântărilor*“. Pictorul a preferat în această compoziție imaginea regelui muzician, care cântă la harpă într-un interior asemănător cu cele din scenele referitoare la Ev. Matei și Ev. Ioan. Alături de David, pe masă, se vede coroana regelui său unit.

După proorocul David se reia șirul apostolilor prin figura gânditoare a lui Pavel din Tars, autorul *Epistolelor către Corinteni*, aici vârstnic cu o carte deschisă într-o mână și cu spada, instrumentul martirajului său, în cealaltă. În panoul următor a fost pictat Iuda Tadeu, cel care a predicat Evanghelia în Arabia și în Persia convertind pe generalul armatei regale, Baradoch. Ap. Iuda Tadeu poartă un costum asemănător cu al celorlalți apostoli, diferind în cazul de față numai culorile materialului. El a fost particularizat prin echerul ce-l ține în mâna dreaptă. Îi urmează Ap. Bartolomeu cel care a evanghelizat Cappadocia, imaginat într-o poză convențională, rigidă. Ap. Bartolomeu a fost individualizat prin arma supliciului său, cuțitul cu care a fost jupuit de viu dar și pielea ce o poartă petrecută peste antebrațul de la mâna stângă.

Cel de al treilea Înger din ciclul tematic religios al picturii bisericii ev. din Ruși are datele formale ale pandantului de pe latura sudică a tribunei, cu excepția înscrisului de pe filacteră ce consemnează adagiul: *haben geredet*.

În panoul următor, Ap. Matei cel care i-a luat locul lui Iuda Iscariotul după actul trădării acestuia, în rândul apostolilor, a fost reprezentat sub chipul unui bărbat matur cu trăsăturile ferme încadrate de o barbă

mai mică. În mâna dreaptă poartă unul dintre simbolurile consacrate, arma supliciului, aici o halebardă.

Într-o atitudine de umilă devoțiune mistică a fost reprezentat Ap. Simion din Cana (Galileia). Tunica sa roșie este strânsă de un brâu cenușiu iar pe umărul drept și-a petrecut mantia de culoare neagră. În mâna stângă poartă fereștrăul, instrumentul martirajului său suferit împreună cu Iuda Tadeu în orașul Suanyr din Persia.

Ciclul portretelor religioase se încheie cu figura de o elegantă ținută și elocventă demnitate a lui Ioan Botezătorul, imaginat aici într-o poză de aparat care-l prezintă cu figura frontală, frumos conturată de barba îngrijită, cu trăsăturile armonioase, ferme. Peste tunica verde închisă cu găitane este petrecută mantia roșie trecută și peste piept. Piciorul stâng în contrapost îl sprijină pe un mic postament. Cu mâna stângă ține cartea deschisă ce o sprijină pe coapsă iar în dreapta poartă crucea. Suntem în cazul acesta în fața unui model formal mai puțin obișnuit în iconografia tradițională a sfântului.

Al patrulea Înger care epiloghează secvențele istoriate ale Vechiului și Noului Testament de pe panourile tribunei bisericii ev. din Ruși are înscris pe filactera ce o poartă următorul text:

Getrieben von dem H. Geist

Într-unul dintre panourile de la capătul tribunei nordice se păstrează o inscripție comemorativă ce nu poate fi însă pusă în legătură cu ciclul pictural prezentat. Inscripția este una obișnuită, evocatoare, de felul celorla pe care enoriașii sași obișnuiau să le dăruiască, să le fixeze (table comemorative, steaguri comemorative, epitafuri etc.) în interiorul lăcașului lor în urma unor evenimente triste și tragice. Textul înscris pe panou confirmă cele afirmate de noi:

Zum Andenken/ an ihre unvergeßlichen Söhne/ Johan u.
Michael Hihn/ Johann starb im Spital in Hermannstadt 1916/
Michael gefallen in den Karpathen 1915/ beide starben im
Weltkrieg fürs Vaterland/ gewidmet von ihren Eltern/
Thomas u. Katharina Hihn Nr. 11/1926.

Reperle stilistice și formale converg spre datarea picturilor tribunei bisericii ev. din Ruși la sfârșitul secolului al XVIII-lea (ultimele două decenii).

Câteva jaloane, de altă natură decât acelea stilistico-formale, vin să întărească această prezumție: astfel, monumentul religios reproduș în fundalul picturii alegorice a panoului central al tribunei orgii, nu pare a fi un detaliu arhitectural imaginar, ci reprezintă, după opinia noastră, imaginea vechii biserici gotice dinainte de anul distrugerii ei (1782). În egală măsură, această încadrare cronologică este sprijinită și de prezența stemei din secolul XVIII a acestei localități, pe amintitul panou central. Această stemă o revedem pe unul dintre frumoasele steaguri ale comunității săsești din Ruși realizat în anul 1912, dar care are înscris, într-un mic cartuș mărginit de panglicile decorative ce se desprind din

cununa de laur, anul 1783, desigur o dată importantă în istoria așezării prin refacerea și înzestrarea bisericii reconstruite⁵.

Rememorând istoria acelei epoci, apariția în cadrele ei a dictonului *Eintracht und Gerechtigkeit*, adică *Unire (Armonia)* și *Dreptate* de pe filactera panoului central al emporei apusene, inedită și insolită în șirul de adagii întâlnite în repertoriul picturii săsești din Transilvania secolului al XVIII-lea, ar putea fi pusă în legătură cu starea socială a așezării ce avea statutul de domeniu al celor șapte juzi săsești (*Sieben-richtergut*)⁶ și tendințele de emancipare din timpul lui Iosif al II-lea.

Picturile tribunei bisericii ev. din Ruși completează în chip fericit repertoriul creațiilor de acest fel, precum lucrările maestrului sighişorean Geogius Philippi (1711—1777) din biserica ev. din Apold (Trappold, jud. Mureș),⁷ cu cele 14 panouri pictate sau cele elaborate de pictorii din familia Valepaghi⁸, originari din Mediaș, cărora s-a datorat pictura galeriei orgii bisericii ev. din Axente Sever (Frauendorf, jud. Sibiu), cu cele 8 scene ce cuprind figurile unor îngeri — putti — ce cântă la diferite instrumente muzicale⁹.

Dincolo de aceste considerații, care vor trebui aprofundate în cercetările viitoare, rămâne opera cu scăderile și câștigurile sale, ce înscrie încă o filă în catalogul picturilor figurative de pe parapetul tribunelor bisericesti destul de puțin cunoscută din arta transilvăneană a secolelor XVII și XVIII.

NICOLAE SABĂU

DIE MALEREI DER TRIBÜNE DER EVANGELISCHEN KIRCHE AUS RUȘI

(Zusammenfassung)

Der Verfasser stellt 25 bemalte Tafeln dar, die die Brustwehr der evangelischen Kirche aus Ruși (Reußen, Kreis Sibiu) verzieren. Die unveröffentlichten Arbeiten, die von einem anonymen Meister stammen, sind auch ein Zeugnis für die finan-

⁵ Steagul comunității săsești din Ruși este o lucrare de bună calitate în privința tehnicii cusăturii și a desenului cu evidente influențe ale tiparelor *Jugensstil*. Fața steagului orientată spre nava bisericii prezintă în cele patru colțuri tot atâtea scuturi care cuprind numele unor fruntași ai așezării: JOH/ BAUSMERT/ ALT-KNECHT; JOH/ BINDER/ ALTKNECHT (în partea superioară). GEORG/ SCHWARZ/ BEISITZER și JOH/ SCHWARTZ/2 BEISITZER (în partea inferioară). În partea superioară este trecută și inscripția comemorativă, ce se continuă pe cealaltă față a steagului: „Diese Fahne gehöret der Ehrsamten Bruderschaft in dem Königlichen Dorf Reußen“. Pe fața orientată spre altar în cele patru scuturi a fost înscris anul 1/9/1/2 iar la mijloc anul 1783.

⁶ Pentru detalii asupra problemei a se vedea Georg Eduard Müller, *Stühle und Distrikte als Unterteilungen die Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141—1876*. Verfassungsrechtl. Foruschungen. Hermanstadt. Kraft & Drotleff, 1911.

⁷ Kurt Philippi, *Ein Siebenbürgischer Tischler im 18. Jahrhundert als Altarbauer in Schäßburg*, în *Vierteljahrsschrift*, 1975, p. 77—85.

⁸ Julius Bielz, *Porträtkatalog der Siebenbürger Sachsen*, Hamburg, 1936, No. 412, 415, 417; Garas Klára, *Magyarországi festészet a XVIII században*, Budapest, II, 1955, p. 150, 258; Nicolae Sabău, *Contribuții la cunoașterea picturii religioase baroce din Transilvania (sec. XVIII)*, Cluj, 1995 (mss.), p. 21—22.

⁹ Nicolae Sabău, *Contribuții*, p. 23.

zielle Anstrengung der ländlichen Gemeinde Ruși für die Möblierung und Verschönerung der neuen Kirche, die nach 1782 an der Stelle einer älteren Kirche errichtet wurde, die wegen der Erdrutsche in der zweiten Hälfte des XVIII. Jh. stark beschädigt worden war.

Die Ölgemälde auf Holz stellen Szenen und Personen des Alten und Neuen Testaments dar, eine Allegorie der Eintracht (der Harmonie) und der Gerechtigkeit und Engel mit Stirnblättern mit religiösen Inschriften. Die gemalten Bilder beginnen in der Südostecke der Tribüne, in folgender Reihenfolge: Engel mit Stirnblatt, Adam das Feld bearbeitend, der Jüngere Apostel Jakob (Minor), der Apostel Thomas, Engel mit Stirnblatt, der Ältere Apostel Jakob (Maior), der Apostel Andreas, der Apostel Petrus und der Prophet Salomon. Die Westseite: der Evangelist Markus, der Evangelist Lukas, Jesus Christus, allegorische Darstellung mit Stifterporträts, die den Wappen der Ortschaft und die Inschrift „Eintracht und Gerechtigkeit“ stützen, die Glorie Moses', der Evangelist Matthäus und der Evangelist Johannes. Die Tafeln an der Brustwehr der Nordtribüne sind wie folgt: der Prophet David, der Apostel Paulus, der Apostel Judas Thaddäus, der Apostel Bartholomäus, Engel mit Stirnblatt, der Apostel Matthäus, der Apostel Simon, Hl. Johannes der Täufer und Engel mit Stirnblatt.

Der Verfasser untersucht ikonographisch und stilistisch diese Darstellungen und betont insbesondere den ungewohnten Aspekt des allegorischen Bildes, mit jenem „modernen“ Zusatz, der mit den Tendenzen zur sozialen Emanzipation in der Zeit Josefs II. (1764—1790) der Gemeinschaft eines Ortes in Verbindung gebracht werden kann, der den Status eines Siebenrichtergutes hatte.

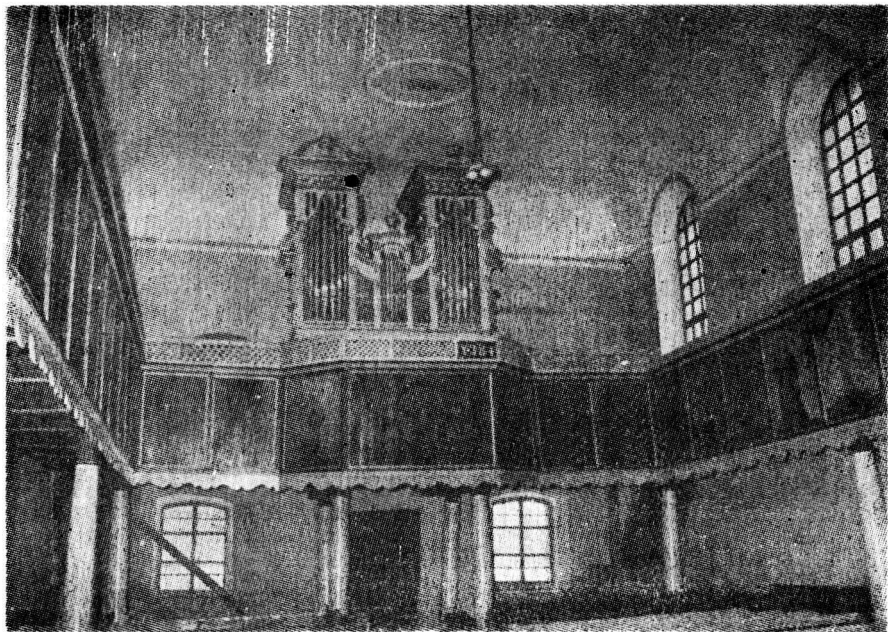

Fig. 1. Scene pictate din Noul și Vechiul Testament. Tribuna bisericii ev. din Ruși.

Fig. 2. Înger cu filacteră. Tribuna de sud. Biserica ev., Ruși.

Fig. 3. Adam. Tribuna de sud. Biserica ev., Ruși.

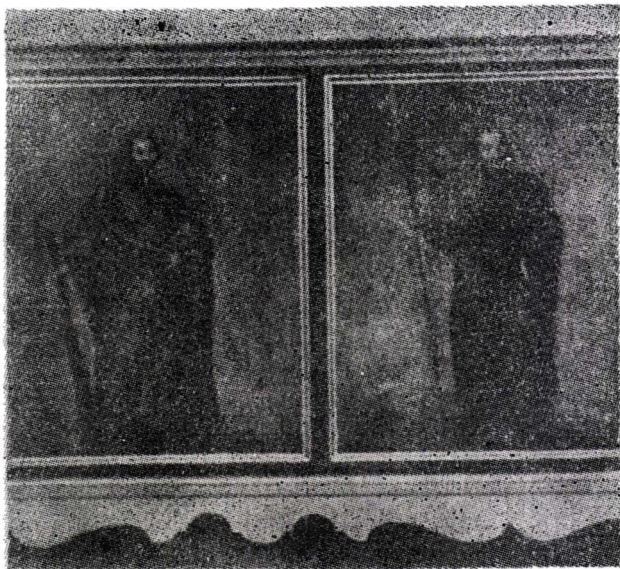

Fig. 4. Ap. Iacob cel Tânăr (Minor) și Ap. Toma. Tribuna de sud. Biserica ev. Ruși.

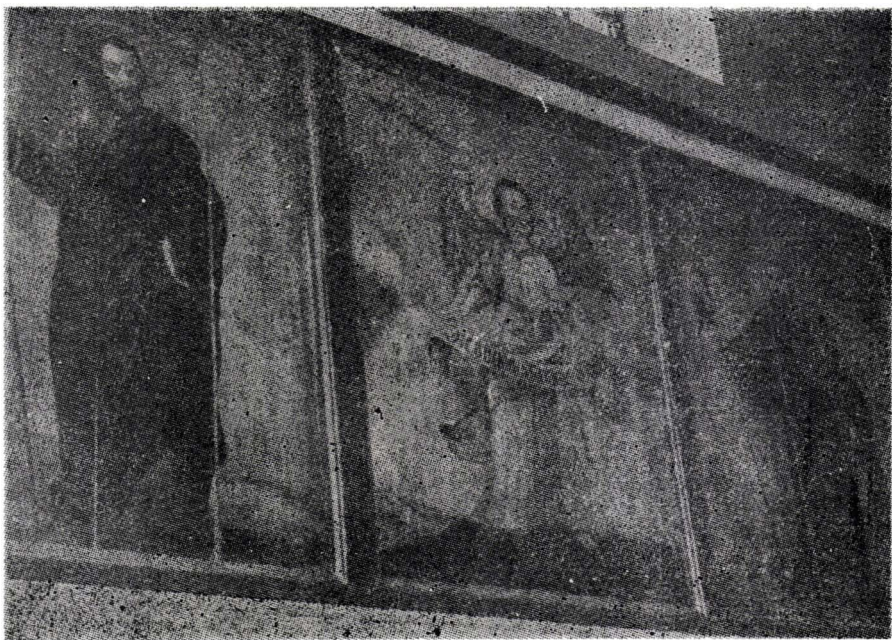

Fig. 5. Ap. Toma, Înger cu filacteră și Ap. Iacob cel Bătrân (Maior), Tribuna de sud. Biserica ev. Ruși.

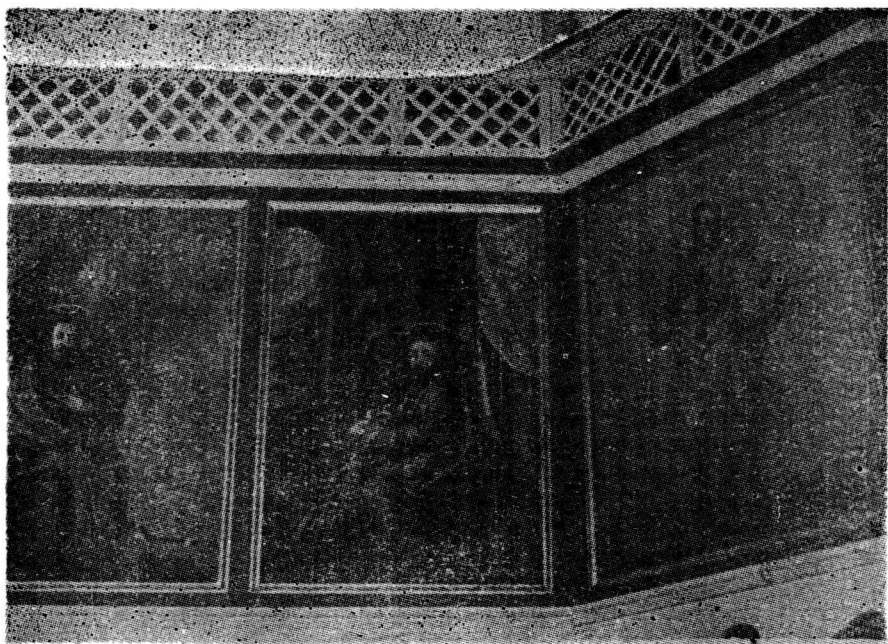

Fig. 6. Ev. Marcu și Ev. Luca. Tribuna de vest. Biserica ev. Ruși.

Fig. 7. Iisus Hristos. Tribuna de vest. Biserica ev. Ruși.

Fig. 8. Slava lui Moise. Tribuna de vest. Biserica ev. Ruși.

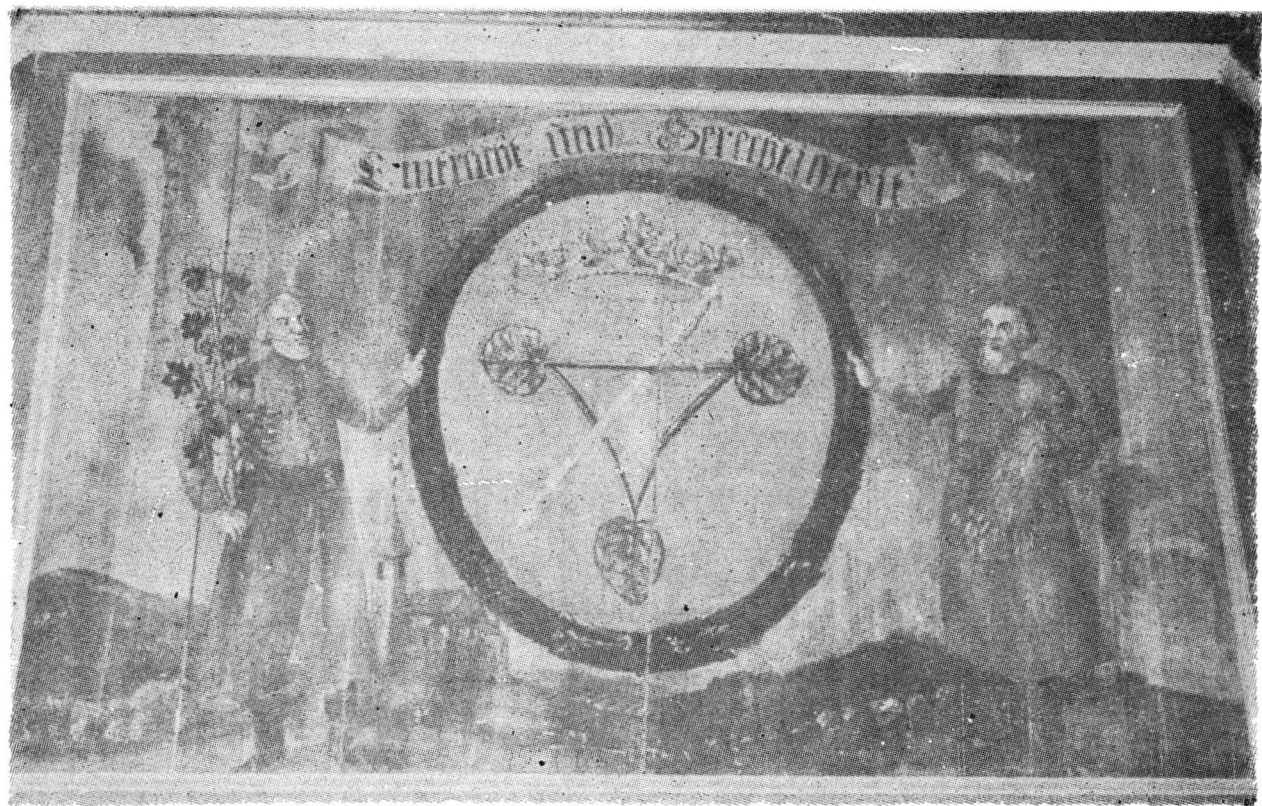

Fig. 9. Scenă alegoriă cu portrete de donatori. Tribuna de vest. Biserica cv. Ruși.

Fig. 10. Ev. Matei. Tribuna de vest. Biserica ev. Ruși.

Fig. 11. Ev. Ioan. Tribuna de vest. Biserica ev. Ruși.

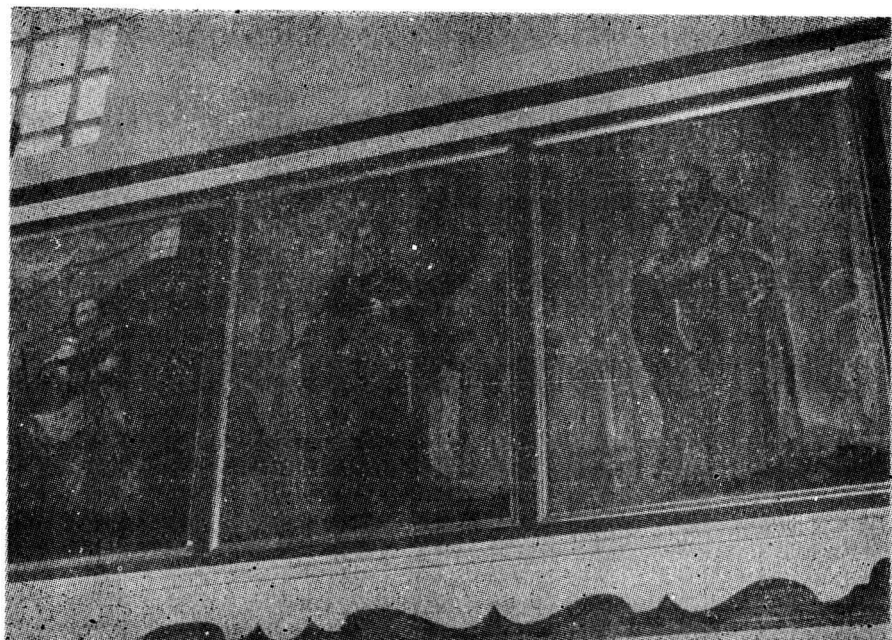

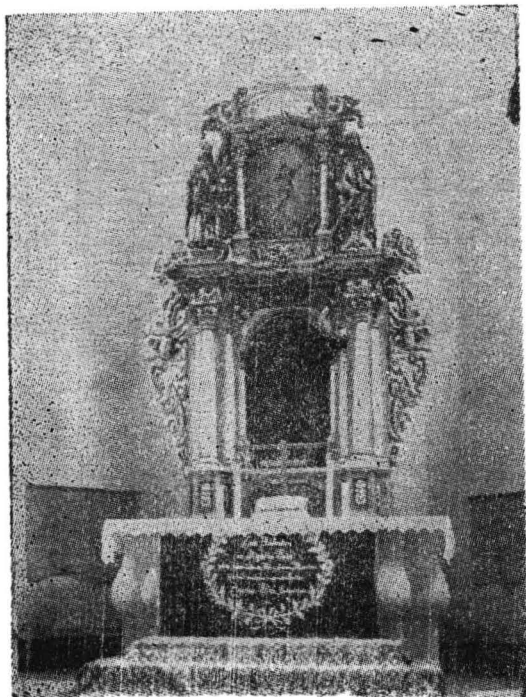
Fig. 12. Pr. David, Ap. Pavel și Ap. Iuda Tadeu. Tribuna de nord. Biserica ev. Ruși.

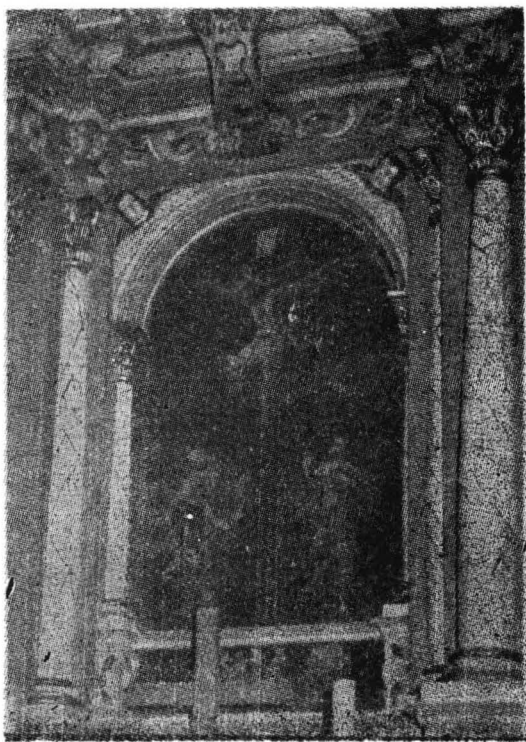
Fig. 13. Ap. Bartolomeu, Înger cu filacteră și Ap. Matei. Tribuna de nord. Biserica ev. Ruși

Fig. 14. Sf. Ioan Botezătorul. Tribuna de nord, Biserica ev. Ruși.

*Fig. 15. Altar, 1641, 1750, 1870.
Biserica ev. Ruși.*

*Fig. 16. Răstignirea (detaliu).
Altar. Biserica ev. Ruși.*

Fig. 17. Baldachin cu statuie de Înger adorator sau Arh. Mihail. Amvon. Biserica ev. Ruși.

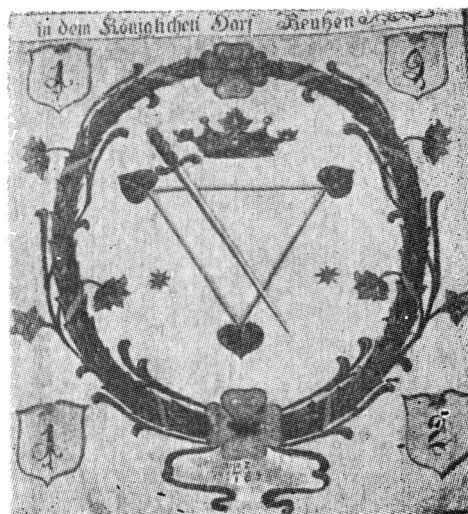
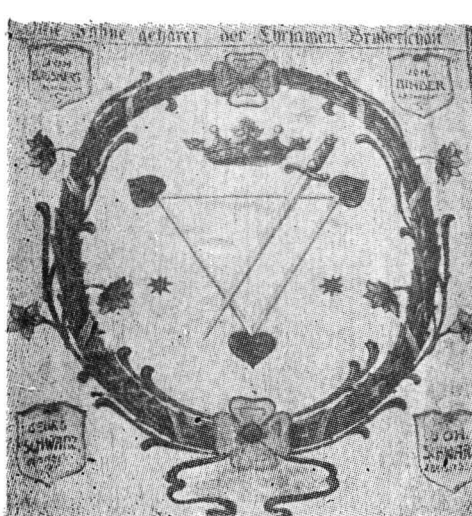

Fig. 18.a.b. Steagul comunității săsești din Ruși, 1912. Biserica ev. Ruși.

CONSIDERAȚII FILIGRANOLOGICE OCAZIONATE DE RESTAURAREA UNUI „CATAVASIER“ IMPRIMAT LA BLAJ ÎN 1769

Piesa avută în vedere, care revendica, dinaintea restaurării, dată fiind distrucția totală a cusăturii sale, o analiză filigranologică susținută, este un exemplar al *Catavasierului* imprimat la Blaj în 1769 și face parte din colecția de carte veche a muzeului național albaulian, având cota CVR 21. Ea a beneficiat de evaluarea bibliografică a Luciei Hațegan și Doinei Lupan¹, în 1974, când a fost atrasă, suficient, atenția asupra modului concret de prezentare a volumului menționat, fără a se semnala însă legătura sa deosebită, care, dacă i s-ar dovedi fără nici un dubiu² caracterul original, sau, cel puțin realizarea spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, ar putea fi considerată un exemplu de legătură „in theca“ sau, mai degrabă, „in capsula“, mod de legare a cărților vechi românești nedescris până acum în bibliografia de specialitate autohtonă, deși practicarea sa la Blaj, mai veche desigur, a putut fi certificată documentar, relativ frecvent, spre sfârșitul veacului amintit, cel puțin de prin 1797³.

Conform BRV-ului (II, 364, p. 191), un exemplar complet al ediției a doua, din 1769, a *Catavasierului* de Blaj, realizată sub conducerea și cu contribuția practică substanțială a cunoscutului meșter tipograf și gravor Petru Papavici Râmnicăneanul, era în 8° mic și număra 3 ff + 463 pp (nu doar 462⁴), prezentând 19 rânduri pe pagină, imprimate cu negru și roșu. Se consideră de asemenea că ediția respectivă nu fusese prevăzută cu vreo prefață.

Deoarece blocul cărții amintite se prezenta ca o „varză“, respectiv ca o adunătură de foi (fl. 1), deși caietele sale fuseseră, desigur, cusute, s-a impus necesitatea verificării și reordonării lor parțiale.

De la luarea în lucru a *Catavasierului* menționat, i s-a dezvăluit restauratorului marele avantaj pe care-l avea, anume răgazul relativ de-a examina înainte hârtia-suport pe parcursul efectuării muncii sale, mai ales al curățirii surplusului de hârtie japoneză și, după încheierea sa, înaintea recoaserii caietelor. Chiar dacă tipărirea menționată era datată absolut, fără nici o urmă de îndoială, în 1769, studiarea atentă a hârtiei vechi folosite la imprimare deschide interesante posibilități de adâncire a cercetării istorice aplicate volumului respectiv, ediției din care

¹ Vezi Doina Lupan, Lucia Hațegan, *Cartea românească veche în biblioteca Muzeului de istorie Alba Iulia*, în *Apulum*, XII, 1974, p. 373.

² Îndoieli interesante, care vor fi reluate, fie în comun, fie individual, a formulat deja verbal, colegul Alexandru Știrban..

³ Așa cum reiese din registrul-inventar al tipografiei de la confluența Târnavelor, corespunzător anilor 1787—1821, aflat în colecția Muzeului orașenesc Blaj, ms. lat., nr. inv. 1269, ff. 154 r—v, 246 r etc.

⁴ Concluzie la care ajunseseră Lucia Hațegan și Doina Lupan, *op. cit.*, p. 373.

provenea⁵, în fond întregii producții de carte veche românească a Blajului, precum și hârtiilor vechi ca atare, de tipuri, sorturi și proveniențe diferite, produse sau utilizate doar, în Transilvania vremii amintite.

Hârtia veche condensează frânturi de istorie, care pot fi studiate, ca în cazul de față, corelat, sau independent de tipăritura asociată ei.

Există, cu siguranță, mai multe nivele de stratificare a mesajelor istorice care se cuvin a fi decodificate succesiv, cu ocazia studierii diferențiate a unei tipărituri vechi:

1. — nivelul tipăriturii propriu-zise, care el însuși include cel puțin două subnivele, cel al conținutului ideatic și de limbă, al textului vechi respectiv, privit în istoricitatea sa profundă și cel al tiparului, apreciat sub aspect practic, ca meșteșug, supus la rândul său unei evoluții sau involuții temporale, locale etc.;

2. — nivelul ex libris-urilor, al adnotațiilor manuscrise, care deconspiră circulația cărților vechi;

3. — nivelul hârtiei-suport, asupra căruia se va insista cu prilejul actual, care conține, condensate, un alt gen de informații istorice, utile pentru a reconstitui atât producerea și, mai ales, circulația hârtiilor vechi, de diferite tipuri și sorturi, cât și utilizarea lor concretă la imprimare, în tipografie;

4. — nivelul legăturii cărților, cu eventualele sale subnivele, cuprinzând aici referirile posibile, mai mult sau mai puțin consistente, la fiecare etapă a legării câte unui exemplar (căci, adeseori, cum bine se știe, legătura cărților vechi românești a fost refăcută), incluzând încercările de identificare a atelierelor sau legătorilor implicate/implicați, punându-se accent deosebit, totodată, pe evaluarea, din punctul de vedere al istoriei artelor și meșteșugurilor, a motivelor ornamentale etalate, a tehnicilor de legătorie utilizate etc.

Decodificarea aprofundată, independentă, a celor patru nivele informative se impune, pentru ca, doar apoi, să urmeze actul coroborării, respectiv cel al emiterii unor considerații sintetice, cât mai reprezentative și cuprinzătoare, având adânci rădăcini în concretitudinea istorică, eșalonată pe nivele, a fiecărui volum în parte.

Acesta ar fi unul dintre rosturile sistemice, sau subsistemice, ale analizării detaliate a hârtiei-suport aflate în componența unui exemplar de carte veche românească, cum este și cel amintit deja.

Un alt rost sistemic al său ar putea fi corelat, așa cum s-a mai invocat aspectul respectiv, studierii ca atare a hârtiilor, indiferent de faptul că ele au fost utilizate, în vechime, la redactarea manuscriselor, a documentelor, la imprimarea cărților, la împachetat, iluminat, sau chiar la încărcarea tunurilor⁷. Astfel, pentru a îmbogăți cât mai mult și a analiza sistematic cunoștințele referitoare atât la istoricul producerii, cât, mai ales, la cel al circulației și utilizării hârtiilor vechi, precum și la strânsele

⁵ Mai ales că analiza specializată a hârtiei aflate în componența unui volum poate servi la determinarea tirajului, a numărului de exemplare ale unei ediții (Vezi în acest sens Gebhard Blücher, *Bestimmung Auflagehöhe von Kronstädter Drucken des 16. Jahrhunderts mit Hilfe der Wasserzeichen*, în *Könyvszemle*, Budapest, anul 84, nr. 4/1968, p. 346—347).

⁶ Nefiind, desigur, eu cea dintâi care a încercat o astfel de structurare.

⁷ Ultimele trei moduri de utilizare putând fi reconstituite mult mai greu, doar din surse documentare disperate, parțiale.

relații, interdeterminante, dintre producerea celor dintâi și cea a imprimării contemporane a cărților, este, cu siguranță necesară, de fiecare dată, ca și în cazul actual, inițierea unei analize care să țintească spre integralitate, chiar dacă scopul respectiv nu poate fi atins, de la început. Sistemicitatea vizată în al doilea rând prezintă, ea însăși, cel puțin două subnivele de ordonare primară a informațiilor, actualele considerații filigranologice neaspirând decât spre abordarea globală a hârtiilor aflate în componența unui volum anume.

Ca atare este evident că cercetarea istorică a hârtiilor-suport ale unui volum vechi, supus recondiționării, atât de generos accesibile restauratorului corp-carte, nu se poate limita la evaluarea preferențială, incompletă, a unuia, chiar a câtorva filigrane, sau fragmente de filigrane, ignorându-le, arbitrar, ca ne semnificative, pe altele, chiar dacă desenul lor apare cu deosebire confuz (căci o atare alternativă denotă nu atât comoditate, cât mai ales lipsa unei concepții integratoare, pe deplin adecvată cercetării respective), ci trebuie să țintească spre o abordare globală, aplicată fiecărui exemplar în parte, cel puțin.

Cercetarea hârtiilor-suport ale unui volum supus recondiționării n-ar fi fragmentară și zăbovnică, adică n-ar încetini procesul de restaurare (ceea ce constituie, la ora actuală, un impediment grav), dacă imediat după descoaserea unei cărți vechi, înaintea tratamentelor umede, foile caietelor ar fi, una câte una, supuse iradierilor cu izotopi radioactivi, respectiv cu raze „beta”⁸, pentru obținerea fotografiilor lor interioare complete, capabile să reproducă exact nu numai călușii, filigranele, contramărcile, ci și vârgăturile, în totalitate. Desigur, ar fi costisitoare o atare evaluare integrală, cu metode tehnice superioare, a conținutului de hârtie al fiecărui volum vechi supus restaurării, dar tot pe atât de benefică, din punctul de vedere al creării unui instrumentar de lucru filigranologic, realmente științific, specializat, pe deplin adecvat celor două direcții de cercetare sistematică a hârtiilor vechi, amintite anterior.

Stocarea și prelucrarea sistematică a imaginilor respective, obținute cu ajutorul betagrafiei, sau cu o metodă mai modernă chiar, precum ei coroborarea lor, ar fi posibile doar pe calculator, ceea ce ar presupune o altă investiție costisitoare, dar ar putea fi fundamentată, în viitor desigur, o cercetare exactă, totală, încadrată conceptual și tehnic interdisciplinarității de vârf.

În lipsa unor atare mijloace tehnice, atât de costisitoare și neadapate încă cercetării hârtiilor vechi, să încerc să nu las să se irosească cu totul actualul prilej, special în felul său, de examinare a hârtiei folosite la imprimarea *Catavasierului* blăjean amintit.

Astfel, tinzând spre globalitate, s-a încercat de fiecare dată, când apărea pe „masa cu lumină”, un fragment de filigran, în zona mediană a tranșei superioare, de-o parte și de alta a falțului, să fie desenat, fără a se apăsa, cu creionul, prin suprapunere, pe calc, notându-se bineînțeles, pe desenul respectiv, foile caietelor, respectiv paginile acestora.

⁸ Vezi referirile mai recente la metoda respectivă, de cercetare a filigranelor, ale domnului Gernot Nussbächer, în *Din cronici și hrisoave*, București, 1987, p. 194—195, deși, bunăoară, la ora actuală, străinătatea utilizează pentru reproducerea lor exactă, un ingenios și foarte ușor maniabil aparat.

Departa de a reproduce seria exactă a fragmentelor de filigran, ale hârtiei aflate în componența *Catavasierului* amintit și, deci, de a constitui un instrument de lucru pe deplin științific, desenele respective, cele mai multe dintre ele redând doar frânturi, aparent nesemnificative, așezate în ordine, oglindesc totuși cu precizie cel puțin modul de repartizare a fragmentelor de filigran în volum, ritmicitatea, regularitatea, dar și irregularitatea acestuia, denotând totodată faptul că la imprimarea volumului respectiv a fost utilizată hârtie de același tip, cu măcar două variante, corespunzând probabil cel puțin unei perechi de forme „Formen-paare”⁹.

După încercarea primă de desenare separată a fiecărui fragment de filigran, vizibil pe „masa cu lumină”, când încă nu se precizase o concepție de lucru atotcuprinzătoare, deoarece o metodă mai adecvată de ordonare a fragmentelor respective s-a conturat abia odată cu încheierea primei serii de desene, se impune desigur a redesenare, incipient sintetică, a fragmentelor corespondente, însoțită de tentativa întregirii fiecărei variante a tipului de filigran din componența hârtiei-suport a volumului amintit. Asemenea întregiri ale unor tipuri de filigrane, sau doar variante, chiar din patru componente, i-au reușit spectaculos, cu ani în urmă, domnului Alexandru Mareș¹⁰, dar în cazul volumului avut în vedere acum, s-a constatat că o atare completare reciprocă, din câte două fragmente, era relativ mai dificilă, deoarece fâșii nu chiar neglijabile de hârtie au fost tăiate cu ocazia îndreptării tranșelor, cu deosebire a celei superioare.

Normal, seria a doua de desene, cea conținând fragmentele corespondente recombine, ar putea fi realizată prin simpla alăturare a celor care redau independent fragmentele complementare respective, dar cum desenele manuale, cu inerente stângăcii, sunt în sine, din start, mai mult sau mai puțin denaturate, este de preferat, desigur, ca noua serie să fie realizată pe „masa cu lumină” fie prin alăturarea adecvată a foilor 1—4, fie 2—3 ale unor caiete, după ce a fost reconstituită, deci, amplasarea lor pozițională, dinaintea tăierilor și îndoirilor foi tipografice inițiale.

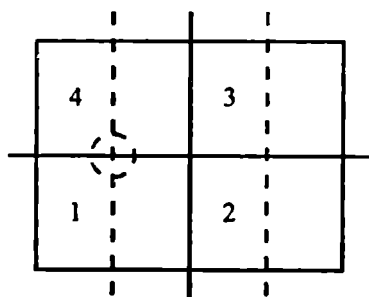
Nu s-a reușit finalizarea celei de-a doua serii de desene, aflată doar la început (vezi în acest sens singurul desen reușit, în Anexa II, fig. 1), dar ea va putea fi, cu siguranță, încheiată, înaintea predării cărții respective pentru a i se reconstitui legătura.

Prima serie de desene conține, cu stângăcii firești de redare, 54 fragmente, repartizate, cele mai multe, la nivelul caietelor, în foile 1—4 și 2—3. Dintre acestea un număr de 42 denotă amplasări absolut normale ale lor în cele 21 caiete corespunzătoare, deosebirile celor două moduri de repartizare regulată a fragmentelor datorându-se desigur faptului că foile tipografice puteau fi așezate, la începutul imprimării, fie „pe față”, fie „pe dos”, respectiv cu filigranul fie în jumătatea stângă, fie în jumătatea dreaptă. Dacă semnul morii s-a aflat inițial în jumătatea stângă, ceea ce corespunde unei poziții „pe față” a foi tipografice, frag-

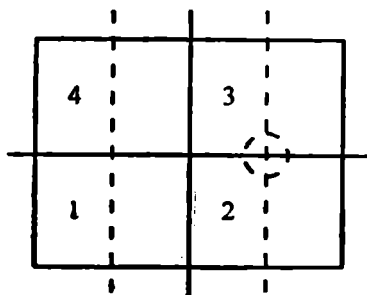
⁹ Gebhard Blücher, *Posibilități de datare cu ajutorul filigranelor — Un model matematic*, în *Revista bibliotecilor*, 1969, nr. 10, p. 618.

¹⁰ Alexandru Mareș, *Datarea codicelui voronețean*, în *Limba română*, XXXI, 1982, nr. 1, p. 41—50.

mentele de filigran, în cazul unui volum în 8°, nu puteau apărea decât în foile 1—4 ale caietelor:

Iar dacă foaia tipografică fusese așezată „pe dos“, este evident că repartizarea normală a fragmentelor nu putea fi decât în foile 2—3 ale caietelor:

Repartizarea neregulată a fragmentelor de filigran caracteristică celorlalte 8 caiete ale volumului restaurat se datorează îndeosebi foilor lipsă, dar nu numai cauzei amintite, ci și faptului că unele caiete au avut de la început trei foi și nu patru, ceea ce înseamnă că la tipărirea lor nu s-a folosit o foaie tipografică întreagă, ci doar trei sferturi din ea. Nu există încă obiceiul ca în volumele restaurate să se introducă, fără excepții¹¹, foi albe în locul celor lipsă. Este evident însă că pentru a reconstitui strict ordinea de repartizare a filigranelor, sau fragmentelor de filigran, într-un volum, se impune cu necesitate completarea tuturor lipsurilor, cu foi albe, fie întregi, fie pe jumătate, nu adăugate, ci integrate caietelor, așa cum au fost cele dispărute, la început, fără a se mai permite doar specificarea discontinuităților respective, în dosarul de restaurare, cum se mai face uneori, printr-o raportare exclusivă la textul tipărit, nu și, practic, la suportul său material ca atare.

Se impune a mai fi specificat și faptul că, în totalitatea lor, fragmentele de filigran amintite denotă utilizarea, la imprimarea exemplaru-

¹¹ Ele sunt introduse uneori în volumele restaurate, dar nu cu regularitate absolută.

lui restaurat, a aceleiași sort de hârtie, cred eu hârtie numărul 3¹², având aceeași proveniență, cum am mai amintit, anume, prezentând același tip de filigran, cu cel puțin două variante, doar sensibil diferite, neînsoțit, în nici unul dintre cazuri, de contramarcă.

Din seria celor 54 fragmente de filigrane, doar în cazul câtorva, respectiv a 20 dintre ele (Vezi Anexa I, fig. 1—10), s-a obținut un desen mai coerent, astfel încât se poate considera utilă publicarea lor, în ciuda stângăciilor denaturante ale copiilor manuale de orice fel, inclusiv ale celor de față.

Problema identificării filigranului*, respectiv a morii producătoare, s-a dovedit a fi dintre cele mai interesante, deși, până la urmă, a reieșit că însemnul investigat nu era inedit, căci o variantă a aceleiași tip apăsare, cu aproximațiile inerente ale redării prin desen a imaginii sale, fără trasarea călușilor, a vârgăturilor și la dimensiuni mai mici, în merituosul studiu heraldic, datorat lui Albert Arz von Straussenburg, intitulat *Beiträge zur siebenbürgischen Wappenkunde*¹³. Cu toate că prestigiosul specialist în heraldica transilvană care a fost Albert Arz von Straussenburg specifica explicit, în lucrarea sa amintită, faptul că filigranul respectiv era al morii din Sibiu și îl data, fără reticență, în 1769, ceea ce exprima opinia unei autorități, se poate aprecia totuși că încă nu au fost adunate suficiente dovezi documentare și filigranologice, propriu-zise, pentru a înlătura orice dubiu, referitor la proveniența și datarea riguroasă a hârtiilor prezentând un atare semn de moară.

Este evident astfel că în atribuirea filigranului amintit morii din Sibiu de către Albert Arz von Straussenburg au primat considerentele heraldice, dar cu atare dovezi numai, nu într-un tot direct, nu se poate construi o explicație totală, cu privire la istoricul producerii hârtiilor vechi transilvane. Apoi, datarea, corectă în sine, dar nu limitată la un singur an, pe care a operat-o același autor, doar în subsidiar, nu se baza pe o cercetare documentară mai amplă. Astfel, în legătură cu filigranul menționat s-a conturat, destul de pregnant, dar nu suficient de întemeiat, părerea că o hârtie cu un atare semn de moară ar fi fost produsă doar în 1769, la Sibiu.

Ceea ce nu se mai poate accepta la ora actuală, deoarece numai o simplă frunzărire a hârtiilor, datând din deceniile 4—8 ale secolului al XVIII-lea, păstrate în Fondul Mitropolia Română Unită Blaj, la Filiala Arhivelor Statului din Alba Iulia denotă nu numai o frecvență mult mai mare a filigranului investigat, decât îi era cunoscută lui Albert Arz von Straussenburg, cât, mai ales, semnificative utilizări anterioare anului 1769 ale sale, ceea ce conduce la ideea că o hârtie, prezentând un atare semn de moară, a putut fi produsă aproape continuu, începând, cel puțin, din 1739 (vezi în acest sens Anexa II).

Căutările efectuate la Filiala Arhivelor Statului din Alba Iulia s-au

¹² Concluzie la care am ajuns comparând direct, în arhivă, hârtia respectivă, cu sorturi contemporane, al căror număr apărea în contramarcă.

* Îi mulțumesc domnului Gernot Nussbächer pentru îndrumările inițiale pe care mi le-a oferit, îndeosebi pentru sugestia de-a consulta lucrarea lui Albert Arz von Straussenburg, amintită pe parcursul studiului de față.

¹³ Apărut ca al 16-lea volum al colecției *Siebenbürgisches Archiv*, la Köln și Viena, în 1981.

soldat cu găsirea unui document original, datând din 16 iunie 1739, redactat de către cunoscutul director fiscal transilvan, român de origine, Petru Dobra, în limba latină¹⁴. Suportul material al adresei amintite conține fragmentul de filigran reprodus în Anexa II, fig. 2 și, desigur, ea putuse fi produsă cu cel puțin un an înainte, dacă nu cu mai mulți. Un alt document original, constând din 2 foi în folie, redactat în 16 decembrie 1754, la Blaj, prezintă același filigran (vezi Anexa II, fig. 3)¹⁵. O copie a unei porunci împărătești a fost realizată, tot la confluența Târnavelor, în 1762, utilizându-se 12 foi de hârtie aparținând aceluiași tip¹⁶. Foarte interesantă este apariția, din 1767, a hârtiei prezentând antemenționatul semn de moară, într-un protocol blăjean de acte, copiate între 1765 și 1772, care număra 180 foi în folio, printre alte hârtii de proveniență internă, transilvană, sigur sibiană îndeosebi (Anexa II, fig. 4)¹⁷. Același filigran apare în suportul material al unor documente datând din 1766¹⁸, sau 1767¹⁹, remarcându-se îndeosebi faptul că o atare hârtie a fost folosită la redactarea consistentului volum manuscris care conține conscripția episcopului Atanasie Rednic, încheiată în 3 septembrie 1767²⁰.

Un stoc important de hârtie având filigranul amintit exista în 1769, la sediul episcopal din Blaj, ea fiind utilizată atât în cancelaria episcopală, pentru a se redacta, bunăoară, conspectul unui raport oficial al vlădiciei Atanasie Rednic²¹, cât și în tipografie, la imprimarea ediției a doua a *Catavasierului* etc.

Se impune, astfel, a fi formulată concluzia stadială că hârtia de tipul și sortul amintit a cunoscut o relativ largă și diversă utilizare, inclusiv în mediul românesc greco-catolic transilvan, pe parcursul câtorva decenii ale secolului al XVIII-lea, evidențiindu-se desigur necesitatea extinderii cel puțin a operațiunii de examinare a hârtiilor utilizate ca suport al documentelor, sau cărților, dinspre Blaj, spre celelalte centre importante consumatoare de hârtie ale principatului.

Chiar și identificarea morii producătoare, pe bază de argumente heraldice, datorată lui Albert Arz von Straussenburg, se cuvine a fi rediscutată, chiar dacă cercul noilor variante teoretice nu poate fi extins în afara fostului teritoriu al provinciei șasești a Sibiului, căci nu permite așa ceva simbolul heraldic al filigranului amintit, anume trichetrul sau

¹⁴ Filiala Arhivelor Statului Alba (FASA). Fond Mitropolia Română Unită Blaj (FMRUB), Acte neinventariate (AN), doc. 1/1739. Semnificația găsirii unei hârtii, datând de prin 1739, care prezintă un atare filigran, reiese la o simplă recapitulare a cunoștințelor actuale despre începuturile reactivării morii sibiene, în secolul al XVIII-lea, considerate pe drept cuvânt insuficiente, de către domnul profesor Sigismund Jakó. Domnia sa admitea că, folosind experiența vieneză, sibiienii au reînființat, înainte de 1754, o nouă moară de hârtie, continuatoare, cu probabilitate, a celei existente în veacul al XVI-lea (Vezi Jakó Zsigmond, *Az erdélyi papírmalmok feudálisuskori történetének vázlata (II), 1712—1848*, în *Studia*, Series Historica, 1964, fasciculus 1, p. 63), putându-se pune, de-acum înainte, în ecuație, chiar o limită inferioară mult mai scăzută, cel puțin cea a anului 1739.

¹⁵ *Idem*, doc. 7/1754.

¹⁶ *Idem*, doc. 18/1762.

¹⁷ *Idem*, doc. 1/1765—1772.

¹⁸ *Idem*, doc. 27/1766.

¹⁹ *Idem*, doc. 22/1767.

²⁰ *Idem*, doc. 24/1767.

²¹ *Idem*, doc. 6/1769.

triunghiul, terminat la vârfuri cu trei frunze, de tei, de lotus (?), ori în formă de inimă²². Astfel cercul unor noi atribuiri posibile rămâne de fapt închis tot la zona Sibiului și a împrejurimilor, mai ales că putem considera, de asemeni, încă, fără o explicație deplină întrebarea: de ce la moara din Sibiu s-a ocolit, se pare, un timp, sau numai în legătură cu anumite comenzi, filigranul propriu, cel care conținea însemnele heraldice tradiționale, ale orașului și scaunului judiciar amintit, identice de fapt, pentru a fi preferat, singur, simbolul provinciei săsești a Sibiului? Combinarea celor două însemne heraldice (vezi Anexa III, apăsarea în filigranele hârtiilor sibiene încă din secolul al XVI-lea*, practica amintită fiind continuată și ulterior. Utilizarea însă independentă a celui de-al doilea simbol heraldic dă desigur de gândit. Să fi existat, totuși, două mori sibiene, sau una în Sibiu, alta în împrejurimi, câteva decenii, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, care au utilizat tipuri de filigrane înrudite, sub aspectul semnificațiilor heraldice, dar de fapt diferite? Să-și fi schimbat la un moment dat moara din Sibiu proprietarul? Să fi constituit, hârtiile care prezintă semnul de moară menționat, comenzi speciale?

Formularea întrebărilor anterioare nu urmărește decât deschiderea teoretică a unor cercetări viitoare mai profunde.

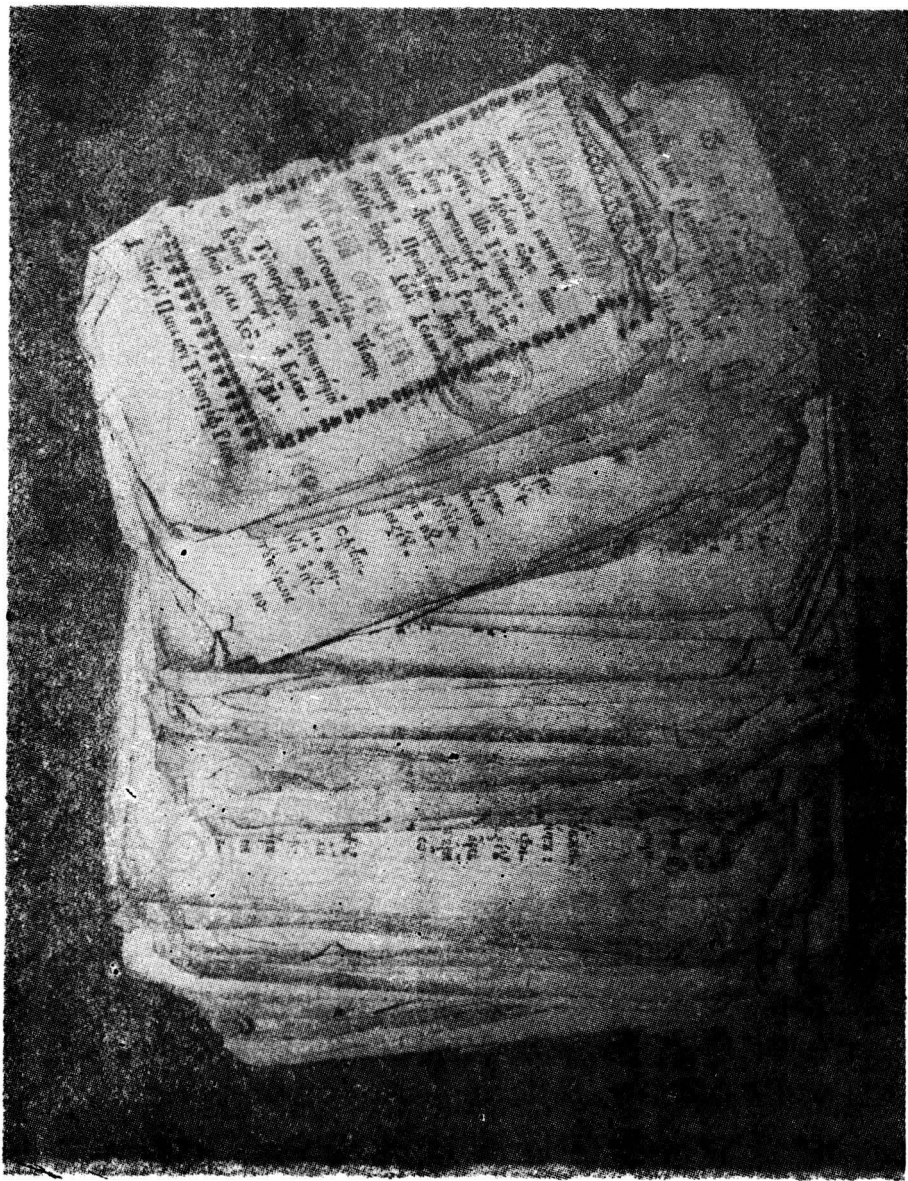
GABRIELA MIRCEA

CONSIDÉRATIONS FILIGRANOLOGIQUES CONTURÉES À L'OCCASION DE LA RESTAURATION D'UN „GATAVASIER“, IMPRIMÉ À BLAJ EN 1769

Cette étude est axée premièrement sur l'édition de tous les fragments de filigranes lisibles, relevés au restaurateur, pendant son activité spécifique, appliqué à un exemplaire de livre ancien, imprimé à Blaj, en 1769, en soulignant la réelle utilité historique d'une telle tentative, plus ou moins systématique.

²² Vezi și Dan Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, planșa CXLV, fig. 3, 5, 6.

* Vezi cu deosebire Gernot Nussbächer, *Moara de hârtie din Sibiu în secolul al XVI-lea*, în *AIIA*, XXII, 1979, p. 286.

Pl. 1. *Catavasier*, Blaj, 1769, MNU, AI, CVR 21 — blocul cărții înainte de restaurare.

ANEXA I
(Fragmente de filigrane)

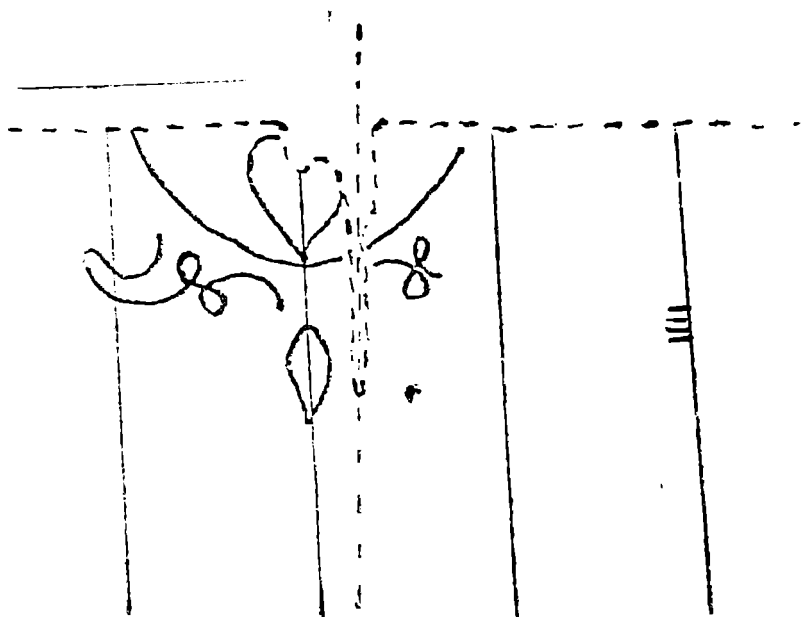

Fig. 1. *Catavasier*, Blaj, 1769, Muzeul Național al Unirii (MNU), Alba Iulia (AI), CVR 21, caietul II, f 1 (p. 19/20—29/30).

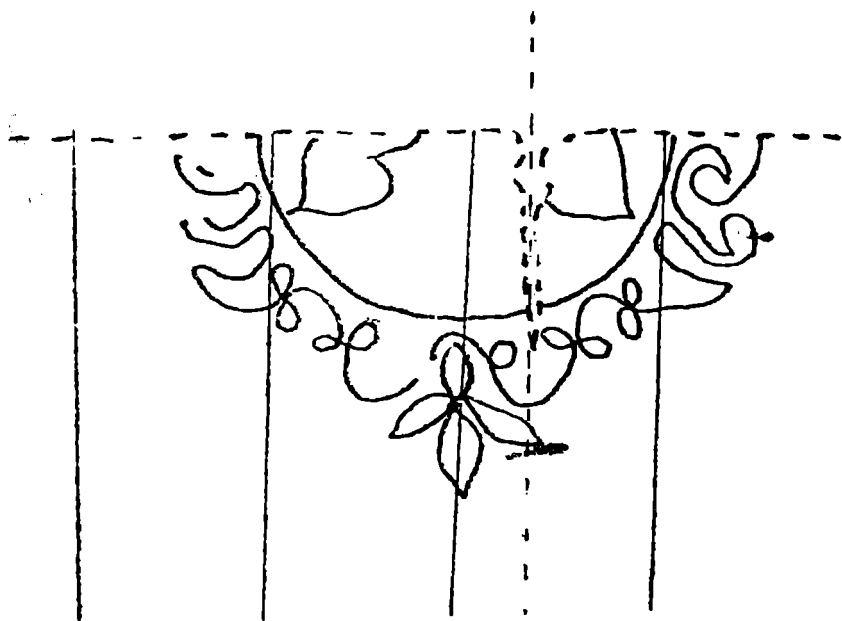

Fig. 2. Același, caietul II, f 2 (p. 21/22—27/28).

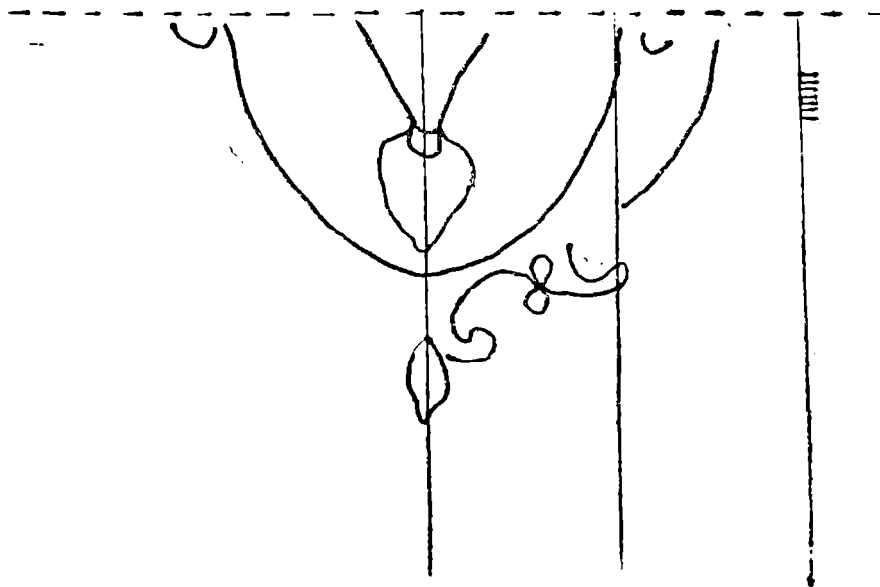

Fig. 3. Același, caietul III, f 4 (p. 49/40--41/42).

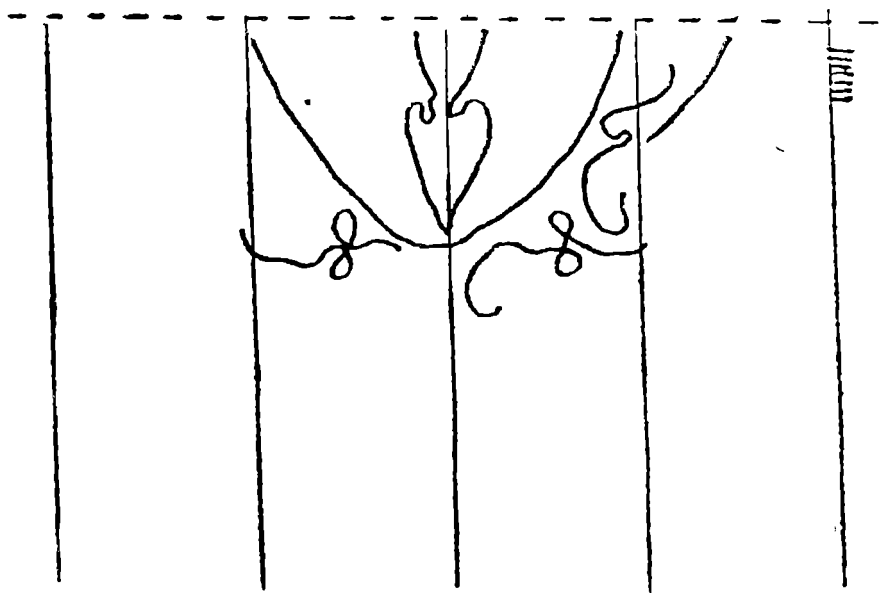

Fig. 4. Același, caietul IV, f 3 (p. 53/54--59/60).

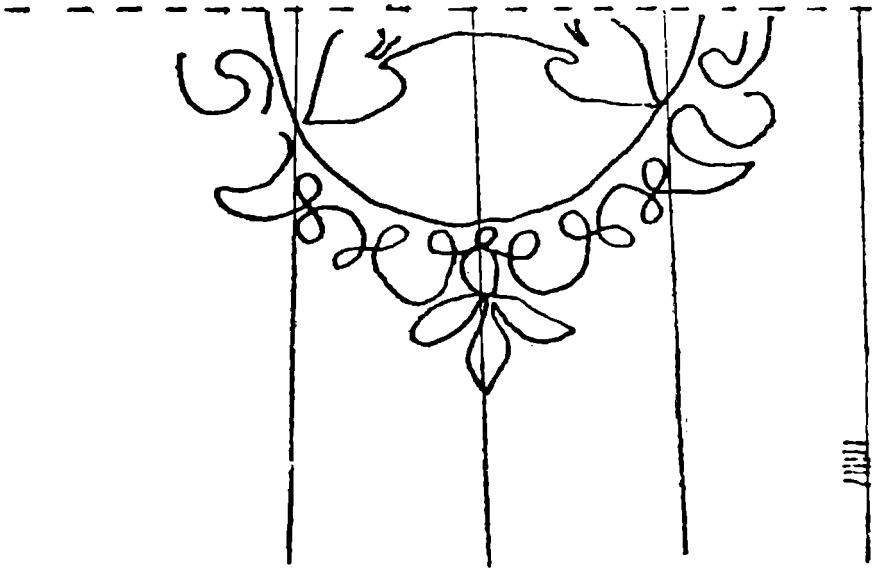

Fig. 5. Același, caietul V, f 4 (p. 71/72—73/74).

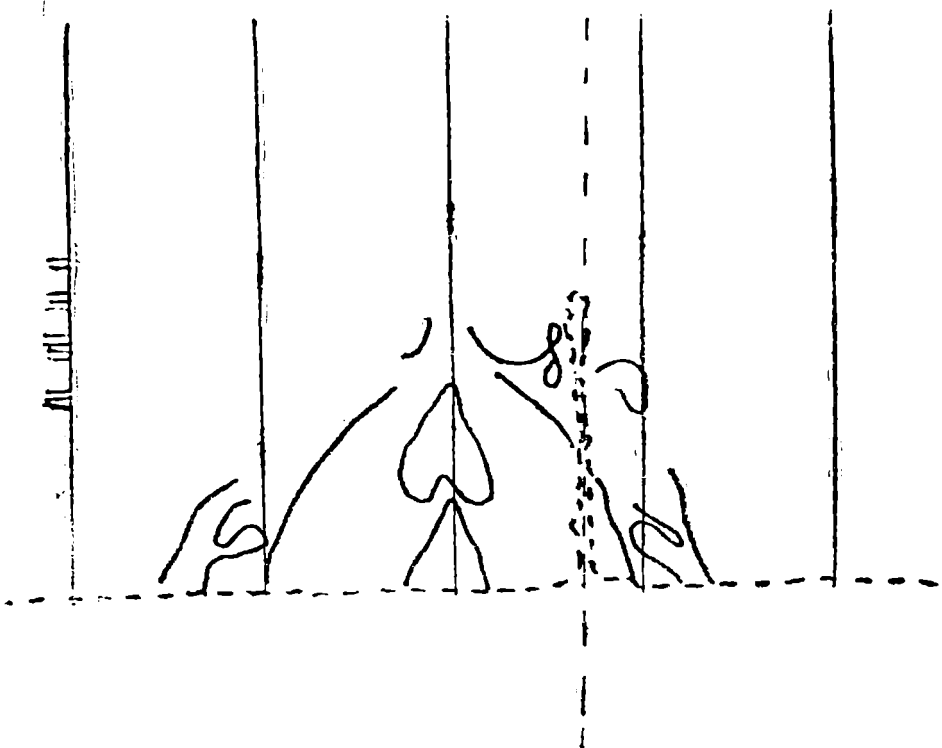

Fig. 6. Același, caietul VI, f 1 (p. 96/97—111/112).

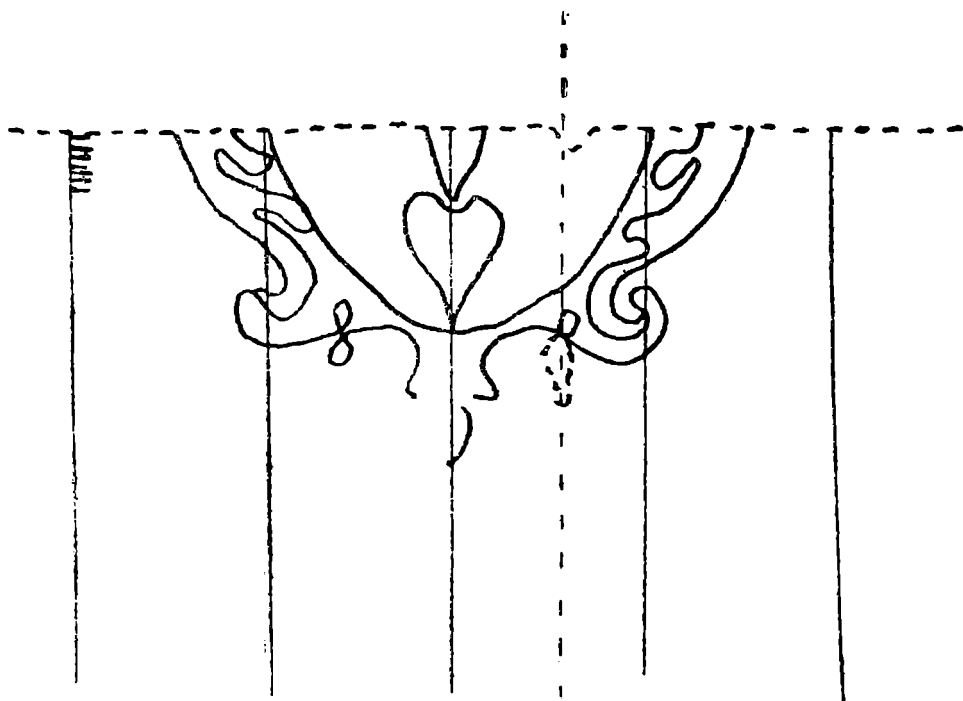

Fig. 7. Același, caietul VIII, f 2 (p. 115/116—125/126).

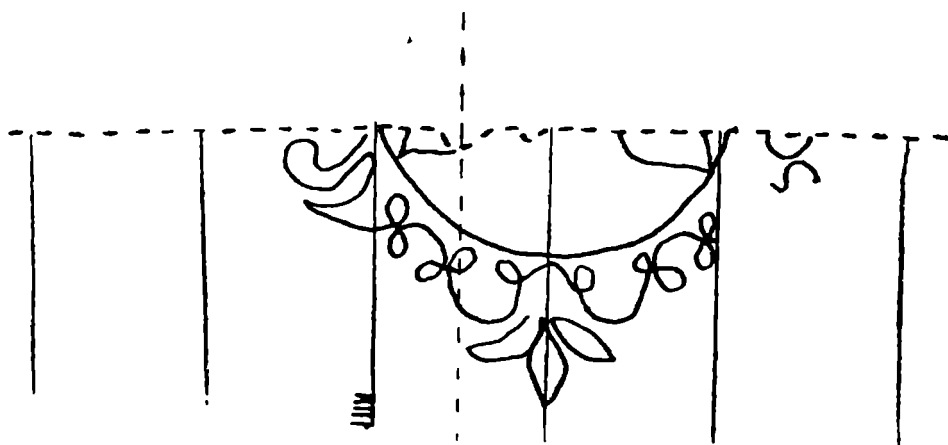

Fig. 8. Același, caietul VIII, f 3 (p. 117/118—123/124).

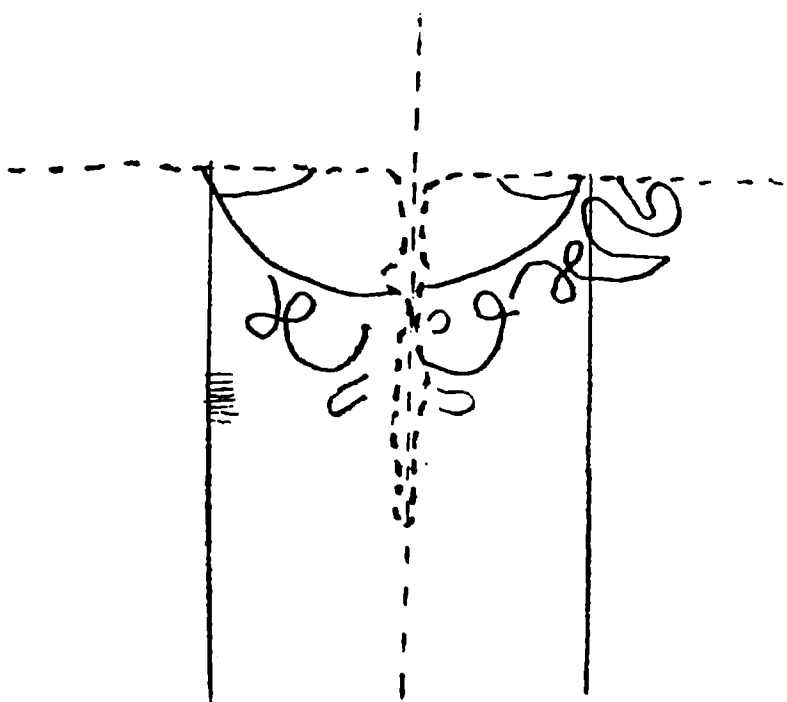

Fig. 9. Același, caietul IX, f. 1 (p. 129/130--143/144).

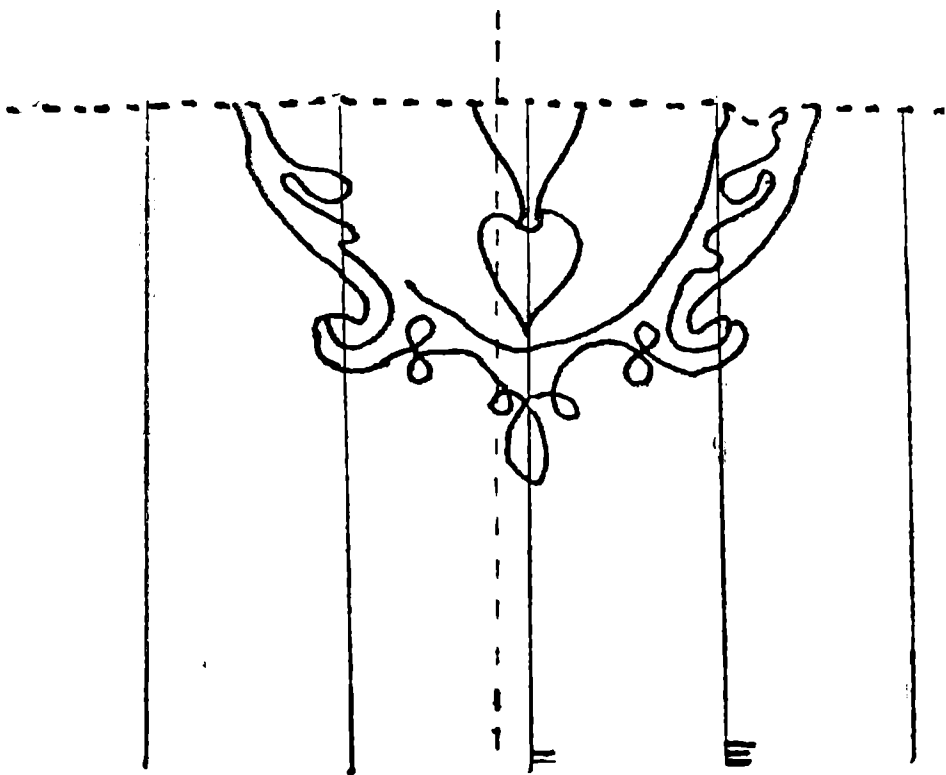

Fig. 10. Același, caietul XI, f. 4 (p. 151/152--153/154).

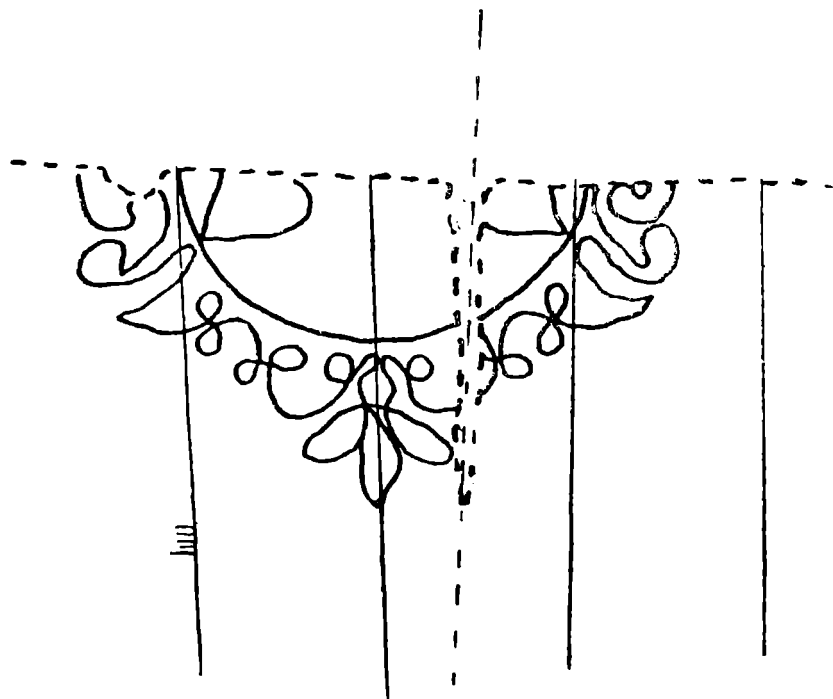

Fig. 11. Același, caietul XVI, f 3 (p. 245/246—251/252).

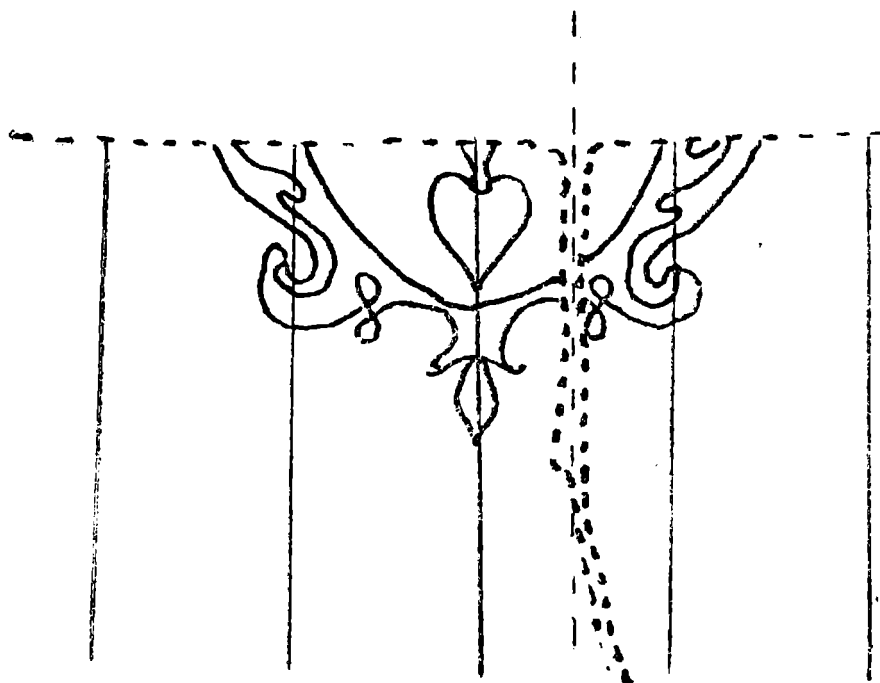

Fig. 12. Același, caietul XVI, f 2 (p. 243/244—253/254).

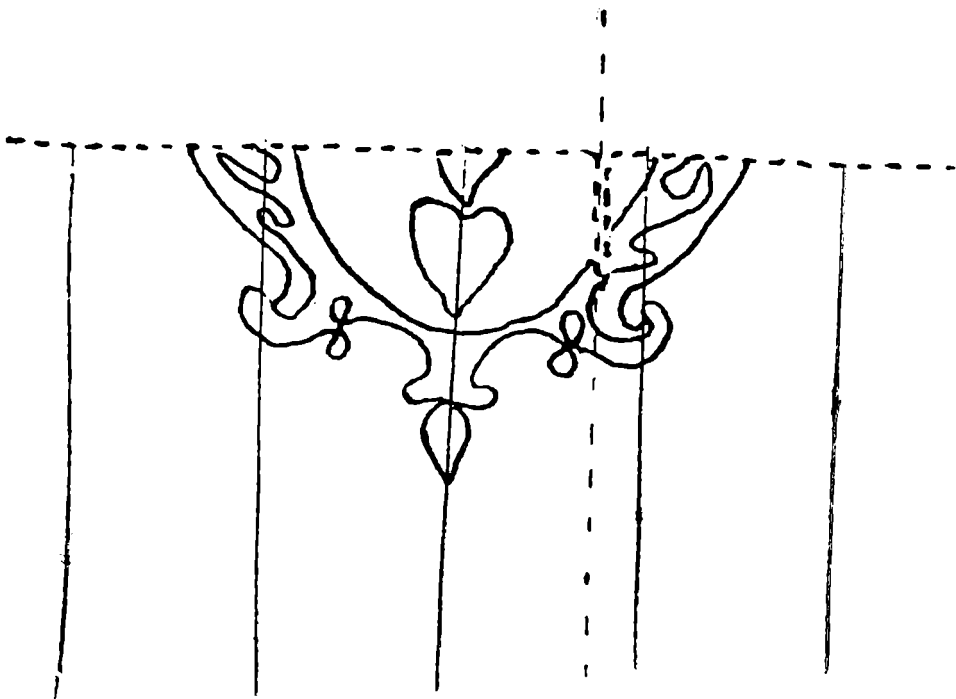

Fig. 13. Același, caietul XVII, f 4 (p. 263/264—265/266).

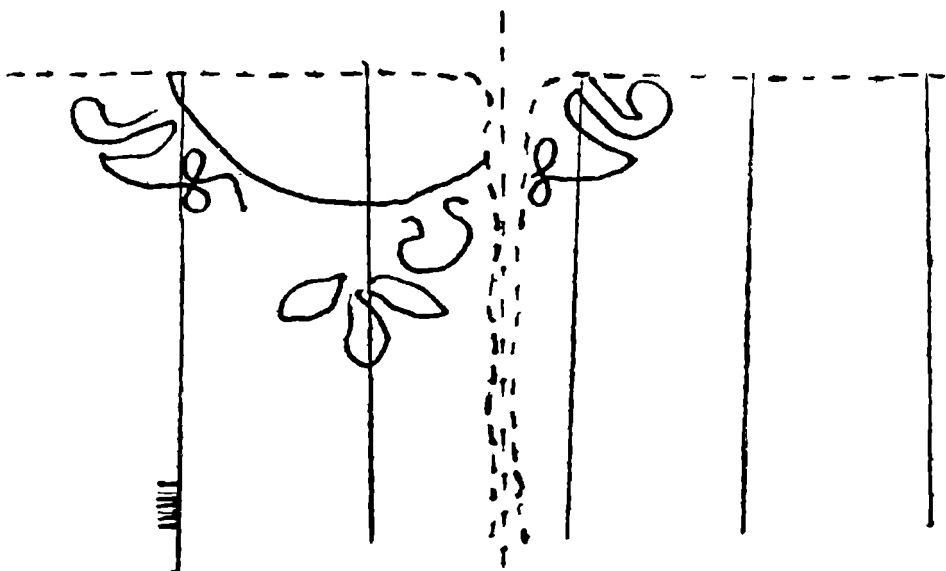

Fig. 14. Același, caietul XVII, f 1 (p. 257/258—271/272).

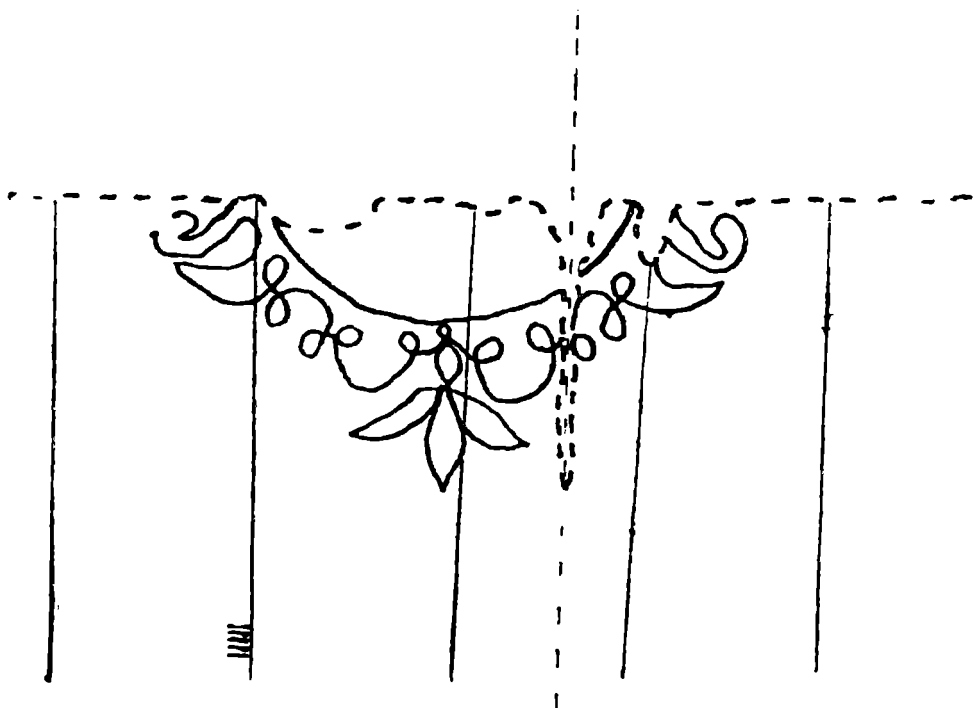

Fig. 15. Același, caietul XIX, f 2 (p. 292/293--302/303).

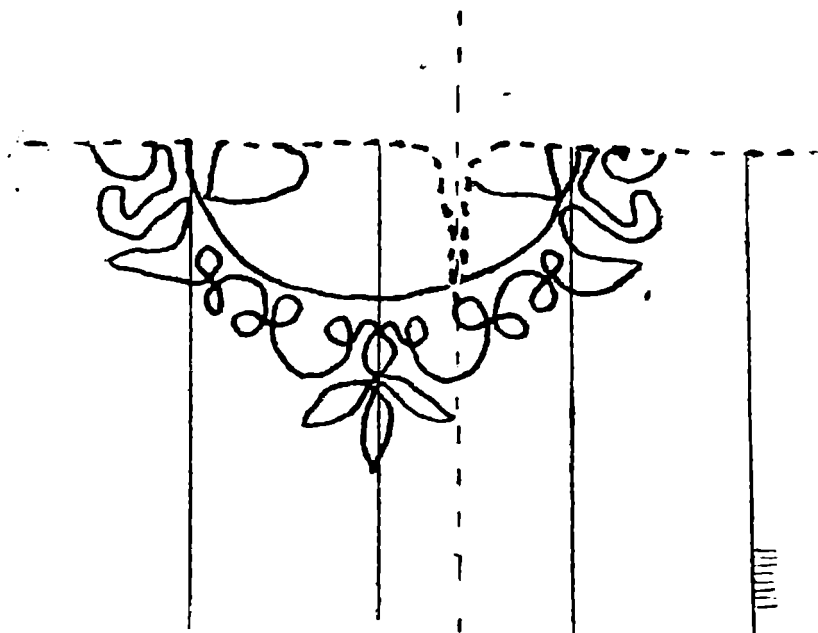

Fig. 16. Același, caietul XVIII, f 4, (p. 279/280--281/282).

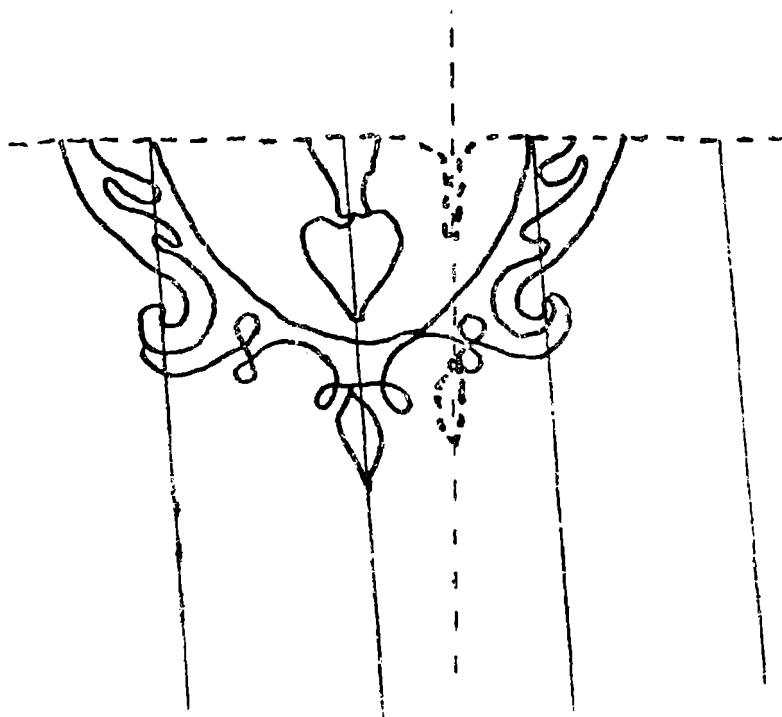

Fig. 17. Același, caietul XIX, f 3 (p. 294/295—300/301).

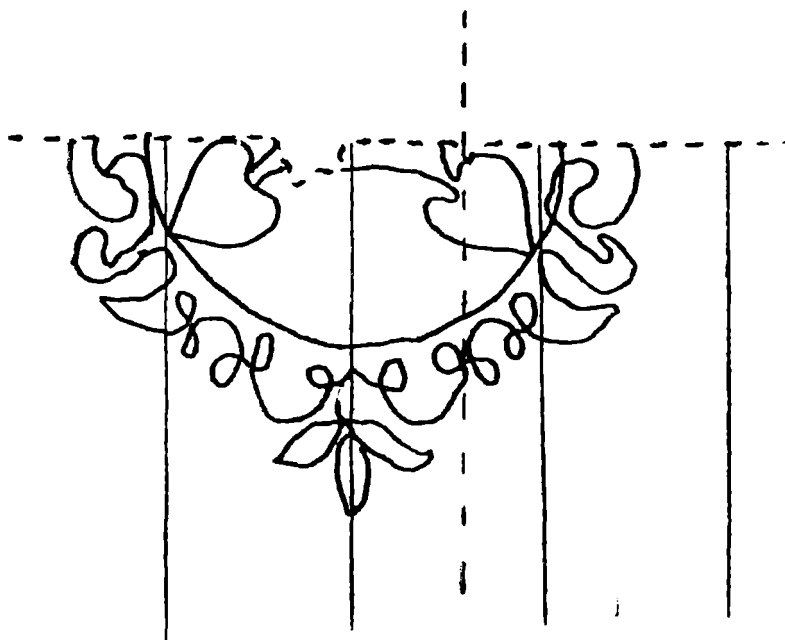

Fig. 18. Același, caietul XX, f 4 (p. 312/313—314/315)

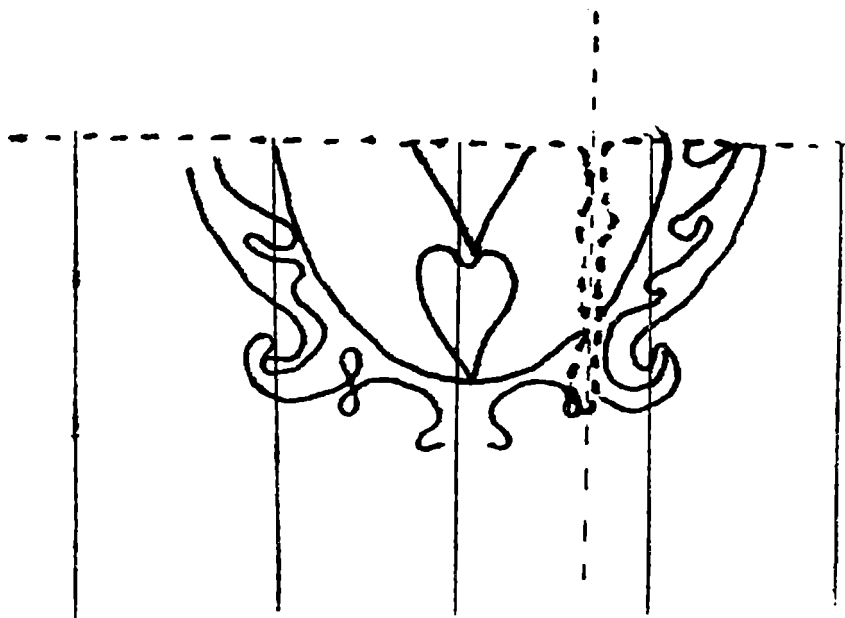

Fig. 19. Același, caietul XXI, f 3 (p. 326/327- 332/333).

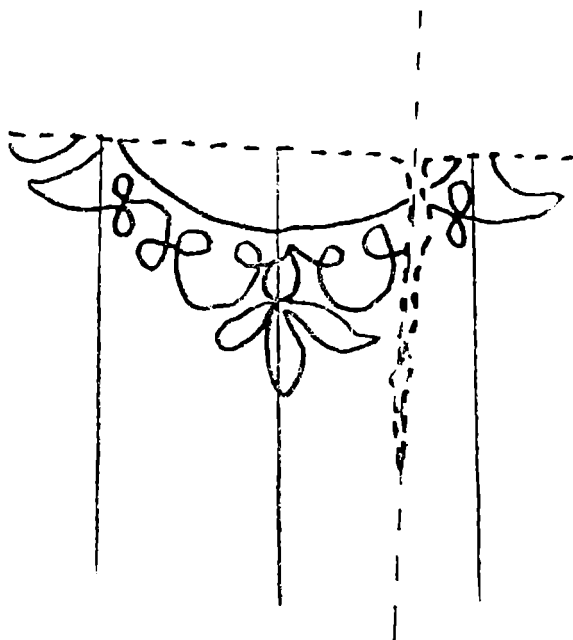

Fig. 20. Același, caietul XXI, f 2 (p. 324/325- 334/335).

ANEXA II

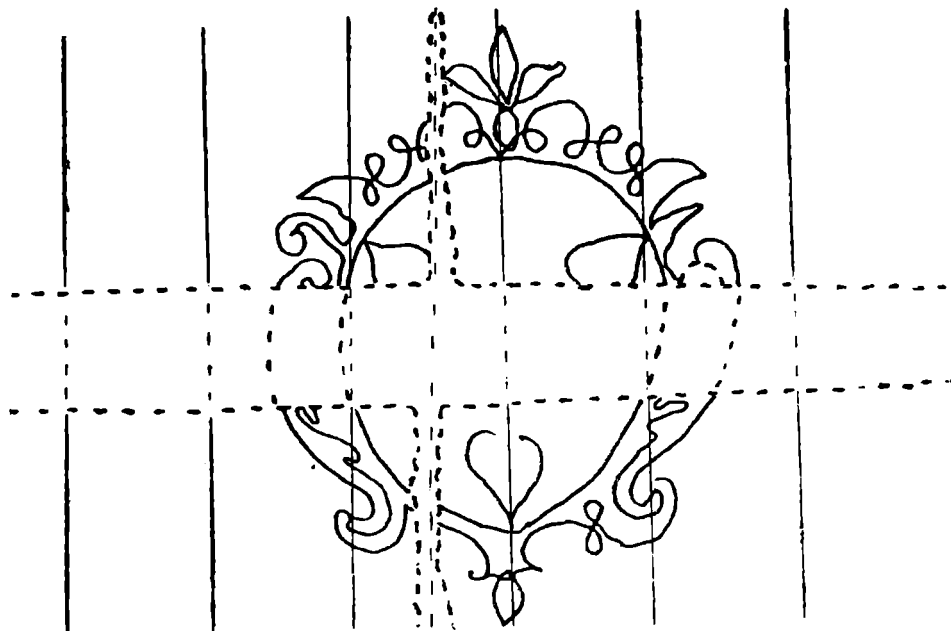

Fig. 1. *Catavasier*, Blaj, 1769, MNU, AI, CVR 21, caietul XVI, f 2-3 (p. 243/244-253/254 și 245/246-251/252) — filigran, încercare de întregire.

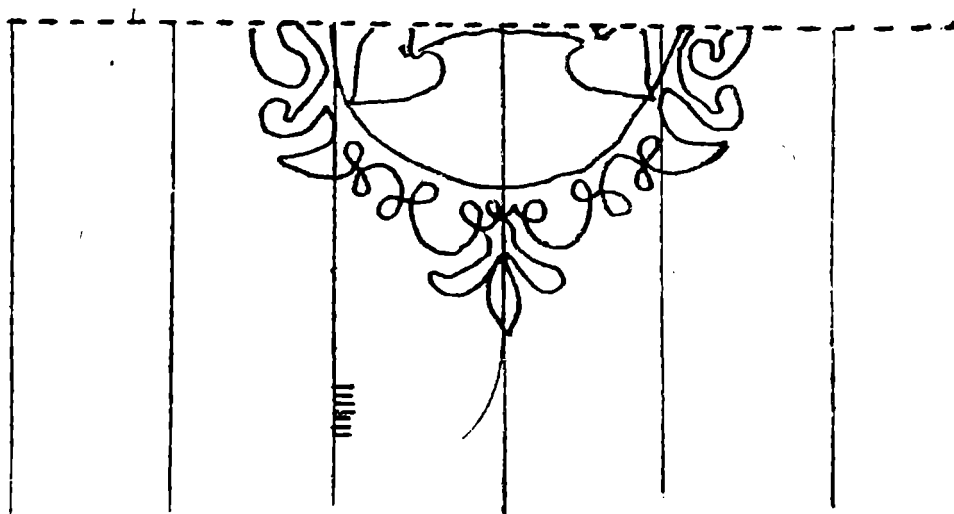

Fig. 2. Filiala Arhivelor Statului Alba (FASA), Fond Mitropolia Română Unită Blaj (FMRUB), Acte neînregistrate (AN), doc. 1/1739 — filigran fragmentar.

111111

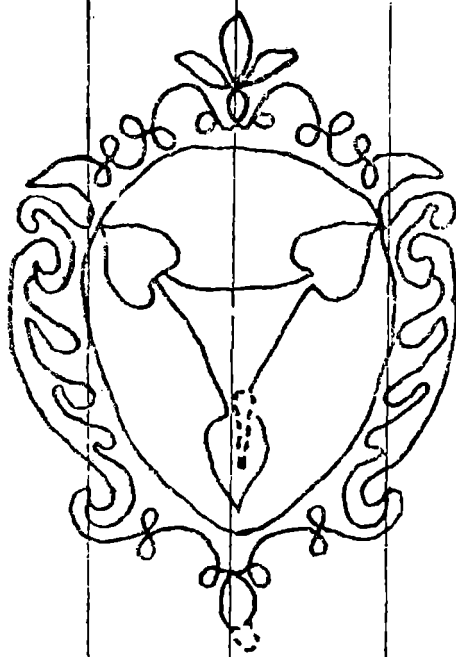

Fig. 3. Idem. doc. 7/1754 -- filigran.

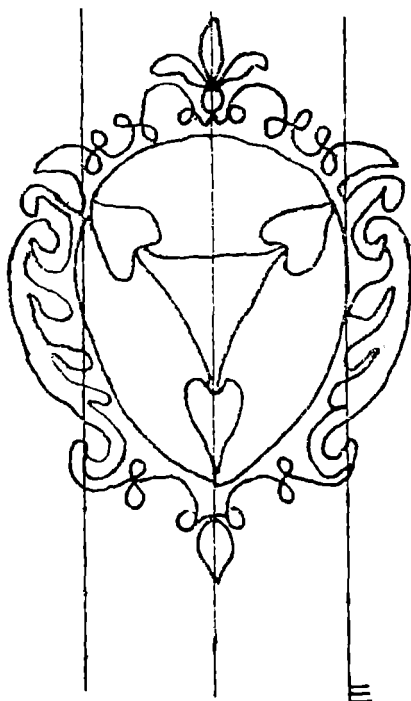

Fig. 4. Idem. doc. 1/1767 -- filigran.

ANEXA III

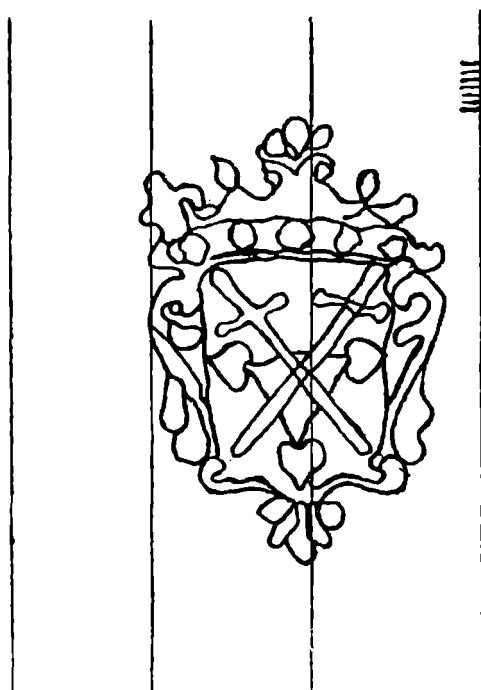

Fig. 1. FASA, FMRUB, AN, doc. 2/1758.

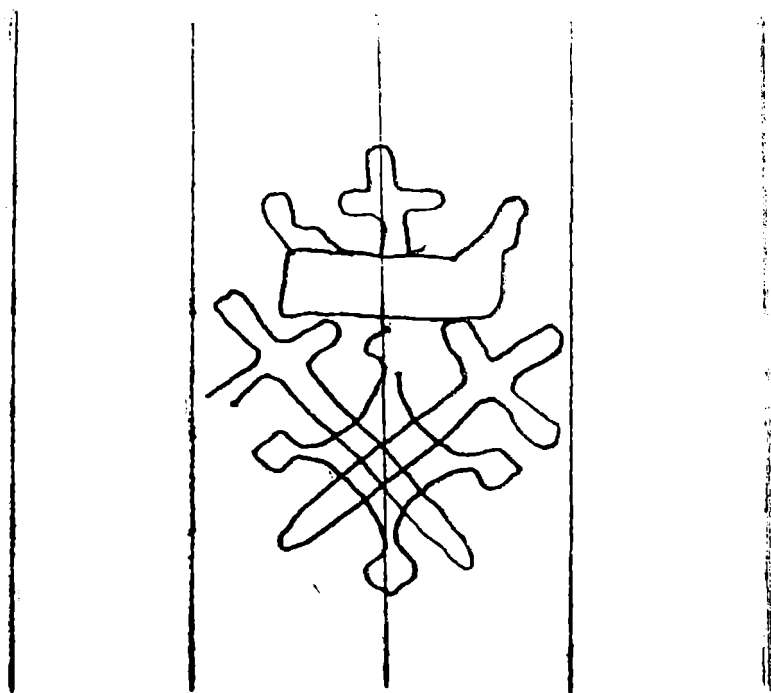
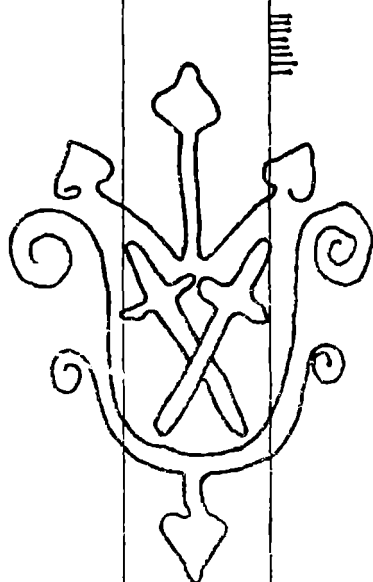

Fig. 2. Idem, doc. 1/1759

7

e

8

Fig. 3. Idem, doc. 3/1771.

ALTE MEDALII NAPOLEONIENE DIN CABINETUL NUMISMATIC AL MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

În 1995 Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei a editat un catalog de medalistică napoleoniană¹ care cuprinde medalii din epoca lui Napoleon Bonaparte ce fac parte din colecția Esterhazy. Cabinetul Numismatic mai deține un lot de 66 de medalii cu aceeași tematică dar care nu fac parte din colecția mai sus amintită și care constituie subiectul acestor rânduri. Cele 66 de medalii în discuție acoperă perioada 1797—1838 și au fost emise în Franța, Austria, Prusia, Regatul Unit al Țărilor de Jos și Anglia, dar nu acoperă, evident, toate evenimentele din această perioadă. Ele sunt totuși importante și interesante datorită faptului că numai 23 dintre ele le regăsim în colecția Esterhazy, celelalte 43 referindu-se la cu totul alte evenimente sau personalități. Pe lângă personalitățile cunoscute cu ajutorul medaliilor din colecția Esterhazy îi vom mai întâlni pe arhicancelarul Cambacérès², generalul Suvorov³, cancelarul Metternich⁴, generalul Wittgenstein⁵ sau mareșalul Wellington⁶.

Medaliile sunt semnate de maeștrii bine cunoscuți ai epocii: pentru Franța de ANDRIEU, BRENET, JEUFFROY, JALEY sub conducerea Directorului General al Muzeelor de Artă D. V. DENON, pentru Austria

¹ L. L. Călian — M. M. Jude, *Catalogul medaliilor napoleoniene. Napoleon Medals-Catalogue, Bibliotheca Musei Napocensis*, X, Cluj-Napoca, 1995, 277 p., LXIV pl.

² Jean-Jacques Cambacérès (1753—1824), om politic francez născut la Montpellier. Între 1799—1804 a fost al doilea consul alături de Bonaparte (prim consul) și Lebrun (al treilea consul). A devenit arhicancelar al imperiului. A avut un rol important în redactarea *Codului Civil*, fiind președintele Comisiei de redactare pe parcursul celor trei ani până la promulgarea *Codului* la 27 martie 1804.

³ Alexandru Suvorov (1729—1800), general rus născut la Moscova. A reprimat insurecția poloneză din 1794, a luptat împotriva armatelor franceze din Italia și a fost înfrânt de Masséna la Zürich.

⁴ Clement Wenceslas, prinț de Metternich-Winneburg (1773—1859), om de stat austriac născut la Coblenz. A fost ambasadorul Austriei la Paris în timpul lui Napoleon și a negociat căsătoria acestuia cu arhiducesa Maria-Luiza (1810). După căderea lui Napoleon a devenit personajul cel mai important al vieții politice austriece, a condus Congresul de la Viena (1814—1815) și a fost inspiratorul Sfintei Alianțe. Devenit cancelar al Austriei, s-a străduit să mențină absolutismul în Europa. A fost înlăturat de la putere de revoluția din 1848.

⁵ Louis, prinț de Wittgenstein (1769—1843), feldmareșal rus de origine prusacă născut la Peroiaslav. S-a distins la Leipzig și în campania din Franța (1814).

⁶ Arthur Wellesley Wellington (1769—1852), general englez născut la Dublin. A luptat în Portugalia și Spania. A fost comandantul trupelor aliate în 1815 și a câștigat bătălia de la Waterloo. A fost supranumit „Ducele de fier”.

și Prusia de IETTON, GUILLEMARD, STUCKHART, STETTNER, HARNICH⁷. În materie de gravori apar câteva semnături noi: LE.F.; BH.R.F.; L.S.D. și, probabil, JAN DE DODRECHT, pentru care, din păcate, în acest moment nu putem furniza nici un fel de amănunt.

Ca stil, medaliile din acest lot se înscriu în buna tradiție a școlilor franceză și germană de gravori, prin apelul pe care gravorii l-au făcut la sursele de inspirație antică. Trebuie să menționăm aici însă neconcordanța dintre medalia nr. 3 din actualul studiu și medalia nr. 34 din *Catalogul medaliilor napoleoniene*. Deși păstrează toate elementele stilistice și componistice observate la medalia nr. 34 din *Catalog*, medalia cu nr. 3 (*Medalie pentru proclamarea Imperiului* — 18 mai 1804) are axa 6. Este un amănunt pe care l-am remarcat pentru că, în general, medaliile napoleoniene au axa 12 (cel puțin cele pe care le deține Muzeul nostru).

Se poate de asemenea discuta dacă medalia nr. 5 (*Medalia Lojei francmasonice pentru arhicancelarul Cambacérès* — 30 ianuarie 1807) și medalia nr. 66 (*Medalie pentru mareșalul Wellington* — 1805) ar fi trebuit incluse în acest lot ca medalii napoleoniene. Motivul comun pentru care le-am inclus este faptul că atât Cambacérès cât și Wellington au fost personalități importante ale epocii napoleoniene. În plus, medalia pentru Cambacérès este semnată și de Jaley care era gravor oficial al Monetăriei de Medalii.

În prezentul lot există și un număr de medalii-jeton pe care le regăsim și în *Catalog*, dar trebuie să remarcăm că în timp ce în colecția Esterhazy toate jetoanele au diametrul de 18 mm, în acest lot există și jetoane de 11—12 mm, în general replici neperlate la jetoanele de 18 mm. Presupunem că aceste medalii-jeton (toate nesemnate) au fost emise de Austria pentru că se referă în special la campania de recucerire a Italiei din 1815 și la căderea orașelor franceze după victoria de la Waterloo. În acest context ar fi trebuit probabil ca medalia-jeton cu nr. 60 (*Medalie jeton pentru eliberarea orașului Bremen* — 4 noiembrie 1813) să fi fost inclusă în lotul austriac și nu în cel prusac, așa cum am procedat noi. Dar fiind vorba de un oraș german este posibil ca medalia să fi fost emisă în Prusia, singurele deosebiri față de medaliile-jeton austriece fiind diametrul (15 mm) și anul emisiunii — 1813 —, în vreme ce cele austriece sunt emise în 1815—1816. Probabil aceste medalii-jeton sunt opera gravorului vienez Johann Baptist HARNISCH⁸.

Toate medaliile din acest lot pe care le-am regăsit în colecția Esterhazy sunt date fără determinant. Acest lucru se explică prin faptul că la Cluj nu am găsit nici un determinant pentru aceste medalii, singurele determinatoare (Tourneur, Willmann, Julius) găsindu-se la Biblioteca Academiei Române București. Pentru că până în prezent nu am avut posibilitatea unei deplasări la București, medaliile apar fără determinant, ceea ce nu înseamnă că ele nu pot fi regăsite la Tourneur, Willmann sau Julius.

⁷ L. Călian — M. M. Jude, *op. cit.*, p. 71—95.

⁸ L. Călian — M. M. Jude, *op. cit.*, p. 92.

Și în prezentarea prezentului lot am folosit aceeași formă ca și în *Catalog* și anume:

- a) Denumirea medaliei, data evenimentului;
- b) Caracteristici tehnice: diametru, greutate, metal, stare de conservare;
- c) Descrierea medaliei cu: gravor, legendă și imagine avers/revers;
- d) Determinator;
- e) Număr inventar;

Numărul planșei apare după caz la punctul a, dacă medalia are ilustrație Av/Rv., sau după descrierea Av. sau RV. Am păstrat, de asemenea, ordonarea strict cronologică a medaliilor, în funcție de evenimentele la care se referă.

LIVIA CĂLIAN

LISTA ABREVIERILOR

CĂLIAN — JUDE	L. Călian — M. M. Jude, <i>Catalogul medaliilor napoleoniene. Napoleonic Medals-Catalogue, Bibliotheca Musei Napocensis</i> , X, Cluj-Napoca, 277 p., LXIV pl.
JULIUS	Sammlung Dr. P. Julius, Heidelberg, <i>Französische Revolution, Napoleon I und seine Zeit</i> , München, 1932.
TOURNEUR	Victor Tourneur, <i>Catalogue des monnaies et des médailles napoléoniennes</i> , Bruxelles, 1921.
WILLMANN	<i>Bedeutende Sammlung eines Aristokraten (Französische Revolution, Napoleon und seine Zeit)</i> , München, 1930.

NAPOLÉONIC MEDALS IN THE NUMISMATIC CABINET OF THE NATIONAL HISTORY MUSEUM OF TRANSYLVANIA

(Abstract)

In 1995 the National History Museum of Transylvania has published the work *Catalogul medaliilor napoleoniene. Napoleonic Medals. Catalogue* by L. Călian and M. M. Jude. This *Catalogue* presents 276 napoleonic medals belonged to Esterhazy collection of our Museum. Now we present others 66 medals which don't belong to Esterhazy collection, dated between 1797—1838 and issued in France, Austria, Prussia, Belgium, Holland and England. The medals are signed by famous engravers of those days: ANDRIEU, BRENET, JEUFFROY, JALEY under the leadership of D. V. DENON (for France), IETTON, LAUER, GUILLEMARD, STUCKHART, STETTNER, HARNICH (for Austria and Prussia). We find here few new signatures like: L.E.F.; E.H.R.F.; L.S.D. and JAN DE DODRECHT. The medals were issued in silver, bronze and common metal and they are very well preserved.

These 66 medals bring up to the full number of the napoleonic medals from our numismatic collection.

MEDALII DIN EPOCA NAPOLEONIANĂ EMISE DE FRANȚA

1797

1. a) Medalie pentru constituirea Republicii Cisalpina (9 iulie 1797); pl. I/2.
 b) D = 47,1 mm; G = 36,14 g; bronz; bine conservată;
 c) Av.: H. VASSALLO. F.; ALL' ITALICO; în câmp: bust stânga Napoleon Bonaparte cu plete;
 Rv.: I.S.F.; în câmp: L'INSUBRIA LIBERA; în exergă: IX LUGLIO/ MDCCCLXXXVII; în câmp, de la stânga spre dreapta: Pax cu ramura de măslin în mâna dreaptă și Atena, în picioare din față în costume antice. Atena pune sau ia o bonetă de pe capul Italiei reprezentată de o femeie în picioare întoarsă spre cele două zeițe. La picioarele Italiei un corn al abundenței. Între Italia și Atena un copil nud ținut de mână de către Italia;
 d) fără determinant;
 e) inv. N 56788.
2. a) Medalie pentru constituirea Republicii Cisalpine (9 iulie 1797);
 b) D = 46,2 mm; G = 50,9 g; bronz; bine conservată;
 c) Av. și Rv. idem nr. 1;
 d) fără determinant
 e) inv. N. 56789.

1804

3. a) Medalie pentru proclamarea Imperiului (18 mai 1804); pl. I/3.
 b) D = 18,1 mm; G = 1,31 g; argint; bine conservată; axa 6;
 c) Av.: DEN./JEUFF; NAPOLEON EMPEREUR; Napoleon cap dreapta laureat; cerc perlat;
 Rv.: Semicircular: LE SENAT ET LE PEUPLE; în exergă: D'AN XIII; în câmp: un senator și un reprezentant al poporului îl ridică pe Napoleon pe scut. Împăratul este în costum roman, din față, cu sceptrul în mâna dreaptă și spada pe șoldul stâng. În spatele senatorului o carte deschisă pe care se distinge litera L, în spatele reprezentantului poporului un fier de plug. Cerc perlat;
 d) Călian — Jude, 107/34;
 e) inv. N 56217.

1805

4. a) Medalie pentru încoronarea lui Napoleon ca rege al Italiei (23 mai 1805); pl. I/4
 b) D = 41,7 mm; G = 38,5 g; bronz; f. bine conservată;
 c) Av.: L.M.; circular: NAPOLEO GALLORVM IMPERATOR ITALIAE REX; în câmp: Napoleon, cap stânga laureat;
 Rv.: L.M., sus: VLTRO; în exergă: D. XXIII. MAII/ A. MDCCCV.; în câmp: un soclu de altar; În stânga, Italia, reprezentată de o femeie în costum antic, încoronată, ține în mâna dreaptă un corn al abundenței și cu mâna stângă pune pe capul lui Napoleon coroana de fier a Italiei. În spatele Italiei o cască. În dreapta, Napoleon în costum antic, având pe brațul stâng toga și ținând în mână spada scurtă, este ușor întors spre stânga primind din partea Italiei coroana. El are mâna dreaptă întinsă deasupra soclului pe care se găsește un volumen desfășurat. În spatele împăratului caduceul;
 d) fără determinant;
 e) inv. N 56795.

1807.

5. a) Medalia Lojei francmasonice pentru arhicancelarul imperial Cambacérés (30 ianuarie 1807); pl. I/5
 b) D = 41,6 mm; G = 39,80 g; bronz; f. bine conservată;
 c) Av.: L.E.F.: JALEY. F^T...; circular: J. J. REGIS CAMBACERES PRINCE ARCHI-CHANCELLIER DE L'EMPIRE rozetă; în câmp: bust

dreapta Cambacérés. Sub bust un simbol masonic

Rv.: La R... M... /EC... DE FRANCE/ SOUS LE TITRE/ DISTINCTIF DE S^T... ALEX^{DRE}... D'EC... ET/ LE CONTRAT SOC^L.../ REUNIS, O DE PAIS, / A SON / GRAND MAITRE/ /LE 30^E JOUR DU/ 1ER MOIS. 5807 (??);

- d) fără determinant;
 e) inv. N 56800.
6. a) Medalie pentru pacea de la Tilsit (7—9 iulie 1807); emisă de Franța sau Prusia; pl. I/6
 b) D = 40,5 mm; G = 30,71 g; metal comun; bine conservată;
 c) Av.: D; circular: NAPOLEON KAISER DER FRANKEN U: KO NIG V: ITALIEN; în câmp: cap stânga laureat Napoleon;
 Rv.: semicircular: FRIEDE ALLEN VÖ LKERN DURCH NAPOLEON UND ALEXANDER; în exergă TILSIT D. 9 IULI/ 1807; în câmp: Napoleon și Alexandru, în picioare, din față, susțin globul pământesc. Napoleon, laureat, în costum antic, cu spada ridicată în mână dreaptă și înconjurată de o ramură de măslin. Alexandru, încoronat, ține în mână stângă o balanță. Între cei doi împărați, sub globul pământesc, un leu rampant sprijinit pe un scut, cu spadă în laba stângă privește spre Alexandru;
 d) fără determinant;
 e) inv. N 56799.

1810.

7. a) Medalie pentru căsătoria lui Napoleon cu Maria Luiza (1—2 aprilie 1810); pl. II/7;
 b) D = 13,3 × 12,2 mm; G = 1,44 g; argint; tocită, margini inegale;
 c) Av.: semnături greu lizibile dar precis ANDRIEU și DENON; cerc perlat; cap dreapta Napoleon laureat și Maria Luiza diademată;
 Rv.: NAPOLEON EMP. ET ROI M. LOUISE D'AUTRICHE; în exergă 1810; în câmp: Napoleon și Maria Luiza în costume antice, în picioare, din față, Napoleon ținând în mână sa dreaptă mâna dreaptă a Mariei Luiza. În dreapta lui Napoleon un altar pe care arde o flacără. Cerc perlat;
 d) Călian — Jude, 124/114 (cu excepția numelui lui GALLE pe Rv.);
 e) inv. N 56220.

1814

8. a) Medalia lui Ludovic XVIII pentru plecarea lui Napoleon pe insula Elba (aprilie 1814); pl. II/8.
 b) D = 40,2 mm; G = 36,28 g; bronz; bine conservată;
 c) Av.: ANDRIEU. F.; LOUIS XVIII ROI DE FRANCE ET DE NAVARRE.; în câmp: bust dreapta Ludovic XVIII;
 Rv.: BRENET; IL PORTE LA PAIX DU MONDE.; în exergă: MDCCCIV.; în câmp: Franța, reprezentată de o femeie încoronată, în costum antic, ocrotește plecarea unei corăbii pe mare;
 d) Călian-Jude, 130/139;
 e) inv. N 56810.
9. a) Medalie pentru venirea lui Ludovic XVIII pe tronul Franței (mai 1814); pl. II/9
 b) D = 13,9 mm; G = 1,51; argint; f. bine conservată;

- c) Av.: LOUIS XVIII ROI DE FRANCE; în câmp: bust dreapta Ludovic XVIII; cerc perlat;
- Rv.: în câmp, între două cununi de frunze și flori dispuse circular, trei flori de crin având deasupra coroană. Cerc perlat;
- d) fără determinant
- e) inv. N 56222.
- 10. a) Medalie pentru venirea lui Ludovic XVIII pe tronul Franței (mai 1814);
- b) D = 12,1 mm; G = 1,31 g; argint; bine conservată;
- c) Av. și Rv. idem nr. 9 cu precizarea că pe Av., sub bust se pot distinge cu greutate semnăturile D D și K R sau B G F.;
- d) fără determinant;
- e) inv. N 56223.

MEDALII DIN EPOCA NAPOLEONIANĂ EMISE ÎN AUSTRIA

1797

- 11. a) Medalie pentru pacea de la Campo Formio (16 octombrie 1797); pl. II/10;
- b) D = 33,8 mm; G = 13,47 g; argint; bine conservată;
- c) Av.: IETTON; circular; BUONAPARTE OBERGENERAL DER FRA[N]-KE[N]ARMEE IN ITALIEN; cerc perlat; în câmp: bust dreapta generalul Bonaparte;
- Rv.: în exergă: LAUER; circular: IN UDINE ANGEFAGEN IN CAMPO FORMIDO GESCHLOSEN; în câmp: obelisc împodobit, în vârf cu drapele. Pe obelisc: DEN/ 16 OCTOB/ 1797; în dreapta și stânga obeliscului câte un soldat călare suflând din trompetă. Pe steagul fiecărei trompete scrie FRI/DE; cerc perlat;
- d) Călian-Jude, 150/202;
- e) inv. N 56441.
- 12. a) Medalie pentru pacea de la Campo Formio (27 octombrie 1797);
- b) D = 33,8 mm; G = 11,09 g; argint (?); bine conservată, dar atât pe Av cât și pe Rv. legenda este parțial ilizibilă;
- c) Av.: IETTON; circular: CARL LUD. HRZ HERZ. V. OESTER[R]. BUONAPARTE O[B]. GENER. D. FRANKEN; în câmp: busturi afrontate Carl Ludwig și Bonaparte; cerc perlat; pl. II/11
- Rv.: idem nr. 11;
- d) fără determinant;
- e) inv. N 56442.

1799

- 13. a) Medalie pentru generalul Suvorov (1799); pl. II/12;
- b) D = 30,6 mm; G = 10,36 g; argint (?); bine conservată;
- c) Av.: [I]ETTO[N]; circular; ALEX WASSILII WITSCH COMTE DE SOUTWOROFF; în câmp: bust stânga generalul Suvorov;
- Rv.: semicircular: ZUM DENKMAL SEINER SIEGNIN ITALIAN; în exergă: 1799; în câmp: Pax în picioare, din față, ușor întoarsă spre stânga. Cu mâna dreaptă pune o cunună de lauri pe o grămadă de trofee de război și ține în mâna stângă o altă cunună de lauri;
- d) fără determinant;
- e) inv. N 56444.

1804

- 14. a) Medalie pentru pregătirile de război ale Austriei (1804); pl. II/13;
- b) D = 39,2 mm; G = 11,92 g; bronz; f. bine conservată;
- c) Av.: A. Guillemand; f.; semicircular: FRANZ. II. RÖM. KAI. KÖN. ZU HUN. UND BÖH. ERZH. ZU OEST.; bust dreapta laureat Francisc I;

- Rv.: în exergă: F. ST.; UIBUNGSLAGER/ BEI PRAG./ 1804; circular:
IM FRIEDEN MILD. ZUM KAMPFE STETS GERÜSTET.; Francisc
II, călare spre stânga, salută și primește onorul armatei;
d) Călian-Jude, 151/206.
e) inv. N 56794.
15. a) Medalie pentru ridicarea Austriei la rang de imperiu (1804);
b) D = 20,2 mm; G = 2,19 g; argint; bine conservată; margine zimțată;
c) Av.: circular: FRANCISCVS ROM. ET AVSTRIAE IMP.; cap dreapta
laureat Francisc II; cerc perlat;
Rv.: circular: OB AVSTRIAM HAER. IMP. DIGNITATE ORNATAM.; în
câmp, spre dreapta și spre stânga două ramuri de palmier legate cu
o panglică și legenda: HILARITAS/ PVBLICA/ VI. ID. DEC./
MDCCCIV.; cerc perlat;
d) fără determinator;
e) inv. N 56214.
16. a) Medalie pentru ridicarea Austriei la rang de imperiu (1804);
b) D = 20,4 mm; G = 2,21 g; argint; bine conservată; margine zimțată;
c) Av. și Rv. idem cu nr. 15;
d) fără determinator;
e) inv. N 56215.
17. a) Medalie pentru ridicarea Austriei la rang de imperiu (1804);
b) D = 20,2 mm; G = 2,12 g; argint; f. bine conservată, margine zimțată;
c) Av. și Rv. idem cu nr. 15;
d) fără determinator;
e) inv. N 56216.
18. a) Medalie pentru ridicarea Austriei la rang de imperiu (1804);
b) D = 20,0 mm; G = 2,14 g; argint; bine conservată; margine zimțată;
c) Av. și Rv. idem cu nr. 15;
d) fără determinator;
e) inv. N 70488.

1810

19. a) Medalie pentru căsătoria lui Napoleon cu Maria Luiza la Viena (11 mar-
tie 1810); pl. II/14
b) D = 28,5 mm; G = 8,80 g; argint; f. bine conservată;
c) Av.: NAPOLEONIS GALL. IMP. ET M. LVDOV. FRANC. A. IMP.
F.A.A.; în exergă: FELICIBVS NVPTIIS; două torțe unite printr-o
panglică; cerc perlat;
Rv.: cunună de trandafiri și de ramuri de palmier; între ele, sus, o stea
în opt colțuri; în câmp: VOTA/ PVBLICA; VINDOB. XI. MART.
MDCCCX.; cerc perlat;
d) Tournour, 71/386; Willmann, 39/631; Julius, 137/2251; Călian-Jude, 153/211;
e) inv. N 56452.

1811

20. a) Medalie pentru nașterea regelui Romei (20 martie 1811); pl. III/15;
b) D = 49,0 mm; G = 27,27 g; argint; f. bine conservată;
c) Av.: STUCKHART.; semicircular: NAPOLEON I GALL. IMP. ITAL:
REX. ET M. LVDOVICA ARCHI: AVST.; în câmp: pe fulger ac-
vila cu aripile desfăcute privind spre stânga. Deasupra aripilor acvi-
lei două medalioane. În cel din stânga cap dreapta laureat Napo-
leon. Medalionul său este ocrotit de o ramură de laur. În medalio-
nului din dreapta cap stânga Maria Luiza cu diademă. Medalionul său
este ocrotit de o ramură de trandafiri. Între cele două medalioane o
torță aprinsă. Deasupra medalioanelor coroană;
Rv.: ST.; sus semicircular: NOVAM ACCIPE SPEM ORBIS.; în exergă:
REX ROMAE NATVS/ DIE XX MARTII/ MDCCCXI.; în câmp:
Maria Luiza așezată pe un tron (spre dreapta) îl primește din par-

tea Victoriei (personaj masculin având doar o eșarfă, cunună de flori pe cap și înaripat) pe regele Romei. Tronul este decorat cu o acvilă în zbor;

d) fără determinator;

e) inv. N 56805.

1813

21. Medalie pentru victoria de la Leipzig (18—19 octombrie 1813; medalie a fost emisă de Austria sau Prusia); pl. III/16;
 - b) D = 33,1 mm; G = 10,33 g; metal comun aurit (?); f. bine conservată;
 - c) Av.: IETTON; STETNER; circular: FRANZ. I: KAIS F.R.V: OESTER-REICH rozetă ALEXANDER KAISER. V: RUSSLAND rozetă; în câmp: busturi afrontate Francisc I (spre dreapta) și Alexandru I (spre stânga); cerc perlat;
 - Rv.: L; semicircular: DIE ENTSCHIED: SCHLACHT DER ALLIIRTEN BEY LEIPZIG.; în exergă: DEN 18—19. OCT:/ 1813.; în câmp: scenă de luptă în fața Leipzicului. În planul doi orașul. Sus acvila cu aripile desfăcute, încoronată, privind spre stânga, ține în gheara dreaptă sceptrul iar în stânga crucea. Cerc perlat;
 - d) fără determinator;
 - e) inv. N 56453.
22. a) Medalie pentru victoria de la Leipzig (18—19 octombrie 1813; medalie a fost emisă de Austria sau Prusia);
 - b) D = 32,8 mm; G = 10,80 g; metal comun; bine conservată, cu inel de prindere;
 - c) Av. și Rv. idem cu nr. 21;
 - d) fără determinator;
 - e) inv. N 56454.
23. a) Medalie pentru victoria de la Leipzig (18—19 octombrie 1813; medalie a fost emisă de Austria sau Prusia);
 - b) D = 33,0 mm; G = 14,50 g; metal comun; mediocru conservată, cu inel de prindere;
 - c) Av. și Rv. idem cu nr. 21;
 - d) fără determinator;
 - e) inv. N 56455.

1814

24. a) Medalie pentru intrarea solemnă a aliaților în Paris (31 martie 1814; medalie a fost emisă în Austria sau Prusia); pl. III/17;
 - b) D = 31,9 mm; G = 15,98 g; metal comun; bine conservată;
 - c) Av.: Stettner: f.; IETTON; circular: stea ALEXANDER. I. KAI: V: RUSSLAND. FRANZ. I. K. V. OESTER: FR: WIL: III KÖ: V. PREUSSEN; în câmp: busturile celor trei învingători;
 - Rv.: sus semicircular: EINZUG IN PARIS.; în exergă: DEN 31 MÆRZ/ 1814; în câmp: intrarea solemnă, pe sub arc de triumf a armatelor aliate în Paris;
 - d) fără determinator;
 - e) inv. N 56808.
25. a) Medalie-decorație în formă de cruce pentru victoriile din 1813—1814; pl. III/18;
 - b) D = 21,7 mm; G = 9,13 g; metal comun; f. bine conservată (cu inel de prindere);
 - c) Av.: pe brațele crucii: PRINCEPS ET PATRIA; sus: GRATI; jos: FRANC./ IMP. AUG.; între brațele crucii frunze de stejar;
 - Rv.: pe brațele crucii: LIBERTATE ASSERTA; sus: EUROPÆ; jos: MDCCCXIII/MDCCCXIV.; pe brațul de sus al crucii, cu tuș roșu, vechiul număr de inventar 1320;
 - d) fără determinator;
 - e) inv. N 56460.

26. a) Medalie pentru victoriile din 1813—1814;
 b) D = 36,3 mm; G = 10,64 g; bronz; bine conservată;
 c) Av.: numele gravorului indescifrabil; în medalioane: cap dreapta laureat Francisc I, Alexandru I și Frederic Wilhelm III; între medalioane ramuri de stejar, de laur și de palmier; pl. III/19;
 Rv.: [OEST] REICHS VATER/ [...] DIE BILDRE RECHTE/ DEM VEREINE/ DER BEFREIUNGS=MAECHTE/ 1813./ UND ES SPIEST DURCH/ DIESEN BUND/ FRIED UND HEIL DEN/ FRIDEN=RUND./ 1814.; spre dreapta ramură de laur, spre stânga ramură de stejar;
 d) fără determinator;
 e) inv. N 56807.
- 1815
27. a) Medalie (jeton) pentru cucerirea Aquileei (2 mai 1815);
 b) D = 18,5 mm; G = 2,21 g; argint (?); f. bine conservată;
 c) Av.: cerc perlat; în cunună de lauri trofee de război: armură, steaguri, spadă și coif; pl. III/20;
 Rv.: cerc perlat; în câmp: AQUILA/ BESETZT/ DURCH F.M.L./ G. NUGENT/ AM 2. MAI/ 1815.;
 d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 156/226;
 e) inv. N 56231.
28. a) Medalie (jeton) pentru cucerirea Aquileei (2 mai 1815);
 b) D = 12,2 mm; G = 0,60 g; argint (?); bine conservată;
 c) Av. și Rv. idem cu nr. 27 (cu excepția cercului perlat);
 d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 156/226 (cu excepția diametrului);
 e) inv. N 56232.
29. a) Medalie (jeton) pentru asediul de la Tolentino (2—3 mai 1815);
 b) D = 12,1 mm; G = 0,77 g; argint (?); bine conservată;
 c) Av.: idem cu nr. 27 (cu excepția cercului perlat);
 Rv.: în câmp: SIEG/BEI TOLENTINO/ DURCH F.M.L./ B. BIANCHI/ AM 2—3 MAI/ 1815.;
 d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 157/227;
 e) inv. N 56233.
30. a) Medalie (jeton) pentru cucerirea Romei; (3 mai 1815);
 b) D = 18,5 mm; G = 1,85 g; argint (?); bine conservată;
 c) Av.: idem cu nr. 27;
 Rv.: cerc perlat; în câmp: ROM/ BESETZT/ DURCH F.M.L. / G. NUGENT/ AM. 3. MAI/ 1815.;
 d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 157/228;
 e) inv. N 56234.
31. a) Medalie (jeton) pentru cucerirea Romei (3 mai 1815);
 b) D = 12,1 mm; G = 0,61 g; argint (?); bine conservată;
 c) Av. și Rv. idem cu nr. 30 (cu excepția cercului perlat);
 d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 157/228 (cu excepția diametrului);
 e) inv. N 56235.
32. a) Medalie pentru confirmarea fidelității Veneției față de Austria (7 mai 1815);
 b) D = 23,0 mm; G = 4,81 g; argint (?); f. bine conservată;
 c) Av.: circular: FRANCISCVS AVSTR. IMP. HVN. BOH. LONGOB. VENET. GAL. ET LOD. REX. A. A.; în câmp: două scuturi. Pe cel din stânga un șarpe încoronat, încolăcit, înghite un om. Pe cel din dreapta, un leu înaripat. Deasupra scuturilor coroana Italiei. Sub scuturi o ancoră și un fier de plug; pl. III/21;
 Rv.: în câmp sub o coroană: FIDES NOVI REGNI/ SACRAMENTO FIRMATA/ VENETIIS/ DIE VII. MAI/MDCCCXV.;
 d) fără determinator;
 e) inv. N 56225.
33. a) Medalie pentru confirmarea fidelității Veneției față de Austria (7 mai 1815);

- b) D = 23,0 mm; G = 4,84 g; argint (?); bine conservată, legendă parțial ilizibilă pe Rv.;
- c) Av. și Rv. idem cu nr. 32;
- d) fără determinant;
- e) inv. N 56226.
34. a) Medalie (jeton) pentru cucerirea localității Popoli (11 mai 1815);
- b) D = 18,5 mm; G = 2,09 g; argint (?); bine conservată;
- c) Av.: idem cu nr. 27;
Rv.: cerc perlat; în câmp: GEFECHT/ BEI POPOLI/ DURCH F.M.L./ ECKHARD/ AM 11 MAI/ 1815.;
- d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 157/229;
- e) inv. N 56236.
35. a) Medalie (jeton) pentru cucerirea localității Popoli (11 mai 1815);
- b) D = 12,1 mm; G = 0,57 g; argint (?); bine conservată;
- c) Av. și Rv. idem cu nr. 34 (cu excepția cercului perlat);
- d) Julius 198/3301; Călian-Jude, 157/229;
- e) inv. N 56237.
36. a) Medalie pentru confirmarea fidelității Milanului față de Austria (15 mai 1815);
- b) D = 22,0 mm; G = 3,84 g; argint (?); bine conservată; axa 6;
- c) Av.: idem cu nr. 32;
Rv.: în câmp sub o coroană: FIDES NOVI REGNI/ SACRAMENTO FIRMATA/ MEDIOLANI. XV. MAII/ MDCCCXV.;
- d) Călian-Jude, 157/230;
- e) inv. N 56227.
37. a) Medalie pentru confirmarea fidelității Milanului față de Austria (15 mai 1815);
- b) D = 22,0 mm; G = 3,82 g; argint (?); bine conservată; axa 6;
- c) Av. și Rv. idem cu nr. 36;
- d) Călian-Jude, 157/230;
- e) inv. N 56228.
38. a) Medalie pentru confirmarea fidelității Milanului față de Austria (15 mai 1815);
- b) D = 22,0 mm; G = 4,92 g; bronz; bine conservată; axa 6;
- c) Av. și Rv. idem cu nr. 36;
- d) Călian-Jude, 157/230;
- e) inv. N 56229.
39. a) Medalie (jeton) pentru cucerirea orașului St. Germain (16 mai 1815);
- b) D = 18,6 mm; G = 2,20 g; argint (?); bine conservată;
- c) Av. idem cu nr. 27;
Rv.: cerc perlat; în câmp: GEFECHT/ BEI/ ST GERMANO/ DURCH F.M.L./ G. NUGENT/ AM 16. MAI/ 1815.;
- d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 157/231;
- e) inv. N 56238.
40. a) Medalie (jeton) pentru cucerirea orașului St. Germain (16 mai 1815);
- b) D = 12,0 mm; G = 0,58 g; argint (?); bine conservată;
- c) Av. și Rv. idem cu nr. 39 (cu excepția cercului perlat);
- d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 157/231 (cu excepția diametrului);
- e) inv. N 56239.
41. a) Medalie (jeton) pentru cucerirea Neapolelui (23 mai 1815);
- b) D = 18,3 mm; G = 1,75 g; argint (?); bine conservată;
- c) Av.: cerc perlat; în exergă: ΝΕΟΠΟΛΙΤΩΝΑΙ; în câmp: taur cornu-pet spre dreapta. Tot spre dreapta, zeița Victoria în zbor așează cununa de lauri pe capul taurului; pl. III/22;
Rv.: cerc perlat; în câmp: NEAPEL/ NACH EINEM/ SECHSWOCHENT=/ LICHEN FELDZUG/ AN F.M.L./B. BIANCHI/ UBERGEBEN/ DEN 23. MAI/ 1815.;
- d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 157/232;
- e) inv. N 56240.

42. a) Medalie (jeton) pentru cucerirea Neapolelui (23 mai 1815);
 b) D = 18,3 mm; G = 1,88 g; argint (?); bine conservată;
 c) Av. și Rv. idem cu nr. 41;
 d) Julius, 198/3301; Călian-Jude 157/231;
 e) inv. N 56241.
43. a) Medalie (jeton) pentru cucerirea Neapolelui (23 mai 1815);
 b) D = 12,1 mm; G = 0,74 g; argint (?); f. bine conservată;
 c) Av. și Rv. idem cu nr. 41 (cu excepția cercului perlat);
 d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 157/232 (cu excepția diametrului);
 e) inv. N 56242.
44. a) Medalie (jeton) pentru victoria de la Belle Alliance (18 iunie 1815; emisă de Austria sau Prusia);
 b) D = 18,4 mm; G = 1,91 g; argint (?); f. bine conservată;
 c) Av.: cerc perlat; în câmp, pe o spadă dispusă orizontal, ramură de laur și coif având în vârf o bufnită; pl. III/23;
 Rv.: cerc perlat; în câmp: SIEG/ BEI BELLE/ ALLIANCE/ DURCH HERZOG/ V. WELLINGTON/ UND FÜRSTEN/ V. BLÜCHER/ AM 18. JUNI/ 1815.;
 d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 158/233;
 e) inv. N 56243.
45. a) Medalie (jeton) pentru victoria de la Belle Alliance (18 iunie 1815; emisă de Austria sau Prusia);
 b) D = 12,2 mm; G = 0,81 g; argint (?); bine conservată;
 c) Av. și Rv. idem cu nr. 44 (cu excepția cercului perlat);
 d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 158/233 (cu excepția diametrului);
 e) inv. N 56244.
46. a) Medaile (jeton) pentru predarea Parisului (6 iulie 1815; emisă de Austria sau Prusia);
 b) D = 18,5 mm; G = 1,92 g; argint (?); f. bine conservată;
 c) Av.: cerc perlat; în câmp, în fața unui arc de triumf, un soldat în uniformă romană, cu cască, merge spre dreapta, având în mână dreaptă o lance și pe umărul stâng un stindard cu acvila; pl. III/24;
 Rv.: în câmp: PARIS/ NACH EINEN/ DREIWOCHENT=/LICHEN FELDZUG/ AN DIE/ VERBÜNDETEN/ HEERE/ ÜBERGEBEN/ DEN 6. JULI/ 1815.;
 d) Julius 198/3301; Călian-Jude, 158/234;
 e) inv. N 56245.
47. a) Medalie (jeton) pentru predarea Parisului (6 iulie 1815; emisă de Austria sau Prusia);
 b) D = 12,1 mm; G = 0,78 g; argint (?); f. bine conservată;
 c) Av. și Rv. idem cu nr. 46;
 d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 158/234 (cu excepția diametrului);
 e) inv. N 56246.
48. a) Medalie (jeton) pentru capitularea orașului Grenoble (9 iulie 1815);
 b) D = 18,4 mm; G = 1,91 g; argint (?); f. bine conservată;
 c) Av.: idem cu nr. 44;
 Rv.: cerc perlat; în câmp: GRENOBLE/ AN G.D.C. / B. FRIMONT/ ÜBERGEBEN/ DEN 9. JULI/ 1815.;
 d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 158/235;
 e) inv. N 56247.
49. a) Medalie (jeton) pentru capitularea orașului Grenoble (9 iulie 1815);
 b) D = 12,1 mm; G = 0,80 g; argint (?); f. bine conservată;
 c) Av. și Rv. idem cu nr. 48 (cu excepția cercului perlat);
 d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 158/235 (cu excepția diametrului);
 e) inv. N 56248.
50. a) Medalie (jeton) pentru capitularea Lyonului (12 iulie 1815);
 b) D = 12,2 mm; G = 0,79 g; argint (?); f. bine conservată;
 c) Av. idem cu nr. 49 (cu excepția cercului perlat);
 Rv.: în câmp: LYON/ AN G.D.C./B. FRIMONT/ ÜBERGEBEN/ DEN 12. JULI/ 1815.;

- d) Julius, 1983301; Călian-Jude, 158/236 (cu excepția diametrului);
e) inv. N 56249.
51. a) Medalie (jeton) pentru pacea de la Paris (20 noiembrie 1815);
b) D = 18,4 mm; G = 2,00 g; argint (?); bine conservată;
c) Av.: în câmp: Pax în picioare privind spre stânga. Cu mâna dreaptă dă foc trofeelor de război iar în mâna stângă ține cornul abundenței.
Exerga lisă; pl. III/25;
Rv.: în câmp: FRIEDE/ DER/ VERBÜNDETEN/ MÄCHTE/M. FRANK-
REICH/ GESCHLOSSEN/ ZU PARIS/ DEN 20. NOV./ 1815.;
d) Julius, 198/3301; Călian-Jude, 158/237;
e) inv. N 56250.
52. a) Medalie (jeton) pentru pacea de la Paris (20 noiembrie 1815);
b) D = 12,1 mm; G = 0,80 g; argint (?); bine conservată;
c) Av. și Rv. idem cu nr. 51;
d) Julius, 198 3301; Călian-Jude, 158/237 (cu excepția diametrului)
e) inv. N 56251.
53. a) Medalie (jeton) de mulțumire din partea aliaților pentru Francisc I (1815);
b) D = 12,4 mm; G = 0,74 g; argint (?); bine conservată;
c) Av.: circular: FRANCISCVS I. IMPERATOR. AVSTRIAE.; în câmp: cap dreapta laureat Francisc I;
Rv.: în câmp: DER/ GLORREICHE/ FRIEDEN/ VON 1815. IST DER/ HOHEN VERBÜ: / DETEN SIEGER/ LOHN.;
d) fără determinant;
e) inv. N 56252.
54. a) Medalie (jeton) de mulțumire din partea aliaților pentru Francisc I (1815);
b) D = 12,2 mm; G = 0,58 g; argint (?); bine conservată;
c) Av. și Rv. idem cu nr. 53;
d) fără determinant;
e) inv. N 56253.
55. a) Medalie pentru vizita lui Francisc I la Milano (31 decembrie 1815); pl. IV/26;
b) D = 42,3 mm; G = 35,33 g; bronz; bine conservată;
c) Av.: VASSALLO F.; circular: FRANCISCO I. AVSTRIACO PIO AVG. FELICI; în câmp: cap stânga laureat Francisc I;
Rv.: L. MANFREDINI F.; sus semicircular: ADVENTV AVGVSTI FAVSTISSIMO; în exergă: ORDO ET POPVLVS MEDIOL./DIE XXXI. DECEMBRIS/ MDCCCXV; în câmp: Francisc I laureat, în costum roman, călare spre stânga, are mâna dreaptă întinsă înainte. În fața calului, Milano, reprezentat de o femeie în costum roman, cu coroană turelată, se sprijină cu mâna dreaptă pe un scut cu stema Milanului (șarpe încolăcit cu coroană deasupra capului), iar mâna stângă este ridicată și îndreptată spre Francisc I;
d) fără determinant;
e) inv. N 56811.
- 1816**
56. a) Medalie pentru Maria Luiza, arhiducesă de Austria și ducesă de Parma (1816);
b) D = 23,3 mm; G = 5,85 g; argint; f. bine conservată;
c) Av.: circular: M. LVDOV. ARCH. AVSTR. D. G. PARM. PLAC. ET. VAST. DVX.; în câmp: bust stânga Maria Luiza cu diademă și cunună de lauri; pl. IV/27;
Rv.: în cunună de laur: ADVENTV./ PRINCIPIS. SVAE/ PARMA./ VOTI. COMPOS./ A. MDC CCXVI;
d) fără determinant;
e) inv. N 56254.
57. a) Medalie (jeton) pentru cancelarul von Metternich (1816); pl. IV/28;

- b) D = 11,5 mm; G = 0,54 g; argint; f. bine conservată;
- c) Av.: circular: CLEM. WENC. LOTA. F. V. METTERNICH. W.; în câmp: bust stânga Metternich;
- Rv.: circular: KRAFT IM REICHT 1816.; în câmp: scut cu blazonul familiei Metternich (?) având deasupra coroană;
- d) fără determinant;
- e) inv. N 56255.

1810

58. a) Copie după medalia pentru căsătoria lui Napoleon cu Maria Luiza la Viena (11 martie 1810); pl. IV/29;
- b) D = 46,2 mm; G = 43,90 g; metal comun; bine conservată;
 - c) Av.: I. HARNISCH F.; semicircular: NAPOLEON GALL. IMP. ITALIAE REX. M. VDOVICA FRANC. AVST. IMP. FIL. A. A.; în câmp: busturi afrontate Napoleon laureat (spre dreapta) și Maria Luiza cu diademă (spre stânga). Sub bustul lui Napoleon ramură de laur, sub cel al Mariei Luiza ramură de trandafir;
 - Rv.: [F. ZEICHNER F.]; sus semicircular: FELICIBVS NVPTIIS.; în exergă: VINDOB. XI. MARTII/ MDCCX.; în câmp: între două torțe aprinse Austria, reprezentată de o femeie încoronată având în mână stângă sceptrul cu vulturul bicefal, este așezată (spre stânga), pe un scaun decorat cu două cununi de lauri. În fața ei, urcat pe un scaun, un Amoraș ține un scut pe care scrie: [VOTA PVBLI/CA]. În spatele Amorașului un coș cu trandafiri;
 - d) Tourneur, 71/588; Willmann, 38/629 (var. argint); Julius, 137/2247; (var. aur); Călian-Jude, 161/245;
 - e) inv. N 56804.

MEDALII DIN EPOCA NAPOLEONIANĂ EMISE DE PRUSIA

1813

59. a) Medalie pentru victoria de la Hanau (30 octombrie 1813); pl. IV/30;
- b) D = 33,3 mm; G = 11,55 g; metal comun; mediocr conservată;
 - c) Av.: IETTON/L.; semicircular: BÜNDNISS DER DREI ALLIIRTEN MONARCHEN.; în câmp: trei soldați (cei trei învingători?). Cel din centru în picioare din față îi ține de mână pe ceilalți doi care se găsesc în stânga și dreapta sa. Cerc perlat;
 - Rv.: semicircular: DEÜSCHLAND DURCHMÜTHU EIN: BEFRTIT; în exergă: VINDOB. XI. MARTII/MDCCCX.; în câmp: între două torțe fundal imaginea unui oraș și nori de fum. Sus două acvile zburând spre dreapta. Cea din dreapta are în gheare fulgerul fiind urmărită de cea din stânga care este încoronată. Cerc perlat;
 - d) fără determinant;
 - e) inv. N 56456.
60. a) Medalie (jeton) pentru eliberarea orașului Bremen (4 noiembrie 1813);
- b) D = 15,0 mm; G = 1,19 g; argint; bine conservată, prezintă două perforații ulterioare;
 - c) Av.: circular: HE[ER]E GOTT SEGNETE DIE VEREINIGTEN; în câmp: Victoria mergând spre stânga ține în mâinile întinse înaintea o spadă și o cunună de lauri; cerc perlat; pl. IV/31;
 - Rv.: cerc perlat; în câmp: BEFREIUNG/ VON/ BREMEN/ D. 4 NOV./ 1813;
 - d) fără determinant;
 - e) inv. N 56221.

1814

61. a) Medalie pentru țarul Alexandru I și generalul Wittgenstein (1814);
- b) D = 26,3 mm; G = 4,35 g; metal comun; bine conservată;

- c) Av.: I.; semicircular: ALEXANDER KAI: V. RUSSLAND.; în câmp: bust dreapta Alexandru I; cerc perlat; pl. IV/32;
 Rv.: în exergă: IETTON; semicircular: GENERAL GRAF V: WITTGENSTEIN; în câmp: generalul Wittgenstein călare pe un cal în galop (spre stânga), cu spada îndreptată spre înainte în mâna dreaptă; cerc perlat;
 d) fără determinant;
 e) inv. N 96465.

1838

62. a) Medalie pentru jubileul de 25 de ani de la victoria de la Leipzig și ridicarea mausoleului generalului Schwarzenberg (18 octombrie 1838); pl. IV/32;
 b) D = 32,0 mm; G = 12,81 g; argint; f. bine conservată;
 c) Av.: sus: GOTT WAR MIT IHNEN.; jos: ZUM XXV. IUBILAEUM/ DER SCHLACHT BEI LEIPZIG; în câmp: deasupra unui lanț întrerupt, pe ramuri de laur spre dreapta și spre stânga trofee de război și steaguri. Peste trofee, în cunună de laur, o coroană. Deasupra, spre stânga, bust Alexandru I, Francisc I și Frederic Wilhelm III;
 Rv.: E.H.R.F: L.S.D. sus: DEN NAMEN SCHWARZENBERGS.; în exergă: ERRICHTET AM/ 18. OCTOBER/ 1838.; în câmp: sarcofag impunător având deasupra o spadă și o coroană funerară. Lateral, pe partea dreaptă a sarcofagului o cunună de lauri. Pe sarcofag: GEBOREN/ 15. APRIL 1771/ GESTORBEN/ 15. OCTOB. 1820;
 d) fără determinant;
 e) inv. N 56489.
63. a) Medalie pentru jubileul de 25 de ani de la victoria de la Leipzig și ridicarea mausoleului generalului Schwanzenberg (18 octombrie 1813);
 b) D = 32,1 mm; G = 17,99 g; bronz; f. bine conservată;
 c) Av. și Rv. idem cu nr. 62;
 d) fără determinant;
 e) inv. N 56490.

MEDALII DIN EPOCA NAPOLEONIANĂ EMISE DE REGATUL UNIT AL ȚĂRILOR DE JOS ȘI ANGLIA

1814

64. a) Medalie pentru revenirea lui Wilhelm de Orania Nassau la Amsterdam (1814);
 b) D = 23,0 mm; G = 4,62 g; bronz; bine conservată;
 c) Av.: circular: WILLEM D.G.G. PRINS VAN ORANJE NASSAU motiv floral; în câmp: cap stânga Wilhelm de Orania Nassau; pl. IV/34;
 Rv.: circular: SOUVEREN VORST DER VEREENIGDE NEDERLANDEN motiv floral; în câmp, în cunună: GEHULDIGD/ TE/ AMSTERDAM/ MDCCCXIV.;
 d) fără determinant;
 e) inv. N 56224.

1815

65. a) Medalie pentru Wilhelm de Nassau, rege al Belgiei și mare duce de Luxemburg, salvator al Patriei (1815);
 b) D = 23,7 mm; G = 4,60 g; bronz; bine conservată;
 c) Av.: numele gravurului greu lizibil, posibil JAN DE DODRECHT; circular: WILH. NASS. BELG. REX. LUXEMB. M. DUX; în câmp: cap dreapta Wilhelm de Nassau; pl. IV/35;

PLANŞA I

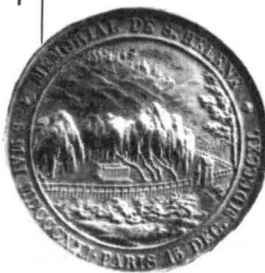
1

2

3

4

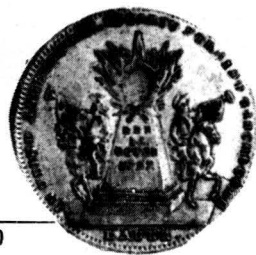
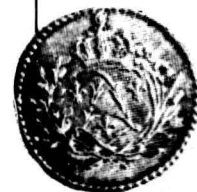
5

6

PLANŞA II

7

8

9

10

12

11

14

PLANȘA III

15

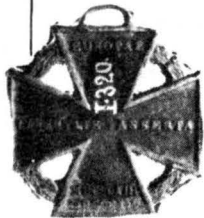
16

17

18

19

21

20

22

23

25

24

PLANŞA IV

26

27

28

29

31

33

30

32

36

34

35

Rv.: în cunună de lauri: PATR. SAL./ REG. E[T] [OR]D./ SOLEN.
[SACRA]M./ ASSERTA./ MDCCCXV.;

d) fără determinator;

e) inv. N 56230.

66. Medalie pentru mareșalul Wellington (Anglia, 1805); pl. IV/36;

b) D = 27,8 mm; G = 5,82 g; bronz; bine conservată; axa 6;

c) Av.: circular: FIELD MARSHAL WELLINGTON; în câmp: bust stânga mareșalul Wellington; cerc perlat;

Rv.: sus: HIBERNIA; jos: 1805; în câmp: liră având deasupra o coroană (blazonul familiei Wellington?);

d) fără determinator;

e) inv. N 56449.

COLECȚIA DE INSIGNE ALE PUTERILOR CENTRALE DIN PATRIMONIUL MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A TRANSILVANIEI

În anul 1941, Muzeul Național Ardelean din Cluj (Erdélyi Nemzeti Múzeum) primea o donație din partea lui Ugron István, constând în principal dintr-o colecție de 92 de insigne și 6 cocarde, majoritatea din perioada primului război mondial. Astăzi, cele 98 de piese se află în patrimoniul muzeului de istorie clujean, fiind înregistrate în registrul de evidență „M₂” la pozițiile M9576-M9674. Lucrările de înregistrare și prelucrare efectuate asupra acestui material ne-au prilejuit și actuala tentativă de prezentare și valorificare istoriografică a sus-numitei colecții.

Cu privire la donator, se poate aminti faptul că Ugron István, născut în 1862, a parcurs o importantă carieră diplomatică în serviciul Austro-Ungariei, îndeplinind între anii 1887—1918 diferite misiuni, la Smirna, Veneția, New-York, Tbilisi, Alexandria și București. Între 1911 și 1913 este ambasador la Belgrad, iar din 1916 reprezentant diplomatic al monarhiei la Varșovia, pe lângă regatul polonez constituit de Puterile Centrale în teritoriile ocupate pe seama Rusiei — perioadă care se reflectă și în colecția sa de insigne. În 1918 Ugron se întoarce în Ardeal, unde activează în anii '20 ca președinte al Partidului Maghiar din România (Országos Magyar Párt) și al Societății Muzeului Ardelean (Erdélyi Múzeum Egyesület)¹. În 1941, când face donația sa Muzeului Național Ardelean reconstituit la Cluj în urma ocupației maghiare a nord-vestului Transilvaniei, avea 79 de ani. Fără îndoială, pentru bătrânul magnat, adunarea colecției sale și donarea ei erau expresia unor sentimente de nostalgie și, din punctul său de vedere, de patriotism.

În privința aspectului, cele 98 de piese ale colecției au formele și dimensiunile obișnuite ale unor insigne, desigur foarte variate. Dimensiunile se plasează între 3,5—4 cm pentru cele mai mari și 0,5 cm pentru cele mărunte, de formă rotundă, ovală, pătrată, romboidală, hexagonală etc. Formele multora figurează reprezentări diverse și ingenioase, cel mai adesea de cruce (la unele brațele crucii sunt legate cu o cunună de lauri), de steag, de scut, de creangă de brad, de vultur, de floare sau frunză.

Materialul din care sunt confecționate este metalul alb și mai ales galben (arama); majoritatea sunt emailate în diverse culori, iar unele au incluse și bucăți de material ceramic (porțelan) sau textil (catifea și mătase). Cele mai multe sunt insigne cu ac, dar se întâlnesc și insigne de

¹ Erdélyi Lexikon, Oradea, 1928, p. 297—298; Magyarország Története, vol. VIII, Bdp., 1976, p. 1285.

butonieră. Grosimea și soliditatea acelor și a elementelor de prindere pentru ace și butoniere (existentă în pofida faptului că altfel insignele sunt realizate cu multă măiestrie și finețe a execuției) arată că materialul ideal pentru prinderea lor trebuie să fi fost în primul rând postavul gros al uniformelor militare.

Desigur, elementul cel mai important al acestor insigne este dat de reprezentările pe care le figurează, atât prin formă, cât și prin culoare, desen, efigii și reprezentări în relief sau inscripții. Valoarea lor este atât de ordin estetic, deoarece multe piese sunt deosebit de frumoase, mici bijuterii, prin colorit și execuție, în pofida materialului „ordinar” și a producției de serie; cât și de ordin istoric, datorită mesajului propagandistic uneori nebănuț de bogat și complex pe care îl pot conține micuțele plăcuțe de metal, grăitor atât pentru destinatarii contemporani, cât și pentru istoricul de astăzi.

Cromatică insinelor reproduce de regulă culorile naționale ale statelor din blocul Puterilor Centrale: negru-alb-roșu pentru Germania, negru-galben pentru Austria, roșu-alb-verde pentru Ungaria, roșu, cu steaua și semiluna, pentru Turcia. Sunt situații în care pe o insignă apar doar culorile unei singure țări, sau a două dintre acestea, dar de cele mai multe ori culorile tuturor aliaților figurează îngemănate pe aceeași insignă, în combinații deosebit de sugestive și ingenioase, de mare efect, cum este cazul florii cu petale în culorile aliate, având în mijloc semiluna turcească, sau al crucii care poartă pe fiecare braț câte un steag național, iar în centru are efigiile împăraților german și austro-ungar (planșa nr. 1, mijloc).

De multe ori insignele redau alături de culorile acestor state și stemele lor, sau alte simboluri naționale, în aceeași manieră de alăturare sau amalgamare care să sugereze alianța. Întâlnim vulturul bicefal austriac și vulturul german (de multe ori alăturati sau flankând o reprezentare centrală), crucea dublă angevină sau scutul cu stema maghiară, semiluna și steaua Turciei, vulturul și crucea albă pe scut roșu ale Cehiei, vulturul polonez, crucea germană și drapelul *Reich*-ului german, drapelul bulgar etc.

Unele reprezintă, în efigie, portretele împăraților Franz-Joseph și Wilhelm al II-lea (de regulă alăturați), altele pe *Kronprinz*-ul Friedrich sau pe Conrad von Hoetzendorf, șeful Marelui Stat-Major al armatei austro-ungare. O serie de insigne poartă diverse legende și înscrisuri, majoritatea în limba germană. O parte au înscrisi diverși ani (1914, 1915, 1916), devize (de exemplu: „Einig und Treu” — „unit și credincios”) sau inițialele celor doi împărați, altele comemorează victorii militare, cum ar fi ocuparea Belgradului, a Varșoviei și Ivangorodului, menționând și datele evenimentelor respective. O insignă, reprezentând cele șapte turnuri ale Transilvaniei, vulturul maghiarilor, precum și soarele și luna secuilor, poartă inscripția în limba maghiară „Pentru Transilvania” („Erdélyért”), ceea ce ne face să credem că ar putea fi în legătură cu ofensiva românească din vara anului 1916, constituind un apel destinat să motiveze psihologic efortul de război maghiar în această direcție.

Toate reprezentările discutate până acum îndeplinesc de altfel această funcție propagandistică, având menirea să ofere prin mesajul lor o moti-

vație emoțională, să îmbărbăteze pe ostaș și, în general, pe oricare virtual purtător al acestor insigne și susținător al efortului de război al Puterilor Centrale. Motivarea psihologică a soldaților, trezirea unor sentimente de patriotism, fidelitate și mândrie militară reprezenta o necesitate a războiului modern conștientizată pe deplin de cercurile de decizie militară și propagandistică. În plus, pentru state plurietnice ca Austro-Ungaria era cu atât mai necesară și dificilă găsirea unor simboluri comune, care să-i îmbărbăteze pe ostașii de origini diferite și să le ofere o motivație patriotică. Este cunoscut în acest sens faptul că la începutul războiului, în 1914, unităților militare din armata austro-ungară formate din români li s-a permis să poarte tricolorul și alte simboluri naționale românești, să intoneze cântece naționale, până atunci interzise².

În mod analog, arborarea la piept a culorilor și simbolurilor naționale, a portretelor suveranilor, comemorarea victoriilor obținute aveau scopul de a-l fortifica moral pe soldatul german, austriac sau maghiar. De o mare importanță credem că era alăturarea acestor simboluri naționale, figurată atât de frecvent în insigne, menită să sublinieze forța și coeziunea alianței. Ea trebuia să dea imbolduri emoționale unor ostași de origini atât de diferite, pentru a lupta cot la cot și pentru a identifica o solidaritate comună, de ordin simbolic, altfel destul de greu de sesizat pentru ei în obiectivele politico-militare ale Puterilor Centrale.

Foarte interesante în acest sens, datorită mesajului propagandistic deosebit de bogat și complex pe care îl conțin, sunt acele insigne care prin reprezentări și înscrisuri îl vizează pe inamic. Ele urmăreau, printr-un limbaj sugestiv, inducerea unor sentimente de ostilitate față de adversarii Puterilor Centrale, de natură să-i sensibilizeze pe ostași.

Astfel, trei insigne (planșa nr. 2, jos), reprezentând culorile și stemele Puterilor Centrale, poartă inscripția „Gott strafe England“, menită să-l desemneze pe inamicul principal, considerat responsabil pentru prelungirea războiului și izolat în fața coeziunii puterilor Triplei Alianțe. Această formulă era folosită de propaganda germană și pe frontul de vest, unde în fața tranșeele franceze se înălțau pancarte cu inscripția: „Gott strafe England; Frankreich, du bist betrogen“ („Dumnezeu să pedepsească Anglia; Franța, ai fost înșelată“)³. Într-una din insigne, inscripția încununează două personaje feminine alegorice, simbolizând alianța austro-germană (poartă fiecare câte un scut, cu vulturul bicefal, respectiv cel german), care își dau mâna și în același timp calcă în picioare un soi de balaur, cu aripi, figurat cu capul în jos și printre valuri, ca o reprezentare a perfidului Albion.

Un mesaj și mai nuanțat este conținut de cele patru insigne care vizează Italia (planșa nr. 2, sus), cu referire la momentul intrării acesteia în război, în 1915, percepută de foștii ei aliați ca o trădare. Pentru soldatul austriac, căruia frontul italian îi va pricinui mari suferințe, ele aveau, desigur, o mare importanță. Una dintre ele are figurat un pumn strâns, având deasupra înscrisul „Für dich, Italien“ („Pentru tine, Italia“), iar dedesubt „1915“, alta poartă inscripția „Schmach-Schande, Ita-

² *Unirea Transilvaniei cu România*, ed. a II-a, Buc., 1972, p. 432.

³ William Manchester, *Armeele lui Krupp*, Buc., 1973, p. 368.

lien!“ („Ocară și rușine, Italia!“). Într-o a treia insignă cuvintele „Treu-los“ („trădător“) și „Ehrlos“ („infam“) încadrează peninsula italiană, care are o sabie înfiptă în ea, în dreptul Romei; în afară de capitală, singurele puncte italiene marcate sunt orașele Milano și Veneția, ceea ce poate indica pretențiile austriece sau cel puțin direcții de urmat pentru ofensivele militare. În fine, a patra insignă anti-italiană reprezintă trei soldați alăturați, în uniformă maghiară, germană și austriacă, ostași cărora un al patrulea, probabil un bersalier, în verde, le înfige un pumnal în spate, moment în care el însuși este lovit de un fulger. Dedesubt, mențiunea „1915“, iar deasupra înscrisul „Bundestreue?“ („Loialitate de aliat?“).

Un alt grup de trei insigne (planșa nr. 3, stânga) prezintă o importanță aparte, deoarece e vorba de insigne poloneze, cu însemne aparținând regatului polonez „independent“ constituit de Puterile Centrale în noiembrie 1916, în teritoriile ocupate pe seama Rusiei. Știind că Ugron István a fost reprezentant diplomatic pe lângă guvernul acestui stat polonez, este posibil ca insignele să fi fost achiziționate la Varșovia. Două dintre ele reprezintă vulturul polonez, iar a treia un scut, timbrat cu o coroană, pe care sunt figurați vulturul polonez, un călăreț și un arhanghel. Culorile de bază sunt roșu-alb-albastru, iar două insigne poartă înscrisul în limba poloneză, „Boze zbaw Polske“ („Doamne izbăvește Polonia“).

În sens analog, alte trei insigne (planșa nr. 3, dreapta) figurează simboluri cehe (vulturul bicefal ceh, care, spre deosebire de cel austriac, nu ține sceptrul și globul în gheare, precum și crucea albă pe scut roșu), destinate să trezească sentimente de mândrie națională și acelor popoare care, deși lipsite de existență statală proprie, erau totuși chemate să sprijine cu entuziasm efortul de război comun.

În fine, cu privire la locul de proveniență al insinelor din această colecție se poate afirma că majoritatea sunt austro-ungare, o parte germane și poloneze. Există puține indicații referitoare la locul și condițiile lor de fabricație, ștanțate pe revers. O insignă comemorativă, dedicată ocupării Varșoviei, poartă mențiunea „Ausgabe („emisiunea“) N° 194 Wien“, oferind o idee despre locul apariției, dar și despre amploarea emisiunilor. Pe altele este ștanțată inscripția „Offizielle Kriegsfürsorge“ („Îngrijirea socială oficială pe timp de război“) sau „Kriegsfürsorgeamt“ („Oficiul pentru îngrijirea socială pe timp de război“), în timp ce pe mai multe figurează „Geschützt“ sau „Ges-Gesch“ (prescurtare de la „gesetzlich geschützt“), adică „ocrotit de lege“, „patentat“, ceea ce arată că emiterea și difuzarea insinelor era patronată de autoritățile oficiale, servind atât scopuri de propagandă, cât și de ajutor social, în strânsă relație.

Sperând că am izbutit să scoatem în evidență o parte din valoarea acestor piese, atât ca obiecte muzeale, cât și ca izvoare istorice importante pentru istoria mijloacelor de propagandă, apreciem că atare cer-

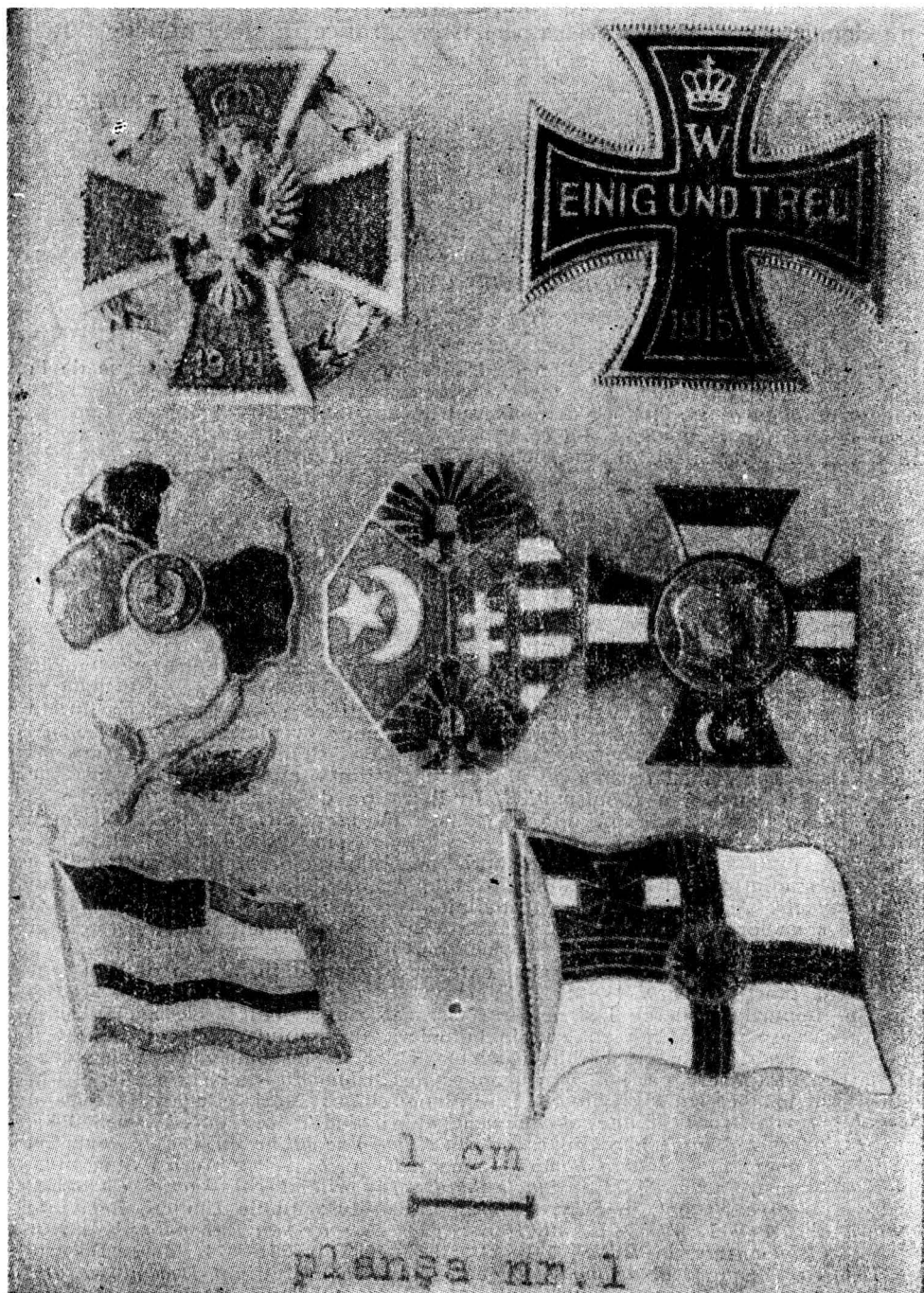
cetări pot oferi pe viitor rezultate interesante, stimulând conturarea unui domeniu specific de preocupări istoriografice în sfera atât de puțin cultivată a insignografiei și insignologiei⁴.

MITU MELINDA

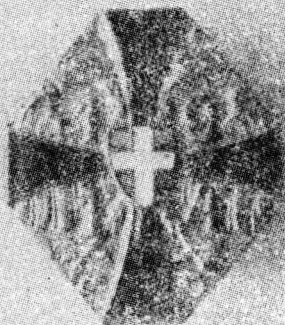
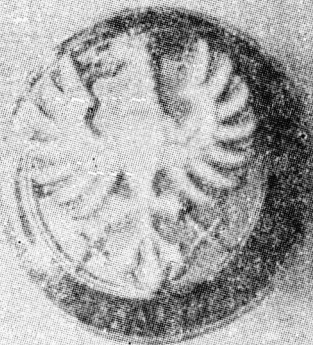
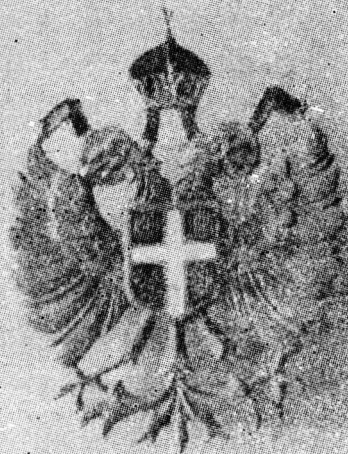
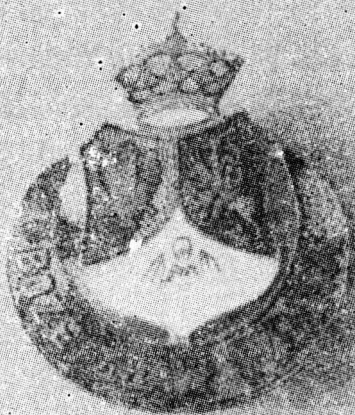
LA COLLECTION D'INSIGNES DES PUISSANCES CENTRALES DU MUSÉE NATIONAL D'HISTOIRE DE TRANSYLVANIE

L'article présente une collection de 98 insignes et cocardes de l'époque de la première guerre mondiale. Les pièces représentent d'habitude d'emblèmes, de couleurs et d'autres symboles nationaux autrichiens, allemands, hongrois, turques, bulgares, tchèques et polonais. La collection a une valeur esthétique et, en même temps, une importance scientifique, pour l'histoire de la propagande de guerre.

⁴ Nicolae Edroiu, *Introducere în Științele Auxiliare ale Istoriei*, Cluj, 1992, p. 156 definește insignele ca „obiecte de mici dimensiuni care au imprimată sau gravată pe o singură față un simbol heraldic, o reprezentare ce indică apartenența la o anumită organizație politică sau asociație cultural-științifică [...] Insigne se confecționează și cu prilejul unor manifestări științifice și se poartă pe durata desfășurării lor, precum și cu ocazia aniversării unor evenimente sau personalități cultural-politice”. *Insignografia*, care se ocupă cu studiul insinelor, este considerată o ramură mai recentă a *Medalisticii*, știință auxiliară care constituie la rândul ei o ramură a *Numismaticei*. În literatura de specialitate, medalile se bucură de o atenție mai susținută, existând atât corpusuri de medalii (George Buzdugan, Gheorghe Niculiță, *Medalii și plachete românești*, Buc., 1971), cât și numeroase studii aplicate, mai ales asupra medalieiilor și decorațiilor militare. Cu privire la studiul insinelor, întâlnim în bibliografia de specialitate și termenul de *Insignologie*. Aceasta ar putea fi definită, în mod sumar, mai curând ca o „știință a stemelor”, aflată în legătură strânsă cu *Heraldica*, definiție care este mai apropiată de accepțiunea inițială, de natură pur heraldică, a termenului „insignă”, aceea de „marcă distinctivă [...], semn exterior al demnității, al rangului, al gradului și al funcției” (Marcel Sturdza-Săucești, *Heraldica*, Buc., 1974, p. 128). Desigur, în timpurile moderne insignele nu mai reprezintă decât acele mici plăcuțe metalice care se poartă la piept sau la butonieră, dar faptul că ele au figurat și figurează adeseori simboluri heraldice, steme, culori și însemne ale statelor duce la această suprapunere parțială a termenilor de *Insignografie* și *Insignologie*. Din bibliografia mai recentă privitoare la insigne cităm: Maria Dogaru, *Aspirația poporului român spre unitate și independență oglindită în simbol*, Buc. 1981; idem, *Insignes et devises héraldiques attestant l'origine latine du peuple roumain*, în *Studi în onore di Leopoldo Sandri*, Roma, 1983, p. 443—456; Aurică Smaranda, Tudorică Stancu, *Medaliile și insignele bătute cu prilejul construcției Canalului Dunăre — Marea Neagră*, în *SCN*, 9, 1989, p. 105—108; Vitalie Umlauf, *Revoluția populară din 1784—1785 condusă de Horea, Cloșca și Crișan, reflectată în medalistică și insignografie*, în *BSNR*, 131—133, 1983—1985 p. 361—374; Maria Dogaru, Dan Demșea, *O mărturie insignologică de la Marea Unire din 1 Decembrie 1918*, în *RevMuzMon*, Seria muzee, 1988, nr. 10, p. 46—49; Ioan Marinescu, *Insigna Congresului de numismatică și arheologie de la Craiova din anul 1934*, în *BSNR* 131—133, 1983—1985, p. 415—417.

planşa nr. 3.

UN REMARCABIL OM DE CULTURĂ ȘI OMENIE
ION APOSTOL POPESCU
(1920—1984)

În noaptea de 23 ianuarie 1984, la Gherla, a pornit pe drumul fără întoarcere al veșniciei „... unul din cei mai prestigioși folcloriști și cercetători ai spiritualității noastre”¹, conf. univ. dr. Ion Apostol Popescu poet și prozator, publicist, istoric literar și de artă, pedagog și orator strălucit, membru fondator al Societății Scriitorilor din Transilvania (1946), membru al Uniunii Scriitorilor din România (1968)², membru al Asociației etnologilor someșeni „SAMUA” (1981) și al altor societăți culturale și științifice.

Născut la 6 martie 1920, din Maria și Apostol Popescu (silvicultor), în satul Scăuieni (com. Berislăvești), după școala primară la Robaia și Jiblea (Călimănești), începe școala Normală la Râmnicu Vâlcea, până în 1938, și o termină în 1940, la Școala normală „Andrei Șaguna” din Sibiu, unde lucra și ca pedagog în timp ce-și urma studiile superioare. În 1947, termină, cu „*Magna cum laude*”, Facultatea de Litere și Filozofie din cadrul Universității clujene refugiate la Sibiu din 1940 până în 1945. Teza cu care își va lua licența va fi „*Orizonturi mioritice în creația lui Constantin Brâncuși*”, îndrumător științific avându-l pe Lucian Blaga, de a cărui apreciere și intimitate se bucură³.

Până în 1963, Ion Apostol Popescu a lucrat ca profesor de limbă și literatură română la școlile pedagogice, de băieți și de fete, iar apoi la Liceul „Petru Maior”, din Gherla, după care, până la pensionare, în 1976, a fost lector și conferențiar universitar la catedra de Folclor literar și la cea de Limbă română veche și premodernă din cadrul Institutului Pedagogic din Târgu Mureș. În toți acești ani, I. A. Popescu, „Maestru” — cum îi spuneau toți elevii, studenții și colegii — s-a remarcat ca eminent pedagog, ca adevărat „maestru” în modelarea tineretului studios, în îndrumarea acestuia spre cunoaștere și prețuirea valorilor autentice ale trecutului, ale limbii și literaturii, ale creației populare și a marilor clasici, pe calea cercetării, muncii și creației. Nici un elev sau student al „Maestrului Popescu” nu are casa fără o bibliotecă frumoasă, fiindcă alt-

¹ Serafim Duicu, *Ion Apostol Popescu*, în *Vatra*, Târgu Mureș, nr. 2/20 februarie 1984, p. 4.

² C-tin Mohanu, *Tabel cronologic*, în I.A. Popescu, *De ziua inimii noastre* Craiova, 1987, p. 8—12.

³ V. I. Bunea, *Ion Apostol Popescu*, în *România Literară*, nr. 5/2 februarie 1984, p. 4; *Idem*, *Arhitectura erorii*, Ed. Fiat Lux, 1995, p. 153—228; S. Duicu, *Op. cit.*, p. 4; C-tin Mohanu, *op. cit.*, p. 8—10; E. Lazăr, *75 de ani de la naștere — Ion Apostol Popescu*, în *Steaua*, Cluj-Napoca, nr. 3/martie, 1995, p. 48; *Idem.*, *Ion Apostol Popescu*, în *Anuarul Despărțământului Dej al ASTREI*, I, 1995, Dej, p. 45—50.

fel, zicea D-sa, „*casa ar fi precum trupul fără suflet*“. Era un exemplu în acest sens, iar în același timp muncea și învăța mereu. În perioada gherleană, spre exemplu, I. A. Popescu, pe lângă catedră, mai făcea și muncă de pedagog, iar în același timp își completa studiile cu încă o facultate, cea de Filologie a Universității din Cluj, absolvită în 1951⁴.

Încă de la 15 ani (din 1935), I. A. Popescu debutează cu poezie în „*Revista Româniului*“, din Caracal, în care semnează „i.a.p.“ și „*Ilarion Freamăt*“, dar și în „*Izvoarașul*“, unde publică folclor din ținutul natal⁵. Debutul editorial și-l face în 1945, la Editura Fundațiilor, prin volumul „*Literatura ardeleană nouă*“, în care „*dovedește o bună cunoaștere a literaturii transilvane și totodată dezvăluie vocația autorului de critic și istoric literar*“, după cum afirmă C-tin Mohanu⁶. De la aceste începuturi de afirmare creatoare, viața lui I. A. Popescu a fost un neîntrerupt urcuș, cu zbucium și căutare de noi modalități de punere în valoare a aspectelor inedite specifice din spiritualitatea acestui colț de țară românească de care s-a legat pentru totdeauna. Colaborează cu poezie, proză, eseuri și studii din diferite domenii la publicații ca: *Artă, teatru, cinema, Astra, Ateneu, Bucium, Claviaturi, Făclia, Cânt și slovă oltească, Gândirea, Jurnal literar, Limbă și literatură, Luceafărul, Plaiuri Năsăudene, Prietenii artei, Probleme de muzeografie, Revista Fundațiilor Regale, România literară, Samus, Steaua, Studia et acta orientalia, Tribuna, Tribuna Ardealului, Țara Bârsei, Unirea, Universul literar, Vatra, Voința Transilvaniei* etc.⁷

Cinstind oamenii acestor pământuri, cu spiritualitatea lor tradițională, în 1958, I.A. Popescu publică studiul *Mărturii despre Ion Pop Reteganul*⁸, iar în 1965 monografia de mari proporții *Ion Pop Reteganul, viața și activitatea*⁹. În prefața monografiei, Ion Agârbiceanu scria despre aceasta că „...*va rămâne o carte de temelie pentru toți aceia care vor mai stăruî în viitor asupra vieții și activității culturale a învățătorului sătesc Ion Pop Reteganul. Profesorul Ion Apostol Popescu a cercetat ani încheiați viața și munca folcloristului nostru și lucrarea sa e cea mai valoroasă și mai temeinică ce s-a scris asupra vieții și operei Reteganului*“¹⁰.

Lucrarea „*Ion Pop Reteganul*“... a fost, de altfel, aceea cu care, în 1969, I. A. Popescu își va lua doctoratul la Universitatea București. În

⁴ Sunt informații cunoscute direct de către autorul celor de față care a fost elevul profesorului și scriitorului I. A. Popescu între 1950 și 1954, apoi colaborator al acestuia în diferite activități cultural-științifice și de altă natură.

⁵ I. A. Popescu, *Literatura ardeleană nouă*, cu chipuri desenate de V. Dobrian (București), Ed. Fundațiilor, 1954, p. 192, (Colecția *Ardealul nostru*); C-tin Mohanu, *op. cit.*, p. 9.

⁶ C. Mohanu, *op. cit.*, p. 9.

⁷ C. Mohanu, *op. cit.*, p. 8—12; S. Duicu, *op. cit.*, p. 4; V. Bunea, *op. cit.*, p. 11.

⁸ I. A. Popescu, *Mărturii despre Ion Pop Reteganul*, Cluj, 1968, p. 28, (Reprodus din Probl. Muz., 4, Cluj, 1957, p. 37—62)

⁹ I. A. Popescu, *Ion Pop Reteganul. Viața și activitatea*, București, 1965, p. 248

¹⁰ I. Agârbiceanu, *Cu prilejul unui studiu asupra lui Ion Pop Reteganul* — introducere la I. A. Popescu, *Ion Pop Reteganul. Viața și activitatea*, p. 5—9.

același timp, împreună cu Serafim Duicu, publică o altă carte despre Reteganul: *Amintirile unui școlar de altădată*¹¹.

„Un merit de excepție al lui I.A. Popescu — scria Serafim Duicu — stă în faptul de a fi adus în atenția lumii artistice, de la noi și de aiurea, marea artă și marea modernitate a picturilor pe sticlă din centrul Nicula și din alte centre similare din Transilvania. După îndelungată trudă de căutări și cercetare, el a propus un studiu de referință în domeniu”¹². Acesta este volumul, bogat ilustrat, scos în 1969, sub titlul *Arta icoanelor pe sticlă de la Nicula*¹³. Mai mult: Apostol Popescu a făcut din locuința sa, „din caldul și artisticul său cămin din Gherla”¹⁴, un adevărat altar pentru pelerinaj și cinstirea unor astfel de valori, o chemare luminoasă ce a atras spre acest spațiu de spiritualitate românească pe Marin Preda, Șerban Cioculescu, Iosif Constantin Drăgan, Constantin Noica, V. Netea, N. Steinhardt, Veronica Porumbacu, Aurel Rău, A.E. Baconski, Raoul Sorban, Teodor Tanco, Vladimir Străinu, D. R. Popescu, Ion Alexandru, Romulus Zaharia, Romulus Guga, Mihai Gavril, Vasile Fanache, Mircea Tomuș, Ion Lungu, Nicolae Dunăre, Iordan Datcu, Tudor Jarda, Virgil Medan, V. I. Bunea, C-tin Mohanu, Episcopii Chira Maramureșanu și Emilian Birdaș și chiar mari personalități de peste hotare, dintre care amintim pe Suren Kolagian (Armenia), Eduard Wallas (S.U.A.), Jak Piron (Franța), scriitorii spanioli Maria Teresa Léon și Rafael Alberti — laureat al premiului Nobel¹⁵. „Ion Apostol Popescu — scria Vasilescu-Capsali — poate fi considerat, neîndoiebnic, cel mai autorizat cercetător în ce privește arta iconarilor pe sticlă de la Nicula”¹⁶.

Preocupat de cultura populară, de tradițiile străvechi ale acesteia, I. A. Popescu realizează volumul *Studii de folclor și artă populară*¹⁷ în care, pe lângă altele, pe un spațiu tipografic apreciabil, sunt tratate cu profesionalism și sensibilitate, aspecte ale spiritualității tradiționale precum *Aspecte etnografice și folcloristice ale nunților de pe Someș* (54 p.), *Preocupări folcloristice la Gherla* (13 p.), *Dezvoltarea artei icoanelor pe sticlă din Transilvania. Vatra Nicula* (116 p.)¹⁸. Având în vedere valoarea acestei lucrări de Apostol Popescu, ea a fost solicitată pentru renumitul centru de documentare *Library of Congress* din Washington¹⁹, iar Vasilescu-Capsali scrie că „Studiile lui folcloristice au fost traduse în prestigioase periodice din străinătate: U.S.A., Franța, Austria, Armenia, Egipt, Liban etc.”²⁰.

În 1979, la Ed. *Minerva*, Apostol Popescu își tipărește *Orații de nuntă*, cuprinzând *Clăcării, cântece și strigături culese de pe Valea So-*

¹¹ I. A. Popescu, S. Duicu, *Amintirile unui școlar de altădată*, București, 1966, p. 144 (cu portrete și ilustrații)

¹² S. Duicu, *op. cit.*, p. 4.

¹³ I. A. Popescu, *Arta icoanelor pe sticlă de la Nicula* (Cu un cuvânt înainte de A. E. Baconski), București, 1969, p. 144 (cu foto color de Emil Sârzea)

¹⁴ N. Vasilescu-Capsali, *Ion Apostol Popescu — un cercetător al artei populare românești*, în *Tribuna României*, București, nr. 265/1 aprilie 1984, p. 9.

¹⁵ S. Cioculescu, *Cuvânt înainte*, în I. A. Popescu, *De ziua inimii noastre*, Craiova, 1987, p. 5; V. Bunea, *Arhitectura erorii, cit.*, p. 205—206.

¹⁶ N. Vasilescu-Capsali, *op. cit.*, p. 9.

¹⁷ I. A. Popescu, *Studii de folclor și artă populară*, București, 1970, p. 464.

¹⁸ *Idem.*, p. 234—291, 169—182, 293—408.

¹⁹ N. Vasilescu-Capsali, *op. cit.*, p. 9.

²⁰ *Idem.*

meșului, cu ilustrații adecvate, semnate de Marian Muste și Călin Popescu — fiul autorului²¹. Această culegere îl determină pe acad. Șerban Cioculescu să declare, în *România literară*, că: „Folclorul nu moare, folclorul evoluează... puterea lui de viață se afirmă mai ales în anumite centre cum e Valea Someșului, cercetată în zilele noastre de cunoscutul folclorist, conferențiarul, Ion Apostol Popescu²²”.

O culegere de circa două sute de pagini cu *Poezii populare din Ardeal* apare postum (1986), sub semnătura lui I. A. Popescu (alături de aceea a lui Vasile Oancea, într-un volum intitulat *Poezii populare din Transilvania*²³).

Un alt domeniu în care I. A. Popescu se află printre deschizătorii de drumuri este acela al cercetării și valorificării literaturii populare armenesti de la noi; în 1967 publicând, la Ed. pentru Literatură, *Basme armenesti din Transilvania*²⁴, iar în 1974, la Ed. Dacia, o altă culegere cu astfel de basme: *Frumoasa privighetorilor*. La acestea, I. A. Popescu a avut ecouri de strălucitor elogiu, atât în țară, cât și peste hotare, în Armenia (U.R.S.S., Turcia), Austria, Egipt, Franța, Italia, Liban, Statele Unite etc²⁵. Între cei ce i-au apreciat aceste lucrări, se afla și cunoscutul scriitor american William Saroyan²⁶.

Paralel cu cercetătorul pasionat și de recunoscută rigurozitate științifică ce era, I. Apostol Popescu va continua să se manifeste și ca poet, iar ca urmare publică volume de poezie ca: *Iubiri* — în 1968²⁷, *Flaut pentru o frumoasă* — în 1971²⁸, *De vorbă cu Marco Polo* — în 1974²⁹, *Trec printre oameni* — în 1978³⁰. Un volum de poeme i-a apărut postum, la Ed. Scrisul Românesc, sub titlul *De ziua inimii noastre*, cu un *Cuvânt înainte* de acad. Șerban Cioculescu³¹. Alte volume de poezie se află la diferite edituri, pregătite pentru apariție, afirmă D-na prof. Măriuca Apostol Popescu, soție și dăruit „manager“ al „Maestrului“ și al creației acestuia.

Ca universitar, Ion Apostol Popescu a realizat și o *Istorie a literaturii române*, în două volume, multigrafată sub egida Ministerului Învățământului și a Institutului Pedagogic de 3 ani Târgu-Mureș, în 1971³².

²¹ I. A. Popescu, *Orații de nuntă. Colăcării, cântece și strigături culese de pe Valea Someșului*, ilustrații de Călin Popescu și Marian Mustea, București, 1979, p. 283.

²² S. Cioculescu, *Folcloristica*, în *România literară*, anul XIII, nr. 50, doc. 1980, p. 7.

²³ V. Oancea, I. A. Popescu, *Poezii populare din Transilvania*, p. 265—560: *Culegere de poezii populare din Ardeal*, cu Prefață de I. A. Popescu, București, 1986 / în *Seria Texte de folclor din colecții inedite. Folclor din Transilvania* (vol. VIII) /

²⁴ I. A. Popescu, *Basme armenesti din Transilvania*, București, 1967, p. 214.

²⁵ I. A. Popescu, *Frumoasa privighetorilor*, *Basme armenesti din Transilvania*, Cluj, 1974, p. 229.

²⁶ S. Duicu, *op. cit.*, N. Vasilescu-Capsali, *op. cit.*, p. 9.

²⁷ I. A. Popescu, *Iubiri*, București, 1968, p. 62.

²⁸ I. A. Popescu, *Flaut pentru o frumoasă*, București, 1971, p. 110.

²⁹ I. A. Popescu, *Trec printre oameni*, *Poeme*, București, 1978, p. 64.

³⁰ I. A. Popescu, *De vorbă cu Marco Polo*, București, 1974, p. 78.

³¹ I. A. Popescu, *De ziua inimii noastre*, cu un *Cuvânt înainte* de acad. Șerban Cioculescu, Ediție, Tabel cronologic și Bibliografie de C-tin Mohanu, Craiova, 1987, p. 102.

³² I. A. Popescu *Istoria literaturii române*, I—II, Târgu-Mureș, 1971, 229f + 206f, multigrafat.

Ion Apostol Popescu a scris, de asemenea, nenumărate eseuri și articole de istorie literară despre Eminescu, Creangă, Coșbuc, Alecsandri, Rebreanu, Enescu, Martin Opitz etc. Din proza lui I. A. Popescu, pregătită pentru tipar, amintim romanele *Primăvara și astă toamnă* și *Se vede o limuzină*. În manuscris, se află și un ciclu de studii asupra genezei în creația artistică și populară intitulat *Frumos și platină*³³.

Deși făcut doar în mare, bilanțul de mai sus pune în evidență o remarcabilă personalitate, o știință și o conștiință aleasă, din ale cărei acumulări intelectuale enciclopedice ar fi oferit societății noi valori, spre împlinirea și mândria culturii românești. Ion Apostol Popescu n-o mai poate face! Nu-l mai frământă nici chiar întrebările comune: „*Începutul începutului unde începe?*” și „*Sfârșitul sfârșitului unde sfârșește?!?*”. „*Trec(ind) printre (... dintre! n.n.) oameni*”, pentru a sta... „*De vorbă cu Marco Polo*”, această adiere de bărbăție și omenie care a fost „*Maestrul Popescu*”, își odihnește trupul... „*sub poală de codru des*”, la Nicula, în mijlocul naturii pe care a iubit-o ca nimeni altul, în pământul străbun din care a crescut stejar viguros în codrul de popor românesc. În 26 ianuarie 1984, la mănăstirea Nicula, am avut și eu cinstea ca, în marea adunare de doliu și-n fața episcopului Emilian Bîrdaș de Alba-Iulia, în numele elevilor săi, să aduc un ultim omagiu Maestrului prețuit plecat în eternitate. „*Plecat dintre noi — ziceam, cum zic și acum — rămâne cu noi, cu cei ce l-am cunoscut ori ne-a fost „Maestru” în modelarea sufletului, în șlefuirea frazei, în animarea gândurilor și faptelor de bine, pentru care „apostolea” fără răgaz, cu tenacitate de granit. Acest NOU Ion Pop Reteganul al Transilvaniei contemporane, cum devenise Ion Apostol Popescu, Rămâne cu noi în amintiri, în cărțile pe care i le moștenim, prin „limba sfântă și-nțeleaptă” în care și pentru care oficia de la catedră, ca orator, sau prin scris; rămâne ca model luminos de omenie, optimism și credința în cultura și destinul neamului din care s-a ridicat și căruia i s-a dăruit în întregimea sufletului său.*”³⁴.

EMIL LAZĂR

³³ Mare parte din informații și materialul documentar mi-au fost puse la îndemână cu generozitate, de către colega mea D-na prof. Măriuca vâd. Apostol Popescu, căreia îi mulțumesc și pe această cale.

³⁴ E. Lazăr, *Ion Apostol Popescu*, cit., p. 47—48; V. I. Bunea, *Arhitectura erorii*, cit., p. 213. Pe crucea așezată „sub poala de codru des” de la mănăstirea Nicula, rămâne scris: „*Aici așteaptă învierea veșnică prof. dr. ION APOSTOL POPESCU + 1984 și soția MARIA*”, iar mai jos versurile semnate I. A. Popescu:

„Cu soarele credinței, al dragostei de Tine,
În veci Te mărim pentru creație, fântână
Și cântul Tău din mine
Marie, nume sfânt, rămâi în cântul nostru
Și roagă-l pe Isus să ne păstreze
Cui sufletul și trupul lângă iubirea lui”

Dacă ar fi fost să facă A. E. Baconsky această inscripție, credem că ar fi dăltuit-o ca în poezia lui *Poem pentru o cauză*, publicată la rubrica *Poezii frumoase*, în *Flacăra*, nr. 41/14 oct. 1983, p. 9, în care mărturisea:

„Tu mi-ai scripit un poem care se numea
Ion Apostol Popescu, șarpe sau munte
Zi când au deschis în noapte inima ta
Simțeam cum albești undeva în castel pe o frunte”.

UN HOMME DE CULTURE REMARQUABLE:
ION APOSTOL POPESCU (1920—1984)

(Résumé)

On présente la vie et l'activité du folkloriste Ion Apostol Popescu, qui fut aussi pédagogue, poète, auteur d'essais publiciste, historien de la littérature et de l'art.

En étudiant la culture traditionnelle de la zone de Someș, Ion Apostol Popescu a dédié un bon nombre d'études aux cérémonies nuptiales et à d'autres traditions populaires de cette zone. Il a écrit d'ouvrages valeureux aussi au domaine de l'histoire littéraire. Il fut le chercheur le plus autorisé des icônes sur glace de Nicula (Transylvanie, près de la ville de Gherla). De même, Ion Apostol Popescu publia deux recueils de folklore arménien de Transylvanie.

ANTEPROIECT AL LEGII MUZEELOR*

Expunerea de motive

Inexistența unei legi proprii pentru rețeaua de muzee din România impune elaborarea acestui anteproiect care, supus dezbaterii muzeografilor de toate specialitățile, să devină un sprijin pentru transformările actuale și de perspectivă.

Legea Muzeelor trebuie să sublinieze rolul muzeului ca instituție de cercetare, de analiză și sinteză, de conservare și restaurare.

Mănuind un patrimoniu deosebit, muzeograful nu este un funcționar, ci un profesionist strict specializat, care are dreptul și obligația de a forma o echipă și a oferi oamenilor rodul strădaniilor sale.

Este o lege care privește spre viitor care rezultă din analiza critică a unei moșteniri supracentralizate, îngustă și restrictiv orientată și care a frânat elanurile valorificării firești, necenzurate, ale unei moșteniri bogate. Ea trebuie să încerce a se lega de experiența perioadei antebelice. Evoluând într-o societate pe care noi nu am cunoscut-o, dar căreia îi recunoaștem astăzi performanțele, înaintașii ne-au transmis sugestii și soluții care sunt surprinzător de actuale.

Se adaugă la aceasta experiența din domeniu a țărilor care au putut continua drumul frânt pentru noi și care au particularități ce se cer analizate și preluate în mod critic.

Fără a nega totul din ceea ce am parcurs în ultimele decenii, trebuie să privim sincer, deschis spre un nou tip de societate liberă, fără planuri utopice împuse, ci prezentând o imagine construită prin inițiativa, imaginația și profesionalismul specialistului. Legea trebuie să favorizeze o explozie a soluțiilor care să se elibereze de chingile centralismului. Mecenatismul, crearea unor fundații diverse, particularitățile locale vor evolua spre a impune apariția de noi muzee și colecții și spre a da o altă viață celor existente.

O astfel de lege credem că va duce la o binevenită clarificare a statutului muzeografului, oferind o imagine elocventă o complexității muncii sale de astăzi. Se va impune și o mai riguroasă selecție a personalului, o justă încadrare a acestor specialiști în rândul intelectualilor țării.

Experiența centralizării în domeniul culturii, dar fără impunerea unor nuanțe ideologice și de performanță, nu am trăit-o numai noi, ci și unele țări europene avansate, precum Franța. Efortul nostru de regă-

* Elaborat în cursul anului 1993, acest anteproiect a fost transmis în anul 1994, în 30 de exemplare, colegilor muzeografi din toate colțurile țării. S-a vrut și se vrea a fi un punct de plecare pentru o profundă analiză din partea membrilor breslei, porniți pe calea renașterii lor spirituale. Sperăm, cu toată trecerea timpului și a puținelor ecouri, că acest deziderat, totuși, se va realiza.

sire se întâlnește astăzi cu ample transformări europene. Reformele intervenite în ultimii ani în Franța, în materie de descentralizare și deconcentrare în viața muzeelor, ca și în ce privește statutul muzeografului, au contribuit la dezvoltarea raporturilor muzeului cu puterea politică centrală și locală ca și a celor cu propriile efective.

Aș dori să menționez la sfârșitul acestei expuneri de motive că dătez foarte mult exemplului oferit de fostul Director al Muzeului Etnografic al Transilvaniei, Romulus Vuia, care, în perioada interbelică, a elaborat cea mai remarcabilă sinteză reflectând realitățile momentului, ca și tendințele din muzeografia românească. Ea s-a concretizat în anteproiectul pe care l-a trimis la 24 august 1940, cu nr. 359, secretarului general al Ministerului Cultelor și Artelor, dl. Florin E. Manoliu. Din păcate, la puține zile după depunere inițiativa sa a fost abandonată ca urmare a evenimentelor dramatice ce au avut loc.

Astăzi cred că este de datoria noastră să reînnoim acest fir.

Bibliografie:

- N. Iorga, *Lege pentru organizarea bibliotecilor și muzeelor publice comunale*, în *Monitorul Oficial*, nr. 89 din 14 apr. 1932.
- Romulus Vuia, *Antreproiect de lege a muzeelor din țară. 1940*, vezi Ioan Toșa, *Contribuția Muzeului Etnografic al Transilvaniei la dezvoltarea muzeografiei etnografice românești*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei*, Cluj-Napoca 1978.
- Octav Livezeanu, *Decret-Lege pentru organizarea muzeelor naționale*, 20 septembrie 1946, în *Monitorul Oficial*, Legea nr. 805.
- Claude Lapaire, *Petit manuel de muséologie*, Berna 1983.
- Jean Chatelain, *Droit et administration des musées*, Paris 1993.

Capitolul 1. Muzeul — Statut și organizare

1.1. *Definiție.* Muzeul este o instituție permanentă, fără scop lucrativ, în serviciul societății și al dezvoltării sale, deschis publicului și care face cercetări cu privire la măturile materiale ale omului, le achiziționează, le conservă, le comunică și în mod deosebit le expune pentru scopuri de studiu, educație și delectare (definiția I.C.O.M.).

1.2. *Statutul legal și statutul moral*

1.2.1. Muzeul se distinge de o colecție privată prin statutul legal.

1.2.2. Statutul muzeului va defini în special:

1.2.2.1. Cine este proprietarul colecțiilor (în general muzeele nu au personalitate juridică și nu sunt proprietari legali ai colecțiilor pe care le dețin).

1.2.2.2. Cine este proprietarul clădirii.

1.2.2.3. Cine asigură finanțarea muzeului.

1.2.2.4. Cine asigură întreținerea colecțiilor și clădirilor (Problema foarte importantă pentru muzeele mici, regionale sau locale).

1.2.2.5. Perenitatea instituției.

1.2.2.6. Inalienabilitatea colecțiilor.

1.2.2.7. Criteriile de alegere și durata funcționării Consiliului de Administrație.

1.2.3. Se impune elaborarea unor statute proprii ce permit proprietarului stabilirea de relații politice, fiscale și vamale ce vor aduce avantaje.

1.2.4. Muzeele de stat pot fi: naționale, locale, de zone, de comune (astfel pot fi polivalente sau foarte specializate).

1.2.5. O nouă formă de organizare este Ecomuzeul (el depășește conceptul clasic de muzeu, având laboratoare, școli, teritoriu vast, o vocație pluridisciplinară și cu participare largă).

1.2.6. Muzeele de stat intră în evidența Direcției Muzeelor.

1.2.7. Muzee aflate în afara evidenței Direcției Muzeelor: muzee de asociații, de fundații, particulare. (termenul de apropiere, indiferent de proprietar, este fără discuție cel al problemelor muzeologice).

1.2.8. Muzeul nou, indiferent de proprietar, se poate deschide cu avizul Comisiei Muzeelor și Colecțiilor.

1.3. *Numele muzeului și câmpul de activitate*

1.3.1. Este necesară crearea unor muzee specializate și evitarea unor posibile concurențe între cele apropiate geografic și având același scop.

1.3.2. Fixarea numelui nu este impusă de o regulă.

1.3.3. Pentru acordarea titlului de Muzeu Național se cere consensul Comisiei Muzeelor și Colecțiilor.

1.3.4. Azi apar muzee care în denumire pot să nu folosească numele de muzeu.

1.4. *Orarul de deschidere și taxa*

1.4.1. Orarul să nu sufere frecvente modificări.

1.4.2. Ziua de închidere a muzeului este de obicei luni.

1.4.3. În orașele cu mai multe muzee se poate face o coordonare a zilelor când muzeul este închis, în folosul vizitatorilor.

1.4.4. O mai bună coordonare a pazei și supravegherii poate duce la un orar cu șapte zile deschise (Exemplul unor muzee engleze o demonstrează).

1.4.5. Este posibilă și prevederea unor vizite în afara orarului general.

1.4.6. Este preferabilă o taxă de intrare comună pe tot teritoriul României.

1.4.7. Se poate oferi o zi gratuită.

1.4.8. Există și varianta: intrare gratuită cu o urnă pentru donații (aduce unele avantaje financiare).

1.4.9. Nimeni însă nu evidențiază și nu poate evidenția aportul material al taxei în susținerea cu adevărat a vieții muzeului.

1.4.10. Pentru expozițiile temporare taxa se justifică pentru a se recupera cheltuielile suplimentare necesare organizării.

1.4.11. Acordarea unui tarif redus pentru școlari, studenți, militari și pensionari.

1.5. *Personalul muzeului*

1.5.1. Efectivul personalului se stabilește în funcție de numărul și specificul pieselor, în Consiliul de Administrație.

1.5.2. Se subliniază nevoia policalificărilor pentru angajații sectorului tehnic și de supraveghere.

1.5.3. Se scontează și pe participarea unui personal benevol.

1.5.4. Muzeografil sunt de regulă angajați cu studii superioare și specializări (prevădare obligatorie pentru muzeele regionale și naționale).

1.5.5. Statutul administrativ al personalului se stabilește printr-un act scris prezentând funcția, durată și un caiet de sarcini.

1.5.6. Salariul, urmând exemplul elevetian, este în general fixat prin analogie cu al profesorilor locali:

1.5.6.1. Director de muzeu regional = profesor universitar decan.

1.5.6.2. Șef de secție sau muzeograf principal într-un muzeu important = profesor universitar.

1.5.6.3. Muzeograf = profesor la clasele superioare într-un liceu.

1.5.6.4. Asistent muzeograf (stagiar) — profesor la o școală secundară.

1.5.6.5. Restaurator calificat = profesor la clasă superioară într-un liceu.

1.5.6.6. Conservator = profesor de liceu.

1.5.6.7. Alte profesii tehnice = sunt clasate prin analogie cu industria particulară.

1.6. *Autoritatea de control*

1.6.1. Proprietarul legal (stat, comună, fundație) numește un Consiliu de Administrație care pentru personalul de specialitate angajat este un organ administrativ în care se reprezintă puterea politică și diverse medii socio-profesionale care privesc muzeul.

1.6.2. Puterea executivă — muzeograful director decide în problemele de specialitate, achiziții, expoziții, organizarea expoziției de bază, a expozițiilor temporare, numirea personalului superior și tehnic.

1.6.3. Consiliul de Administrație decide în al doilea rând.

1.6.4. Consiliul de Administrație primește raportul anual, verifică inventarul și socotelile.

1.6.5. Durata funcționării Consiliului de Administrație se stabilește prin statut.

1.6.6. Stabilirea raportului dintre muzeograf și Consiliul de Administrație se verifică mai ales în existența micilor muzee unde este tendința de a se confunda responsabilitățile și apar conflicte.

1.6.7. Proprietarul legal prin responsabilitatea sa asigură protecția patrimoniului de furt, inundații, incendii, vandalisme. Pune la dispoziția muzeelor mijloacele financiare necesare dezvoltării patrimoniului și expoziției.

1.6.8. Muzeograful este cel ce face propunerile concrete pentru ca autoritățile legale să-și asume responsabilitățile.

1.6.9. În măsura în care a primit mijloacele materiale necesare bunei funcționări a muzeului său, muzeograful poartă întreaga responsabilitate a funcționării instituției. El delegă o parte din competențe colaboratorilor salariați sau benevoli și are toate responsabilitățile acțiunilor executate.

1.7. *Mijloacele financiare*

1.7.1. Muzeul trebuie să-și asigure sursele financiare pentru a exista și a se dezvolta:

1.7.1.1. a). întreținerea construcției

1.7.1.2. b). securitatea

1.7.1.3. c). personal (fix și temporar)

1.7.1.4. d). amenajări interioare

1.7.1.5. e). administrație proprie

1.7.1.6. f). colecția (achiziții, restaurare externă și internă, materiale pentru clasificare, fișe, fișiere, mobilier ș.a.)

1.7.1.7. g). expoziții temporare

1.7.1.8. h). locații.

1.7.2. Specificul activității muzeului impune și o planificare a bugetului pe mai mulți ani.

1.7.3. Muzeul are dreptul de a primi alocații speciale pentru achiziții excepționale și activități cu caracter unic (expoziții unicate, restaurări importante, publicații). Surse: credite extraordinare, mecenatul particular, sponsori.

1.7.4. Societatea Prietenii muzeului (specifică societăților normale, nedominate de centralism) poate avea și rol de mecena, intervenind în diferite ocazii în favoarea muzeului, sprijinind găsirea de noi surse.

1.7.5. Prietenii Muzeului au intrare gratuită și acces în toate compartimentele muzeului.

1.7.6. Societatea Prietenii Muzeului se declară inițial la Prefectură, iar când devine stabilă, după ani, poate obține și titlul de persoană juridică.

1.7.7. Este necesar un cod de deontologie al acestei asociații.

1.7.8. Muzeul poate uza de dreptul de preemțiune la vânzările publice. Participă ca licitator direct sau în final își exercită dreptul de preemțiune. Dreptul expiră după cincisprezece zile. O face ca delegat al statului.

Capitolul 2. *Colecțiile muzeului.*

2.1. *Delimitarea câmpului de activitate*

2.1.1. Utilizarea colecțiilor în interiorul muzeului

2.1.1.1. Reglementarea dreptului de intrare.

2.1.1.2. Regulamentul interior.

2.1.1.3. Restaurarea obiectelor de colecție (Restaurarea ca asociat inevitabil al conservării).

2.1.2. Utilizarea colecțiilor în exteriorul muzeului.

2.1.2.1. Împrumuturi.

2.1.2.2. Păstrarea în depozite (ambele puncte facilitează organizarea expozițiilor temporare).

2.2. *Creșterea colecțiilor*

2.2.1. *Achiziții*, cu luarea tuturor garanțiilor prin expertiză și prin contractul cu vânzătorul că obiectul nu este fals, restaurat abuziv sau ilegal achiziționat. La achiziție muzeul trebuie să obțină declarația vânzătorului prin care se angajează a relua obiectul și a restitui

contravaloarea dacă se constată că acesta este fals, restaurat abuziv sau ilegal achiziționat. Documentele se prezintă Consiliului de Administrație al muzeului.

2.2.2. *Donația* este irevoabilă și în general fără condiții pe baza unui act sau a unei declarații scrise.

2.2.3. De regulă donația este inalienabilă. Dacă donatorul sugerează că obiectul poate fi utilizat pentru un schimb sau vânzare, faptul trebuie menționat printr-o declarație scrisă.

2.2.4. Utilizarea materialului donat este la latitudinea muzeografului specialist.

2.2.5. În afara dorinței donatorului, muzeul își va face un punct de onoare în a menționa numele donatorului în publicațiile sale, în tabloul donatorilor și pe eticheta ce însoțește obiectul. Această practică este în interesul muzeului și totodată reprezintă un semn tangibil de recunoștință față de donatorii din trecut și pentru cei din viitor.

2.2.6. *Legatul* este o dispoziție cu titlu gratuit făcută prin testament și primită pe cale judiciară. Muzeul are posibilitatea de a refuza legatul, dacă el nu corespunde programului său sau este însoțit de condiții inacceptabile. Muzeul va notifica refuzul său executorului testamentar. Acceptat, el intră în muzeu cu același titlu ca și o donație.

2.2.7. *Împrumutul*. Este limitat în timp. Proprietarul nu-l poate reține înaintea datei fixate fără acordul amiabil al celui care deține împrumutul.

2.2.7.1. Împrumutul pentru scurt timp (exemplu: expoziție temporară).

2.2.7.2. Împrumutul pentru lung timp, unde durata poate fi nelimitată. Ambele forme de împrumut se menționează în scris și fixează responsabilitățile în caz de deteriorare ca și obligațiile de asigurare la risc.

2.2.8. *Vânzarea*, dacă este obligatoriu a fi făcută, se va menționa într-un document scris. Se va introduce și o mențiune în cartea de inventar la numărul obiectului vândut.

2.2.9. *Schimbul*. În general proprietarii de muzee pot să dispună liber de ceea ce le-a fost donat. Muzeul poate proceda la schimburi cu alte muzee, instituții similare (biblioteci, arhive). Totuși el trebuie să evite toate formele de schimb cu colecționarii privați sau comercianți (vânzarea sau schimbul obiectelor de muzeu este întotdeauna discutabilă și discutată).

2.2.9.1. Schimbul dintre muzee poate fi făcut ca împrumut pe termen lung. Permite o regrupare judicioasă a obiectelor,

2.2.10. *Inventarul*. Lista numerică a obiectelor din colecții este indispensabilă unui muzeu. Trebuie păstrată în condiții de maximă securitate.

2.2.11. *Fișele*. Informația inventarului se clasează într-o ordine sistematică prin fișele stabilite de muzeograf. Conține și o fotografie sau un desen al obiectului. Pot fi mai multe exemplare, clasate după criterii foarte diverse, în funcție de nevoile conservatorului, ale publicului și ale muzeului. Ele sunt accesibile celor care le soli-

cită. Pot fi folosite și prin rețele de ordinateoare în folosul oamenilor de muzeu și al cercetătorilor.

2.2.1.2. *Depozitul* (Rezerva). Este o prelungire a expoziției. Este indispensabil cercetătorilor. Este preferabil să fie centralizat într-o singură clădire, în legătură cu birourile însărcinate cu conservarea, cu atelierele de restaurare și de fotografiere. Trebuie supravegheat de personalul de pază. Poate să nu aibă lumină de zi.

2.2.1.3. *Colecțiile de studiu* (numismatică, sigilografie, glicptică, desene, stampe) nu sunt accesibile direct cercetătorilor. Se consultă prin intermediari într-o sală de consultații (ca într-o bibliotecă).

Capitolul 3. *Prezentarea colecțiilor și expozițiilor temporare*

- 3.1. Prezentarea expoziției de bază este misiunea fundamentală a muzeului. Este realizată de muzeografi specializați, cu un înalt profesionalism. Muzeograful conduce o echipă de specialiști și tehnicieni. Concepția generală trebuie să aparțină muzeografului specialist.
- 3.2. Expoziția de bază trebuie să asigure maximum de conservare (asigurarea contra furtului, vandalismelor, uzurii, focului, apei, efectelor negative ale luminii sau ale condițiilor climaterice).
- 3.3. Muzeul nu înlocuiește alte surse de educație și formație. Informația sa presupune cunoașterea faptelor istorice, de cultură și științifice asimilate în școlile publice. Acest fapt subliniază valoarea muncii muzeografului azi, după o perioadă care l-a traumatizat făcându-l responsabil, prin propagandă abuzivă, pentru faptul că vizitatorii săi nu puteau să-i citească mesajul. Personalitatea muzeografului face ca, muzeul să prezinte nu numai obiecte, ci și idei care pot fi mai simple sau mai sofisticate.
- 3.4. Expoziția temporară, spre deosebire de cea de bază, nu depășește ca durată câteva luni. Exponatele împrumutate trebuie să respecte procedura împrumutului pe termen scurt, cu observarea normelor de conservare.
- 3.5. Catalogul este singura urmă ce rămâne după o expoziție temporară. Deci se impune realizarea unui catalog pentru fiecare expoziție.
- 3.6. În organizarea expozițiilor temporare internaționale se impune și respectarea normelor de expunere și conservare specifice țărilor cu care colaborăm.
- 3.7. În cazul în care creatorul exponatelor trăiește, el păstrează dreptul moral în ce privește expunerea sau reproducerea. Muzeul trebuie să obțină aprobarea scrisă a autorului.

Capitolul 4. *Conservarea*

4.1. *Conservarea și restaurarea — două atitudini*

4.1.1. Conservarea constă în a asigura obiectivelor vechi o supraviețuire maximă, intervenind asupra structurii materiale cu mijloace cât mai reversibile. Această noțiune se opune într-o manieră fundamentală celei de restaurare.

4.1.2. Restaurarea constă în a repune obiectivele vechi într-o stare cât mai apropiată de cea avută la momentul confecționării lor.

4.1.3. Misiunea muzeului în principal nu este de a restaura, ci de a conserva.

4.1.4. Pentru asigurarea unei bune conservări se impune:

4.1.4.1. A asigura obiectelor condiții ambientale care să le permită a supraviețui și în același timp să evite sau să întârzie intervențiile.

4.1.4.2. Intervenția trebuie să se limiteze doar la elementele care compromit menținerea stării de conservare.

4.1.4.3. Materialele utilizate pentru intervenție trebuie, atât cât este posibil, să poată fi extrase sau detașate de obiectul conservat fără a atenta la integritatea sa.

4.1.4.4. Intervenția trebuie să fie descrisă într-un raport care să prezinte părțile afectate și materialele utilizate pentru conservare. Raportul va fi păstrat în documentația de muzeu pentru a oferi informația necesară cu ocazia unei noi intervenții.

4.1.5. Conservatorul este responsabil de asigurarea condițiilor ecologice ce garantează conservarea colecțiilor. Are la dispoziție personalul format din laboranți, fotografi și tehnicieni, cu care execută controlul prin inventarierea anuală.

4.2. *Ambianța: praf, umiditate, temperatură, lumină*

4.2.1. Se impune protecția împotriva suspensiilor aflate în aer: praf, funingine, gaze, acizi.

4.2.2. Obiectele sunt sensibile la temperatură și umiditate. O bună conservare cere menținerea unei ambianțe climatice relativ stabile și mai ales eliminarea fluctuațiilor bruște de temperatură și umiditate care sunt mult mai dăunătoare decât variațiile lente de aceeași amplitudine.

4.2.3. Lumina naturală și artificială este un agent de distrugere al colecțiilor. Radiațiile ultraviolete emise de soare și de majoritatea tuburilor fluorescente sunt în mod deosebit dăunătoare pentru obiecte. Trebuie evitate și efectele radiațiilor infraroșii ce pătrund sub forma căldurii. Noile surse de iluminat care apar în comerț trebuie testate înainte de achiziție în laboratoare specializate în conservare.

4.3. *Personalul tehnic al muzeului și vizitatorii*

4.3.1. Personalul tehnic al muzeului trebuie să primească instrucțiuni precise despre maniera în care trebuie protejat și manipulat patrimoniul. De asemenea se impun precizări stricte privind ambalarea și transportul obiectelor. Conservatorul este direct răspunzător de acest capitol. În acest domeniu diletantismul este un pericol și trebuie eliminat cât mai rapid pe baza normelor generale recunoscute în muzeografie.

4.3.2. Vizitatorii trebuie obișnuiți să nu atingă obiectele și să le protejeze.

4.3.3. În cazul manipulărilor se vor respecta normele stabilite de conservator.

4.4. *Securitatea clădirii: apă, incendii, furturi, vandalisme*

4.4.1. Sursele de apă, canalizare, încălzire cu calorifere trebuie controlate periodic pentru a feri muzeul de una dintre cele mai teribile catastrofe.

4.4.2. Reducerea riscurilor de incendiu:

4.4.2.1. Interzicerea fumatului.

4.4.2.2. Eliminarea deșeurilor din spațiile de muzeu și depozitare.

4.4.2.3. Nu se vor construi depozite de materiale în incintă.

4.4.2.4. Protecția specială în atelierele de restaurare.

4.4.2.5. Folosirea de materiale cât mai puțin inflamabile.

4.4.2.6. Verificarea periodică a instalațiilor electrice și de încălzire.

4.4.2.7. Supraveghere specială în timpul lucrărilor de aranjare sau renovare.

4.4.2.8. Respectarea normelor P.C.I.

4.4.2.9. Antrenarea personalului în mănuierea aparaturii anti-incendiu.

4.4.2.10. Stabilirea unui plan de evacuare și a unui loc de depozitare în caz de catastrofă.

4.4.2.11. Instalarea unui sistem automat de detectare.

4.4.3. *Furt și vandalisme.* Dotarea ușilor de muzeu cu sisteme complicate de închidere. Păstrarea și folosirea cheilor sub strictă supraveghere.

4.4.3.1. Instalarea de sisteme de alarmă eficace.

4.4.3.2. Clădirea ce adăpostește colecția să fie în perfectă stare și să nu prezinte pericole pentru colecții sau vizitatori.

4.4.3.3. Un arhitect — inginer, un funcționar al administrației și conservatorul vor întocmi periodic o listă a lucrărilor de întreținere necesare.

4.5. *Paza*

4.5.1. Organizarea sistemului de pază se face în funcție de specificul clădirii și al muzeului.

4.5.2. Norme generale:

4.5.2.1. La închiderea și deschiderea sălilor muzeului se va face un control în prezența paznicului, supraveghetorilor și muzeografului de serviciu.

4.5.2.2. Serviciul de pază va deține toată documentația scrisă și inventarul obiectelor expuse.

4.5.2.3. Vizitatorii vor depune obiectele personale la garderobă.

4.5.2.4. Telefonul și semnalele de alarmă vor servi la blocarea intrărilor și ieșirilor în caz de furt sau vandalisme și anunțarea organelor de securitate competente.

4.5.2.5. Vizitarea trebuie să se facă în intervalul unui orar bine stabilit.

4.5.2.6. Personalul de pază trebuie să cuprindă: casier, responsabil cu standul de publicații, șef al securității. Numărul supraveghetorilor se stabilește în funcție de specificul clădirii, al colecțiilor, al numărului de vizitatori.

4.5.3. Sistemele de supraveghere automate permit a se întări securitatea în timpul orelor de vizitare, dar mai ales atunci când muzeul este închis. Este preferabil ca aceste instalații să fie în legătură cu poliția sau eventual cu servicii particulare de supraveghere, care la nevoie pot interveni în forță și în minimum de timp.

4.6. *Asigurarea*

4.6.1. Nici o asigurare nu va readuce operele distruse. Trebuie deci, în principal, să investim în asigurarea securității.

4.6.2. Totuși asigurarea se impune și prezintă următoarele particularități:

4.6.2.1. Asigurarea contra incendiilor și a daunelor cauzate de apă. La fiecare cinci ani se impune o reevaluare a bunurilor.

4.6.2.2. Asigurarea contra furturilor și a vandalismelor.

Poate fi făcută de fiecare muzeu sau în cadrul unui sistem de autoasigurare pentru toate instituțiile culturale ale țării.

4.6.2.3. Asigurarea contra furtului operelor împrumutate muzeului cu titlu permanent sau temporar. Este de preferat crearea unei asigurări „pentru toate riscurile” cu o garanție guvernamentală, având în vedere că muzeele mari organizează expoziții temporare ce cuprind mari valori.

4.6.3. În ultimii ani s-a dezvoltat o formulă de garantare guvernamentală (născută în Anglia) care tinde să se răspândească în alte țări. În loc de a contracta o asigurare, organismul care împrumută oferă celui care dă spre folosință garanția că riscurile vor fi acoperite de stat. Este în fapt o subvenție acordată pentru împrumutător, pentru că în umbra acestei garanții guvernamentale ce e gratuită, el nu trebuie să plătească prime de asigurare. Desigur, cel ce împrumută este liber să accepte sau nu această garanție guvernamentală.

Capitolul I. *Studii și publicații*

5.1. *Cercetarea în muzee*

5.1.1. Funcția de cercetare este principală și ea se combină cu funcția de conservare.

5.1.2. Este de subliniat că politica de achiziții, expozițiile, conservarea și restaurarea nu pot exista fără munca de cercetare a muzeografului specializat și a colaboratorilor săi.

5.1.3. Colaborarea cu centrele universitare apare indispensabilă pentru îmbinarea laturii didactice cu cea de cercetare.

5.2. *Documentarea* joacă un rol esențial atât pentru consolidarea statutului muzeului, cât și pentru îmbogățirea cunoștințelor publicului și muzeografului specialist. Ea impune crearea în muzee a următoarelor fonduri:

5.2.1. *Arhiva muzeului*, care cuprinde: corespondența, procesele verbale ale comisiilor, dosarele de expoziții, documentele contabile, statisticile cu vizitatori, rapoartele periodice.

5.2.2. *Arhiva vieții locale*, care cuprinde: extrase din presă, manuscrise, vechi fotografii, reproduceri atestând modul de viață sau de evoluție a regiunii, note particulare.

5.2.3. *Dosare obiect*. Pentru fiecare obiect de inventar se va întocmi un dosar care, în afara fișei muzeografice, va conține toate documentele ce se referă la achiziția sa (scrisori, factori, certificate, analize, expertize, fotografii ș.a.) publicațiile în care a fost citată, comunicări cu referire la subiectul său făcute de vizitatori. De asemenea vor fi cuprinse toate documentele ce privesc istoria obiectului de la intrarea sa în muzeu (restaurări, expoziții, împrumuturi ș.a.). Dosarul cuprinde copii, originalul fiind depus la arhivă.

5.2.4. *Fototeca*. În afara copiilor contact — de pe fișe ce permit identificarea, se va constitui și un fond de imagini mărite necesare dosarelor de obiect sau pentru albume separate folosite în munca de cercetare.

5.2.5. *Biblioteca* specializată conform colecției plus cataloagele de specialitate. Poate avea și un anume caracter public, cataloagele sale putând figura printr-un terminal într-o mare bibliotecă.

5.3. *Publicațiile muzeului*. Pot servi drept ghid, material de publicitate sau drept document pentru cercetare. Sunt legătura spre planul local, regional, național și internațional.

5.3.1. Varietatea publicațiilor este într-o continuă creștere și diversificare: pliante, ghiduri generale, ghiduri pe secțiuni, caiete tematice ilustrate, cataloage rezonate, anuare ș.a.

5.3.2. Interesul pentru prezentarea valorilor de patrimoniu face să crească, diversificându-se, numărul sponsorilor cu care muzeul va colabora în acest sens.

5.3.3. Expozițiile temporare oferă și ele șanse editării unei mari varietăți de publicații ce le acompaniază.

5.3.4. Publicațiile se vând în incinta muzeelor, ca și în instituții specializate.

Capitolul 6. Răspândirea informațiilor, animația

6.1. *Vizitele comentate*. Vizitele sunt conduse de personalul angajat permanent sau sezonier, de muzeografi și ghizi specializați sau de personalul recrutat și pregătit dintre voluntarii ce sprijină muzeul. Evoluția și pregătirea lor se face sub îndrumarea muzeografilor. Aceste vizite pot avea loc sub forma unor:

6.1.1. Vizite generale la cerere sau la ore fixe.

6.1.2. Vizite tematice cu subiecte bine delimitate pentru o parte restrânsă a colecțiilor.

6.2. *Comentarii înregistrate*. Tehnologiile avansate de azi permit difuzarea unor comentarii imprimate, aflate la purtător, sau a altora transmise la cerere în săli. Muzeul are dreptul exclusiv de comercializare a acestor casete.

6.3. *Aportul audio-vizual*. Proiectoarele automate de diapozitive, circuitele interne de televiziune și sistemul casetelor video oferă variate modalități de a diversifica și completa expunerea. Proiecțiile se pot face în cadrul sălilor muzeului sau în săli special amenajate.

6.4. *Conferințe, cursuri, demonstrații, filme, concerte*. Fiind un centru important al vieții culturale din orice localitate, muzeul va organiza acest

gen de activități pentru rețeaua preșcolară și școlară, pentru universitățile populare, pentru programele propuse vârstei a treia, pentru școlile specializate, pentru seminariile și cursurile universităților ș.a. În toate aceste ocazii se vor respecta normele P.C.I. și de securitate a patrimoniului.

6.5. *Atelierele pentru copii și adulți.* Experimentarea manuală a unor tehnici sau a unor procedee artistice vine a completa astăzi informația ghidajelor. Muzeele pot prevedea un loc aparte pentru asemenea activități.

6.6. *Publicitatea și relațiile cu mass-media.* Toate manifestările expoziționale și publicațiile aferente fac publicitate muzeului. Ilustratele, diapozitivele, afișele speciale de muzeu, pliantele, emisiunile culturale radio și T.V., ca și știrile din actualitate sunt folositoare pentru cunoașterea muzeului. Muzeul va autoriza și încuraja asemenea inițiative. Are drept la cotă-parte din beneficii.

Capitolul 7. *Formarea și angajarea personalului de specialitate.*

7.1. Subliniind rolul specialistului în muzeu, Romulus Vuia propunea deja în antreproiectul din 1940 ca activitatea acestor instituții să se organizeze „numai de către oameni de specialitate cari au cunoștințe atât în ce privește specialitatea ramurei sale cât și în ce privește tehnica muzeală...“.

7.2. Muzeograful poate fi angajat într-un muzeu pe baza unui concurs de specialitate. La prezentarea dosarului este obligatorie dovada trecerii, în facultate, a examenului de muzeologie.

7.3. *Perfecționarea muzeografului*

7.3.1. Candidatul reușit la concurs devine stagiar pentru o perioadă de doi ani.

7.3.2. După stagiatură muzeograful are dreptul să-și aleagă specializarea pe care o va parcurge timp de trei ani sub îndrumarea unui muzeograf cu vechime (minimum opt ani) acceptat de Comisia Muzeelor și Colecțiilor.

7.3.3. Pe parcursul celor trei ani de specializare muzeograful va prezenta două lucrări în domeniu, publicate.

7.3.4. În finalul specializării muzeograful va organiza o expoziție cu catalog raționat. Atestatea se va face de către o comisie propusă de Comisia Muzeelor și Colecțiilor.

7.3.5. În perioada celor trei ani de specializare muzeograful va beneficia de un concediu de studii plătit, pe o durată de trei luni.

7.3.6. Conservatorii, cu studii superioare vor fi angajați prin concurs din rândul absolvenților Centrului Național de Perfecționare ce funcționează în cadrul Direcției Muzeelor în baza programei acceptate de Comisia Muzeelor și Colecțiilor. Va fi elaborat un regulament propriu privind statutul conservatorului, normele de securitate, îndatoriri și obligații.

7.3.7. Restauratorii, cu studii superioare, se formează în Centrul Național Pentru Formarea și Perfecționarea Restauratorilor patronat de Direcția Muzeelor, în funcție de specificul fiecărui domeniu, în

baza normelor acceptate de Comisia Muzeelor și Colecțiilor. Vor fi angajați prin concurs. Vor funcționa pe baza unui regulament propriu privind statutul restauratorului, norme de securitate, îndatoriri și obligații.

Capitolul 8. *Deontologia profesională*

8.1. *Condul de onoare al muzeografului.* Munca de muzeograf impune integritate după principiile deontologice cele mai stricte, de înaltă obiectivitate.

8.2. Loialitate față de muzeu și colegi și față de principiile deontologice fundamentale ale profesiei în ansamblu.

8.2.1. Munca într-un muzeu trebuie recunoscută ca o vocație.

8.3. Personalul muzeului nu trebuie să accepte comisioane, cadouri, favoruri, împrumuturi sau alte servicii în obiecte de valoare care le pot fi oferite ca efect al funcției în muzeu.

8.4. *Documentația colecțiilor.* Înregistrarea corectă și documentația clară a noilor achiziții cât și a colecțiilor existente este o mare responsabilitate profesională.

8.5. *Conservarea și restaurarea colecțiilor.* Obligația de a conserva, păstra, restaura colecțiile, pentru a fi transmise generațiilor viitoare în cele mai bune condiții de conservare, presupune acceptarea fără rezerve a principiilor deontologiei profesionale.

8.6. *Colecțiile particulare.* Muzeograful nu trebuie să concureze muzeul său, să evite conflictele de interese. Muzeograful, este bine, să nu posede colecție personală.

8.7. *Relația cu publicul.* Muzeograful trebuie să facă efortul de a dezvolta o mai bună înțelegere a scopurilor și responsabilităților muzeelor și a profesiei sale în general.

8.8. *Protejarea informației.* Se impune confidențialitate în legătură cu proveniența obiectelor aflate în posesia muzeului sau împrumutate și de asemenea cu privire la securitatea muzeului.

8.8.1. Să se opună unor practici ce pot prejudicia interesele muzeului sau ale profesiei (combaterea plagiatului).

8.8.2. Comisia Muzeelor și Colecțiilor este principalul for de apel în aspecte privind deontologia muzeografului.

8.9. *Cooperarea profesională.* Fiecare muzeograf cu experiență trebuie să accepte responsabilitatea de a forma noi colegi.

8.10. *Comerțul.* Nici un membru al profesiei muzeale nu va trebui să participe la comerțul cu obiecte ce se aseamănă sau aparțin tipului de colectă al muzeului unde funcționează. (I.C.O.M. în statut stipulează că nu pot deveni membri ai organizație personale sau instituțiile ce fac comerț cu bunuri culturale).

8.11. *Autentificări, estimări.* Muzeograful nu va elibera certificate de autenticitate sau estimări scrise (evaluări). O poate face numai la cererea oficială a unor organe juridice sau guvernamentale.

8.11.1. Să nu identifice sau să autentifice obiecte care se presupune că au fost furate sau ilicit achiziționate.

8.12. Să cunoască informațiile poliției, ale Interpolului și I.C.O.M.-ului

în legătură cu obiectele furate. Să fie la curent cu legile naționale sau locale, cu practicile corupției și să le evite în permanență.

8.13. Muzeograful va pune la dispoziția publicului și cercetătorilor, în mod liber, colecțiile reunite într-un muzeu, rezultatele săpăturilor și testelor din teren, rezultatele restaurărilor și studiilor de laborator. Nu va păstra pentru el bogata documentare a cărui păstrător, promotor și autor este.

8.14. Muzeograful trebuie să beneficieze de o lege clară privind statutul patrimoniului național. Aceasta pentru a nu fi afectat acest patrimoniu, dar și pentru a nu împiedica circulația bunurilor culturale din toată lumea.

8.15. Asociațiile de muzeografi, organizate sub forma unor cluburi, pot sprijini formarea unei atitudini deontologice profesionale ferme, pot menține interesul pentru profesie în general și pot stimula studii interdisciplinare benefice dezvoltării domeniului.

8.16. *Deontologia instituțiilor.*

8.16.1. Orice muzeu trebuie să posede un document scris care să stipuleze statutul său.

8.16.2. Să se vegheze asupra formației profesionale clare a angajatului.

8.16.3. Forul tutelar are obligația particulară de a asigura muzeului un personal suficient de numeros și calificat pentru a putea să se achite de responsabilitățile sale. Personalul și statutul său (remunerat sau benevol, permanent sau temporar) depinde de talia muzeului, de colecțiile și responsabilitățile sale. Totodată el trebuie să găsească o soluție convenabilă care să permită muzeului să se achite de îndatoririle sale în ce privește conservarea colecțiilor, accesul publicului, serviciile publice, cercetarea și securitatea.

8.16.4. Autoritatea tutelară, cu rezerva impusă de asigurarea securității muzeului, sprijină muzeul să permită difuzarea cât mai largă a informației, necenzurate, către public.

8.16.5. Autoritatea tutelară are obligația să respecte hotărârile Comisiei Muzeelor și Colecțiilor în ce privește recomandarea la numirea sau destituirea directorilor.

8.16.6. Susținerea comercială și sponsorizarea pot crea probleme etice și muzeul trebuie să se asigure că normele și obiectivele sale nu sunt compromise de astfel de relații.

8.16.7. O dată la cinci ani trebuie redefinită în Consiliul de Administrație politica de achiziții a muzeului.

8.16.8. Explorările, colectele și săpăturile efectuate în teren de profesioniști pun probleme deontologice. Ele se fac pe baza unor cercetări prealabile, prin consultări cu autoritățile competente, în limitele legale. Trebuie să se justifice din punct de vedere academic și științific. Să se descurajeze toate practicile ilegale și distructive, contrare deontologiei.

8.16.9. Ofertele cu anumite condiții trebuie refuzate dacă ele sunt judecate ca fiind contrarii intereselor pe termen lung ale muzeului și ale publicului său.

8.16.10. Se impune consultarea cu toate muzeele al căror interes și politică de colectă este asemănătoare sau coincide, pentru a evita un conflict de interese.

8.16.11. Prin definiție una din funcțiile-cheie pentru aproape toate tipurile de muzee este de a achiziționa obiecte și a le conserva pentru posteritate. În consecință trebuie să avem întotdeauna o puternică prezumție contra cedării unor proprietăți ale muzeului. Toate formele de cedare care pot fi făcute prin donație, schimb, vânzare sau distrugere cer o judecată profesională de înalt nivel înainte de a avea avizul autorității tutelare.

8.16.12. Sumele furnizate autorității de tutelă a unui muzeu prin cedarea de obiecte nu pot fi utilizate decât pentru dezvoltarea de colecții de muzeu.

8.16.13. Muzeul trebuie să respecte și Convenția pentru protecția bunurilor culturale în caz de conflict armat (Convenția de la Haga, 1954). El se va obține de a achiziționa bunuri culturale provenind dintr-o țară ocupată.

8.16.14. Dacă un muzeu intră în posesia unui bun procurat prin violarea Convenției UNESCO din 1970 (Convenția UNESCO asupra mijloacelor de a interzice și împiedica importul, — exportul și transferarea de proprietăți ilicite de bunuri culturale) și țara de origine cere returnarea, muzeul trebuie să se angajeze a coopera pentru restituiră obiectului.

8.16.15. Se recomandă muzeelor afilierea la Consiliul Internațional al Muzeelor (ICOM) care face parte din organizațiile internaționale non-guvernamentale legate de UNESCO.

Capitolul 9. Comisia Muzeelor și Colecțiilor și Inspectoratele Regionale de Specialitate

9.1. Comisia Muzeelor și Colecțiilor este for ales în mod democratic de reprezentanții muzeelor și colecțiilor din țară pe o durată de patru ani, comisie care se bucură de autonomie în cadrul Ministerului Culturii și are un buget propriu oferit de acesta.

9.2. După alegerea Comisiei Muzeelor și Colecțiilor, aceasta își desemnează prin vot propriul președinte.

9.3. Comisia Muzeelor și Colecțiilor este principalul for consultativ în probleme privind muzeele pentru Ministerul Culturii.

9.4. Comisia Muzeelor și Colecțiilor este principalul for de apel în problemele profesionale și deontologice ivite la nivelul muzeelor. Este forul care asigură membrilor breslei șansa direcționării cercetării și ridicării valorii profesionale a muzeografiei românești.

9.5. Organizarea și transformarea internă a muzeelor aparținând Ministerului Culturii, inițierea marilor expoziții naționale și internaționale, politica generală de achiziții, sistemul de evidență și catalogare a patrimoniului, întrunirile științifice, numirile și destituirile de directori se fac cu avizul său.

9.6. Comisia Muzeelor și Colecțiilor va recomanda ministrului numirea directorului general al Direcției Muzeelor prin propunerea a trei persoane cu îndelungată experiență muzeală, cu spirit organizatoric și talent administrativ deosebit. Numirea se va face o dată la patru ani, după alegerea Comisiei Muzeelor și Colecțiilor.

9.7. În baza dreptului la preemțiune, sprijină muzeele la achiziționarea pieselor de importanță națională.

9.8. Comisia Muzeelor și Colecțiilor poate recomanda Ministerului Culturii, prin Direcția Muzeelor, raportarea unor sume necheltuite în cazul organizării unor expoziții care depășesc un ciclu anual. Ea trebuie să aibă dreptul de a elabora o politică pe decenii privind dezvoltarea cercetării și organizării muzeelor viitoare.

9.9. În componența Comisiei Muzeelor și Colecțiilor intră: — directorii muzeelor naționale.

- inspectorii regionali pentru muzee
- delegați pe specialități propuși de Conferința Națională a Muzeografilor convocată o dată la patru ani
- delegat al Ministerului Finanțelor.
- delegat al Ministerului Învățământului
- directorul Direcției Muzeelor din Ministerul Culturii

9.10. Comisia Muzeelor și Colecțiilor are competența de a acorda specialiștilor de vârf din domeniul muzeografiei dreptul de a conduce lucrările de perfecționare pentru muzeografi stagiați (cu o durată de trei ani).

9.11. Comisia Muzeelor și Colecțiilor are dreptul de a acorda burse pentru perfecționarea muzeografilor (în țară sau în străinătate).

9.12. Comisia Muzeelor și Colecțiilor își va alege un secretar permanent.

9.13. Directorii muzeelor susținute de autorități publice, de societăți și particulari, afiliați la Comisia Muzeelor și Colecțiilor, vor trebui să îndeplinească condițiile profesionale cerute de Comisia Muzeelor și Colecțiilor. Vor trebui să aibă avizul Comisiei Muzeelor și Colecțiilor.

9.14. Propunerea pentru numirea de director înaintată de Consiliul de Administrație va fi supusă dezbaterii de Comisia Muzeelor și Colecțiilor, solicitându-se analize și recomandări din partea a șase personalități recunoscute din domeniu (în cazul muzeelor naționale). Pentru muzeele locale și regionale, recomandările se vor cere unor specialiști recunoscuți din zona respectivă (muzeografi sau cadre universitare).

9.15. Destituirile de director se analizează de Comisia Muzeelor și Colecțiilor la propunerea Consiliilor de Administrație.

9.16. Directorul muzeului poate propune Consiliului de Administrație numirea sau destituirea șefilor de secție și a muzeografilor. For de apel în aceste cazuri este Comisia Muzeelor și Colecțiilor.

9.17. *Inspectoratele zonale de specialitate.* Pentru mai multă eficiență și pentru respectarea problemelor specifice zonelor țării, se impune crearea acestor inspectorate (după modelul propus în 1940 de Romulus Vuia). Acestea se cer create la nivelul provinciilor istorice: 1). Oltenia, Muntenia, Dobrogea (cu sediul la București), 2). Moldova (cu sediul la Iași), 3). Transilvania, Banat, Maramureș (cu sediul la Cluj).

9.17.1. Inspectorii regionali vor fi numiți de către minister la propunerea Comisiei Muzeelor și Colecțiilor din rândul directorilor de muzee din zonă, având mari merite în desfășurarea activității lor.

9.17.2. Inspectorii regionali au un onorar care corespunde cu 50% din salariul de director și diurnele curente cu ocazia inspecțiilor oficiale făcute la muzeele din regiunea aferentă. Au în subordine un secretar, arhivar, dactilograf, șofer.

9.17.3. Inspectorii regionali ai muzeelor vor da îndrumări și vor controla executarea dispozițiilor ministeriale, fără însă a stânjeni acti-

vitătea muzeală, științifică internă a muzeelor, în care privință se va da libertatea cuvenită directorilor (textul lui Romulus Vuia).

9.17.4. Se vor numi și inspectori de specialitate pentru fiecare ramură muzeală. Activitatea lor se restrânge la probleme tehnice și științifice ale muzeelor de specialitate. Sunt numiți de inspectorul regional dintre specialiștii cu reputație recunoscută. Nu au onorar, ci numai plata diurnelor în urma deplasărilor.

9.17.5. Inspectoratele regionale vor înainta rapoarte anuale Comisiei Muzeelor și Colecțiilor.

9.18. Comisia Muzeelor și Colecțiilor va convoca o dată la patru ani Conferința Națională a Muzeografilor, care va audia raportul președintelui Comisiei Muzeelor și Colecțiilor și va alege noii membri.

Capitolul 10. *Direcția Muzeu*

10.1. Direcția Muzeu din cadrul Ministerului Culturii își propune să pună în operă politica statului în materie de patrimoniu muzeografic; ea organizează cooperarea diverselor autorități publice în acest domeniu.

10.2. Ea veghează la conservarea, protecția, restaurarea, îmbogățirea și studiul colecțiilor.

10.3. Ea se preocupă de dezvoltarea echilibrată a muzeelor și colecțiilor pe teritoriul național.

10.4. Sprijină formarea cadrelor prin Universități și Centre naționale de specializare.

10.5. Ea definește cadrul general și obiectivele statului în ce privește administrarea și modernizarea muzeelor naționale.

10.6. Dreptul de preemțiune trebuie să-l aibă muzeele cu avizul Comisiei Muzeelor și Colecțiilor, folosind bugetul propriu sau suplimentându-l, atunci când este cazul și cu sprijinul Direcției Muzeu din Ministerul Culturii.

10.7. Direcția Muzeu poate sprijini ca din punct de vedere financiar și alte ministere interesate în existența unor muzee de specific (Agricultură, Industrie, Învățământ, Apărare ș.a.) să contribuie cu fonduri la existența acestora.

10.8. Direcția Muzeu contribuie la definirea regulilor de securitate ce trebuie introduse în muzee și veghează la aplicarea lor.

10.9. Stabilește sistemul unificat de evidență al bunurilor naționale, sistem ce trebuie aprobat de Comisia Muzeelor și Colecțiilor.

10.10. Directorul Direcției Muzeu este ales și numit de Ministerul Culturii dintre cele trei persoane propuse de Comisia Muzeelor și Colecțiilor.

10.11. Sub autoritatea directorului se află:

- Inspectia generală a muzeelor.
- Departamentul colecțiilor
- Departamentul muzeografic, arhitectură și echipament.
- Departamentul profesiilor și al personalului.
- Departamentul afacerilor financiare, juridice și administrative.

10.11.1. *Inspectia generală a muzeelor*, pe lângă funcția de control, face legătura cu prefectii și cu sectoarele implicate într-o anume colaborare tehnică, administrativ-financiară.

- 10.11.2 *Departamentul colecțiilor*
10.11.2.1. Observă piața mișcării obiectelor de patrimoniu și aplicarea dispozițiilor legislative și a reglementărilor relativ la exporturi.
10.11.2.2. Aplică politica de restaurări, susține și controlează sectorul național de restaurări.
- 10.11.3. *Departamentul muzeografic, de arhitectură și echipamente*
10.11.3.1. Asigură coerența națională a unei politici muzeografice.
10.11.3.2. Asigură cu studii preliminare anumite programe propuse de Comisia Muzeelor și Colecțiilor.
10.11.3.3. Participă la organizarea unor jurii pentru alegerea unor soluții de arhitectură și urmărește șantiere.
10.11.3.4. Supraveghează calitatea realizărilor arhitectonice și a elementelor tehnice și coerența lor cu programul muzeografic propus.
10.11.3.5. Asigură direcția investițiilor la lucrările efectuate în clădiri.
10.11.3.6. Supraveghează întreținerea și păstrarea echipamentelor în special în materie de securitate, de personal și de obiecte.
- 10.11.4. *Departamentul profesiilor și personalului.*
10.11.4.1. Asistă la elaborarea reformelor statutare ale personalului.
Asigură împreună cu instituțiile direct interesate organizarea de concursuri, de jurii.
10.11.4.3. Animă și supraveghează relațiile și condițiile de muncă.
10.11.4.4. Asigură școlarizarea și perfecționarea conservatorilor și personalului tehnic prin Centrul Național de Perfecționare a personalului.
10.11.4.5. Asigură funcționarea Centrului Național pentru Formarea și Perfecționarea Restauratorilor.
- 10.11.5. *Departamentul de afaceri financiare, juridice și administrative*
10.11.5.1. Stabilește bugetul anual, programările financiare plurianuale, girează creditele și asigură evaluarea punerii lor în practică.
10.11.5.2. Coordonează gestiunea muzeelor naționale, definește și pune în practică acțiunile necesare pentru modernizarea organizării lor: exercită tutela administrativă și financiară asupra instituțiilor publice.
10.11.5.3. Asistă colectivitățile locale pentru gestiunea și modernizarea organizării administrative și financiare a muzeelor lor.
10.11.5.4. Elaborează reforme legislative și regulamentare și tratează chestiuni juridice și contencioase în legătură cu fiecare din departamentele specialiste și în relație cu Direcția administrației generale.

10.11.5.5. Înfăptuiește politica informatică și de documentare a direcției și o pune în lucru, în legătură cu centrele documentare și bibliotecile muzeelor.

10.11.5.6. Tratează afacerile generale ale direcției și girează problemele zilnice.

10.11.6. Urmărind descentralizarea și deconcentrarea, Direcția Muzeu transmite subvențiile statului spre canalul prefecturilor regionale. Prin reprezentanții săi locali, Direcția Muzeu realizează o colaborare mai eficace și în concordanță cu nuanțele locale.

Capitolul 11. *Consiliul de administrație al muzeului*

11.1. Consiliul de Administrație este un organism creat pe lângă muzeu și care reglementează și sprijină activitatea muzeului. El stabilește propriul regulament interior și deliberază asupra:

11.1.1. Orientărilor și organizării generale a instituției, a programului de activitate și a investițiilor.

11.1.2. Stabilirii bugetului, a modificărilor statului de funcțiuni și cheltuielilor.

11.1.3. Propunerilor de achiziții.

11.1.4. Împrumuturilor.

11.1.5. Donațiilor și legatelor

11.1.6. Drepturilor de intrare, tarifelor, prestațiilor cu obiect comercial pentru muzeu.

11.1.7. Acțiunilor de justiție și tranzacțiilor.

11.1.8. Convențiilor, proiectelor de creare a unor filiale, extinderilor, diverselor participări.

11.2. Consiliul de Administrație se reunește de cel puțin două ori pe an la cererea președintelui care fixează ordinea de zi.

11.3. Consiliul de Administrație poate fi convocat și la cererea unei treimi din membrii săi.

11.4. Consiliul de Administrație poate fi convocat și dacă Ministerul Culturii o cere.

11.5. Referatele de expertiză pentru achiziții se prezintă în fața Consiliului de Administrație.

11.6. Deliberările Consiliului de Administrație nu devin executorii decât după ce au fost avizate de Comisia Muzeelor și Colecțiilor și sunt transmise Ministerului Culturii care poate să facă observații în următoarele cincisprezece zile de la notificare. După avizul Ministerului Culturii și al Ministerului de Finanțe, Consiliul de Administrație trece la executarea deciziilor sale.

11.7. Deciziile privind viramentul de credite între secțiunea de funcționare și secțiunea de operații sau între capitolul de personal și capitolul de materiale pot fi efectuate de director. Ele sunt executorii după acordul controlului financiar. Sunt supuse spre ratificare Consiliului de Administrație în ședința următoare.

11.8. Președintele Consiliului de Administrație este directorul muzeului.

11.9. Membrii:

— primarul localității sau un reprezentant

— consilierul ministerial județean

- un reprezentant al învățământului
- un reprezentant al finanțelor
- 5—7 membri dintre specialiștii recunoscuți pentru competența lor, desemnați de către muzeografii de specialitate
- șefii de secție ai muzeului
- un colecționar

11.10. Reconfirmarea membrilor Consiliului de Administrație sau cooptarea de noi membri se face o dată la patru ani.

11.11. Cooptarea de noi membri, pentru completarea Consiliului de Administrație, se face ori de câte ori este nevoie, la propunerea muzeografilor.

11.12. Membrii Consiliului de Administrație nu pot face parte din instituțiile care întrețin cu muzeul legături comerciale, de muncă, de furnituri, de prestări de servicii.

11.13. Membrii Consiliului de Administrație nu sunt remunerați pentru serviciile aduse muzeului (au dreptul doar la indemnizațiile de călătorie și ședere).

11.14. Consiliul de Administrație se va reuni pentru a propune un nou director atunci când postul este vacant. Pentru luarea deciziei, Consiliul de Administrație condus de un președinte ales dintre specialiști va solicita propuneri fiecărui membru al colectivului științific. Numinile se vor face prioritar din personalul muzeului, în primul rând dintre șefii de secții.

11.14.1. Alegerea în cadrul Consiliului de Administrație se va face prin vot, cu o majoritate de 2/3.

11.14.2. Destituirile de director pot fi efectuate în cadrul Consiliului de Administrație prin vot. Trebuie să se întrunească o majoritate de 2/3.

11.14.3. Propunerea de numire și destituire a directorului se înaintează spre avizare Comisiei Muzeelor și Colecțiilor, principalul for de apel.

11.14.4. Propunerea având acest aviz se înaintează Ministerului Culturii care emite decizia finală.

11.14.5. Consiliul de Administrație în mod curent confirmă sau infirmă în funcție directorii o dată la patru ani.

11.15. Directorul muzeului propune Consiliului de Administrație numirea sau destituirea șefilor de secție și a muzeografilor, atunci când situația o cere. Avizarea se face prin supunere la vot cu majoritate simplă.

GHEORGHE MĂNDRESCU

Avant-projet pour la Loi des Musées

(Résumé)

Le mémoire est destiné à satisfaire une nécessité exprimée au cadre des Associations des Conservateurs des Musées, manifestée en Roumanie après 1989. Comme loi, qui serait la première dans son genre après la guerre, elle est destinée

à offrir une perspective vers issue de l'analyse critique d'un héritage ultra-centralisé, étroitement orienté de façon restrictive, politisée. On établit aussi une corrélation avec l'héritage législatif ruomain de l'entre-deux-querres et avec l'expérience législative ouest-européenne.

On espère pouvoir arriver à une nécessaire clarification du statut du personnel scientifique des musées et de cette profession, en soulignant qu'elle est de la nature de la vocation. Il s'impose une reconsidération du rôle du spécialiste des musées, considéré jusqu'à présent comme un fonctionnaire.

L'avant-projet comprend les chapitres suivants: 1. Le musée — statut et organisation; 2. Les collections du musée; 3. La présentation des collections et des expositions temporaires; 4. La conservation; 5. Études et publications; 6. La diffusion des informations, l'animation; 7. La formation et l'embuche du personnel de spécialité; 8. La déontologie professionnelle; 9. La Commission des Musées et Collections et les Inspectorats Régionaux de spécialité; 10. La Direction des Musées; 11. Le Conseil d'Administration du Musée.

L'avant-projet est publié pour offrir aux spécialistes une base de discussion. On espère qu'après son analyse et les débats qui s'ensuivront, on va arriver à un projet définitif qui souligne le rôle du musée comme institution de recherche, de conservation et de restauration.

Une conférence nationale des spécialistes des musées devrait rédiger l'avant-projet dans sa forme finale, après quoi il serait présenté au parlement.

NOTE ȘI RECENZII

Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV — 1848). Cu o introducere, indicații bibliografice, repertoriu cronologic, note explicative, anexe și indici de Constantin Bălan, Editura Academiei Române, București, 1994, 645 p.

Publicarea izvoarelor istorice continuă să rămână preocuparea oricărei istoriografii. Reconstituiri istorice și interpretarea fenomenelor și proceselor derulate în trecutul societății umane solicită în continuare informație, lărgirea bazei documentare a cercetării, introducerea de noi surse istorice apte pentru aceasta.

Una din categoriile de izvoare istorice care oferă informații dintre cele mai importante pentru perioade de timp când scrisul era relativ puțin răspândit este reprezentată de inscripții. Redate pe material subiacent tare, textele epigrafice au rezistat condițiilor de mediu de regulă precare și împrejurărilor istorice care au atentat la integritatea lor, păstrându-se până astăzi. Calitatea lor derivă și din caracterul explicit al informației istorice pe care o oferă cercetătorului, la care se adaugă reprezentările istorico-artistice care formează monumentele epigrafice.

Preocupările de adunare a inscripțiilor, de întocmire și publicare a corpusurilor de inscripții sunt mai vechi în istoriografia română, însă abia cercetarea în echipă a publicațiilor anterioare și investigarea la teren din deceniile postbelice au făcut posibilă apariția primelor volume din asemenea corpusuri. Începutul s-a realizat prin colecția *Inscripțiile medievale ale României*, volumul I publicat în 1965 la Editura Academiei, înmânunchiind 1250 inscripții păstrate în *Orașul București*. Un deceniu mai târziu se deschidea corpusul *Inscripțiile antice din Dacia și Scythia Minor*, organizat pe două serii, din care au apărut până acum două volume.

Să menționăm deopotrivă volumul întocmit de Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, apărut în 1976, deosebit de util cercetărilor istorice asupra acestei perioade.

Corpusul de inscripții medievale din România este continuat acum prin publicarea în Editura Academiei Române sub auspiciile Institutului de istorie „N. Iorga” din București a volumului *Inscripții medievale și moderne din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV — 1848)*. Față de limita cronologică stabilită inițial (vezi volumul din 1965, *Orașul București, 1395—1800*), acum aceasta este deplasată la 1848, fiind astfel inclus un prețios material epigrafic din prima parte a epocii moderne românești; material util cercetărilor de istorie locală și zonală. Reluarea după trei decenii a publicării corpusului de inscripții medievale (acum și moderne) constituie rodul cercetărilor lui Constantin Bălan, care a contribuit la depistarea inscripțiilor din județele statului Țării Românești.

Volumul apărut în 1994 include circa 1200 inscripții adunate din aprox. 220 biserici, muzee și situri istorice aflate în 166 de localități din vechiul județ Argeș. La rândul lor, aceste inscripții, după cum precizează editorul, fac parte dintr-un lot de aprox. 6000 de inscripții depistate și adunate începând din 1959 provenind din județele Olteniei și din unele din Muntenia (Argeș, Muscel, Olt, Romanați, Vâlcea). Un corpus epigrafic de proporții este în desfășurare deci, el venind să ofere cercetărilor istorice un material informațional divers: el privește în primul rând istoria culturală și religioasă, istoria artei (a arhitecturii și picturii), precum și istoria socio-economică, a populației, anumite aspecte politico-instituționale din cuprinsul Țării Românești. Realitățile din teren, din localitățile și județele muntene și oltene vor putea fi de acum mai bine cunoscute prin informația din sursele lapidare publicată cu acest volum.

Corpusul urmează practica grupării inscripțiilor după criteriul teritorial, după orașul București urmând județele istorice ale țării. Epigrafele medievale și moderne depistate și incluse în volum sunt dispuse pe trei categorii: cele *autentice*, apoi *îndoelnicele* și *falsurile*, în interior localitățile de proveniență fiind ordonate alfabetic. *Repertoriul cronologic* al inscripțiilor dat după *Introducerea* editorului și

Bibilografie facilitează consultarea volumului. Indicii volumului (nume de locuri, persoane și materii existente în inscripții) de la finele volumului ordonează — spre ușurința cercetătorului — imensul material informațional aflat în cuprinsul inscripțiilor ce se publică.

Importanța surselor lapidare din acest volum rezidă și în faptul că județul istoric Argeș e situat într-o zonă mai ferită de calamitățile istoriei, aici aflându-se, în alt rând, Curtea de Argeș cu ctitoriile domnești și numeroasele monumente istorico-bisericești înzestrate cu inscripțiile de întemeiere. Astfel, cel mai vechi text epigrafic e grafitul de la Biserica Domnească din Curtea de Argeș consemnând știrea morții la Câmpulung a marelui Basarab voievod în 1351—1352 (p. 249—250). Alte trei grafite din sec. XIV provin din același loc, precum și inscripțiile de pe pietrele de mormânt și cele la portretele ctitorilor din bisericile argeșene.

Variatatea materialului informațional, utilitatea lui pentru reconstituirile istorice, notele explicative, indicațiile bibliografice, anexele și indicii întocmiți de Constantin Bălan, căruia trebuie să-i fim recunoscători pentru imensul travaliu care a făcut posibilă apariția acestui volum din corpusul de inscripții ale României, reprezintă, fără îndoială, o deplină reușită din domeniul științelor auxiliare ale istoriei din câmpul cercetărilor românești.

NICOLAE EDROIU

Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Orașul Iași. Fascicula 1. I. Kara, Stela Cheptea, *Inscripții ebraice*, Iași, Centrul de Istorie și Civilizație Europeană, 1994, XXIV + 136 p.

Puțin timp după apariția la București în Editura Academiei Române a volumului de *Inscripții medievale și din epoca modernă a României. Județul istoric Argeș (sec. XIV — 1848)* prin îngrijirea lui Constantin Bălan și care continuă primul volum din corpul de *Inscripții medievale ale României* inaugurat în 1963 cu *Orașul București*, la Iași a văzut lumina tiparului Fascicula I din inscripțiile medievale și din epoca modernă provenind din orașul Iași. Rod al depistărilor și prelucrării inscripțiilor din vechea capitală a Moldovei de către colectivul constituit cu patru decenii în urmă la Institutul de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” din Iași, format din Alexandru Andronic, Eugenia Neamțu, Stela Cheptea, cărora li s-au alăturat apoi specialiști în limbile greacă, armeană, ebraică, fascicula acum apărută înmănunchează inscripții în limba și alfabetul ebraic. Mai precis, este vorba de inscripțiile de pe pietrele de mormânt din cimitirul Ciurchi din Iași, care a funcționat în partea estică a vechiului târg medieval și orașului modern din secolul al XVII-lea până în anul 1880 și care a fost dezafectat în anul 1943. O comisie de specialiști a copiat la sfârșitul deceniului nouă al veacului trecut aceste inscripții, când în cimitir se mai păstrau aproximativ 10 000 de pietre funerare, fiind transcrise circa 600 de inscripții, dintre care doar vreo 300 au intrat în colecția prof. I. Kara. Fascicula de față înmănunchează 287 epigrafe mortuare din cimitirul ieșean Ciurchi; alte patru epigrafe de pe pietre funerare transferate din cimitirul Ciurchi în cimitirul Păcurari, unde s-a mutat după 1880 cimitirul comunității israelite din Iași, sunt date la finele volumului, împreună cu trei inscripții mortuare din Sinagoga Mare și una din Sinagoga Croitorilor, pe baza fișelor din colecția I. Kara.

Materialul epigrafic din acest cimitir ieșean, Ciurchi, înregistrat în veacul trecut, a fost avut în vedere de cercetătorii de până acum ai istoricului comunității evreiești din Iași, ea fiind cea mai importantă din țările române: Jacob Psanțir, I. Pineles, W. Schwarzfeld, A. M. Halevy, N. Iorga, I. Kara etc. Editarea fișelor păstrate în fondul I. Kara se face acum, sub egida Academiei Române, Filiala Iași și a Centrului de Istorie și Civilizație Europeană din Iași (Director Dr. Gh. Buzatu, autorul *Cuvântului înainte* la volum), după toate regulile care trebuie să stea la baza unui corpus de inscripții. Un scurt istoric al cercetărilor inscripțiilor ieșene de către menționatul colectiv de specialiști face Alexandru Andronic, pentru ca într-o *Introducere* a autorilor acestei fascicule, I. Kara și Stela Cheptea să se facă prezentarea detaliată a materialului epigrafic inclus.

Importanța pentru știința istorică și lingvistică a textelor epigrafice cuprinse în această fasciculă este cu totul deosebită. De la prima epigrafă păstrată — cca 1610 — și până la cea din 12 martie 1881, cele 287 texte provenind din cimitirul Ciurchi, împreună cu cele opt din *Addenda*, oferă informații de natură istorică, onomastică, pentru istoria mentalităților, a rangurilor din comunitate (rabinii, staroști, hahambașale), a personalităților ridicate din rândul ei, intelectuali erudiți, medici, cântăreți, cunoscători ai *Cabalei*, fruntași ai mișcării hasidice etc.

Tabelul (alfabetic) al numelor evreiești din inscripțiile publicate în volum (p. 113—115). *Indice* cuprinzând numai numele de persoane și localități din inscripții (p. 117—134) și șase reproduceri după pietre funerare provenind din cimitirul ieșean Ciurchi încheie fascicula de față.

Caracterul de izvor istoric al epigrafelor ebraice din Iași este, în unele cazuri, subliniat în mod expres, cum este piatra de mormânt din 7 martie 1805: „Aici odihnește. Se pune semn pe morminte pentru a se face cunoscut generațiilor (viitoare, subl. n.) mormântul decedatului...” Istoriografia și științele conexe vor ști să utilizeze multiplele informații conținute de aceste texte pentru reconstituirea realităților istorice.

NICOLAE EDROIU

Viorel Faur, *Viața politică a românilor bihoreni (1849—1919)*. Oradea, Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri”, 1992, 236 p.

Semnificativa apariție editorială semnată de universitarul orădean Viorel Faur, recomandat în literatura de specialitate prin numeroase contribuții pertinente elaborate vreme de peste două decenii, publicată într-un tiraj de 1500 exemplare de Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri”, sub auspiciile Institutului de Istorie și Teorie Militară, secția teritorială locală, reprezintă un consistent aport științific, sub dublă latură: documentar-interpretativă la tratarea unui segment însemnat de istorie locală, și nu numai.

Structura și cuprinsul cărții de față, respectiv considerațiile istoriografice și cele 9 capitole despre zona istorico-geografică în discuție, concură la întărirea afirmației sus-enunțate cu privire la mesajul incumbat și importanța realizării în peisajul științei noastre istorice actuale.

Din debut, autorul consemnează concludent paleta de investigații anterioare: interbelice, marxiste, momentul aniversar 1968, cu excurs concret vizând lucrări documentare și de referință din anii 1978, 1988 și 1992, aparatul critic anex dovădind acribia specialistului trecutului local. Ținem să relevăm faptul că referirea la un volum propriu, aflat în lucru, conținând circa 112 documente ilustrative pentru intervalul dintre lunile noiembrie 1918 și aprilie 1919, se validase prin tipărirea volumului intitulat „Mărturiile despre evenimentele din Bihor...” Oradea, 1993, 130 p.

Capitolul prim al volumului recenzat acum include tratarea unor aspecte principale din timpul regimului neoabsolutist, anul 1867, impactul dobândirii Independenței statale românești la 1877/1878, constituirea P.N.R. la Sibiu în anul 1881, acțiunea „Memorandului” (1892—1894), activitatea tineretului studios de la Academia de drept din localitate, episodul Lucian Bolcaș din toamna anului 1898, cei 40 de ani ai „Familiei”, revirimentul neoactivist din 1905, Conferința electorală de la Sibiu, campaniile parlamentare, contracararea legilor școlare (1907), alegerile de la Beiuș (V. Lucaci), ultimele candidaturi pentru Dietă în mai—iunie 1910, ancheta privind „problema națională”, organizată de Societatea de Științe Sociale (confruntarea dintre V. Goldiș și Jászki Oszkár din aprilie 1914) etc.

Sugerăm aici și acum, ca răstimpul celei dintâi conflagrații mondiale, cu serios impact asupra Transilvaniei și implicit a Bihorului, mai cu seamă între anii 1916—1918, să constituie un alt subiect de cercetare și de utilizare a surselor arhivistice locale, tocmai pentru eliminarea acestui nedorit „hiatus” temporal până la interpretarea evenimentelor creionate în prezentul tom.

Următoarele capitole realizate de V. Faur înseamnă tratări parcimonioase ale unor momente vitale în existența zonei și a populației autohtone majoritare, după declarația de autodeterminare din 12 octombrie 1918, cu impact intern și extern, până la apoteoza de la Oradea în 20 aprilie 1919, odată cu intrarea armatei române eliberatoare în capitala Bihorului. Fructificând un bogat și inedit material arhivistic, autorul dezbate fenomenul constituirii și activității Consiliilor și Gărzilor naționale române în noiembrie 1918, cu accent firesc pe rolul indeplinit de orașul Beiuș în acest sens, cu relevarea aportului mediului rural, eficient ilustrat prin graficele despre compoziția socială. Preliminariile actului de la 1 Decembrie 1918, respectiv participarea Bihorului, au presupus truda organizării, stabilirea delegaților în cele 12 adunări, cu 60 de oficiali, cărora li se mai adaugă cei 45 delegați de drept și alți 26 „supleanți”, într-un total stabilit de 131; V. Faur identifică aici încă 101 participanți (p. 103), astfel că cifra finală era de 232, toți fiind nominalizați la capitolul notelor respective (p. 113—115). Modalitățile propagandistice utilizate de personalități politice și ecleziastice între lunile decembrie 1918 și aprilie 1919 au inclus seria de adunări populare pentru explicitarea efortului național făurit pe câmpia de la A'ba Iulia, arborarea generalizată a tricolorului, editarea și difuzarea broșurii „Către țărani din Bihor”, apariția celui

dintâi periodic românesc, sugestiv intitulat „Tribuna Bihorului“ (25 decembrie 1918) etc. Desigur că din analiza făcută, V. Faur nu a omis să treacă în revistă paleta de manifestări a terorii instituite de armata de ocupație ungară între ianuarie și aprilie 1919, după stabilirea liniei de demarcație Zam — Ciucea, cu numeroase victime dintre localnici, între care figurează cei trei fruntași militanți omagiați: I. Ciordaș, N. Bolcaș și N. Bogdan. Afirmarea rezistenței Consiliilor și Gărzilor naționale românești în răstimpul menționat, ca și redarea ofensivei armatei regale române după cele cinci luni de privațiuni pe seama populației majoritare din Bihor, reprezintă alte elemente componente finale ale demersului științific din cartea de față.

În fond, lucrarea desemnează un nume și o metodă trainică de studiu istoric, bazată pe exploatarea unui material arhivistic plin de mărturii documentare, într-un deplin spirit analitic și sintetic, calități întrupate în cadrele unei reale contribuții de istorie locală.

STELIAN MÂNDRUȚ

Radu Păiușan, *Mișcarea națională din Banat și Marea Unire (1895—1919)*. Timișoara, Editura de Vest, 1993, 237 p.; Ioan Munteanu, *Mișcarea națională din Banat. 1881—1918*. Timișoara, Ed. Antib, 1994, 339 p.

Literatura științifică despre zona istorico-geografică a Banatului însumează două temeinice lucrări recente, apărute la minimă distanță în timp, cu disponibilitate tematică oarecum identică în elaborarea a doi cunoscuți universitari timișoreni.

Inițial teză de doctorat, susținută remarcabil la București sub conducerea acad. Dan Berindei, cartea semnată de R. Păiușan înfățișează o structură bine gândită pentru acoperirea perfectă a subiectului tratat, într-o formă astfel definitivată: introducere, patru capitole, concluzii, segmentul aparatului critic și partea indicilor, plus rezumatul în limbi străine.

Rod al unui constant travaliu de cercetare desfășurat pe durată în ani, volumul realizat de I. Munteanu și publicat cu sprijinul material-moral al organizației locale a PNȚCD prezintă o compartimentare internă deplin concordantă cu bogăția și varietatea materialului documentar analizat, după cum urmează: cuvânt înainte, trei capitole, aparatul științific, anexa documentară, rezumatul englez și corpul ilustrațiilor aferente.

Data fiind aria tematică aproximativ similară în tratare și interpretare pentru cei doi autori nominalizați, într-o aceeași justă și binevenită ierarhizare cronologică până la momentul făuririi României Mari și la impactul ocupației străine (sârbo-francez) în Banatul verii anului 1919, recenzentul consideră oportun să evidențieze în sumarele considerații prezente doar acele părți ce există cu un caracter aparte, în sens distinctiv, în cuprinsul celor două volume cu privire la evoluția mișcării naționale românești din partea de sud-vest a țării între anii 1881 și 1918—1919).

În primele trei capitole ale incursiunii realizate pentru intervalul dintre 1895—1918, R. Păiușan demonstrează „poziția specifică”, intransigența românilor bănățeni într-un anumit context dat la granița veacurilor XIX—XX, discutând apoi logic și evidențiind paleta extinsă a modalităților concrete de acțiune spre mijlocul deceniului prim al secolului actual, și ca o dovadă peremptorie a interferenței benefice în gând și faptă cu activitatea decisă a factorilor politici de la București. Perioada celei dintâi conflagrații armate, cu cele două faze distincte creionate de autor, permite dezvoltarea analizei obiective pentru ansamblul mișcării naționale române din cele trei comitate vizualizate (Caraș-Severin, Torontal și Timiș), cu un accent firesc, totuși, pe schița evenimentelor petrecute și precipitate din lunile octombrie-noiembrie 1918. Capitolul ultim, cel mai interesant și consistent elaborat de istoricul în cauză — asupra căruia vom insista ulterior —, descrie tocmai situația specială a Banatului între lunile decembrie 1918 și august 1919, ocupația străină, administrația militară și civilă, poziția echivocă a Social-Democrației, a minorităților existente, vezi proiectul „Republicii autonome” gândit de H. Roth, până la avansarea chestiunii Banatului la Conferința de pace de la Paris.

„Cartea-argument” pentru Unirea Banatului cu România în anul 1918, semnată de I. Munteanu, subliniază faptul drept consecință a necesității firești, impuse de evoluția societății bănățene. Sorgintea este semnificativ stabilită la anul 1881, reprezentând proclamarea Regatului Român și fondarea Partidului Național Român din Transilvania la Sibiu în 12 mai. Dezvoltarea concretă efectuată de autor surprinde tocmai aspectele principale ale demersului național pentru traseul temporal stabilit, creionate în baza analizei structurii sociale respective la cumpăna veacurilor XIX și XX, în cadrul căreia românii constituiau majoritatea absolută — capitol asupra căruia vom reveni —; se relevă apoi obstacolele create de regimul politic instituit la 1867, legile anacronice dominate de priorități politice și economice pe seama minorității, abuzurile administrației, discriminarea în

plan cultural, paleta de anomalii și contradicții. Coordonatele evoluției mișcării naționale române includ conduita față de sistemul politic dualist, programul, tactica, principiul solidarității PNR, colaborarea interetnică în campaniile parlamentare, adunările populare pentru dreptul de vot universal, ca și rolul personalității pe durata celor aproximativ patru decenii tratate.

Considerațiile din capitolul prim al cărții istoricului I. Munteanu despre societatea din Banat în epoca dată merită a fi subliniate pentru acribia și pertinenta analizei datului social-economic efectuat în baza tabelelor statistice ilustrative pentru cele trei comitate în discuție și anii repertorizați: 1890, 1900, 1910.

R. Păiușan analizează în partea ultimă a cărții sale tocmai intervalul cel mai dificil din existența Banatului între 1 decembrie 1918 și intrarea armatei române eliberatoare în Timișoara la data de 3 august 1919.

Ambii autori utilizează o bogată literatură edită și îndeosebi inedită, punând în circulație un fond documentar inestimabil, depistat și cercetat atât în arhivele locale, cât și în altele de pe cuprinsul țării. Poate s-ar fi convenit totuși ca reacția presei ungare din Banatul lunilor în discuție să fi fost mai amplu trecută în revistă de cei doi istorici, ca să se impună și un alt punct de vedere atitudinional față de Unirea cea Mare și corolarul săvârșit în august 1919! Ținem să relevăm în cazul lucrării elaborate de I. Munteanu aportul necesar realizat prin anexa documentară, respectiv 18 piese importante în ilustrarea demersului analitic. Fără să omitem, tot aici, însemnătatea segmentului ilustrativ în economia lucrării respective. Nu putem să nu medităm asupra câtorva mici imperfecțiuni, omisiuni regretabile, ce suntem siguri că au scăpat reviziei finale a autorilor în cauză: R. Păiușan, „mișcarea națională a fraților din România“! (p. 6), „Egyetértés“ la Sibiu! (p. 23); generalul Berthelot la Timișoara în septembrie 1918! (p. 144); I. Munteanu, expresia de județe (p. 23) și de consilii județene (p. 162—166).

Ambele lucrări realizează o încadrare reușită a dezvoltării mișcării naționale românești din Banat în intervalul dat, o privire comparativă edificatoare, cu toate particularitățile relevate pentru atari tratări notabile în peisajul științei istorice locale, și nu numai, fiindcă se constituie în contribuții deosebite la proiectata istorie generală bănățeană.

STELIAN MĂNDRUȚ

Seria corespondenței primite de savantul istoric român, demers științific inițiat odinioară de I. E. Torouțiu, continuat în timp de către B. Theodorescu, cu un pandant binevenit în publicarea epistolarului emis, realizat până acum în trei volume de E. Vaum, include, de peste un deceniu, strădania tenace și rodnică a cercetătorului Petre Țurlea, editor și al opului anterior celui recenzat acum pe seama lectorului. Finalizate concomitent, dar apărute la distanță în timp, mărturiile restitutive în cauză, respectiv tomurile III și IV, obligă la rostirea aceleiași obsedante întrebări, paradoxale oarecum, în legătură cu rolul scrisorilor drept sursă de informații, cu un relativ grad de obiectivitate în creionarea unei imagini veridice a societății autohtone de până la cel dintâi război mondial, ca și în caracterizarea realistă a emitenților și destinatarului, deopotrivă. Cu un amendament necesar de subliniat totuși, anume că figura principală discutată fusese lipsită de funcții publice în conducerea statului, iar mesajele oferă oricum explicații multiple pentru înțelegerea ori interpretarea paletelor de atitudini oficiale sau dimpotrivă, a faptelor de culise săvârșite; la fel, mărturiile pentru vizualizarea gradului de implicare a multor personalități, fără să se omită consemnarea anumitor ecouri privind frământările sociale petrecute până în anul 1916.

Intervalul temporal relevant de editor într-o strictă ordonare cronologică, conformă stilului vechi până în anul 1919, se află cuprins între lunile ianuarie 1915 și decembrie 1916, ilustrat fiind de un total de 278 scrisori și zece rezumate.

Aria tematică include o diversitate problematică specifică epocii și implică emitenților, în majoritate oameni de cultură, politicieni, militari, cu un accent relevant introspectiv pentru starea social-economică și politico-spirituală a României vremii „neutralității”. Ierarhia socială surprinsă de noi denotă câteva elemente componente: avocați, diplomați, funcționari, ingineri, ofițeri, săteni, studenți etc., în adiacența câtorva instituții reprezentate: bănci, comitete, ligi, primării, reviste etc.

Contactul savantului N. Iorga cu elita intelectuală autohtonă (istorici, literați, artiști, ziariști), este completat fericit de relația dezvoltată cu exteriorul, înfățișat prin corespondenți de marcă din majoritatea statelor continentului, într-o aceeași arie tematică specifică oamenilor și epocii date.

În concluzie, se poate afirma cu îndreptățit temei că actul de certă seriozitate documentară restitativă, efectuat în cuprinsul volumului actual de exegetul acerb Petre Țurlea, înseamnă acoperirea unui alt răstimp vital din viața și activitatea personalității proeminente cercetate, și nu numai, fiindcă epistolarul luminează asupra unor crâmpoie neștiute despre eroii și perioada anilor 1914—1916. Avem convingerea că sângea trudnicului descifrător al monumentalului fond de corespondență, însumând câteva sute de volume păstrate la Academia Română, ne va oferi, cât de curând posibil, alte tomuri cu scrisorile primite de N. Iorga până în pragul făuririi României Mari.

STELIAN MÂNDRUȚ

Dumitru Preda, Vasile Alexandrescu, Costică Prodan. *În apărarea României Mari. Campania armatei române din 1918—1919*. București, Ed. Enciclopedică, 1994, 336 p.

Prestigioasa editură cu sporit gir intern și extern, competent diriguată de specialistul istoric dr. Marcel Popa, a oferit, printre atâtea alte capodopere ale istoriografiei autohtone, o analiză minuțioasă și obiectivă a fenomenului politico-diplomatic și militar din trecutul românesc contemporan, respectiv, după actul reîntregirii depline național-statale de la Alba Iulia și până la decizia finală adoptată la tratatele de pace de la Paris din anul 1920.

În concordanță deplină cu aprecierea prefațatorului volumului prezentat, prof. Liviu Maior, cei trei autori, merituosi cercetători ai Institutului de Istorie și Teorie Militară, au reușit să concretizeze într-o abordare științifică model — cu sorginte deja în anii '80 — un aspect al trecutului apropiat, minor cunoscut, tocmai datorită existenței unei bariere ideologice, și nu numai, în interpretare și înțelegere; prin hărnicie, devotament, acribie și responsabilitate se atestă temeinic aserțiunea că războiul împotriva Ungariei din 1919 se datorase primordial opoziției liderilor politici de la Budapesta față de recunoașterea deciziei referendumului populației majoritare din decembrie 1918, iar că Trionful reprezentase doar consacarea juridică a faptului în plan internațional.

Introducerea semnată de coordonatorul volumului, dr. Dumitru Preda, autor al primelor trei capitole, circumscrie fazele reîntregirii statal-teritoriale românești, contextul intern și internațional, rolul celui dintâi dezastru mondial, cu cele două intervale analizate în politica adoptată de România, între 1914—1916, și până în 1918; autorul relevă aici cooperarea politico-militară cu Puterile Antantei, motivează hotărârea din 14/27 august 1916, respectiv aportul celor peste 800000 soldați români în raport cu cele aproximativ 40 de mari unități militare adverse. Se tratează apoi despre oportunități și erori în cazul Transilvaniei, momentul reorganizatoric petrecut în 1917, rolul deținut de către generalul francez Berthelot, importanța celor trei victorii consecutive din vara anului 1917, defecțiunea rusă din octombrie același an, preliminarile Buftui și pacea de la București, impactul capitulării generale din 11 noiembrie 1918, actul debutului Conferinței de Pace de la Paris în 18 ianuarie 1919, până la aspectul atacului armat al Republicii Ungare a Sfatului (aprilie 1919) și riposta României, evidentă în final prin ocuparea capitalei, Budapesta, în 3/4 august 1919.

Recenzentul are plăcuta ocazie să semnaleze acum un amplu efort de investigare și analiză, bazat pe un material edit și covârșitor inedit. Reconstituirea științifică și critică se face într-o manieră de cercetare modernă, în care tratarea faptului politico-diplomatic este automat urmată-dublată, eficient, de investigarea laturii militare a fenomenului narat.

Cele dintâi capitole ale cărții înfățișează tocmai situația politico-militară a României la sfârșitul primului război mondial, strategia adoptată în relațiile cu Antanta și Puterile Centrale. Chestiunile strict militare sunt interpretate în strânsă legătură cu cele naționale, vizând îndeosebi soarta românilor de pe cuprinsul Monarhiei, până la actul eliberării Bucovinei și al Unirii definitive a Transilvaniei cu România. Apreciem drept extrem de sugestive tabelele alcătuite cu privire la compunerea organică a armatei române și a trupelor operative (p. 65, 66), precum și microfisele biografice despre personalitățile importante militare. Problema relațiilor maghiaro-române până la 15 aprilie 1919, analizate în plan diplomatico-militar, măsurile luate pe tărâm intern și extern între lunile noiembrie-decembrie 1918, în preajma deschiderii Conferinței de Pace, precum și acțiunile militare desfășurate în acest răstimp, au fost competent evocate în capitolul trei al lucrării. Ofensivele armate propriu-zise, cea ungară din aprilie 1919, urmată de contra-ofensiva română, cu paleta întreagă de reacții în plan restrâns și extins, înfățișarea stării părților beligerante, operațiunile duse în Munții Apuseni și până la Tisa, preparativele politico-diplomatice ale Puterilor Centrale, campania Armatei

Roșii în vara anului 1919, riposta fermă românească și ocuparea Budapestei la începutul lunii august, reprezintă importante secvențe din cuprinsul volumului realizat de cei trei specialiști ai istoriei militare autohtone contemporane.

Un alt aspect esențial creionat este subliniat prin cercetarea intervalului de patru luni de ocupație militară română în Ungaria, cu reacția opiniei publice, pro sau contra, cu prezentarea seriei de măsuri în plan organizatoric, administrativ, de ajutorare social-economică, de neimplicare în domeniul politic, desigur cu alte ecouri și atitudini interne și externe, divers comentate până la retragerea ordonată de guvernul român cu data de 11 noiembrie 1919.

Concluzia noastră vizează primordial abordarea științifică novatoare utilizată de autori, cu un aspect principal subliniat, respectiv, necesitatea apărării granițelor între 1918—1919 și numai apoi cu ilustrarea celui secundar, anume, pararea pericolului bolșevic pentru aria central-continentală, chiar dacă actul pecetluit final la 4 iulie 1920 a avut urmări previzibile și de neînălțurat în evoluția rapoarturilor interstatale, marcate de incertitudini chiar și până în zilele noastre!

STELIAN MÂNDRUȚ

Petre Țurlea, *Școala Română din Franța*, București, Ed. Academiei Române, 1994, 121 p.

Constant editor al epistolarului savantului istoric N. Iorga și recent monograf al acțiunii sale politice interbelice, autorul prezentei premiere istoriografice înfățișează lectorului o notabilă încercare monografică, motivată de importanța deosebită a instituției descrise într-un act de restituire pentru o remarcabilă experiență spirituală, cu sorginte în persoana aceluiași peren „Nestor” al științei trecutului românesc.

Structura și conținutul cărții include, precumpănitor, analiza și interpretarea unui bogat și variat material arhivistice, într-o tratare novatoare a genului de „istorie orală” pentru câțiva dintre „supraviețuitori” (printre alții, nume ca: Al. Ciorănescu, Al. Elian, C. Göllner, Th. Holban, C. Noica, Al. Rosetti, E. Turdeanu etc.), cu evidente „erori de calcul” subliniate — în absența arhivei proprii a Școlii Române de la Paris, pierdută în război —, amendate și de un anume grad de subiectivism, datorat aplecării sânguinoase a autorului asupra dezlegării multor momente din viața și activitatea personalității de prim plan a demersului întreprins.

Ideea Școlii, apărută „în nuce” în secolul XIX european, înfățișează date concrete pentru România primului război mondial, atașată unui subliniat substrat propagandistic, de contracarare a manifestărilor neștiințifice străine, fapt enunțat, aprobat și promulgat prin lege în primăvara și vara anului 1920, sub forma unui „Regulament” propriu, cu stipulații pentru cele trei secții componente ale instituției cercetate.

Capitolul prim tratează chestiuni legate de organizarea și funcționarea Școlii între anii 1921—1948, rolul indiscutabil asumat de N. Iorga în rezolvarea tuturor aspectelor inerente debutului la Fontenay-aux-Roses, localitate de 4000 de locuitori, aflată la mică distanță de capitala Franței, unde va avea loc inaugurarea oficială cu data de 1 iulie 1922. Însemnate rămân în context listele realizate de P. Țurlea cu seriile de bursieri între 1921/1922 și 1940/1941, cu o tentativă aproximată totuși în privința deplinei exhaustivității!

Probleme importante vizând activitatea propriu-zisă în intervalul dat sunt tratate în capitolul următor: cursurile frecventate, profesorii audiați, arhivele și bibliotecile cercetate, lucrările științifice elaborate, conferințele prezentate, excursiile organizate, publicația proprie între anii 1923—1940, intitulată „Mélanges...”, volumul omagial dedicat Profesorului în 1933, inițiativele luate pentru sporirea fondului de carte și periodice al bibliotecii, dezvoltarea Muzeului, colaborările cu articole și studii la revistele conduse de N. Iorga etc. Relațiile dintre „părintele spiritual” și membrii Școlii au fost gradat înfățișate, în trei faze: pre-, în timpul, și post-efectuării școlarizării la Paris, cu exemplificări pentru câțiva iluștri studenți: C. Marinescu, S. Lambrino, V. Papahagi, E. Turdeanu ori tandemul C. C. Giurescu—P.P. Panaitescu, drept complexe, cu momente pozitive ori negative, de destindere sau încordare, subliniat fiind din start acceptul, comprehensiunea stimulative a savantului față de foștii săi învățăcei, mai cu seamă istorici. Se subliniază, totodată, faptul că instituția analizată însemnase în timp un util mijloc de apropiere româno-franceză, un instrument vital de colaborare, datorat primordial aportului și personalității indiscutabile a mentorului N. Iorga.

Penultimul capitol realizat de P. Țurlea tinde să prezinte în mod comparativ dezvoltarea Școlii Române din Italia, dar într-o raportare inferioară valoric, obiectivată, desigur, chiar dacă beneficiase de un același N. Iorga în rolul de îndrumător, ca și de câteva nume vestite ale științei istorice autohtone: V. Pârvan, G. G. Mateescu, Em. Panaitescu, S. Lambrino. Considerăm că acest subiect, minor tratat oricum, merită o extensie ulterioară, în același plan monografic, probabil tot din partea autorului cărții supuse acum atenției specialiștilor!

Punctul final în existența și acțiunea Școlii Române din Franța apare sub impactul celei de-a doua conflagrații mondiale, îndeosebi după 10 mai 1940, respectiv ocuparea zonei, evacuarea bibliotecii și arhivei până în toamna anului, când survine neașteptat vestea implacabilului sfârșit al fondatorului instituției. Un nou regulament în 1941 și un alt director desemnat în persoana medievistului C. Marinescu încearcă să pună ordine în viața internă a Școlii până în anul 1948, când intervine desființarea oficială a lăcașului de cultură de pe „Rue de Chatâigniers” cu urmaș în timp prin „Centrul Român de Cercetări”, diriguir de către Mircea Eliade.

Concluziile autorului, cărora li se raliază și opinia recenzentului, vizează importanța Școlii Române din capitala Franței ca un factor activ în tentativa de integrare în circuitul valoric spiritual universal, un element vital de receptare inversă, totodată, cu un scop și rol împlinit prin suita de manifestări și realizări, prin „Școala” creată, în gen de pepinieră de studenți, evoluți în vreme ca nume de rezonanță ale vieții științifice românești, și nu numai, în varii domenii de activitate.

STELIAN MÂNDRUȚ

Cien Años de Historia Fábrica Nacional de Moneda y Timbre, Madrid, MCMXCIV, 315 p, ilustrația inclusă în text, fără preț.

Prin amabilitatea domnului Rafael Feria y Perez, directorul Muzeului *Casa de la Moneda* Madrid, am primit în luna septembrie a acestui an cartea *Cien años de historia Fábrica Nacional de Moneda y Timbre*, care prezintă, în condiții grafice excelente, istoria Fabricii de Monede și Timbre din Madrid. Cartea a apărut sub înaltul patronaj al Ministrului Economiei și Domeniilor, Pedro Solbes Mira, al subsecretarului de stat de la Ministerul Economiei și Domeniilor, Juan Antonio Blanco-Magadán y Amutio, al Președintelui-director general al Fabricii de Monede și Timbre, Jaime Gaiteiro Fortes, al secretarului general al Fabricii de Monede și Timbre, María Teresa Iza Echave și al directorului de proiect, director al Muzeului *Casa de la Moneda*, Rafael Feria. Textul și selectarea ilustrațiilor au fost făcute de 20 de persoane, cercetători și arhiviști. Sumarul: Cuvânt preliminar (Pedro Solbes Mira), Prezentare (Jaime Gaiteiro Fortes), Introducere (Rafael Feria); Prima parte: *Istoria unei întreprinderi*. Capitolul 1 — Antecedente istorice până în sec. XIX; Capitolul 2 — Casa de la Moneda de Colón din 1861—1893; Capitolul 3 — Fabrica Națională de Monede și Timbre (1893—1936); Capitolul 4 — Războiul Civil spaniol (1936—1939); Capitolul 5 — Fabrica de Monede și Timbre din 1939—1964; Capitolul 6 — Casa nouă (1964—1975); Capitolul 7 — Fabrica Națională de Monede și Timbre din 1974—1994. Partea a doua: Maria Cristina de Habsburg (M. T. Iza Echave); Spania în 1893 (Luis Carandell); O sută de ani de literatură (S. Sanz Villanueva); O sută de ani de pictură spaniolă (F. Calvo Serraller); O sută de ani de realizări în filatelie 1850—1893—1993 (F. Aranaz del Rio); Economia spaniolă 1893—1993 (G. Tortella și J. M. Ortiz-Villajos).

Simpla enumerare a sumarului, care cuprinde capitole semnate și nesemnate (fiecare în parte un adevărat studiu de specialitate în legătură cu subiectul tratat), ne poate face o imagine asupra bogăției și diversității de date și informații pe care le oferă cartea. În sumar, prima parte a lucrării, intitulată *Istoria unei întreprinderi*, ne prezintă pe capitole, amănunțit, istoria FNMT. Afăm astfel că bazele Casei de la Moneda s-au pus prin documentul din 18 februarie 1614, când don Cristóbal Gómez de Sandoval y Rojas, duce de Uceda, a fost numit trezorierul Casei de la Moneda. Primul amplasament al monetăriei madrilene a fost la poalele colinei Vistillas. Aici ducele și-a construit un palat cunoscut mai târziu sub numele de Casa de los Consejos, unde se află azi Consiliul de Stat și Căpitănia Generală a Madridului.

În sec. XVII baterea monedei devenise un privilegiu al puterii, privilegiu exercitat în diverse forme. În aceeași perioadă monetăria madrilenă, precum și alte monetării de pe cuprinsul Spaniei (ca de exemplu: Burgos, La Coruña, Segovia, Granada, Górdoba, Sevilla) sunt dotate cu instalații numite mori, cu ajutorul cărora era bătută moneda. În perioada 1662—1664 apare pe monedele emise la Madrid abrevierea MD.

În sec. XVIII, Coroana, preocupată de reorganizarea finanțelor, se implică tot mai mult în emisiunea de monedă, fiind impuse anumite standarde privind greutatea și titlul monedelor. În 1728 a fost instituită regula conform căreia moneda emisă în Spania nu mai era valabilă în colonii pentru care au fost stabilite emisiuni speciale bătute în Indii. Pentru îmbunătățirea calității monedei, din 1730 se interzice baterea monedelor cu ciocanul și sunt introduse prese monetare. La mijlocul sec. XVIII, Casa de la Moneda din Madrid primește dreptul de a controla emisiunile monetare din peninsula, inclusiv cele ale Sevillei, mai apoi și pe cele din Indii. În 1771 este înființat pe lângă monetărie un departament al gravurilor organizat de Tomás Francisco Prieto. Sarcina acestui departament era de a înnoi moneda din Spania și Indii.

Concomitent cu emisiunile monetare, Casei de la Moneda din Madrid îi revine sarcina (în sec. XVII) de a se ocupa și de emiterea unor hârtii oficiale de

valoare considerate strămoșii bancnotelor și ai timbrelor. Primele matrițe pentru aceste hârtii de valoare au fost făcute de celebrul gravor Diego de Astor-tatál. gravor la Casa de la Moneda din Segovia. Erau stampilate la început hîrtille de schimb (cambiile mai mari de 2 mii de reali). La 26 mai 1835 se instituia o ștampilă (timbru) specială pentru scrisori. Din 1854 au fost utilizate culori pentru a diferenția tipul de stampile (timbre), în 1865 ștampilele poartă un filigran al Fabricii Naționale Sello, iar în 1875 apare o ștampilă seacă cu înscrisul „Sociedad de Timbre”. Din 1893 titlul instituției care emite monedă și timbre în Spania este *Fabrica Nacional de al Moneda y Timbre*.

După prezentarea acestor „antecedente” istorice până în sec. XIX, cartea cuprinde, pe capitole, dezvoltarea Fabricii Naționale de Monede și Timbre în diverse etape istorice pe care le-a parcurs Spania până în 1993. Prin decretul de constituire a Fabricii, semnat de regenta Maria Cristina de Habsburg la 28 august 1893, au fost constituite 4 departamente: administrație, fabricare (integrând atelierele de monede și timbre), gravura și reproducerea, intervenții și contabilitate. Cu mici modificări, această structură organizatorică a rămas în vigoare și azi. Sunt prezentate pe rând cele patru departamente, privind organizarea, atribuțiile și personalitățile care le-au condus, personalul care lucrează în fabrică, munca femeilor, activitatea sindicală. Primul Regulament de ordine interioară a fost adoptat la 7 martie 1894, iar din 1895 a fost introdus curentul electric și au fost importate prese monetare moderne din Franța. Ca dovadă a interesului de care se bucură Fabrica Națională de Monede și Timbre sunt prezentate personalitățile politice care au vizitat monetăria. Printre poze vom întâlni pe cea a lui Franco, din 1964, făcută cu prilejul dezvelirii unei plăci așezate la intrarea în Fabrică, precum și fotografii ale actualei perechi regale în vizită la monetărie.

În cursul sec. XX, mai ales în ultimele decenii, Fabrica Națională de Monede și Timbre, instituție de stat cu rol important în sistemul economic și financiar spaniol, a elaborat adevărate strategii atât în ceea ce privește dezvoltarea proprie, cât și în ceea ce privește factorul uman. Fabrica are o adevărată *politică socială* de atragere și formare a cadrelor, conducerea și administrația este direct interesată și preocupată în asigurarea condițiilor decente de viață pentru angajații săi, pentru asigurarea condițiilor adecvate la locul de muncă, muncitorii se bucură de diverse facilități, sunt organizate spectacole de teatru (Fabrica are un teatru propriu) și fieste cu diverse prilejuri.

Pe lângă politica socială, Fabrica de Monede și Timbre și-a elaborat și o *politică culturală* proprie. Am menționat deja teatrul înființat pentru angajații fabricii. La mijlocul sec. XX a fost înființat *Musco Casa de la Moneda* căruia i-au fost inițial atribuite 15 săli pentru 20.000 de exponate. Muzeul adăpostește instalații folosite în monetării de-a lungul anilor, monede, medalii și timbre produse de Fabrica Națională. În cadrul politicii culturale a Fabricii, Muzeului îi revine sarcina de a prezenta publicului istoria Fabricii, de a ține o evidență științifică a producției și de a se implica în manifestările numismatice de nivel național și internațional. De altfel, Muzeul dispune de un personal specializat, iar actualul său director, Rafael Peria, este un specialist de talie internațională, trezorer al Comitetului ICOMON, preocupat printre altele și de strângerea legăturilor Muzeului *Casa de la Moneda* cu muzeele și cabinetele numismatice din țările din centrul și estul Europei. Dl. Fera și Muzeul *Casa de la Moneda* au intenționat să organizeze în 1994 primul Congres internațional al muzeelor monetare și bancare, acțiune din păcate anulată în ultimul moment din cauza lipsei de fonduri. Ca orice instituție științifică ce se respectă și are un rol important în viața științifică a țării sale, Muzeul are și o publicație proprie numită NVMISMA.

Muzeul dispune de o sală de conferințe și de bibliotecă numismatică. În 1947 a fost inițiată constituirea unei arhive fotografice și a clișotecii, iar în 1948 a fost instituit depozitul monedei de aur.

Un loc important în cadrul Fabricii Naționale îl ocupă *departamentul medalilor*. Sarcina acestuia este și emiterea unor serii medalistice tematice, ceea ce ne sugerează faptul că, așa ca peste tot în Occident, conform unei tradiții deja seculare, emisiunile medalistice sunt atent supravegheate de organisme competente, ajungându-se în final la elaborarea unei adevărate istorii în metal, formă a memoriei istorice practic indestructibilă, așa cum o dovedesc piesele numismatice existente încă din antichitate.

În departamentul medalilor sunt distribuiți cei mai buni gravori ai momen-

tului, iar medaliile emise sunt destinate și comercializării. În 1950 a fost creată Școala de gravori, caleografi și modelatori pentru medalii și monede.

În prezent, Fabrica Națională de Monede și Timbre emite și bancnote și bilete de loterie, fiind prezentate probe de culoare pentru acestea, precum și elemente moderne de securitate (fire metalice, culori speciale, filigran etc). În 1977 Fabrica avea o capacitate de producție de 1300 milioane piese pe an.

În finalul primei părți sunt prezentați principalii responsabili ai Casei de la Moneda de la Filip III până la Juan Carlos I (trezoreri, superintendenți, directori generali, directori, președinți-directori generali).

Partea a doua a lucrării prezintă istoria ultimului secol în Spania prin realizările concrete ale Fabricii Naționale de Monede și Timbre, urmărind un dublu scop: cunoașterea istoriei Spaniei în perioada 1893—1993 și ilustrarea principalelor evenimente cu ajutorul monedelor, medaliilor și timbreelor.

Pentru început este omagiată personalitatea reginei Maria Cristina de Habsburg (12 iulie 1858 — 6 februarie 1929). A fost a doua soție a lui Alfonso XII (1874—1885) și au avut trei copii. La moartea soțului său (25 noiembrie 1885) a fost aleasă de Cortes-uri regentă până la nașterea lui Alfonso XIII (17 mai 1886) și apoi, în timpul minoratului acestuia, până în 1902. În calitate de regentă a semnat decretul de constituire a Fabricii Naționale de Monede și Timbre din Madrid. În lucrare sunt reproduse o gravură a Mariei Cristina din 1899 semnată de B. Maura care se găsește la Muzeul *Casa de la Moneda*, un tablou în ulei semnat de L. Alvarez Catala care se găsește la Ministerul Economiei și Domeniilor și un timbru din 1986 care prezintă depunerea jurământului pe Constituție a Mariei Cristina.

După prezentarea personalității Mariei Cristina urmează trecerea în revistă a diverselor aspecte din viața socială a Spaniei oglindite în produsele Fabricii Naționale de Monede și Timbre. Cu ajutorul cărților postale, a timbreelor și a medaliilor sunt ilustrate coride, viața literară, cafelele, restaurante, modă etc.

Viața literar-spirituală beneficiază de un capitol separat (O sută de ani de literatură). Curentele literare sau personalități din domeniu sunt făcute cunoscute cu ajutorul timbreelor și medaliilor. Îi întâlnim în acest capitol pe: José de Echegaray, Juan Ramón Jiménez, Benito Pérez Galdós, Valle-Inclán, Rubén Darío, Azorín, Baroja, Antonio Machado, Rafael Alberti, José Ortega, Miguel Hernández.

Ultimii o sută de ani de pictură spaniolă sunt prezentați în aceeași manieră alături de reproduceri ale artiștilor spanioli. Le-au fost destinate emisiuni monetare, medalistice sau filatelice următorilor pictori: Joaquín Sorolla, Julio Romero de Torres, Ignacio Zuloaga, Juan Gris, Salvador Dalí, Santiago Rusiñol, Antoni Tàpies, Eduardo Chillida, Antonio López ș.a.

Filatelica spaniolă, prezentată mai sumar în prima parte a lucrării, are în această a doua parte un capitol special. Primele timbre au fost emise în Marea Britanie în 1847. Un decret din 1849 stabilea ca timbrele să aibă imprimate pe ele bustul reginei Isabella a II-a. Din același an timbrele spaniole sunt imprimate în Spania. Prima emisiune a intrat în circulație la 1 ianuarie 1850 și avea 6 valori de culoare neagră, violetă, roșie, azur și verde. În 1864 apar primele timbre dantelate realizate cu mașina domnilor Susse adusă de la Paris.

Iegat de intrarea în circulație a timbreelor, a fost necesară adoptarea unui nou sistem monetar impus de necesitatea facilitării înscrierii valorilor mici și mari pe timbre. Cu această ocazie este prezentat sistemul monetar național — peseta — și echivalențele făcute în 1868 (1 peseta = 4 reali).

Falsurile făcute de timpuriu în filatelia spaniolă au impus, ca și în alte țări de altfel, recurgerea la măsuri de siguranță prin introducerea filigranului, fiind reproduse diverse modele de filigran. Sunt prezentate de asemenea erori în filatelia spaniolă (înversare de semne folosirea unei hârtii necorespunzătoare, dublă imprimare, culori necorespunzătoare etc.) precum și timbrele din colonii: Andorra, Guineea Ecuatorială, Filipine etc.

Ultimul capitol se referă la economia spaniolă în ultimii 100 de ani. Aflăm date despre domeniile importante ale economiei, creșterea demografică, transformările din agricultură, reforma agrară, revoluția industrială, dezvoltarea industrială în sec. XX, sistemul bancar și circulația financiară și relațiile externe ale Spaniei. Ilustrate prin emisiuni filatelice. Pe ultima pagină se găsește timbrul emis cu prilejul ocupării președenției Comunității Europene de către Spania.

Cartea are un format de 23,5 × 30 cm, în întregime tipărită pe hârtie creată, ceea ce a permis includerea în text a imaginilor (90% color). În pagină tex-

tul este așezat pe două coloane cu literă extrem de lizibilă. Avem așadar de-a face cu o lucrare de excepție și din punct de vedere tipografic.

Dar execuția tipografică nu este o calitate neapărat esențială a cărții. Lucrarea este importantă nu numai pentru că prezintă o multitudine de fapte, evenimente, personalități, marea majoritate dintre ele noi pentru publicul român, ci mai ales pentru că această carte constituie un exemplu, și nu pentru puțină lume. Este un exemplu de implicare a autorității statale nu numai în emisiunea monetară ci și în întreaga activitate a unei monetații. Este un exemplu pentru o monetărie națională ca mod de organizare și implicare în viața socială, culturală și științifică. Este un exemplu de urmat de diverse instituții muzeale, în special cele care dețin colecții numismatice. Este un exemplu de cum se scrie și se editează o carte. Este o carte plăcută ochiului și spiritului și are marea calitate că nu se adresează numai specialiștilor, ci și unui public larg, mai puțin avizat. Este o carte-indemn pentru orice instituție care dorește să-și facă cunoscută activitatea, este ceea ce, poate impropriu, am putea denumi o carte de propagandă. Dar o propagandă făcută cu mult bun simț și bazată pe fapte reale și documente.

Deși lucrarea în ansamblu ne-a făcut o impresie excelentă, nu putem încheia fără o observație critică ce se impune de la sine. Acestei cărți îi lipsește un lucru esențial pentru un cititor străin: un rezumat de câteva pagini măcar, într-o limbă străină, cu atât mai mult cu cât, deși este folosită de un mare număr de vorbitori, spaniola nu este totuși o limbă atât de cunoscută ca franceza, engleza sau germana, în special în țările din centrul și estul Europei. Este posibil ca această omisiune să fie un act deliberat, un indemn la o mai bună cunoaștere a spaniolei și în acest perimetru al vechiului continent.

LIVIA CĂLIAN

Catalog numismatic. — Moneda metalică — 1867—1994 România Numismatic Catalogue — Metal Coin, editat de S.C. Zimbrul Carpatin SRL, București 1995, 186 p., fără preț.

Semnălăm apariția unei interesante, necesare, așteptate și utile lucrări numismatice, cu atât mai mult cu cât ea este rodul unei inițiative particulare. SC Zimbrul Carpatin SRL este o societate privată de numismatică și filatelie înființată în 1990 la București. Sfera sa de activitate se referă la achiziționarea, evaluarea, expertizarea și comercializarea pieselor numismatice și filatelice. Societatea a participat în nume propriu la peste 20 de expoziții internaționale în Germania, Polonia și Israel. În prezent pregătește editarea unui *Catalog de bancnote românești*, lucrare pe care o așteptăm cu interes.

Lucrarea care face obiectul prezentei recenzii este o lucrare bilingvă (româno-engleză) care a beneficiat de girul Domnului Aurică Smaranda, secretarul general al Societății Numismatice Române, în calitate de consultant de specialitate. Cu vântul de deschidere aparține Domnului Mircea Gh. Manole, directorul SC Zimbrul Carpatin SRL.

Catalogul este aproape compiet, prezentând monedele metalice cunoscute că au circulat în țara noastră din 1867 (prima emisiune monetară) până în 1994. Lucrarea este concepută pe criteriul cronologic, pe ani, după valoarea nominală, în ordine crescândă având toate datele tehnice (diametru, greutate și titlu pentru monedele din metal prețios), tipul de margine, monetăria, gravorul, tirajul, descriere amănunțită Av/Rv. Ceea ce apreciem în mod deosebit este faptul că pentru prima dată într-un catalog numismatic românesc se face o evaluare a monedelor pe baza gradului de circulare și a stării de conservare: extrafine, f. fine, fine, necirculate. Prin raportarea valorii la dolarul american lucrarea câștigă în longevitate și prezintă seriozitate menținând valoarea pieselor la nivelul 'or real, scutind-o de fluctuațiile inflaționiste la care este supusă în prezent moneda națională.

Lucrarea cuprinde trei părți: I. monedele de argint și metal comun din perioada 1867—1994, pe epoci distincte: Carol I Domn (10/22.V.1833 — 14/26.III.1881); Regele Carol I (14.III.1881 — 27.IX.1914); Regele Ferdinand I (27.IX.1914 — 20.VII.1927); Regele Mihai I. Regența (20.VII.1927 — 8.VI.1930); Regele Carol II (8.VI.1930 — 6.IX.1940); Regele Mihai I (6.IX.1940 — 30.XII.1947); Republica Populară Română (30.XII.1947 — 21.VIII.1965); Republica Socialistă România (21.VIII.1965 — 22.XII.1989); România (de la 22.XII.1989); II. monedele de aur ale României care au circulat în aceeași perioadă sunt publicate în același mod ca și cele de argint și metal comun. Această a doua parte a lucrării este mult mai interesantă decât prima datorită faptului că pentru mulți numismați, și în special pentru cei tineri, prezentarea acestor monede este o premieră. Afirmatia este susținută de faptul că aceste monede au avut o circulație restrânsă chiar și în epocă, la fel între numismați, cu atât mai mult cu cât deținerea sau încercarea de valorificare a unei asemenea piese în ultimii 40 de ani constituia un delict grav, sever sancționat de legele statului comunist. Personal, nu am avut niciodată prilejul să văd în realitate o astfel de monedă, fiindu-mi cunoscute doar din diverse publicații, cu excepția medaliei-monetiforme „Ardealul-Nostru”. În colecția numismatică a Muzeului nostru nu se găsește nici o monedă românească din aur.

Surpriza la acest capitol au constituit-o emisiunile monetare de 500 (1982) și 500 și 1000 (1983) lei aur bătute de RSR cu ocazia sărbătoririi a 2050 de ani de la crearea statului dac centralizat și independent (1980). Sunt singurele emisiuni de aur cunoscute după 1945. Monedele de 500 lei (1982) au D = 25 mm; G = 7,2 gr. aur 900‰ și au fost bătute la mmoetăria Franklin, Pennsylvania, SUA, într-un tiraj de 7.500 bucăți. În 1983 au fost emise 8.000 monede de 500 lei similare cu

emisiunea 1982, iar cele de 1000 lei au $D = 28$ mm, $G = 14,4$ gr. 900‰, aceeași monetărie, tiraj 8.000. Sunt evaluate între 175 și 700 de dolari bucata.

A treia parte (și ultima) a lucrării prezintă: monedăriile, emblemele monedărilor pe monede, numele monedărilor, inițialele monedărilor, siglele, numele gravurilor, inițiale și embleme de gravori, muchia monedelor, inscripții pe muchia monedelor, semne despărțitoare pe muchie, semne pe fețele monedelor, poziția Av/Rv (deci axa monedei), falsuri de monede moderne românești, un tabel sintetic al emisiunilor monetare pe perioadele istorice parcurse de România din 1867 până în 1991, demonetizări, erori, monede demonetizate, erori, dimensiunile standardizate ale monedelor.

Observația pe care dorim să o facem aici este în legătură cu medalia-monetiformă „Ardealul nostru” (Mihai I, 1944, $D = 21$ mm, $G = 6,55$ gr. aur 900‰). Nu discutăm aici dacă este vorba de o monedă sau de o medalie (discuția ar fi prea amplă și o vom face cu altă ocazie), ci despre reversul piesei, mai precis despre gravor. Fiind interesată în studierea acestei piese în vederea includerii sale în *Catalogul medaliilor românești din Cabinetul Numismatic al MNIT* (lucrare în curs de elaborare), am discutat cu Domnul Constantin Dumitrescu, gravor la Monetăria Statului București, elevul lui Haralamb Ionescu. Din discuțiile avute cu domnia sa, a reieșit faptul că reversul piesei a fost *desenat* de Ioana Bassarab Starostescu și Ștefan Iordache, pe când gravura a fost executată de H. Ionescu. La monetărie există placa originală a reversului (din păcate placa pentru avers s-a pierdut sau a fost distrusă) după care a fost făcută piesa. În sprijinul ideii că Ioana Bassarab Starostescu doar a desenat modelul reversului vine și faptul că ea este cunoscută în primul rând ca o talentată desenatoare de emisiuni filatelice. Lucrurile ar putea fi lămurite dacă ar exista posibilitatea cercetării arhivelor Monetăriei Statului unde ar trebui să existe date mai concrete privind elaborarea pieselor monetare.

Remarcăm în mod deosebit ținuta grafică a acestei lucrări editate în întregime pe hârtie cretată, ceea ce a permis includerea ilustrației în text. În acest fel, cititorul are posibilitatea de a vedea piesa concomitent cu aflarea datelor cuprinse în text. Alăturarea traducerii în limba engleză constituie, fără îndoială, o altă calitate a acestui catalog, facilitând munca numismaților străini și contribuind la o mai bună cunoaștere a sistemului monetar al LEU-lui în lume. Deși ilustrația este alb-negru, calitatea pozelor este ireproșabilă.

Dar mai găsim în această carte un lucru deosebit pentru actualele apariții editoriale: în paginile sale sunt inserate reclame ale firmei SC Zimbrul Carpatin SRL, precum și ale altor firme. Deși ideea nu este originală, fiind folosită în aparițiile editoriale din perioada interbelică și chiar mai înainte, preluarea ei constituie, într-un anume sens, o premieră în România perioadei de tranziție.

Cu toate că impresia generală făcută de această lucrare este foarte bună, ne permitem să facem câteva observații pe care le considerăm utile. În primul rând, considerăm că ar fi fost utilă o introducere mai amplă unde să fie prezentată pe scurt firma SC Zimbrul Carpatin SRL (sfera de preocupare, participările la manifestările internaționale, modul de achiziționare a pieselor numismatice și filatelice — sistem conșignație sau plată pe loc —, prezentarea altor produse pe care le comercializează: casete numismatice, clasoare etc.). Datele prezentate de noi la începutul recenziei au fost obținute telefonic de la Dl. Mircea Manole. O astfel de prezentare a firmei ar fi servit un dublu scop: cunoașterea ei de către colecționari și realizarea unei publicități mai largi, mai ales acum, când piesa numismatică sau filatelică a devenit o marfă ca oricare alta, eliberată de îngrădirile impuse de fosta legislație comunistă (cel puțin parțial). Există mulți colecționari și alți deținători de piese numismatice, doritori să vândă (sau să cumpere) și care nu știu unde să se adreseze.

În al doilea rând, pentru respectarea rigorii științifice, credem că cel puțin numismații specialiști ar fi fost interesați dacă autorii au publicat piese din una sau mai multe colecții (chiar fără numele proprietarului) sau au recurs la sursele bibliografice preexistente. Nu putem decât presupune că autorii au avut fiecare piesă în mână, altfel realizarea ilustrației ar fi fost aproape imposibilă. Legat de aceasta, credem că ar fi trebuit ca la sfârșitul lucrării să existe o scurtă

listă bibliografică folosită de autori. De asemenea, pentru exactitate, ar fi trebuit respectată o regulă nescrisă a numismaticii: pentru piesele de metal prețios greutatea este dată cu două sau trei zecimale (în special pentru aur).

În concluzie putem spune că acest *Catalog numismatic*, apărut în condiții grafice excelente, este o carte utilă pentru numismați, specialiști și amatori, o carte așteptată de mult și care vine să întregască și să îmbogățească bibliografia numismatică românească. Salutăm inițiativa acestei apariții editoriale și sperăm ca exemplul societății SC Zimbrul Carpatin SRL să constituie doar un început în realizarea unor lucrări numismatice de referință.

LIVIA CĂLIAN

NECROLOAGE

ALEXANDRU NEAMȚIU

(1918—1995)

Intristarea — sentimentul ce copleșește în fața despărțirii iremediabile de cei apropiați — devine cu atât mai adâncă atunci când pleacă pentru totdeauna un om de o valoare deosebită, care a ilustrat o știință și a servit cu devotament, vreme de decenii, instituții dedicate ei.

Asemenea regrete adânci încearcă prietenii și colegii din Institutul de Istorie din Cluj-Napoca, după ce au petrecut pe ultimul drum pe Alexandru Neamțiu.

Și-a început activitatea la Institutul de Istorie, pe atunci la Sibiu, în anul 1943. A desfășurat-o paralel cu predare și seminarizare de istorie medievală românească și discipline auxiliare, la Universitate și la Institutul Pedagogic din Târgu Mureș, pentru a o încheia, înaintea pensionării, la Arhivele Statului, filiala Cluj.

Nu e un cuvânt convențional acela că Alexandru Neamțiu a *ilustrat* știința istorică. A fost un asiduu și temeinic cercetător al arhivelor. A elaborat rezultatele cercetărilor sale în zeci de studii, la care se mai adaugă și contribuțiile la tratatul de istoria României, la volumele Din istoria Transilvaniei și la colecțiile de documente privind evul mediu transilvan și răscoala lui Horea.

Calitatea de eminent cercetător al arhivelor și colaborator la publicații de izvoare o datora pe de o parte pasiunii pentru știință, pe de alta pregătirii temeinice în cel puțin două domenii, în care nu mulți mai excelează așa cum, a excelat el: era un foarte competent paleograf și un la fel de bun cunoscător al limbii latine medievale. Cu scrisul lui de o caligrafie admirabilă, exprimând un spirit ordonat, echilibrat, realiza aproape fără a recurge la vreun instrument auxiliar, transcrierea și traducerea directă a documentelor, după original. Putea fi numit, pe drept cuvânt, un *expert* în aceste operațiuni esențiale pentru practica oricărui istoric adevărat. A fost, de altfel, și coautor la un prețios glosar de termeni și expresii din documentele latine medievale din Transilvania — lucrare de erudiție, în elaborarea căreia a stat alături cu mari somități în materie.

Cercetările sale arhivistice s-au concentrat mai cu seamă asupra fondurilor domeniului minier al Zlatnei. În urma publicării lor, se poate spune fără exage-

rare că Alexandru Neamțiu s-a afirmat drept cel mai însemnat și mai fecund specialist din ultimele decenii în istoria mineritului din Transilvania în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea.

A scris despre situația generală a acestei ramuri economice, despre starea social-profesională a minerilor, frământările și nemulțumirile lor, despre tehnica minieră, capitalurile societăților din branșe, situația sanitară din cuprinsul acestor exploatări.

Ultima problemă l-a condus către descoperirea de date noi din biografia reputaților medici români care au profesat în mediul minier: Ioan Piuariu-Molnar și Vasile Pop. Asupra celui dintâi — figură remarcabilă de luminist, om de știință și ostenitor al începuturilor mișcării noastre naționale în Ardeal — Alexandru Neamțiu a revenit de mai multe ori prin tot alte studii, cu mereu alte dezvăluiri de informație inedită.

O activitate de cercetare atât de bogată și de valoroasă poate fi elogiată, și ar merita să mai fie, prin așternerea spre amintire încă a multor aprecieri.

Dar nu ele sunt singurele chemate și potrivite ca să exprime sinceritatea sentimentelor de amărăciune la despărțirea de un atât de admirabil coleg și amic, așa cum a fost Alexandru Neamțiu pentru întregul Institut de Istorie din Cluj-Napoca.

Pe lângă aceea de om de știință excepțional, el mai cumula și o dimensiune umană cu totul aparte. O fire caldă, optimistă, iubindu-și semenii, neocolindu-le societatea și schimburile vicioase de păreri. Temperament robust, dotat cu un nesfârșit, spontan și sănătos simț al umorului. Caracter ferm, marcat de refuzul de a accepta nedreptatea și fățarnicia; spre a le denunța, era gata să meargă până la o angajare imprudentă — mai ales în anumite timpuri. Nu și-a trădat prietenii și a suferit când s-a socotit părăsit de vreunul.

Se desparte de noi, plecând pe drumul cel de obște către alt tărâm.

Nu se cuvine nici unui muritor să se amestece în hotărâri ce aparțin numai Nepătrunsului. Dar ne poate fi îngăduit să nădăjduim că un om cu calitățile sale de gând, de suflet și de credință va fi așezat alături cu Dreptii. Acolo, sufletul său ar înșenina încă mai mult, de-ar fi cu puțință, acel tărâm al eternei seninătăți, purtând cu sine surâsul luminos, tineresc și bun a cărui imagine ni-l pecetluiește în amintirea ce-i va fi păstrată mereu nestinsă.

CAMIL MUREȘANU

MAGDALENA BUNTA

(1931—1995)

La 13 noiembrie 1995 a încetat din viață, la numai 64 de ani, cercetătoarea științifică Magdalena Bunta, fost șef al Secției de istorie medievală a muzeului nostru. Prin dispariția ei, știința noastră istorică și activitatea muzeală au fost frustrate de un specialist care și-a închinat viața, în mod exemplar, cercetării istoriei artei decorative din Transilvania, dar și organizării Muzeului de istorie clujean, așa cum apare el astăzi.

Magdalena Bunta a absolvit în anul 1957 Facultatea de istorie a Universității „Bolyai”, intrând încă de atunci în rândurile corpului didactic al acelei universități și apoi al Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj. La înființarea Muzeului de istorie din Cluj în 1963, condus de Acad. Constantin Daicoviciu, a fost angajată la această instituție, unde a devenit șefa Secției de istorie a evului mediu, lucrând în această calitate până la pensionare, în anul 1988. Chiar după această dată, ea a păstrat o legătură permanentă cu muzeul, până la fulgerătoarea sa înțetare din viață.

De la începutul activității, Magdalena Bunta s-a ocupat de istoria breslelor. Prima sa lucrare mai amplă, apărută în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, Series Historia, abordează această problemă privitor la o perioadă mai puțin cercetată, sfârșitul sec. XVII și începutul celui următor. Cu timpul, interesul ei științific s-a circumscris din ce în ce mai mult în aria de istorie a orfevrăriei, ceramicii și sticlăriei transilvănene. A fost deschizătoare de drum în ce privește cercetările de arheologie a perioadelor mai noi (sec. XVII—XIX), ca mărturie a trecutului meșteșugăresc al Transilvaniei. Timp de mai mulți ani, împreună cu medievistul Paul Gyulai, coleg de secție la muzeu, a făcut săpături arheologice pe locul manufacturii de faianță fină de la Batiz (jud. Hunedoara), scoțând la iveală neprețuite vestigii ale istoriei ceramicii, care îmbogățesc în prezent patrimoniul muzeului de istorie clujean. Ca rezultat al campaniilor de cercetare de la Batiz a apărut cartea *Batiz. Monografia manufacturii de faianță fină* (Cluj, 1971), elaborată în colaborare cu Paul Gyulai, până astăzi unica lucrare cuprinzătoare în limba română dedicată unui meșteșug transilvănean ale cărui produse pot fi regăsite și astăzi în posesie muzeală și chiar în proprietate particulară.

Magdalena Bunta s-a ocupat și de ceramica habană, compartiment aparte și de înaltă ținută artistică al meșteșugului ceramic, domeniu în care a publicat o seamă de studii și o micromonografie. De asemenea, ea s-a interesat multă vreme și de arta prelucrării sticlei, publicând, în colaborare cu cercetătorul Kátona Imre de la Muzeul de artă decorativă din Budapesta, monografia *Az erdélyi üvegművesség a századfordulón* (Arta prelucrării sticlei în Transilvania, până la cotitura de veac), apărută la București în anul 1983, în care valorifică vestigiile muzeale, informațiile arhivale privitoare la istoricul manufacturilor de sticlărie din Transilvania. Este, de asemenea, o operă unică prin profilul ei în literatura noastră de specialitate.

În sfârșit, un al treilea domeniu de activitate constant al cercetătoarei a fost acela al orfevrăriei transilvănene, cu totul remarcabilă prin procedeele tehnice utilizate, prin produsele de înalt nivel artistic ieșite din mâna aurarilor-arginta-

rilor transilvăneni. În toate domeniile cercetate a organizat memorabile expoziții sub egida muzeului nostru.

Atât ca cercetător aprofundat și multilateral în menționatele domenii, cât și ca om de muzeu, meritele Magdalenei Bunta rămân de netăgăduit în fundamentarea și elaborarea specialităților de artă decorativă transilvăneană cărora și-a dedicat toată viața, cu pricepere și pasiune. Numele ei este inseparabil legat de studiul bazelor istorice ale ceramicii, sticlăriei și orfevrăriei transilvănene.

Vom păstra amintirea Magdalenei Bunta, cercetător științific, om de muzeu, colaborator neprețuit și prieten reuitat.

FRANCISC PAP

PRESCURTĂRI BIBLIOGRAFICE —
ABRÉVIATIONS BIBLIOGRAPHIQUES

AARMSI	= Analele Academiei Române. Memoriile Secției de istorie. București.
AB	= Analele Banatului. Timișoara.
ActaMN	= Acta Musei Napocensis. Cluj, I (1964) și urm. (= AMN).
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie din Cluj. Cluj, I (1958) și nom. (= AIICAC, AIICN).
AIIN	= Anuarul Institutului de Istorie Națională. Cluj, I (1921) — X (1945).
BOR	= Biserica Ortodoxă Română. București.
BRV	= I. Bianu, N. Hodoș, D. Simonescu, Bibliografia Românească Veche. I—IV. București, 1903—1944.
CNH	= L. Réthy, Corpus Nummorum Hungariae. I—II. Budapest, 1899—1907.
DIR	= Documente privind istoria României. Veacul XI—XIII. C. Transilvania, I—V. București, 1951—1952 (= Documente).
ErdMúz	= Erdélyi Múzeum. Cluj, I (1860) — L (1945).
GazTrans	= Gazeta Transilvaniei. Brașov.
MNIT	= Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
ProblMuz	= Probleme de muzeografie. Cluj, 1960, [1964].
RE	= Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly — Wissowa — Kroll). Stuttgart, I (1893) și urm.
RevArh	= Revista Arhivelor. București, I (1924) — VII (1946/47); Seria nouă, I (1958) și urm.
RevMuzMon	= Revista Muzeelor și Monumentelor. București.
RI	= Revista istorică. București.
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire. București, I (1962) și urm.
Studia	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Cluj.
TRÉ	= Történelmi és Régészeti Értesítő. Timișoara, I (1885) — XXXIII (1917).
TSz	= Történelmi Szemle. Budapest.

